CORCÎ ZEYDÂN

İslâm Uygarlıkları Tarihi

CİLT 1

İLETİŞİM

Târihu't temeddünni'l-İslâmî

İletişim Yayınları 1023 • Tarih Dizisi 30
ISBN-13: 978-975-05-0268-2 • ISBN-13: 978-975-05-0267-5 (Tk. No.)
© 2004 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1-2. BASKI 2004-2009, İstanbul
3. BASKI 2012, İstanbul

EDİTÖR Can Belge
KAPAK Suat Aysu
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Serap Yeğen
BASKI ve CİLT Sena Ofset SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

CORCÎ ZEYDÂN

İslâm Uygarlıkları Tarihi

CİLT 1

Târihu't temeddünni'l-İslâmî

NOTLARLA GÜNÜMÜZ TÜRKÇESİNE ÇEVİREN
Nejdet Gök

iletişim

CORCÎ ZEYDÂN 1861'de Beyrut'ta, Ortodoks mezhebine mensup fakir bir ailenin çocuğu olarak doğdu. İlk ve orta öğrenimini doğduğu topraklarda tamamladıktan sonra, Beyrut'ta Amerikan Koleji'nde tıp eğitimine başladı; ancak eğitimini tamamlayamadı. Daha sonra Kahire'ye yerleşti; bir başka okulda tıp eğitimini tamamlamak istese de maddi sıkıntılar yüzünden eğitimini yarıda bırakmak zorunda kaldı. Edebiyat, tarih ve dil konuları üzerinde yoğunlaştı. 1884'te *ez-Zaman* gazetesinde çalışmaya başlayan Zeydân, 1885'te Beyrut'a dönünce "Doğu Bilimler Akademisi"nin faal üyeliğine seçildi. Arap dili ve edebiyatı alanındaki ilk eseri 1886'da Beyrut'ta yayımlandı. Oldukça faal bir kişi olan Zeydân, 1886'da İngiltere, Fransa ve İsviçre'yi içine alan Avrupa seyahatine çıktı ve bu ülkelerdeki belli başlı arşiv, kütüphane, müze ve üniversitelerde araştırmalar yaptı; ileri gelen bilim adamlarıyla tanıştı ve aynı yıl Mısır'a döndü. 1892'de, yaşamının sonuna kadar çalıştığı ve birçok makalesini bizzat yazdığı *el-Hilâl* dergisini çıkarmaya başlayan Zeydân, Arap edebiyatında yeni akımın öncüleri arasında yer aldı. İyi bir gazeteci olmanın yanında, özellikle tarih, Sâmi dilleri ve karşılaştırmalı dil bilimi konularında bilimsel Batı metoduna uygun çok sayıda esere imza atan yazar, 1914'te Kahire'de öldü. Başlıca eserleri şunlardır: *Tarihu Mısr el-Hadis* (2 cilt), *Tarihu't-temeddüni'l-İslâmî* (5 cilt), *Târihu'l-Arab kable'l-İslâm*, *Ensâbü'l-Arabi'l-kudemâ*, *Edebiyat ve Tarih Dersleri*, *Arapça Lügât Düzenleme Kuralları Tarihi*, *Şark Meşhurlarının Biyografileri*. Bu eserlerin dışında Zeydân'ı başta Arap dünyası olmak üzere büyük üne kavuşturan kitapları, İslâm fetihlerinin başlangıcından Memlûklular devrine kadar, İslâm tarihinin ilk devirleriyle 18. ve 19. yüzyıllarda geçen olayları konu alan ve bazıları Türkçe'ye de çevrilmiş olan tarihî romanlarıdır.

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar *11*
Yazarın Önsözü *13*
Çevirmenin Önsözü *21*

BİRİNCİ BÖLÜM
İslâm Öncesi Araplar ve Arap Yarımadası *35*
Araplar ve Uygarlık *36*
Hicaz Bölgesinde Cahiliyye Çağı *44*
Câhiliyye Çağında Arap Hükûmetleri *47*
Kâbe-i Muazzama, Ticaret ve Kureyş Kabilesi *48*
İslâm'dan Önce Arapların Uyanış Dönemi *53*

İKİNCİ BÖLÜM
Hz. Muhammed (s.a.v) (571-632) ve İslâm'ın Doğuşu *57*
İslâm'a Çağrı *57*
İslâmiyet'in Doğduğu Yıllarda İki Büyük Devlet: Rumlar ve İranlılar *70*
İslâm'ın Yayılışı *79*
Büyük Bedir Savaşı (17 Ramazan 2-13 Mart 634) *80*
Uhud Savaşı (Şevval ayı ortaları 3-Şubat 625) *82*
Hendek Savaşı (Şevval 5-Şubat 627) *84*

Mekke'nin Fethi (Ramazan 8-Ocak 630) ... 88
El-Müellefetü Kulûbuhum (Kalpleri İslâm'a Isındırılanlar) ... 90

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Râşid Halifeler ve Sonrası ... 95
Hulefâ-i Râşidîn (Râşid Halifeler Dönemi) (H. 11-40/M. 632-661) ... 95
İslâm'ın ilk Yıllarında Yapılan Fetihler ... 100
İslâm Fetihlerini Kolaylaştıran Sebepler ... 105
Yermük Olayı (Mart 634) ... 112
Fitne Olayı ve Hz. Osman'ın Şehit Edilmesi ... 119
Tahkîm (Hakem) Olayı (H. 37/M. 657) ... 124
Emevîler (Ümeyye Oğulları Devleti) (H. 41-132/M. 661-750) ... 129
Emevî Halifeleri ... 135
Abbâsîler (Abbas Oğulları Devleti) (H. 132-656/M. 749-1258) ... 139
Endülüs Emevî Devleti (H. 138-422/M. 756-1031) ... 145
Mısır'da Fâtımîler Devleti (H. 297-567/M. 909-1171) ... 147

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
İslâm Devletlerinde Yönetim ... 149
İslâm Devletleri, Vilâyetler ve Nüfusları ... 149
İslâm Devletinde Memuriyetler ve Hükûmet Daireleri ... 159
Hükûmet Dairelerinin Çoğalması ve Gelişmesi ... 163
Hilâfet: Mahiyeti - Şartları - Hukuku ... 165
Yavuz Sultan Selim'in Halifeliğinin Meşruluğu ... 168
Halifelere Bîat ... 169
Bîat ve Yemin Törenleri ... 171
Veliahda Bîat ... 173
Halifeliğin Alâmetleri ... 174
Kutsal Emanetler ... 179
Nükûd-ı İslâmiyye (İslâm Paraları) ... 182
Darphâne ... 186
Valilikler ... 192
Valilerin Maaşları ... 200
Vezirlik, Yarı Bağımsız Hükümdarlık (Emiru'l-ümeralık) ve Saltanat ... 201

BEŞİNCİ BÖLÜM
Askerî Teşkîlât 211
Askerlik ve Askerlik Tarihi 211
Roma Askerleri ve Ordu Yapısı 212
Araplarda Askerî Teşkilat ve Ordu 213
İslâmi Devirde Arap Olmayan Askerler 217
Dîvânü'l-Cünd (Ordu Divanı) 219
Asker Maaşları 221
Asker Sayısı 226
Rütbeler ve Askerlik Çeşitleri 228
Askerî Geçit Törenleri 229
Askerin İkâmetgâh ve Kışlaları 231
Sancak veya Bayrak 233
Sancakların Rengi 235
Sancak Teslimi 236
Bando ve Mûsîkî 238
Silahlar 238
Barutun İcadı 250
Savaşlarda Kullanılan Taktik ve Planlar 252
Kerâdîs (Taburları) 253
Ordugâhlar veya Kışlalar 257
Askerlikte Kullanılan Komutlar 257
Askerlikte Kullanılan Özel İşaretler (Parola) 260
İslâm Devletinin Sınırları - Sugur ve Avâsım 261
İslâm'da Allah Yolunda Savaş'ın (Cihad) Önemi ve Yıllık Seferler 263
Donanmalar 265
Müslümanlarda Donanma 266
Tersâne (Dârü's-Sınâa') 271
Savaş Gemilerinin Çeşitleri ve Donanım 272

ALTINCI BÖLÜM
Devletin Gelir Kaynakları ve Vergiler 275
Beytülmâl (Devlet Hazinesi) 275
Sadaka 275
Ganimetler 278
Fey' 280

Cizye *282*
Haraç *286*
Devletin Haraçtan Topladığı Yıllık Gelir *291*
Haracın Mültezimlere (Kesenekçi) İhale Olunması *293*
Mukâtaalar *296*

YEDİNCİ BÖLÜM
Posta, İstihbârat, Adliye ve Belediye Teşkilatları *299*
Berit (Posta ve İstihbarat) *299*
Berit Yolları *302*
Kaza (Yargı ve Yargılama) - Tarihî Gelişim *304*
Şikâyet Divanları (Dîvanü'l-mezâlim) 309
Adliye (Dâru'l-adl) *312*
Hisbe Teşkilâtı *313*
Şurta (Zabıta) *315*

SEKİZİNCİ BÖLÜM
Bürokrasi ve Memurlar *317*
Yazı ve Yazışma Divanı (Divanü'l-inşâ') *317*
İmza, Derkenar ve Paraflar (Tevkî') *320*
Halifelerin Yazışma Formül ve Yöntemleri (Diplomatika Kuralları) *324*
İşaret, Alâmet veya Remz *325*
Yazı Araç ve Gereçleri *327*
Hâciblik (Mâbeyincilik-Teşrîfatçılık) *329*
Nakîbü'l-Eşrâf'lık Kurumu *331*
Tarîkat Şeyhliği Makamı (Tarîk-i Sûfiyye Meşîhati) *332*

DOKUZUNCU BÖLÜM
Ekonomi ve İdarî Yapılanma *335*
Uygarlığın Dış Görünümü ve Kapsamı *338*
İslâm Devleti'nin Malî Durumu *339*
Abbâsîler Devleti'nin Kuruluş Nedenleri *366*
Abbâsîlerin Birinci Devrinde Devletin Refah ve Zenginliği *372*
Abbâsî Vilayetlerinin Başkent ile İlişkileri *387*
Abbâsî Devleti'nin Toplam Gelirleri *389*
Abbâsî Devleti'nin Harcamaları *402*

Diğer Devlet Gelirleri ... 424
Harcamaların Az Olmasının Nedenleri ... 430
Gerileme Devrinde Abbâsîlerin Serveti ve Gerilemenin Sebepleri ... 441
Araplar ve İranlılar ... 441
Türklerin Devlet Yönetimi Üzerindeki Etkileri ... 443
Gelirlerin Azalmasının Sebepleri ... 458
İlcâ' (Arazinin Halife ve Yakınları Adına Kaydettirilmesi) ... 467
Emlâk-i Sultaniye (Sultan Mülkleri) ... 469
İgâr (Vergiyi Peşin ve Toptan Alarak Araziyi Haraçtan Muaf Tutmak) ... 470
Abbâsîlerin Gerileme Devrinde Devlet Giderlerinin Artmasının Sebepleri ... 471
Vezirler ... 513
Müsâdere veya Özel Servete Devlet Adına El Koyma ... 519
Abbâsî ülkesi: Şehirler ve Halkın Serveti ... 531

ONUNCU BÖLÜM
İslâm Öncesi Bilim, Eğitim ve Kültür ... 549
İslâm'dan Önce Araplarda Bilim ve Eğitim ... 559

ONBİRİNCİ BÖLÜM
İslâmî Dönemde Bilim ve Eğitim ... 607
İslâmiyet'ten Sonra Araplarda Bilim ve Eğitim ... 607
İslâmî İlimler (Şer'î İlimler) ... 643
Kur'ân-ı Kerîm'in Kitap Halinde Toplanması ... 643
Kur'ân-ı Kerim'in Okunuşu (Kıraat) ... 648
Kur'ân-ı Kerîm'in Birey ve Toplum Üzerindeki Etkisi ... 650
Kur'ân Tefsirleri (Yorumları) ... 653
Hadislerin Toplanması ve Yazılması ... 657
Fıkıh ve Kaynakları ... 665
Fukahâ (İslâm Hukukçuları) ... 666
Rey ve Kıyas ... 668
Âlimlerin Halifeler Yanındaki Mevkileri ... 671
Dil Bilimleri ... 673
Edebiyat ve Dil ... 679
Basra ve Kûfe'de Edebiyat Bilginleri ... 680

Bağdat'ta Edebiyat Bilginleri 683
Belâgat-i İnşa' (Güzel Söz Söyleme ve Yazma Sanatı) 685
Tahrîr-i Mürâselât (Mektuplar Yazma) 686
Tevkiât (Derkenarlar ve Paraflar) 688
Kitap Yazımı 692
Seci' (Düz Yazıda Uyak) 695

ONİKİNCİ BÖLÜM
İslâm Tarihi ve Kaynakları 699
Tarih 699
İslâm Tarihinin Kaynakları 703
Tabakât ve Magâzî 705
Genel Tarihler 708
Terâcim-i Ahvâl ve Mu'cemât (Biyografi ve Sözlükler) 710
Tarih Kitaplarının Sayısı 712
İslâm Tarihçilerinin Kusurları 714
Coğrafya veya Takvîm-i Büldân 717
Müslümanlarda Coğrafya 720

ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Edebiyat ve Şiir 725
İslâmiyet'ten Sonra Hitâbet 725
İslâmiyet'ten Sonra Şiir 731
Şâirler ve Arap Devletleri 736
Şiirlerin Toplanması ve Ravileri 738
Şâirlerin Sınıfları ve Dereceleri 741
İslâm'da Şairler ve Şiirleri 744
Şiirde Aruz 746
Şiir ve Devlet 748
Şiir, Halife ve Valiler 750
Şiirin Devlet Yönetimi Üzerindeki Etkisi 755

Kısaltmalar

a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale
a.g.t.	adı geçen tez
a. yazar	aynı yazar
b.	bin, ibn
bibl.	bibliyografya
bkz.	bakınız
Brockelmann, GAL	C. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratür,* I-II; (Ar.) *Tarihu'l-edebi'l-ëarabi,* I-VI
Brockelmann, GAL *Supl.*	C. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratür supplementband,* I-III.
BS	*Balkan Studies*
BSOAS	*Bulletin of the School of Oriental and African Studies,* (Londra)
c.	cilt
çev.	çeviren
def.	defter
der.	derleyen
DGBİT	*Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,* I-XIV
dos.	dosya
DİA	*Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*
DTCF	Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
EI	*Encyclopedia of İslâm* (2. baskı)
gös. yer	gösterilen yer
h.	hicrî
hak.	hakkında
haz.	hazırlayan
İA	*İslâm Ansiklopedisi*

İFM	*İktisad Fakültesi Mecmuası*
JTS	*Journal of Turkish Studies/ Türklük Bilgisi Araştırmaları*
krş.	karşılaştırınız
m.	miladî
md.	madde
ng.	Nejdet Gök
nr.	numara
nşr.	neşreden
PRO	Public Record Office (İngiliz Devlet Arşivi)
RA	Royal Archives (İngiliz Kraliyet Arşivi)
TD	*Tarih Dergisi*
TİEM	Türk İslâm Eserleri Müzesi
TOEM	*Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*
TSMA	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi
TSMK	Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi
TTK	Türk Tarih Kurumu
tür. yer.	türlü yerde, birçok yerde
TV	*Tarih Vesikaları*
TY	Türkçe Yazma
VD	*Vakıflar Dergisi*
vb.	ve benzeri
vd.	ve devamı
vrk.	varak
Yay.	Yayınları
zm.	Zeki Mugâmiz

Corcî Zeydân, (1902-1906) yılları arasında yayımı yaklaşık beş yıl süren eserinin önsözlerinde birinci ciltten başlayarak özetle şunları söylemiştir:

"İslâm tarihinin en önemli genel tarihlerden biri olduğuna kuşku yoktur. Çünkü İslâm, eski tarihle yeni tarihi birleştiren bir bağdır. Eski uygarlık, İslâm tarihi ile sona erer. Biz bu çalışmaya birkaç yıl önce başlamıştık. *El-Hilal* dergisinin yayımını sürdürürken boş vakit buldukça ileride detaylı bir tarih yazmak düşüncesiyle, elde ettiğimiz bilgileri bir tarafa kaydediyorduk. Bu konudaki azmimizi çeşitli vesilelerle birçok kez açıklamıştık. Böyle bir tarih kitabına ihtiyaç olduğu ortadadır. Bir dilci, kendi dil, millet, memleket, medeniyet, edebiyat ve gelenekleriyle ilgili tarihini elbette büyük bir istekle inceler. Zaten *el-Hilal*'de yayımladığımız İslâm tarihiyle ilgili yazılarla, okuyucunun dikkatini çekmek için bir zemin hazırlamıştık. Yazdığımız bu tarih kitabında da daha önce olduğu gibi, herkesin seve seve okuyabileceği kolay bir üslüp seçtik. Çünkü bir tarihçinin kendine özgü üslübuyla yazılan kitaplardan - *özellikle ilim ve maarif açısından henüz çocukluk devrinde bulunan memleketimizde-* çok fazla hoşlanılmaz. Bu nedenle biz de ilim ve kültürel faaliyetlerin artması ve yayılması için kolaylık

göstermek zorundayız. Tarihsel romanların bu konuda en önemli malzemeyi oluşturduğuna kuşku yoktur. Şimdiye kadar tarihsel olaylarla ilgili altı roman yayımladım. Bu romanlar Abdullah İbn Zübeyr'in öldürülmesi ve halifeliğin Abdülmelik bin Mervan'a geçmesine kadar, İslâm tarihinin en önemli olaylarını tasvir eder. Okuyuculardan gördüğüm rağbet ve teşvikler bu konuda daha derin ve geniş araştırma yapmama neden oldu. İslâm uygarlığının günümüz Avrupa uygarlığıyla ne derece bir bağı ve alâkası olduğunu ifade eden bazı eserleri inceledim ki, bunlardan bazılarının yazarları bu âcizden görüş ve değerlendirme istemişlerdi. İşte bu arzu ve rağbete güvenerek *el-Hilal* dergisinin 13. yılına bir ek olarak İslâm Uygarlığı ve onun Batı Uygarlığı ile ilgisi hakkında bir eser yazmayı uygun gördüm. *Aslında, bir milletin gerçek tarihi, o milletin uygarlık tarihinden ibarettir. Özellikle İslâm tarihini yazarken Arap tarihçilerin takip ettiği yol gibi, o milletin yalnız savaş ve fetih tarihi değildir. Arap tarihçiler genellikle olayları, hiçbir ayrım yapmaksızın, olduğu gibi kaydediyorlardı. O olayların akla ve mantığa uygun gelmesi ve tarihi gerçeklerin zihinde daha güzel yer alması için sebeplerine, birbiriyle olan ilgi ve ilişkisine pek önem vermiyorlardı. Bununla birlikte onları suçlamıyor ve mazur görüyoruz. Çünkü, tarihî olayları derinlemesine incelemek ve araştırmak bir sonuç ortaya çıkarır. O sonuç da kuşkusuz bir hükmü ortaya koyar. Hüküm de doğal olarak bir tarafın lehine veya aleyhine karar vermeyi gerektirir. Olayları tarafsız bir şekilde yazarak, çağdaş görüşler ve gruplar arasında kendilerini zor bir duruma düşmekten korumuş ve kaçınmışlardır. Bu yüzden o dönemin tarihçilerini mazur görmemiz gerekir. Buna ek olarak, bu yazarların daha başka mazeretleri olması da muhtemeldir. Çağımızda bizim için böyle bir endişe yoktur. Batı müsteşriklerinden vs.'den bir çoğu İslâm uygarlığının temel gerçeklerine ulaşıp anlayabilmek için çok çaba harcamışlarsa da Arapça kaynak eserlerde, söz konusu uygarlık ve kültür hakkındaki bilgiler oldukça perişan ve dağınık bulunduğundan, mevcut derlemeleri öyle bir amacın gerçekleştirilmesinde yeterli görmedikleri için karar ve planlarından nerdeyse vazgeçiyorlardı. Hatta bunun içindir ki,*

öyle bir kitap yazmaya başladığımızı duyurunca, onların ileri gelenlerinden bazıları bize mektup yazarak, oldukça zor ve zahmetli bir işi üzerimize almamızdan dolayı hayretlerini belirtmekten kendilerini alamamışlardı.

Aslında, bu amacımızı açıkladığımız günlerde, bu konuda bu derece geniş bilgilere ulaşabileceğimizi biz de ümit etmiyorduk. Bununla birlikte, edebiyat, tarih, siyaset vs. konularda Arapça kaynakları incelemeye başladık. Elimizden geldiğince ve imkânlar oranında her türlü çabayı sarf ettik. Tarih, fetihler ve takvimle ilgili kitaplardan, *İbnü'l-Esir, İbn Haldun, İbn Hallikân, Makrizi, Belâzuri, Ebu'l-Fidâ, Mesüdî, El-Makarri, El-Fahrî, Es-Süyütî, Yakut vs.* belli başlı kaynakları, edebiyat alanıyla ilgili kitaplardan; *El-Egânî, İbn Abd Rabbih vs.*'nin kitaplarını, tefsir, hadis ve fıkıh alanında, *Razî, Zemahşerî, Sahih-i Buhari, Mişkâtü'l-Mesâbih, El-Hidâye vs.*, siyaset ve idareyle ilgili olarak; *Ebû Yusuf, Kudâma bin Ca'fer, Maverdî, İbn Haldun*'un *Mukaddime*'si vs. hemen her alanın otoritelerinden faydalanılmıştır. Bu orijinal yüzlerce kaynağın dışında konuyla ilgili Batı'daki Fransızca, İngilizce ve Almanca önemli eserlerden de faydalanılmıştır. Bunlardan bazıları; Gustave Le Bon'un, *La Civilisation des Arabs*'ı, *Hist. De Bas-Empire, Journal Asiatique* (series), A. Von Kremer'in, *Culturgeschhichte des Orients unter den Chalifen*, Dr. Müller'in *Der Islam im Morgan und Abendland*, S. Lane-Pole'ün *The Mohammadan Dynasties*, Gibbon'un *Roman Empire"* adlı kitaplarıdır.

Orijinal adı *Tarihu't-Temeddün'l-İslâmî* (I-V, Kahire 1902-1906) olan bu eserinde C. Zeydân çeşitli dillerde yazılmış, yüzden fazla kaynak kullandığını belirtmiştir.

Bunlara ek olarak, yıllardır doğu tarih ve kültürü üzerinde çalışmasının da bu eserin ortaya çıkmasında büyük etkisi olduğu yine yazar tarafından kitabın önsözünde belirtilmiştir.

Zeydân, kitabının II. cildine yazdığı önsözde birinci ciltle ilgili basında çıkan takdir ve eleştirilerden şu şekilde söz eder:

"Geçen yıl bu mevsimde yayımladığımız I. cilt yayın dünyasında büyük yankılar uyandırmıştır. Gazeteler bu cilt hakkında övücü ve takdir dolu sözler söyledikleri gibi aynı zamanda

eleştirilerde de bulunmuşlardır. Mısır, Suriye, Avrupa, Amerika, İran ve Hindistan'dan araştırma ve incelemelere devam edip diğer ciltlerin de yayımlanması için bizi teşvik edip cesaretlendiren birçok mektup geldi. Hatta mektup gönderen önemli kişiler arasında bazıları, mevcut kaynakların azlığından dolayı İslâm uygarlığı konusunda böyle bir kitap yazılmasını imkânsız görürlerken, I. ciltin yayımlanmasından sonra bu düşüncelerinde yanıldıklarını itiraf etmişlerdir. Bu mektup ve cesaret verici destekler, üzerimize aldığımız bu görevin ne derece önemli olduğunu gösterdiği gibi arzu ve çabalarımızın artmasına da neden olmuştur. Ancak garip olan nokta şudur: Bu kitabı yazmaya başladığımız aylarda, yalnızca tek cilt dolduracak kadar bilgi bulabileceğimizi düşünürken, araştırma derinleştikçe bu düşüncemizin yanlış olduğunu anlamaya başladık. Tahminimizin tam aksine eldeki bilgilerin bir değil birkaç cilt dolduracak kadar fazla olduğunu gördük. İkinci cildi yazmaya başladığımızda konunun daha da genişlediğini, üç değil beş ciltte bile tamamlanamayacağını kestirdik. Kısacası bir sonraki cilde geçtikçe bu düşüncemiz sürekli değişti ve sonunda kitabın kaç ciltten oluşacağını kesin olarak tahmin etmenin çok zor olduğunu ve ancak kitap tamamlandıktan sonra cilt sayısının belli olacağına karar verdik."

Zeydân ikinci cildin içeriği konusunda ana başlıklarla bilgi verdikten sonra:

"Kitabımızın birinci cildi yayımlandığı zaman çağın büyük âlimleri, kitabın önemini, içinde yer alan konuları araştırıp incelemenin ne derece zor olduğunu kabul ettikten sonra, aralarından bir kısmı bizi öven ve çalışmamızı alkışlayan yazılar yayımlamışlar ve bizi desteklemişlerdir. Bazıları da kaynaklarımızdan habersiz oldukları için kitabın bazı yönlerini eleştirmekten ve bizi hatalı davranmakla itham etmekten çekinmemişlerdir. Bunun üzerine yapılan eleştirilerin kullandığımız kaynakları bilmemekten kaynaklandığını kanıtlamanın yanında, ilgili kaynaklara göndermeler yaparak cevap verdik. Bununla birlikte bazı gazetelerde kullandığımız kaynakları dipnotlarda göstermediğimiz ileri sürülerek başka eleştirel yazılar

da yayımlandı. Özellikle kaynaklar konusunda hatalı davrandığımız yargısına varıldı. Oysa, bu konuda hata bizden değil, kendilerinden kaynaklanıyordu. Çünkü, biz kullandığımız kaynak eserlerin büyük bir kısmının adını kitabımızın giriş bölümünde yazmıştık. Kendi kafamızdan uydurup yazmadık. Eleştiricilerimiz o kaynaklara müracaat etselerdi bu eleştiriyi yapma zahmetine girmezlerdi. Aslında, birinci cildi hazırlarken kaynakları sayfaların sonuna eklemeyi düşünmüştük. Ancak gereksiz yere sayfa kullanmamayı daha uygun bulduk. Bu nedenle dipnot kullanımından vazgeçmiştik. Metot olarak, bir görüşü beyan ederken veya bir olayı yazarken bazen bir bazen de daha fazla sayıda kitaptan alıntılar yapıyorduk. Sayfaların sonunda tüm bu kitapları not etmek sayfaların bir kısmının gereksiz olarak doldurulması demek değil midir? Aslında böyle yapmış olsaydık gereksiz eleştiri ve tartışmalardan da kurtulmuş olacaktık. Bununla birlikte gerek eleştiri, gerekse övücü yazılardan kalem erbabının o kaynakları belirtmemizi istediklerini de anladık. Bunun dışında fazilet ve irfan sahibi birçok kişi bile, özellikle İslâm edebiyat ve tarihi konusunda uzmanlığıyla bilinen, Hindistan'ın İlimler ve Bilimler Bakanı *Şeyh Şiblî en-Nu'mânî* gibi bazıları bize doğrudan doğruya özel mektuplar yazarak kaynakların belirtilmesi gereğini açıkça bildirdiler. Bu değerli şahsiyet, birinci cildin yayımlanması üzerine bendenize hitaben takdirlerini belirtirken, kaynakların açıklanmasının önemini ve gereğini mektubunda şöyle ifade ediyordu:

'*Medeniyyet-i İslâmiyye Tarihi* adlı kitabını büyük bir arzu ile aldım ve okudum. Kitabın konusu bence özellikle önemlidir. Her kime gösterdim ise takdir etti. Kitabınızın ordu diline tercüme olunacağından ve tüm İslâm ülkelerinde genel kabul göreceğinden şüphe yoktur. Yalnız bir noktada görüş bildirmeme izin veriniz; Kitabı yazarken kaynakları kitabın başında kısaca belirttikten sonra her bölümde ayrıca belirtmemek yöntemini kullanıyorsunuz. (dipnot göstermiyorsunuz) Ancak bu durum birçok sakıncaları davet eder. Bu şekilde, Avrupa müsteşriklerinden bir çoğunu gördük ki, bir buluş ve yeniliği Araplara

mal ederler. Biz de buna dayanarak övünç ve gurur duyarız. Fakat daha sonra inceleyip araştırınca bunların, gerçeklerden uzak, yalnızca hayalden ibaret olduğunu görürüz. Onların yalan söylemek istediklerini iddia etmiyoruz. Ancak, hatalı sonuç ve yorumlara ulaştıklarını söylemek istiyoruz. Şu durumda yazdıkları şeylerin kaynaklarını göstermiş olsalardı, bizim için gerektiğinde müracaat etmek kolay olacaktı. Bunun dışında, tarih kitapları doğruluk ve güvenilir olma bakımından eşit değildir. Alıntı yapılan yer belirtilmezse kaynağının ne kadar güvenilir olduğu doğal olarak anlaşılamaz.'

Tüm bu nedenlerden dolayı, II. cildi yazmaya başladığımızda, daha önceki düşüncemize dönerek –kitapların adını, cildini, sayfasını yazmak suretiyle- alıntıları sayfaların altına yazmayı uygun bulduk. Gereksiz yer işgal etmemek için kayıtların elden geldiğince kısa olmasına dikkat ettik. Dipnotlarla uğraşmanın ek bir zahmet ve çaba gerektirdiği açıktır. Bu cildi okumadan önce sayfaları alelâde çevirseniz bile yazarken çektiğimiz zahmetin derecesini anlarsınız. Özellikle bu konuda ilk yazılan eser olduğu da unutulmamalıdır. İslâm Uygarlık Tarihi halk için yazılmış bir eğlence, fıkra, hikâye, roman vs. kitabı değildir. İslâm uygarlığının doğuş, yayılış ve gerileme sebeplerini açıklayan, tarihsel, toplumsal ve sosyal olaylar üzerinde duran, olayların birbirleriyle olan ilgi ve bağlantısını sebep-sonuç bağlamında ele alan felsefi değerlendirmeleri de içeren bir eserdir. Bu nedenle konunun uzmanları vs. diğer aydınların da okuyacağı bir kitaptır. İslâm tarihi alanında bugüne kadar yayımladığımız romanlar aziz okuyucuların zihinlerini bu tarihi inceleyip anlamaya hazırlamıştı. Birtakım aşk ve gönül ilişkilerinin de yer aldığı, söz konusu romanlardan sonra, şimdi kaynaklara dayanan gerçek İslâm tarihi ve uygarlığını yazıyoruz. Daha önce de söylediğimiz gibi, bir milletin tarihi, o milletin yalnızca savaş olaylarından ibaret değildir. Milletin doğuş ve gelişimi, devlet ve hükûmet biçiminde yapılanması, mali durumu ve zenginliği, bilim ve kültürü, edebiyat ve gelenekleri, medenî kanunları gibi tarihsel durumlarının sonuçlarıdır. Bir başka deyişle 'uygarlık tarihidir'. Her uygarlığın

ilk bakışta göze çarpan yönleri olduğu gibi, ancak dikkatli araştırma ve gözlemle fark edilebilecek birtakım özellikleri de vardır. Uygarlıkların ilk bakışta görünen yüzü, ortadaki refah ve zenginlik, ihtişam, bilim, edebiyat, sanayi, ticaret, sosyal yapısı, gelenek ve görenekleridir. Araştırmayla ortaya çıkan gerçekler ise uygarlığın, halkına ve tüm insanlığa getirdiği saadet ve huzur, açlık ve yoksulluk gibi olumlu veya olumsuz sonuçlardan oluşur. Bir ülkenin refah ve zenginliğinden söz edebilmek için, söz konusu zenginlik ve gelişmişliğin kaynaklarını, nedenlerini, her devrin kendine has gelişmişliğini, gelir ve servetin bireyler arasında adil dağıtılıp dağıtılmadığını, devlet yöneticilerinin tutum ve davranışlarını inceleyip araştırmak gerekir. Ülkenin bayındırlık durumu da bu konuya dahil edilmelidir. Bilindiği üzere, İslâm devleti zenginlik ve refah açısından en yüksek noktaya Abbâsîler devrinde ulaşmıştır. Konumuz yalnızca söz konusu refah ve zenginliğin tanımlanması ve nitelendirilmesi ile sınırlı olsaydı, toplanan paralardan beytülmâle ne miktar ayrıldığını, gerek halifelerin ve gerek emrindekilerin nasıl zenginlik ve israf ile vakit geçirdiklerini, o servetin kaynaklarını belirtmekle yetinirdik. Fakat biz konuyu bu şekilde yüzeysel olarak ele almayacağız. Gereken araştırma ve değerlendirmeleri yaparken olayların sebep ve sonuçları üzerinde duracak, bu sebeplerin kök ve etkilerini zaman ve mekân açısından belirlemeye çalışacağız. Bununla beraber şu noktaya dikkat edilmelidir: İslâm ülke ve toprakları ile yönetim ve hükûmetleri birbirinden ayırmak gerekir. İslâm devleti veya hükûmeti yöneticilerden oluşan idari bir yapıdır. İslâm ülkesi ise bütün ülke topraklarıyla üzerinde yaşayan halkı içine alır. Bu nedenle refah ve zenginlikten söz ederken hükûmetle ülkeyi birbirinden ayırıp, zaman ve yer unsurunu da göz önüne alarak incelemek gerekir. İslâm ülkesinin zaman ve devre göre farklılık gösteren mali durumunu daha iyi anlayabilmek için de, Hz. Muhammed zamanından başlayarak, sırasıyla Raşid Halîfeler, daha sonra Emevî ve Abbâsîler dönemlerine geçeceğiz. Her devri kendi içinde bölümlere ayırarak kendi özel durum ve özellikleri açısından tahlil edeceğiz."

Corcî Zeydân bilim ve kültüre ayırdığı üçüncü cildini de yayımladıktan sonra, İslâm devletlerinin siyasi ve idari teşkilatını ayrıntılarla ele aldığı dördüncü cildinin önsözünde o güne kadar kendisine ulaşmış tepkilere işaret eder. Kitabının gerek İslâm gerekse Batı dünyasında tahminlerin ötesinde bir ilgiyle karşılandığını, gazetelerde makaleler yayımlandığını, kendisine önemli bazı bilim adamlarından övgü dolu mektuplar geldiğini belirttikten sonra, kitabın henüz tamamlanmadığı halde Hintçe, Farsça, Rusça ve İngilizce'ye çevrilerek yayımlandığından söz ediyor. Tüm bu ilginin kendisinin çalışma azmini daha da körüklediğini, yaptığı araştırma ve çabaların "keçi boynuzundan şeker çıkarma" gibi oldukça zahmetli bir iş olduğunu belirtmiştir. Bunun nedeni de geleneksel İslâm tarihlerinin olaylar arasında bağlantı kurmadan, yorum yapmadan olayları olduğu gibi yalın bir şekilde anlatmaları olarak gösterir. Ancak onlara haksızlık yapmamak için de şöyle der:

"Olayların tahlil ve eleştirisi bazı halifelerin sözlerini yalanlama veya çürütmeye, bazı mezheplerin yanlışını çıkarma ve yerilmesine neden olacaktı. Oysa bu tarihçiler dine ve din adamlarına saygıdan dolayı bundan sakınıyorlardı."

Beşinci ve son cildinde de:

"Cenab-ı Hakk'a hamdolsun ki, üzerimize aldığımız bu araştırma ve incelemeyi, ortaya çıkması doğal olan bunca sıkıntı ve güçlüğe rağmen tamamlamayı başardık" dedikten sonra, konuların çokluğu, çeşitliliği ve birbirleriyle ilişkisinden dolayı, bazı yerlerde zorunlu tekrarlar yaptığını belirtir. Bunu konunun daha iyi anlaşılması ve okuyucunun önceki ciltlere dönmeden de konuyu kavramasını sağlamak için yaptığını söyler.

A. Eser Hakkında Kısa Bir Değerlendirme

Günümüzde adı, özellikle modern Arap edebiyatı ve tarihi alanında iyi bilinen Corcî Zeydân'ın, Arapça olarak kaleme aldığı ve beş ciltte tamamladığı *Târihu't-Temeddüni'l-İslâmî (I-V, Kahire 1902-1906)* adlı kitabını *İslâm Uygarlığı Tarihi* adıyla iki büyük cilt olarak hazırlamış bulunuyoruz. Orijinal kitabın ilk iki cildinin tamamı ve üçüncü cildin yarısı bizim kitabımızın birinci cildini, kalan bölümler de ikinci cildini oluşturmuştur.

Günümüz İslâm dünyasında artık standart bir İslâm tarihi konumunda bulunan, bu kitabında Zeydân, esas olarak; İbnü'l-Esîr, İbn Haldun, İbn Hallikân, Makrîzî, Belâzurî, Ebu'l-Fidâ, Makkarî, Fahrî, Mesûdî, Suyûtî, Yâkut, Egânî, Râzî, Zemahşerî vs.'nin eserleri gibi orijinal İslâm tarihi kaynaklarının yanında Batı dillerinde yazılmış Gustave Le Bon, A.V. Kremer ve Goldziher gibi ünlü şarkiyatçıların eserlerinden yararlanmış ve onların bilimsel yöntemlerinden etkilenmiştir. İslâm tarihini geleneklerin aksine, yalnızca savaş ve fetihler tarihi olarak aktarmakla yetinmemiş, kültür ve uygarlık tarihi olarak ele almış ve Batı'nın bilimsel teknikleriyle yorumlamıştır.

Amaç yalın olarak olaylar değil, olayların neden ve sonuçlarıdır. Bu yeni yaklaşım ve yorumlar, Doğu ve Batı dünyasında ciddi yankılar uyandırmış, kitap yayımlanır yayımlanmaz çeşitli dillere çevrilmiş, lehinde ve aleyhinde çeşitli makaleler yayımlanmıştır.

Zeydân'ın özellikle Arap dünyasında çok okunan bir yazar olmasının en önemli nedenlerinden biri doğduğu ve yaşadığı ortam ve çevreden kaynaklanır. O, dar gelirli, sıradan bir ailenin çocuğu olarak halkı ve sorunlarını, isteklerini, inançlarını ve duygularını yakından bilen ve yaşayan bir insandır. Küçük yaştan itibaren babasının lokantasında çalışmak zorunda kalması sonucu toplumla haşır neşir olması, sonraki yıllarda Mısır'a yerleşip, uzun yıllar gazetecilik ve yazarlıkla uğraşması sayesinde, Arap toplumunun her tabakasını yakından tanıma fırsatını bulmuştur. Bu birikimin sonuçları onun diline ve kalemine de yansımış, kolay anlaşılır, sade ve akıcı bir üslûp geliştirmiş ve bunu da eserlerinde başarıyla kullanmıştır.

Günümüze kadar değerini koruyan ve yaygın olarak yararlanılan bu eserde; İslâm tarihi uzmanlarınca tenkit edilebilecek görüş, düşünce ve yorumlar dışında (ki, bu ayrı bir makale konusudur) ilk bakışta birkaç eksiklik veya eleştiri noktası dikkat çekmektedir:

1. Orijinal kaynaklar kullanırken çeşitli rivayetler arasında yapılan tercihlerdir. Zeydân'nın kitabına aldığı bu tür bilgilerden bir kısmı tarihçilerce "isrâiliyât" adı verilen, güvenilirliğinden kuşku duyulduğu için ihtiyatla kullanılan bilgilerdir. Ancak yazar, kitabını günümüz imkân ve kaynaklarıyla yazmış olsaydı, kuşkusuz daha değişik bir uygarlık tarihi ortaya çıkardı.

2. Yaşadığı devrin ve ülkenin siyasi gelişmelerinden etkilenmesi nedeniyle, Osmanlı idaresine karşı duygusal ve olumsuz yaklaşımıdır. Bir Arap milliyetçisi olarak Türkler konusundaki değerlendirmelerinde zaman zaman yanlı yorum ve tesbitlerde bulunmuştur. Doğubilimcilerin Türkler konusundaki klasik yaklaşımlarından o da kurtulamamıştır.

3. Eserin planı ve düzeniyle ilgili olan bir kusurdur. Bu,

kendisinin de son ciltte itiraf ettiği gibi, kitapta yapılan tekrarlar ve plandaki düzensizliklerdir. Bunun en başta gelen nedeni de, eseri kaleme almadan önce yeterli ve ayrıntılı bir kaynak araştırması ve ön çalışma yapma fırsatı bulamamış olmasıdır. Bu husus birinci eleştiri noktasının da nedenlerinden biridir. Aslında, o güne kadar herhangi bir İslâm tarihçisinin göze alamadığı bu derece kapsamlı bir proje bir ekip işi olarak ele alınmalıydı. En az on dört asırlık bir zaman dilimini, devletleri ve uygarlıklarını yüzlerce orijinal kaynaktan araştırmak ve birkaç yıl içinde beş cilt halinde kitaplaştırmak, kuşkusuz yetenek ve kapasiteden öte büyük bir sabır ve çabanın sonucudur. Yazar çalışmaları sırasında yeni kaynak ve belgelere ulaştıkça kitabın planında bazı değişiklikler yapmak zorunda kalmış, kitabın hacmini büyütmüş, ayrıntılara girmiş, bunun doğal sonucu olarak da bazı tekrarlardan kaçamamıştır. Bunda yukarıda belirttiğimiz, projenin ağırlığından kaynaklanan nedene ek olarak, yazarın gazetecilik geçmişi ve alışkanlıklarının önemli payı olduğunu da düşünmek gerekir. Gazeteciliğin ve günlük yazı yazmanın bir gereği olan, çabuk karar verme, sürekli olarak konu ve plan değişikliği yapma, okuyucunun dikkatini çekecek cümle ve klişeleri tekrarlama gibi alışkanlıklardan bazen kendini alamamıştır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Zeydân'ın hedefi, içinde aydınların da bulunduğu geniş halk kitlesidir. Bu nedenle onun kitabına, bilimsel kriterleri ve orijinal kaynakları olabildiğince kullanan, ancak bilimsel yöntemlere çok katı bağlanmayan, okunması zevkli, öğretici, geniş kapsamlı, ansiklopedik, sorgulayıcı ve eleştirel, popüler bir uygarlık tarihi kitabı denilebilir. Aslında Zeydân, yazmış olmak için değil, okunmak için yazmıştır. Anlaşılması zor birçok konuyu herkesin anlayabileceği bir biçime sokarak, akıcı ve anlaşılır bir dille aktarmayı başarmıştır.

Zeydân'nın kitabını genel olarak değerlendirdiğimizde öznel tesbit ve yorumların çok da abartılacak kadar olmadığına sanıyorum okuyucular da katılacaktır. Ayrıca önemli gördüğümüz yerlerde yaptığımız açıklamaları dipnotlarla belirtmeye özen

gösterdik. Çeviriyi yaparken kaçınılmaz olan bazı kelime ve terimlerin sadeleştirilmesinden kaynaklanan küçük değişiklikler dışında, yazarın metnine müdahalede bulunmadık.

Corcî Zeydân'ın eseri, bir yüzyıldan beri gerek tarihçiler gerekse İslâm tarihi ve uygarlığıyla ilgilenenler için vazgeçilmez bir başvuru kaynağı olmuştur. Yazılışından hemen sonra bazı ciltleri İngilizce, Rusça, Urduca ve Farsça dillerine çevrilen eser, Zeki Mugâmiz (veya Magâmiz) tarafından da Osmanlıca'ya çevrilmiştir. Kitabın ilk iki cildi, (H. 1327-28/M. 1909-1910) yıllarında Ahmet Cevdet ve Zeki Mugâmiz tarafından İkdam matbaasında, üçüncü cildi (H. 1328/M. 1910) yılında yine aynı matbaada İlyas, dördüncü ve beşinci ciltleri, (H. 1329-1330/M. 1910-11) yılllarında yine İlyas tarafından Kanaat matbasında basılmıştır. Yayımlanır yayımlanmaz yalnızca Osmanlı aydınlarının dikkatini çekmekle kalmamış, lehte ve aleyhte çeşitli tepkilerle karşılaşmıştır. Bu eleştiriler arasında dikkat çekenlerden biri, yazar Corcî Zeydân'nın da önsözde bahsettiği gibi; Şiblî en-Nu'mânî'nin eleştirisidir (*el-Menar*, XV/I, 1912, s. 58-67). Özellikle ilk ciltte kullanılmayan dipnotların eksikliği üzerinde yoğunlaşan bu eleştiri yazar tarafından da olumlu ve yapıcı bir eleştiri kabul edilmiş ve ikinci ciltten itibaren kullanılan kaynaklar dipnotlarla belirtilmiştir.

Oldukça kapsamlı ve ayrıntılı bilgilerin yer aldığı, dördüncü cilt, yayımlanmasının hemen ardından *Umayyads and Abbasids- Being the Fourth Part of Jurji Zaydan's History of Islamic Civilization* adı altında tanınmış İngiliz oryantalist D.S. Margoliouth tarafından İngilizce'ye çevrilmiş ve 1907'de Londra'da yayımlanmıştır. Aynı çeviri 1981 ve 1994'te Hindistan'da, 1987'de de Londra'da ikinci kez yayımlanmıştır. Zeydân bu eserine *al-Arab kabl al-Islâm* (1908) adında tamamlanamamış bir ek de yapmıştır.

Kitap, Cumhuriyet döneminde de başta ilahiyat fakülteleri olmak üzere dinî eğitim yapan kurumlar için ders veya başvuru kitabı olarak kabul edilmiştir. İlk kez, 1976-78 yılları arasında, İstanbul'da Üçdal Neşriyat tarafından Zeki Mugâmiz'in Osmanlıca çevirisinden, yeni yazıya aktarılarak yayımlanmış-

tır. Ancak üzerinde ek bir çalışma yapılmadan sadece transkribe edilen ve beş cilt halinde basılan bu eserin piyasada mevcudu kalmadığı gibi, sadeleştirilmeden yapılan bu çeviriyi günümüz neslinin anlaması çok zordur. Söz konusu bu çeviride özellikle yabancı kelime ve terminolojilerin okunuşunda önemli yanlışlıkların yapılmasının yanında, kitabın Osmanlıca çevirisinde yer alan bir kısım Arapça şiir ve bölümler de atlanmıştır.

B. Corcî Zeydân, Yaşamı ve Eserleri

Corcî B. Habîb Zeydân (Circî, Jirji veya Jurji Zeydân), 14 Kasım 1861'de fakir bir Ortodoks ailenin çocuğu olarak Beyrut'ta doğmuş ve yaşamının büyük bir kısmını geçirdiği Kahire'de 21 Ağustos 1914'te ölmüştür.

Başta maddi sorunlar olmak üzere, çeşitli nedenlerden dolayı, çok düzenli bir eğitim görememiş ancak kendi kendisini yetiştirmiş olan Zeydân, Avrupa rönesansını örnek alan Arap "tenvir-aydınlanma" hareketinin öncülerinden kabul edilir.[1] Arapların *el-Nahda* dedikleri bu uyanış dönemi 19. yüzyılda başlamıştır. Arap ülkeleri arasında Mısır, Batı uygarlığına yönelen ilk ülke olmuştur. Bu bağlamda modern okullar açılarak, kütüphâneler kurulmuş, yoğun bir çeviri faaliyeti başlatılmıştır. Mısır'da *Batılılaşma* hareketini başlatanlar Lübnanlı ve Suriyeli Hıristiyan Araplardı. 16. yüzyıldan beri Batı okullarında eğitim görmüş bir Hıristiyan aydın kuşağı yetişmişti. 1822'de Mehmed Ali Paşa'nın Bulak'ta kurduğu matbaa bu alanda çok önemli bir rol oynamıştır.

Aydınlanma hareketi bağlamında, Lübnanlı şair ve yazarlar yeni bir edebiyat dili oluşturmaya başladılar. *Mecma'ü'l-Bahreyn* (1850) adlı eseriyle Nazif bin Abdullah el-Yazıcı (1800-

1 Zeydân'ın yaşamı ve eserleri konusunda ayrıntılar için bkz. Corcî Zeydân, (ed. Muhammed Harb), *Mısır al-Osmâniyye*, Al-âfâk al-arabiyye, (Kahire 2002), 5-37. Ign. Kratschkowsky, "Circî Zeydân", *İslâm Ansiklopedisi*, MEB, (İstanbul 1988), III, 194-195.; Muharrem Çelebi, "Corcî Zeydân", *DİA*, (İstanbul 1993), VIII, 69-71.

71) bu şairlerin öncüleri arasında sayılır. Ayrıca Butrus el-Bustânî (1819-93) dilbilim ve ansiklopedi kitaplarıyla bu akımın gelişmesine katkıda bulundu. Mısır'da Ahmet Şevkî (1868-1932) Mısır'ın kurtuluş savaşını yansıtan şiirleriyle, Suriyeli Corcî (ya da Jirji) Zeydân (1861-1914) da tarihî ve edebî romanlarıyla, bilimsel eserleriyle, gazetesiyle vs. bu akımın öncülüğünü yapmışlardır.

Zeydân, Arap aydınlanma hareketine öncülük yapma çalışmaları çerçevesinde gazetecilik, yazarlık, roman yazarlığı ve birçok seyahat yapmanın dışında, güçlü bir düşünce, yorum ve yaratıcılık yeteneği gibi özellikleri de kendinde toplamıştır.

İlköğretimine Beyrut'ta dinî bir okul olan Papas İlyas Hûrî'nin okulunda başladı. Daha sonra buradan "al-Şavvam Okuluna", oradan da öğretmen Zâhir'in okuluna geçiş yaptı.[2] İki yıl eğitim gördükten sonra 11 yaşına ulaşmıştı. Zeydân bu iki okulda 1866-1872 yılları arasında eğitimine devam etmiş, daha sonra babasının lokantasında çalışmaya başlamıştır. Bunun yanısıra akşam saatlerinde İngilizce kurslarına katılıyordu.

Corcî Zeydân 15 yaşına geldiğinde İngilizce'yi öğrenmişti. Yaşamından söz eden kitaplara göre, Zeydân İngilizce'yi beş ayda öğrenmiş ve daha sonra İngilizce-Arapça bir sözlük yazmaya başlamış ve bu sözlüğün "e" harfine kadar gelmiştir. Tüm bunlar Corcî Zeydân'nın parlak zekâ ve bilimsel yeteneğinin kanıtlarından sayılmıştır.

1881'de Beyrut'ta bir Amerikan Protestan okulu olan "el-Medresetü'l-külliyye"ye kaydoldu. Ancak bir süre sonra okulda çıkan bir öğrenci boykotuna katıldığı için okuldan uzaklaştırıldı.

1883'te tıp eğitimini tamamlamak amacıyla Kahire'ye gitti. Ancak tıp eğitimini maddi sıkıntı nedeniyle tamamlayamadı. Okuldan ayrıldıktan hemen sonra edebiyat, tarih ve Arap diliyle ilgilenmiş ve 1884'te Kahire'de yayımlanan *el-Zaman* gazetesi yazarları arasında yer almıştır. Beyrut'u terk etmesinin ve Mısır'a gitmesinin nedenleri arasında o günkü Osmanlı ida-

2 *A.g.e.*, s. 21; ayrıca bkz. Nazir Abbud, Corcî Zeydân, c. 21, Beyrut, 1983. s. 17.

resine duyduğu öfkenin büyük etkisi olmuştur.[3] Bu öfke ve kırgınlığın izlerini, Zeydân'ın eserlerinde, özellikle Türkler ve Türk tarihiyle ilgili değerlendirmelerinde zaman zaman görmek mümkündür.

Zeydân, İskenderiye şehrine 1882'de, yani İngilizlerin Mısır'ı işgal etmelerinden sonra geldi. Bu olay, Corcî Zeydân'ın kültürel altyapısı üzerinde derin iz bırakmıştır. Ancak *el-Zaman* gazetesinde çalışırken, kendisinin "âsi ve düşman" olarak nitelendirdiği Mehdî Devrimi ve Sudan Millî Hareketi sonucunda Gordon Paşa'yı kurtarmak için, İngilizlerin 1884'te Sudan'a gönderdiği askerî birlik içinde, Zeydân da tercüman olarak görev almıştır. 10 ay süren bu hareket sonunda üstün hizmetlerinden dolayı, İngilizlerce madalya ve iki ayrı nişanla ödüllendirildi.[4]

Corcî Zeydân 1885'te vatanı olan Beyrut'a döndü. Aynı yıl, Doğu İlimler Kurumu'na (el-Mecmau'l-İlmiyyü'ş-Şarkî) üye seçildi. Bu kurul, Yakub Sarruf, Faris Nimr ve müsteşrik Fandic gibi devrin ileri gelen bilim adamları tarafından kurulmuştu. İbrahim el-Yazici, İbrahim el-Hovranî, Selim Butrus el-Bustânî bu kurulun üyeleriydi. Zeydân bu arada, daha önce öğrendiği İngilizce, Latince, Fransızca ve Almanca'nın yanı sıra İbranîce ve Süryanîce'yi de öğrendi. Böylece hem Doğu hem Batı kültürünün ana dillerinde yazılmış eserleri kullanabilme imkânını elde etmiş oluyordu. Çok az ilim adamının sahip olabildiği bu özellikler Zeydân'a tarihî olaylara farklı ve değişik açılardan bakabilme ve değerlendirebilme yeteneği ve becerisini kazandırmıştır.

Zeydân, 1886 yılında 25 yaşındayken Arap dili ve aksanları ve dilin felsefesi konusunda ilk kitabını yayımladı. Bu kitabı yayımladıktan sonra İngiltere, Fransa ve İsviçre'yi ziyaret etti. Bu arada bilim merkezlerini, müzeleri inceleme ve çeşitli ilim adamlarını görme ve tanışmanın yanı sıra, özellikle İngiltere'de Avrupa oryantalizmini yakından tanıma fırsatını da bul-

3 M. Çelebi, a.g.m., s. 69; Muhammed Abdulgani, aynı eser, 36.; Şavki Halil, *Corcî Zeydân fi'l-Mizan*; M. Harb, *gösterilen yer.*

4 M. Harb, s. 7.

du. Aynı yıl Mısır'a döndükten sonra 1888'in başlarına kadar *el-Muktetaf* gazetesinde, sonra da iki yıl süreyle Rum Ortodoks cemaatine ait "el-Medresetü'l-Ubeydiyye"de yöneticilik yaptı. 1892'de yaşamının sonuna kadar çalıştığı ve birçok makalesini bizzat yazdığı ve yayımladığı *el-Hilâl* dergisini çıkarmaya başladı. Oldukça yoğun bir çalışma temposu vardı. Söz konusu dergideki yazıların birçoğunu kendisinin yazmasının yanında, her yıl yeni bir roman ve bilimsel bir kitap da çıkarıyordu. Makalelerinin en önemlileri, oğulları tarafından 3 cilt halinde ayrıca yayımlanmıştır. *El-Hilâl* dergisi zaman içinde Arap dergileri arasında en çok okunan bir dergi haline gelmiştir. Zeydân'nın adı da, romancı ve tarihçi olarak, yalnız Arap ülkelerinde değil bütün Müslüman doğu ülkelerinde yayıldı.[5]

1908'de II. Meşrutiyet'ten sonra Osmanlı Devleti'nde yeni idarenin işbaşına geçmesinden sonra, Zeydân İstanbul'u ziyaret etti. Bu yeni düzen ve devrim sonucunda İttihat ve Terakki subayları Sultan II. Abdülhamid'i tahttan indirdiler. Anayasayı ilan ettiler. Zeydân, 1910 yılında Suriye ve Lübnan'ı ziyaret ederek bu gezileri konusunda *el-Hilâl* dergisinde bir makale yayımlamış ve bu yazıda Osmanlı'nın geleceği konusunda karamsar olan Araplara, yeni idare lehine öğütlerde bulunarak Abdulhamid'i tahttan indiren hareket ordusu hakkında yanlış düşünmemelerini salık vererek, onlardan bu yeni hükûmetin ıslahatları ve verdikleri sözlerin gerçekleşmesi konusunda sabırlı olmalarını istemiştir.

1912'den sonra Corcî Zeydân Avrupa'ya uzun süreli bir ziyarette daha bulunmuştur. Bu ziyaret Zeydân'ın ikinci ve son kez Avrupa'ya gidişidir. Bu gezi, 1923 yılında, *1912'de Corcî Zeydân'ın Avrupa Gezisi* adı altında el-Hilâl Yayınevi tarafından yayımlanmıştır.

Kahire Üniversitesi'ndeki öğretim üyeliği görevinden alınan Zeydân, kısa bir süre sonra 21 Temmuz 1914'te Kâhire'de öldü.

Arap edebiyatında yeni akımın önemli şahsiyetlerinden biri ve iyi bir gazeteci olan Corcî Zeydân özellikle tarih, sâmî dille-

5 M. Çelebi, *gös. yer*; I. Kratschkovsky, a.g.m., s. 194.

ri ve mukayeseli dil bilimi konularında Batı metoduna uygun eserler vermiştir.

Corcî Zeydân'ın tarih alanındaki en önemli eserleri şunlardır: *Târihu Mısr el-hadis* (I-II, Kahire 1889), *Tarihu't- temeddüni'l-İslâmî* (I-V, Kahire 1902-1906), *Tarihu'l-Arab kable'l-İslâm* (Kahire 1908), *Ensâbü'l-Arabi'l-kudemâ* (Kahire, tarihsiz), *Tarihu'l-Mâsûniyyeti'l-âm,* (Kahire 1889) (masonluk konusunda yayımlanan ilk Arapça eser), *Terâcimu meşâhiri'ş-Şark* (I-II, Kahire 1902-1903, 1911), *et-Tarihu'l-âm* (Beyrut 1890), *Tarihu İnciltere* (Kahire 1889) ve *Tarihu'l-Yunan ve'r-Rûmân* (Kahire, tarihsiz).

Zeydân, tarihle ilgili bu eserlerin dışında yirmiden fazla tarihî roman yazmıştır. Memluklular devrine değin İslâm tarihinin ilk dönemleriyle 18 ve 19. yüzyılda geçen olayları konu alan bu romanlar, başta Arap dünyası olmak üzere, İran ve Hindistan'da ilgiyle karşılanmıştır. Zeydân'nın *Selahaddin Eyyûbî ve Haşhâşiler,* (Milenyum Yay.); *Fergana Güzeli Cihan Hatun,* (Nesil Yay.) ve *Abbâse,* (Akedamya Yay.) adlı romanları günümüz Türkçesiyle de yayımlanmıştır. Zeydân, özellikle edebî değer ve dil açısından eleştirilen romanlarıyla, tarih anlayışı ve felsefesini geniş kitlelere ulaştırmayı başarmıştır. Corcî Zeydân, tarih konusu dışında dil ve edebiyat, sosyoloji ve felsefe konularında da çeşitli eserler kaleme almıştır.[6]

C. Kitabın İçeriği

C. Zeydân'ın orijinali beş ciltten oluşan *İslâm Uygarlık Tarihi* kitabının içeriğini ana hatlarıyla şöylece özetleyebiliriz:

Diğer dört cildin de temelini oluşturan birinci ciltte; Câhiliyye Çağı Arapları'nın tarihleri, uyanış dönemleri, yönetim biçimleri, Kâbe ve önemi, İslâm'ın doğuşuna kadar Kureyş kabilesinin politik ve sosyal durumu, İslâm'ın doğuş ve yayılışının neden ve sonuçları, İslâm fetihleri, Raşid Halifeler, Emevîler, Abbâsîler, Fâtımîlerin ortaya çıkışı ve devlet haline gelmeleriyle ilgili konular üzerinde durulmuştur.

---

6 Ayrıntılar için bkz. M. Çelebi, gös. yer. s. 70-71.

İkinci ciltte; uygarlığın tanımı ve değerlendirilmesi, İslâm devletlerinin ekonomik yapısı ve işleyişi, Abbâsîler döneminde İslâm devletinin idari taksimatı, ziraat ve ticaret, vergiler ve vergi dışında devletin diğer gelirleri, devlet memurlarının devlet mallarını koruma ve kollamada gösterdikleri titizlik ve doğrulukları, Abbâsîlerin gerileme nedenleri, devlet idaresinin bozulması ve suiistimaller sonucu halkın anarşiye bulaşması, devlet idaresinde israf, rüşvet ve yolsuzluklar, ilim ve ulema, şiir ve şairler, idarecilerin halkla ilişkileri, saraylardaki hayat ve mimari ele alınmıştır.

Oldukça kapsamlı olan üçüncü ciltte genel olarak bilim ve eğitim, bilimsel faaliyetler ve genel olarak kültür konusu ele alınmıştır. Bilimler de İslâmî bilimler ve İslâm dünyasına dışarıdan gelen bilimler gibi iki ana başlık altında ele alınmıştır. Devrin bilimler akademisi olan "Beytü'l-Hikmet" ve tercüme faaliyetleri de ayrıntılı olarak bu ciltte yer almıştır.

Dördüncü ciltte; İdare ve Siyaset, Araplar, İranlılar ve Türkler ve sosyal yapıları üzerinde durulmuş. Önemli sosyolojik tesbit ve değerlendirmeler yapılmıştır. Ayrıca, Emevîler devrinde dinî ve siyasi gruplar, ekonomik alanda yapılan yeni düzenlemeler, Müsamahasızlık ve dinde katılık, Farslıların gözden düşmesi, Türklerin devlet idaresinde söz sahibi olmaları, kadınların etkisi ve gücü, siyasi karışıklıklar, diğer İslâm ve Türk devletleri, hilâfet ve saltanat, Endülüs Emevî Devleti, Fâtımîler, Kuzey Afrika'da Şiilik, Moğol veya Tatar devri, İslâm ülkesinin yağmalanması... gibi konular ele alınmıştır.

Beşinci ciltte; dördüncü ciltte ele alınan sosyal yapı ve siyaset konusuna devam edilmiştir. Çeşitli bölgelerdeki sosyal düzen, halk sınıfları, gelenek ve kültür, kadınların durumu, İslâm uygarlığında aile, tesettür ve çok evlilik, boşanma, ailenin geçimi, yiyecek, giyecek ve barınma, mimarî, şehir ve saraylar, zenginlik ve savurganlık, yiyip içmede seçicilik ve israf, cömertlik, alkollü içkiler ve giyim tarzları, halife meclisleri, edebiyat ve şiir, münazara ve ilim, müzik ve sohbet meclisleri, halife alayları, özel kutlama ve törenler, halifelerin oyun ve eğlenceleri gibi konularla eser tamamlanmıştır.

Söz konusu kitabı *İslâm Uygarlığı Tarihi* adıyla iki büyük cilt haline getirirken herhangi bir bölümü atlamak, kısaltmak veya özetlemekten kaçındık. Eserin Zeki Mugâmiz tarafından yapılan Osmanlıca çevirisini esas almakla birlikte, bazı muğlak noktalar için Arapça aslıyla karşılaştırmalar yapmak zorunda kaldım. Bu sıkıntıların bir kısmı da Osmanlıca çeviride kullanılan dilden gelen zorluklardan kaynaklandı. Gerekli gördüğüm yerlerde, kitabın orijinal metnine dokunmadan, zaman zaman kısa dipnotlarla katkıda bulundum. Bunu yaparken eserin yazımından bu yana geçen bir asırlık uzun süre içerisinde İslâm tarihi alanında yapılmış bazı önemli eserlere dikkat çekmeye çalıştım.

Bir kısmı dipnotlarda belirtilen yararlandığım önemli eserlerden bazıları şunlardır: Belâzûrî, Taberî ve İbnü'l-Esîr'in klasik tarihleri, İslâm ansiklopedileri; atlaslar, lügatler, dergiler ve genel referans kitapları dışında; Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiyye*; Ahmet Cevdet Paşa, *Kısâs-ı Enbiya ve Tevârih-I Hulefâ;* Taşköprüzâde Ahmet Efendi, *Mevzuâtü'l-ulûm;* Şehbenderzâde Ahmet Hilmi, *İslâm Tarihi* (çev. Rıza Nur); Mahmud Es'ad, *Tarih-I Dîn-i İslâm;* R. Dozy, *Târih-i İslâmiyet* (çev. Abdullah Cevdet); C. Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi* (çev. Neşet Çağatay); W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (izah, düzeltme ve ilavelerle neşreden Fuat Köprülü); Julius Wellhausen, *İslâmiyet'in İlk Devrinde Dînî-Siyâsî Muhâlefet Partileri* ve aynı yazarın *Arap Devleti ve Sükûtu* (çev. Fikret Işıltan); Hamilton A.R. Gibb, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar* (çev. Kadir Durak vd.), *Islam, Studies on the Civilization of Islam, Arabic Literature;* M. Şemseddin Günaltay, *Tarih ve Müverrihler, İslâm Tarihi;* M. Asım Köksal, *İslâm Tarihi;* Hasan İbrahim Hasan, *Siyâsî-Dînî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi* (çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş); *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyet* (The Cambridge History of Islam çevirisi); İmâmüddin Halil, *İslâm Tarihi, Bir Yöntem Araştırması;* İsmâil Hâmi Dânişmend, *Garb Menbalarına Göre İslâm Medeniyeti;* B. Lewis, *Tarihte Araplar, The Middle East, İslâm* vs. kitapları; Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi* (çev. Salih Tuğ); Robert Mantran, *İslâm'ın*

Yayılış Tarihi (çev. İsmet Kayaoğlu); C.E. Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi* (çev. Erdoğan Merçil-Mehmet İpşirli); Ahmet Çelebi, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi* (çev. Ali Yardım); Ziyaüddin Serdar, *İslâm Medeniyeti'nin Geleceği* (çev. Deniz Aydın); Neşet Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı;* Hüseyin Atay, *Ehl-i Sünnet ve Şia* ve diğer eserleri; Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi* ve diğer eserleri; Abdülbâki Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslâm Mezhebleri ve Şiîlik* ve diğer eserleri; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi* (çev. Yusuf Yazar); Abdülaziz Sâlim, *Târîhu'l-Müslimîn ve Âsârihim fi'l-Endelüs;* Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler* vs. çalışmaları; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları;* C. Cahen', *İslâmiyet* (çev. Esat Nermi Erendor); Hüseyin G. Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri;* Ziya Kazıcı, *İslâm Müesseleri Tarihi;* Ahmet Gürkan, *İslâm Kültürü'nün Garbı Medenileştirmesi;* Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi;* Martin Hinds, *Studies in Early Islamic History* (ed. Jere Bacharach, Lawrence I. Conrad, Patricia Crone); R. Stephen Humphreys, *Islamic History-A framework forInquiry;* Abdusselâm al-Tirmaninî, *Ezminetü't- Tarih al-İslâm;* M. Hamidullah, *İslâm Peygamberi* (çev. Salih Tuğ) vs. eserleri; Ramazan Şeşen, *Salahaddin Devrinde Eyyübiler;* H. Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler* ve aynı yazarın editörlüğünü yaptığı 13 ciltlik ansiklopedik eser olan *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi;* Thomas Arnold and Alfred Guillaum, *The Legacy of Islam;* Marshall G.S. Hodgson, *The Venture of Islam;* Falurrahman; *Islam;* Albert Hourani, *A History of the Arab Peoples*; Francis Robinson, ed. *Cambridge Ilustrated History of the Islamic World;* Ira M. Lapidus, *İslâm Toplumları Tarihi* (çev. Yasin Aktay); W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (çev. Ethem Ruhi Fığlalı) ve *İslâm'ın Avrupa'ya Tesiri* (çev. Hulûsi Yavuz); İhsan İlahi Zahir, *Şia'nın Kur'ân, İmamet ve Takiyye Anlayışı;* Ethem Ruhi Fığlalı, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri;* M.J.L. Young, J.D. Latham ve R.B. Serjeant, *Religion, Learning and Science in The Abbasid Period;* Hugh Kennedy, *The Prophet and The Age of The Caliphates.*

Tüm bu çabalar sırasında geniş okuyucu kitlesinin gereksinimlerini gözönüne alarak, olabildiğince yalın bir dil kullanmaya özen gösterirken terminolojiyi de korumaya gayret ettim. Bu nedenle orijinal terimlerin yanında parantez içerisinde günümüz Türkçesindeki karşılıkları kısaca belirttim.

Konuların okuyucularca daha kolay anlaşılabilmesi için, yazarın başlıklarına dokunmadan kitabı ana başlıklar halinde bölümlere ayırdım. Eserde tarihlerin önce hicrî, sonra da miladî karşılıkları verilmiştir. Bunun için, "Gerhard Behrens, München'in (1992)" "Computus" adlı bilgisayar programı kullanılmıştır. Tarih çevirmelerinde miladî karşılıkların ilk yılı esas alınmıştır. Arapça kelime, tamlama ve terimlerin yazımında Türkiye'de sahanın uzmanlarınca kullanılan transkripsiyon metodunu tercih ettik. Türk okurları için gereksiz harf ve işaret kullanmaktan kaçındık. Osmanlıca çeviriyi yapan Zeki Mugâmiz'in dipnot ve açıklamaları için (zm.); günümüz diline çeviren Nejdet Gök'ün açıklamaları için de (ng.) kısaltmaları kullanılmıştır. Yazarın kendi açıklamaları için herhangi bir kısaltma yapmaktan kaçınılmıştır. Kullanılan diğer kısaltmalar kitabın başlangıç bölümünde tablo halinde verilmiştir.

Yaklaşık on yıldır Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü'nde Osmanlı Paleografyası ve Diplomatikası derslerinin yanında, üç yıldan bu yana aynı üniversitenin Türk-İslâm Tarihi derslerini vermekteyim. Tez danışmanım *Prof. Halil İnalcık* hocamın da tavsiyeleriyle ders kitabı olarak okuttuğum Zeydân'ın bu kitabına Türk okurlarının büyük ihtiyacı olduğunu gördük. Arap dünyasında standart bir kitap olarak kabul edilen bu eserin önemli bir kültür hizmeti olacağı, Türkçe'de büyük bir boşluğu dolduracağı ve İslâm tarihi ve uygarlığı ile ilgili çalışmalara da bir zenginlik kazandıracağı kanısını bizzat hocamız bana zaman zaman ifade etmiştir. Bu vesileyle kendilerine şükranlarımı sunmayı zevkli ve şerefli bir görev kabul ediyorum.

Kitabın çevirisini büyük bir sabırla daktilo eden kızlarım *Öznur, Ayşe* ve evimizin neşesi *Elif*'e ve en büyük desteğimiz eşim *Hâlise Hanım*'a şükranlarımı sunuyorum.

Arapça bazı metinler ve kitaptaki şiirler başta olmak üzere, çözümü zor terimlerin okunması ve çevirisinden dolayı meslektaşım *Ahmet Sîmin*'e, çeviri metnin gözden geçirilmesindeki yardımlarından dolayı öğrencilerim *M. Şakir Yılmaz*, *B. Babür Turna*, *Abdurrahman Atçıl*, *M. Uğur Ekinci*'ye, bilgisayarla ilgili sorunlarımı çözen *Tolga Akkaya'ya* ve adlarını hatırlayamadığım diğer arkadaşlara teşekkür ediyorum.

Kitabın basımını üstlenen İletişim Yayınevi'ne, genel müdür Nihat Tuna ve emeği geçen tüm arkadaşlara da şükranlarımı sunuyorum.

NEJDET GÖK
Bilkent, 9 Temmuz 2003

BİRİNCİ BÖLÜM

İslâm Öncesi Araplar ve Arap Yarımadası

Giriş

Bir ulusun uygarlığından söz etmek, onun ulaştığı güç, etkinlik, zenginlik, refah ve bu uygarlığa ulaştıran neden ve sonuçları incelemek demektir. Bilim, kültür ve eğitim sistemi, edebiyat, sanayi ve bunlara bağlı olarak okullar, kütüphâneler, cemiyetler, devlet yapısı, makam ve rütbeler, yaşam seviyesi gibi gelişme araçlarının sosyal yaşam üzerindeki etki ve değişiklikleri de bu bölüm içinde ele alınmalıdır. Tüm bunlar, halkın gelenek ve göreneklerine ve bunları doğuran nedenlerin ele alınıp incelenmesine bağlıdır.

Bununla birlikte, konunun açık bir biçimde ortaya konulabilmesi için, halkın uygarlıktan önceki yaşamları olan "bedeviyet dönemi"ndeki (göçebelik dönemi) durumunu, uygarlaşma yöntemlerini ve nedenlerini belirtmek gerekir. Bu nokta üzerinde ayrıntılarla durmak, özellikle İslâm uygarlık tarihi açısından zorunludur. Çünkü İslâm uygarlığının, başka uygarlıklarda bulunmayan kendine özgü özellikleri vardır.

Bu nedenle kitabımızın ilk bölümlerinde Arapların İslâm'dan önceki konumları, uygarlıkla ilişkileri, İslâm'ın ortaya çıkmasına yakın ulusal yapıları, Arap Yarımadası'nın o dönem-

deki durumu, çağdaşları olan o günün iki güçlü devleti Roma ve İran'ın konumu, Müslümanların sayıca az, silah ve donanım açısından zayıf olmalarına rağmen bu iki dünya devletiyle savaşıp onları yenmeleri ve topraklarını ele geçirmelerine yardımcı olan etkenler, İslâm devletinin doğuşu ve Râşid Halîfeler zamanındaki "dinsel kimlikten", Emevî, Abbâsî ve Fâtımîler dönemindeki "siyasal kimliğe" geçiş nedenleri ve benzer konularla ilgili gerekli açıklamaları yapmak zorunda kaldık. Aşağıda sıraldığımız bu açıklamalardan sonra İslâm devletinin yönetim ve örgüt yapısı üzerinde duracağız.

Araplar ve Uygarlık

Bir kısım yabancı tarihçi ve yazara göre Arap toplumu İslâm uygarlığını, köklü Roma (veya Yunan) ile İran uygarlıklarının kalıntıları üzerine kurmuş, kendine özgü yeni ve orijinal bir uygarlık geliştirememiştir. Yine aynı tezi savunanlara göre, İslâm uygarlığı bazı düzenlemelerle birlikte, söz konusu iki uygarlığın birleşmesiyle ortaya çıkmış karma bir uygarlıktan başka bir şey değildir. Araplar; yaratılıştan kaynaklanan bir özellik olarak, uygarlıktan ve yerleşik hayattan uzak yaşayan bir toplum olduğundan ne Câhiliyye ne de İslâm döneminde kendi yetenekleriyle orjinal bir uygarlık ortaya çıkaramamışlardır.

Bize göre, böyle önyargıya dayalı bir sonuca varmak büyük bir yanlıştır. Tam aksine Araplar; kendilerinden önce veya sonra uygarlaşmış halkların hiçbirinden geri kalmadıkları gibi, yönetim ve uygarlıkta yetenekli sayılan uluslar arasında olmalıdırlar.

Bu durumu şu şekilde açıklayabilir ve kanıtlayabiliriz:

Öncelikle, Arap Yarımadası'nda yaşayan halklar iki büyük sınıfa ayrılmıştır:[1]

1 Arapları tarihi bakımdan ikiye ayırarak incelemek Araplar arasında bir gelenek halini almıştır. Bunlar: a) Arap-ı bâide: Çok eski devirlerde yaşayıp zamanla yok olup gitmişlerdir. Bunlarla ilgili bilgiler oldukça sınırlıdır. Bunlar da Kur'an, eski Arap şiiri ve efsanevî haberlerdir. Ad, Semûd, Medyen, Tasm, Amâlika, Câsim, Abdi Dahm, Ubeyl, Hadûra, Cedis ve Birinci Cürhüm kavimleri bunların başlıca kollarıdır. Bunlar Arabistan'da çeşitli devletler kurmuşlar

Birincisi, *Kahtânîler* (Arab-ı âribe) denilen Yemen ve çevresinde yaşamış olan halktır ki, bunlar insanlığın ikinci babası sayılan Peygamber Hz. Nuh'un oğlu Sam'ın soyundan gelen *Kahtân* veya *Yaktan b. Abir*'in çocuklarıdır.[2]

İkincisi, *İsmâilîler* veya *Adnânîler* adını alan Hicaz ve Necd halkı ile Arap Yarımadası ortalarında yaşayan ve iki kıtaya da komşu olan yerler halkıdır (Arab-ı Müsta'ribe). Bunların soyu, karısı Hacer'den dolayı, Hz. İbrahim el-Halil'in oğlu Hz. İsmail'e ulaşmaktadır. Bu topluma, dedelerinden birinin isminin Adnan olmasından dolayı, *Adnânîler* ve yine benzeri bir nedenden *Mudarîler, Meaddîler, Nizârîler* adı da verilmiştir.[3]

Ülkelerinin verimli ve gelişmeye uygun olması Kahtânîleri, İsmâilîlerden daha önce uygarlaştırmıştır. Yemen halkları, Mısır firavunlukları ve Bâbil krallıklarıyla çağdaş olan devletler kurmuşlardır. Bunların en ünlüleri, *Himyer, Sebe ve Kehlan* devletleridir. *San'a* ve *Sebe* bu devletlerin ünlü kentlerindendi. Filistin civarında, *Enbat* devleti gibi İsmâilîler de milattan önce ve sonraki tarihlerde bazı devletler kurmuşlardır. Daha sonra ad ve nişanları kalmayan, *Âd ve Semûd,* en eski uygar Arap

---

ve egemenliklerini Suriye ve Mısır'a kadar yaymışlardır. b) Arap-ı bâkiye: Günümüzde de soyları devam eden Araplardır. Bunlar da, "Arap-ı âribe (Kahtânîler)" ve "Arap-ı müsta'ribe (sonradan Araplaşanlar)" olarak iki ana kola ayrılır. Bu ayrım Tevrat'a da yansımıştır. Tekvin'in 10. bölümünde Sam oğullarının iki ayrı koldan gelerek biri Arabistan'ın güneybatı (âribe), diğeri ise orta velîahd kuzey kabilelerini oluşturduğu ve sonuncuların İbranîlerin akrabaları olduğu belirtilir. Bu ayırım dil ve kültürden kaynaklanmaktadır. H. Dursun Yıldız, "Arap", *DİA*, III, s. 272 vd.; Neşet Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, Ankara 1982, s. 1-2 (ng.).

2 Mesudî'ye göre, Kahtân ile Yaktân aynı şahıstır. Yaktân'ın aslı Yaktan iken Arapçalaştırılarak Yaktân şekline konmuştur.

3 Hz. İbrahim, oğlu İsmail ile Mısırlı bir cariye olan annesi Hacer'i Mekke civarında bırakmıştı. Burada Yemen'den gelen Kahtânî asıllı Cürhümlüler arasında büyüyen ve onlardan Arapça öğrenen Hz. İsmail Meddâd b. Beşir'in kızı Seyyide ve Ra'le bint Amr ile evlenerek on iki çocuk sahibi olmuştu. Bunlar Mekke'de Zemzem kuyusu civarında yerleşmiş ve zamanla her biri bir kabilenin reisi olmuştu. Hz. İsmail Mekke'ye geldiğinde babası gibi Ârâmice, Keldânice veya İbranîce konuşuyordu. Onun soyu Arapça'yı burada öğrenmiş ve Cürhümlülere karışarak Araplaştığı için "Arap-ı Müsta'ribe" adıyla anılmıştır. Hz. Peygamber'in yirmi birinci göbekten atası olan Adnân'dan dolayı onun soyundan gelen kabilelere "Adnânîler" adı verilmiştir. Bunların soyları çoğalınca anayurtları olan Mekke'den komşu bölgelere dağılmışlardır, a.g.m., 273 (ng.).

toplumları olarak kabul edilmiştir. İlk tarihlerde adı geçen ünlü *Amelika* kavmi de bunlardan birisidir.

Bunlara göre İslâm uygarlığı, Arapların ilk uygarlığı değildir. Daha önce yüzyıllarca, *Himyer, Kehlan, Sebe'liler* -o zamanki uygar ülkeler arasında Yemen orta yol oluşturduğu için- doğu ile batı arasında en önemli ticaret yollarıydı. Hindistan'ın mal ve ürünleri, Hint Okyanusu yoluyla, Yemen ve Hadramut bölgesine taşınıyordu. Yemenliler bu malları, kendi ülkelerinden Habeşistan, Mısır, Fenike, Filistin, Amelika, Medya ve Batı ülkelerine ulaştırıyorlardı. İsmâilîler de, kara yoluyla uygar ülkelere kadar ulaşan ticari faaliyetlerin bir aracısı konumundaydılar.

Yerleşmiş oldukları yerlerin ticarî önemi dışında, Araplar arasında ticaretin gelişmesinin bir başka nedeni de dillerinin o dönemdeki uygar ulusların dillerine yakın olmasıdır. Söz konusu çağda sâmî diller söz ve anlam bakımından birbirine çok yakındı. Günümüzde olduğu biçimde dil ve lehçe ayrılıkları henüz oluşmamıştı. Bu özellikten dolayı *Araplar, Keldâniler, Asurlular, Habeşliler* ve *Fenikeliler* çevirmen olmaksızın birbirleriyle kolayca anlaşabiliyorlardı. Hz. İbrahim hakkında Tevrat'ta geçen olaylardan da bu düşüncemizi destekleyen kanıtlar bulabiliyoruz. Hz. İbrahim, milattan 20 yüzyıl önce Keldan ülkesinden göç ederek Suriye, Fenike ve Arap ülkelerinden geçmiş, buralarda yaşayan halkla rahatça iletişim kurmuştur. Bunun için de bir çevirmene gerek duymamıştır. Aynı şekilde, M.Ö. 15. yüzyılda İsrailoğulları Tûr-i Sînâ Yarımadası'nda yollarını kaybetmiş, Arap Yarımadası'nın kuzey bölgesinde kırk yıl başıbozuk dolaşmışlar, ancak o yerlerdeki halkla görüşmek ve anlaşmak için çevirmene gerek görmemişlerdir.

Tüm bunlara ek olarak, Arapların yaratılışlarında uygarlaşma yeteneğine engel bir eksiklik de söz konusu değildir. Araplar, *Asurlular, Fenikeliler ve Keldânîler*le kardeştirler. Aynı yetenek ve özellikleri taşırlar. Aralarında bir fark varsa o da; Arapların onlar gibi verimli topraklarda yaşama şansına sahip olamamalarıdır. Kardeşleri olan Asurlular, dünyanın en önemli bölgelerinden biri olan Irak gibi bir bölgede yaşadılar. İs-

lâm'dan sonra buralara yerleşen Arapların bu bölgede kurdukları uygarlık öncekilerden daha aşağı değildir.

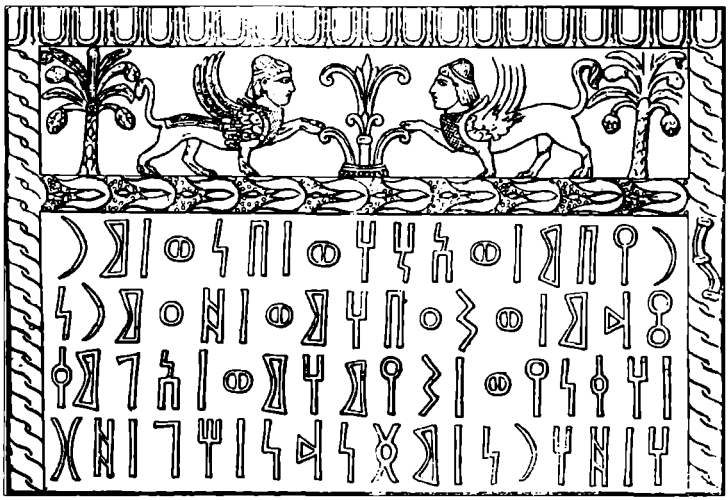
Araplar, Arap Yarımdası'nda yaşayan bir toplumun, uygarlık noktasında gösterebileceği yeterlik ve yeteneklerden daha aşağı durumda olmamakla birlikte Yemen halkının kurduğu uygarlık, diğerlerine göre daha eski ve daha parlak olmuştur. Söz konusu uygarlığın izleri hâlâ, Hadramut, Mehre, Yemen bölgelerinde kumlar altında gömülü durmaktadır.[4]

Eski zamanlarda yaşayıp sonra yok olan *Âd, Semûd* vs. kabilelerinin uygarlıkları da incelenmeye değer. Söz konusu kabileler hakkında, bazı Arap tarihçilerin binaların büyüklüğüne dair olan ölçüsüz ve mantıksız ifadelerinden dolayı hurafe kabul edilen söylenti ve nakilleri dışında, günümüze -üzülerek belirtmek gerekir ki- önemli bir bilgi ulaşamamıştır. Ünlü *İrem* şehri hakkında ortada dolaşan söylentiler de kesin bilgiler değildir. Buna göre, İrem, Şeddâd b. Âd tarafından kum tepeleri üzerinde enine ve boyuna onar fersah bir alanda kurulmuş, duvarları göz boncuğundan, *al-cüz al-Yemânî* yapılarak üzeri altın yaldızlı gümüş levhalarla kaplatılmış, kent içinde yüz bin köşk yapılmış, bu saray ve köşkler zebercet ve yakuttan direkler üzerine dikilmiş, direklerin boyu yüz arşınmış. Şehrin ortasından ırmaklar geçermiş. Irmaklardan köşklere kanallar açılmış. Çakıl taşları hep altın, cevahir ve yakuttan oluşuyormuş... Bu gibi söylentiler aslında insanın kabul edebileceği mantıklı şeyler değilse de yine de en azından bir gerçeğe ışık tutmaktadır. O da, söz konusu toplumun yaptıkları binaların, duvarların ve direklerin bu kadar değerli taşlarla süslendiğinin anlaşılmasıdır ki, bir ulusun bu derece zevk ve eğlenceye düşkün olabilmesi ve savurganlık yapabilmesi için uygarlık ve bu-

4 Arapların tarihi, yazı, dil, edebiyat, sanat, din, sosyal ve ekonomik durumları ve söz konusu bölgede daha sonra yapılan kazılarla buralardan çıkarılan bulgu ve belgeler için bkz. Ismail Râci el-Fârûkî-Luis Lamia el-Fârûkî, *The Cultural Atlas of Islâm* (çev. Mustafa Okan Kibaroğlu-Zerrin Kibaroğlu), *İslâm Kültür Atlası*, Inkılap Yay., III. Baskı, (Istanbul, 1999), s. 15-85; "Arap", *DİA*, c. III, 272-325. Hakkı Dursun Yıldız, Nihad M. Çetin, Tâlib Yazıcı, Mustafa Çağırıcı ve Abdülkerim Özaydın'ın ortak hazırladıkları bu ayrıntılı maddede Arap tarihi tüm yönleriyle ele alınmıştır (ng.).

na bağlı olarak refah durumunun da o ölçüde gelişmiş olması gerekir.

Kahtânîlerin kurduğu devletlerin en ünlüleri, yukarıda da belirttiğimiz gibi Himyer ve Kehlan'dır. Âd ve Semud'dan sonra yaşamışlar ve günümüze birçok kalıntı bırakmışlardır. San'a, Aden, Hadramut bölgesini dolaşan gezginler, oralarda rast geldikleri bazı eski binalardan *Kalem-i Himyer*'i (Hatt-ı Müsned/Müsned Yazısı) ile yazılmış, çoğu dinî dualar veya benzeri şeylere ait birtakım levhalar bulmuşlardır. Ülke içindeki en önemli kalıntılar üzerinde jeolojik ve arkeolojik çalışmalar, coğrafyanın zorluğu ve güçlüğü nedeniyle henüz yapılamamıştır.

Himyeri hattı (Himyer yazısı).

Arap tarihçilerin söz konusu devletler hakkında yazdıklarına güvenebiliriz. İslâm'ın doğuşundan önce bu devletler yıkılmış ancak haber ve olayları henüz unutulmamıştı. Bu şekilde bize ulaşan bilgilerden söz konusu devletlerin çok eski bir uygarlık kurduklarını, o uygarlığın Asurluların, eski Mısırlıların ve Fenikelilerin uygarlıklarından daha aşağı olmadığını gösteriyor. 5. yüzyılda yaşayan Yunan gezginlerinden *Heredot* bu

uygarlıklardan söz ederken, buhurun çeşitleriyle tarçın vs. bazı maddelerin yalnız güney Arap kentlerinde olduğunu belirttikten sonra, bunları kendi zamanında dünyanın en zengin kentleri olarak kabul ediyor.

Yemen Araplarının ölümsüz eserlerinden biri olarak dünyanın harikaları arasında kabul edilen Ma'rib Seddi (barajı) Hz. İsa'nın doğumundan 200 yıl önce iki dağ arasında oldukça görkemli büyük bir duvar şeklinde inşa olmuştur. Amaç iki dağ arasında suyu bir havzada toplamaktı. Birer fersah (bir fersah on iki veya on bin arşındır) uzunluk ve yüksekliğinde yapıldığı rivayet olunan bu büyük baraj, birçok kanala bağlanmıştı. Fazla su birikmesi için 70 dereden artan sel yatakları buraya çevrilmişti. Bu kadar büyük bir barajın yapılması kuşkusuz ileri derecede matematik bilgisini, büyük çaba ve gayreti gerektirir. Üstelik bu baraj yüzyıllarca, su, hava vb. dış etkenlere karşı direnebilecek derecede sağlam yapılmıştı.

M.S. 2. yüzyıl ortasında bu baraj harap olmaya başlamıştır. Devlet gerekli bakım ve onarımı yapamayınca yıkılacak bir duruma gelmiştir. Bunun üzerine barajın yıkılmasından korkan halk başka bölgelere göç etmiştir. Şam'da Gassânîler, Irak'ta Münzir ailesi, Medîne'de Evs'ler, Mina'da Ezd'ler Mekke civarında Huzaa bu göç eden topluluklardandır. Bu göçlerden kısa bir süre sonra set yıkılıp sular etrafı kaplayınca orada kalan kabileler de yöreyi terk etmişlerdi. Büyük bir ihtimalle bu yıkılış Sebe devletinin de sonunu getirmiştir.

M.Ö. 2. yüzyılda yaşayan Yunan gezginlerinden *Strabon,* Ma'rib şehrinin kendi zamanında çok ilginç bir kent olduğunu, bina tavanlarının altın, fildişi, kıymetli taşlarla süslenmiş olduğunu, içinde görenleri şaşırtacak şekilde süslü sütunlar bulunduğunu aktarır ki, bunu öğrendikten sonra Arapların "İrem kenti" hakkında yazdıkları şeyleri çok da abartılı ve mantıksız kabul etmemek gerekir.

Bizce Himyer ve Sebe devletlerinin başkentleri olan Ma'rib, San'a ve diğer yerlerde bulunan kalıntılar iyice araştırılsa ve gerekli kazılar yapılsa -Nil vadisinin Feraga tarihinin, diğer taraftan Fırat vadisinin Asur ve Bâbil tarihlerini ortaya çıkara-

cak- o enkazda eşsiz kıymette eserler çıkarılıp uygarlık âlemine yeni bir keşif hediye edebilecek zenginliğe sahiptir. Ancak bunun gerçekleştirilebilmesi için Osmanlı Hükûmeti tarafından söz konusu yerlere bilimsel heyetler gönderilmesinden başka çare yoktur.

Nebatlılar (Nebatîler) adıyla bilinen kavim İslâm'dan önce uygarlaşmış Arap milletlerinden olup* Filistin ile Tûr-i Sînâ Yarımadası arasında yer alan Petra şehri onlara ait olduğu gibi Hicaz'a kadar uzanan yerler de kendilerine bağlı bulunuyordu. Nebatlılar ticaretle uğraşırlardı. Bunlar yükselme dönemlerindeyken çağdaşları olan Romalılarla da ilişkide bulunuyorlardı. Nebatîler devleti M.S. II. yüzyılın başlarına kadar devam etmiş, bu tarihten sonra Rumların istilası altına girmiş ve zamanla tarih sahnesinden silinmişlerdir. Kalıntıları günümüze kadar ulaşmıştır. Bu eski kalıntılar üzerinde Nebatî yazıları vardır. Himyeri yazısı gibi okunur. Kan dökücülük ve şiddetleriyle ünlü olan Amalika da eski uygar Arap milletlerindendi.** Mısır'ı fethedip yüzyıllarca o bölgede hüküm sürdükleri sanılan "el-mülûk el-ruât" (çoban padişahlar) onlardandı. Seddin yıkılmasından sonra Kahtânîlerin kurduğu kentler de anılmaya değer. Basra ve Hire bunlardan ikisidir.

Tüm bu açıklamalardan sonra Araplar, yaratılışları gereği uygarlıktan uzaktır denilebilir mi? Bununla beraber İslâm uygarlığının Roma ve İran uygarlıklarının enkazı üzerinde kurulmuş olduğunu inkâr etmiyoruz. Ancak Yunanlılar ile İranlılar nasıl yaptılarsa Araplar da öyle yapmışlardır. Romalılar

---

(*) Nabat - Nabathéens: Arap Yarımadası ile Irak ve Şam arasında, özellikle Fırat vadisinin aşağı bölgesinde oturuyorlardı. İsrailoğulları bunları Arap olarak ve İsmailoğullarından saydıkları halde Araplar bunlara Süryanî veya Keldanilerin bir şubesi olarak bakıyorlardı.

(**) Amalika (omalécites) eski Arap kavimlerindendir. Hicaz'ın kuzeyinde ve Filistin'in güneyinde oturuyorlardı. Sanıldığına göre İsrailoğullarının mukaddes topraklara ulaşmalarından önce Filistin'in sahibi bunlardı. Bunlar müşrik ve kâfir olduklarından İsrailoğulları ile aralarında nefret ve düşmanlık hiç eksik olmazdı. Pek iri, boylu poslu ve cesaretleriyle ünlüydüler. Firavunlar zamanında bir aralık Mısır'ı ele geçirerek Mısır eski tarihinde "hiksûs" adı verilen Arapların da Amalika'dan olmaları kuvvetle muhtemeldir. *Kâmûsu'l-Âlâm.*

(Yunanlılar) uygarlıklarının temellerini Mısırlılardan aldıktan sonra geliştirmişler ve kendi isimlerini verecek kadar yükseltmişlerdir. Aynı şekilde İranlılar da kendilerinden önceki Asur, Bâbil ve Keldanilerin mirasına konmanın dışında Yunanlılardan da etkilenmişlerdir.[5]

Ancak şu nokta ilginçtir. Yunanlılar ve İranlılar devlet kurduktan yüzyıllarca sonra uygarlaşmaya başladıkları halde, Araplar devletlerini kurduktan yalnızca bir yüzyıl sonra uygarlık âleminde kendilerini göstermiştir, 2. ve 3. yüzyıllarda İslâm bilim ve kültürü tüm dünyayı kaplamıştır. Daha sonraki çağlarda dünyanın en büyük devletlerini kuran Cermen ulusları, gerek İslâm'dan önce gerekse sonra, uzun yıllar Roma ülkesini yağmalamış, kentlerini ele geçirmiş, üstelik bir kısmı Roma'nın merkezine dek ulaştığı halde savaş, mücadele ve kavgadan başka hiçbir sonuç ortaya çıkaramamışlardır.

Ya Hunların işgallerine ne dersiniz? M.S. 5. yüzyıl ortalarında Attila'nın emrinde Hazar Denizi kıyılarından Avrupa'ya doğru saldıran bu taşkın Hun seli, Roma ülkesinin kuzey ve doğu bölgelerini kaplamış daha sonra, Macaristan, Romanya ve bütün Rumeli'yi -Arapların Suriye, Mısır ve Irak'ı ele geçirdiği gibi- kontrollerine geçirmiş ve oralarda 200 yıl kadar yaşayan bir devlet bile kurmuşlar, ancak arkalarında hiçbir uygarlık izi bırakamamışlardır. Oysa bu Hunlar, Yunan uygarlık merkezine Araplardan daha yakın bulunuyorlardı. Müslümanlar da M.S. 6. yüzyılda Doğu Roma İmparatorluğu ile savaşmışlar, İstanbul kapılarına kadar gelmişler, ama uygarlıktan bir pay alamadan geri dönmüşlerdir.

Bunların dışında Timurlular, Tatar ve Moğollar da Arap ül-

---

5 İslâm uygarlığının doğuşu ve gelişimi konusunda kapsamlı bir değerlendirme için bkz. W. Barthold-M. Fuat Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., (Ankara, 1940). Söz konusu kitabın F. Köprülü tarafından yazılan "Başlangıç" bölümünde İslâm tarihi ve medeniyeti kaynakları ele alınmış, Batı'da yapılan çalışmalarla karşılaştırılmış, Berthold'un söz konusu eserinin önemine işaret edilmiştir. Önemli bilgi ve değerlendirmeleri içeren bölümün sonunda Türklerin İslâm uygarlığı alanındaki rolleri ve katkıları üzerinde durulmuş, İslâm ve medeniyet kavramları üzerinde felsefi tahlil ve değerlendirmeler yapılmıştır. Kitabın diğer bölümlerinde de İslâm uygarlığının gelişim seyri ilk halifeler döneminden başlayarak belli dönemler halinde ele alınmıştır (ng.).

kelerine zaman zaman saldırmışlar, yağmalamışlar ve zaferler kazanmışlar, ancak yeni bir uygarlık kurmak şöyle dursun, kendilerinden önceki uygarlığı da yıpratmışlardır. Tüm bu anlatılanlardan Arapların uygarlık alanında, birçok ulusta olmayan özel yeteneklere sahip olduklarını anlamak mümkündür.

Hicaz Bölgesinde Câhiliyye Çağı

Arap Yarımadası'nın güney ve kuzeyinde yer alan Arap kabileleri uygarlık nimetlerinden yararlanmışken, orta kısımda bulunan Hicaz halkı susuz ve verimsiz çöl ortasında, gelişmiş devletlerle ilişkilerden uzakta, göçebe olarak kalmışlardı. Söz konusu bölgenin çevresi bu kadar sarp bir yer olduğundan M.Ö. eski Mısır krallarından S. Sost Ris adıyla bilinen ikinci Ramses, M.Ö. 4. yüzyılda Makedonya kralı Büyük İskender, M.Ö. 1. yüzyılda Roma İmparatorlarından Auguste'ün saltanatı döneminde Mısır valisi Ælius Gallus gibi büyük fatihler bile söz konusu bölgeyi ele geçirememişlerdi. Bunun dışında İran padişahları da en parlak dönemlerinde bile bu bölgeyi alamamışlardı. Bölgenin bu coğrafik konumu bölgede yaşayan halkın dış düşmanlardan endişe etmesine sebep bırakmadığı gibi, yine bu sayede canlarını koruma ve menfaat temini için uygarlık araçlarına ulaşmayı bir zorunluluk görmediklerinden -çünkü her şey bir zorunluluk ve ihtiyaç üzerine ortaya çıkar.- insanın yaratılışında bulunan galip gelme ve yenme dürtüsüyle birbirlerine birbirlerinin mallarını gasp etmekle uğraşarak vakit geçirmişler, başka şeyle uğraşmamışlardır. Bununla birlikte bölge halkı göçebelik dönemlerinde bile ilerideki parlak devirlerine delil olabilecek bir kişilik, vefakârlık, cesaret ve teşebbüs yeteneği vs. gibi ahlâkî özelliklere sahipti.

Hicaz halkı nice asırlar boyunca yaratıldıkları biçimde, göçebe olarak yaşamışlardır. Uygarlık adına bir şey görebilmişlerse o da komşu bölgelerden kendi topraklarına göç eden Yahudiler aracılığıyla gelmiştir. Çünkü Hz. Musa zamanında ve daha sonra özellikle milattan önce son yüzyılda, bölgeyi yöneten Romalılardan gördükleri zulüm ve baskı etkisiyle, özellikle

de Beyt al-Makdîs'in tahrip edilmesinden sonra birçok Yahudi Hicaz'a göç etmişti. Büyük olasılıkla Nebatlılar da Romalıların yönetimi altına girdikten sonra gördükleri baskı ve zorbalığın etkisiyle aynı bölgeye göç etmişlerdi ve uygar bir toplum oldukları için Mekke, Medîne ve Taif'i göç yeri seçmişlerdi. Büyük olasılıkla, Yahudilerin büyük bölümü Medîne'yi seçiyor ve oraya göçüyordu. Kendi milletlerinden olan Evs ve Hazreç kabileleri Medîne'de oturuyorlardı.

Mevsimler ve iklim değişikliklerinin âdet, gelenek, görenek ve ahlâk yönünden Araplar üzerinde büyük etkisi olmuştur. Yemen'deki ünlü seddin yıkılması nedeniyle birçok kabilenin Hicaz'a göç ettiğini konu gereği daha önce de belirtmiştik. İşte bu göç ve karışıklıklardan sonra Hicaz halkı göçebe Araplar ve Mekke, Taif, Medîne gibi kentlerde oturan kentlileşmiş Araplar olmak üzere iki bölüme ayrılmıştır.

Mekke, Kâbe'yi ziyaret için çevreden gelenlerce hac makamı kabul edildiği için Hicaz'ın en ünlü şehriydi. Her yıl belli vakitlerde toplanan hacılar sayesinde Mekke zamanla bir ticaret merkezi olduktan başka çevresinde yaşayan güçlü Arap kabilelerinin de dikkatini çekmişti. Mekke-i Mükerreme tarihin ilk dönemlerinde İsmailoğullarından olan Hicazlıların kontrolündeydi. İsmailoğulları Kâbe'nin koruyucuları ve kapıcılarıydılar. Ancak sonraları 2. yüzyılda Huzaaoğulları Ma'rib Seddi yıkıldıktan sonra Yemen'den Hicaz'a göç edince, Yemen'de yönetici oldukları dönemde alıştıkları egemenlik etkisiyle Hicazlıları kontrolleri altına almışlardı. İsmâilîler (veya Adnânîler) o sırada zayıf bir haldeydi. Ancak çok zaman geçmeden Huzaaoğulları zayıflamış, Adnânîler ise güçlenerek aralarından Kinâne kabilesi ve Kinâne'den de Kureyş kabilesi doğmuştur.

M.S. 5. yüzyılda Kureyş kabilesinin başında Kusay b. Kilâb b. Mürre bulunuyordu. Akıllı, bilge, yönetici yetenekleri olan bir kişi olduğundan Kâbe'nin de yöneticiliğini elde etmek amacıyla, Kâbe yöneticisi olan Huzaa'dan Halil adlı birinin kızıyla evlendi. Kusay'ın bu evlilikten birkaç çocuğu olmuş, güçlenmiş ve ticaretle uğraşarak zengin olmuştur. Kayınpederi sıkıntıya düşünce, Kâbe'nin bekçilik ve kapıcılığını Kusay'ın eşi olan kı-

zına vasiyet etti. Ancak kızı kendisi için zor olan bu görevi, gücü yetmediği gerekçesiyle kabul etmedi. Bunun üzerine hasta kayınpeder Ferraş, Sidânet'i (Kâbe'nin bekçilik ve koruyuculuğu) kendi oğluna vasiyet etti. Ancak oğlu da zayıf ve güçsüz olduğundan bu görevi Kusay'a bir tulum şarap karşılığında sattı.[6]

Kâbe'nin bekçiliği ve kapıcılığı görevinin bu şekilde İsmâilîlere geçmesi Huzaalılar'ın onuruna dokunmuş ve bu yüzden iki taraf arasında savaşlar çıkmış, sonunda işin barış ve hakem yoluyla sonuca bağlanmasına karar verilmiştir. Hakemlik için Kureyş'ten seçilen kişi Kusay'ın lehine hüküm vermiş ve kutsal görev, İslâm'ın doğuşuna kadar Kureyş üzerinde kalmıştır.

Kâbe'nin kapıcılığı Mekke'ye hâkim olmak anlamını taşıyordu. Bu hakkı ele geçiren Kusay, akrabası olan Kureyşlileri Mekke'de toplayarak Mekke'yi dört kısma bölmüş ve yönetimi onlarla paylaşmıştır. Kureyşliler reisleri Kusay'ın emrinde Mekke'yi bayındır bir biçime sokmuşlardır.

Kusay'dan sonra oğlu Abdimenaf babasının yerine geçmiştir. Abdimenaf'ın çocuklarından ikisinin adı Hâşim ve Abdişems idi. Ölümü yaklaşınca Kâbe'nin koruyuculuğunu oğlu Hâşim'e vasiyet etmiştir. Abdişems'in Ümeyye adındaki oğlu (Emevîlerin dedesi) amcasının bu şekilde reis olmasını çekemediğinden amca ile yeğen arasında nefret ve düşmanlık oluşmuştur.[7]

---

6 *İbn el-Esîr*, II, 9.

7 *İbn el-Esîr*, c. 2, 8. Bu olay şöyle anlatılır. Rivayete göre Abdimenaf'ın oğulları Abdişems ile Hâşim ikiz olarak biri diğerinden önce doğmuş, birinin parmağının diğerinin cephesinde bitişik olduğu görülerek ayrılmış bu arada kan akmış. Bu nedenle iki kardeş arasında ilerde de kan akacağı söylenmiş. Abdi Menaf'ın vefatından sonra Kâbe ile ilgili şikâyet (su dağıtma görevi) Hâşim'e geçince, Abdişems'in oğlu Ümeyye, amcasına bu başkanlıktan dolayı haset ederek amcası gibi davranmaya kalkışmış ancak başarılı olamamış. Kureyş'ten bazıları Ümeyye'nin bu haline şamata ile bakmışlar. Bunun üzerine Ümeyye kızmış amcasıyla şeref ve iktidar yarışına girmek istemiş. Amcası ise yaş ve makam olarak daha büyük olduğundan, onunla yarışmak istememiştir. Ancak Kureyş, yarışma konusunda ısrarcı olmuştur. Yarışmayı her kim kaybederse 50 deve vermek ve Mekke'den 10 sene müddetle ayrılmak zorundaydı. Yarışmanın hakemi olarak kâhin Huzai seçilmişti. Kâhin, Hâşim'in kazandığını söyleyince, Ümeyye 50 deve verip Mekke'den ayrılmış ve Şam'da 10 sene geçirmiştir. Bu olay Hâşim ve Ümeyye arasında ortaya çıkan ilk düşmanlığı oluşturur" (zm.).

Ümeyye kendi kabilesi arasında amcasından daha çok ünlü ve söz sahibi olduğunu savunuyordu. Amcası onunla tartışmak istemiyordu. Kureyş işe karışarak amca ile yeğeni arasında bir yarış yapılmasını arzu etti. Davayı her kim kaybederse diğerine 50 deve vermekle birlikte, Mekke'den 20 sene uzaklaşması şart koşulmuştu. Ümeyye bunu kabul etti. Asfa'da oturan kâhin, hakem kabul edildi. Sonunda hakem Hâşim'i galip ilan etti. Bunun üzerine Hâşim 50 deve alıp kurban keserek etlerini halka dağıttığı gibi Ümeyye de Şam'a giderek orada 20 sene geçirmiştir. Bu olay Hâşim ile Ümeyye arasında ortaya çıkan ilk düşmanlık kabul edilir. Bu ikisinin çocuk ve torunları İslâmî dönemde bile bu düşmanlığı devam ettirmişlerdir.

Hâşim'den sonra Kâbe'nin idaresi olan Abdülmuttalip'e -Peygamber'in dedesi- geçmiştir.

Kureyş kabilesi diğer Arap kabileleri arasında, İsrailliler de Levillerin ve Hıristiyanlarda ruhanilerin sahip olduğu ayrıcalığa benzer bazı hak ve ayrıcalıklarla bilinirdi. Kureyşler hiçbir vergi ve hiçbir savunma hizmetiyle sorumlu değildiler. Diğerleri üzerinde egemen olurlar, ancak egemenlik altına girmezlerdi. Hangi kabileden olursa olsun koşulsuz kız aldıkları halde kendi din ve mezheplerine girmeden ve taassubu şart kabul etmeden kimseye kız vermezlerdi. Hac farzlarını koyup ona uymayı herkese emreden Kureyş kabilesiydi. Her şeyde kendilerine ait hak ve ayrıcalıklara sahip bulunuyorlardı.

Câhiliyye Çağında Arap Hükûmetleri

Araplardan kastımız Hicaz Arapları ve özellikle Kureyş kabilesidir. İslâm şerîatı bu kabilede ortaya çıktığı gibi konumuz olan İslâm uygarlığı da onlarla kurulmuştur. İslâm'dan önceki devir olan Câhiliyye döneminde hükûmet biçimi ve idari yapı, günümüzde çölde yaşayan Araplar arasında sürdürülen yönetim şekline benzemektedir. Hükûmet işlerinin yönetimi, bedevi bir yaşam sürdüren toplumlarda yalnız kabile başkanının kişiliğinde toplanır. Kabile reisi hem padişah, hem hâkim, hem komutan vs. her şeydir. Ancak Câhiliyye döneminde baş-

kanlık kabile içinde en akıllı ve iyi yöneticilik yeteneklerine sahip, ileri görüşlü kişiye verilirdi. Başkanlık konusunda yandaşlık ve taraf girlik uygun görülmezdi. Bir kabilede aynı özellikte birden fazla aday ortaya çıktığında, en yaşlı ve ünlü olanı tercih edilirdi. Ayrıca, dışardan gelen bir saldırıya karşı, ortaya çıkan karışıklığı önlemek için, kura ile başkanı belirliyorlardı. Çadırlarda yaşayan ve yağmacılıkla günlerini geçiren Arapların, o dönemdeki idari yapıları böyleydi. Mekke halkına gelince, bunlar diğer Arap kabilelerinin aksine kentli bir toplum olduklarından daha organize bir yönetim biçimi oluşturmuşlardı. Aralarında başkanlık görevi, Kâbe'nin hizmetçi ve perdedarlığını yapan kişiye aitti. Bu kutsal görev daha sonraki dönemde Kureyş kabilesinin eline geçince, doğal olarak başkanlık ve yöneticilik de onların eline geçmiştir.

Kâbe-i Muazzama, Ticaret ve Kureyş Kabilesi

Yukarıda belirtildiği gibi, Kureyşliler şehirli bir toplum olup ticaretle uğraşıyorlardı. En önemli ticaret gelirleri, belirli günlerde Mekke'ye gelen hacılara bağlıydı. Bu durumda hacılar için yolları kolaylaştırma, hac yapmaya halkı özendirme kendilerinin yararınaydı. Her kabilenin Kâbe'de bir putu ve onun ziyareti için özel bir günü bulunduğundan, bu durum söz konusu kabileleri Kâbe'nin ziyaretine özendiriyordu. Her kabile kendi putunu belli günlerde ziyaret ederken onun için kurbanlar keserdi. Kâbe'de büyük küçük, insan, hayvan veya bitki şeklinde 300'den fazla put birikmişti. Câhiliyye devrinde, her yıl haram aylarda (Zilkâde, Zilhicce, Muharrem, Receb) Taif kenti yakınında büyük bir panayır kurulurdu. Ukaz Panayırı (sük-i ukaz) adıyla ünlü olan bu genel pazara, halk her taraftan grup grup gelerek hurma ağaçlarının gölgesinde çadırlar kurar, alışveriş yapar ve çeşitli sosyal etkinliklerde bulunurdu. Arapların bu panayırın yanı sıra başka yerlerde kurulan panayırları da vardı. Ancak bunlar bir kent ve çevresi halkına ait küçük pazarlardı. En büyük panayır Arabistan'ın her köşesinden gelen Arapların toplanma yeri olarak kurulan Ukaz pana-

yırıydı. Kureyşliler Arap kabilelerinin sözü edilen panayır yerinde toplanmalarını özendirmek için şiirler okur, konuşmalar yapar, spor yarışmaları, güç ve akıl gösterileri düzenler, esir kurtarmak, anlaşmazlıkları çözmek ve şikâyetleri dinlemek için hakemler görevlendirirlerdi. Halk bir taraftan alışveriş yaparken, diğer taraftan şair ve edipler, şiir ve nutuklar söyleyerek yarışmalar yapardı. Kazananlara ödüller verilir, esiri olanlar esirlerini kurtarmaya çalışır, şikâyetçiler şikâyetlerini söyleyerek adalete kavuşurlardı. Bunun dışında panayır yerinde muhtemel anlaşmazlıklara, düzen ve asayişe bakmak için ayrıca bir reis tayin olunurdu ki, bu reis çoğunlukla Temîm kabilesinden seçilirdi. Halk panayırın bitiminde Arafa'da toplanarak oradan Mekke'ye gelir, hac görevlerini yerine getirdikten sonra yurduna geri dönerdi.

Kureyşliler her yıl ticaret için kışın Yemen'e, yazın Şam'a olmak üzere iki seyahat yaparlardı. Bu yüzden Mekke, Yemen ile Şam arasında tüccarların bağlantı merkeziydi. Kureyşliler Kâbe'nin yöneticileri olduğu için bütün Arap kabileleri arasında büyük bir saygınlıkları vardı. Bu nedenle başkaları için son derece tehlikeli olan yollar kendileri için hiçbir tehlike taşımazdı. Kureyşliler birçok kez İran kentlerine veya Habeşistan'a seyahat eder ve dönüşlerinde Şam'dan geçer, kumaşlar ve yiyecekler alırlardı. Acemistan'dan ise özellikle şeker, mum vb. malzemeler alırlardı.

Tüm bu anlatılanlardan anlaşılıyor ki, Kâbe; Mekke halkının geçim yolunu oluşturuyordu. Hiçbir çeşit bitkinin yetişmesine uygun olmayan o kurak vadide yaşamak, Kâbe olmasa mümkün olmayacaktı. Çok seyahat etmeleri ve bu yolla, Irak, Şam yönlerinde uygar dünyayla karşılaşmaları sonucunda ilim, irfan, deneyim ve dirayet bakımından Arapların en ileri gelenleri olan Kureyşliler, Kâbe'nin kendi geçimleri açısından önemini iyi bildiklerinden, o kutsal yeri en güzel şekilde yönetmeye ve Arabistan'ın her köşesinden halkın oraya gelip toplanması için ellerinden gelen her şeyi yapmaya çalışıyorlardı. Bu nedenle uygun yerlerde hacılara su vermek, yemek yedirmek için özel yerler kurdukları gibi, Kâbe'nin çevresini, sa-

vaş, düşmanlık ve mücadelenin yasak olduğu bir yer (Harem) kabul etmişlerdir.

Bazıları su vermeye, diğerleri hacılara yemek yetiştirmeye vs. görevlere bakıyorlardı. Söz konusu görevler zamanla oldukça çoğalmıştır. İslâm'ın doğduğu yıllarda bu hizmetlerin sayısı onlarla ifade olunuyordu.

O zamana göre, yöneticilik veya hükûmet işleri sayılan bu önemli görevler, Kureyş kabilesi boyları arasında dağıtılmıştı. Kureyş'in en ünlü boyları: Hâşim, Ümeyye, Nevfel, Abdü'ddâr, Esed, Teym, Mahzum, Adiy, Cumh, Sehm olmak üzere on boydu ki, bunlardan her birine bir veya daha fazla görev verilmişti. Söz konusu görevler şunlardı:

1) Sidânet: Kâbe'nin yöneticiliği, kapıcılığı ve perdedarlığı görevidir. Kâbe'nin anahtarları bu görevlinin elinde bulunurdu. Kapıyı o açıp kapatırdı. Araplar arasında en yüksek makam bu görevdi. Bu görev Arapların Yahudilerden aldıkları şeylerden biridir. Yahudilerde de Kutsal Mabet'i korumakla görevli ve "hâfiz al-bab" (kapı koruyucusu) adıyla bilinen bir özel kâhin, yani bir ruhâni başkan vardı. El-l'kd al-Farîd kitabının yazarı Kâbe'nin Sidânet ve Hicâbetini ayrı görevler olarak gösteriyor.

2) Sikâye: Mekke'de suyun azlığından dolayı, gelen hacılara su bulmak ve dağıtmak görevidir. Bu görevi üzerine alanlar tatlı suları kuyulardan kırbalar ve benzeri kaplarla develerle getirerek Kâbe'nin önlerinde deriden yaptıkları havuzlara doldurduktan sonra hacılara dağıtırlardı. Bu durum zemzem suyunun bulunuşuna kadar devam etmiştir. Zemzem bulunduktan sonra, hacılara su, zemzem kuyusundan dağıtılmaya başlanmıştır. Söz konusu görev Hâşimoğullarının elindeydi.

3) Rifâde: Fakir hacılara yemek dağıtma görevidir. Her hac mevsiminde, Kureyş arasında herkesin durum ve gücüne göre bir yardım toplanarak yiyecek almak ve yoksul hacılara yemek vermek üzere yöneticiye verilirdi. Bu görevi ilk defa kuran ve yerine getiren adı yukarıda geçen Kusay'dır. Ancak görev, kısa bir müddet Nevfeloğullarının elinde bulunmuşsa da sonunda Hâşimoğullarına geçmiştir.

4) Ukâb: Bayraktarlık görevidir. Kureyş'in Ukâb (karakuş) adıyla bilinen bir sancağı vardı ve savaş vaktinde çıkarılırdı. Oybirliğiyle bir bayraktar seçerlerse sancağı ona, seçemezlerse asıl görevliye teslim ederlerdi. Bayraktarlık görevi Ümeyyeoğullarının elindeydi.

5) Nedve: Bir çeşit danışma meclisidir. Kusay tarafından Kâbe'nin kenarında yapılan bir binada, Kureyş'in büyükleri görüş alışverişinde bulunmak ve danışmak için toplanırlardı. 40 yaşından küçükler bu meclise alınmazdı.

Tüm evlilikler, savaş kararları, savaş için sancak teslimi ve görevi, Kureyş kızlarına gömlek giydirme töreni, burada yapılırdı. Ergenlik yaşına ulaşınca kızlara gömlek giydirmek Kureyşlilerce âdet olduğundan, Nedve'nin başkanı kızın gömleğini yırtarak kendi eliyle ona yeni gömlek giydirirdi. Dârü'n-nedve, Abdüddâroğullarının elindeydi.

6) Kıyâde: Kumandanlık görevidir. Savaş veya ticaret için giden savaşçı veya ticaret kafilelerinin bir emiri veya başkanı olurdu. Bu kişi sefer sırasında en önde yer alırdı. Bu görev Ümeyyeoğullarının elindeydi. İslâm'ın doğduğu yıllarda Muâviye'nin babası Ebû Süfyan bu göreve bakıyordu.

7) Meşveret: Önemli iş ve konularda görüş ve düşüncesine başvurulan danışma meclisi veya müsteşarlık demek olan bu görev Esedoğullarına aitti. Kureyşliler bir düşünceyi Esedoğullarına arz edip görüşlerini almadan hiçbir önemli iş hakkında karar vermezlerdi.

8) İşnâk adı verilen borçları ve para cezalarını tesbit, ödeme ve ödettirme konularını gözetmek için kurulan bu görev Teymoğullarına verilmişti. Bu görev sahibi bir konuda neyi uygun görürse herkes ona uyardı.

9) Kubbe: Bir çeşit çadır olup savaşta onu kurar ve askeri donatmak için ne gerekliyse bunun altına toplarlardı. Günümüzdeki mühimmat veya teçhizat deposu demektir.

10) Einne: Atların dizginleri demektir. Bu işle görevli kişiler, Kureyş'in atlarına bakar ve savaş sırasında atları sevk ve idare ederdi.

11) Sefâret: Elçilik görevi. Kureyş halkı ile diğer kabileler

arasında bir savaş çıkıp da barış yapmak için haberleşmeye gerek görülürse bu makamdaki elçi gönderilirdi. Arap gruplarından biri üstünlük iddiasında bulunsa, karşılık vermesi için yine o elçiye izin ve yetki verilirdi. Kureyş'in Cahiliye döneminde en son elçisi Hz. Ömer'dir.

12) İsâr: Bu kelimeyle adlandırılan şans ve kura yöntemidir. Kureyşliler, yolculuk veya savaşta önemli bir işe kalkışacak olsalar "ezlâm" adıyla bilinen kura veya şans oklarının birine "emr" ve diğerine "nehy" yazıp bir zarf içine koyar, ellerini sokup rastgele birini çıkarırlardı. Çıkan emir ise o işi yaparlar, nehy ise o işten kaçınırlardı. Bu görevi yerine getirme hakkı Cumuhoğullarına aitti.

13) Hükûmet: İnsanlar arasındaki davalara bakma görevidir. Buna hükûmet derlerdi. İslâm'dan sonraki kaza veya yargı işine benzer bir görevdi.

14) Mahcere malları: ki Kureyşlilerin Kâbe'deki putlara bağışladıkları para, mücevher vs.'nin idaresidir. Büyük olasılıkla Cahiliye devrindeki maliye hazinesi budur. Bu görevin idaresi Sehimoğulları kabilesine aitti.

15) İmâre: Herhangi birinin, Mescid-i Haram'da (Kâbe) terbiye ve edep dışı, küfür ve benzeri çirkin söz söylemesini, yüksek ses ve gürültü yapmasını engelleme görevidir.

Yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı üzere, sözü edilen görevlerin bazıları çok da önemli görevlerden değildi. Ancak anlaşılan o ki, görevleri bu derece çoğaltmaları, aradaki rekabet, yarış ve kıskançlığa engel olma düşüncesi olmalıdır. Böylece tüm Kureyş boylarını memnun ederek, olası kavga ve savaşların çıkmasını önlüyor ve Kâbe hakkındaki saygı ve hürmeti artırmayı amaçlıyorlardı. Çünkü Kâbe'ye ne kadar saygı gösterirlerse ve yukarıdaki görevler ne kadar düzenli yapılırsa, o oranda hacı gelirdi.

Burdan ayrıca şu sonuç da çıkarılabilir: Araplar siyasî işlerle dinî işleri, idari işlerle savaşı, birbiriyle kaynaştırmışlardı. Ayrıca söz konusu görevleri kendi aralarında cumhuriyete benzer bir şekilde pay edip dağıtmışlardı ki, uygar halklarda bile buna benzer bir hükûmete rastlamak zordur. Arapların Câhi-

liyye hükûmeti belki bazı yönlerden meşrutiyete benzemektedir. Ancak meşrutî hükûmetlerin bir başkanı veya bir yöneticisi bulunur. Araplarda ise Dâr el-Nedve ve Sidâne yöneticisinin kişisel otoritesinden başka meşrutî hükûmetlerde yer alan başkanlık veya idareye benzer otorite makamı yoktur.

İslâm'dan Önce Arapların Uyanış Dönemi

İslâm öncesi Arap halkları tarihiyle ilgili bilgiler oldukça kapalı, belirsiz ve karışıktır. Tüm bu olumsuzluklara rağmen, dikkatlice incelenip araştırılacak olursa, yine de oldukça ilginç, ibret verici ve düşündürücü birçok noktaya rast gelmek mümkündür. Örneğin, Arapların tüm kabile ve boylarında İslâm öncesi yüzyıldan önce şair, hatip, filazof veya bir kâhinin yetiştiğine pek rastlanmaz. "Söz konusu yüzyılda yetişen önemli şahsiyetlerden günümüze bir eser kalmamıştır" savı ileri sürülemez. Çünkü ondan çok daha önceki çağlarda yaşamış olan Âd, Semûd, Salih ve Hûd'la ilgili söylenti ve olaylar Araplar arasında dilden dile yüzyıllar boyunca aktarılmıştır. Eğer söz konusu çağlarda da bir şair veya bir hatip çıkmış olsaydı onun adı ve eserleri doğal olarak tamamen unutulmayacaktı.

Şair, hatip ve filozofların sadece İslâm'ın doğuşundan önceki son yüzyılda kısa süre içinde birden ortaya çıkmaları bir *Arap uyanışı* (intibah) çağı veya bir *edebî yükselme devri* oluşturur. Bu uyanış veya yükselme, şiir ve edebiyatla sınırlı kalmayıp dinsel alanı da kapsamıştır. Söz konusu dönem dinsel uyanış için de bir arayış devresidir. Herkes inanç ve ibadetlerde dağınık bir halde bulunuyor, kime ibadet yapacağını kimden hayır veya şefaat (aracılık) isteminde bulunacağını bilemiyordu.

İnançlar birbirine o kadar karışmıştı ki, örneğin putlara kurban kesen biri aynı zamanda Allah'a da ibadet ediyordu. Allah'a kurban keserek tek yaratıcıya ibadet eden, aynı zamanda taşa, ateşe, putlara da tapıyordu. Böylece, bir arada ve aynı zamanda birçok dinlerin bulunması insanların zihninde karışıklık ve çelişkiler doğuruyordu. Buna ek olarak, aynı dö-

nemlerde bazı kimseler şarap içmeyi, puta tapmayı yasaklamışlardı. Kısaca belirtmek gerekirse, halk tamamen bir inanç bunalımı ve anarşisi içindeydi. Herkes bir Peygamber'in ortaya çıkışıyla bu karışıklıkların yok edilmesini istiyor ve bekliyordu. Bir Peygamber'in ortaya çıkacağı ve işleri düzene sokacağı söylentisi halkın dilindeydi. Üstelik, bu beklentilerine dayanarak çeşitli kabilelerden bazı kişiler Peygamber'lik iddiasında bulunmuş, bazıları da bulunma hazırlığı içine girmişti. Aynı zamanda bu durum halkın, söz konusu dönemde din ve diğer sosyal olaylarla yakından ilgilendiğini de göstermektedir.*

Bu Uyanışın Nedenleri

Adnânîlerin, yaratılışlarından gelen özellikleri, zihin açıklığı ve parlaklığı, güçlü bir hafıza ve zekâya sahip olmalarından dolayı böyle bir uyanış devrini başlatacak yeteneklere sahip olduklarını, daha önce belirtmiştik. Ancak uzun yıllardır savaş vs. ile uğraşmaları, uygar toplumlardan uzak ve kapalı bir ortamda bulunmaları yüzünden içlerinde bulunan yetenekleri ortaya çıkaramamışlardı. Doğal kural olarak, bir insan çoğu kez, zor ve baskı altında kalmadan içinde bulunan güç ve yetenekleri tam anlamıyla ortaya çıkaramaz. Aynı şekilde ihtiyaç ve sıkıntıyı yaşamadan veya bir rakibiyle yarışa girmeden, ilerleme ve yükselme yoluna kolaylıkla giremez.

Bireyler için geçerli olan bu kural toplumlar için de aynıdır. Bir ulus iç veya dış savaşlarla toprakları tehdit edilmedikçe yükselme ve ilerleme yoluna giremiyor. Dış düşmanlarla yapılan savaşlar bu konuda çok daha etkilidir. Çünkü bu savaşlar sırasında veya sonunda, çoğunlukla diğer halklarla bir karış-

---

(*) İslâm'ın doğuşundan önce Araplar çoğunlukla putperest olmakla beraber aralarında putlara ibadet etmeyi kötü gören ve vahşi eylemleri çirkin kabul eden, akıl ve basiret sahibi kişiler de vardı. Hz. Peygamber dönemine erişemeyen, Arapların hatip ve ünlü filozofu Kuss bin Saide, Hz. Ömer'in amcası Ebû Said bin Zeyd, Hz. Hatice'nin amcaoğlu Varaka bin Nevfel, tek tanrı inancını kabul edenler arasındaydı. Bir kısım insanlar da yaratılıştaki durumda kalarak, hiçbir dinle ilgilenmiyorlardı (zm.).

ma ve kaynaşma ortaya çıkıyor. Bu kaynaşma ve ilişkilerin bir sonucu olarak etkileşim ve ortak bir kültür oluşuyor. Aynı zamanda bir yarış ve rekabet doğuyor. İnsanlık tarihinde bu tür olayların örnekleri epeyce çoktur.

Habeşlilerin İslâm'dan önceki 2. yüzyılda Yemen ve daha sonra Mekke'yi ele geçirip Kâbe'yi işgal etmek üzere Hicaz bölgesine yaptıkları saldırılardan dolayı Arapların karşılaştıkları musibetler bunun bir örneğidir. Arapları uyandıran ve kendine getiren olaylardan birisi budur. O tarihte Kâbe'nin bekçilik ve koruyuculuk görevi Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib'in elindeydi. Habeşliler, asker, silah ve fîlleriyle Mekke'ye yaklaşmışlardı. Mekke halkı Kâbe'ye çevre kabilelerce gösterilen saygı ve hürmetten dolayı hiçbir düşmandan korku ve endişe duymadıklarından Habeşlilerin bu tecavüzüne şaşırdılar ve korktular. Habeşlileri görünce içine düştükleri tehlikenin derecesini anlayarak düşmanı kovmak için birleşmenin zorunluluğunu anlamış ve o sayede Habeşlileri ülkelerinden kovmuşlardır. Bu önemli olaydan ders çıkararak dikkatlerini ilerleme, gelişme ve daha güçlü duruma gelme üzerinde yoğunlaştırmışlardır. Bu saldırının yapıldığı olayın zamanını "fil yılı" adıyla kendileri için bir tarih başlangıcı yapmışlardır ki bu, söz konusu olayın Araplar üzerinde ne derece derin bir iz ve etki bıraktığının da bir göstergesidir.

Aşağıda belirteceğimiz gibi Fransız İhtilali, Napoléon Bonaparte ve arkadaşlarını nasıl ortaya çıkarmışsa, Habeşlilerle temas ve mücadele de Araplarda bir uyanış devri başlatmış ve bunun sonunda yöneticilik, kumandanlık ve benzeri yüksek yeteneklerle bezenmiş birçok büyük adam yetişmiştir. Bunların bir kısmı daha sonra İslâmiyet'in yerleşmesi ve hızla yayılmasında çok önemli görevler yapmışlardır.

Bununla birlikte fil yılı Arap uyanışının tek nedeni olmasa bile, Habeşlilerin Yemen'e saldırıları Araplarda uyanışın başlangıcına neden olmuş ve daha sonra Hicaz'a geldiklerinde o uyanış duygu ve düşüncesi daha da gelişmiş ve olgunlaşmıştır. Bununla birlikte uyanışın gerçek neden ve unsurları ne olursa olsun şu noktayı kabul etmek gerekir: Arap kentlerinde, İs-

lâm'ı kabul edip ona destek verecek dinî ve edebî bir zemin oluşmuştu.[8] Bu gibi hazırlık ve gelişmeler, çoğunlukla tüm dinlerin doğuşundan önce o dini kabul edip yayacak gerekli yetenekleri de doğurmaktadır.

8 Islâm'ın doğduğu yıllarda Arap Yarımadası ve halkının genel durumu konusunda yeni yorumlar için bkz. Marshall G.S. Hodgson, *The Venture of Islâm*, (Chicago, 1974), I, s. 570-624.; Albert Hourani, *A History of The Arap Peoples*, (New York, 1991), s. 10-14; Ira M. Lapidus, *Islâm Toplumları Tarihi*, (çev. Yasin Aktay), İletişim Yay, (Istanbul, 2003), s. 41-53 (ng.).

İKİNCİ BÖLÜM

Hz. Muhammed (s.a.v) (571-632) ve İslâm'ın Doğuşu

İslâm'a Çağrı

İslâm şerîatı sahibi yüce Peygamber, Peygamberliğini açıklayıp halkı Allah'ın birliğine (tevhid inancı) davet ettiği sırada Hicaz'da bulunan Arap toplumunun sosyal düzeni, yukarıda açıkladığımız şekildeydi. Hz. Muhammed (s.a.v) M.S. 609'da 40 yaşında iken Peygamberliğiyle birlikte İslâm'a davet veya çağrı görevini de açıklamıştır. Peygamber'in yaşam öyküsünü ayrıntılı olarak yazmaya bu yer uygun değildir. Yalnız Peygamberliğin ortaya çıkışına denk gelen ve İslâm'ın yayılmasına yardım eden durum ve nedenlerin açıklanması için Peygamber'in hayatından (siyer) kitabımızın konusuyla ilgili noktaları belirtmekle yetineceğiz

Hz. Muhammed (s.a.v), (20 Nisan 571'de) Rebiülevvel ayının 12'sinde Mekke'de (Kâbe yakınlarında, günümüzde kütüphâne olan bir evde) doğmuştur. Babası (Abdülmuttalib'in oğlu Abdullah)[1] kendisinin doğumundan önce ölmüştür. Do-

1 Abdullah b. Abdülmuttalib (ö. 570 m.): Abdülmuttalib'in on üç oğlundan biridir (bazı kaynaklara göre en küçüğü). Kaynaklarda, akranları arasında çok beğenilen yakışıklı bir genç olduğu, özellikle yüzünde diğer gençlerde bulunmayan bir güzellik ve parlaklık olduğu belirtilmektedir. Siyer yazarları bu nurun

ğumundan 6 ay sonra da annesi Vehb'in kızı Âmine[2] vefat edince büyükbabası Abdülmuttalip kendisini himayesi altına almıştır.

Abdülmuttalip Kâbe'ye ait görevlerden olan hacılara su ve yiyecek dağıtımı işlerine bakıyordu. Kureyş kabilesi arasında çok seviliyor, yüce ve saygın bir konumda bulunuyordu. İki yıl sonra dedesi de ölünce, Hz. Muhammed'i (s.a.v), Kureyş'in büyüklerinden olan amcası Ebû Tâlib himayesine aldı. Ebû Tâlib de halk arasında oldukça saygı duyulan bir kişiydi. Hz. Muhammed (s.a.v) onun evinde öz çocuğu gibi büyümüştür. Ebû Tâlib diğer Kureyşliler gibi ticaretle uğraştığından ticarete çıktıkça yolculuklarında Hz. Muhammed'i (s.a.v) beraberinde götürürdü. Hz. Muhammed (s.a.v) daha küçükken doğruluk, dürüst-

---

daha sonra eşi Âmine'ye geçen "Peygamberlik nuru" olduğunu kabul ederler. Çok soylu ve güzel başka kadınlardan aldığı evlenme tekliflerini kabul etmemiş, Vehb'in kızı Âmine ile evlenmiştir. Evlendikten sonra çok yaşamamıştır. Ticaret amacıyla gittiği Şam seyahati dönüşünde hastalanmış ve Medîne'de (Yesrib), babasının dayıları olan Neccaroğulları yanında bir ay kadar hasta yattıktan sonra vefat etmiştir. Peygamber Mescidi'ne 500 metre kadar uzaklıkta bulunan ve kendisine ait olduğu kabul edilen mezar 1976 yılında yapılan mescid genişletme çalışmaları sırasında yıkılmıştır. Hz. Peygamber'in dünyaya gelişinden yedi ay kadar önce, 18 yaşlarında vefat etmiştir. İslâm âlimlerinin çoğunluğu, oğlunun Peygamberliğine yetişemeyen Abdullah'ın ahrette azap görmeyip kurtuluşa ereceği görüşündedir. Bekir Topaloğlu, "Abdullah", *DİA*, I, 75-76 (ng.).

2 Âmine bint Vehb (ö.577 ?) Hz. Peygamber'in annesi olan Hz. Âmine'nin doğum tarihiyle ilgili kaynaklarda bilgi yoktur. Babası Vehb, Kureyş kabilesinin Zühre Oğulları kabilesindendir. Hz. Âmine genç yaşta Abdullah'la evlenmiştir. O zamanın Arap töresine göre eşler evliliğin ilk üç gününde Âmine'nin evinde kalmışlardır. Siyer kitaplarında yer alan bilgilere göre: Yakışıklı bir genç olan Abdullah'ın alnında yer alan nur ve parlaklık, Hz. Peygamber'in ana rahmine düşmesiyle birlikte Âmine'ye geçmiştir. Mevlid ve benzeri eserlerde "nur-i Muhammedî", "nûr-i nübüvvet" (Peygamberlik nuru) şeklinde sözü edilen bu nurdur. Ayrıca kaynaklar, Âmine'nin Hz. Peygamber'e hamile kaldıktan doğumuna kadar geçen sürede, doğruluğu ilim adamlarınca tartışılan, birçok olağanüstü olay yaşadığını da aktarmaktadır. Süleyman Çelebi'ye ait *Vesîletü'n-necât*'ta da (Mevlid-i Şerîf) yer alan bu ilginç olaylar, Müslümanların gönlünde en özel yerde bulunan Hz. Muhammed'in çevresinde toplanan sevginin bir göstergesi sayılmıştır. Hz. Muhammed altı yaşındayken Hz. Âmine, oğlu ve Ümmü Eymen adındaki cariyesiyle birlikte, ailenin dayıları olan Neccar Oğulları'nı ve kocası Abdullah'ın mezarını ziyaret etmek niyetiyle Medîne'ye gitmiş, bir ay kaldıktan sonra dönüşte, çok genç yaşta Mekke ile Medîne arsında yer alan Ebvâ'da vefat etmiştir. (M. 570 veya 577) Bekir Topaloğlu, "Amine", *DİA*, III, 64-65 (ng.).

lük, zekâ ve temiz düşünceleriyle ünlenmiş ve herkesin yanında "emîn" (inanılır, güvenilir) lâkabıyla çağrılır olmuştu. Peygamberin bu yüce özelliklerle şöhret bulması üzerine, kendisinin bu yüksek ahlâkını duyan, servet sahiplerinden ve aynı zamanda ticaretle uğraşan Huveylid'in kızı Hz. Hatice kendisine mallarını emanet ederek onunla ticaret yapmasını önermiştir.

Hz. Muhammed (s.a.v) Hatice'nin sermayesiyle ticaret yapmış ve ticarette çok başarılı olmuştur. Ticaretteki dürüstlüğüne şahit de olunca, Hz. Hatice'nin Hz. Muhammed'e hayranlığı daha da artmıştır. Bu ticari ilişkiler sırasında birbirlerini daha yakından tanıyan Hz. Muhammed ile Hatice arasında duygusal bir bağ kurulmuştu. Hz. Hatice, kendisine evlenme teklifinde bulunmuştur. Bu bağ iki büyük insanın evlenmesiyle sonuçlanmıştır.[3] Hz. Muhammed Hatice ile evlendikten sonra da onun sermayesiyle ticarete devam etti. Gerek Hz. Hatice'nin serveti ve gerek kendisinin çalışma ve gayretiyle durumunu iyice düzelterek servet sahipleri arasına girdi. Gerçekten herkesin saygı ve sevgisini kazanmıştı. 40 yaşına vardığında halvet (yalnız kalma) ve ölçülü yaşamayı benimseyerek, zühd ü takvâyı (dünya zevklerinden el etek çekip kendini günahlardan koruma) seçenler gibi halktan uzaklaşmaya, dağlarda, vadilerde vakit geçirmeye başladı. Söz konusu yılın ramazanında Hatice ile beraber Mekke'den 3 mil uzaklıkta bulunan Hira Dağı'nda bulunuyordu. Bu ayda ilk vahiy ve ilham rüyası gerçekleşti.* Derhal eşi Hz. Hatice'ye giderek Cebrail'in kendi-

3 Hz. Muhammed'in bu evlilik sırasında 25, Hz. Hatice'nin ise 28, kimilerine göre de 40 yaşında olduğu söylenmiştir. Muhammed Hamidullah, bu evlilikten sonra Hz. Hatice'nin yedi çocuk doğurduğunu gözönüne alarak, fizyolojik ve jinekolojik nedenlerden dolayı 28 yaşında olmasının daha gerçekçi olduğunu kabul eder. *İslâm'a Giriş,* (çev.İbrahim Arif Koytak-Veysel Uysal), Beyan Yay., (İstanbul 2003), s. 16 (ng.).

(*) Alemin övüncü Efendimizde vahyin ilk başlangıcı rüya şeklinde olup herhangi bir rüya görürse hemen aynen gerçekleşirdi (İbn Haldun, *Mukaddime Tercümesi,* s. 97, c. 3). Peygamber 40 yaşına vardığında Peygamberlik görevi verildi. Peygamberlikten ilk ortaya çıkan işaret doğru rüyalardı. Allah Hz. Peygambere yalnız yaşamayı sevdirdiği için, Peygamber her yıl Hira dağı civarında bir ay inzivaya çekilirdi. Peygamberlik yılının Ramazan ayında ev halkı ile alışkanlığı üzere Hira dağına gitmiş ve orda oturduğu sırada bir gece Cebrail yanına gelerek "ikra' =oku!." diyerek okumasını söylemiştir. Peygamber bundan sonra dağa

sine göründüğünü "ikra' b'ismi rabbike'llezî halak"* âyetini okumayı emrettiğini, âyeti okuduğunu dağın yukarısına doğru çıktığında gökyüzünden kendisine "Ey Muhammed sen Allah'ın elçisisin!" diye bir ses işittiğini, kendisini bir korku ve ürperti kapladığını söyledi. Hatice'nin Varaka b. Nevfel adında oldukça bilgili ve kültürlü bir amcaoğlu vardı. Eski kitapları okumuş araştırmış Tevrat ve İncil'i bilenlerle, yani Musevî ve İsevîlerle ilişkilerde bulunarak söz ve yorumlarını öğrenmişti. Varaka, dinler ve Peygamberler hakkında Mekke'de geniş bilgisiyle ün kazanmıştı. Hatice Varaka'nın yanına gitti Peygamber'in durumunu ona haber verdi. Varaka: "Canımı kudret elinde tutan yaratıcıya yemin ederim ki ey Hatice eğer doğru söylüyorsan Hz. Musâ'ya gelen Namus-i Ekber (Cebrail) bu kez tekrar gelmiş demektir. O halde Muhammed bu halkın Peygamberi'dir".

Hatice Varaka'nın yanından evine döndü. Hz. Muhammed'e Varaka'nın sözünü ve yorumlarını aktardı. Hz. Muhammed bu sözlerle teselli bularak Mekke'ye döndü. Ancak çağrısını veya davetini açıklamak konusunda tereddüt içindeydi. Çünkü Kureyş'i tek tanrı inancına davet etmek "Tanrı" diye taptıkları şeyleri, yani saygı gösterdikleri putlarla alay etmek ve onları aşağılamak demekti. Bu ise Kureyşlilere ağır gelecek bir durumdu. Özellikle o putların işe yaramaz, faydası zararı olmaz çeşitli maddelerden oluşmuş şeyler olduğunu kanıtlamak ve insanları buna inandırmak, Kureyş'in ticaretini, gelir kaynaklarını ve Arap kabileleri içindeki ayrıcalıklı konumlarını ortadan kaldırmış olacaktı. Ayrıca Hz. Peygamber, davetini ve Peygamberliğini açıkladığında, halkın kendisine sıcak ilgi gösterip hemen inanacağını da ümit etmiyordu. Bu nedenle İslâm dinini, gizliden gizliye kendisine en yakın insanlar arasında yaymaya başladı. Bu şekilde üç yıl geçirdi. Bu süre içinde Hz. Peygamber'e yalnızca birkaç kişi inanarak yanında yer aldı. Ali b. Ebî Tâlib bunlardan biriydi, ki o günlerde henüz çocuk yaş-

çıkarak gökten Cebrail'in "Ey Muhammed! sen Allah'ın elçisisin, ben de Cebrail'im!" dediğini işitmiş ve Cebrail'i görmüştür (Ebu'l Fida, 115, c. 1) (zm.).

(*) "Yaratan Rabbinin adıyla oku!", *Alak Süresi*, ayet: 1.

taydı. Kureyş'in büyüklerinden Ebû Bekir es-Sıddık ve Ebû Ubeyde b. el-Cerrah vs. de Peygamber'in davetine ilk uyanlardandı.* Bu tarihten sonra artık Peygamber halkı açıktan açığa İslâm'a davet etmeye başladı. İlk önce kendisine en yakın olanlardan başladı. Amcaoğlu Ali b. Ebu Tâlib'e bir ziyafet düzenlemesini ve bu ziyafete akraba ve yakınlarını, Abdülmuttalib'in oğulları olan kendi amcalarını ve oğullarını -ki sayıları 40 kişiye ulaşıyordu- davet etmesini teklif etti. Hz. Ali söz konusu kişileri babası Ebû Tâlib'in evine davet etti. Yemek sona erince Hz. Muhammed söze başladı. Akrabaları Hz. Peygamber'in halkı gizlice İslâm'a davet ettiğini zaten önceden işitmiş ve önemsememişlerdi. Yemekten sonra Peygamber'in söz söylemek istediğini görünce kendilerini putları terk etmeye, güç ve kuvvet sahibi tek yaratıcı olan Allah'a ibadet etmeye davet edeceğini anladılar. Onlardan Hz. Muhammed'e karşı en katı tavır takınan amcası Ebû Leheb Peygamber'e söz söyleme şansı vermedi. Davetliler dağıldılar. Ancak Hz. Peygamber bıkmadı, usanmadı ve vazgeçmedi. Bir müddet sonra yeni bir ziyafet düzenletti. Bu ziyafette tüm düşüncelerini açıklamaya karar vermişti. Yemek sona erince hazır bulunanlara hitaben şöyle dedi: "Şimdiye dek hiçbir insanın, siz Arapları davet etmek istediğim şeyden daha hayırlı bir işe davet ettiğini bilmiyorum. Sizi, dünya ve ahrette -kabul ettiğiniz takdirde- hayır ve saadete kavuşturacak bir davaya davet ediyorum. Cenabı Allah size bu daveti yapmam için beni Peygamber olarak görevlendirdi. İçinizden hanginiz, kardeşim, mirasçım ve halifem olmak koşuluyla bu işte bana destekçi olmak ister?"

Hazır bulunanlar hiçbir söz söylemediler, derin bir sessizlikle karşılık verdiler. Ancak susmalarının nedeni, Hz. Muhammed'in bu sözlerini ciddiye almamaları ve küçümsemeleriydi. Bunun üzerine amcaoğlu Hz. Ali Peygamber'e yaklaştı ve "Ey Allah'ın Elçisi! onların yerine ben senin yardımcın ve destekçin olacağım!" dedi. Hz. Peygamber Ali'nin boynuna sarıldı ve "Bu

(*) Hz. Peygamber'e olgun yaştaki erkeklerden ilk inanan Hz. Ebûbekir bin Ebî Kuhafe, kadınlardan Hz. Hatice binti Huveylid ve çocuklardan ilk inanan da Ali bin Ebî Tâlib idi. Müslümanlar daha sonra yavaş yavaş çoğalmışlardır (zm.).

benim kardeşim, mirasçım ve halifemdir. Sözünü dinleyin ve kendisine itâat edin" dedi. Davetliler birbirine bakıp gülüşerek ayağa kalktılar ve Ebû Tâlib'e "Senin oğlunun sözünü dinlemeyi ve ona itâat etmeyi emrediyor bize!" diyerek dağıldılar.[4]

Bununla birlikte bunların ikinci kez de daveti küçümsemeleri ve alaya almaları Hz. Peygamber'in ümitsizlik ve bıkkınlığa düşmesine ve kendi kavminden uzaklaşmasına neden olmadı. Hz. Peygamber korku ve endişeyle bu noktada kalacak yerde, tam aksine daha da ileri giderek açıkça putları küçük görmeye ve onlara tapanları da açıktan açığa inkârcılık ve sapıklıkla suçlamaya başladı. Kureyşliler Hz. Muhammed'in böyle açıktan açığa putları küçük görüp alay etmekte olduğunu gördüklerinde ona düşman oldular. Ona karşı çıkmaya, kendisine ve inananlara eza ve cefa etmeye karar verdiler. Ancak bu kararlarını eyleme dönüştürmeye imkân bulamıyorlardı. Çünkü Hz. Muhammed amcası Ebû Tâlib'in himaye ve koruması altında bulunuyordu. Bunun üzerine amcasına müracaat ettiler. Muâviye'nin babası Ebû Süfyan da bunların arasındaydı. Ebû Tâlib'e "Kardeşinin oğlu dinimizi ayıplıyor. Akıl ve dirayetimizi çirkin görüyor, babalarımızı doğru yoldan sapmış görüyor. Ya sen kendisini bundan vazgeçirirsin veya bize izin ver ki onun hakkından gelelim" uyarısında bulundular. Ebû Tâlib kendisine başvuranların gönüllerini aldı. Bir yoluna koyacağı sözüyle kendilerini uğurladı. Ancak Hz. Peygamber putları çirkin görmeye ve tezyif etmeye devam ettiğinden Kureyş halkı bu kez büyük bir öfkeyle tekrar Ebû Tâlib'e başvurdular "Kardeşinin oğlunu bundan caydıramazsan bir taraf yok oluncaya kadar hem sana hem ona karşı geleceğiz" tehdidinde bulundular. Ebû Tâlib bu müracaattan çok üzüldü ve artık işin sonunun kötü olacağını anladı. Başvuran grup gittikten sonra kardeşinin oğlu Hz. Muhammed'e dönerek; "Ey kardeşimin oğlu kavmim bana şöyle şöyle uyarılarda bulundu" diyerek onların tehditlerini aktardı. Bunun üzerine Hz. Peygamber, amcasının destek ve yardımı bırakarak, kendisini yalnız bırakacağını düşünmüş ve bu-

4 Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, *El-Kâmil fi't-Tarîh Tercemesi* (çev. M. Beşir Eryaysoy), İstanbul 1991, II, 61-67 (ng.).

na çok gücenmişti. Amcasına "Amca, güneşi sağ avucuma ve ayı sol avucuma koysalar bile ben bu işten vazgeçemem" diyerek ağladı ve yanından ayrılmak istedi. Amcası Ebû Tâlib arkasından yetişerek kendisini çağırdı "Ey kardeşimin oğlu! Git ve istediğin gibi konuş. Allah'a yemin ederim ki seni asla bırakıp onlara teslim etmem!" dedi. Kendisini sakinleştirerek desteğinin devam ettiğini bildirdi.

Bu sırada Hz. Peygamber'in İslâm'a çağrısı yavaş yavaş yayılıyordu. İslâm tarihinde çok büyük makam ve mevkilere çıkan bazı önemli kişiler İslâmiyet'i kabul etmişlerdi. Ebû Bekir Sıddık, Osman b. Affan, Zübeyr b. Avvam, Abdurrahman b. Avf, Peygamberin amcası Hamza b. Abdülmuttalib, Ömer b. Hattab bunlardan bazılarıdır. Özellikle son ikisi olan Hamza ile Ömer'in İslâm'ı kabul etmeleri Peygamber'in nezdinde çok büyük memnunluk ve hoşnutluk nedeni olmuştur. Çünkü her ikisi de şanlı, itibarlı, sözü dinlenilir insanlardı. Buna ek olarak, bedenen de güçlü ve cesur oldukları için Kureyş müşriklerinin en fazla çekindiği kimselerdendiler.

Diğer amcalarına ve akrabasına gelince; bunlar Ebû Tâlib'e başvurmanın bir yarar sağlayacağından ümitlerini kesince Peygamber'e doğrudan doğruya ve güzellikle müracaat etmeye ve bu işten vazgeçirmeye karar verdiler. Mekke'nin ileri gelen lider kadrosunu ve itibarlı insanlarını toplantıya çağırdılar. Peygamber'i de bu toplantıya davet ettiler. Peygamber onların çağrılarına uyarak toplantı yerine geldi. Alkışlar ve tezahüratla kendisini karşıladılar: "Ey Muhammed seninle yüz yüze konuşmak için buraya çağırdık. Araplardan hiçbir kimse bilmiyoruz ki, kendi kavmine karşı senin söylediklerin gibi iddialarda bulunmuş olsun. Sen babalarımıza küfür ve hakarette bulunuyorsun. Onların dinini ayıplıyor ve çirkin görüyorsun. Taptıklarına hakaret ediyor ve akıllı insanların akıl ve dirayetini küçük görüyor, aşağılıyorsun. Halk arasında ayrımcılığa neden oldun. Seninle bizim aramızda yapmadığın kötülük kalmadı. Bu yaptığın şeylerden amacın, mal biriktirmek servet sahibi olmak ise seni içimizde en zengin yapıncaya kadar kendi mallarımızdan toplayıp sana veririz. Yok eğer ün ve şeref sahi-

bi olmak için yapıyorsan seni kendimize başkan yaparız. Eğer padişahlık istiyorsan seni üzerimize padişah yaparız. Yok eğer şu açıkladığın düşünceler gördüğün rüyalar etkisiyle seni kontrolüne almış kuruntu ve vehimlerden kaynaklanıyorsa seni ondan kurtarıp iyileştirinceye veya bu konuda kendimizi mazur görünceye kadar, elimizden ne geliyorsa ne kadar para harcamak gerekiyorsa bunu hep kendi malımızdan harcamaya ve karşılamaya hazırız" dediler. Hz. Peygamber onlara yanıt olarak "Bu dediğiniz şeylerden hiçbiri bende yoktur. Açıkladığım çağrı ile ne paranızı istiyorum, ne şan ve şeref ne de üzerinize padişahlık. Ama Allah beni size elçi olarak gönderdi. Bana kitap indirdi. Size müjdeleyici ve uyarıcı olmayı bana emretti. Size Rabbimin o emrini bildiriyorum. Ve öğütte bulunuyorum. Bu buyrukları kabul ederseniz hem bu dünyada hem öbür dünyada mutlu olursunuz. Kabul etmezseniz Cenabı Hak aramızda kendi isteği hükmünü yerine getirinceye kadar sabreder ve dayanırım" dedi.

Mekkeli müşrikler, tüm çabalamalarına rağmen Hz. Muhammed'in Peygamberlik yolundan dönmeyeceğini anlayınca, tüm gayretlerini Hz. Muhammed'in Peygamberliğine ve getirdiği dine inanarak Müslüman olanlara baskı, işkence ve eziyet etmek üzere yoğunlaştırdılar. Müslümanlar yıllarca bütün bu eziyetlere büyük bir sabır ve tahammülle göğüs gerdiler. Ancak yapılan işkence ve zulüm artık dayanılmaz sınıra ulaşınca Hz. Peygamber, kendisini himaye edecek kabileleri ve koruyucuları olmayan, işkence altındaki bu fakir ve garip Müslümanlara Mekke'den ayrılarak Habeşistan'a göç etmeyi tavsiye etti. Bunlar birbiri arkasından Habeşistan'a göç yani hicret ettiler. Göç edenlerin sayısı kadınlar ve çocuklar dışında 83 kişiye ulaşıyordu. Bu göç Müslümanlar için, ilk göç olayı olarak tarihe geçmiştir.* Mekke'den Habeşistan'a kadar yolculuğun ne

(*) Peygamberliğin beşinci yılında Mekke'den Habeşistan'a ilk hicret sırasında göç edenler Cafer bin Ebî Tâlib'in başkanlığı altında on erkek ve beş kadından oluşuyordu. Bunlar üç ay sonra tekrar Mekke'ye döndüler. Yazarın söz ettiği hicret Peygamberliğin 7. yılında yine Habeşistan'a yapılan ikinci göç olması gerekir. Çünkü bu hicrette Mekke'den 83 erkek 18 kadın göç etmiş ve Yemen'de Müslüman olan Ebû Musa el Eşari kavmiyle beraber onlara katılmıştı.

kadar zahmetli ve sıkıntılı olduğunu anlatmaya gerek görmüyoruz. Özellikle o zamanlarda çoluk çocukla beraber deniz yolculuğunun ne kadar zor olduğu tahmin edilebilir. İlk Müslümanların bu gibi dayanılamayacak sıkıntıları seçmeleri, İslâm'a ne kadar sıkı ve sağlam bir şekilde inandıklarının ve imanlarının ne kadar güçlü olduğunun açık kanıtlarıdır.

Bu konu üzerinde biraz durup tarih açısından uzun inceleme ve araştırmalar sonucunda ulaştığımız, İslâm daveti konusunda zihnimizde şekillenen düşünceleri açıklamayı gerekli görüyoruz:

Müslüman olmayan bazı yazarlar, Hz. Muhammed'in yalnızca liderlik ve kendini herkesten ayrı ve üstün gösterme sevdasıyla ya da dünya menfaatlerine yönelmek ve özenmek güdüsüyle Peygamberlik iddiasında bulunduğunu kabul ederler.

Biz ise bu düşünce ve görüşün doğruluğunu gösterir bir neden göremiyoruz. İslâmiyet'in ortaya çıkışını anlatan tarihler açıktan açığa gösteriyor ki, Hz. Muhammed ancak doğruluk ve samimiyetle herkesi İslâm dinine davet etmiştir. Cenabı Peygamber'in Allah tarafından gönderildiğine, halkı İslâm'a çağırmak için ilâhî emirler olarak kabul etmiş bulunduğuna, sağlam bir inançla inanarak davetini açıklamıştı. Öyle olmasaydı, kendisine reva görülen bunca direnişe, çeşitli cefa ve eziyetlere asla dayanamazdı.

Daha önce görüldüğü gibi, Peygamber davetini açıklamadan önce Mekke'de tüm halk içinde büyük bir saygı ve sevgiye sahipti. Kendi akraba ve yakınları da genellikle kendisini seviyor

---

O yıla kadar İslâm, kabileler arasında oldukça yayılmaya başlamıştı. Kureyş kabilesi gelecekten korktu. Peygamberi öldürmek istediler. Cenabı Peygamberi ve Hâşimoğullarından oluşan aile bireylerini Mekke'de bir vadide kuşatma altına aldılar. Onlarla her türlü ilişkiyi kestiler. Ayrıca öldürmek istedikleri Peygamber'in kendilerine teslim edilmesini istediler. Bu konuda kararlı olduklarını yani ambargoyu sürdüreceklerine dair yeminlerini ve imzalarını içeren bir kâğıdı Kâbe'nin duvarına astılar. İşte bu olay üzerine Hz. Peygamber ashabına göç etmeyi tavsiye etmişti. Hz. Muhammed ve akrabaları ambargo altına alındıkları yerde üç yıl kadar kuşatma altında kaldılar. Gizli gizli elde ettikleri şeylerden başka kendilerine yiyecek gelmezdi. Daha sonra Kureyşlilerden bazıları söz konusu kâğıtta yazılı anlaşma ve yemini (ahd ve misak) tutmadılar. Zaten o zamana kadar asılı kâğıdı da güve yemişti. Hz. Peygamber Peygamberliğinin 10. yılında bu ambargodan kurtuldu (zm.).

ve saygılı davranıyorlardı. Kendisi de Hz. Hatice'nin serveti ve kurduğu ticari ilişkiler sayesinde rahat bir hayat yaşamak için gerekli her türlü imkânı elde etmişti. Oysa davetini açıkladıktan sonra herkes kendisine düşman oldu. Her türlü hakaret ve işkenceyi kendisine reva gördüler, öyle ki, akrabaları olduklarından bütün Hâşimoğulları'na nefret ve düşmanlıkta bulundular, onlarla evlilik bağı kurmamaya, alışverişte bulunmamaya hep birlikte karar verdiler. Bu kararlarını bir kâğıt üzerine yazarak Kâbe'nin içine astılar. Hâşimoğulları bu baskı ve ambargodan dolayı dağlara sığınmaya ve üç yıl boyunca dağ kovuklarında, aç ve sefil yaşamaya mecbur kaldı. Bu süre içinde ancak gizlice Mekke'ye gidiyorlardı. Hz. Peygamber'e düşmanlığını ilan eden Ebû Leheb ve benzerleri doğal olarak bu sıkıntıları çekmiyorlardı.

Hz. Peygamber'in, amcası Ebû Tâlib'in himayesi sayesinde bu sabır ve sebatı, dayanıklılığı gösterebildiğini ileri sürmek de yukarıdaki yorumlarımızı çürütmez. Zira görüyoruz ki, Hz. Peygamber amcasının ölümünden sonra, yaşamında gösterdiği sabır ve direnişten daha fazlasını göstermiştir. Gerek amcasının gerek Hz. Hatice'nin ölümlerinden sonra -ikisi de Hicret'ten üç yıl önce vefat etmişti- halk Hz. Muhammed'e karşı daha çok kin ve düşmanlık göstermeye başlamıştı. Onların ölümüyle Hz. Muhammed'in üzerine felaketler peşi sıra yağmaya başladı.

Kureyş'in kendisine karşı olan baskısı her türlü sınırı aşmıştı.[5] Özellikle amcası Ebû Leheb ile Hakem b. el-Âs ve Ukbe b. Muayt'ın yaptıkları eziyeti ve işkenceler çok ileriye varmıştı. Bunlar Peygamber'in ev komşularıydı. Peygamber'in yemeğine kirli ve pis şeyler atarlardı. Ayrıca Peygamber namaz kılarken üzerine hayvan bağırsakları, işkembe vs. iğrenç şeyler koyarak kendisini taciz ederlerdi. Bu eziyetler o dereceye vardı ki, Hz. Peygamber kendisine destek olacak ve çağrısına iman getirecek himayeci kimseler bulmak ümidiyle Taif şehrine gitti. An-

5 İlk Müslümanların çektiği dayanılmaz baskı ve işkenceler konusunda, orjinal kaynakların belirtildiği ayrıntılı bilgiler için bkz. M. Asım Köksal, *İslâm Tarihi* (Mekke Devri), Şamil Yay, (İstanbul 1981) (ng.).

cak burada da Mekke'dekine benzer, hatta daha ileri nefret ve hakaretten başka bir şey bulamadı. Üzüntüyle oradan Mekke'ye geri döndü. Ancak düşüncesinden ve teşebbüslerinden vazgeçmedi. Taif halkı Peygamber'e yüz çevirmekle yetinmediler, bir kısım sefil insanları, köleleri ve çocukları ayartarak Peygamber'e küfür ve hakaret ettirdiler, sokaklarda arkasından yuhalatarak bağırtıp, taşlattılar. Sonunda halktan birileri olaya müdahale edip Peygamber'i duvar kenarına çekerek o serseri sınıfı dağıtıp uzaklaştırdılar. Peygamber işte bu dakikada konum ve görevinin ne kadar güç ve zor olduğunu bir kez daha hissederek Allah'a dua ve niyazda bulundu ve Mekke'ye döndü.[6] Ancak azim ve kararında bir bıkkınlık ve usanç asla olmuyordu. Mekke'de ise kendi kavmini kendisine öncekinden daha fazla can düşmanı kesilmiş buldu. Peygamber'in bu durumu gerçekten çok dikkat çekicidir. Bu dönüşten sonra en yakın akrabalarına varıncaya kadar herkes kendisinden nefret ediyordu. Oysa sürdürdüğü davetten vazgeçseydi herkesten - açıktan açığa kendisine söyledikleri gibi- sevgi, saygı ve ikram göreceği kesindi. Ancak şan sahibi Peygamber bunların hiçbi-

---

6 Hz. Muhammed, Hicret'ten üç yıl önce (M. 619) amcası Ebû Tâlib ve eşi Hz. Hatice'nin birbiri ardınca vefat etmesi üzerine himayesiz kalmış ve müşriklerin baskıları iyice artmıştı. Bunun üzerine yanına evlatlığı Zeyd b. Harise'yi de alarak yardım etmeleri önerisiyle Taif'te yaşayan Sakîf kabilesinin yanına gitmişti. Bu tarihte söz konusu kabilenin liderleri olan üç kardeş kendisiyle alay etmişlerdi. Onlardan bir destek görmeyeceğini anlayan Hz. Muhammed, yanlarından ayrılırken "Dediklerimi kabul etmeseler de, hiç olmazsa gizli kalsın" diyerek Mekkelilerin bundan haberdar olmamalarını istiyordu. Ancak Sakifliler bunu yapmayıp, tam aksine ayak takımını da toplatarak Peygamber ve evladlığı Zeyd'i binbir hakaretle taşlatarak kovalatmışlardır. Utbe ve Şeybe adında iki kardeşin bahçesine sığınmak zorunda bırakmışlardır. Hz. Peygamber'in burdaki bir hurma gölgesinde ağlayarak yaptığı şu tarihî dua, duygularını, görevinin ağırlığını, merhametini ve Allah'a karşı derin saygısını ifade etmesi açısından çok güzel bir örnektir: "Allahım, gücümün zayıflığının, çaresizliğimin, insanlar gözündeki değersizliğimin şikâyetini sana yapıyorum. Ey merhametlilerin en merhametlisi olan Allahım! Sen zayıf ve düşkünlerin Rabbisin. Benim de Rabbimsin. Beni kime bırakacaksın? Bana surat asacak uzak bir kimseye mi, yoksa bir düşmana mı? Eğer sen bana karşı gazap etmemişsen hiçbir şeye aldırış etmem. Senin verceğin afiyet, sağlık ve esenlik bundan daha geniştir. Ben üzerime gazabını indirmenden ya da bana kızıp cezalandırmandan, karanlıkları aydınlatan, dünya ve ahreti düzene koyan, yüzün nuruna sığınırım." Geniş bilgi için bkz. *İbnü'l-Esîr*, II, 92-95 (ng.).

rine önem vermedi. Şu durumda Hz. Peygamber yaymaya çalıştığı çağrının doğruluk ve sağlamlığına ve Cenabı Hak tarafından bu Peygamberlik ile mükellef olduğuna son derece sağlam bir inançla bağlı olmasaydı bunca eziyete ve aşağılamaya kuşkusuz dayanamaz ve vazgeçerdi.

Hz. Peygamber kendi yakınlarından ve kavminden böylece ümidini kesince, kendisini dinleyecek başka kimseler bulmak ümidiyle hac mevsiminde Kâbe'ye gelen kabileleri İslâmiyet'e davet etmeye başladı. Ancak kendi yakınları ve akrabaları kendisine karşı durdular. Tüm gayret ve çabalarını çürütmek istiyorlardı. Özellikle amcası Ebû Leheb Hz. Peygamber'in bir topluluk içinde İslâmiyet'ten söz ettiğini görünce hemen o cemaatin içine sokulur konuşmayı yarıda keserek "Ey insanlar, bu adam sizi, Lat, Uzza ve cinlerden sizin müttefikiniz kimselerden ayırarak kendisinin uydurduğu yenilik ve sapıklığa düşürmek için çalışıyor. Sakın aldanmayınız" derdi. Oysa tüm bu direniş ve zorluklar Peygamber'i inandırma azminden bir an bile geri döndüremedi. Çağrısını yaymayı sürdürdü. Her mevsim ve fırsattan yararlanarak halkı İslâm'ı kabule özendiriyordu. İşte bu azim ve sebat sayesinde sonunda Yesrib (Medîne) halkından altı kişi İslâm'ı kabul ederek Peygambere bîat[7] etti ki, bu kişiler İslâm'ın kısa bir zaman içinde söz konusu kentte yayılmasına sebep oldular. İhtimal ki İslâm'ın o mübarek beldede hızla yayılmasına orada ehl-i kitabtan oldukları için vahye inanan ve uluhiyetin anlamını ve Peygamberliğin ne demek olduğunu bilenlerin çoğunlukta bulunması bir sebep olmuştur. Bunların içinde putlara tapınmak ortadan kalkarsa ticareti ve menfaati zarar görecek kimse yoktu. Belki bunlar, puta tapmayı terk etmenin Mekke'nin önemini azaltacağını düşünür ve kendi kentleri olan Medîne'nin ön plana çıkmasını arzu ederlerdi. Eğer Hz. Peygamber göç eder ve Medîne yeni dine merkez olursa herkes Mekke yerine Medîne'ye hacca giderdi. Ayrıca iki kent halkının soy ve soplarındaki ayrılık nedeniyle iki halk arasında

7 Bîat: Bağlılığını, güvenini bildirmek. Birisinin halifeliğini, hükümdarlığını veya başkanlığını kabul etmek. El tutuşarak bunu açıkça göstermek. Desteklemek (ng.).

büyük bir rekabet ve nefret vardı. Mekke halkı Adnan soyundan Medîne halkı ise Kahtân (Yemenlilerden) idiler.

Medîne halkı Hz. Peygamber'e yardım ederek teşvik ve destekte bulundular. Kendisine destek olacaklarına söz vererek Peygamber'i kentlerine davet ettiler. Peygamber M.S. 622'de Medîne'ye göç (Hicret) etti.[8] Kendi kabilesinden kendisine bîat etmiş, söz vermiş Müslümanlar da beraber gittiler. Bu kişiler Medîne halkından olup kendi kentlerinde Peygamber'e yardımda bulundukları için "ensar" (yardımcılar) adını alan diğer sahabilerden ayırt edilebilmek için "muhacirin" (göçmenler) adıyla bilinir. Müslümanlar işte bu Hicret'i tarih başlangıcı kabul ettiler. Günümüze kadar olayları bu tarihle kaydederler.

Medîne'ye göç eden Müslümanlar orada büyük ve görkemli bir törenle karşılandılar.[9] Güçleri arttıktan sonra Mekke halkından hesap sormaya karar verdiler. Onların ticaret amacıyla Şam ile Mekke arasında gelip giden kervanlarını gözetlemeye ve zaman zaman Mekkelilere çarpışmaya başladılar. Bu çarpışma ve savaşların en büyüğü Büyük Bedir Gazvesi'dir (Büyük Bedir Savaşı). Savaş, Müslümanların parlak bir başarısıyla sonuçlanmıştır (17 Ramazan 2/13 Mart 624). Bu başarı ve zafer diğer gazvelerdeki yani savaşlardaki başarıların başlangıcı olmuştur.[10] Müslümanlar sonunda Arap Yarımadası'nı yönetim-

---

8 Hicret'ten itibaren M. 10. yüzyıla kadar İslâm tarihinin önemli olay ve tarihleri için bkz. Abdusselâm al-Tirmaninî, *Ezminetü't- tarih al-İslâmî*, (Kuveyt 1982); ayrıca genel İslâm tarihi çalışmaları için bkz. R. Stephen Humphreys, *Islâmic History-A framework for inquiry*, Princeton University Press, Londra-New York, 1991 (ng.).

9 Hicret konusunda bazı ayrıntılar için bkz. El-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, (çev. Mustafa Fayda), Ankara 1987, s. 1-12; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarîh Tercümesi*, (çev. M. Beşir Eryaysoy), İstanbul 1991, c. II, s. 103-108; Hicret'in Müslümanlar açısından önemi için bkz. Albert Hourani, *A History of The Arap Peoples*, (New York, 1991) s. 17-19 (ng.).

10 Bedir Savaşı'ndan bir yıl sonra (M. 625) Uhud Savaşı yapılmıştır. Mekkeli müşriklerin başarısıyla sonuçlanan bu savaş, sonuçları açısından çok önemlidir. Uhud'dan sonra belli sayıda süvariden oluşan çeşitli seferler (seriyye) yapılmıştır. 23 Şubat 627'de Ahzab veya Hendek Savaşı olmuştur. Bu savaş Medîne'nin çevresinde gerçekleşen bir savunma savaşıdır. Hz. Peygamber, sonraki yıllarda yalnızca savunmaya dayalı planını değiştirerek, savunma amaçlı taarruz metodunu uygulamaya başlamıştır. Saldırmaya hazırlanan düşman kuv-

leri altına aldılar ve Mekke'yi de ele geçirdiler (Ramazan 8/Ocak 630). Bütün Kureyş halkı Islâmiyet ile şereflendi. Bundan sonra Hz. Peygamber tarih kitaplarında belirtildiği gibi Arabistan dışına doğru gözlerini çevirerek o dönemin hükümdarlarını davet eden mektuplar gönderdi. Bu konuda diğer bölümlerde daha fazla bilgi vereceğiz.

İslâmiyet'in Doğduğu Yıllarda İki Büyük Devlet: Rumlar ve İranlılar

Isa'nın doğumundan 753 yıl önce Roma şehriyle birlikte Roma devleti de kuruldu. Roma kenti söz konusu bu devlete on yüzyıldan fazla başkentlik yaptı. Bu devlet ne kadar mamur ve bayındır yer varsa hepsini ele geçirmişti. M. 321'de Roma'nın saltanat tahtı *Bizantium*'a nakledildi. Büyük Konstantin de bu başkente gelerek kente *Konstantiniyye* adını verdi ki günümüze kadar bu ismi korumuştur. Konstantin'in 337'de ölümünden sonra ülke üç oğlu arasında pay edildi. Bundan sonra Roma devleti isimleri belli üç kardeşten M. 360 yılında ölen birinin yönetimine geçti. Ondan sonra Julien, daha sonra 364 yılında Jovien hükümdar oldu. O da birkaç ay sonra ölünce Romalılar

---

vetlerine, hazırlanma fırsatı vermeden hücum etmek demektir. Bu savaştan bir yıl sonra (M. 627) Beni Mustalık Gazvesi bu taktikle yapılmış ve Müslümanlar için büyük tehlike oluşturacağı anlaşılan Mustalık Oğulları etkisiz hale getirilmiştir. Daha sonra Hicret'in 6. yılında (M. 628) Müslümanlarla Mekkeli müşrikler arasında Hudeybiye Sulhu (barışı) imzalanmıştır. İki taraf arasında 10 yıllık bir barışı esas alan bu anlaşmanın, Müslümanların aleyhine gözüken ağır şartları kısa sürede lehlerine dönmüş ve Hz. Peygamber'in büyüklük ve ileri görüşlülüğüne bir kez daha şahit olunmuştu. Bu tarihe kadar yapılan savaşlarla Müslümanların düşmanları olan, Yahudiler, Mekkeli müşrikler ve diğer Arap kabileleri zararsız hale getirilmişti. Hudeybiye Sulhu sonucunda oluşan barış ortamından yararlanan Hz. Peygamber, Islâm'a davet hamlelerini Arabistan dışına taşımış, yarımadanın içinde ve dışında hüküm süren devrin en önemli hükümdar ve kırallarına elçiler göndererek, onları dinine davet etmiştir. Hicret'in 8. yılında (m. Eylül 629) Mûte Savaşı yapılmıştır ki, bu savaş Arap olmayan unsurlarla yapılan ilk savaş kabul edilmektedir. Yine aynı yılın ramazan ayında (Ocak 630) nihayet Mekke fethedilmiş, en büyük ve zorlu düşmanlar teslim olmuşlardı. Bu durum, aynı zamanda Arap Yarımadası'nın merkezinin Müslümanların kontrolüne geçmesiyle, tüm Arabistan'ın boyun eğmesinin yolunun açılması anlamına geliyordu (ng.).

kendilerine Valantilien adında birini imparator seçtiler. Bir süre sonra Valantilien'in kardeşi Valens'i Roma'ya imparator nasb edince Roma ülkesi biri; başkenti Konstantiniyye olmak üzere Doğu Roma İmparatorluğu, diğeri başkenti Roma olmak üzere Batı Roma İmparatorluğu adıyla ikiye bölündü. Doğu Roma İmparatorluğu diğerinden daha uzun yıllar yaşadığından Konstantiniyye kenti ilim ve irfanın, saltanat ve gücün merkezi ve dinî işlerin halledilmesi için başvurulan bir müracaat şehri haline geldi. Doğu Roma ülkesinin 5. yüzyıldaki sınırları batıda Adriyatik Denizi'ne, doğuda Dicle kıyılarına kadar uzanıyordu. Kuzeyden Tatar ülkesine, güneyden Habeşistan'a ulaşıyordu. Devletin büyük Konstantin'den sonra en parlak zamanı Justinien devriydi (527-565). Justinien'in ilk beş yılı o vakit İran'da hüküm süren Sâsânîler devletine karşı savaşla geçti. Bu savaş iki taraf arasında sürekli barış anlaşmasıyla sona ermişse de daha sonra barış dönemi uzun sürmemiştir.

Justinien, şansına, cihanın en ünlü komutanlarından Belizaryus gibi büyük bir kumandana sahip olmuştu. Belizaryus İtalya'yı ele geçirerek egemenlik bayrağını Roma şehrinin surları üzerine dikti. Afrika'nın kuzey bölgesini ve başka bölgeleri de ele geçirdi. İmparator'un diğer fetihlerinde de yardımcı ve destekçisi ve ülkenin genişlemesi yolundaki bütün işlerinde keskin kılıcı oldu.

Rumlar (Yunanlılar) ile Acemler arasındaki düşmanlık belki milattan önce 5. yüzyıldan daha önceki zamanlara kadar uzanır. Bunun nedeni iki tarafın dünyayı yönetimleri altına almak ve dünya egemenliğini kurmak sevdasıyla birbirleriyle yarışmalarıdır. Çünkü ikisi de o dönemde dünyanın en büyük devletleriydi. Bu düşmanlık Büyük İskender zamanından, İslâmî devirlerdeki Romalıların zamanına kadar devam etti.

Justinien zamanında İran'da saltanat tâcı "âdil" (adaletli) lakabıyla ünlü olan Kisra Nuşirvan'a geçmişti. Nuşirvan Rumlarla barış yapmayı istemediği için, ordusuyla Bizans üzerine yürümüş, Suriye'yi ele geçirip Antakya'yı yakıp yıkmış ve sonra Anadolu'yu yağmalamıştır. İmparator Justinien'in gönderdiği Belizaryus'un komutasındaki Rum ordusu İranlılarla savaşarak

onları geri püskürttü. İranlılar daha sonra kendilerini toplayarak tekrar hücuma geçtiler. Savaşlar iki devlet arasında 20 yıl kadar (541-561) devam etmişti. Bunun sonunda zaten yaşlanmış olan iki hükümdar da savaştan bıktığından barış yapmaya karar verdiler. İmzalanan barış anlaşmasıyla iki ülkenin sınırları önceki hale getirilmişse de, Doğu Roma İmparatoru Justinien, İranlılara yıllık 30 bin dinar vergi vermeye mecbur oldu.

İmparator Justinien, Doğu Roma İmparatorluğu tarihinde seçkin ve yüksek bir yer tutar. Onun saltanatı döneminde Doğu Roma ülkesi büyük bir güç kazanmıştı. Kendisinin koydurduğu kanun ve yasalar daha sonra bugüne kadar düzenlenen yasa ve genelgelerin temelini oluşturmuştur. Bu ve benzeri büyük icraatlar Justinien'in adını bugüne dek yaşatmıştır. İpek sanatını Avrupa'ya sokan odur. Kiliseler, kaleler, saraylar yaptırmıştır. Yaptırdığı bu binalardan en ünlüsü Ayasofya Kilisesi'dir ki, Osmanlılar Konstantiniyye'yi (İstanbul) ele geçirdiklerinde Ayasofya'yı, günümüze kadar aynı isimle bilinen camiye çevirdiler.

Ancak mutlak hükûmetlerin (monarşiyle yönetilen idareler) kaderi, yani saadet veya felaketi, her zaman hükümdarlarının kaderine bağlıdır. Hükümdar büyük, becerikli ve kudretli biriyse ülkesi de öyle olur. Küçük, sıradan, beceriksizse ülke de zayıf olur. Justinien'den sonra Doğu Roma İmparatorluğu'nun başına yeterli ve yetenekli olmayan kimseler geçtiği için, önceki dönemlerde görülen huzur ve mutluluktan eser kalmadı. Justinien'den sonra kardeşinin oğlu II. Justin, daha sonra Tiberyus, ondan sonra Boris (Morikos) saltanata geçtiler. Bu sırada devlet çok zayıflamıştı. Morikos devleti güçlendirmek için doğu bölgelerini ele geçirmek istedi. Bu amaçla Acemlere karşı açtığı savaş Nuşirvan'ın 589'da ölümüne kadar yedi yıl devam etti. Nuşirvan'a halef olarak oğlu 4. Hürmüz saltanat tahtına oturdu. Ancak Hürmüz oldukça zalim ve zorba bir hükümdar olduğundan halk isyan etti. Hürmüz, kendisine başkaldıran halkla mücadele etmek zorunda kaldı. Oysa bu arada Rumlar kendi ülkesinde Irak tarafından sürekli ilerliyordu. Türkmenler de kuzey ve doğudan İran topraklarına tecavüzde

bulunuyordu. Nerdeyse tüm İran ülkesi Bizans'ın eline geçecekti. Ancak tam bu tarihlerde Acemlerden Behram adında büyük bir komutanın ortaya çıkması öyle bir sonucun olmasına engel oldu. Behram iki düşmanla savaşarak ülkesini kurtarmayı başardı. Bunun üzerine Acemler Behram'a doğru yöneldiler. Hürmüz'ü tahttan indirip gözlerine mil çekerek kör ettiler. Kendilerine Hürmüz'ün oğlu Hüsrev Perviz'i hükümdar nasbeylediler. Behram, Perviz'in hükümdarlığını kabul etmedi. Kendisini aşağılayıp hakaret etti. Bu muameleyle karşılaşan Perviz, Kostantiniyye'ye sığınıp, imparator Moris'in yardımını istedi. İmparator onun bu isteğini kabul ederek asker desteğinde bulundu. Perviz Doğu Roma İmparatorluğu'nun kendi emrine verdiği bu orduyla Behram'ı yenerek saltanat tahtını geri aldı. Perviz imparatorun bu iyliğini unutmamış ve ölümüne kadar Rumlarla dostça geçinmiştir.

Moris 602 yılında öldürülünce yerine Phocas (Fukas) imparator oldu. Phocas bilgisiz, tecrübesiz ve beceriksiz bir hükümdar olduğundan halk kendisini sevmedi. Kendilerini böyle bir hükümdarın elinden kurtaracak bir kurtarıcı aramaya başladılar. O dönemde Roma valilerinden biri olan Heraklus "Heraclius" (Hrakıl) Afrika'da valiydi. Kostantiniyye halkı bu valiye başvurarak kendisinden yardım istediler. O da oğlu, küçük Hrakıl'ı bir donanmayla İstanbul'a gönderdi. Hrakıl galip bir hükümdar olarak İstanbul'a girdi. Phocas'ı öldürdükten sonra 610 yılında imparatorluk tahtına oturdu.

İslâmiyet bu imparatorun saltanatı döneminde doğmuştur. Rum ülkesinde bu şekilde gerçekleşen değişiklikler ve devrimler, Şah Perviz için Rumlara karşı rekabet kapısını tekrar açmaya ve düşmanlık ilan etmeye vesile olduğundan kendisi dostu olan Moris'in katillerinden intikam alacağını öne sürerek 614 yılında askeriyle Suriye üzerine yürüdü. Buradaki Musevîler (Yahudiler) onun destekçisiydi. Perviz Suriye'yi Mısır'ı ve Afrika'yı ele geçirdi. Antakya, Şam, Kudüs, Suriye ve Filistin'den başka bazı kentleri de ele geçirdi. Askerlerinin Kudüs'ü yağmalamasına izin verdi. Asker Hz. İsa'nın kabrini, kıyâme (kamâme) kilisesini yakıp içinde bulunan mücevherleri,

hazineleri vs.'yi yağmaladı. Kudüs patriğini ve gerçek haçı kendi ülkelerine götürdüler. 616 yılına kadar Suriye'de öldürme ve yağmalama böylece devam etti. Acemlerin bu istilaları sırasında Hıristiyanlardan öldürdükleri doksan bine ulaşmıştı. Daha sonra Anadolu'ya diğer bir ordu göndererek buraları da ellerine geçirdiler. Nereye yönelseler zafer kendilerinin oluyordu. O kadar ki neredeyse İstanbul'da Boğaziçi'ne ayak basacaklardı.

Bütün bu olaylar sürerken İmparator Heraclius sarayına kapanarak zevk ve sefa, israf ve savurganlıkla günlerini geçiriyor, ülkesini tehdit eden tehlikeye aldırmıyordu. Ancak işin sonunda belanın büyüklüğünü anlayarak, üzerine çöken tembellik, uyuşukluk ve zillet tozlarını silkelemiş ve ülkesini savunmaya karar vermişti. Askeri donatacak parası olmadığından savaştan sonra faiziyle beraber ödemek üzere kiliselerde bulunan para ve malları borç aldı. Topladığı askerle deniz yoluyla Anadolu'da yer alan Kilikya'ya (Adana) çıkarak Issus[11] kentini ele geçirdikten sonra burada İranlılar ile savaştı. Ve onları 622 yılında mağlup etti. Müslümanların Mekke'den Medîne'ye hicretleri işte bu yıl gerçekleşmişti. Heraclius İranlılarla aralıksız üç yıl süren savaşlar sonunda Acem ülkesinin içlerine girdiğinden artık şah Perviz başkenti savunmak üzere Mısır vs. yerlerde bulunan askerini geri çekmek zorunda kalmıştır.

Heraclius daha sonra savaşı sürdürerek 627 yılında tekrar Şah Perviz üzerine yürümüş ve bu kez Acemleri büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Bu kez Rum askeri, Asurluların eski başkenti olan Ninova'ya kadar vardılar ki, bu Rumların o topraklara ilk ayak basışıydı. Şah Perviz bu tarihlerde çok yaşlandığından hükümdarlığı oğlu Merdiz şaha bıraktı. Ancak Perviz şahın diğer oğlu kardeşini kıskanarak, hem babasını hem de kardeşini öldürmeye kalkıştı.

Kendisine yandaş yaptığı bazı kişilerle birlikte, Şah Perviz'in geri kalan on sekiz çocuğunu yakalayarak hepsini babalarının gözleri önünde öldürdükten sonra babasını da hapsettirdi. Bu

11 Bu kent Küçük Asya'nın eski bir kentiydi. Hz. İsa'dan 333 yıl önce Büyük İskender İran Padişahı Daryus'u burada yenmiştir (zm.).

şanssız baba ölünceye kadar zindanda kaldı. Perviz'in ölümüyle birlikte Sâsânî İmparatorluğu'nun şan ve gücü de bitti. Şiruye adındaki bu zalim oğul babasının ölümünden sonra ancak sekiz ay yaşayabildi. Bu olaylardan sonra Sâsânîler tam bir anarşi içine düştü. Öyle ki dört sene içinde dokuz hükümdar saltanat iddiasında bulunmuştur. Karışıklık ve anarşi ülkeyi tamamen kaplamıştı. İslâm orduları buralara geldiği tarihte ülkenin durumu böyleydi.

Bununla birlikte Rumlar da o sıralarda Avrupa'da Gotlar denilen vahşi kavimlerin saldırı tehlikesi altındaydılar. Gotlar İslâm'dan önce Macaristan'ın batı bölgelerini ellerine geçirmişlerdi. Bunun dışında Hunlar[12] doğudan gelip Avrupa'yı geçerek doğu Roma İmparatorluğu'nu tehdit ediyorlardı.

Gerek Rum gerek Acem ülkesinde karışıklık ve anarşi yalnız siyasi işler ve yönetimle sınırlı değildi. Din ve mezhep ayrılıkları bu dönemde en ateşli zamanını yaşıyordu. Bu durum tüm dinî ve sosyal grupları etkiliyordu. Rumlar 6. yüzyıl civarında birçok iş ve konuda, özellikle Hz. İsa ile ilgili konularda çeşitli grup ve mezheplere ayrılmışlardı. Karışıklık ve perişanlığın en son noktasına ulaşılmıştı. Garip olan şu ki, bu ayrılık ve çatışmaların büyük bölümü, esas, anlam ve özle değil, söz, harf ve noktalarla ilgiliydi. Örneğin imparator ile devlet adamları Hz. İsa'nın iki tabiat ve iki meşîete (yani biri ilâhî, diğeri insani irade ve dileme gücü) sahip olduğunu savunurken, Mısır ve Şam'da bulunan halk (Yâkubîler) çoğunlukla Hz. İsa'nın sadece bir tabiat ve bir meşîete malik olduğunu savunuyordu. İmparator Heraclius zamanında Yâkubîlerin Patrik'i Atnasyus bu karışıklıklara son vermek üzere iki taraf mezheplerini birbirine yaklaştırmaya çalıştığından, imparatorla haberleşip her iki mezhep arasında ara bir yol bularak, Hz. İsa'nın iki tabiat ve bir meşîeti bulunduğuna dair diğer bir mezhep kurmuş ve İmparator'a arz etmiştir. İmparator Patrik'in düşüncesini esas olarak onaylamışsa da, söz konusu mezhebi resmen kabul etmeden önce aslen Suriyeli olan İstanbul Patrik'i Biros ile görüş alışve-

12 Hazar Denizi kıyısı halkından olarak Atila'nın kumandası altında 5. yüzyıl ortalarında Avrupa'ya doğru taşan kavme denir.

rişinde bulunmak üzere biraz beklemesini uygun görmüştür. Oysa Atnasyus İmparator'la görüşmeden daha önce Biros'un bu konuyla ilgili onayını almıştı. Sonunda İmparator bu orta mezhebi resmî bir genelgeyle kabul ve ilan etti. Söz konusu mezhep Kudüs Patrik'i Sufronyus ile diğer bazı metropolitlerden, özellikle Umman Metropoliti'nden ve diğer Melikiyyet* kiliselerinden başka bütün doğu ruhani reislerince kabul edildi. Yukarıda belirtilen bir kısım ruhani reis ve kiliselerin karşı çıkmaları imparatoru kızdırdığı için genelgesinin hükmünü kabul etmeyenlerden intikam almak sevdasına düştü. Karşı gelenler arasında bizzat Rumlardan da büyük bir grup vardı. Şu durumda ayrılık ve bölünmüşlük kontrolden çıkmış, kötü bir hal almıştı. İmparator, İstanbul, İskenderiye ve Antakya patrikleri Hz. İsa'nın iki tabiat ve bir meşîete malik olduğuna inanan bir grubu oluşturuyorlardı. Diğer taraftan Kudüs patriği ile Rum kilisesine bağlı diğer halk iki tabiata ve iki meşîete inanan ikinci bir grup olmuşlardı. Yâkubîler ve aynı gruptan Kıptîler ile Havran halkının yanı sıra Suriye ve Mısır içinde bulunan diğer halk da üçüncü bir grup oluşturmuştu. Irak ve el-Cezire halkı olan Nasturiler 4. grup olmuştu. Bunlardan başka küçük bazı gruplar da vardı. Örneğin; adına "Hayâliyyûn" adı verilen bir Hıristiyan grup vardı ki bunlar Hz. İsa'nın gerçekte çarmıha gerilmediğine onun yerine başka birinin çarmına gerildiğine inanıyorlardı. Ondan başka "başsızlar" adıyla diğer bir grup daha vardı. Bunlar, Hz. Ali'nin hilâfetinin son döneminde ortaya çıkan "Hâricîler" gibi, reislerin yani başkanların gereksiz olduklarını ve onlara itâat etmemek gerektiğini savunuyorlardı. Yâkubîler kendi aralarında da fırka fırka olmuşlardı.

Dinî işler dünyevi ve siyasi işlerle karıştırılmış olduğundan dinde ortaya çıkan bu farklılık ve bölünmüşlük memleketin idari yapı ve işleri üzerinde de son derece kötü bir etki yapıyordu. Bu ayrılık ve dinî bölünmüşlük bazı bölgelerin Rumların elinden çıkıp İranlılara katılmalarına neden olmuştu. Konstantiniyye'deki dinî toplantı da Hz. İsa'da tek bir tabiatın

(*) Şam ve Cezire bölgesinde bulunan bir Hıristiyan mezhebi (ng.).

sonradan uydurulduğunu savunarak bu fikri yasaklayınca, imparator tek tabiat inancına sahip olanlar üzerinde şiddet uygulamaya başladı. Ermeniler bu inancı taşıyanlardandı. Bunlar İmparator'un bu şiddetli baskısını görünce onun yönetiminden çıkarak ülkelerini Acemlere yani İranlılara teslim etmişlerdir. Mısır'daki Kıptîler de böyle yapmışlardır. Amr b. el-As Mısır'a gittiği zaman Mısır'ı fethinde aynı sebepten dolayı Kıptîler kendisine yardımda bulundular.

O zamanların fanatikliğinin bir eseri olarak özellikle Musevîler ile Rumlar arasında süregelen düşmanlıkları da yukarıda arz ettiğimiz karışıklık ve perişanlığa ekleyebiliriz. Bu nefret ve düşmanlık Heraclius zamanında son noktaya ulaşmıştı. Bu yüzden Antakya'daki Yahudiler ayaklanıp Patrik'i öldürerek cesedini çirkin bir şekilde parçaladılar. Bunun üzerine İmparator Antakya'ya asker göndererek Yahudilerden büyük bir topluluğu katlettirdi. Yine bu yüzden Yahudiler Fenike'nin merkezi olan Sur'da valiyi öldürdükten sonra geceleyin kentte bulunan Hıristiyanların hepsini katletmek için Fenike ve Filistin Yahudileri ile birlik anlaşması yapmışlarsa da şehrin Metropoliti daha önce durumu öğrenerek hükûmete bilgi vermiş, gerekli tedbirler sayesinde geceleyin gelen hücumlar bastırılıp düşman savuşturulmuştur. Ancak hücum edenler dönüşlerinde kent yakınında bulunan kilise ve manastırları yakıp yıkarak içinde bulunan malları yağmaladıktan başka, buralara yakın olan köylere de aynı tecavüzde bulunmuşlar yakıp yıkmışlardır. Bunun üzerine hükûmet sert bir karşılık vererek Sûr kentinde bulunan bütün Yahudileri öldürdü. Kaysâriye'de Musevîler tarafından buna benzer eylemler yapıldığı için, İmparator kardeşi Todoros'u onların üzerine gönderdi. Todoros da orada ne kadar Yahudi varsa hepsini kılıçtan geçirdi. İşte bu gibi durumlar ve olaylar üzerine ülkenin her tarafında Musevîlerin, hükûmetleri aleyhindeki kin ve düşmanlıkları son noktaya ulaşmıştı. Rumların Musevîlerden daha çok korkup sakınmalarının nedenlerinden biri de müneccimlerin bir kehanetidir. Şöyle ki, bu müneccimlerden bazıları, sünnetli bir adamın, bu bölgede ortaya çıkıp başarılı olacağı ve imparatorun elinden

bu toprakları alacağı kehanetinde bulunmuşlar ve bunu da imparatora haber vermişlerdi. İslâm tarihçileri bu kehanette belirtilen sünnetliden kastın Müslümanlar olduğunu söylerler. Yahudilerin o devirlerde Rumlardan öç almak için yaptıkları işlerden biri de İranlılardan 80 bin Hıristiyan esiri parayla satın alıp hepsini kılıçtan geçirmeleridir.

Bununla birlikte buna benzer kin ve düşmanlıklar, yalnız Rumlar ile Musevîler arasında değildi. Dünyanın her yerinde Hıristiyanlarla Musevîler arasında koyu bir nefret ve düşmanlık devam ediyordu. Hıristiyan hükûmetler yeni kanunlar düzenleyip yürürlüğe koydukça, Musevîler hakkında aşağılama ve zorbalıkla muamele olunmasını içeren ayrı maddeler koyuyorlardı. Nitekim İspanya'da bulunan Gotlar İslâm fetihleri sırasında Musevîleri hükûmetin düşmanı kabul ediyorlardı. Söz konusu bölgede bulunan milli meclisler İsrail dininin kaldırılıp yasaklanmasına karar verdiği için, hükûmet Musevîleri âyin düzenleme ve ibadetten menetmiş ve Hıristiyanlığa saygılarını göstermek zorunda bırakmıştı. Hükûmetin baskısı o kadar ileri varmıştı ki, buna dayanamayan Musevîler bu zulüm ve baskılardan kurtulmak için Hıristiyanlığı kabul etmek zorunda kalmışlardı. Ancak kalben yine Musevî kalmışlar gördükleri zulümden dolayı gönüllerine şiddetli bir kin ve düşmanlık yerleşmişti. Gotlar bunların bu duygularını bildiklerinden Musevîlikten Hıristiyanlığa geçenleri gerçek Hıristiyanlarla bir tutmazlardı. Onları her türlü medeni haklardan ve köle sahibi olma hakkından mahrum etmekle kalmayarak, kendilerini okuyup yazmaktan menetmek derecesine kadar aşağılayıp küçümsüyorlardı. Musevîlerin bu kadar baskı ve eziyet gördükten sonra kendi Hıristiyan yöneticileri aleyhine İslâm ordularına yardımcı olmalarını garip görmemek gerekir.

İranlılara gelince; Bu bölgede *Mani* ve *Mazdek* mezheplerinin dallara ayrılarak bölünmesi sonucu, İslâm'dan az önceki devre varıldığında, birçok farklı mezhep ortaya çıkmış ve İran'daki sosyal yapı zayıf bir hal almıştı. Mazdek "İnsanlar kardeş ve bir babanın çocukları olduklarından, kadın ve malların insanlar arasında eşit dağıtılması gereğini emretmek için Tanrı tarafın-

dan gönderildiğini" söylemek gibi, ortak yaşamı savunan oldukça garip bir iddiada bulunmuştu. Acem hükümdarlarından Keykubâd bu mezhebi kabul etmişse de, kendisinden sonra gelen Şah tam tersini yapmıştı. Bunlardan sonra başka mezhepler de ortaya çıktı. Memleketteki karışıklık ve bölünmüşlük gibi, ahlâk da son derece bozuk bir hale gelmişti.

Rum ve İran ülkeleri böyle çürümüş ve kokuşmuş, karışıklıklar içinde bulunurken Araplar parlak bir uyanışla ortaya çıkarak birlik içerisinde yükselme ve ilerleme yoluna doğru adım atmışlardı. Söz konusu grup ve mezheplerin birbirleriyle mücadelesinden veya yöneticilerin zulüm ve baskısından bıkan Rum ve Acem halkının kendilerine katılmasıyla Müslümanlar daha da kuvvetlenmekteydiler.

İslâm'ın Yayılışı

İslâm tarihi Hz. Muhammed'in Mekke'den Medîne'ye Hicreti'yle başlar. Müslümanlar başka bir yerde de belirttiğimiz gibi sayı olarak henüz az oldukları için Kureyş'ten gördükleri hakaret ve eziyete karşı duramadıklarından ve Medîne halkından (Akâbe bîatı) adıyla bilinen bîatla yardım ve destek gördüklerinden Medîne'ye göç etmişlerdi. Hz. Peygamber'in emri üzerine Medîne'ye göç eden Müslümanlar söz konusu şehre vardıklarında halk tarafından son derece saygı ve sevgi görmüşlerdi.

Hz. Peygamber'in Medîne'ye ulaşmasından sonra ilk işi Mekke halkından Kureyşliler ile Medîne halkından Ensar arasında bir kardeşlik sözleşmesi yapıldı. Daha önce her iki taraf birbirleriyle yarış ve nefretten geri kalmazken Hz. Peygamber İslâmiyet'i iki taraf arasında birlik aracı olmak üzere yerleştirerek, tek bir millet olduklarını vurgulayan bir kardeşlik anlaşması imzalattı. İbn Hişam bu anlaşmanın (muâhede) tam bir metnini kendi tarihine almıştır.[13] Kureyşli Müslümanlar olan

13 Medîne şehir-devletinin anayasası veya günümüzde bazı yazarlarca "Medîne Sözleşmesi" denilen bu anlaşmanın Arapça ve Türkçe metinleri, çeşitli kaynaklarla karşılaştırılması, yorum ve değerlendirmesi için bkz. Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, (çev. Salih Tuğ), (İstanbul 1980), I, s. 198-232 (ng.).

Muhacirlerle, Medîneli Müslümanlar olan Ensar arasında "muvâhât" (kardeş yapma) adını verdikleri birtakım diğer anlaşmalarla birbirlerine sağlam bir biçimde bağladı. Bu sözleşmeler İslâm devletinin binası için ilk konulan temel taşıdır. O tarihlerde Müslümanlar onlarla ifade edilecek kadar az sayıdayken aralarında İslâm'ın rükünlerinden olan farzları, zekât ve oruç vs., Allah'ın diğer emirlerini yerine getiriyorlardı. Daha sonra Medîne'nin ileri gelenlerinden başka kişiler de Müslümanlara katılınca, -nasıl ki Mekke'deyken Hamza ve Ömer'in İslâm'a geçmesiyle kuvvet ve güç kazanmışsa- aynı şekilde tekrar büyük bir güç ve destek kazanmış oldular.

Medîne'deki bu ilk faaliyetlerden sonra Müslümanlar kendileriyle Mekke halkı arasında varolan düşmanlığı düşünerek onlara karşı savaş hazırlığı yapmaya karar vermişler ve bunun üzerine iki taraf arasında ilk çarpışma ve savaşlar başlamıştır. Savaşlar ilk önce, Arapların Cahiliye döneminde alışkanlıkları olduğu biçimde talan ve yağmalama amaçlıyken, sonunda kentler ve ülkeler ele geçirme gayesine dönmüştür. Bu savaşların en ünlü ve önemlisi, "Büyük Bedir Savaşı"ydı. Bu savaşta Müslümanların zafer kazanması, azim ve kararlılıklarını güçlendirmiş, savaşlara devam etmeleri yönünde büyük bir moral, gayret ve enerji kazandırmıştır.

Büyük Bedir Savaşı (17 Ramazan 2-13 Mart 634)

Bedir, Mekke ile Medîne arasında yer alan bazı kuyuların bulunduğu bir yerdir ki, Mekke ile Şam arasında gelip geçen ticaret kervanları buraya konardı. Yukarıda belirttiğimiz üzere Kureyşler ticaretle uğraştıklarından kervanları Mekke ile Şam arasında mekik dokurdu. Müslümanlar H. 2. yılda Kureyş'ten bir kervanın o tarihlerde Mekkelilerin liderlerinden birisi olan Ebû Süfyan'ın başkanlığında 30 kişilik muhafız birliğinin korumasında, ticaret malları yüklü olarak Şam'dan Mekke'ye döndüğünü haber almaları üzerine kafileye hücum etme kararı aldılar. Ebû Süfyan bu kararı duyar duymaz bir adam göndererek Mekke'den yardım istedi. Yardımına 100'ü süvari ol-

mak üzere 950 kişi yetişti. İslâmlar ise 70'i muhacirlerden geri kalanı ensardan olmak üzere toplam 313 kişi oldukları halde onların önüne çıktılar. İslâm mücahitlerinin yalnızca iki atı ve yetmiş devesi vardı. Müslümanlar Medîne'den çıktıktan sonra Kureyş kervanının Bedir kuyularına yaklaştığını haber aldıklarından onlardan önce kuyu başlarını tuttular ve Hz. Peygamber için bir gölgelik yaparak Hz. Ebû Bekir'le beraber o gölgeliğe yerleştiler. Sonra savaş için hazırlık yapmaya başladılar.

Ondan sonra Kureyş Bedir'e geldi. Sayı olarak İslâmların üç katıydılar. İslâm'a karşı mücadele eden ve Peygamber'e hakaret ve ihanette bulunan Kureyş büyükleri ve Ebû Cehil b. Hişam bunların arasında bulunuyorlardı. Hz. Peygamber bu savaşın iki büyük sonuçtan birini getireceğini, yani ya Müslümanların galibiyetiyle İslâm'ın destek bulacağını veya yenilgisiyle yok olup gideceğini bildiğinden, Kureyşlilerin büyük bir sayıyla yaklaştıklarını ve arkadaşlarının da azlığını görünce "Ey Allah'ım bu mücahit grubu helak edersen yeryüzünde sana ibadet edecek kimse kalmaz." diyerek yakarışta bulundu.

Her iki taraf savaşa âdet olduğu üzere "mübareze" (ikili mücadele) ile başladı. Savaşın henüz başlarında Ebû Cehil öldürüldü. Başını Hz. Peygamber'e getirdiklerinde Peygamber Allah'a secde ederek şükretti. Daha sonra savaş devam etti. Neticede Müslümanlar çok önemli bir zafer kazandılar. Bu savaşta Müslümanlardan, altısı muhacir ve sekizi ensar olmak üzere yalnız on dört kişi şehit düştüğü halde Kureyşlilerden -içlerinde Kureyş'in önemli kabilelerinin lider kadrosundan, özellikle Ümeyye Oğulları, Mahzum Oğulları ve Esed Oğullarından olmak üzere- 70 kişi öldürüldü. Ayrıca Müslümanlara 70 kişi de esir düştü. Esirler arasında Peygambere Mekke'deyken pek çok eziyet ve kötülükte bulunmuş olan Ukbe b. Ebî-Muayt'ın da bulunduğu görüldü. Peygamber'in emriyle hemen idam edildi. Söz konusu savaşta Peygamber'in amcaoğlu Ali b. Ebû Tâlib ve Peygamber'in amcası Hamza b. Abdülmuttalip Müslümanlar içinde en iyi savaşanlardandı. Kureyşlilerden sağ kalanlar -özellikle daha sonra Müslümanların iki büyük komutanı olacak olan Ebû Süfyan b. Harb ve Amr b. el-As- mal ve eş-

yalarını savaş meydanında bırakarak Mekke'ye doğru kaçtıklarından Müslümanlar söz konusu malları da ele geçirdiler. Ganimet mallarının ne şekilde paylaştırılacağı konusunda değişik düşünceler ileri sürülmüşse de Peygamber'in emriyle aralarında eşit taksim edildi. Bu ganimetlerden Peygamber kendi nefsi için hiçbir şey almadı. Daha sonra Kureyşliler fidye (esaretten kurtarmak için ödenen para) göndererek esirlerini kurtardıklarından Müslümanlar tarafında birçok mal birikmiştir.

Mekke halkı bu savaş sonunda yenilmiş ve kahrolmuş bir biçimde kentlerine dönmüşler artık şan, şeref, nüfuz ve kibirleri kırılmıştı. Buna karşılık Müslümanların şan, şeref ve itibarları artmış ve çevreye yayılmıştı. Müslümanların lehine olan ve onları bu savaş sonucunda sevindiren ve rahatlatan gelişmelerden biri de şudur: Müslümanlara karşı katı ve sert tutum ve düşmanlığıyla ünlü olan olan Ebü Leheb -ki Bedir Savaşı'na katılamadığı için o günkü âdet gereği kendisi yerine başkasını göndermişti- Kureyşlilerin mağlup olduklarını işitince büyük bir üzüntü ve ümitsizliğe düşmüş ve kederinden birkaç gün sonra ölmüştür. Gerçekte Bedir olayı diğer İslâm zaferlerinin seçkin bir başlangıcını oluşturduğundan İslâm tarihinde ayrı bir yeri ve önemi vardır.

Uhud Savaşı (Şevval ayı ortaları 3-Şubat 625)

Kureyşliler Bedir'deki yenilgiden sonra H. 2. yılda yeni bir ordu topladılar. Komutanları Ebü Süfyan'dı. Sayıları 700 zırhlı ve 200 süvari olmak üzere 3.000'e ulaşıyordu. Bedir Savaşı'nda öldürülen yakınlarının öcünü almak için gerekli savaş hazırlıklarını yaptıktan sonra Medîne üzerine yürüdüler. Bu orduya kadınlar da katılmıştı. Kadınlar topluluğu savaş boyunca tef çalarak Bedir'de öldürülenler için ağıt ve mersiyeler okuyordu. Ve Müslümanlara karşı daha cesur savaşmaları için kendi yandaşlarını kışkırtarak heyecanlandırıyorlardı. Daha sonra İslâm komutanları arasında şöhret bulacak olan Halid b. Velid de bu Mekkeli müşriklerin ordusu içinde bulunuyordu. Mekke kuvvetlerinin Medîne'ye yaklaşmaları üzerine Hz. Muhammed ar-

kadaşlarıyla görüş alışverişinde bulunarak ne yapılması gerektiği konusunundaki düşünce ve görüşleri dinledi. Kendi düşüncesi bir savunma savaşı yapmak için Medîne'de kalmaktı. Abdullah b. Ubey b. Selûl da aynı görüşteydi. Ancak sahâbenin çoğunluğu Mekkelilere karşı çıkmak ve açık bir savaş yapmak görüşü üzerinde birleşmiş olduğundan Peygamber çoğunluğun görüşüne uyarak, 1.000 kişilik bir orduyla Medîne'den çıkarak Medîne ile Uhud Dağı arasındaki mesafenin ortasına varmıştır. Uhud Savaşı işte bu dağın adıyla anılmıştır. Yukarıda adı geçen İbn Ubey b. Selûl, Peygamber'in bu konuda kendi görüş ve düşüncesine aykırı olan diğerlerinin düşüncesini kabul etmesine gücenerek, yolun ortasına geldiklerinde kendisiyle beraber yakınlarından 300 kişiyle birlikte Müslümanlardan ayrıldı. 300 kişinin ordudan ayrılarak, geri dönmesiyle zayıflayan İslâm ordusu bu savaş sonucunda mağlûp oldu. Kureyşliler de Hz. Muhammed'in öldürüldüğüne dair bir söylenti yaydılar. Bu olay o güne kadar Müslümanların başına gelen felaketlerin en büyüğüydü. Ancak Müslümanlar daha önce galibiyetin tadını tatmış olduklarından Uhud'daki başarısızlığı yukarıda adı geçen ibn Ubey b. Selûl'ün ihanetine bağlayarak savaşlara devam etmişlerdir. Peygamber'in amcası Hamza bu savaşta şehit oldu. Kendisinin İslâm'ı kabul etmesi Müslümanlar için nasıl büyük bir kuvvet olmuşsa şehit olması da Uhud'daki başarısızlığın önemli bir nedeni olmuştu. Savaşta şehit olanların sayısı yetmişti. Hz. Peygamber de başından aldığı bir darbe üzerine miğferinin bazı halkaları etine girerek yaralanmış ve kanı akmıştır. Kureyşlilerin Uhud Savaşı sırasında şehit düşen Müslümanların cesetlerinden öç almak için cesetler üzerinde yaptıkları vahşet son derece çirkin ve korkunçtu. Kureyşliler ölenlerin kulaklarını, burunlarını kestiler, üstelik Ebû Süfyan'ın karısı ve Muâviyenin annesi olan Hint binti Utbe Peygamber'in amcası Hz. Hamza'nın göğsünü yararak ciğerini çıkarmış ve ağzına alıp çiğnedikten sonra yutmak istemişse de yapamamış, ağzından çıkarıp atmıştır.

Hendek Savaşı (Şevval 5-Şubat 627)

Çevredeki Arap kabileleri Kureyşlilerin Uhud Savaşı'nda Müslümanlara karşı elde ettikleri başarılarını görünce onlara katılmaya başladılar. Bunlar arasında Kureyş, Gatfan vs. Arap kabileleriyle aşağıda görüleceği üzere Müslümanlar tarafından yerlerinden sürülen Benî Nadîr (Nadiroğulları) adındaki Yahudi kabilesi de bulunmaktaydı. Bu kabileler Müslümanlara karşı yeni bir savaş yapılması konusunda sürekli olarak Kureyş'i kışkırtıyorlardı. Bu amaçlarında da başarılı oldular. "Ahzâb" yani gruplar veya partiler adını alan bu birleşik kabileler topluluğunun oluşturduğu ordunun mevcudu 10.000 askerdi. Savaşçıların 400'ü atlı ve 1.000 kadarı da deveye binmiş olarak Medîne'ye doğru harekete geçmişlerdi. Müslümanların o tarihte toplam nüfusları 3.000 civarında olduğundan bu kadar büyük bir orduyla üzerlerine gelen saldırganlara karşı endişeye düştüler. Medîne dışına çıkmamak gerektiğini daha önceki olaydan öğrenmişlerdi.

Sahâbe arasında o sıralarda İran asıllı birisi vardı. İslâm tarihinde Selman-ı Farisi adıyla ünlü olan bu sahâbe, savaş sanatı konusunda uzman biriydi. Selman-ı Farisi, kendileriyle görüş alışverişinde bulunan Hz. Muhammed'e şehirde kalarak bir savunma savaşı yapılmasını önerdi. Bunun için de şehrin çevresine hendek kazılması gerektiğini söyledi. Araplar o güne kadar böyle bir yöntemi bilmiyorlardı. Selman, Hz. Peygamber'e "Ülkemizde düşmanın hücumundan korkunca çevremize hendek kazardık, hendek kazmak savaş usullerinden biridir" dedi. Peygamber bu düşünceyi uygun buldu ve şehrin çevresinin hendeklerle çevrilmesini emretti. Üstelik kendisi de hendek kazımında bizzat çalışarak toprak taşımıştır.

Müslümanların yanında gerekli olan kazma alet ve araçları olmadığından bunların bazılarını Beni Kurayza Yahudilerinden ödünç almışlar ve 10 gün içinde hendeğin kazımını bitirmişlerdir. Mekkeli saldırganlar Medîneyi 20 gün kuşatma altında tuttular. Bunlar hücuma kalkıştıkça hendek önlerinde engel oluyor ve karşıya geçmelerini önlüyordu. Bu süre içinde

karşılıklı ok ve taş atışı ile bir iki mübarezeden başka önemli bir çarpışma olmadı. Hücum edenler böyle bir hendek kazımının yeni bir savaş hilesi veya yeni bir savaş metodu olduğunu anlamışlardı. Hücum edenlerden biri atıyla hendek üzerinden atlamak istemişse de içine düşerek boynu kırılmış, bunun üzerine Mekkeli saldırganların korku ve dehşeti bir kat daha artmıştır. Kuşatma bu şekilde uzayınca Mekkeli müşriklerden bir başkası ortaya atılarak teke tek savaşmak istedi. Hz. Ali onun karşısına çıktı ve mağlûp etti. O günlerde hava da bozmuş, yağmurlar yağmış ve fırtınalar çıkmıştı. Mekkeli saldırganların çadırları, kap kacak ve diğer eşyaları etrafa dağılıp saçıldı. Bu sırada Medîne halkı, yani Müslümanlar evlerinde olduklarından bu yağmur ve fırtınalardan çok az etkileniyorlardı.

Saldırganlar havanın bu durumunu, üzerlerine çöken bir uğursuzluk olarak yorumlamışlardı. Gelişmeler kendilerinin psikolojik durumunu oldukça olumsuz yönde etkilemiş ve sonunda perişan bir şekilde, kuşatmayı kaldırıp geldikleri yere yani Mekke'ye dönmüşlerdi. Müslümanlar Uhud'daki başarısızlığın öcünü, birleşik Arap kabileleri gücünü bu şekilde yenilgiye uğratarak almış oldular.

Buraya kadar anlattığımız savaşlar birtakım çarpışma ve mücadelelerden ibaret olup fetihler arasında sayılmaz. Fetihlere gelince; Müslümanların yaptığı ilk fetih, Musevî olan Nadiroğulları'nın yaşadıkları arazinin ellerinden alınmasıdır. Söz konusu kabilenin kendi yurtlarından çıkarılmalarına neden olan bir olay olmuştu.* Bunun üzerine Peygamber kendilerine

(*) Nadiroğulları; İslâm'ın ilk yıllarında Medîne'de yaşayan üç Yahudi kabilesinden birisidir. Yahudilerin Medîne'ye (Yesrib) yerleşmeleri tarihinin milâdî 132'den sonra olduğu tahmin edilir. M. 132'de Benu Nadir, Benu Kureyza ve Benu Kaynuka Yahudilerinin Yesrib'e (Medîne'ye) yerleştikleri görülmektedir. İlk olarak Nadiroğulları ve Kureyzaoğulları yerleşmiştir. Hz. Peygamber ve Müslümanların Medîneye Hicret'i sırasında Yahudiler şehrin yarısına hâkim durumdaydılar. Hz. Peygamber tarafından yürürlüğe konulan Medîne şehir-devleti sözleşmesinde dokuz Yahudi kabilesinden bahsedilir. Burada Yahudilerle karşılıklı haklar ele alınmış ve Medîne'yi birlikte savunma kararlaştırılmış; onlardan Hz. Peygamber izin vermeden askeri bir harekete girişmeyeceği ve Medîne'ye bir saldırı söz konusu olduğunda şehrin birlikte savunulacağı sözü alınmıştı (Salih Tuğ, *İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*, İstanbul

yurtlarını terk edip gitmeleri konusunda uyarıda bulundu. Ancak Nadiroğulları Yahudileri bu uyarıyı dinlemediler. Bunun üzerine Hz. Muhammed Müslüman mücahitlerle beraber Hicretin 4. yılında onları 6 gün kuşatma altına aldı. Kuşatma sonunda silah dışında, develerinin götürebileceği eşya ve mallarla çıkıp gitmelerine izin verilmesini istediler. Peygamber buna izin verince Nadiroğulları çıkıp gittiler. Yurtlarında bıraktıkları mallar ve eşya istediğine vermek üzere özellikle Hz. Peygamber'e ganimet olarak kaldı. Kurayza ve Hayber'de de aynı olaylar oldu. Hayber'in birçok kalesi vardı. Müslümanlar bunları birbiri ardı sıra fethettiler.

Kureyşliler Hendek Savaşı'ndan sonra Müslümanlarla anlaşma yapıp savaşa son vermenin daha mantıklı bir düşünce olduğunu kabul etmeye başladılar. Bu yüzden Hicret'in 6. yılında (M. 628) Müslümanlarla bir barış anlaşması imzaladılar.* Söz konusu barış anlaşmasının (muâhedenâme) şartları gere-

---

1969, s. 34 vd.). Elli iki maddeden oluşan mezkur anayasada 23-35 ve 46. maddeler Yahudilerle ilgili olup bu maddeler ayrıca kendi işlerinde alt bölümlere ayrılmıştır (bkz. Muhammed Hamidullah, *a.g.e.*, I. s. 211 vd.). Fakat Yahudiler antlaşmalarına sadık kalmadılar. Bunda içinde bulundukları avantajlı durumun kaybedilme endişesi önemli rol oynamıştır. Islâm'ın süratli bir şekilde yayılma göstererek bölgeyi hâkimiyetine alması, Müslüman olmayan diğer kabileleri olduğu gibi Yahudileri de telâşa düşürdü. Yahudiler Islâm'ın uzun süreli bir başarıyı elde edeceğine inanmıyorlardı. Bu amaçla Kureyş müşrikleriyle, Müslümanlara karşı çeşitli gizli anlaşmalar yapmışlardı. Bedir Savaşı'nda Müslümanların galip gelmesi bütün Yahudileri olduğu gibi Nadiroğullarını da kızdırmıştı. Bu savaş aynı zamanda onların kinlerini açığa vurmalarını da sağladı. Öncelikle Kaynukaoğulları, Müslümanlara karşı yaptıkları düşmanca eylemler sonucunda Medîne'den çıkarıldılar. Bir olaydan sonraki gelişmeler üzerine, Nadiroğulları Hz. Muhammed ile bir birlik antlaşması imzalamışlardı. Ancak bu durum uzun sürmemiştir. Zamanla işi, Hz. Muhammed'e suikast yapmaya kadar ileri götürdüler. Ancak bu korkunç plandan Hz. Muhammed'in haberi olmuştur. Daha sonra kaleleri Müslümanlar tarafından kuşatılmıştır. Kuşatma sırasında ölümle sonuçlanan herhangi bir çatışma olmamıştır. Anlaşma sonucunda Müslüman olan Yahudiler dışındakilerin, silah dışında taşıyabilecekleri kadar yükleriyle şehri terk etmelerine izin verilmiştir. Bunlardan bir kısmı Filistin'e, diğerleri ise Hayber bölgesine yerleşmişlerdir. Müslümanların Yahudilerle ilişkileri konusunda geniş bilgi için bkz. Belâzurî, *a.g.e.*, s. 23-41; İbnü'l-Esîr, II, s. 166-175; M. Hamidullah, *a.g.e.*, I, s. 587-666 (ng.).

(*) Hudeybiye Antlaşması adı verilen bu barışın Islâm tarihinde oldukça önemli bir yeri vardır. Geniş bilgi için bkz. *DGBİT*, I, s. 488-499; M. Hamidullah, I, 271 vd.

ğince, Medîne halkından hac veya umre niyetiyle Mekke'ye gidenlerin veya Yemen ve Taif'e gitmek üzere Mekke'den geçmek zorunda kalanların mal ve can emniyetleri güvence altına alınıyordu. Aynı şekilde, Mekke halkından da Medîne'ye gidenlerle, beraberlerinde bulunanların, Şam'a vs. doğu kentlerine gitmek üzere söz konusu kentten geçenlerin de her türlü saldırıya karşı güvende olacakları şartı kabul edilmişti.

Bu anlaşmanın imzalanmasından sonra Müslümanlar artık İslâmiyet'i yaymak için daha uygun bir ortama kavuşmuş oldular. Gayretlerini dine davet konusu üzerinde yoğunlaştırdılar. Ahzabın yani Hendek Savaşı'nda Medîne'ye saldıranların büyük güçlerine rağmen, bu savaşta karşılaştıkları yenilgi Arap kabileleri arasında da ahzab aleyhine olumsuz bir etki yaratmıştır. Diğer taraftan İslâm'ın şan ve şerefi Arap kabileleri arasında iyice yayılmaya başladı. Artık hiçbir baskı veya zorlama olmaksızın kendiliklerinden Medîne'ye gelip İslâmiyet'i kabul ediyorlardı.

Halid b. Velid ve Amr b. el-As, Medîne'ye kendi arzularıyla gelerek İslâm'la şereflenen kişilerden ikisiydi. Dünyanın en büyük komutanlarından sayılan bu iki büyük insan daha sonra İslâm tarihinde de son derece önemli ve parlak mevki sahibi olmuşlardır. Müslümanlar bu iki önemli kişinin İslâm'a geçmeleriyle güç ve kuvvetlerini, emel ve gayretlerini daha da artırdılar. Bir yıl sonra Hz. Peygamber, İslâm'a davet etmek için devrin hükümdarlarına elçiler gönderdiği gibi Doğu Roma İmparatorluğu ordularıyla savaşmak üzere Şam bölgesine bir ordu göndermişti. İslâm orduları Şam'ın Havran arkasındaki sınırları üzerinde yer alan köylerden Mu'tede* Rum askerleriyle

(*) Mûte: Arap Yarımadası'nın kuzeyinde Şam bölgesinde yer alan bir kasabadır. Mûte savaşının nedeni, Gassanilerin kendilerine gönderilen elçiyi öldürmeleri ve Hz. Muhammed ve diniyle alay etmeleridir. Gassaniler Bizans imparatoruna bağlı güçlü bir kabileydi. Bu olay üzerine Hz. Muhammed 3.000 askerden oluşan bir orduyu Zeyd b. Hârise komutasında Gassaniler üzerine gönderdi. Ona bir şey olursa Câfer b. Ebî Tâlib'in, Cafer'e bir şey olursa Abdullah b. Revâha'nın komutayı almasını istedi. Bu durum savaşın ne derece şiddetli geçeceğinin de bir işaretiydi. Nitekim İslâm ordusu Mûte yakınında, aniden Bizans, Gassani ve putperest Araplardan oluşan 100 bin kişilik büyük bir orduyla karşılaştı. Müslümanlar kısa bir durum değerlendirmesi yaptıktan sonra sa-

savaştılar. Bu savaş Müslümanlarla Rumlar yani Doğu Roma İmparatorluğu arasındaki ilk savaştı. (Eylül 629) Araplar o güne kadar henüz düzenli bir ordu şeklinde savaşmaya alışmış olmadıklarından söz konusu savaşta başarılı olamadılar. Bu savaş sırasında aralarında Hz. Ali'nin kardeşi Cafer b. Ebû Tâlib'in yer aldığı sahâbenin en seçkinlerinden birkaç kişi de şehit olmuştur. İslâm ordusu bu kayıplardan sonra savaş alanından ayrılarak Medîne'ye geri dönmüştür.

Mekke'nin Fethi (Ramazan 8-Ocak 630)

Hudeybiye barışından bir müddet sonra, Müslümanlar ile Kureyşliler arasında barışı bozmaya neden olan bir olay olmuştu. Ebû Süfyan Kureyşlilerin artık Müslümanlara karşı duracak güçlerinin olmadığını bildiğinden, daha önce imzalamış oldukları barış anlaşmasını yenilemek düşüncesiyle Medîne'ye gitti. Müslümanlar ise düşmanlarının artık zayıf bir hale düştüklerini anladıkları için onları ellerinden kaçırmak istemediler. Ebû Süfyan'a karşı barıştan yana gibi göründüler. Barış anlaşmasını imzalayacaklarına söz verdiler.* Ebû Süfyan daha sonra Mekke'ye döndü.

Müslümanlar, Mekkelilerin savunma hazırlıklarını yapmalarına fırsat vermek istemediler. Bu nedenle olabildiğince kısa

---

vaşmaya karar verdiler. Ancak bir müddet sonra iki ordu arasındaki sayı farkı kendini gösterdi. Üç komutan da birbiri ardından şehit oldu. Daha sonra ordunun komutası ünlü komutan Halid bin Velid'in eline geçti. Bu kadar büyük bir ordu karşısında savaşa devam etmenin vahim sonuçlar doğuracağını ve anlamsız olacağına karar veren Halid b. Velid Müslümanların tamamen katledilmesini önlemek için savaş alanını terk etti. *DGBİT*, I, s. 507-509 (ng.).

(*) Ebu'l-Fida tarihinde Mekke'nin fethi bölümünde bunun tam tersi bilgiler verilmektedir. Ebû Süfyan barış anlaşmasını yenilemek için Müslümanlara müracat ettiğinde gerek Hz. Ebû Bekir ve Ali ve gerek diğer sahâbeler tarafından barışın yenilenmesini destekler hiçbir söz alamamıştır. Üstelik Peygamberin evine girip mindere oturmak istediği zaman kendisinin kızı ve Hz. Peygamberin eşi Ümmü Habibe minderi çekerek "Sen müşriksin, pis birisin, Peygamberin minderine oturamazsın" demiştir. Ebû Süfyan bu başarısızlıkla Mekke'ye dönmüştür. (zm.); İbnü'l-Esir'de de benzeri bilgiler yer almaktadır. Zeydân'ın yukarda söylediği şekilde Ebu Süfyan'a barış anlaşmasının devam edeceği şeklinde kimse tarfından söz verilmemiştir. Bkz. c. II, s. 224-225 (ng.).

bir süre içinde orduyu hazılayarak Mekke üzerine yürüdüler. Sayıları muhacirler, ensar ve diğer destekçi Arap kabilelerinden oluşan 10 bin kişi kadardı. Diğer taraftan Ebû Süfyan ile Kureyş'in ileri gelenlerinden bazıları Mekke'den çıkmış, çevrede incelemeler yapıyorlardı. Peygamber'in amcası Abbas onlarla karşılaştı. Ebû Süfyan Müslümanların azim ve hareketleri hakkında Abbas'tan bilgi almak istedi. Peygamber'in amcası Müslümanların nasıl bir askerî kuvvete sahip olduklarını ve ne dereceye kadar güçlendiklerini Ebû Süfyan'a anlattı. Ebû Süfyan Abbas'a hitaben "Kardeşinin oğlunun durum ve mevkii gerçekten çok önemli bir noktaya ulaştı" dedi. Abbas, Ebû Süfyan'a Hz. Peygamber'den eman dilemesini (af ve yardım) önerdi. Ebû Süfyan bundan başka bir kurtuluş yolu göremediğinden Abbas'la beraber Müslümanların ordugâhına giderek Peygamber'den eman diledi. Peygamber kendisini güzel bir şekilde karşıladı.

Sahâbeden bazıları Ebû Süfyan'dan hesap sormak düşüncesiyle kendisine kötü davranmak istiyorlardı. Peygamber buna izin vermedi. Üstelik Ebû Süfyan'a büyük ilgi ve iltifat gösterdi ki daha sonra Mekke'nin fethedildiği gün Ebû Süfyan'ın evine sığınanların Kâbe'ye sığınanlar gibi her türlü taarruz ve tecavüzden emin olacaklarını ilan etti. Ebû Süfyan Hz. Muhammed ile karşılaşıp sıcak bir ilgi gördükten sonra Mekke'ye dönerek gördüklerini ve yaptıklarını anlattı. Mekke halkı Ebû Süfyan'ın aklının zayıfladığını düşünerek kendisinden nefret ettiler. Ona hakaret ve çirkin sözler söylediler. Üstelik eşi Hint binti Utbe kocasının bıyıklarını çekerek "Şu kokmuş, pis, mutaassıp herifi öldürün. Böyle lideri olan topluma lanet olsun!" demiştir. Ebû Süfyan bunların hiçbirine aldırış etmedi.

Müslümanlar önemli bir direniş görmeksizin Mekke'ye girerek şehri ele geçirdiler. Hz. Peygamber ilk iş olarak Kâbe'ye gidip çevresinde ve içinde bulunan putların hepsini kırdırdı. Kâbe'nin duvarları üzerinde bulunan melek resimlerini ve tablolarını da dışarı çıkarttı. Hz. Peygamber'in bu uygulamalarıyla Arap Yarımdası'nda putperest inanca son verilmiş oldu. Kâbe-i Muazzama o andan itibaren içinde yalnızca Allah'a ibadet olu-

nan bir mescide dönüştü. Mekke halkı da -aralarında Ebû Süfyan ile oğulları ve bunların arasında sonraları Emevî Devleti'ni kuracak olan Muâviye de olduğu halde- Müslüman oldu.

El-Müellefetü Kulûbuhum (Kalpleri İslâm'a Isındırılanlar)

Hz. Peygamber, Mekke'nin fethinden sonra İslâm'ı kabul eden Mekke'nin ileri gelenlerine, İslâmiyet'i destekleyerek güçlendirmeleri için, kendi kavimlerinin kalplerini kazanmalarına yardımcı olmak üzere, kalplerinin İslâm'a yaklaştığını belirtmek için "el-müellefe" veya "el-müellefetü kulubuhum" adını verdi. *El-Siretü'l-Halebiyye* adındaki kitapta anlatıldığına göre kalpleri kazanılanlar üç bölümdü: Bir bölümü İslâm'ı kabul için Hz. Peygamber tarafından kalplerindeki düşmanlık yok edilip İslâm'a ısındırılanlardı; Safvân b. Ümeyye gibi. Diğer kısmı da, İslâm'da sebat etmeleri, eski dinlerine geri dönmemeleri için kalpleri kazanılanlardı. Ebû Süfyan da bu grubun bir örneğidir. Son bölüm ise, İslâm'a karşı olan veya olacak muhtemel düşmanlık ve zararlarının engellenmesi için kendilerine bağışta bulunulan ve bu şekilde Müslümanlara ılımlı bir şekilde bakmaları sağlanan kişilerdi. Hz. Peygamber ileride görüleceği gibi, bunlara diğer sahâbelerden ayrı bir şekilde atiyye (hediye, bahşiş) ve ihsan (karşılık beklemeksizin yapılan iyilik ve bağış) vermekle gönüllerini alıyordu. Bu uygulama, Hz. Muhammed'in son derece müsamahalı, bağışlayıcı, engin gönüllü ve kapleri kazanmayı hedefleyen büyük bir idareci olduğunu göstermektedir.

Mekke'nin fethinden sonra da Hz. Peygamber, çevre kabilelerin halklarını da İslâm'a davet etmek üzere, Mekke yakınlarına küçük askerî birlikler gönderdi. Daha sonra da Huneyn* ve

(*) Mekke'nin fethi Arap Yarımadası'nda İslâm hâkimiyetinin tanınması anlamına geliyordu. Fetihten sonra Hz. Muhammed'in hedefi, tüm Arap Yarımadası'nda İslâm'ın tamamen yayılması ve kökleşmesini sağlamaktı. Böylece yarımada içerisinde bir an önce bir birlik oluşturulacak ve dışardaki düşmanlarla mücadele edebilme fırsat ve imkânı sağlanmış olacaktı. Bu nedenle Müslümanlara karşı küçük kıpırdanmaların duyulduğu Taif ve Necid bölgesine bir sefer ya-

Taif'e sefer yaptı. Taif'e ilk sığınması (M. 630) ile şimdiki girişi arasında ne büyük bir fark vardı. O zaman bu kent halkından yardım ve destek istemek için gelmişti. Bu sefer ise orayı ele geçiren bir fatih sıfatıyla gidiyordu. Hz. Peygamber bu savaşta Taif halkını mağlûp etti. Kendilerinden 24.000 deve, 40.000 koyun ve 4.000 ukıyye (1 ukıyye 40 dirhemdir) gümüşe ulaşan ganimet aldı. Peygamber söz konusu ganimetleri arkadaşlarına dağıtmaya başlayınca öncelikle kalpleri İslâm'a ısındırılanlardan (müellefe) başlayarak Ebû Süfyan ile oğlu Muâviye'ye ve diğer oğlu Yezid'e 100'er deve ile 40'ar ukıyye gümüş verdi. Ebû Süfyan ve oğullarının bu ganimet mallarından aldıkları pay 300 deve ile 120 ukıyye gümüşe ulaştı. Bu cömertliği gören Ebû Süfyan Hz. Peygamber'e dönerek "Babam anam sana feda olsun! Ey Allah'ın elçisi! Sen hem savaş hem barış zamanında cömertsin" demekten kendini alamamıştır.

Hz. Peygamber böyle bir ayrıcalık ve cömertliği Ebû Cehil'in kardeşi Haris b. Hişam ve Safvan b. Ümeyye gibi Kureyş'in ileri gelenleri için de gösterdi. Ancak önceleri İslâm'ın en büyük düşmanları olan bu kişilere karşı gösterilen ayrıcalık ve cömertlik, İslâmiyet'in en büyük direği ve temeli olan ve İslâm'la ilk şereflenen muhacir ve ensara ağır geldi. Aslında, İslâmiyet'i herkesten önce kabul eden ve onun uğrunda bunca fedakârlık yapan muhacir ve ensarın, İslâm'ı en son ve ancak bir mağlûbiyet sonunda kabul eden yeni Müslümanların (müellefenin) ganimet mallarından ayrıcalıklı bir biçimde fazla verilmesini hoş görmemeleri çok doğal bir şeydi. Sahâbe birbirleriyle şu şekilde konuşarak rahatsızlık ve şikâyetlerini dile getiriyorlardı: "Kılıçlarımız hâlâ Kureyş'in kanıyla bulaşık duruyor. Hz. Peygamber Kureyş'e verip bizi neden mahrum bırakıyor?" Sahâbenin bu sözlerini Hz. Peygamber haber aldı. On-

---

pıldı. Taif'in fethi, Huneyn savaşının bir devamı olarak kabûl edilir. Necid bölgesinde bulunan Hevâzin kabilesi ile Taif'te yaşayan Sakif kabilesi birlik yaparak Müslümanların karşılarına çıkmışlardı. Yenilince de her iki kabile Taif'e sığınmışlardır. Bu savaş H. 8. yılda (M. 620) tarihinde Mekke'nin fethinden bir ay geçmeden yapılmıştır. Huneyn vadisi ve Taif, Arafat'ın arkasında Mekke'ye 10 km. uzaklıktadır. Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 67-68; İbnü'l-Esîr, II, 241-253 (ng.).

ları bir yerde topladı. Bu konuda kendilerinden açıklama ve bilgi aldı. Ashâb-ı Kiram bu sözleri söylediklerini itiraf ettiler. Hz. Peygamber kendilerinin düşüncelerine katıldığını söyledikten sonra onlara "Küfürden daha yeni, az vakit önce kurtulmuş olanlara fazla veriyorum ki, gönüllerini hoş edeyim. İslâmiyet'te devam etsinler ve diğerleri de onlara uyarak Müslüman olsunlar. Sizi ise sarsılmayan, çok güçlü inancınıza havale ediyorum. Ey Ensar topluluğu! Onların koyun ve deve ile avunmalarına karşı, Allah elçisinin arkadaşlık ve dostluğu sizin için daha değerli ve şereflî değil mi?" dedi. Muhacirlere de aynı sözleri söyledi. Hepsi de duruma razı oldular.*

Müslümanlar Hicret'in 9. yılına doğru Medîne'ye geri döndüler. Artık büyük bir güç kazanmışlar, başarıları Arap Yarımadası'nın her köşesine yayılmıştı. Halk artık dalga dalga Medîne'ye geliyor, İslâm ile şereflenîyordu.

Müslümanlar bu şekilde güçlenip kuvvetlendikten ve nerdeyse Arap Yarımadası'nın her tarafı kendilerine boyun eğdikten sonra fetihleri başka bölgelere de yaymak için çaba harcamaya devam ettiler. Hz. Peygamber Hicret'in 9. yılında Rumlara karşı hazırlık yapılmasını emrettiğinden 10.000'i sü-

(*) İbnü'l-Esir tarihinde, bu önemli toplantı ve burada yapılan duygusal konuşmalar ayrıntılarla verilmektedir. Peygamber elde edilen ganimetlerden Kureyşliler vs. diğer kabilelere bol bol verip de Ensâr'a bir şey vermeyince, Ensâr bu durumdan alınmış ve gücenmişlerdi. Hatta aralarından birisi "Allah'ın Elçisi artık kendi kavmine kavuştu" diyerek kendilerine ihtiyacı kalmadığını ima etmişti. Sahâbeden Sa'd b. Ubâde, bu nazik durumu Peygambere haber verince Peygamber hemen kavmini toplayıp getirmesini söyler. Toplantı sırasında Ensâr adı verilen Medîneli Müslümanlara dönerek: " Allah'a yemin ederim, eğer arzu edip de şunları söyleseydiniz, doğru söylemiş olurdunuz: Sen bize yalanlanmış olarak geldin, biz seni tasdik ettik, sen yenik geldin, biz sana yardımcı olduk. Kovulmuş geldin, seni barındırdık. Kimsesiz geldin seni aramıza aldık. Ey Ensâr topluluğu! Ben İslâm'ı kabûl etsinler diye bazı kimselerin kalplerini dünyalık basit şeylerle ısındırmak istedim. Sizleri de İslâm'ınızla baş başa bıraktım diye rahatsız mı oldunuz? Herkes koyunlarını, develerini alıp giderken sizler yurtlarınıza Rasulullah ile birlikte geri dönmeye razı değil misiniz? Nefsim elinde olana yemin ederim, eğer Hicret olmasaydı, Ensâr'dan bir kişi olmayı isterdim. Eğer bütün insanlar bir yoldan gider, Ensâr da bir diğer yolu izlerse, ben Ensâr'ın gittiği yoldan giderim. Allah'ım sen Ensâr'a, Ensâr'ın çocuklarına, Ensâr'ın çocuklarının çocuklarına merhamet et." Bu tarihi olaya şahit olanlar sakallarını ıslatıncaya kadar ağladılar ve "Biz pay ve kısmet olarak Allah'ın Rasûlüne razı olduk" dediler ve dağıldılar. c. II, s. 251-252 (ng.).

vari olmak üzere 30.000 kişiden oluşan bir askerî kuvvet hazırlandı.*

Bu askerî kuvvet o zamana kadar hazırlayabildikleri en büyük orduydu. Müslümanlar bu askerî kuvveti hazırlamak için maddî ve mânevi her türlü fedakârlığı yapmaktan çekinmediler. Ancak İslâm ordusu yol sırasında çok şiddetli bir susuzluğa maruz kaldığından Müslümanlar büyük sıkıntı çektiler. Müslümanlar mücahitler, Rumların beraberlerinde Lahm ve Cüzzâm Arapları olduğu halde Tebük'te toplanacaklarını dü-

(*) Hicret'in dokuzuncu yılında (M. 630) yapılan bu sefer Tebük Seferi olarak bilinmektedir. Bir yıl önce yapılan Mûte Savaşı'nda Müslümanlarla Hıristiyanlar karşı karşıya gelmişti. Ancak çok kalabalık olan düşman ordusunun karşısında bir şey yapılamayacağına karar veren Halid bin Velid savaş meydanından geri çekilmiş, Bizans ordusu da onları takip etme cesaretini gösterememişti. Mûte'den sonra Müslümanlar, bir yıl kadar bir süre içinde Mekke'yi fethetmişler, Hevâzin ve Sakîf kabilelerini yenilgiye uğratmışlardı. Bu durumu yakından izleyen Bizans, artık Müslüman olmayan Arap kabilelerinin Müslümanlar karşısında bir sonuç alamayacaklarını anladığı için bizzat kendisi bir ordu göndermeye karar vermişti. Bu amaçla, İmparator Heraklius, Gassaniler vs. çevre Araplarıyla da birleşerek Şam'da büyük bir ordu toplamıştı. Hz. Peygamber de onların karşısına çıkacak bir ordu hazırlamak için tüm imkânları seferber etmişti. Ancak, düzenli ve eğitilmiş bir orduya sahip Bizans'la meydan savaşı yapmak Arapları ürkütüyordu. Ayrıca mevsim açısından da hava çok sıcaktı ve ürün zamanıydı. Bu olumsuz şartlar münafıklar için de çok iyi bir ortam oluşturuyordu. Sürekli kendi aralarında toplantılarak yaparak, Müslümanları bu savaşa katılmaktan caydırmaya çalışıyorlar, Bizans'ın gücünü öne sürerek korkutuyorlardı. Tüm bu güçlüklere rağmen gerçek ve samimi Müslümanlar büyük fedakarlıklarla güçlü bir ordu oluşturmuşlardı. Bu nedenle 30-40 bin kişilik bu orduya "Ceyşu'l-usre=Güçlük ordusu" adı verildi. Karşılarında böyle bir ordu beklemeyen Bizans ordusu hücum etmeden geri çekilmiştir. İslâm ordusu da onları takip etmeyince Tebük Seferi savaş olmadan sona ermiştir. Tebük Seferi, Hz. Muhammed'in son seferi olmuştur. Siyer ilmini ilk kez bir araya toplayıp düzenleyen ünlü tarihçi İbn İshak'a göre; Peygamber, Mekke'yi ele geçirip, Tebük meselesini de sona erdirmiş, Sakîf kabilesi de Müslüman olunca, kendisine her taraftan heyetler gelmeye başlamıştır. Bu nedenle Hicret'in 9. yılı olan bu zamana "âmü'l-vüfûd" (heyetler yılı) adı verilmiştir. Tebük Savaşı'ndan birkaç ay sonra Hz. Peygamber, Hz. Ebûbekir'i hac emîri olarak görevlendirmiş ve Müslümanların başında Mekke'ye göndermiştir. Bu Müslüman hacılar arasında henüz İslâm'ı kabûl etmemiş bazı Araplar da bulunuyordu. Daha önce yapılan anlaşmalar gereğince onlara izin verilmişti. Ancak bu hac sırasında gönderilen Berâe Sûresi ile yeni hükümler gelmiş, belli bir süre içinde bu Arapların ya İslâm'ı kabul etmeleri ya da Müslümanlar arasından ayrılarak kendi yurtlarına dönmeleri istenmiştir. Geniş bilgi için bkz. *DGBİT*, I, s. 530-536 (ng.).

şünerek söz konusu yerde konakladılar. Eyle (Şam tarafından Kızıldeniz kıyısında Akâbe Körfezi'nin ilerisinde bulunan bir kent) Emiri Müslüman askerlere başvurarak cizye (vergi) karşılığında kendileriyle barış yaptı. Söz konusu askerî sefer sırasında Halid b. Velid, Medîne ile Şam arasında Şam'dan 7 mil uzaklıkta bulunan (Cûmetü'l-cendel) emirini -ki Künde kabilesinden ve Hıristiyan Araplardandı- mağlûp edip esir aldı. Kardeşini de öldürdü. Emirin ipekten yapılmış ve sırma dallarla süslenmiş kaftanını Müslümanlara gönderdi. Söz konusu kaftan Müslümanların ellerine ulaşınca şaşırmışlardı. Çünkü Araplar o vakte kadar böyle süslü bir elbise görmemişlerdi. Müslüman askerler bu sefer sırasında Rum kentlerinden herhangi bir yer fethetmeden Medîne'ye geri döndüler.

İslâm dininin kurucusu Hz. Muhammed Hicret'in 11. yılında İslâmiyet henüz yeni yayılan bir din halindeyken vefat ettiğinden* İslâmiyet'in ortaya çıkışıyla menfaatleri, nüfuz ve mevkileri zarar görenler fırsattan yararlanarak fitne ve fesada kalkışarak Medîne, Mekke ve Taif halkından başka, önceden İslâmiyet'i kabul eden Arap kabilelerinden çokları dinden sapmış ve bu yüzden yeni din büyük bir tehlikeye düşmüşse de -aşağıda gösterileceği üzere- Hz. Ebû Bekir'in gayretleri sayesinde bu fitne ve karışıklıkların, irtidat olaylarının önü alınmıştır.

(*) Hz. Muhammed, H. 10. yılı Zilhicce ayında (M. 632), son haccı olan "veda haccı"nı yerine getirmiştir. Bu hac sırasında, Arafat'ta deve üstünde, sayıları yüz bini aşan hacıya hitaben yapmış olduğu vasiyet ve veda konuşmasına da "Veda Hutbesi" denilmiştir. Birçok tarihçi tarafından "en büyük devrim" olarak kabul edilen bu tarihi hutbeyle, yüzyıllardan beri devam eden kan davaları ve faiz yasaklanmış, kadınların statüsü belirlenerek lehlerine haklar verilmiş, her iki cinsin birbirlerine karşı olan görevleri vurgulanmış, tüm Müslümanların kardeş oldukları belirtilmiştir. Bu konuşmadan iki gün sonra Hz. Peygamber'in Mina'da şeytan taşlarken söylediği şu sözler de çok ilginçtir: "Ey insanlar! Din işlerinde aşırı gitmekten çekininiz. Sizden önceki ümmetlerin yıkılıp mahvolmalarının sebebi, dinde aşırı gitmeleridir." Hz. Peygamber, hac görevinden sonra Medîne'ye dönmüştür. Bir yıl sonra (Mayıs 632) Bizans'a karşı yeni bir sefer yapılması için hazırlıkları başlatmıştır. Ancak tam bu hazırlıklar sırasında hastalanmış 13 gün sonra, (13 Rebiülevvel 11) (15 Haziran 632) tarihinde Medîne'de 63 yaşında vefat etmiştir. Hz. Peygamber'in son konuşmaları için bkz. *İbnü'l-Esîr*, II, s. 279-282 (ng.).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Râşid Halifeler ve Sonrası

Hulefâ-i Râşidîn (Râşid Halifeler Dönemi) (H. 11-40/M. 632-661)

Hz. Peygamber hayattayken Müslümanların devlet başkanı, savaşlarda komutanı, namazda imamları ve diğer işlerde kadılarıydı. Vefatından sonra erkek çocuk bırakmadığı gibi kendisinden sonra halifeliği veya devlet başkanlığını kimseye vasiyet etmediğinden bu durum halife seçiminde anlaşmazlık ve karışıklıklara neden oldu.

Hz. Peygamber'e halife olmak herkesten çok muhacir ve ensardan oluşan ashabın hakkıydı. Muhacirler "Hz. Peygamber'in akraba ve dostları olduğumuz, akraba ve yakınlarımızı, şehrimizi bırakarak kendisiyle hicret ettiğimiz için halifelik herkesten çok bizim hakkımızdır" dediler. Ensar ise "Biz Hz. Peygamber'i yanımıza aldık, ona kucak açtık kendisine sırt verdik. Halifelik daha çok bizim hakkımızdır" iddiasında bulundular. Aralarındaki anlaşmazlık ve uyuşmazlık o kadar büyüdü ki neredeyse kavga ve savaş çıkacaktı. Hz. Ebû Bekir "İmamlar Kureyş'ten olur" anlamındaki hadîs-i şerîfi hatırlattı. Bu şekilde anlaşmazlığın önü alınmış oldu.

Ensar hadîs-i şerîfin hükmüne boyun eğerek iddialarından vazgeçtiler.[1]

Ancak bununla tehlike henüz savusturulanıamıştı. Çünkü bu makama seçilecek kişi hakkında muhacirler arasında da anlaşmazlık vardı. Müslümanların en büyüklerinden biri olan Hz. Ömer bu tehlikeyi hemen hissetti. İslâm'ın ancak birlikle güçlenip kuvvetlendiğini çok iyi biliyordu. Hemen Hz. Ebû Bekir'e halkın içinde bîat etti. Bunu izleyenler Hz. Ömer'in kendisi için hilâfeti isteyeceğini zannediyorlardı. Onun şiddet ve sertliğinden korkuyorlardı. Hz. Faruk'un (yani Ömer) kendilerinden önce Ebû Bekir'e gidip bîat ettiğini görünce derhal onlar da Ebû Bekir'e bîat ettiler. Bu şekilde sorun çözülmüş oldu.

İçlerinde Hâşim Oğulları'ndan ve Peygamberin Ehl-i Beyt'inden Peygamber'in amcası Abbas ve amcaoğlu Ali b. Ebû Tâlib vs. gibi kişiler olduğu halde diğer muhacirlere bîat edilmeyip de Ebû Bekir'in halife seçilmesi dikkat çekicidir. Bu konuda gerek Hz. Ömer ve gerek diğer sahâbeler tarafından çeşitli yerlerde yapılan açıklamalara göre; Hâşimoğulları, Peygamberlik nuru kendi aralarından doğduğundan zaten büyük bir makam kazanmışlardı. Bu büyük ve seçkin konuma bir de halifelik makamını eklemek fazla olacaktı. Muhtemelen Müslümanlar bu konuda Hz. Peygamber'in izini ve sözünü takip etmişlerdi. Öyle ki, Peygamber'in amcası Abbas, bir gün Hz. Peygamber'den kendisine bir görev vermesini istediğinde, Hz. Peygamber onun memuriyet isteğini kabul etmemişti. Hâşimoğulları bizzat bu durumu itiraf etmişlerdi. Bununla ilgili olarak yıllar sonra imam Hasan b. Ali, Muâviye'ye hilâfeti bıraktığı zaman "Cenab-ı Hakk Peygamberlik ve halifeliğin ikisini birden bizde birleştirmeyi arzu etmemiştir" demişti. Hz. Ebû Bekir'in, Ömer, Osman, Talha, Zübeyr gibi Hâşim Oğulları'ndan olmayan muhacirlerin önüne geçirilerek halifelik makamına seçilmesine

1 Hilâfet makamı ve Hz. Ebûbekir'in halife seçilmesiyle ile ilgili ayrıntılar için bkz. Mehmed Said Hatiboğlu, "İslâm'da İlk Siyâsî Kavmiyetçilik: Hilâfetin Kureyşliliği", *AÜİFD*, XXIII (1978), s. 121-214; T.W. Arnold, "Halife", *İA*, c. VI, s. 149-155; D. Sourdel - A.K.S. Lambton, "Khalifa", *EI*_ (ing.), c. IV, 937-950; Ziya Kazıcı, *İslam Müesseseleri Tarihi*, (İstanbul 1991); Casim Avcı ve Azmi Özcan "Hilâfet", *DİA*, c.XVII, s. 539-53 s. 25-68 (ng.).

yardım eden durumlardan biri de ilk Müslümanlardan olmasıydı. Çünkü Ebû Bekir, Hâşim Oğulları'ndan olmayan bütün muhacirlerden önce İslâm dairesine girmişti. Bundan başka Araplar arasında Cahiliye döneminden beri önemli sayılan diğer bir sebep daha vardı. O da yaş konusudur. "Şeyh" kelimesi Araplar arasında hem yaşlılık hem de başkanlık için kullanılır. Araplar kendilerince başkanlık makamına aday olanlarda gerekli özellikleri eşit bulurlarsa en yaşlı olanı -sahip olduğu manevi konumu da göz önüne alarak- tercih ederlerdi.

Nitekim Kureyş kabilesi II. Ficar Savaşı'nda böyle yapmıştı. Kureyş söz konusu savaş sırasında bütün boylar ve kabileleri toplayarak her boyun başında bir başkan varken bunların hepsinin üstünde Harb b. Ümeyye'yi genel başkan seçmişlerdi. *İbnü'l-Esir* diyor ki: "Abdimenaf soyundan, yaş ve yer bakımından ve konumundan dolayı" kendi üzerlerine başkan seçmişlerdir. Hz. Ebû Bekir de diğer Kureyşliler üzerine gerek ün, gerek itibar ve haysiyet, gerekse yaş açısından üstün konumdaydı. Artı olarak Hz. Peygamber hasta oldukları günlerde Müslümanlara namazda imamlık yapması görevini kendisinin yerine Ebû Bekir'e vermişti. Hz. Peygamber'in bu uygulaması imamlığın hukukuna ait bir durumdur.

Hz. Ebû Bekir'in, kendisine bîat olunduktan sonra, İslâmiyet'in hakikatini ve süratle yayılmasını, şan ve şevketinin desteklenmesinin nedenlerini açıklayan ünlü tarihi hutbesi şöyleydi: "Ey halk! İçinizde en layıkınız olmadığım halde üzerinize halife oldum. İyi işler yaparsam bana yardımcı olunuz. Kötü harekette bulunursam beni doğruluğa yönlendiriniz. Doğruluk emanettir. Yalancılık hıyanettir. Sizden her güçlü kişi, üzerinde bulunan başkasının hakkını ben ondan alıncaya kadar gözümde zayıftır. Her zayıf kişi de hakkını ben ona alıverinceye kadar gözümde kuvvetlidir. Sizden hiçbir kimse cihadı terk etmesin, çünkü herhangi bir kavim cihadı terk ederse mutlaka o kavim Cenab-ı Hakk tarafından alçaklık ve tembellikle cezalandırılır. Ben Allah ve Rasulü'ne itâat ettikçe siz de bana itâat ediniz. Allah ve Rasulü'ne karşı gelirsem o zaman sizin bana itâat etmeniz gerekmez."

Hz. Ebû Bekir hilâfete geçince yukarıda işaret olunduğu üzere ortaya çıkan irtidat (dinden çıkma) olaylarından dolayı İslâmiyet buhran ve ıstırap içinde bulunuyordu. Dinden çıkma olaylarının başlıca sebeplerinden biri şuydu: İslâmiyet'e yeni boyun eğmiş ancak henüz aklen ve kalben sağlam bir bağ ile yeni inancını özümseyememiş bazı Arap kabileleri, Hz. Peygamber vefat eder etmez, peygamberliğin kolay bir şey olduğuna, kendilerinin de bu işi yapabileceklerine inanmaya başladılar. Kendileri tarafından ilan edilecek daveti, Kureyş'ten daha kalabalık olan kendi kabile adamlarıyla güçlendirmeyi başaracaklarını sandılar. Ayrıca Kureyş kabilesinin nüfus açısından kendilerinden daha az sayıda olmalarına rağmen, bütün Arap Yarımadası'nı kontrolleri altına almalarını da çekemediler. Bu nedenlerle, Araplardan bazı kişiler Peygamberlik iddiasında bulundular. Esedoğulları kabilesinden Tulayha, Temim kabilesinden Sucah, Yemâme'de yaşayan Hanifeoğulları'ndan Müseyleme vs. bazı kişiler Peygamberlik iddiasında bulundular. Bunlardan her biri kendi kabilesinin destek ve yardımıyla hareket ediyordu. Bu durum diğer kabileler arasında da karışıklık çıkmasına sebep oldu. Kabilelerden bazıları İslâmiyet'i terk ederek bu yalancı Peygamberlere tâbi oldular. Bazıları da Müslümanlıkta devam edeceklerini, ancak zekât ödemeyi reddettiklerini bildirdiler.

Zekât İslâm'ın en önde gelen şartlarından biridir. Devletin maliyesinde en büyük yeri işgal eder. Her zaman ve mekânda para devletlerin ayakta durması için zaruridir. Arap kabilelerinden diğer bazıları da İslâmiyet'ten ayrılmak düşüncesiyle değil, zekât vermeyi Cahiliye döneminde ödedikleri haraç gibi düşündüklerinden dolayı ödemek istemiyorlardı.

Dinden dönme olayları oldukça şiddetli ve hararetli bir durum haline gelmişti. Dinden dönenlerin cüret ve eylemleri her geçen gün daha da artıyordu. Öyle ki, Müslümanların başkenti ve idare merkezi olan Medîne'ye bile saldırdılar. Neredeyse şehri ele geçireceklerdi. Hz. Ebû Bekir bu son derece önemli ve nazik gelişmelere karşı çok akıllıca bir yöntem uygulamıştır. Yanında bulunan seçkin komutanlara, güçlü ve saygın kişilere

sancaklar vererek, vakit geçirmeksizin mürtedlerle savaşmalarını emretmiştir. Kendisinin bu şekilde görevlendirip sancak verdiği komutanların sayısı 11'e ulaşmıştır. Halid b. Velid, İkrime b. Ebû Cehil ve Amr b. el-As bu komutanlar arasındaydı.

Bu olaylar üzerinden iki yıl geçmeden karışıklıklar ve dinden dönme olaylarının önü kesildi ve her şey kontrol altına alındı. Hilâfet makamı veya devlet idaresi, Hz. Ebû Bekir'in yönetiminde olarak Hz. Peygamber'in zamanındaki gibi sakin ve huzurlu bir ortama dönüştü. Hz. Ebû Bekir kontrolü ele alarak ülke içinde huzur ve asayişi sağladıktan sonra, Peygamber'in arzu ve emelini yerine getirmek düşüncesiyle, onun izini takip ederek, Şam ve Irak yönüne iki ordu göndermiştir. Hicret'in 13. yılında (Mart 634) yapılan ünlü Yermük Savaşı* sonunda Şam bölgesi Müslümanların eline geçmiştir. Büyük Bedir Savaşı Müslümanların güçlenip kuvvetlenmeleri açısından ne kadar önemli ve yararlı olmuşsa bu olay da öylece kuvvetlenmelerine hizmet etmiştir.

Hz. Ebû Bekir halifeliği Hz. Ömer b. el-Hattab'a vasiyet ettikten sonra aynı yıl ebedi âleme göç etti. Hz. Ömer muhacirlerin yaş bakımından en büyükleri değildi. Ancak Hz. Ebû Bekir hilâfeti kendisine vasiyet ettikten sonra artık muhacirler Ömer'in halifeliğinde istek ve rey sahibi bulunmuyorlardı. Aşağıda göstereceğimiz üzere Şam'da Mısır'da Irak'ta Afrika vs. yerlerde vuku bulan en önemli fetihler Hz. Ömer zamanında gerçekleşmiştir.

(*) Hz. Ebubekir, ünlü komutan Halid b. Velid'i Irak bölgesinin fethiyle görevlendirdikten sonra, Bizans kontrolünde olan Şam bölgesinin ele geçirilmesi için de ayrı bir ordu göndermişti. Bizans ordusu ile İslâm ordusu (Mart 634) tarihinde Ürdün nehri yakınlarında yer alan Yermuk vadisinde karşılaşmışlardır. Halid b. Velid komutasındaki 40 bin kişilik İslâm ordusu karşısında 200 bin askerden oluşan Bizans ordusu, Taberi'ye göre "120 bin" kayıp vererek bozguna uğramıştı. 3 binden fazla da şehit verilmiştir. Bizans ordusunun ağır hezimetini haber alan İmparator Heraklius'un, o an bulunduğu Hims'tan uzaklaşırken "Elveda sana Suriye, ebediyyen elveda" deyişi ünlüdür. Savaş devam ederken Medîne'de ilk İslâm halifesi olan Hz. Ebubekir vefat etmiş ve Hz. Ömer halife seçilmişti. *DGBİT*, II, s. 53-56 (ng.).

İslâm'ın ilk Yıllarında Yapılan Fetihler[2]

Yazarlar, tarihçiler ve eleştirmenler Arapların Rum ve İran ülkesini fethedip kontrolleri altına almalarına yardım eden durum ve sebeplerle ilgili uzun ve tartışmal· değerlendirmeler yapmışlardır. Gerçekte Araplar o dönemin iki büyük devletini fethedip Kayser ve Kisraları kahrettikleri sıralarda sayıları o iki devletten birinin yalnız bir kentinde bulundurabildiği muhafız askerlerin sayısından bile azdı. Ayrıca, Araplar o zamanlar oldukça sade bir yaşam sürdürüyorlardı. Savaş bilgisi ve sanatı konusunda çok az tecrübeleri vardı. Mali durumları zayıf, savaş aletleri ve silahları açısından oldukça eksiklerdi. Rumlarla İranlılara gelince onlar bu sıralarda dünyanın en büyük iki devletiydi. Mükemmel savaş araç ve gereçlerine, üstün silahlara sahiptiler. Ayrıca sayısız askere ve her yerde muntazam kale ve korunaklara maliktiler. Buna ek olarak, Müslümanlar sayı olarak az, durumları zayıf ve basit olmanın yanında, fethetmeye gittikleri ülkelere, söz konusu yerleri bilmeden ve halkından destek ve yardım almadan "hücum edenler" sıfatıyla gidiyorlardı. Hepsinden daha garip ve şaşılacak olan nokta şudur; o iki büyük devleti, aynı dönemde, 10 seneyi geçmeyen kısa bir zaman içinde ele geçirmeyi başarmış olmalarıdır. Bu büyük başarıların sebepleri nelerdi?

Eleştirmenler ve tarihçilerin bu konudaki en bilinen yargı ve yorumları; Müslümanların bu büyük başarılarını, -yukarıda belirttiğimiz gibi- İslâmiyet'in ortaya çıktığı dönemde Rum ile İran devletleri arasında devam eden savaşlar sonucu olarak bu iki devletin içine düştüğü zaaf, perişanlık ve gerilemeden kaynaklandığı şeklindedir. Bizim kanaatimize göre, sadece bu zayıflık ve perişanlık, sözü edilen başarıların tek sebebi değildir. Eğer tarihçilerin bu yorumu doğru olsaydı, Arap çöllerinden gelerek iki devleti birden mağlup eden böyle küçük ve zayıf bir ulus yerine, bu iki büyük devletten birinin diğerini yenmesi ve topraklarını istila etmesi daha kolay ve mantıklı olurdu.

---

2 Ayrıntılılar için bkz. El-Fârûkî, *İslam Kültür Atlası*, 225-256 (ng.).

Evet gerek Rum gerek İranlıların o sıralarda içinde bulundukları zayıf ve güçsüz durumun İslâm fetihlerini kolaylaştırmada çok etkili olduğunu inkâr etmiyoruz. Ancak o hal söz konusu fetihlerin tek ve asıl sebebi değildi. Göstereceğimiz gibi başka gerçek sebepler de vardı.

Arapları o fetihlere yönlendiren, kendilerine bu konuda cesaret ve cüret veren etken veya etkenler nelerdi?

Gerçekten, eskiden beri çölde yaşayan Arapların, yüzyıllardan beri Rumlara ve Acemlere saygı ve heybetle bakarak, üstelik onların geniş ülkelerini atasözleri ve deyimleri arasına sokup, isimlerinden korku duydukları halde, vücutları kaba ve basit elbiseyle örtülü, yiyecekleri darı ve arpadan ibaret, silahları iple bağlanmış mızraklardan, bele bez parçalarıyla asılmış kılıçlardan oluşan bir küçük grupla, o iki geniş ülkeyi fethetmeye nasıl cüret ettiklerini ve İslâmiyet'ten önce öyle bir teşebbüse neden cüret etmediklerini inceleyip araştırmak bir tarihçi veya tarih meraklısı için başta gelen görevlerden biri kabul olunur.

Bunun cevabı şudur: Araplar İslâm'ı kabul ettikten sonra, İslâm'dan önceki tavır ve davranışları değişmiş ve başka bir hale girmişlerdir. Müslüman olmadan önce, darmadağınık birtakım kabilelerden oluşuyorlardı. Ancak İslâmiyet'ten sonra hepsi bir kalıpta, tek bir millet haline geldiler. Bununla birlikte, sadece bu özellik o ülkeleri fethetmek gibi oldukça büyük ve zor bir teşebbüste bulunmalarına cüret verecek yeterli bir sebep değildir. Onlara asıl kuvvet ve cesaret veren etken, kabul ettikleri İslâm dininin doğruluk ve sağlamlığına samimi olarak inanmak ve hükümlerine tam boyun eğmekti. Müslümanlar, sadece Allah'ın adını ve kelimesini yükseltmek ve yüceltmek uğrunda ülkeleri ele geçirdiklerine, Allah'ın yeryüzünde İslâm'ı yayma görevini kendilerine verdiğine, bu uğurda öleceklerin şehit olacağına, ahirette bu dünyadakinden daha değerli ve kalıcı nimetler bulunduğuna, sağlam ve sarsılmaz bir inançla bağlıydılar. Arapların o büyük ve zahmetli mücadeleleri göze almaları konusunda, kendilerine kuvvet ve cesaret veren şey bu sağlam İslâm inancı ve Muhammed'in dininin feyz ve bereketiydi. Hz.

Peygamber zamanında yapılan savaşlarla, sevk olunan birliklerle, elde edilen zaferlerin mutluluk ve tadı da kendilerini bu yolda teşvik edici ve cesaretlendirici bir başka etken olmuştur. Doğal olarak, insan bir işte başarı elde ettikçe, tehlikeyi görmemeye başlar. Müslümanlar da yeni yeni zaferler kazandıkça, tehlikeleri artık önemsiz görmeye başlamışlardı.

İslâm dininin Müslümanlar arasında birleştirici bir unsur olduğu o zamanki Müslümanların tavır ve davranışlarından da anlaşılmaktadır. Yukarıda belirtildiği üzere, Hicrî birinci yılda, Hicret'ten hemen sonra Medîne'de, aralarında imzaladıkları kardeşlik anlaşmasıyla kurdukları uhuvvet (kardeşlik) bu iddiamızın şahididir. Kurân-ı Kerim ve hadîs-i şerîfler incelenirse, İslâm'ın birlik veya birleşme (ittihad) esası üzerine kurulmuş olduğu ortaya çıkar. İslâm'ın ilk yıllarında, gerek halifeler gerekse valiler tarafından yapılan konuşmaların içinde, hiçbir nutuk yoktur ki, Arapların Cahiliye dönemindeki ayrılık ve parçalanmışlığından ve İslâm'ın hükümleri sayesinde zararlı kabilecilik anlayışını bırakarak, birleşmek için çaba harcanması gereğinden söz edilmemiş olsun. Halifenin, veya onun vekili olan bir zâtın arkasında Müslümanların günde beş defa namaz için toplanmaları, aralarındaki birlik kuvvetini bir kat daha güçlendiriyordu. Namaz, Müslümanlarda birlik anlayışının oluşmasında, halifeye itâat eylemelerini sağlama konusunda çok büyük hizmet etmiştir. Belâzurî diyor ki: "Ebû Süfyan Mekke henüz fethedilmeden ve kendisi Müslüman olmadan önce Müslümanların yanına gelip kendilerini namazda bulunca ve Peygamber rükûa vardıkça onların da rükûa vardıklarını, Hz. Peygamber secde ettikçe, onların da peşinden secde ettiklerini görünce, 'vallahi hayret edilecek bir şey görüyorum. Şurdan burdan toplanan birtakım halk, o koca Rum ve Acemleri gölgede bırakacak şekilde gayet düzenli ve itâatli olmuşlardır' diyerek şaşkınlığını belirtmiştir."

Arapların yaydıkları dinin hak olduğuna tam inandıklarına ve dünya için değil, ancak ahiret için çalıştıklarına gelince; bu durum, fetihler sırasında onların söz ve eylemlerinden açıkça gözükmektedir.

Kadisiye Savaşı'nda* İran orduları komutanı Rüstem'in, İslâm komutanı Mugîre'ye hitaben "Sizler amacınız uğrunda ölümü hiçe sayıyorsunuz" demesine karşılık Mugîre "bizden ölenler cennete, sizden öldürülenler ise cehenneme, yani ateşe giderler. Bizden sağ kalanlar da sizden sağ kalanlara galip gelecektir" cevabını vermiştir. Aynı şekilde Mısır valisi Mukavkıs, Ubâde b. Sâmit'i Rum askerinin çokluğu ile korkuttuğu ve onlara galebe etmek mümkün olmadığını kendisine söylediği zaman Ubâde, Mukavkıs'a cevaben "Bu sözlerle kendini ve arkadaşlarını aldatma. Rumların kuvvet ve çokluğuyla bizi korkutmak ve onlara karşı gelemeyeceğimizi söylemek bizi korkutamaz ve azmimizden çeviremez. Eğer şu dediğin doğruysa yani onlar öyle kuvvetli ve çok iseler bu durum bizi savaşmaya daha çok yönlendirir. Ve şevkimizi artırır. Çünkü onlarla savaşta bir ferdimiz kalmayıncaya kadar hepimiz şehit olursak Allah'ın huzuruna daha çok mazeretli bir halde çıkarız ve onun nimet ve rızasına daha layık oluruz. Bu ise arzu ettiğimiz en büyük ve en son saadettir. Bizim için bundan daha kıymetli ve değerli bir şey olamaz. Sizinle savaşırken iki nimetten birini bekleriz: Ya size galip gelerek dünya nimetine kavuşuruz veya mağlûp olarak ahiret nimetine kavuşuruz. Elimizden gelen çaba ve gayreti sarf ettikten sonra bu ikinci nimet bizce öbüründen daha çok arzu edilir. Allah Kurân-ı Kerim'de, sayı olarak az nice topluluğun, sayıca çok nice toplumlara galip geldiklerini, Allah'ın sabredenlerin yardımcısı olduğunu bildirmiştir. İçimizde hiçbir kimse yoktur ki saadetle şereflenmiş olarak kendi ülkesine, kendi yurduna dönmemeyi, çoluk çocuğuna kavuşmamayı, her gün sabah akşam Cenab-ı Hakk'tan temenni etmesin. Bizden hiç kimse arkasında bıraktığı şeyleri düşünmez. Herkes çoluk çocuğunu, ailesini ve yakınlarını Allah'a bırakmıştır. Biz arkamıza değil, hep önümüze bakarız. Yaşam için gerekli gıda vs. malzemeler açısından sıkıntı içinde olduğumuz şeklindeki sözlerine gelince;

(*) Kûfe yolu üzerinde, Kûfe'ye on üç fersah uzaklıkta yer alan Kadisiye mevkiinde yapılan bu savaş (H. 14/M. 635) yılında Hz. Ömer'in halifeliği döneminde yapılmış ve İran ordusunun hezimetiyle sonuçlanmıştır (ng.).

biz kendimizi bu durumda bile cihanda en rahat ve refah içinde bulunan, en şanslı ve mutlu insanlardan sayıyoruz. Eğer dünyanın hepsi bizim olsa, şu geçici dünyada, kendi nefsimiz için şu an sahip olduğumuz miktardan daha fazla bir şeye heves etmeyiz" demişti.

Bu gibi olayların İslâm tarihinde örneği çoktur. Üstelik bir Müslüman kardeşini, babasını müşrik görse onunla hiç duraksamaksızın ve yaptığı şeyin en mukaddes bir vazife olduğuna tam bir vicdani kanaatle emin olarak karşı dururdu. Diğer dinlerin tarihlerinde de yer alan bu olaylara benzeyen örnekler de yukarıda anlattığımız gerçekleri desteklemektedir. Bir insanın, bir dava için kendi hayatını tehlikeye atması için, o şeye din derecesinde inanması gerekir. Diğer dinlerde de, şehitlerin hayat hikâyelerinde buna benzer yeterli örnek rahatlıkla bulunabilir.

Vurguladığımız bu noktalar dışında, Şam ve Irak bölgesinin oldukça verimli ve zengin olması da Arapların bu bölgeleri ele geçirmelerinde etkili bir neden olmuştur. Çünkü Arapların yaşadıkları yerler kurak ve verimsiz topraklardı. Ve bu kurak yerler bu dinî uyanış ve değişimden sonra kendilerini besleyemezdi. Ayrıca Müslümanların ileri gelenleri yalnızca ahiret için mücadele edip savaştıkları halde, bazı kabileler ganimet malları için savaşıyorlardı. Huneyn ve Taif savaşlarından sonra çıkan anlaşmazlık ve gerginlikler bunu gösterir. İbn Hişam diyor ki: "Bu savaşlarda elde edilen ganimet malları pek çoktu. Savaş sona erdikten ve esirler iade olunduktan sonra, Peygamber giderken, halk; 'Ey Allah'ın elçisi! deve ve koyunlardan paylarımızı bize dağıt!' diyerek Hz. Peygamber'in arkasına düşmüşlerdi. Hz. Peygamber'i o kadar sıkıştırdılar ki, bir ağacın altında durmaya mecbur oldu. Hz. Peygamber'in başındaki örtü ağaca takılmıştı. Hz. Peygamber halka dönerek: 'Ey ahali! örtümü bana geri veriniz. Vallahi Tihâme'deki ağaçlar sayısınca koyun ve deveniz olsa hepsini size pay ederdim. Hiçbir vakit beni cimri, korkak, yalancı bulamazsınız' buyurmuştu.

Söz konusu bu büyük fetihler sırasında Müslümanların avantajları nelerdir? Arapları fetihlere teşvik ve kendilerine bu

konuda cesaret veren noktaları yukarıda belirtmiştik. Şimdi bu fetihleri kolaylaştıran ve kendilerinin başarılı olmalarını sağlayan durum ve avantajları da açıklayalım:

İslâm Fetihlerini Kolaylaştıran Sebepler

1) Müslümanlara bu fetihlerde yardım eden etkenlerden biri, Arapların içten gelen ciddi çaba ve gayret sahibi olmaları ve yanlarında taşıyamayacakları kadar ağır yük bulundurmamalarıdır. Araplar çölde oldukça sade ve basit bir yaşama alışmış olduklarından, açlığa ve susuzluğa çok önem vermezlerdi. İçlerinden biri savaşa çıktığında, sırtını yoracak veya devesine ağır gelecek hiçbir şey götürmezdi. Her ne kadar kimi kez yanlarında yiyecek, içecek götürmüşlerse de asıl geçimlerini yolda elde ettikleri ganimet malları oluştururdu.

Bundan başka develerin de, Arapların bu başarılarında büyük hizmetleri olmuştur. Arap yaşamında develer, Rumların atlarının vs. hayvanların gördüğü görevin aynısını görürdü. Bir Arap devesine hem kendi biner hem yükünü taşıtır hem sütüyle beslenir, gölgesinde barınırdı. Deve çöllerde kuru da olsa bulabildiği otlarla geçinir, açlığa, susuzluğa günlerce dayanabilirdi. Oysa bir Rum veya İranlı savaşa ancak zahire ve erzaktan oluşan yükleriyle, ağırlıklarıyla gidebilirdi. Öyle yükler, ağırlıklar ki bunları taşımak için arabalara, arabayı çekmek için de hayvanlara, hayvanlar için ise yem ve suya ihtiyaçları olurdu.

Bu durum bize Gordon Paşa'yı Hartum'dan kurtarmak için 1884 yılında Sudan'a gönderilen askerî kuvvet sırasında şahit olduğumuz durumları hatırlatıyor: Bir İngiliz askeri beraberinde peksimet, pişmiş et, şeker, çay, kahve, mum, su kapları, çadırlar vs. mallar ve birçok hayvanın yeminden oluşan yükler, ağırlıklar olmaksızın bir yerden diğer bir yere gidemiyordu. Bu askerî kuvvet bin beş yüz askerden ibaretken bunların erzak ve levazımını dört bin deve ile deveciler vs. taşıyordu. Bu durum askerî kuvvet için gerçekten büyük bir yüktü. Oysa bir Sudanlı bunların hiçbirine ihtiyaç duymuyordu. İçinde azı-

cık kuru darı bulunan ve koltuğu altında taşıdığı bir torba onun gereksinimleri için yeterliydi.

2) Müslümanların kaza ve kadere, bir insanın eceli gelmeden ölmeyeceğine, eceli gelirse nerede olursa olsun -yatağında bile bulunsa- yine öleceğine ve eceli gelmemişse en keskin kılıçlar altında olsa bile hayatının kurtulacağına inanmalarıdır. Bu kader ve teslimiyet inancının fetihlerdeki başarılarda büyük yararı olmuştur. Bu inanç Müslümanlarda çok kuvvetliydi. Savaşlar sırasında gösterdikleri kahramanlık ve olağanüstü cesaret ve yiğitliklerinin en önemli sebebi buydu.

3) Ata binme ve ok atmadaki ustalıkları başarılarının bir başka büyük nedenidir. Araplar bu konuda Rum ve Acemlerden çok daha ustaydılar. Arap atları da diğerlerinin atlarından daha iyiydi. Bundan başka savaşların çoğunda çarpışmalar o zamana göre geçerli olan geleneklere göre, bireyler arasında teke tek çarpışma şeklinde oluyordu. Savaşan iki taraf askerleri arasından iki süvari seçilirdi. Hangisi galip gelirse, bağlı olduğu taraf galip, karşı taraf mağlup kabul olunurdu. Araplar çoğunlukla mübarezede (teke tek savaş) galip gelirlerdi. Üstelik çoğunlukla galibiyetleri öyle bir mübarezede galip gelmek veya bir ok ile düşman komutanını öldürerek bu şekilde düşman ordusunun moral gücünü kırmakla ortaya çıkıyordu. İleride ele alacağımız silahlar bölümünde bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgiler verilecektir.

4) İslâm'ın ilk yıllarında, zafer ve başarıları getirecek özellikler ve meziyetlere sahip karizmatik komutan ve liderler de İslâm zaferlerinin bir başka önemli nedenidir. Örneğin, Napolyon devri, nasıl ki, Fransa'nın daha önce çıkaramadığı büyük komutanlarla sivrildiyse, İslâm'ın ilk yılları da büyük ve karizmatik adamların sivrildiği bir devirdi. Büyük Fransız ihtilalinin Napolyon'unun komutanlarını yetiştirdiği gibi, İslâm'ın başlarında ortaya çıkan büyük İslâm şahsiyetlerini de Habeşlilerin Mekke'ye yaptıkları saldırı ve tecavüzleri yetiştirmiştir. Arap kültüründe çok önemli olan bu yıla "Fil yılı" adı verilmiştir. Zira söz konusu saldırı Arapları hareket ve gayrete getirmiş, bu olay Arapların yaratılışlarında bulunan güç ve yete-

neğin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu gibi büyük olayları çoğunlukla bir uyanış ve hamle takip eder ki, o uyanış devrinde yaratılışta bulunan kuvvetlerle kişinin fıtratında bulunan özellikler ortaya çıkar. Tarih buna en büyük şahittir. Sanki Cenab-ı Hak Araplara yardım ve başarıyı takdir buyurmuş da kendilerini savaşlarda, siyasette, ilim, zekâ ve dehada dünyanın en büyük ve güzide adamlarına mazhar eylemiştir. Halit b. Velid, Halit b. Sait, Ebû Ubeyde b. el-Cerrah, Sa'd b. Ebî-Vakkâs, Yezid b. Ebî Süfyan, Hamza b. Abdulmüttalib, Ali b. Ebî Tâlib yiğitlik, cesaret ve gayrette ve ordulara komuta etmekte yetenek ve ustalıkları açısından cihanın en büyük adamlarından sayılırlar. Amr b. el-As, Muâviye b. Ebî-Süfyan, Mugîre b. Şube, Ziyad b. Ebîh, zekâ ve dehada, siyaset ve idarede en büyük devlet adamlarındandılar. Ebû Bekir es-Sıddık, Ömer b. el-Hattâb sağlam ve kesin karar vermekte, doğru görüşte, dindarlık ve salahta zamanın eşsiz iki şahsiyetidir.

İslâm'ın ilk yıllarında bu gibi büyük adamların yetişmesi, İslâm'ın süratle yayılmasına hizmet eden en büyük etkenlerdendi. Müslümanlar da bunun farkındaydılar. Öyle ki, bizzat Hz. Peygamber dine davetin ilk yıllarında "Ey Allah'ım! İslâmiyet'i Ebû Cehil b. Hişam ile güçlendir" demişti. Hz. Hamza ve daha sonra Ömer b. el-Hattab İslâmiyet dairesine girince "İslâm, Hamza ve Ömer ile destek bulup güçlendi" buyurmuştur. Ebû Bekir, Ömer, Ali, İbnü'l-âs, Muâviye, Halit gibi büyük şahsiyetler, bu yüzyılda bile yetişmiş olsalardı günümüz uygarlığının da en büyük temsilci ve destekçileri olurlardı.

Emevîler ve Abbâsîler devrinde yetişen İslâm büyüklerini burada hatırlamamak insafsızlık olur.

5) Arapların savaşlar sırasında gösterdikleri sabır, sebat, dayanıklılık ve düşmana karşı uyguladıkları "mütâvele"(işi uzatma) yani vakit kaybettirerek düşmanı zayıf düşürme yöntemi de savaşlardaki başarıların bir başka önemli etkeni olmuştur. İslâm orduları, H. 8. yılda Suriye vilâyeti içinde yer alan Belka'ya bağlı Mûte mevkiinde Rum ordusuyla savaştıktan sonra Rumlarla savaşmanın çöl halkıyla savaşmak gibi olmadığını, Rumların savaş meydanına ne kadar asker çıkarabildiklerini,

ne şekilde savaştıklarını anlayınca, galip gelmenin ancak sabır ve sebat ile ve onlara vakit kaybettirerek zayıf düşürmekle mümkün olabileceğini kavramışlardı. Bu gibi sabır ve işi uzatarak karşı tarafı yıpratma taktiği Araplar için kolaydı. Daha önce, başka bir yerde de belirttiğimiz gibi, onlar çok az bir yiyecek ve giyecekle yetinen sabırlı ve dayanıklı bir toplumdu. Yiyecekleri azalınca etrafa akın yaparak bu şekilde ele geçirdikleri koyun ve deve sürüleri, buğday vs. ile açlıklarına çare bulabiliyorlardı. Arap ordularının Şam ve Irak üzerine ilk seferleri sırasında yaptıkları muharebeler, savaştan çok yağmaya benziyordu. Daha doğrusu o fetihlerin çoğunda yağma üzerine dayalı bir metot uygulamışlardı. Örneğin, ele geçirmek istedikleri şehre yağmalamak üzere -kimi kez asıl amaçları fetih de olmazdı- önce aralarından bir grup gönderirlerdi. Bu giden adamlar o şehrin çevresinde dolaşırlar, şehrin fethine fırsat düşünceye kadar yağmayla meşgul olurlardı. Daha sonra fırsat ele geçince şehri fethederlerdi. Gerek ilk dönemlerde gerekse sonra yapılan fetihlerin çoğu böyle olmuştu. Nitekim Musa b. Nusayr, Tarık b. Ziyad'ı (H. 92/711) yılında İspanya kıyılarına, fetih amacı için değil yağma için göndermişti.* Tarık, orada da Şam'ın fethedilmesini kolaylaştıran sebep ve durumlara, benzer nedenlere rastlayınca Endülüs'e girmiştir. Musa b. Nusayr daha sonra bu fetihten haberdar olunca şaşırmış ve onu kıskanarak daha ileri gitmemesi için emir göndermiştir. İkisi arasın-

(*) Yazar bu noktada bazı bilgileri özetlemek istemiş olabilir. Şöyle ki, Tarık Bin Ziyad'dan iki yıl kadar önce Kuzey Afrika valisi Musa b. Nusayr, Bizans'ın Septe (Ceuta) genel valisi olan Julian'ın daveti üzerine, azatlılarından Tarîf isimli birini dört yüz atlı ve yüz askerle Endûl kıyılarına göndermiş ve bir keşif seferi yaptırmıştır. Dört gemiyle yola çıkan Tarîf, Endülüs yakınında bir adaya çıkmış ve bu yüzden söz konusu adaya "Tarîf Adası" adı verilmiştir. Bu adadan Endülüs'e baskın yaparak birçok ganimetle Temmuz 709 yılında geri dönmüştür. Bu keşif seferinden sonra ortamın fetih için çok uygun olduğuna karar veren vali Mûsâ b. Nusayr, Tunca valisi olan Tarık b. Ziyad'ı 8 Receb 92/30 Nisan 711 tarihinde, çoğunluğu Berberî olan yedi bin kişilik bir orduyla fethe göndermiştir. Musa ile Tarık arasındaki rekabet ve kıskançlık fetihten çok fethin daha içlere kadar yayılması için yapılan seferlerden dolayı izin alınmaması konusuyla ilgilidir. Ayrıntı için bkz. İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, (çev. Beşir Eryaysoy), Bahar Yay., (İstanbul 1991), IV, 504; S. Muhammed İmâmüddin, *Endülüs Siyâsî Tarihi* (çev. Yusuf Yazar), Rehber Yay., (Ankara 1990), 29-30 (ng.).

da o sıralarda cereyan eden olaylar kaynaklarda kaydedilmiştir. Ondan daha önce Afrika'nın ve çevresinde bulunan yerlerin fethinde de benzer olaylar olmuştu.

6) İslâm fetihlerini kolaylaştıran sebeplerden biri de Araplaların birbirlerine necdet, yani yardım ve destek olmalarıdır. İslâmiyet işin başında bir Arap devrimi ve uyanışından ibaretti. Çünkü İslâm'ı seçenler Araptılar. Üstelik onun için İslâm ve Arap kelimeleri çoğu yerde eşit anlamlı kelimeler gibi kullanılmıştı. İslâm denilince Arap ve Arap denilince İslâm anlaşılıyordu. Zaten İslâm dini bu din ile övünmeyi ayrı bir surette Araplara özgü tuttuğundan bu dini ilk önce kabul edenler kendileri oldular. Bu durum, özellikle Hz. Ömer'in gayri Müslim olanların Arap Yarımadası'ndan çıkarılmasına dair emir verdiği zaman herkesin zihninde yerleşmiş bir düşünceydi. Ömer'in buyruğu üzerine, Müslüman olmayanlar Arap Yarımadası'ndan çıkmışlar, bölgede Müslümanlardan başka kimse kalmamıştır. Nitekim bugün de söz konusu bölgede yaşayan halkların tümü Müslümandırlar.

Müslümanlar Şam ve Irak yönünde bulunan kentlere İslâm'ın ilk yıllarında, doğrudan doğruya saldırıda bulunmamışlar, söz konusu bölgelerin çöle yakın yerlerinde akın ve yağmayla uzun bir dönem geçirmişlerdir. Söz konusu yerlerin sakinleri de kendileri gibi Arap ırkındandı. Şam bölgesi sınırı üzerinde bulunan Basra ve Havran yönlerinde Gassan kabilesi ve Irak sınırı üzerindeki Hire bölgesinde de Münzir kabilesi yaşıyordu. Bunlardan Gassanlılar, Rumlara ve Münzir kabilesi de İranlılara bağlıydılar. Ancak bu Araplar ne Rumları ne de İranlıları seviyorlar, ancak baskılarından dolayı onlara boyun eğiyorlardı. Özellikle bunlardan Münzir kabilesi "Ebû Kâbûs" lakabıyla çağırılan Numan b. Münzir'in öldürülmesinden dolayı Acemlere karşı büyük bir nefret ve düşmanlık besliyordu. Hüsrev Perviz, Numan'ı öldürtmüştü. Bu yüzden Araplar ile İranlılar arasında "Zûkar" adındaki yerde büyük bir savaş olmuş ve buna "zûkar olayı" adı verilmiştir. Arapların, İranlılara hadlerini bildirdikleri en büyük olay olan bu savaşta, İranlılar pek fena ve şiddetli bir hezimete uğramışlardı. Garip bir tesa-

düştür ki, söz konusu olay büyük Bedir Savaşı'nın olduğu (M. 634) yılda olmuş ve Araplar ikisinde de muzaffer olmuşlardır.

Halid b. Velid'in kumandası altında Irak'ın fethine giden İslâm askerleri oralara ulaşıncaya kadar Münzir ailesiyle İranlılar arasında kin ve düşmanlık devam etmişti. Halid, Münziroğulları'na ya İslâmiyet'i kabul ya cizye vermelerini ya da savaşmalarını teklif etti. Münziroğulları cizye vermeyi kabul ettiler ve yıllık belli bir oranda vergi vermek üzere Halid ile barış yaptılar. Halid b. Velid'in Irak'tan Şam bölgesine geçtiği sırada ve bu taraflarda Basra, Ayn Temir vs. bölgesinde yaşayan ve o dönemde çoğunlukla Hıristiyan olan Araplara karşı da aynı uygulamalar yapılmıştır. Bundan da anlaşılıyor ki, Araplar yukarıda arz ettiğimiz sebeplerden ve her kabileye ait özel nedenlerden dolayı genellikle İslâm'ın en yakın ve en önde gelen destekçi ve yardımcıları olmuşlardır. Ayrıca, Acemlerin İslâm'dan önce Yemen'i ele geçirmeleri, söz konusu bölge halkında Acemler yani İranlılara karşı nefret ve düşmanlık duygularını uyandırmıştı. Sözü edilen devirde, İrana bağlı el-Cezire bölgesinde yaşayan Rebîa kabileleri de, Acemleri sevmediklerinden fetihler sırasında, Acemlerden intikam almak düşüncesiyle Müslümanlara yardım etmişlerdi.

Bu etkenler dışında, çoğunlukla -gerek bunlar Araplar gerek Şam bölgesi halkından olan diğer kabileler, Antakya yakınında Payas ile Luka arasında yaşamış olan Cerâcime'nin Likâm dağında yaptıkları gibi- cizye vermemek için Rumların aleyhine Araplara yardım ve destekte bulunuyorlardı. Habib b. Mesleme el-Fihrî, Cerâcime üzerine yürüdüğü zaman, bunlar barış isteğinde bulundular. Cebel-i Likâm'da, Müslümanlara yardımcı olmak ve Rumların hareketlerini gözetlemek ve topraklarını İslâm ordularına üs olarak kullandırmaları karşılığında, kendilerinden cizye alınmaması koşuluyla barış anlaşması imzaladılar. Arap Yarımadası ile Irak ve Şam arasında, özellikle de Fırat vadisinin aşağı taraflarında oturan Nebatlılar ve bu bölgede bulunan tüccar, hizmetkâr ve köylüler de bu barış kapsamı içine girdiler. Bunlara "tâbiler" denilen veya "yardımcı kuvvetler" olarak çevirilebilecek "revâdif" adı verilmişti.

7) "Hatt-ı ric'at" (geri çekilme hattı) uygulaması da bu zaferlerin elde edilmesine yardımcı olan sebeplerden biriydi. İslâm orduları, savaş stratejileri arasında "geri çekilme sınır veya çizgisi"ni korumayı bir taktik haline getirmişlerdi. Bu hazırlığı yapmadan düşmanla, diğer deyişle İranlılar veya Rumlarla savaşmazlardı. Bu çekilme hattını korumak onlar için kolaydı. Sığındıkları çölü arkalarına alarak savaşa başlıyorlardı. Mağlûp olacaklarını kestirdiklerinde geri çekilerek, çöle sığınırlardı. Rumlar veya İranlılar savaşta galip de gelseler, arkalarından takip de etseler çöllerde onlara yetişemezlerdi. Veya onların peşine düşmeye kalkışmazlardı. Ancak Rumlar kendi savunma yerlerine dönünce, Araplar bu kez çölden geri döner ve tekrar Rumların üzerine hücum ederlerdi. Bu yüzden Müslümanlar, sayıları az da olsa bu geri çekilme ve ardından saldırma taktiğiyle Rumları taciz ederek, zayıf ve güçsüz hale düşürürlerdi.

Çeşitli biçimlerde sürekli yapılan çarpışmalar şeklinde sürdürülen bu saldırılar, Müslümanların birbirlerine önerdikleri alışılmış bir yöntemdi. Ünlü İslâm komutanlarından Müsennâ b. Hârise'nin aşağıdaki sözleri bu kuralı güzel bir şekilde açıklamaktadır. Kendisi Müslümanların Irak'ta İranlılarla savaşmak üzere geldiklerini haber aldığı vakit, Müslümanlara aşağıdaki açıklamaları göndermiştir: "İranlılarla kendi ülkelerinin en son sınırları üzerinde ve Arap toprağına en yakın noktada savaşınız. Onlarla kendi yurtları içinde savaşmayınız. Müslümanlar galip geldiklerinde arkaları güvenilir ve önleri açık olmalıdır. Mağlûp olurlarsa kendi topraklarında sığınacak yer bulmalıdırlar. Ta ki orada kuvvetlerini bir kez daha toplayıp tekrar hücum edebilsinler."

Hilâfet merkezi olan Medîne ile İslâm ülkesinin diğer bölgeleri arasında, sürekli bir ulaşım hattı ve yolunun her durumda muhafaza olunması için kendisi ile Müslümanlar arasında su engelinin bulunmamasını arzulayan Hz. Ömer'in istek ve emri de bizim bu tesbitimizi güçlendirmektedir. Hz. Ömer, Iran ve Mısır'ın fethinden sonra çevresinde bulunan komutanlarına - Sa'd b. Ebî Vakkâs Medâin'de ve Amr b. el-As İskenderiye'de ikamet ediyorlardı- şu yolda bir emir yazmıştı: "Benimle sizin

aranızda engel olacak bir su bulunmamasına gayret ediniz; ne zaman deveme binip yanınıza kadar gelmek istesem gelebileyim." Bu emir üzerine Sa'd Kûfe'ye ve Amr Füstat'a dönüp yerleşmişler, askerlerini de çadırlarda oturtmuşlardır. Bu çadır bölgeleri daha sonra birer kent haline getirilmiştir.

Yermük Olayı (Mart 634)

Hicret'in 13. yılında hazreti Ebû Bekir hayattayken ünlü Yermük olayı gerçekleşmiştir. Yermük, Şam bölgesinde Basra yakınında bir vadidir. İçinden bir su akar. Bu su Taberiye Gölü'ne dökülür. Yermük'ün Yunanca adı Hieramax'dır. Araplar bu ismi Araplaştırarak Yermük şekline çevirmişlerdir. Bahsettiğimiz bu dehşetli savaş işte bu su kenarında olmuştur. Bu olayın Şam bölgesinde gerçekleştirilen diğer İslâm fetihleri arasında çok büyük bir önemi vardır. Çünkü Müslümanların bu savaşta elde ettikleri başarı ve galebe, fetihleri sürdürmelerine, gayret ve himmetlerini artırmaya, Rumların zayıflayıp bozguna uğramalarına neden olmuştur.

Söz konusu savaşın gidişi ve sonuçları iyice incelenirse, başarı ve zaferin Amr b. el-As'ın isabetli görüşü ve tedbiriyle Halit b. Velidin yiğitlik ve cesaretinin sebebiyle elde edildiği görülür. Şöyle ki: "Rumlar, Şam bölgesinde Arapların sürekli hücumlarına maruz kaldıklarını görünce ellerinde bulunan tüm kuvvetlerini toplayarak güçlü bir darbe ve vuruşla Arapları perişan etmeye karar verdiler. O sırada İslâm orduları Şam ile Irak arasındaki bölgede dağınık bir haldeydiler. Yeni gelişmeler üzerine birbirleriyle haberleştiler. Amr b. el-As "Benim düşüncem şudur: Hepimiz bir yerde toplanmalıyız. Böyle toplu savaşırsak azlıktan dolayı mağlup olmayız. Dağınık bir halde bulunursak düşmanın üstün askeri gücüne karşı mağlup oluruz" görüşünü ileri sürdü. Eyleme geçmeden önce, Halife Hz. Ebû Bekir'den düşüncesini sordular. O da aynı görüşte olduğunu söyledi. Bunun üzerine İslâm askerleri Irak'tan ve diğer bölgelerden gelip bir yerde toplandılar. Rumlar İbn Esîr'in rivayetine göre 230 bin asker oldukları halde, Yermük'te Halit b.

Velid'in kumandası altında 50 bin askerden oluşan Müslümanlarla karşılaştılar. Halit askere karşı, savaşta sabır, sebat ve dayanıklı olmanın gereğini vurgulayan bir nutuk attıktan sonra askerleri gruplara ayırarak her gruba bir kumandan tayin etmiştir. Orduyu böyle bölüklere ayırmak, aşağıda görüleceği üzere Araplarca o güne kadar bilinen bir metot değildi. Anlaşılan o ki, Halit, güçlü Bizans ordusuna karşı durabilmek için, Rumların yaptığı gibi belli bir düzen ve intizamla orduyu yerleştirmenin daha uygun olacağına karar vermişti.

Halit b. Velid Müslüman askerlerin Rumların çokluğundan korktuklarını hissetmişti. Üstelik bir İslâm askerinin "Rumlar ne kadar çok, Müslümanlar ne kadar az" dediğini işitince, o kişiye dönerek; "Rumlar ne kadar az Müslümanlar ne kadar çokturlar. Askerin çokluğu ancak zaferi kazanmasıyla, azlığı da bozguna uğramasıyla anlaşılır" şeklinde yiğitçe bir cevap vermiştir. Müslümanlar burada savaşla meşgul oldukları sırada Hz. Ebû Bekir'in vefat haberi orduya ulaşmıştı. Komutanlar durumu askerden gizlediler, her halleriyle kahramanlık gösterdiler. Çünkü bu savaşta mağlup olmanın bugüne kadar yaptıkları bütün işlerin yok olması anlamına geldiğini çok iyi biliyorlardı. Bu nedenle müthiş bir kahramanlık, cesaret ve güçle savaştılar. Hatta kadınlar bile ellerindeki sopalarla savaşıyorlardı. Savaşın sonunda Müslümanlar zafer kazandı. Irak'ta kazanılan Kâdisiye Savaşı (H. 14/M. 635) İranlılara karşı kazanılan zaferlerin nasıl başlangıç ve dönüm noktasını oluşturmuşsa, Yermük zaferi de Arapların Şam bölgesinde kazandığı tüm başarıların temelini oluşturmuştur. Uzun süren bu savaş boyunca Müslümanların gösterdiği dayanıklılık, sabır ve sebat gerçekten hayret vericiydi.

8) Rum ve İranlıların, daha önce de belirttiğimiz gibi, dinî yapılanma veya mezhep çatışmaları nedeniyle ülkelerindeki iç karışıklıkları, aralarındaki ayrılık ve gruplaşmalar, sosyal yapılarının zayıflamasını doğurmuştu. Bunların sonucunda toplum arasında yayılan ahlâk bozukluğu da, Müslümanların başarılarına yardımcı sebeplerden bir başkasını oluşturmuştur. Asıl halktan olan reaya (özellikle Mısır ve Şam bölgelerinde)

ile yöneticileri arasında yerleşmiş olan düşmanlığı da bu çerçevede ele alabiliriz. Mısır'ın yerli halkı olan Kıptîler yüzyıllar boyunca yabancıların (İranlı, Yunan ve Rumların) yönetimi altında bulunduklarından, karşılaştıkları haksızlık ve baskılardan kurtulmak amacıyla bir mahkûmiyetten diğer bir mahkûmiyete geçmeyi kolayca kabullenebiliyorlardı. Aynı şekilde, Aramilerden Süryanilerden Nebatilerden, Musevîlerden, vs.'den oluşan Şam bölgesi halkı da komşuları olan Mısırlılar ile aynı durumda olduklarından, onlar gibi bağımsızlıktan ümitlerini büsbütün kesmişlerdi. Bunların da aynı şekilde yöneticilerinin Rum veya Arap olduğuna çok dikkat etmiyorlardı. Yöneticileri her kim olursa olsun onun emri altında biraz daha rahat yaşamaktan başka bir şey düşünecek halde değildiler. Belki de bunlar mezhep ve ahlâk yönüyle kendilerine daha yakın bulunan Arapları diğerlerine yeğliyorlardı.

Bu nedenlerin dışında bir gerçek de şudur: İnsan yaratılışı gereği menfaati, kendisine yakın bulunanlardan daha çok kendisinden uzak olanlardan bekler. Kendisine ulaşacak olan hayır ve yardım, yakınlarından daha çok tanımadığı kimselerden gelir. Özellikle Rumlarla Araplar arasında ilk bakışta görülebilen ayrım gibi, iki şey arasında büyük bir ayrım bulunursa, çünkü Rumlar o sıralarda gerileme dönemlerindeydiler, yönetici sınıfın ahlâkî terbiyesi çok bozulmuştu. Oysa Araplar büyüme, gelişme ve uyanış dönemlerinin başlangıcında bulunuyorlardı. Adalet ve eşitliği kendilerine gaye ve amaç edinmişlerdi. Söz konusu iki bölgede, yani Mısır ve Şam halkı ile yöneticileri olan Rumlar arasında daha önce söylediğimiz dinî bölünmüşlük sürüp gitmekteydi. Bu bölünmüşlük iki bölge halkına, diğer hangi devlet olursa olsun ona itâat ve yöneticileri aleyhine olarak ona yardım eylemeyi çok doğal gösterecek kadar kötü bir etki yapmıştı.

9) Rum ülkesinde Musevîlerin bulunması da İslâm fetihlerine yardımcı olan sebeplerden biridir. Rumlar, kendi aralarında çok sayıda grup ve cemaatlere ayrılmış olsalar bile, Musevîlere şiddet ve baskı uygulama konusunda her zaman birleşiyorlardı. Müslümanlar Şam bölgesinin fethine geldiklerinde, Muse-

vîlerle Rumlar arasındaki nefret ve düşmanlık son derece artmıştı. Öyle ki, Musevîler Rumlardan öç almak için canlarını mallarını bile vermeye hazırdılar. Bu yüzden bunlar çoğunlukla İslâm fetihleri sırasında Müslümanlara yardım ve destekçi olmuşlardır. Kayseriye'nin fethinde olduğu gibi, kimi kez de Rumların zayıf noktaları ve şehrin giriş yerlerini Müslümanlara bildirerek rehberlik yapmışlardır. Müslümanlar Kayseriye şehrini yedi yıl kuşatma altında tuttukları halde, içeride bulunan askerlerin çokluğu ve şehrin savunma sisteminin sağlamlığı nedeniyle fetih bir türlü gerçekleşmemişti. Surları her gece yüz bin Rum askeri bekliyordu. O sıra İslâm ordusunun komutanlığı Muâviye b. Ebû Süfyan'ın elindeydi. Kent halkından Yusuf adında bir Musevî Muâviye'ye başvurdu. Kendisi, akraba ve yakınlarının korunması koşuluyla Müslümanlara yeraltında gizli bir su yolunu gösterdi. Müslüman askerler Yahudi'nin gösterdiği bu yoldan içeri girerek şehri ele geçirdiler.

Aynı şekilde Ebû Ubeyde, Musevî olan Sâmire halkıyla, Müslümanlara yol göstermek ve Rumların hareketlerini gözetlemek ve haber vermek karşılığında kendilerinden kişisel vergi (cizye) almamak ve topraklarının ürünleri kendilerine kalmak şartıyla barış yapmışlardı. Musevîler Rumlardan intikam almak için birçok kentin fethinde Müslümanlara buna benzer hizmet ve yardımlarda bulunmuşlardır.

10) Müslümanların gösterdiği adalet, merhametli ve hoşgörülü idare, zühd ü takvâ bu büyük başarılarının en önemli nedeniydi. Bu güzel ahlâk ve hoşgörü, vaktiyle Rum veya İranlılar devletleri idaresindeyken İslâm egemenliğine girmiş olan halklar üzerinde olumlu bir etki yapıyordu.

Hz. Ebubekir, İslâm ordusunun başında Şam'a doğru hareket edecek olan Üsame'ye ilk önce şu tavsiyelerde bulunmuştu: "Fetihler sırasında kimseye ihânet, zulüm, haksızlık ve zorbalık etmeyiniz. Esirlerin kollarını bağlamayınız. Kimseyi işkence yaparak öldürmeyiniz. Çocukları, yaşlıları ve kadınları öldürmeyiniz. Hurma ağaçlarını kesip yakmayınız. Meyve ağaçlarını kesmeyiniz. Allah için olmaksızın koyun, sığır ve deve kesmeyiniz. Yolunuz üzerinde manastırlara çekilmiş, iba-

detle uğraşan kişiler göreceksiniz, bunları kendi hallerinde bırakınız ve kendilerine dokunmayınız."

Müslümanlar arasında eşitlik kuralının ölçü olarak kabul edilmesi ve uygulanması da İslâm egemenliği altına girmiş halklar üzerinde oldukça olumlu bir etki yapıyordu. Gassan hükümdarı olan Cebele'ye gösterilen davranış biçimi o dönemde eşitliğe ne kadar önem verildiğini gösteren güzel bir örnektir. Söz konusu Gassan Emiri Hz. Ömer zamanında İslâm dinini kabul etmiş olarak, başında çok kıymetli taşlarla süslenmiş bir taçla birlikte, gösterişli ve debdebeli bir biçimde Medîne'ye gitmişti. Hz. Ömer onun İslâm'a geçmesinden memnun olmuştu. Ancak emirin statüsü ve toplum içindeki üstün konumu, Hz. Ömer'in İslâm kurallarını uygulamasına engel olmamıştır. Emir, Kâbe'yi tavaf ederken Fezâre oğulları kabilesinden bir adam yanlışlıkla onun eteğine basar. Bunun üzerine hiddetlenen Cebele adama bir yumruk atarak burnunu kırar. Adam da Hz. Ömer'e gidip şikâyette bulunur. Hz. Ömer Emir Cebele'yi yanına çağırır ve olayı sorar. Cebele "Ey müminlerin Emiri! O adam eteğime bastı. Kâbe'ye saygım olmasaydı kılıçla başını iki gözü ortasından yaracaktım" cevabını verince Hz. Ömer; "Yaptığın şey itirafınla kanıtlanmış oldu. Şimdi o adamı razı etmen gerekir, aksi takdirde ona yaptığın gibi onun da sana aynı eylemi yapması, yani burnunu kırması için emir veririm" der. Cebele "Ey müminlerin Emiri! Ben bir Emir'im, o ise sıradan bir adamdır. Böyle şey olur mu?" diye itiraz edince Hz. Ömer "İslâmiyet ikinizi eşit tutuyor. Bir Müslüman, diğerinden takva ve sıhhatten başka hiçbir şeyle daha üstün bir konum kazanamaz" cevabını verir. Bunun üzerine Cebele Hz. Ömer'in kararından kurtuluş olmadığını anladığından İstanbul'a kaçıp sığınmış ve bir daha Irak bölgesine de ayak basmamıştır.

Amr b. el-As'ın oğlu tarafından dövülen Kıptî'nin olayı da bir başka örnektir. Dayak yiyen kişi Hz. Ömer'e giderek şikâyette bulundu. Hz. Ömer de Amr'ın oğlunu Mısır'dan yanına çağırdı. Amr ve oğlu Ömer'in huzuruna geldiklerinde Hz. Ömer, Kıptî'ye bir değnek vererek Amr'ın oğluna vurmasını

emreder. O da vurur. Hz. Ömer Amr'a da vurmasını istediyse de Amr "Ona vuran yalnız oğlumdu diyerek kendini kurtarmıştır." Hz. Ömer Amr b. el-As'ı uyarmak için "Ey Amr, halk anasından hür doğduğu halde siz ne hakla onu köle yapıyorsunuz?" demiştir.

Bu gibi yüce özelliklerin ve yaşam tarzının İslâm fetihlerinin kolaylaşması ve hızla yayılması konusunda ne derece etkili olduğu ilk bakışta kolayca anlaşılabilir. Özellikle Şam, Irak, Mısır bölgeleri halkı, kendi yöneticilerinin zulüm ve zorbalıklarından, kendilerine yaptıkları kötü muamele ve aşağılamadan şikâyetçiydiler.

11) İslâm egemenliğine giren halkın diyanet, tören vs. sosyal ilişkilerine dokunulmaması, eski hallerinde kalmalarına izin verilmesi, yani din, vicdan ve yaşam özgürlüğünün garanti altına alınması da bu zaferlerin bir başka nedenidir. Müslümanlar bir ülkeyi ele geçirdiklerinde, orada yaşayan halkın dinî inançlarına, sosyal ilişkilerine, kanunlarına vs. durumlarına dokunmaz ve onları bu konuda serbest bırakırlardı. Amr b. el-As tarafından Mısır kalesi fethedildiğinde böyle yapılmıştı. Amr b. el-As burada Kıptîleri kendi iş ve muamelelerinde, kendi yöneticilerinin emri altında yaşamlarını sürdürmelerini güvence altına almıştı. Müslümanlar, ele geçirdikleri diğer ülkelerin çoğunda da bu şekilde hareket etmişlerdir.[3]

Ayrıca, aşağıda görüleceği üzere Müslümanların başlangıçtaki fetihleri birer askerî işgal biçimindeydi. Cizye olarak aldıkları mallar halkı başkalarının tecavüzlerinden korumak içindi. Daha önce de Rumlar, Şam bölgesi sınırında yaşayan Araplara İranlılara karşı desteklerini sağlamak için, para vermeye alışmışlardı. İranlılar da, Irak bölgesinde bulunan Rumlara karşı, kendilerine destek olmaları için para vererek yandaş yapmışlardı. Bu yüzyılda bile, hâlâ bazı büyük devletler kendi ülkele-

3 İslâm geleneğine göre, gayri Müslimlere verilen bu imtiyaz ve hürriyetler, "eman-emannâme" veya "ahid-ahidnâme" adı verilen bir çeşit özel beratlarla garanti altına alınıyordu. Hz. Peygamber devrinden başlayarak tüm İslâm ülke ve devletlerinde birçok örneğini gördüğümüz bu tür belgeler ve özellikleri için bkz. Nejdet Gök, "Osmanlı Diplomatikasında Bir Berat Çeşidi Olan -Ahidnameler-," *Türkiye Günlüğü*, Sayı 59 (Ocak-Şubat 2000-02): 97-113 (ng.).

rine komşu müttefiklerine, buna benzer yardımlar yapmaktadırlar. Ancak Müslümanlar cizyeyi yalnızca halkı itâat altına aldıktan sonra kabul ediyorlardı. Bununla beraber halkın ırz, can ve malını korumayı da üzerlerine alıyorlardı.

Ubade b. Sâmit, Mısır valisi Mukavkıs ile diğer Kıptîleri İslâm'a davet ettiği sırada kendilerine hitaben yaptığı şu konuşma, o devirde cizye, himaye ve siyanetin (koruma) ne şekilde anlaşıldığını açıkça göstermektedir: "Cizyeden başka şey ile razı olmazsanız o halde her yıl aramızda yapılacak anlaşmayla verilmesi kararlaştırılacak miktarda cizyeyi ödeyiniz. Bu durum biz ve siz yaşadıkça devam etsin. Ona karşılık size; can, mal ve topraklarınıza saldırıda bulunacaklara karşı sizin yerinize savaşmaya söz veriyoruz. Siz himayemiz altında bulundukça ve üzerimizde öyle bir ahid sahibi oldukça biz bu görevi yerine getirmekte tereddüt etmeyiz..." Halid b. Velid'in Irak'ta İbn Nastuna'ya verdiği ahid ile ehl-i zimmete, yani Müslümanların himayesi altına giren halka verdiği sözleri içeren diğer ahidnameler de aynı içeriktedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, bu tür ahidnamelerin örnekleri çoktur.

Müslümanların kendilerine tâbi olan halkın himayesini bilfiil yerine getirmeksizin, cizye almayı kabul etmediklerini şu olay da teyit etmektedir: Müslümanlar Yermük Savaşı'nda söz konusu bölgede toplanmaya davet edildikleri zaman, Hıms halkı kendilerinin himayelerindeydi. Müslümanlar söz konusu savaşla meşgul olduklarından bu halkı himaye edemeyeceklerini anladılar ve kendilerinden aldıkları cizyeyi geri vererek"Şimdi başka bir savaşla meşgulüz size yardım edemeyecek ve koruyamayacağız. Başınızın çaresine bakınız" demişlerdi. Hıms halkı o vakte kadar Müslümanların bu yüce yaşam tarzını, huylarını ve vefakârlıklarını anladıkları için "Sizin egemenliğiniz, adaalet anlayışınız, daha önce bağlı bulunduğumuz zalim ve baskıcı idareye karşı kat kat tercih edilir. Valiniz bizde kalsın. Rum askeri eğer şehre girerse valinizle biz onları kovarız" diyerek, iyilik ve kadir bilir olduklarını göstermişlerdi. Müslümanlar, kendi egemenlikleri altına giren gayri Müslim halk kendileriyle beraber düşmana karşı savaşmaya söz verirse

onları çoğunlukla cizye ödemekten muaf tutarlardı. Bu durum çoğunlukla Hıristiyan Araplar için de geçerliydi. Bununla birlikte diğer bir yerde sözü edildiği gibi, Cerâcime vs. gibi Arap olmayanların cizyeden hariç tutulmaları da birkaç kez gerçekleşmişti. Yukarıda açıkladığımız nedenlerden dolayı Müslümanların yayılma ve egemenliği yerli halka ağır gelmek şöyle dursun, tam aksine Müslümanları zulüm ve baskıları altında yaşadıkları önceki yöneticilerine tercih ediyorlardı. Diğer yönden, Müslümanlara ödemeyi kabul ettikleri cizye de Rum ve İranlılara verdikleri vergilerin toplamına oranla oldukça azdı.

Özet: İslâm ordularının fetihlerinin başarıyla gelişmesinin sebepleri ve Müslümanları bu konuda cesaretlendiren ve yardım eden etkenler, yukarıda maddeler halinde açıklandığı gibi; dinlerine sıkı sıkıya bağlanmalarıyla birlikte, zafer kazanacaklarına kesin olarak inanmaları, ata binme ve ok atmadaki ustalıkları, sahip oldukları beden gücü, bedevilik içinde yaşamanın getirdiği çabukluk ve zindelik, savaşlarda düşmanı küçük çarpışmalarla taciz ve bu şekilde zayıflatmak için uyguladıkları metot ve içlerinden zekâ, gayret ve çaba sahibi çalışkan, karizmatik büyük adamlar yetişmesi, fethettikleri yerlerde halka doğruluk, adalet, yumuşaklık ve hoşgörüyle davranmaları, gerek Rum ve gerek İran devletinin o tarihlerde içinde bulundukları karışıklık ve perişanlıktır. Müslümanlar bu nedenlerden dolayı 10 sene geçmeden Hz. Ömer zamanında Şam, Filistin, Mısır, Irak ve İran bölgelerini ele geçirmeyi başarmışlardı. İslâm fetihleri Hz. Osman b. Affan ile daha sonra gelen halifeler zamanlarında da artarak devam etmiştir.

Fitne Olayı ve Hz. Osman'ın Şehit Edilmesi

Hz. Osman devrinde ortaya çıkıp kendisinin (H. 35/M. 656) yılında şehit olmasıyla sonuçlanan fitne ve karışıklık İslâm tarihinin tavır ve şeklini değiştirmiştir. Söz konusu fitnenin sebebi şudur: (H. 23/M. 644) yılında Hz. Ömer Mugîre b. Şu'be'nin kölesi Ebû Lülü'nün bıçağıyla karnından yaralanmış olarak yatarken ecelinin geldiğini hissedince sahâbeden birka-

çını, Osman b. Affan, Talha b. Ubeydullah, Zübeyir b. Avvam ve Ali b. Ebû Tâlib'i yanına çağırarak Peygamber'in eşi Ayşe'nin evinde toplayıp kendisinden sonra halife olacak kişiyi seçmelerini tavsiye etti. Sahâbe Hz. Ömer'in ölümünden sonra Ümeyye Oğulları'ndan kendilerinden yaşça büyük olan Hz. Osman b. Affan'ı halife seçtiler.

Ümeyye Oğulları sayıca Kureyş boyunun en büyüğü ve kuvvetlisiydi. Ancak bunların çoğu İslâm'ı Mekke'nin fethinden ve başkanları olan Ebû Süfyan Müslüman olduktan sonra kabul etmişlerdi. İslâm devletinin ilk temellerini teşkil eden savaşların hiçbirinde hizmet ve çabaları olmamıştı. İşte bu yüzdendir ki Hz. Ebubekir halifeliği döneminde bunlara görev vermezdi. İhtimal ki Hz. Ebubekir, Ümeyye Oğulları'nın İslâm'ı yeni kabul etmelerini veya bir yenilgiden sonra mecburen İslâm'a girmelerini göz önüne alarak İslâmiyet'e bağlılıklarını yeterli derecede sağlam bulmuyordu. Üstelik Ümeyye Oğulları memuriyet veya görev talep ettikçe Hz. Ebubekir kendilerine "Önce kardeşlerinizin cihad faziletinde vardıkları yere yetişiniz" derdi. Hz. Ebubekir bunları dinden dönenleri itâat altına almak için yapılan savaşlarla, daha sonra Şam bölgesinde olan savaşlara göndermişti. Bununla birlikte Ümeyye Oğuları Hâşim Oğulları'ndan daha kuvvetli ve sayıca daha çok olmalarıyla egemenlik makamına kendilerini, diğer Kureyş boylarından daha uygun görüyorlardı. Cahiliye dönemindeki memuriyet ve makamlar konusunda görüldüğü üzere, o zamanlarda savaşlarda kumandanlık görevi ve makamı Ümeyye Oğulları'nın elindeydi. Peygamber'in amcası Ebû Talib'in ölümünden sonra güçleri ve etkinlikleri daha da artmıştı. Bunun dışında daha önce gösterildiği gibi Haşimilerle Emevîler arasında Cahiliye döneminde başlamış bir rekabet veya yarış da vardı.

Kendi soylarından olan Hz. Osman halife olunca Ümeyye Oğulları da güç ve itibar kazanmış oldular. Hz. Osman, gerçekten güzel huylu, dürüst ve merhametli bir halifeydi. Ancak bu güzel huylarının yanında kendi akraba ve yakınlarına fazla düşkün olmaktan kendini alamıyordu. Bu yüzden valilikleri vs. diğer devlet makamlarını bunlara vermeye başladı. Bu uy-

gulama daha önce o görevlerde bulunan diğer Müslümanlara ve sahâbeye ağır geldi. Bunun dışında, burada açıklaması ayrıntı olacak, daha başka olaylar da yaşanmıştı. Tüm bunlar çevredeki İslâm topraklarında yaşayan halkın Hz. Osman'a karşı kin ve düşmanlık duymalarına neden oldu. Her bölgeden halk, özellikle Mısır, Kûfe, Basra halkı Medîne'ye gelerek halifelikten istifa etmesini Hz. Osman'a teklif ettiler. Hz. Osman bu teklifleri kabul etmedi. Bu yüzden evinde Kur'an-ı Kerim okurken evine giren asiler tarafından şehit edildi.[4] Bu cesaret ve cüret hilâfet makamına karşı gösterilmesi gereken saygıyı ayaklar altına alan bir eylem olmakla birlikte, Arapların o sıralarda içinde bulundukları serbestliği ve kişisel hürriyet ortamını göstermektedir.

Hz. Osman öyle şehit edilince kendisine halef olarak, hilâfet makamına seçilmesi gereken kişinin seçiminde birçok karışıklık ve anlaşmazlıklar çıktı. Mısır halkı Hz. Ali'yi, Basra halkı sahâbenin ileri gelenlerinden Talha'yı, Kûfe halkı sahâbenin büyüklerinden Hz. Muhammed'in hala oğlu Zübeyir'i istiyorlardı. Bunların hepsi de hilâfet makamını arzu ediyorlardı. Çoğunluğu Ümeyye Oğulları'ndan olan Şam'daki Müslümanların çoğunluğu ise halifeliğin Hz. Osman'ın halefi olarak kendilerinden birine geçmesi gerektiğini söylüyor ve istiyorlardı. Medîne halkına gelince, bunlar Hz. Muhammed'in kendi yanlarına göç ettiği zamandan beri Peygamber'in ailesine karşı gösterilmesini alışkanlık haline getirdikleri destek ve yardıma uygun olarak, halifeliği Hz. Ali'ye uygun görüyorlardı. Hz. Ali'ye destekçi olarak; Rebîa kabileleri ve Yemen halkı da Medîne halkına destek veriyorlardı. Şu durumda Hz. Ali'ye yandaş olanlar sayıca diğerlerinden daha fazlaydılar ancak bu yandaşlar çoğunlukla Medîne halkından olmak üzere değişik kabilelerden oluşuyordu.

Mekke ve Medîne halkı arasında eskiden beri yerleşmiş bir yarış vardı ki, bu yarış veya rekâbet Medîne halkının Hicret'ten sonra Müslümanlara verdikleri destekte görüldüğü üze-

4 Hz. Osman'ın öldürülmesi, bunun nedenleri ve daha sonra ortaya çıkan karışıklıklar için bkz. W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri* (çev. Ethem Ruhi Fığlalı), Birleşik Yay., II. baskı, (İstanbul, 1998), 11-45. vd.

re, İslâm'dan sonra da sürmüştü. Daha önce açıkladığımız gibi, Medîne halkı o dönemde yanlarına Mekke'den göç eden Müslümanlara arka çıkıp destek vererek beraberce Mekke'yi ele geçirmişlerdi. Bunun üzerine Medîne Müslümanların başkenti olmuştu. Ticaret, nüfus hep bu şehre geçmiş Mekke ise eski önemini kaybetmişti. Medîne halkı Hz. Ali'ye bîat edince Talha, Zübeyir de kendisine diğerleri gibi bîat etmişlerdi. Ancak daha sonra her ikisi de Mekke'ye gittiler. Buradaki halk Medîne halkına karşı bir hareket olmak üzere, hilâfet makamına geçirmek için Talha ve Zübeyir'e destek verdiler. Her ikisi de Mekke'de gördükleri bu destek üzerine daha çok yandaş bularak kuvvetlerini artırmak için Irak'a yöneldiler. Hz. Ali durumu haber alınca askeriyle onların peşine düştü. Hz. Ali'nin askeri ile Talha ve Zübeyir'i destekleyen ordu arasında Basra yakınında ünlü Cemel (deve) Savaşı (H. 36/M. 656) gerçekleşmiş oldu.[5] Söz konusu olayda Talha ve Zübeyir -tarih kitaplarında detaylarıyla anlatıldığı şekilde- şehit oldular ve halifelik Hz. Ali'ye kaldı. Hz. Ali Müslümanların başkentini Medîne'den Küfe'ye taşıdı. Medîne'deki destekçilerini ve yandaşlarını bırakarak Irak halkına güvenmesi büyük bir hataydı.

Hz. Ali, Talha ve Zübeyir'in şehit edilmesinden sonra artık önünde hiçbir engel ve rakip kalmadığını zannetmişti. Şam'da, Muâviye b. Ebû Süfyan gibi güçlü bir adamın halifelik iddiasında bulunabileceğini düşünmemişti. Başka yerlerde de belirttiğimiz gibi gerek Ebû Süfyan gerek oğulları İslâmiyet'i, galip gelme ve kurtulma ümitleri bittikten sonra kabul etmişlerdi. Şu durumda Muâviye halifeliği ancak dünya menfaatlerine ulaşmak için isterdi.[6] Hz. Osman şehit olunca Muâviye Şam'da

5 Hz. Aişe'nin devesinin çevresinde yoğunlaşmasından dolayı "Cemel Savaşı" adı verilen bu savaşta, iki İslâm ordusu birbiriyle savaşmış ve neticede birçok değerli şahsiyet ölmüş ve hilâfet Hz. Ali'de kalmıştır. Savaşı hazırlayan neden ve sonuçlar konusunda İbnü'l-Esîr oldukça detaylı bilgiler vermektedir. Bkz. *İbnü'l-Esîr*, III, s. 226-275 (ng.).

6 Gerek burda, gerekse kitabın başka bölümlerde yazar zaman zaman, Emevî Devleti kurucusu Muâviye hakkında duygusal değerlendirmeler yapmaktadır. Yazarın birçok yerde Arap ırkçılığı, dünyevi hırslar ve menfaatperestlikle suçladığı Muâviye devrinde, Emevî devleti henüz tam anlamıyla bir Arap devleti

bulunuyordu. Çevresinde de Kureyş'in seçkinlerinden birçok kişi vardı. Bunların hepsi Ümeyye Oğulları'nın çokluk ve gücüne dayanarak Muâviye'ye destek olmaya ve uğrunda canlarını feda etmeye hazırdılar. Diğer yönden Peygamberlik nurunun Hâşim Oğulları'ndan ortaya çıkması Emevîlere ağır gelmiş ve bu yüzden Hâşimîlere olan düşmanlıkları artmıştı. Hâşimîler, Peygamberlik devrinde Mekke'den Medîne'ye göç ettiklerinde Ümeyye Oğulları Mekke'de rakipsiz kalmışlar ve İslâm mücahitleriyle yaptıkları Bedir vs. diğer savaşlarda başkanlığı ellerine almışlardı. Çünkü bütün bu savaşlarda başkanlığı Muâviye'nin babası olan Ebû Süfyan yürütmüştü. Hz. Ebubekir'in halifeliği döneminde bunları savaşlara gönderdiği sıralarda Ümeyye Oğulları'ndan Ebû Süfyan'ın oğlu Yezid Şam'a vali olmuştu. Yezid'in ölümünden sonra Hz. Ömer devrinde Yezid'in kardeşi Muâviye Şam valiliğine tayin oldu. Hz. Osman hilâfet makamına geçince Muâviye'yi aynı görevde bıraktı. Muâviye'nin yanında bulunan askerler çoğunlukla Kureyş'tendi. İşin sonunda başkanlık Cahiliye döneminde olduğu gibi İslâm'dan sonra da Ümeyye Oğulları'nın ve özellikle Ebû Süfyan ailesinin eline geçmiş ve Haşimîler Peygamberlik şerefiyle yetinerek dünya makam ve mansıplarından el çekmişlerdir.

Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra Muâviye kendisi için halifelik iddiası için bir vesile bulmuş oldu. Ona olan yakınlığı-

şekline bürünmemişti. Her şeyden önce Arapça devletin resmi dili bile değildi, bazı bölgelerde Rumca, bazı bölgelerde Farsça, bazı yerlerde de her iki dil beraberce kullanılıyordu. Ekonomik açıdan da Bizans ve Sasani etkisi kendisini gösteriyordu. Devlet dairelerinde Hıristiyan memurlar görev yapıyordu. Bizzat Muâviye'nin özel kâtibi Suriyeli bir Hıristiyan idi. Arap kaynaklarında özellikle "Muâviye'nin hilmi" (yumuşak huyluluğu ve şiddete karşı sabrı) sözü deyim haline gelmiştir. Muâviye Hz. Peygamber'in vahiy kâtibliği görevinde bulunmuş, Hz. Osman da dahil olmak üzere ilk üç halifenin hepsinin takdirini kazanmış, halifeliği döneminde yaptığı icraatlarla başarılı bir devlet adamı olarak tarihte yerini almıştır. Ancak olumlu özelliklerinin yanında amacına ulaşmak için çeşitli hileleri mübah gören, muhaliflerini para verip menfaat sağlayarak susturan ve buna benzer alışılmış gelenekler dışında bir siyaset takip ettiği için eleştirilen, kendine özgü politikası da yine aynı kaynaklarda yer almıştır. Kaynakların ortak görüşüne göre; en büyük hatası, oğlu Yezid'i kendisinden sonrası için veliahd olarak ataması kabül edilmiştir. Muâviye'nin kişiliği ve icraatları hakkında geniş bilgi için bkz. H. Lammens, "Muâviye", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, (İstanbul, 1979), VIII, 438-444 (ng.).

na dayanarak Hz. Osman'ın kanıyla boyanmış gömleğini Şam Camii'nde halka teşhir ederek onları intikam almaya davet etti. Hz. Ali ile yandaşlarını, Hz. Osman'ı öldürmekle suçladı.

Muâviye, işin başında Irak bölgesinde, Hz. Ali ile Talha ve Zübeyir arasında savaş yapılacağını haber alınca, Zübeyir ve Talha'nın Hz. Ali'ye karşı başarılı olacaklarını ve kendisinin savaşmasına gerek kalmayacağını düşünüyor ve umuyordu. Ancak Talha ve Zübeyir şehit olup, Hz. Ali galip gelince artık savaşmak gerektiğini düşünerek Hz. Osman'ın intikamını almak iddiasıyla ortaya atıldı. Muâviye, İslâm'a yalnızca dünyevî menfaat sağlama noktasından bakan, Arapların dâhilerinden bazı kişileri, özellikle Amr b. el- Âs'ı kendisine danışman ve yardımcı yaptı. Hz. Osman halifeyken Amr b. el-Âs'ı Mısır valiliği görevinden uzaklaştırmıştı. Muâviye Amr b. el-Âs'ı kendisine bağlayarak galip geldiğinde Mısır valiliğini ona vaad etti. Amr b. el-Âs, Muâviye ile birlikte Hicret'in 37. (M. 657) yılında Sıffin Savaşı'nda Hz. Ali'ye karşı savaştı. Hz. Ali bu savaşta galip geliyordu, ancak Amr b. el-Âs tarafından yapılan bir tuzak ve hile savaşın akışını değiştirdi. Tam aksi bir sonuç vererek halifeliğin Ehl-i Beyt'ten Ümeyye Oğulları'na geçmesine neden oldu. Amr b. el-Âs, Muâviye'nin yanında bulunan adamlara savaşı sona erdirmeleri için mızrakların uçlarına Kur'ân-ı Kerîm sayfaları takmalarını emretti. Hz. Ali'nin adamları bu hileye kandılar. Savaşı durdurmak için Hz. Ali'ye baskıda bulundular. Ali bu ısrarlar üzerine savaşı durdurmak zorunda kaldı. İki taraf arasında yapılan görüşmeler sonunda aradaki problemin hakem aracılığıyla çözülmesine karar verildi.

Tahkîm (Hakem) Olayı (H. 37/M. 657)*

İki tarafın da birer hakem görevlendirmesi gerekiyordu. Ali'nin yandaşları sahâbenin büyüklerinden Ebû Musa el-Eşa-

(*) Hz. Osman'ın öldürülmesi, öncesi ve sonrası politik gelişmeler, Sıffîn Savaşı ve Hakem olayı konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Martin Hinds, *Studies in Early Islâmic History*, (ed. Jere Bacharach, Lawrence I. Conrad, Patricia Crone), (Princeton, 1996), 1-142 (ng.).

rî'yi, Muâviye tarafı ise Amr b. el-Âs'ı hakem olarak görevlendirdi. Ancak zekâ ve deha açısından iki hakem arasında büyük fark vardı. Bu iki kişinin vereceği hükme razı olacaklarını açıklamak ve kararı açıklamak için özel bir gün bile belirlediler. Ancak Amr b. el-Âs hileyle Musa'yı aldattı; Müslümanların istedikleri kişiyi halife seçmeleri için, gerek Hz. Ali'nin gerek Muâviye'nin görevden alınmalarını teklif etti. Ebû Musa ona inandı ve bu düşünceyi uygun gördü. Amr b. el-Âs kurduğu tezgâhı ve yaptığı hileyi tamamlamak için Ebû Musa'nın yaş ve konum olarak kendisinden büyük olmasını kullanarak alınan kararı önce onun açıklamasını önerdi. Ebû Musa, Amr b. el-Âs'ın hilesini düşünmeyerek bu öneriyi kabul etti. Halkın önüne çıkarak verdiği kararı şu şekilde açıkladı: "Ey Halk! Toplumun karışıklık ve uyuşmazlığa düşmesinin nedenlerini inceledik. Halka en fazla yararlı olan şey ortadaki bu karışıklığı yok edecek bir çözüme, Amr'la beraber karar verdik. O da Hz. Ali'yi ve Muâviye'yi, ikisini birden halifelikten uzaklaştırmaktır. Halk istediğini halife seçsin. İşte ben Hz. Ali'yi halifelikten düşürüyorum. Artık siz kendi işinize sahip olun ve uygun gördüğünüzü halife seçin."

Ondan sonra Amr b. el-Âs, halkın ortasında durarak tamamen farklı bir kararı açıkladı: "Ebû Musa'nın söylediklerini işittiniz. Müvekkilini yani Ali'yi halifelikten alıyor. Kendisi Ali'yi nasıl görevden alıyorsa ben de ona katılıyor ve kendi müvekkilim olan Muâviye'yi destekliyor ve halifeliğe onu layık görüyorum. Çünkü Muâviye, Hz. Osman'ın dostu, destekçisi ve katillerinin bulunmasını ve olayın soruşturulmasını isteyen, halk arasında onun makamına geçmeye en uygun kişidir."[7]

---

7 İslâm tarihinde son derece önemli bir dönüm noktası olan *Tahkîm Olayı* ve onu takip eden gelişmeler konusunda bugüne dek, çok şey yazılmıştır. Ancak bunların çoğu oldukça duygusal, propaganda amaçlı, mükerrer çalışmalardır. Bu tür değerlendirmeler, maalesef hakem olayının objektif, bilimsel ve mantıklı bir biçimde ele alınmasını engellemiştir. Bunun tam tersi bir inançla yapılan yorumlar ise, Hz. Ali sevgisi ve taraftarlığının sınırlarını aşamayan subjektif ve tek taraflı çalışmalar olmaktan öte geçememiştir. Oysa orjinal kaynaklara baktığımızda, olayın gerçekleştiği anda bile sahâbenin ileri gelenleri Amr b.Âs'ın çirkin bir siyaset takip ettiğini, yaptığının insaf ve dürüstlüğe sığmadığını bizzat yüzüne haykırmışlar ve kendisini ayıplamışlardır. Geniş bilgi için bkz. *İb-*

Halk, Amr b. el-Âs'ın anlaşmaya tamamen ters kararını işitince, Amr'ın hile yaptığını anladılar. Ancak ne çare ki bu hile, sonuç açısından çok etkili oldu. İş yalnız halifeliğin Muâviye'ye geçişiyle sonuçlansaydı bu kadar önemli olmazdı. Ayrıca, Hz. Ali yandaşlarının kendi aralarında bölünmelerine de neden oldu. Çünkü Ali yandaşlarından bazıları tahkîmi kabul etmesinden dolayı Hz. Ali'yi sorumlu ve suçlu görerek kendisinden ayrıldılar. İslâm tarihinde özel bir yer işgal eden "Hariciler" işte bunlardır. Hz. Ali bunun üzerine iki düşman arasında kalmıştır. Hariciler bu iki düşmandan en zorlusuydu. Hz. Ali (H. 40/M. 661) yılında Kûfe mescidinde bu Haricilerden birinin kılıcıyla şehit edildi. Hz. Haydar'ın (Ali) belirtildiği şekilde şehit edilmesi üzerine Kûfe halkı oğlu Hz. Hasan'a bîat ettiler. Oysa Muâviye halifelik davasından vazgeçmiyordu. Hz. Hasan Muâviye'ye karşı savaşla galip gelemeyeceğini anladığından boşuna kan dökülmemesi için hilâfetten kendi isteğiyle çekildi. Bu gelişmeler üzerine Şam'da Muâviye'ye bîat edildiği için hilâfet kürsüsü Kûfe'den Şam'a taşınmış oldu. Hulefâ-i Râşid'in devleti de böylece bitmiş oldu.[8]

---

nü'l-Esir, III, s. 335- 337 vd. Kısaca özetlemek gerekirse: Bazılarınca Amr b. Âs'ın keskin zekâsı ve ince politika yapma beceri ve yeteneği gibi gösterilmeye çalışılan bu olay, İslâm tarihinde birçok karışıklık, fitne ve savaşların kapısını açan kötü bir örnek olmuş, dürüstlük cezalandırılmış, sözünde durmama ve aldatma bir faziletmiş gibi sonraki nesillere aktarılmıştır. Ancak yine de tüm bu olaylar ve gelişmeler Amr b.Âs'ın büyük bir sahabi, komutan ve devlet adamı olduğu gerçeğini ortadan kaldırmaz. Onun bu özelliklerini takdir eden Hz. Ömer'in şu sözü çok ilginçtir: "Amr, dünyada kaldıkça hep idareci olmalıdır." Bkz. Ahmet Önkal, "Amr b.Âs", *DİA*, III, 80. Amr'ın, idareciliği kaybedince neler yapacağını yıllar önce gören Hz. Ömer'in bu tesbitine ve kerametine hayran olmamak mümkün mü (ng.)?

8 Hz. Ali'nin şehit edilmesinden sonra ona bağlı olanlar, küçük bir grup dışında, büyük oğlu Hasan'ı halife ilan ettiler (H. 40/M. 661). Hz. Hasan, içinde bulunduğu durumu gözden geçirince, bir tarafta çok güvenemeyeceği bir ordu, karşı tarafta ise güçlü bir düşman gördü. Buna ek olarak, kendisi karakter olarak fitneden ve kan dökülmesinden hoşlanmayan, gönlü Müslümanlara karşı sevgiyle dolu bir şahsiyetti. Bu nedenle gerek kendi şahsı, gerekse tüm Müslümanların huzuru için, altı ay sonra kendi isteğiyle halifelik görevinden çekilerek Muâviye'ye bıraktı. Muâviye'den sonra Müslümanlar arasında şûrâ yani seçime başvurmak şart koşulmuştu. Bu olay üzerine, Hz. Hasan'ın taraftarları pek azı hariç ona kızdılar ve yanından ayrılarak Muâviye tarafına geçtiler. Hz. Hasan (H. 47/M. 667 yılında) 45 veya 48 yaşında vefat edinceye kadar küçük bir grup ken-

Buraya kadar verdiğimiz malûmattan anlaşıldığı üzere Râşid Halifelerin devletleri zühd, takva, salah ve diyanet üzerine kurulmuş, hakkaniyet ve adalet ile desteklenmiş bir hükûmet idi. Hulefâ-i Râşidin salâh ve takvadan dolayı çok basit bir hayat geçirmişlerdir. Onların döneminde hilâfet makamı bir hükûmet başkanlığından daha çok dinî bir makamdı. Halifeler adi ve basit bezden elbise, liflerden yapılmış ayakkabı giyerlerdi. Taşıdıkları kılıfların askısı da liftendi. Sokaklarda halktan biri gibi gezerlerdi. En adi bir adam ile konuştukları zaman bile, ondan kendi sözlerinden daha sert, daha şiddetli sözler işitir ve buna sabrederlerdi. Raşid Halifeler kendilerinin özelliği olan bu tür tavır ve davranışları, İslâm dininin kurallarından sayarlardı. Halk üzerindeki egemenlik ve saygınlıklarını, karakterlerini oluşturan salah, takva, adalet, ihsan ve yüce ahlak ve samimi yaşantılarıyla örnek olarak sağlıyorlardı.

Hulefâ-i Râşidin'in yiyecekleri de halkın en fakirlerinin yemeklerinden daha sadeydi. Onların bu konuda böyle mahrumcasına bir kanaat ile yetinmeleri yokluktan veya acizlikten ileri gelmiyordu. Bu dar ve sıkıntılı yaşamı kendi halklarından fakir olanlarla aynı sıkıntıları paylaşmak, böylece onların gönüllerini hoş tutarak memnun etmek için tercih ediyorlardı. Çoğunlukla kendi gelirlerinden ellerine her ne geçerse hepsini fakirlere verirlerdi. Örneğin Hz. Ali kendi şahsî mülklerinden aldığı gelirlerin çoğunu, her zaman fakir ve ihtiyacı olanlara dağıtırdı.

Raşid Halifeler paraya, servete ve zenginliğe asla önem vermedikleri gibi o dönemde yaşayan diğer sahâbeler de aynı düşünce ve ahlâktaydılar. Muhtemelen Raşid Halifelerin bu halleri, Peygamber döneminden henüz uzaklaşılmamış, ona karşı

---

disine sadakatlerini sürdürdüler. Ayrıntılar için bkz. Hüseyin Atay, *Ehl-i Sünnet ve Şia*, (Ankara, 1983), s. 29-30; Hasan Onat, *Emeviler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, (Ank. 1993). Hz. Hasan'ın Muâviye adına halifeliği bırakmasıyla ortalık biraz durulmuştu. Bu nedenle bu yıla *birlik yılı* denmiştir. İlk halife Hz. Ebubekir'den Hz. Hasan'ın halifeliğinin sona erdiği tarihe kadar geçen 30 yıllık döneme de tarihçiler *Hulefâ-i Râşidîn Dönemi* adını verirler (ng.).

olan saygı ve sevginin de kalplerinde çok sağlam yerleşmiş olmasından ileri geliyordu. Peygamber döneminde ve daha sonra ona yakın zamanlara kadar dünya malına ilgi azdı. Ancak o devirden uzaklaştıkça, yavaş yavaş herkesin kalbinde Peygamber devrinin etkisi azalmaya başlamış, dünya hırsı ve menfaati arkasında koşma her geçen gün daha da artmıştır. Eldeki bilgilerden anlaşıldığına göre, Müslümanlar arasında dünya nimetlerine karşı ilgi, hırs ve arzu, Raşid Halifeler devrinin sonlarına doğru başlamıştır. *Mesûdi* diyor ki: "Sahâbe Hz. Osman zamanında çiftlik ve mal sahibi oldular. Hz. Osman'ın, şehit olduğu sırada hazine sorumlusunun yanında 150.000 dinarı ve 1.000.000 dirhemi vardı. Vadi el-Kura ve Huneyn vs.'de bulunan köyleri ise 100.000 dinar değerindeydi. Pek çok deve ve at da bırakmıştır. Sahâbenin büyüklerinden Zübeyr'in ölümünden sonra bıraktığı servetin 1/8'i 50.000 dinara ulaşmıştı bunun dışında bin kısrak ile bin cariye bırakmıştı. Talha'nın Irak yönünden günlük gelirleri 1.000 dinara ulaşıyordu. Surat tarafından gelen gelirler ise diğerinden daha çoktu. Sahâbeden Abdurrahman b. Avf'ın ahırlarında bin at bulunuyordu. Bundan başka bin devesi ve 10.000 koyunu vardı. Ayrıca ölümünden sonra bıraktığı mallarından 1/4'ü 84 bin dinara ulaşmıştı. Sahâbe ve ensarın büyüklerinden Zeyd b. Sâbit o kadar çok altın ve gümüş bırakmıştı ki onları keserle kırmak zorunda kalmışlardı. Bundan başka kendisinin bıraktığı çiftlikler ve malların değeri 100.000 dinar kadardı. Zübeyr, biri Basra'da, diğeri Mısır'da, üçüncüsü Kûfe'de, dördüncüsü İskenderiye'de olmak üzere kendisi için dört konak yaptırmıştı. Talha da kendisi için Kûfe'de bir konak yaptırdığı gibi Medîne'deki evini kireç, kiremit ve sac ağacı kerestesinden inşa ettirdi. Böylece sahâbenin büyüklerinden olup emri altında bulunan askerle "Kadisiye" zaferini kazanmış olan Sa'd b. Ebî Vakkas, Medîne'nin Akik adındaki mahallesinde kalın ve yüksek duvarlı ve geniş avlulu bir konak yaptırarak yukarı katlarına da balkonlar ekletmişti. Yine sahâbenin büyüklerinden ve Bedir Savaşı'nda büyük kahramanlık gösteren mücahitlerden Mikdad da Medîne'de içi ve dışı kireçle kapatılmış bir ev yaptırmıştı. Aynı şe-

kilde Ya'lâ b. Münebbih, 50.000 dinarla 300.000 dirhem değerinde bulunan akarlar vs. mallar bırakmıştı."*

Raşid Halifelerin halifeliği dönemi 30 yıldan fazla sürmemişse de bu zaman içinde yapılan İslâm fetihleri batıda Afrika'nın önemli bir bölümüne, doğudan Horasan ve Semerkant'a kadar genişlemişti.

Emevîler (Ümeyye Oğulları Devleti) (H. 41-132/M. 661-750)

Hz. Ali'nin şehadetinden ve Hz. Hasan'ın hilâfetten davasından kendi isteğiyle çekilmesinden sonra, halifeliğin Emevîlere nasıl geçtiğini yukarıda anlattık. Emevî devleti kurucusu ve ilk hükümdar ve halifesi Muâviye'ydi. Ümeyye Oğulları'nın halifeliği Râşid Halifelerin halifelik anlayış ve biçiminden farklıdır. Râşid Halifeler döneminde halifeler, nefislerini dünyevi arzu ve hırslardan arındırmış, tüm çabalarını öte dünya ve hesap verme düşüncesiyle sınırlandırmış, daima halkın iyilik ve rahatı için çırpınan kişilik ve özellikleriyle sivrilmişlerdi. Emevîler devrinde ise hilâfet dünyevi bir saltanat biçimine döndü. Râşid Halifeler zamanında halife, saf ve temizlik, doğruluk ve adaletle kendini halka sevdirerek, hâkimiyet ve otoritesini yürütürken, Emevîler devrinde, vaziyet ve ortama göre hareket ediyor, halkı korkutarak veya para ve ihsanlarla satın alarak kendilerine destekçi yapıyor ve bu şekilde hükümlerini sürdürüyorlardı. Bunun nedeni, hilâfeti ele geçiren Muâviye'nin Hulefâ-i Râşidin gibi, yalnızca ahiret saadeti amacıyla hilâfeti talep etmemesidir. Muhtemelen Şam'da, elinde bulunan büyük zenginlik olmasaydı, Muâviye halifeliği ele geçirmekte başarılı olamayacaktı. Halifeliği elde edince etrafa mal ve para dağıtarak kendi yandaşlarının maaşlarını da artırmıştı. Bu paralar özellikle de Hâşim Oğulları'na veriliyordu. Bununla amacı halifeliği kendilerinden aldığı için hakkında besledikleri düşmanlık ve intikam duygularını sakinleştirmek veya değiştir-

(*) Mes'ûdi, Mürûcüz-Zeheb, I, 434.

mekti. Bu yüzden Hâşim Oğulları'ndan biri, kendisini ziyaretine geldiğinde çok fazla iltifat ve ikramda bulunur onu memnun etmeye çalışır, her ne işi varsa hepsini öne alır ve çözüme kavuştururdu. Pek çok kez Hâşim Oğulları, Muâviye'nin huzurunda bulundukları sırada halifeliğin kendi hakları olduğunu, Muâviye'nin yüzüne karşı halifeliği çaldığını söylerlerdi. Muâviye bunların hepsini büyük bir sakinlik ve sessizlikle dinler ve hoşgörüyle karşılık verirdi. Hediye, bahşiş ve yumuşaklıkla dillerini keser, yani ağızlarını kapatırdı.

Muâviye savurganlığı, saltanatta gösteriş ve debdebeyi Rumlardan almış ve onlarda olduğu gibi kendisine özel muhafızlar tayin etmiştir. Muâviye yolda yürürken ve namaza gidip gelirken bu muhafızlar ellerinde mızraklarla kendisiyle beraber gider ve ona korumalık yaparlardı. Ayrıca kendisine ait bir saray yaptırmış ve içine saltanat tahtı kurdurmuştur. Kapısına yağver ve teşrifatçı koydurdu. Camide de namaza geldiğinde, namazı içinde kılmak üzere kendisine ait özel bir bölüm yaptırdı. Muâviye, büyük olasılıkla bu tedbirleri Hz. Ali'ye yapılan suikastın kendisine de yapılacağını düşündüğünden yapmış olmalıdır. Zaten daha önce bir suikasta uğramış ancak hayatını bir tesadüf eseri kurtarabilmişti. Muâviye ipekli ve kadife elbise giymek gibi işlerde de Rumlara özenmiştir. Aşağıda ayrıntılı olarak üzerinde durulacağı gibi, İran ve Rumlarda olduğu gibi posta ve istihbarat teşkilatını kabul ederek, divan dairesini kurduran da Muâviye'dir.

Muâviye'nin İslâm devleti bünyesinde yaptığı yeniliklerden biri de, öteden beri seçimle belirlenen halifelik makam ve kurumunu, kendi soyu için irsî bir şekle çevirmesidir. Başlangıç olarak önce kendisi oğlu Yezid'e biat ettikten sonra, halkı da onun veliatlığına biat etmeye davet etti. Oysa, Hz. Ali'nin vefatından sonra oğlu Hasan'a yapılan biat şekli böyle değildi. Hz. Hasan'a halk, bir zorlama olmaksızın kendi istekleriyle biat etmişti. Hz. Ali halifeliği kendi oğluna vasiyet etmemişti.

Emevîlerin halifeliği ele geçirmelerine yardım eden hususlar nelerdir?

Gerek Muâviye gerek kendisine biat eden halk, halifeliğin

Peygamber'in Ehl-i Beyti'nin hakkı olduğunu bildikleri halde, halifeliği Ehl-i Beyt'ten alarak kendi sülalesine bırakması konusunda, Muâviye'ye yardım eden etkenlerin gerçekten iyi incelenmesi gerekir. Kuşkusuz bu etken ve nedenler çeşitlidir. Bunların bir kısmını daha önce belirtmiştik. Diğer kısmını da burada açıklayacağız. Yukarıda da belirtildiği üzere, Muâviye amacına ulaşmak için Amr b. el-Âs gibi çok ünlü bir dâhiyi kendisine yandaş ve danışman yapmıştı. Amr, Mısır valiliğine karşılık hemen Muâviye'ye bîat etmişti. O cümleden olarak babası belli olmayan fakat deha ve dirayet sahibi olan Ziyad b. Ebîh'i (babasının oğlu Ziyad) de kendisine yandaş yapmıştı. Muâviye, Ziyad'ın babası yönünden olan şaibesini silmek için onu temize çıkaracak bir hayat hikâyesi uydurdu. Ziyad'ın, kendi babası Ebû Süfyan tarafından kardeşi olduğunu iddia ederek ve kendi kütüğüne dahil ederek Ziyad b. Ebî Süfyan adını verdi. Bu nedenle Ziyad, Muâviye'nin en büyük destekçisi ve yardımcılarından oldu ve Irak vs. bölgelerde Emevîler'in yayılması ve güçlerini artırmaları uğrunda büyük hizmetlerde bulundu. Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hüseyin'i o meşhur olayda (Kerbela Olayı) (H. 10 Muharrem 61/M. 10 Ekim 680) şehit eden Ziyad'ın oğlu Abdullah'tı. Ziyad'ın oğulları ve torunları 3. Abbâsî halifesi Mehdi'nin zamanına kadar (159) Kureyş'e bağlanarak geçinmişlerken, söz konusu halife onların soylarını Sakif kabilesinden Ubeyd el Rumi adında bir adamın üzerine yazdırarak kendilerini Kureyş sülalesinden çıkarmıştır.

Muâviye'nin bu şekilde kendisine yandaş yaptığı dâhilerden biri de Mugîre b. Şu'bey'di. Oğlu Yezid'e bîat etmeye ve halifeliği kendi sülalalesine ait kılmaya Muâviye'yi cesaretlendiren, heveslendiren ve Ziyad b. Ebih'i Muâviye'ye getirip ona destekçi yapan da bu kişiydi.

Tarihçiler bu dört adamı, Arapların en büyük dâhileri (duhât-ı erbaa) olarak kabul ederler, üstelik o tarihçilerden biri bunları şu şekilde anlatır: "Muâviye gibi hilim ve teennisi çok adam görmedim. Toplu bir halde bulunan adamlara galip gelmekte ve hayatını tehlikeye atmakta Amr b. el-Âs kadar kudret sahibi bir adama rast gelmedim. Ziyad kadar içi dışına ben-

zeyen bir adam bulunamaz. Mugîre'ye gelince, bu adam sekiz kapılı bir kentte bulunup o kapılardan hiçbirinden hile ve oyun yapmaksızın çıkmak mümkün olmasa, Mugîre o sekiz kapının hepsinden de çıkabilir".

Hz. Ali'nin, hâkimiyette hileyi ve devlet idaresinde kurnazlığı uygun görmemesi, Muâviye'nin başarılı olmasına yardım eden en önemli etkenlerden biridir. Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra Hz. Ali'ye bîat olunduğu sırada Hz. Ali'nin icraatı bu iddiamıza delildir. Çünkü o sırada Mugîre, Hz. Ali'ye giderek, halîfelik makamının kontrolünü büsbütün elde edinceye kadar Zübeyr, Muâviye, Talha'yı vs. valileri, Hz. Osman'ın zamanında olduğu gibi, görevlerinde bırakması ve tüm halk kendisine bîat ettikten sonra o zaman istediğini yapması gibi, zekice bir görüş ve taktik ileri sürmüştü. Ancak, Hz. Ali bu gibi sözleri hile, sahtekârlık ve halkı aldatma olarak kabul ettiğinden bu görüşe önem vermedi. Amca oğlu Abdullah b. Abbas da aynı öğütte bulundu. Hz. Ali onu da dinlemedi. Mugîre, sözlerinin etkisiz ve yararsız kaldığını görünce Hz. Ali'nin fikrine uymaya karar verir ve ertesi gün Hz. Ali'nin yanına gider ve önceki günkü savaşta Hz. Ali tarafından ileri sürülen görüşün çok yerinde olduğundan söz eder. Oysa Hz. Ali, Mugîre ile ibn Abbas'ın görüş ve değerlendirmelerine göre hareket etmiş olsaydı onlardan hiçbiri kendisine düşman olmaz, ne Mugîre ne de destekçilerinden diğerleri taraftarlığı bırakmaz, Cemel ve Sıffin olayları olmaz ve halîfelik de Emevîlere geçmezdi.

Muâviye ve diğer Ümeyye Oğulları'nın egemenliklerini güçlendirmek için kullandıkları diğer etkili bir kuvvet daha vardı ki, o da paraydı.

Bunlar para ile menfaat sağlayarak kendilerine yandaş gruplar elde ediyorlar ve yine onun sihirli gücüyle kendi düşmanlarını kendilerine yaklaştırıyor ve bağlıyorlardı. Şöhret sahibi bir şair, makam sahibi bir kişi onlara başvurunca, onu bağış ve hediyelerle minnet altında boğuyorlardı. Bu yöntemlerle Hz. Ali ve soyuna karşı galip geldiler. Oysa, Hz. Ali ve yandaşları paranın bu şekilde kullanılmasına tenezzül etmedikleri gibi bunu bir ahlâksızlık kabul ediyor ve bir konuda haklı olmanın

tek başına başarı ve zaferi elde etmek için yeterli olduğuna inanıyorlardı. Aslında, halk henüz kişisel yarar ve emellerin peşine düşmeden önce, İslâm'ın ilk yıllarında Peygamberliğin saygınlık ve görkemi herkesin üzerinde etki yaptığı dönemde, Hz. Ali ve yandaşlarının savunduğu bu düşünce başarılı olmuştu. Ancak daha sonra zemin ve zaman değişmişti. Para ve menfaat en büyük güç ve etkiye sahipti. Bize göre, ortada para ve menfaat sağlamanın rolü olmasaydı Kûfe halkı Hz. Hüseyin'e ettikleri bîattan dönmezler ve onun şehadetiyle sonuçlanan Kerbela olayı gibi feci bir sonuç yaşanmazdı. Kısacası, Hz. Hüseyin'i şehit edenler para karşılığında şehit etmişlerdi. Hz. Ali'den sonra halifeliği kendi nefsi için elde etmeye çalışan büyük sahabilerden Abdullah b. Zübeyr'i şehit edenler de aynı şekilde para kuvvetiyle öldürmüşlerdi. Abdullah b. Zübeyr, Emevîler gibi yanındaki paraları kendisi saçıp dağıtmış olsaydı halifelik Emevîlerin değil belki kendisinin ve sülalesinin olacaktı. Abdullah, Kâbe'nin mallarını halka vermek istemedi. Ancak böyle yapmakla kendine kötülük yapmış oldu. Öyleki, onun rakibi ve düşmanı olan Emevî halifesi Abdülmelik bu hususu, daha sonra ölüm döşeğindeyken açıkça şu sözlerle anlatmıştır: "Hilâfet işlerini idare edecek benden daha güçlü bir adam yoktur. İbn Zübeyr çok namaz kılar, çok oruç tutar, ancak cimriliğinden dolayı elinden idare ve iş gelmez.

Ancak garip olan şudur ki; Hz. Abdullah b. Zübeyr hakkında halk tarafından böyle cimrilik yakıştırması yapılırken, onun kardeşi Musa'b b. Zübeyr o sırada gerek kendisi gerekse yakınları için çok para harcıyordu. Üstelik Hz. Hüseyin'in kızı Hz. Sekine'nin evliliğine 1 milyon dirhem (frank) harcamıştı. Halbuki askerler büyük bir sıkıntı içindeydiler ve para istiyorlardı. Onlara verilmiyordu. Başka yerlere saçılıp dağıtılıyordu. Bunun üzerine Abdullah b. Hümmam, Abdullah b. Zübeyr'e durumdan şikâyetini gösteren şu anlamda üç beyit yazıp gönderdi:

> "Müminlerin emrini aldatmak istemeyen bir nasihatçiden şu sözleri bildir. Asker kumandanları aç bırakılarak, bir kızın çe-

yizine ve düğününe 1 milyon verilmez. Hz. Ömer'e bu sözlerimi söylesem size ettiğim bu şikâyeti ona etsem ürperirdi."

Abdülmelik, otorite ve yönetimini daha da güçlendirmek için, Ümeyye Oğulları hükümdarları içinde para ve mal dağıtımında en fazla ileri giden kişiydi. Ünlü Haccac b. Yusuf (M. 661-714), ibn Zübeyr'i Kâbe'de kuşattığı zaman (M. 692) adamlarına; Kâbe'nin mancınıkla taşa tutulmasını emretmişti. Bu emri saygısızca bulan askeri bir korku kapladı ve emrin yerine getirilmesine cesaret edemediler. Haccac bir sandalye getirtti. Üzerine oturdu. Askere dönerek: "Ey Şam halkı! Abdülmelik'in bağış ve ihsanlarını hatırlayınız. Bağışlara kim nail olmak istiyorsa savaşsın dedi." Bunun üzerine askerler Haccac'ın emrini yerine getirdiler.

Abdülmelik çoğu kez halka paralar dağıtarak kendine yandaş olmayanların düşmanlığını ve zararlarını yok ederdi. Bu şekilde halk kendisini bırakıp parayla meşgul olurdu. Abdülmelik ile Beytülmâl bakanı Amr b. Saîd arasında geçen olay buna bir örnektir. Amr b. Saîd Şam'ı Abdülmelik'ten almaya kalkışmıştı. Abdülmelik Amr b. Saîd'e aman vererek hileyle kendi huzuruna getirdikten sonra onu öldürdü. Amr'ın yandaşları onun öldürüldüğünü anlayınca Abdülmelik'in sarayını kuşattılar. Abdülmelik işin tehlikeli ve kötü bir sonuca varacağından korkarak, Amr'ın başını halkın önüne attırdı. Aynı anda Abdülmelik'in oğlu Abdülaziz halk üzerine para dolu keseler atmaya başladı. Sarayı kuşatanlar bir kesik başa bir de paralara bakmışlar, paraları toplamayı yeğleyerek ele geçirdikleri paralarla sarayın etrafından uzaklaşmışlardır.

Abbâsîler zamanında paranın etkisi bundan da güçlüydü. Üstelik onların egemenlik ve güçleri halifenin askere dağıttığı paranın miktarına göre, güçleniyor veya zayıflıyordu. Özellikle Memlûklular, devletin kontrolünü ele geçirdikten sonra, hilâfet makamına çıkabilmek için gerekli olan destek ve yardımlar ancak parayla elde edilebiliyordu. Memlûklar halife değiştikçe bîat hakkını isterlerdi. Buna ek olarak bazen de bir senelik veya daha uzun süreyi kapsayacak biçimde toplu maaş isterlerdi.

Emevîlerin egemenliğini destekleyen ve güçlendiren özelliklerden biri de, -dine ve dindarlara karşı çıkmayı gerektirse bile- kendi menfaatlerine uygun gelen her şeyi yapmaktan geri durmamalarıdır. Emevîler Hz. Peygamber'in kızının oğlu, yani torunu Hz. Hüseyin'i şehit ettiler. Kâbe-i Muazzama'yı mancınıklarla taşa tuttular. Peygamber'in amcaoğlu ve damadı olan Hz. Ali'ye camilerde minberlerde lanet okuttular. Lanet etmeyenleri de katlettiler. Buna benzer çok şeyler yaptılar.

Emevî Halifeleri

Muâviye yukarıda açıklandığı gibi, halifeliği kendi soyuna ait, ırsî bir saltanat haline getirmişse de, bu saltanat sistemi kendi çocuklarından öteye geçemedi. Kendi çocuklarından kendisi hayattayken veliahdlığa tayin olunan yalnız Yezid halife oldu. O da birkaç yıldan fazla halifelik yapamadı. Ancak, Yezid devrinde Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi (H. 61/M. 680)) gibi korkunç olaylar yaşandı. Yezid ölünce halifelik konusunda halk arasında anlaşmazlık ve uyuşmazlık baş gösterdi. Yezid'in, Muâviye adındaki oğlunu ikinci Muâviye adıyla halife yaptılar. Halbuki bu kişi, halifeliğin kendilerinin yani Emevîlerin hakkı olmadığı düşüncesindeydi. Kısa bir süre sonra öldü. Bunun üzerine Ümeyye Oğulları birinci Muâviye'nin soyundan olmayan, ancak Emevî sülalesinden olan Mervân b. el-Hakem adında yaşlı bir adama bîat ettiler (H. 65). Mervân hilâfet makamında birkaç ay kaldıktan sonra öldü. Ancak hilâfet kendisinden sonra onun nesline geçmiş oldu. Bu tarihten sonra Ümeyye Oğulları'ndan gelen halifelerin hepsi Mervân'ın soyundandır. Bunların en ünlüsü yukarıda adı geçen Abdülmelik b. Mervân'dır. H. 65-86 (685-705) yıllarında halifelik yapmıştır.

Abdülmelik b. Mervân İslâm uygarlığı tarihinde önemli bir yer tutar. Çünkü İslâm şehirlerinde resmî daireler her bölgede o bölge halkının diliyle ve o dile alışkın yerli memurlar aracılığıyla idare olunurken, bu yöntemi terk edip Arapça'yı hükûmet işlerinde resmî dil yapan kendisiydi. Örneğin Mısır divanının

resmî dili Kıptîce ve idareye bakanlar Kıptîydiler. Aynı şekilde, Şam'da resmî dil Rumca ve hükûmet dairelerinde görev yapanlar Rumcayı bilen yerli Hıristiyanlardı. Irak'ta ise resmî dil Farsça ve işe bakanlar da o dili bilen yerli memurlardı. Abdülmelik bunların hepsinde, yerli dillerin yerine devletin resmî dili olarak Arapça'nın kullanılmasını ve hükûmet işlerinde de Müslüman memurların görevlendirilmesini emretti. Bu teşebbüsün İslâm devletinin egemenliğini güçlendirme yönünde ne derece büyük etki yaptığını açıklamaya gerek yoktur. Bu uygulama, Arapça'yı ülkenin her tarafında genelleştirmiş ve halkın zamanla kendi dillerini, gelenek ve göreneklerini, yöntemlerini unutarak, kendilerini Arap saymaya başlamalarına neden olmuştur. Bununla beraber, Arapça'nın bu şekilde yayılıp kullanılmasına neden olan diğer bir sebep de dinin dili olmasıdır.

Bundan başka Abdülmelik Arapça yazılı para bastırmıştır. Aşağıda detayları görüleceği üzere tırazı (ipek ve kadifeden yapılmış, halife ve devlet adamlarına ait elbise) Rumca'dan Arapça'ya çeviren de kendisiydi. Abdülmelik zamanında Irak valiliğinde, deha, şiddet ve katılığıyla ünlü olan Haccac b. Yusuf bulunuyordu (Haccac-ı Zâlim). Bu adam Abdülmelik'in saltanatını destekleyip güçlendirmek uğrunda çok şey yapmıştır. Emevîlere karşı hilâfet davasında bulunan Abdullah b. Zübeyr'i, Kâbe içinde kuşatıp Kâbe'yi mancılıkla döven ve Abdullah'ı şehit ederek halifeliğin Abdülmelik üzerinde kalmasını sağlayan işte bu Zalim Hacca'dı.

Ömer b. Abdülaziz b. Mervân (M. 680-720) da Emevî halifelerinin en ünlülerindendir. Hicrî 99-101 (717-720) de iki yıl halifelik yaptı. Ömer b. Abdülaziz, Emevî halifeleri içinde Râşid Halifelerin hal ve yoluna en çok yaklaşan kişiydi. Muhtemelen kendisinin bu karakter ve tutumu, Hz. Ömer b. Hattab'la akraba olmasından ileri geliyordu. Ömer b. Abdülaziz, Hz. Ömer'in kız torununun oğluydu. Hilâfet makamına geçince zühd ve adalette büyükbabası Hz. Ömer'in izini takip etti. Emevîler hilâfet davasına kalkıştıkları tarihten beri cami minberlerinde Hz. Ali'ye lanet okumayı alışkanlık edinmişlerdi. Ömer b. Abdülaziz bu çirkin hareketi İslâm'ın ruhuna aykırı

görerek kaldırdı. Ancak kendisinin bu gibi icraatları Ümeyye ailesince hoş karşılanmadı. Özellikle Ömer b. Abdülaziz, Hz. Ömer'in akraba ve yakınlarına yaptığı gibi, Emevîlerin emlâk sahibi olmalarını yasaklamıştı. Ümeyye Oğulları Ömer b. Abdülaziz'in bu konudaki emirlerini dinlemeyince ellerinde bulunan malları geri aldırmıştı. Bunun üzerine Emevîler Ömer'in halifelik zamanının uzamasından ve halifeliğin kendi ellerinden gitmesinden korkarak, bir an önce onu öldürmeye karar verdiler.

Halife Ömer b. Abdülaziz'in zehirlenerek öldürülmesinden sonra Abdülmelik'in oğlu Yezid halife oldu. Ömer b. Abdülaziz'in amca oğlu olan bu halife, eğlenceye, içkiye ve çalgıya çok düşkün biriydi. Hilâfet işleriyle uğraşacağı yerde, Selâme ve Habbâbe adında iki cariyeyle meşgul oldu. Habbâbe, Yezid'in akıl ve kalbini tamamen eline geçirerek, ülkesinde bir çeşit hükümdar olmuştu. İstediğini göreve getiriyor, istediğini görevden alıyordu. Yezid ise çevresinden habersizdi. Sonunda kardeşi Mesleme kendisine "Ömer b. Abdülaziz gibi adil bir halifeden sonra hilâfet makamına geçtin. Devlet işlerini bırakıp bu cariyeyle meşgul oluyorsun, kapında uzak yerlerden gelmiş birçok özel heyet, birçok şikâyetçi bekliyor. Bağırıp çağırıyorlar. Sen ise gafletle vakit geçiriyorsun böyle şey olur mu?" şeklinde uyarılarda bulundu. Mesleme'nin bu sözleri onun üzerinde olumlu etki yaptı. Bundan sonra Yezid, içki ve eğlenceyi bırakmak istedi. Üstelik birkaç gün Habbâbe ile de görüşmedi. Ancak Habbâbe Yezid'i birkaç gün göremeyince arzu iyice arttı. Cuma günü cariyelerinden birine "Müminlerin emiri namaza çıkarsa bana haber" ver diye tembih etti. Yezid namaza çıkınca cariye hanımına haber verdi. Habbâbe elinde bir ud olduğu halde Yezidi karşılayarak şu şarkıyı söyledi:

> "Avâre aşığı bugün hissiz gibi durduğundan dolayı azarlama zavallı üzüntülü ne yapsın. Sabır ve tahammüle güç yetiremiyor."

Yezid elleriyle yüzünü kapadı. Habbâbe'ye "aman yapma" dedi. Habbâbe devam etti:

"Hayat gönlünün lezzet aldığı arzu ettiği şeyden ibaret. Düşman ne derse desin, sözüne, çıkışmasına bakma"

Yezid artık dayanamadı. Habbâbe'ye yaklaşarak "Allah'a yemin ederim ki doğru söylüyorsun. Seni sevdiğimden dolayı bana çıkışanlar kahrolsun. Oğlan! (yanındaki köleye seslenerek) git Mesleme'ye söyle halkla namaz kılsın" dedikten sonra, Habbâbe ile eskisi gibi yeme içmeye, zevk ü sefaya dalıp gitti.

Yezid yaşantısına, Habbâbe ölünceye kadar böyle devam etti. Habbâbe ölünce kendisi de onun ayrılığına dayanamayarak kısa süre sonra öldü. Bunların ölüm olayları şöyle olmuştu: Yezid vakit geçirmek için Habbâbe ile birlikte Filistin civarında bağ, bahçesi ve şarabıyla ünlü Beytres köyüne varmıştı. Kendi kendisine şöyle düşünüyordu: "Bütün gün zevk ü sefa sürdükten sonra o günün gecesinde mutlaka o zevk ve sefayı bozan bir durum olur, derler. Bunun doğru olup olmadığını kendim deneyeceğim." Emrinde bulunanlara da: "yarın bütün gün bana hiçbir şey söylemeyiniz. Hiçbir mektup getirmeyiniz" emrini verdikten sonra Habbâbe'yle beraber odasına çekildi. Yiyecek içecek her ne gerekliyse hepsini, o yalnız kaldıkları odada hazırlatmıştı. Habbâbe bu sırada bir nar yedi. Narın tanelerinden biri boğazında kaldı ve bundan dolayı kadın öldü. Yezid cenazeyi üç gün bekletti. Rengi değişerek kötü kokular yayılmaya başlayıncaya kadar gömdürmedi. Bütün bu süre zarfında Yezid, Habbâbe'nin cesedini kokluyor, öpüyordu. Cesedi bırakmak istemiyordu. Sonunda yakınları kendisini ayıplayıp azarlamaya başladılar. Bunun üzerine cenazenin gömülmesine izin verdi. Ancak kendisi de sevgilisinin ölümünden sonra ancak on beş gün yaşayabildi. Cesedi Habbâbe'nin yanına gömüldü.

Yezid'den sonra hilâfet makamına kardeşi Hişam geçti. H. 105 -125 (724-743) yılları arasında hüküm sürdü. Hişam akıllı bir adamdı. Yalnız son derece cimriydi. Cömertlik ve israf üzerine kurulan bir hükûmette cimrilik (bahillik) ne kadar zararlıdır. Hişam'dan sonraysa Yezid'in oğlu Velid hilâfet makamına çıktı. Bu kişi hilâfet makamına geçmeden önce babası gi-

bi zevk ü sefaya, yeme içmeye, eğlenceye çok meyilliydi. Üstelik bu yolda şiirleri de vardır. Hilâfet kürsüsüne oturduğu andan itibaren, zevk ü sefada ve günahkârlıkta daha da ileri gitti. Buna ek olarak, kendi yakınlarına kötülüklerde bulunarak aleyhinde kin ve düşmanlıklarını davet etti. Bunun üzerine yakınları hep birlikte üzerine hücum ederek kendisini öldürüp yerine Abdülmelik'in torunu ve Velid'in oğlu Yezid'e bîat ettiler. Yezid b. Velit devlet işlerini düzene koymaya çalışmışsa da o vakte kadar Ümeyye Oğulları devleti düzeltilemeyecek derecede perişan ve darmadağın ve Abbâsîler adına hilâfeti talep edenler de oldukça çoğalmış olduğundan önemli bir şey yapamadı. Kendisine halef olarak hilâfet makamına oturan Mervân b. Muhammet b. Mervân zamanında halifelik, bir isyan sonucunda Emevîlerden Abbâsîlere geçti (H. 132/M. 750)

Abbâsîler (Abbas Oğulları Devleti) (H. 132-656/M. 749-1258)

Abbâsîlerin hilâfet davasında bulunmaları:

Hz. Ebubekir'in hilâfeti döneminden söz ederken, genel olarak Müslümanların, hem Peygamberlik hem de halifeliğin Hâşim Oğulları'nın üzerinde bir arada bulunmasını arzu etmediklerini, halifeliği Hâşim Oğulları'ndan olmayan bir diğer Kureyş kabilesi üzerinde kalmasını arzu ettiklerini söylemiştik. Oysa Hâşimiler, halifeliğin kendilerinden başkasına geçmesini haksızlık ve ona en layık olanların kendileri olduğunu kabul ettiklerinden bu haklarını elde etmeye çalışmışlardır. Bunlar da kendi arasında birkaç gruba ayrılıyordu. Bir kısmı Ali b. Ebû Talib'in çocuklarından oluşan Şiîlerdi ki bunlardan biri Hz. Fâtımatü'z-Zehrâ nesline, diğeri Hz. Ali'nin başka bir hanımından oğlu olan Muhammet b. Hanefiye adına hilâfet talebinde bulunan iki gruptu. Bir kısmı da Peygamber'in amcası Hz. Abbas'ın sülalesi olan Abbâsîler adına hilâfet davasında bulunuyordu. Sözü edilen gruplara mensup kişilerden her biri halifeliği kendisi için uygun buluyor ve istiyordu. Halk kendilerine gizliden gizliye bîat eder, açıkça görünmezdi. Ne zaman

ki Emevîlerin zayıflayıp gerilemesi açıkça gözükmeye başladı, halk da onların aleyhinde tavır koyarak, gösteriler yaparak ayaklanma fırsatı buldu. Böylece olaylar kontrol dışına çıkmaya başladı. Aslında halk, halifeliğin Hâşim Oğulları'nın hakkı olduğuna inanıyordu. Emevîlere itâatleri ve yandaş olmaları yalnızca para ve ihsan karşılığında oluyordu. Onlara boyun eğmelerinin bir başka nedeni de onların intikam ve zararlarından güvende olma endişesiydi.

Abbâsîler bu sırada Horasan halkından Ebû Müslim Horasânî adında İranlı bir adamı kendilerine yandaş yapma konusunda başarılı olmuşlar, kendi adlarına bîat talebinde bulunmak üzere Ebû Müslim'i Emevî Devleti'nin hilâfet merkezinden uzak bulunması nedeniyle Horasan'a göndermişlerdi. Ebû Müslim bu görevinde hayret edilecek derecede başarı kazanmıştı. Savaşarak, her türlü fedakârlığa katlanarak, sonunda İslâm halifeliğini Abbâsîler adına Emevîlerin elinden alıp, H. 132'de (750) Abbâsîlerin ilk halifesi olan Saffah'a (Ö. H. 136/754) teslim etti. Abbâsî devletinin kurulmasında Ebû Müslim'in hizmeti Muâviye'nin hilâfeti için Amr b. el-Âs'ın hizmetinden daha büyüktü. Çünkü Amr b. el-Âs, Muâviye'ye yalnız doğru ve yerinde görüşleriyle bir çeşit danışman olarak hizmet etmişti. Ebû Müslim ise, Abbâsîlere kılıcı ve halkının gücüyle destek ve hizmette bulunmuştur.

Emevîler hakkında her ne denirse densin, bu devlet gerçek bir Arap devleti olması özelliğiyle Abbâsîlerden ayrılır. Bir kısım kâtib, tabip ve benzeri memurlar dışında Emevî Devleti'nin valileri, bütün yöneticileri ve diğer devlet adamlarının tamamı Arap asıllıydı. Abbâsîler devrinde ise devlet işleri çoğunlukla Fars asıllı devlet adamlarının elinde ve kontrolündeydi. Çünkü Abbâsîlerin halifeliği ele geçirmelerinde birinci derecede yardım edenler, biraz önce de belirtildiği üzere İranlılardı. Bu nedenle, Abbâsî halifeleri vezirlerini İranlı devlet adamları arasından seçiyorlardı. İslâm dünyasında vezirlik makamını ilk kez kuran Abbâsîler, söz konusu bu kurumu - ileride görüleceği üzere- İranlılardan almışlardı.

Abbâsîlerin birinci halifesi Saffâh'tı (H. 132-136/749-754).

Kendisinin birkaç kardeşi ve amcaları vardı. Bu yakın çevresini, kendisine destek olmaları ve egemenliğini güçlendirmeleri için görevlendirmişti. Saffâh, Bağdat'ın batısında ve Fırat kenarında bulunan Anbar şehrinde oturuyordu. Vefatına kadar da burada yaşadı. Halifelik müddeti birkaç yıldan ibarettir. Vefatından sonra onun yerine kardeşi Ebû Cafer Mansûr geçti (H. 136-158/754-775). Bu halife deha ve zekâda, idare ve siyasette, kahramanlık ve yiğitlikte İslâm büyükleri arasında yer alır. Kûfe'ye yakın bir yerde kurdurduğu "Hâşimiyye" adındaki kentte, Horasan vilâyeti halkından "Râvendiyye" adı verilen bir cemaatin hücum ve saldırısına uğramıştı. Gerek bu yüzden gerekse Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'in şehit edildiği Kûfe şehrine yakın olmasından dolayı Hâşimiyye'de yaşamak istemiyordu. Ayrıca Kûfe halkına güvenmiyor ve onlardan çekiniyordu. Bu yüzden ilerde Müslümanların en ünlü başkenti olacak Bağdat şehrini kurdurdu (H. 145/762). Daha sonra Ebû Müslim'in, halifeliği Abbâsîler adına Emevîlerden aldığı gibi kendilerinin elinden de almasından kaygı duyduğundan, ihtilalin elebaşısı olan Ebû Müslim'i hileyle öldürttü (H. 137/755). Böylece tahtını ve tacını olası bir tehlikeden kurtarmış oldu. Mansur'un bu konuda ileri sürdüğü iddiaya göre, Ebû Müslim, güçlü ve tehlikeli bir adamdı ve ortadan kaldırılması gerekiyordu.

Mansurun halifelik dönemi, sürekli olarak savaş ve fetihlerle geçmiştir. Kendisinden sonra oğlu Muhammed el-Mehdi (H. 158/775), daha sonra Mûsa el-Hâdî (H. 169/785), sonra Harûnürreşîd (H. 170/786), Harun'dan sonra oğulları Emin (H. 193/809) ve Me'mun (H. 198/813) halife oldular. Harûnürreşîd ve Me'mu'nun hilâfet devirleri Abbâsîlerin en parlak, en şanlı ve güçlü devriydi. İleride ilgili bölümde detaylarıyla gösterileceği üzere, bu devirde bilimsel ve kültürel faaliyetler son derece artmış ve halk arasında revaç bulmuştu. Birçok dilden çok sayıda kitap Arapça'ya tercüme edildi. Ülke servet ve mutluluğa gark oldu.

Halife Mansur, hilâfeti kendi elinden alabilir düşüncesiyle, İranlı Ebû Müslim'i öldürttüğü halde, idaresi altında birçok İranlıyı istihdam etmekten çekinmemişti. Mansur'dan sonra

hilâfet makamına geçen Abbâsî halifeleri de, bu yolu takip ederek İranlıları o vakit devletin en büyük makamı olan vezirliğe varıncaya kadar yüksek memuriyetlerde görevlendirmişlerdir. İranlıların bu şekilde elde ettikleri nüfûz, Harûnürreşîd'in zamanında büyük bir bela olmuştu. İran asıllı olup, devletin en yüce mansıblarını (devlet hizmeti, memuriyet) işgal eden "Bermekîler" Harûnürreşîd'in zamanında bütün hükûmet işlerini kendi ellerine alıp arzu ve keyiflerine göre hareket etmeye başlayınca Harûnürreşîd, bilindiği üzere Bermekîler ailesini ortadan kaldırmıştır.

Me'mun'dan sonra (H. 218/833) hilâfete geçen Mu'tasımbillah, Abbâsî Devleti'nin kuruluşundan beri, Türkistan vilâyetlerinden hediye olarak halifelerin saraylarına gönderilen Türk köleleri hükûmet işlerinde daha sık görevlendirmeye başladı. Halifeler, bu köleler arasından yüz olarak en güzellerini ve vücutça en sağlamlarını seçerek, kendi saraylarında hizmet ettiriyorlardı. Bunlara "memâlîk" (Kölemen, bende-gân, kullar) adını verirlerdi. Daha sonra halifeler çok sayıda kölemen istihdam etmeye ve bunların çokluğuyla övünmeye başladılar. Öyle ki Mu'tasım devrinde bu şekilde hizmete alınan Memlûklerin sayısı 20.000'e ulaşmıştı. Bunların hepsi Müslüman olmuş eğitim ve terbiye görmüş, iktidar ve dirayet göstermiş olduklarından halifeler devlet memurluklarının birçoklarını bu Memlûklerin ellerine bıraktılar. Memlûkler zamanla devlet memurluklarında yükselerek sonunda yöneticilik ve askerlikte en yüksek makamlara ulaşmışlardır. Bunun üzerine devlet işleri biri Türk, diğeri İranlı olan birbirine denk iki kuvvetin etki ve kontrolü altına girmişti.

Mu'tasım, emrinde bulunan Arap askerinden başka Mısır halkından da birtakım özel birlikler kurdurmuş ve bunlara "magâribe" (batılılar) adını vermişti. Böylece, kendisine destekçi olmak üzere, Semerkant, Üşrûsana ve Fergâna halkından da özel birlikler oluşturarak bunlara da "Ferâgine" adını vermişti. Mu'tasım'dan sonra gelen halifeler, işi daha da ileri götürerek, bu kabileler arasından, özel maiyetleri ve askerlikte görevlendirmek amacıyla çok sayıda adam getirtmişlerdir. Bunun

üzerine hükûmet işlerinde devlet aleyhine olarak, yabancı unsurların etkinliği artmış ve bu durum halifelerin iktidarlarının zayıflaması ve zamanla yok olmasına kadar giden sonuçlar doğurmuştur. Uzak bölgelerde görev yapan valiler, zamanla hilâfet merkezinin emirlerini dinlemeyerek, yavaş yavaş bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Halifelerin yönetimlerini sürdürebildikleri ve sözlerini geçirebildikleri yerler, bir valinin idaresi olmaksızın, kendilerine doğrudan bağlı olan Fırat ile Dicle arasındaki bölgeyle sınırlı kalmıştı. Hicret'in 4. yüzyılı başlarında halifelerin otoritesi Bağdat duvarlarının ötesine bile geçmez hale gelmişti. Üstelik Bağdat'ta bile tam anlamıyla hükümlerini yürütemiyorlardı. Söz konusu yüzyılın ilk çeyreğinde halife Râzibillah (H. 322-329/934-940) zamanında İslâm Ülkesi'nin genel durumu şu şekildeydi:

Vilâyetler ve valileri (tavâif-i mülûk);

Basra vilâyeti: İbn Raif'in elinde,

Huzistan vilâyeti: Beridi'nin elinde,

İran vilâyeti: İmadüddin b. Büveyhin elinde

Kirman vilâyeti: Ebü Ali Muhammed b. İlyas'ın,

Rey vilâyeti, İsfehan, Cebel bölgeleri: Rüknü'd-devle b. Buveyh vs.'nin,

Musul vilâyeti, Diyarbekir, Muzar, Rebîa: Hamdan Oğulları'nın,

Mısır ve Şam bölgesi: İhşidliler'in,

Horasan ve Mâveraünnehir vilâyetleri: Samânîler'in,

Taberistan ve Cürcân vilâyetleri: Deylemliler'in,

Bahreyn ve Yemâme vilâyetleri: Karmatîler'in elindeydi.

Varolan bu kötü durumu daha da güçleştiren ve tehlikeli biçime döndüren işlerden biri de, saray hizmetlileri ile askerin halife saraylarında mutlak güce sahip olarak, devlet işlerinde istedikleri gibi hareket ve halifeler hakkında her çeşit hakaret, eziyet ve işkence yapmaya cüret etmeleridir. Nitekim Magribliler ve Memlûkluların 255 yılında (869) kendilerine arzu ettikleri miktarda maaş vermediğinden dolayı tahttan indirdikleri 14. Abbâsî halifesi Ebû Abdullah Muhammed el-Mu'tezz'e yaptıkları vahşi muamele gibi. Söz konusu olayda, Megâribe

ve Memlûklular halifenin odasına girerek, ayağından tutup kapıya sürüklemişlerdi. Topuzlarla döverek, gömleğini yırtıp, bin bir hakaretten sonra, kendisini kızgın güneşin altında tutmuşlardı. Öyle ki, talihsiz halife güneşin hararetinden ayakta duramadığından bir ayağını kaldırıp diğerini indiriyordu. Bu durumdayken bile, saldırganlardan bazıları ona vurmaya devam ediyorlardı. Zavallı halife bu sillelere karşı ellerini siper yapmaya çalışıyordu. Daha sonra kendisini bir odaya koyup, Kadı İbn Ebû'ş-Şurâb'ı bir toplulukla beraber bu odaya getirerek, tahttan indirilmesini hukuksal olarak da kaydettirdikten sonra, zavallı halifeyi kendisine daha da fazla işkence edecek kişilerin eline teslim ettiler. Üç gün üç gece boyunca, talihsiz halife Mu'tezz'e su ve yemek vermediler. Bu işkenceler bitince de, yeraltında bir bodruma hapsedip girişi kireçle sağlam bir şekilde kapattılar. Burası, halifenin hem diri hem ölüyken mezarı oldu.*

Bununla birlikte, halifelerin içine düştükleri bunca düşkünlük ve aşağılanmaya rağmen halifeliği Abbâsîlerin elinden almayı ne İranlılar ne Türkler ne Magribliler ne Ferganalılar ne de Kureyş Araplarından olmayan diğer kabileler akıllarına getirmişlerdi. Abbâsîlerin Bağdat'ta hilâfetleri, Moğolların Çin çöllerinden halifelik merkezini ele geçirmelerine kadar devam etti. Söz konusu Tatarlar, Bağdat'a ulaşınca şehri ele geçirerek, yakıp yıktılar, halifeyi de öldürdüler ve Bağdat'taki Abbâsî ha-

(*) Kendisinden önceki halife Müstaîn halifelikten çekilmek zorunda kalınca, (Mu'tezz H. 252/M. 866) tarihinde halifelik makamına çıkmıştı. Üç yıl kadar devam eden kısa hilâfeti boyunca en büyük mücadeleyi, halifeliği onların desteğiyle kazanmasına rağmen, Türk komutan ve idarecilere karşı yapmıştır. Vasîf ve Boga es-Sagîr adlı Türk komutanlarını birbiri ardından öldürtmüş ve bu nedenle tüm Türklerin nefretini kazanmıştı. Sonunda maaş bahanesiyle isyan eden Türk birliklerinin darbesiyle 869 yılı Temmuz ayında tahtından indirilmiş ve birkaç gün tutsaklıktan sonra ölmüştür. Mutezz devri, Türklerin devlet üzerindeki siyasi etkisinin en fazla etkili olduğu, buna karşılık "Megâribe" vs. karşı güçlerin de varlıklarını belirginleştirdikleri, bir denge unsuru haline geldikleri bir dönemdir. Megâribe'nin güçlenmesi, halkın olaylara seyirci kalmak yerine Türklere karşı eyleme geçmeleri, Türk unsurunun geleceği konusunda tehlikeli gelişmelerin başlangıcını oluşturmuştur. Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler,* (Istanbul 1976), s. 119-124; Aynı yazar; *DGBİT,* III, s. 253-258.

lifeliğine son verdiler (H. 656/10 Şubat 1258).* Halifenin akraba ve yakınlarından sağ kalanlar Mısır'a kaçarak Mısır hükümdarları olan Memlûklere sığınmışlardır. Memlûkler bunları saygıyla kabul ettiler. Osmanlı Sultanı Yavuz Selim 923 (1517) yılında Mısır'ı fethedince, ilgili bölümde anlatacağımız gibi, halifelik sıfatını kendi üzerine almıştır. Abbâsîlerden toplam 50 halife gelip geçmiştir. Bunlardan ilk 37'si, birincileri Saffah ve sonuncuları Musta'sım olmak üzere, Irak'ta halifelik yapmışlardır. Diğerlerinin halifeliği ise Mısır'da olmuştur.

Endülüs Emevî Devleti (H. 138-422/M. 756-1031)

Müslümanlardan Endülüs'e ilk girenler, H. 92/M. 711 yılında Şam'daki Emevî Devleti zamanında Tarık b. Ziyad ve Mûsa b. Nusayır'dır. İkisi beraber işbirliği halinde söz konusu bölgeyi ele geçirdikten sonra, birtakım emirler bu bölgede Emevî halifeleri adına icraatta bulundular. Daha sonra halifeliğin Abbâsîlere geçmesiyle Saffâh, tüm Emevîleri katledip soylarını kurutuğu dönemde bunlar arasından, halife Abdülmelik soyundan gelen Abdurrahman b. Muâviye adında bir delikanlı canını kurtararak kaçmayı başarmış ve Magrib'den (Tunus, Cezayir, Fas) geçtikten sonra denizi aşarak Endülüs'e girmiştir. O tarihte Endülüs'de Abdurrahman b. Yusuf el Fihrî adında bir vali bulunuyordu. Abdurrahman b. Muâviye onun elinden ülkeyi almış ve kısa bir süre Abbâsî halifesi Saffâh adına hutbe okutmuştur. Çok zaman geçmeden, Abbâsî halifesi kendisini görevden alınca, Abbâsîleri tanımadığını belirterek, H. 138/M. 756 yılında bağımsızlığını ilan etmiştir. Endülüs bölgesinin o tarihte başkenti olan Kurtuba'yı kendisine merkez yapmıştır. Abdurrahman'dan sonra birçok emir Endülüs'te hüküm sürdü. Bunlar H. 317/M. 912 yılına kadar kendilerine "emir" la-

(*) Hülagû komutasındaki Moğol ordusu Ocak 1258 tarihinde Bağdat'ı kuşatmış ve bir ay kadar sonra halife Musta'sım şehri teslim etmek zorunda kalmıştır. Bağdat'a giren Moğol ordusu tarihin en büyük tahribatlarından birini yapmıştır. Sonuç olarak, bu olayla beş yüzyıl devam eden Bağdat Abbâsî halifeliği tarihe karışmıştır (ng.).

kabını veriyorlardı. Söz konusu yılda hükümdarlığa üçüncü Abdurrahman (H. 300-350/M. 912-961) geçince, emirlikle yetinmeyip halifeliğini ilan etti. Kendisi Endülüs'te saltanat makamına oturan Emevî halifelerinin en büyüğüdür. Birçok kez Franklarla savaşlar yapmış ve onları mağlûp etmiştir.

Üçüncü Abdurrahman'ın vefatından sonra birçok hükümdar hilâfet makamında bulunmuşsa da hiçbiri onun gibi güçlü olamamıştır. H. 5. yüzyılda Endülüs'teki İslâm devleti "tavaif-i mulük" adı verilen çok sayıda küçük devletçiğe bölündü. Her yerde bir bey hüküm sürmeye başladı. Bu devletçik veya beyliklerin en büyüğü İşbiliye Araplarından oluşan "Benü Abbad Hânedânı"ydı (1023-1091). Daha sonra tüm egemenlik tavaif-i mülüktan olan bu hânedân eline geçmişse de bunlar da Franklara karşı durabilmek için Mağrib bölgesinde hüküm süren hükümdarların[9] yardımlarına muhtaç olmuşlardır. Onlar da Endülüs'e girdiklerinde buranın güzelliğinden etkilenmişler ve bir süre sonra bölgeyi ele geçirip, kendi ülkelerine katmışlardır. Endülüs bölgesi daha sonra çeşitli olaylara sahne olduktan sonra nihayet M. 1492 yılında Frankların (İspanya'nın) egemenliğine geçmiş ve söz konusu tarih Müslümanların bu bölgedeki idarelerinin sonu olmuştur.[10]

Endülüs bölgesi İslâm tarihinde gerçekten büyük bir yer işgal eder. Söz konusu bölgede, pek çok âlim, edip, şair, filozof ve bilim adamı yetişmiş, birçok okul ve kütüphâne kurulmuş, yüksek bina ve saraylar inşa edilmiştir. Tüm bunlar ilerde ilgili bölümde ayrıntılı ele alınacaktır.

---

9 Murâbıtlar (1091-1146) ve Muvahhidler (1146-1248) hânedânları kastediliyor (ng.).

10 Endülüs, diğer deyişle Müslüman İspanya'daki en son İslâm devleti Gırnata Sultanlığı idi. Sierre d'Elvira ve Serrania de Ronda çevresinde, el-Meriyye'den Cebelitarık'a kadar kıyı boyunca 1800 kilometre karelik bir alanı kaplıyordu. Benu Nasr sülalesine bağlı 21 sultanın hüküm sürdüğü bu devletin ilk hükümdarı Muhammed I ve son hükümdarları Muhammed XI (II. kez: 1487-1492) dir. Endülüs konusunda geniş bilgi için bkz. S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, (çev. Yusuf Yazar), Ankara 1990; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları I-III*, Ankara 1994-97 (ng.).

Mısır'da Fâtımîler Devleti (H. 297-567/M. 909-1171)

Fâtımîler Magrib bölgesinde* ortaya çıktı. Fâtımîler soy olarak Câfer es-Sâdık[11] vasıtasıyla Hz. Peygamberin kızı Fatıma'ya ulaşırlar. Bunlardan ilk halifeliğini açıklayan kişi hicrî 3. yüzyıl sonlarında Ubeydullah el-Mehdî idi (H. 297-322/M. 909-934). Bundan dolayı söz konusu devlete "Ubeydiyye" adı da verilmiştir. Hicrî 4. yüzyıl ortalarında Fâtımî halifelerinin egemenliği baş komutanları Cevher aracılığıyla Mısır'a kadar genişlemişti. Mısır o tarihte Abbâsîlere bağlı bir eyaletti. Cevher H. 360/M. 971 yılına doğru Mısır'ı Fâtımîler adına ele geçirip Kahire şehrini kurmuştur. Günümüzde de aynı isimle bilinen Kahire'ye Fâtımî halifelerinden ilk giren kişi el Muiz lidinillah'a nispetle "Kâhire-i Muiziyye" adı da verilmişti. Söz konusu halifeden sonra gelen Fâtimî halifeleri, Arap olmayan, Türk ve Kürtlerden oluşan unsurlara devlet işleri vermelerinden dolayı, Bağdat'taki Abbâsî Devleti'nin gerilemesi ve yıkılmasına neden olan sıkıntılara düşmüşler ve yıkılıncaya kadar da söz konusu bölgede egemenliklerini bu şekilde sürdürmüşlerdir.

Fâtımîlerden sonra Mısır'da egemenlik H. 677 yılında meşhur Selahattin Eyyûbî'nin eline geçti. Fâtımîler, Mısır'da günümüzde bile dikkat çeken büyük eserler bırakmışlardır. Özellikle Kâh're şehri ile Ezher Camii bunlardan ikisidir. Selahattin'den sonra egemenlik onun oğullarına ve kardeşlerine geçti. Kahire kalesi Selahattin'in Mısır'da bıraktığı önemli eserlerden biridir. Eyyûbîlerden sonra Memlûklular bu bölgeye egemen olmuşlar ve Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim tarafından

---

(*) Mısır dışında Kuzey Afrika kıyı bölgelerine verilen ad (ng.).

11 Şiilerin İmamiyye mezhebinin kabul ettiği oniki imamın altıncısı olan Câ'fer es-Sâdık, Muhammed Bâkır'ın yerine imamete geçmiştir. Oniki imamın altıncısıdır. Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden sonra Peygamber çocukları siyaseti terk ederek ilimle uğraşmaya başlamışlardır. Cafer es-Sâdık, fıkıh, hadis, ve öteki şer'î ilimler yanında kimya ve diğer ilimleri de tahsil etti. Öğrencilerinden Tarsuslu İbn Hayyan'ın, Câfer'in beş yüz risalesini toplayarak bin yaprak tutan bir kitap yazdığı rivayet olunmuştur (İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, (Mısır 1948), I, 291 (ng.).

H. 923/M. 1517 yılında Mısır fethedilinceye kadar söz konusu bölgede yönetimlerini sürdürdüler.

İslâmiyet'in doğuşundan günümüze dek kurulan İslâm devletlerinin sayısı burada sayılamayacak kadar çoktur. Daha önce, söz konusu devletlerin isimlerini, başkentlerini, hükümdarlarının sayısını, egemenlik yıllarını gösteren bir tablo hazırlayıp *el-Hilâl* gazetesinin 4. yılının 2. sayısında yayımlamıştık. Buradan alınan özete göre bugüne kadar kurulan İslâm devletlerinin sayısı 104 ve bu devletlerin İranlı, Türk, Çerkez, Kürt, Hintli, Tatar, Moğol ve Afganlı unsurlardan halife, sultan, melik, emir, atabek, ihşit, hidiv, şerîf, bey, dayı vs. unvanlarla bu devletlerde hüküm süren devlet başkanlarının sayısı da 1195'e e ulaşmaktadır. İslâm devletlerinin en ünlü başkentleri Medîne, Küfe, Şam, Bağdat, Kahire, Kayrevan, Kurtuba, İstanbul, San'a, Umman ve Delhi vs.'dir.

Kitabımızın başından beri, İslâm devlet ve uygarlığının kuruluşu ve oluşumu konusunda yaptığımız bu tarihî giriş, bundan sonra yazacağımız İslâm uygarlık tarihi için bir başlangıç bölümü olacaktır. Söz konusu giriş kısmından anlaşılacağı üzere, Müslümanlar çeşitli yüzyıllarda birçok uygar devlet kurmuşlardır. Ancak söz konusu devletler arasında uygarlık alanında ilk ve en çok şöhret bulan İslâm devleti Abbâsîler olduğundan, ele alacağımız bölümlerde de çoğunlukla bu devletin uygarlık tarihi üzerinde duracağız.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İslâm Devletlerinde Yönetim

İslâm Devletleri, Vilâyetler ve Nüfusları

İlk İslâm devleti yukarıdaki girişte de görüldüğü üzere, Hicret'in 1. yılında Medîne'de kurulmuştur. Söz konusu yıllarda Müslümanların sayısı oldukça az ve güçleri de sınırlıydı. Medîne'nin etrafını çeviren duvarlarının içindeki her mahalle Müslümanların olmadığı gibi, sahâbe olmayan her insan da Müslümanların düşmanı gibi kabul ediliyordu. Bu dönemde İslâm ülkesinin yüz ölçümü ve sınırları Medîne ile çevresinde bulunan bazı küçük yerleşim yerlerinden ibaretti. Hukûkî konular ve hükûmet işleri, mescidde veya Hz. Peygamber veya sahâbelerin evlerinde görülüyordu. İslâm devleti H. 4. yıla kadar bu şekilde devam etti. Söz konusu yılda, Medîne'de yaşayan bir Yahudi kabilesi olan Nadiroğulları'nın toprakları İslâm devletine katıldı. Bir yıl sonra Hayber, daha sonra Fedek, Vâdi'l-kura bölgeleri de birbiri ardınca ele geçirilerek İslâm topraklarına ilave olundu. Müslümanlar daha sonra Mekke, Taif, Tebale ve Cereş'i, kuzeyden Tebük ve Eyle'ye kadar olan yerleri, güneyden de Necran, Yemen, Umman, Bahreyn ve Yemâme bölgelerini birbiri ardı sıra ele geçirdiler.

Hz. Peygamber (H. 13/M. 632) yılında vefat ettiğinde, İs-

lâm'ın gücü ve kudreti bütün Arap Yarımadası'nı kaplamıştı. Hz. Peygamber'in kurduğu ülkenin, kuzeyde Tebük ve Eyle'den güneyde Yemen kıyılarına ve doğuda Acem Körfezi'nden, batıda Kızıldeniz'e kadar uzandığını bizzat görmüşlerdi.

Hz. Ebubekir hilâfet görevine seçildikten ve mürtetler (dinden çıkanlar) sorununu ortadan kaldırdıktan sonra, Şam ve Irak bölgelerini fethetmek için ordular göndermiş ve kendi devrinde başlayan fetihler, Hz. Ömer devrinde de sürdürülmüş, söz konusu iki bölgenin fethi tamamlanmıştır. Hz. Ömer devrinde Mısır da fethedildi. Fetihlerin çoğu Hz. Ömer zamanında gerçekleşmişti. Ömer'den sonra Osman devrinde de diğer bölgeler İslâm ülkesi topraklarına ilhak olundu. Hz. Osman'ın şehit edilmesine kadar büyüyen olaylardan sonra Müslümanlar, ortaya çıkan fitne ve karışıklıklarla meşgul oldular. Hulefâ-i Râşidin devrinden sonra Muâviye halifeliği ele geçirince, İslâm bayrakları Şam, Mısır, Nübe, Afrika, Irak, İran, Ermenistan, Azerbeycan, Cürcân, Taberistan ve Ahvaz bölgeleri topraklarında dalgalanıyordu.

Bu dönemde İslâm halifesi, Medîne'de veya Kûfe'de ikamet eder ve güvendiği adamlarını vilâyet merkezlerine vali olarak gönderirdi. İslâm vilâyetlerinin en büyüğü Şam'dı. Hımıs, Kınnesrin, Ürdün, Filistin kışlaları ile sınır boyları bu vilâyete bağlıydı. Şam'dan sonra ikinci derecede büyük vilâyet Irak bölgesiydi. Fırat ile Dicle ırmakları arasında yer alan ve "Sevad" adı verilen yerler söz konusu vilâyete bağlı en önemli topraklardı. Bu vilâyetin merkezi Fırat kıyısında yer alan Küfe şehriydi. Sevad'dan başka Basra, Kırkısıya, Rey, İsfahan, Nihavent, Azerbeycan, Hulvan, Hemedan, Mâzâdan bölgeleri de Irak'a bağlıydı. Arap Yarımadası'ndaki İslâm toprakları Mekke, Taif, Bahreyn, Umman ve San'a'dan oluşuyordu. Afrika'da ise Mısır bölgesi ile Mağrib ülkeleri (Trablusgarb, Tunus, Cezayir) ve Nil vadisinin yukarılarında bulunan Nûbe bölgesinden oluşuyordu. Halifeler Medîne'den, Kûfe'den ve Şam'dan başka söz konusu bölgelerin hepsine resen memurlar tayin edip gönderirlerdi. Yalnız Şam valisi Şam'ın merkezinde oturur. Ve yanında bulunan ordugâhlara (veya kışlalara) kendi tarafından memurlar tayin ederdi.

Aynı şekilde, Mısır valisi de çoğunlukla Afrika ve Nûbe'ye gönderdiği vali veya memurları kendisi tayin ederdi.

Hz. Ömer b. El-Hattab'ın zamanından Hulefâ-i Râşidin'in son devrine kadar, Şam valiliği Muâviye'nin elindeydi. Daha sonra yukarıda belirtildiği gibi, Muâviye kendini halife ilan ederek hilâfet merkezini Şam'a taşıdı. Mücadelelerin başlarında tüm Arap Yarımadası Muâviye'ye bîat etmekten çekinmiş, Hz. Ali'ye ve daha sonra onun oğullarına bîat etmişlerdi. Hz. Hüseyin şehit olunca, söz konusu bölge Abdullah b. Zübeyr'in idaresinde kaldı. Onun H. 72 yılında, Emevî valisi Haccac tarafından şehit edilmesinden sonra Arap Yarımadası Emevî halifelerinin idaresine geçmiştir.

İslâm devletinin toprakları Emevîler devrinde daha da genişledi. Emevîler, Endülüs'ün batı bölgelerini fethettikten sonra, İspanya'nın kuzeyinde Pirene (Pyrénées) Dağları'nı aşarak Avrupa'nın ortasına doğru hızla ilerlemişler ve Fransa topraklarına ayak basmışlardı. Ve H. 114/M. 732 yılında Ren (Reine) Nehri'ne kadar, Fransa'nın içlerine doğru ilerlemelerini sürdürdüler. Müslümanların bu zaferlerinden sonra endişeye kapılan Franklar, İspanya'da olduğu gibi kendi ülkelerinin de Müslümanların eline düşmesinden korkarak birbirleriyle işbirliği yapmaya ve her türlü fedakârlığı göze alarak Müslümanları mağlup edip geri püskürtmeye karar verdiler. İki taraf arasında Fransa topraklarında Tours ile Poitiers (puvatya) arasında birkaç gün boyunca devam eden kanlı savaşlar yapıldı (Ekim 732). Arap kaynakları bu savaşlar hakkında kısa bazı bilgilerden başka bir şey yazmıyor.[1] Oysa Frank kaynaklarında bu olaylar üzerinde önemle durulmuş ve ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Bu kaynaklar, savaş sırasında İslâm askerlerinde gördükleri yiğitlik ve cesaret hakkında övgüde bulunmaktan da kendilerini alamamışlardır.

---

1 Taberî tarihinde de oldukça genel bir şekilde birkaç satırla anlatılan Endülüs fethi vs. savaşlar konusundaki bilgilerin bu kadar kısa olmasına şaşıran ünlü tarihçi İbnü'l-Esîr (öl. 1232), bu eksikliğe işaret ettikten sonra, Endülüs asıllı tarihçilere dayanarak, *el-Kâmil fi't-tarih*'te ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bkz. c. IV, s. 499-509. Ayrıca bkz. S. Muhammed Imamuddin, *a.g.e.*, s. 27-51. vd. (ng.).

Poitiers Savaşı, İmparator Charlemaigne'ın büyükbabası ünlü Fransız komutan Charles Martel zamanında olmuştu. Fransızlar ile Araplar arasında 732 yılında şiddetli ve kanlı savaşlar yapıldığını ve Arapların İspanya'ya geri çekilmeleriyle sonuçlandığını ve bu savaşlarda Müslümanların başkomutanı Abdurrahman'ın (Abdurrahman el-Gâfikî) şehit düştüğünü kaydediyorlar. İbn el-Esir, tarihinde bu savaşla ilgili yalnızca şu bilgiler görülüyor: Endülüs Emiri Abdurrahman b. Abdullah el-Gafiki (H. 114/M. 732) yılında Frank memleketine gazaya çıkmışsa da gerek kendisi gerekse beraberindeki askerler şehit düşmüştür. Charles Martel zamanında vuku bulan savaş adı geçen Abdurrahman ve ordusuyla yapılan savaş olmalıdır.

Burada önemli olan nokta şudur: Araplar, Fransızlar için çok önemli olan bu savaşta başarılı olsaydı, İslâmiyet, önce Fransa'da daha sonra da tüm Avrupa'da yayılmış olacaktı. O dönemde İslâm ordularını durduracak başka bir güç yoktu. Aynı şekilde Arap dili Asya ve Afrika'da yaşayan halkların büyük bölümünün nasıl ortak dili olmuşsa Avrupa'da da aynı şey olabilirdi.

Emevîlerin İran ve Horasan bölgelerindeki fetihleri de Hindistan sınırına kadar ulaşmıştı.

Emevîler zamanında İslâm ülkesindeki idari yapı şu şekilde idi:

1) Şam: (Kendi içinde dört ordugâha bölünmüştü). 2) Kûfe,

3) Basra: (İran, Sicistan, Bahreyn ve Umman bölgesini içine alıyordu).

4) Ermenistan, 5) Mekke, 6) Medîne, 7) Afrika, 8) Mısır, 9) Yemen, 10) Horasan

Daha sonra halifelik Abbâsîlere geçince vilayetler ve idari bölünmüşlük şöyle olmuştur.

1. Kûfe ve Sevad (Fırat ile Dicle arasındaki bölge) vilâyetleri
2. Basra (Mercan Kubad'dan, Dicle çevresinde bulunan beldelere ve güneyden Bahreyn ve Umman'a kadar bütün yerler dahil)
3. Hicaz ve Yemâme vilâyeti
4. Yemen vilâyeti
5. Ahvaz (Huzistan ve Suziyana) vilâyeti
6. Fars (İran) vilâyeti

7. Horasan vilâyeti
8. Musul vilâyeti
9. El-Cezire (Beyn el-nehreyn, Ermenistan, Azerbaycan) vilâyeti
10. Şam vilâyeti
11. Mısır ve Afrika vilâyeti
12. Sind (Hindistan sınırında) vilâyeti
13. Endülüs vilâyeti.

Abbâsî Devleti zamanında İslâm devletinin ulaştığı genişlik ve büyüklük İslâm'ın ortaya çıkışından günümüze kadar ulaştığı en geniş sınırlardır. Emevîlerin eline geçen Endülüs gibi bazı bölgelerin Abbâsîlerden ayrılması ve Tâhirîler, Aglebîler, Tolunoğulları vs. bazı emirliklerin bağımsızlıklarını ilan etmesi bu tesbitimizi geçersiz kılmaz. Çünkü Endülüs'ten başka, hepsinde de hutbe Abbâsî halifesi adına okunuyordu.

Abbâsîler devrinde İslâm ülkesinin sınırları kuzeyde Asya'da Türkistan'ın yukarılarına ve İspanya'nın kuzeyinde Pirene Dağları'na, güneyde Arap Denizi'ne ve Hint Okyanusu'na ve büyük Afrika çölüne, doğuda Hindistan'dan Sind ve Pencap bölgesine ve batıda Atlas Okyanusu'na kadar uzanıyordu. Bu alan Avrupa kıtasının iki katından daha büyüktür.

Bu geniş İslâm devletinin Abbâsîler devrinde ulaştığı büyüklüğü göstermek için valiliklerin isimleriyle sayılarını şöyle açıklayabiliriz:

Sevad	Hemedan	Taberistan	Fırat yolu
Ahvaz	Masebzan	Tekrit	Kınnesrin ve Avasım
İran	Mihrican k.	Şehr-i Zor	Hıms
Kirman	Igareyn	Samgan	Dımaşk (Şam)
Mekran	Kum ve Kaşan	Musul	Ürdün
Ispahan	Azerbaycan	Diyâr-ı Rebîa	Filistin
Sicistan	Rey	Erzen ve Meyyarfarikîn	Mısır
Horasan	Kazvin	Toron	Hurmeyn
Hulvan	Zencan	Ermenistan	Yemen
Küfe	Kums	Âmid	Yemâme ve Bahreyn
Basra	Cürcân	Diyâr-ı Mudar	Umman

Abbâsîlere bağlı İslâm ülkesinde bulunan valilikler bunlardı. Endülüs'te Emevîlere bağlı olan memleketler bu tabloda gösterilmemiştir. Endülüs'teki Emevî Devleti Bağdat'taki Abbâsî Devleti'yle çağdaştı.

Endülüs Emevîleri Akdeniz'de bulunan adalardan Sicilya, Malta gibi adaları da fethetmişlerdi. Söz konusu vilâyetlerden her birine ileride görüleceği üzere, halife veya veziri veyahut kaymakamı tarafından bir vali tayin olunurdu. Söz konusu valiliklerin sayısı 44'e ulaşmıştı. Bunların her birinde bir veya daha fazla sayıda ayrıca Beytülmâl (defterdarlık ve muhasebe), haraç divanı (vergi dairesi), ayrıca kadı (naib) bulunuyordu. Söz konusu kentlerin halkı Arap, İranlı, Türk, Kürt, Moğol, Afganlı, Hint, Ermeni, Süryani, Keldani, Rum, Got, Kıptî, Nübeli ve Berberîlerden olmak üzere o zamanki uygar dünyada yaşayan halkların büyük bölümünü oluşturuyordu. Söz konusu halklar, Arapça, Farsça, Pehlevice, Hintçe, Rumca, Süryanice, Türkçe, Ermenice, Kıptîce, Berberice vs. dillerini konuşuyorlardı. Zamanla bunların bir kısmı Şam, Mısır, Mağrib, Irak bölgeleri halkları gibi asıl dillerini tamamen unutarak Arapça'yı benimsemiş, bir kısmı da İran, Türkistan, Hindistan, Afganistan halklarında olduğu, gibi Arapça kendi asıl dillerine karışmıştır. Bugüne kadar Asya ve Afrika halklarının büyük kısmı kendi dillerini Arap alfabesiyle yazarlar, bu durum sözünü ettiğimiz o büyük uygarlığın günümüze ulaşan izlerindendir.

İslâm ülkesinin o günkü nüfusunu tam olarak belirlemek elimizdeki kısıtlı bilgilere göre mümkün değildir. Bunun en önemli nedeni, Arapların kendi ülkelerinde yaşayan halkın sayımına fazla önem vermemeleridir. İslâm devletinin o dönemdeki nüfusu hakkında elden geldiğince doğru bilgi verebilmek için, şimdiki haliyle bağlı olduğu devletleri ve nüfuslarını ortaya koyarak, günümüzle (1900'ün başları) eski durum arasında bir karşılaştırma yapmaktan başka çare yoktur.

1901 yılı itibariyle İslâm devletine bağlı ülkeler ve nüfusları:

Yurtların isimleri	*Bağlı oldukları devlet*	*Günümüzdeki nüfusu*
Bütün Iran toprakları	Bağımsız	9.000.000
Afganistan	Bağımsız	4.000.000
Belucistan	İngiltere	500.000
Sind	İngiltere	3.000.000
Türkistan	Rusya	4.000.000
Kafkasya	Rusya	5.900.000
Ermenistan ve Kürdistan	Osmanlı	2.500.000
Irak ve el- Cezire	Osmanlı	2.500.000
Suriye ve Filistin	Osmanlı	2.711.000
Ceziretül Arap	Osmanlı	5.000.000
Mısır bölgesi	Osmanlı	10.000.000
Nube ve Sudan	Sudan hükümeti	1.000.000
Trablusgarb	Osmanlı	1.000.000
Cezâyir	Fransa	4.429.000
Tunus	Fransa	1.500.000
Fas	Bağımsız	9.000.000
İspanya	Bağımsız	17.000.000
Kıbrıs	İngiltere	209.000
Girid	Osmanlı	294.000
Toplam nüfus		72.643.000

O zamanki İslâm ülkesini oluşturan bölgelerin bugünkü nüfusları (1900'ün başları) yukarıda görüldüğü gibi 72.643.000'dir (yetmiş iki milyon altıyüz kırküç bin). Oysa bu yüzyılda birçok İslâm kenti ve bölgesi, özellikle Irak bölgesi veya Fırat ile Dicle arasındaki yerler ve Bağdat, Basra, Küfe vs. Irak kentleri o devirdeki durumlarına göre daha kötü bir halde bulunmaktadır.

El-İstahrî* Basra'nın o günkü halini akla hayret verecek şekilde vasıflandırır. Kendisinin bu konuda verdiği malumatı

(*) Ebû Ishak İbrahim b. Muhammed el-Istahrî, milâdî 10. yüzyılın ilk yarısında yaşadığı bilinen bu ünlü tarihçinin hayatı hakkında günümüze ulaşan bilgiler oldukça sınırlıdır. Hem tarih hem de coğrafya açısından çok önemli olan eseri *Kitâbü'l-Eklîm* ilk kez J.H. Moeller tarafından 1839 yılında Gotha'da basılmıştır. Daha sonra De Goeje, söz konusu kitabın Arapça metnini 1870 yılında Leiden'de tekrar yayımlamıştır. Ş. Günaltay, İslâm Tarihinin Kaynakları -*Tarih ve Müverrihler*-, (haz. Yüksel Kanar), (İstanbul 1991), 429-430 (ng.).

Irak bölgesinin o devirdeki halini göstermek için aşağıda naklediyoruz:

> "Basra Arapların kurduğu büyük bir kenttir. Suyunun tamamı ırmaklardan oluşmuştur. Gezginlerden bazılarının anlattığına göre, Basra'nın çevresinde bulunan su kanalları, Bilal b. Ebî Bürde'nin valiliği zamanında genişletilerek, kayıkların geçmesine uygun hale getirilmişti. Bu kanalların sayısının 120.000'den fazla olduğu görülmüştür. Bilal zamanında su kanallarının bu kadar çok olmasına ihtimal vermiyordum. Ancak daha sonraki bir tarihte, Basra'nın birçok bölümünü bizzat dolaştım. Kimi kez, bir ok atımından fazla alanı olmayan yerlerde bile birçok kanal görüyordum. Bunların hepsinde de küçük kayıklar işliyordu. Kanallardan her birinin, kanalı kazan adamın adına veya döküldüğü yere göre bir adı vardır. Bundan dolayı bu mesafenin boyuna ve enine söylendiği kadar çok sayıda kanalın var olduğuna inanmaya başladım." 120.000 kanal kazımına gerek duyulan bir yerde ne kadar yoğun bir nüfus olabileceğini artık siz düşününüz.
>
> Hilâfet merkezi ve Darusselâm olan Bağdat'ın da o devirlerde ulaştığı bayındırlık ve uygarlığı göz önüne almak gerekir. Adı geçen tarihçi İstahrî H. 4. yüzyılda, Bağdat'ı bizzat gezip dolaştıktan sonra şöyle anlatır. "Bağdat'ta halife sarayları ile bahçeleri Bağdat'tan Beyyin Irmağı'na kadar aralıksız bir duvar ile iki fersah (her fersah 12.000 adım) mesafeyi işgal ettikten sonra Beyyin Irmağı'ndan Dicle kenarına bitişir. Söz konusu binalar bu noktada hilâfet sarayıyla birleşir. Ve Dicle üzerinden 5 mil boyunca (her mil 4.000 adım) Şemmâsiye'ye çıkar. Şemmâsiye, batı tarafından Hârisiye ile karşı karşıyadır. Söz konusu binalar buradan da Kerh'in sonuna kadar Dicle boyunca uzanır."

İstahrî, Bağdat saraylarının genişliği hakkında söz konusu bilgileri verdikten sonra, Fırat'la Dicle arasında bulunan yerlerin ne derece bayındır ve mamur olduğunu anlatırken "Bağdat ile Kûfe (veya Dicle ile Fırat) arası birbirine bitişik olarak ve boş yer kalmamak şartıyla birçok köy ve kasabayla doludur.

Bunların hepsindene Fırat'tan suyunu alan kanallar geçer" dedikten sonra Fırat'tan Dicle'ye kadar açılmış olan kanalları da anlatır.

Şimdi bir o günkü bayındırlık durumu, bir de Bağdat'ın bugünkü halini göz önüne getirmeli.* Arada ne kadar korkunç bir fark görülür!.. bütün Basra vilâyetinin hali hazırda nüfusu 200.000 ve Bağdat vilâyetinin nüfusu da 50.000'den ibarettir. Kanaatimize göre bu iki vilâyetin bugünkü toplam nüfusu o devirlerde yalnız Bağdat şehrinin nüfusundan çok daha azdır. Günümüzde önemi azalmış bulunan Şam vs. kentleri de ona göre kıyas edebilirsiniz. Bundan başka daha bazı kentler vardır ki, o dönemde en parlak dönemlerini yaşamışken günümüzde sadece isimleri kalmıştır. Mısır'da Fustat, Irak'ta Kûfe, Afrika'da Kayrevan, Havran'da Basra kentleri ve burada belirtilmesinin konuyu uzatmaktan başka faydası olmayan diğer kentler gibi.

Mısır'a gelince, Arap tarihçilerinin verdikleri bilgilere göre; Müslümanlar Mısır'ı fethettikleri zaman buranın nüfusu rüşt yaşına ulaşanlarla daha büyük erkeklerden oluşmak üzere (kadınlar, çocuklar, yaşlılar dahil değil) toplam 8 milyondu. Söz konusu nüfusun 300.000'i İskenderiye'de yaşıyordu. Bu nüfusa kadınlar, çocuklar ve yaşlılar da eklenince sayı 30 milyona ulaşır. Oysa bu miktar günümüzde bile, Mısır bölgesi halkının üç katına eşittir. Muhtemelen verdiğimiz bu bilgiler ilk anda kabul edilecek gibi görünmez. Ancak iyice düşünülürse şüpheler yavaş yavaş kaybolmaya başlar. Arap tarihçilerinin verdiği bilgilerin özetine bakılırsa, Mısır o tarihlerde bolluk ve servet içinde mamuriyetin en tepe noktasında bulunuyordu. Makrîzî (öl. 845/1442) diyor ki: "Hişam b. Abdülmelik (H. 108/M. 726) yılında Mısır haracını toplamak için görevlendirdiği Ubeydullah b. el-Hicab'a, söz konusu bölgede yüzölçümü yapmasını emretmişti. Ubeydullah, araziyi kendisi ölçtürdü. Nil ırmağının suladığı tarım arazisinin 30 milyon fidana** ulaştığı anlaşıldı. Halbuki bu kadar arazi bugün Mısır'da ekil-

(*) 1900 yılının başları kastediliyor.

(**) Bir fidan yaklaşık 4200 metre karedir. Bu ölçü, o tarihte Mısır'da kullanılan bir çeşit dönümün adıdır.

mekte olan arazinin üç katıdır. Mısır hükümetinin tarım arazisinin çoğaltılması için harcadığı tüm çabalara rağmen, elde bulunan ekilir arazi 6 milyon fidandan daha azdır. Bir de esasen Nil valisinin bütün yüz ölçümü yani Nil Nehri'nin üzerinde bulunan Bahr ve Saîd yönünün tüm toprakları 6 milyon fidandan az fazladır. Bu durumda İslâm fetihleri sırasında ekim yapılan toprakların, bugünkü miktarın 5 katı olması durumu, saçma gibi görülebilir ancak biraz inceleyince hak vermek gerekir. Öyle ki, Araplar Nil vadisine komşu doğu yönünden Kızıldeniz'e ve güney yönünden "Vâdî el-Natrün"a doğru olan yerleri de tarıma uygun bir hale getirmişlerdi. Mısır bölgesinin yüzölçümü, Libya Çölü'nde bulunan vahalarla, Nil ile Kızıldeniz arasında bulunan yerler ve söz konusu ırmak ile Ariş'e kadar Akdeniz arasında bulunan toprakların hepsi dahil olursa, 400.000 mil kareden fazladır. Bu ise 187 milyon fidana eşittir.

Buna dayanarak bu kadar büyük toprağın 30 milyon fidanının tarıma uygun hale getirilmiş olması ve halkın da 30 milyondan mürekkep bulunması akla ters gelmemelidir.

Buna delil olmak üzere Arap tarihçileri Mısır'ın yüz ölçümünün ve tarım arazisinin bizim hesabımıza yakın bir miktarda çıkarıyorlar. Makrîzî, diyor ki: "Mısır'da en son yapılan keşif ve incelemeler neticesinde Mısır arazinin ekip biçme süresi 60 gün ve yüz ölçümü 180 milyon fidan ve burada ekilen arazinin H. 3. yıl ortasında 24 milyon fidan olduğu anlaşılmıştır. Mısır'da sürekli çalışan çiftçilerin sayısı 480 bine ulaşmazsa tam haraç alınmaz.." Buradan anlaşılıyor ki, sözünü ettiğimiz bayındırlık durumu gerçektir. Buna benzer büyük bir gelişmişliğe Kurtuba (Cordoue), Granata (Grenada) ve Tulaytıla (Toléds) gibi Endülüs bölgesinde bulunan önemli İslâm kentlerinde de rastlıyoruz. Irak bölgesinde, söz konusu dönemde büyük birer kentken günümüzde birer köy haline düşmüş birçok kent vardır.

Yukarıda arz etmeye çalıştığımız gelişmişlik düzeyi, bayındırlık ve o günün diğer koşullarını da göz önüne alacak olursak, İslâm ülkesinin en mamur bulunduğu zamanlardaki nüfusnu 200-250 milyon arası tahmin etmemiz gerekir. Bu ise

tüm Avrupa bölgesi halkının toplam nüfusuna yaklaşır. İleriki bölümlerde, İslâm devletinin zenginliğinden söz ederken, bu konuya tekrar döneceğiz.

İslâm Devletinde Memuriyetler ve Hükûmet Daireleri

H. 1. yılda Medîne'de, sayıları onlarla ifade edilen muhacir ve ensar tarafından oluşturulan İslâm devleti eşitlik, kardeşlik ve yardımlaşma temelleri üzerine kurulmuştur. Hz. Peygamber'in "Kim; yetim ve bakmakla yükümlü olduğu kimseleri arkasında bırakırsa bize, kim mal terk ederse mirasçısına kalır" anlamındaki hadîs-i şerîfinden anlaşıldığı üzere, Müslümanlar arasında mal ve mülkleri, işleri vs. diğer konuları birleştirmek suretiyle kendilerini kardeş yapmıştı. Menfaatte bu şekilde ortak olma, Müslümanlar arasında birliğin iyice kuvvetlenmesine neden olmuştur. O dönemde dinî, siyasî ve idarî işlerden ibaret bulunan devlet görevlerinin hepsi Peygamber'in şahsında toplanıyordu. Biz bu konulara dinî bir bakışla değil ancak devletin kuruluşunda taşıdığı önemden dolayı bahsedeceğiz.

Cemaatle namaz kılmak, dünyada birlik ve imama (devlet başkanına) itâat etme yararını sağlamıştır.

Zekâta gelince; devletin ayakta durmasının ve düzeninin sebebi zekâttır. Zekât kurumu günümüzde maliye bakanlığı dediğimiz Beytülmâlin aslı, kaynağı ve temelidir.

Bilindiği üzere devletler, saltanat veya cumhuriyet, sınırlı (mukayyet) veya sınırsız (mutlak) bir idare olsun, her ne şekilde olursa olsun, diğerlerinden farklı ve sayılması mümkün olmayan bazı kanun ve nizamlara bağlıdırlar. Ancak iki şeyde birleşirler: Para ve asker. Bir devlet yönetim şekli ne olursa olsun parasız ve askersiz olamaz ve yaşayamaz. Muhtemelen normal zamanlardan daha çok, -özellikle kuruluş döneminde- devletin para ve askere ihtiyacı daha büyük olur. İlk İslâm devletinde namaz, Müslümanlar ve askerler arasında kardeşlik, birlik ve düzeni, zekât da askere gerekli olan malları oluşturuyordu.

İslâm devletinin esas temeli: "Namazı kılınız, zekâtı veriniz ve rükü edenlerle beraber rükü ediniz." Ayet-i kerimesinde belirtildiği üzere: "namaz (salat), zekât ve rüküya varanlarla rükü oluşturur. Zekâttan maksat; zengin Müslümanların mallarından artan fazladan, belli bir miktar alıp fakir Müslümanlara vererek İslâm dininin esası olan birliği güçlendirmek ve sağlamlaştırmaktır. Bu fazla, zekât olarak alınır, sadaka olarak verilir. Hz. Peygamber sahâbenin büyüklerinden Muaz b. Cebel'i, Yemen'e vali olarak göndereceği zaman kendisine verdiği şu öğütler, sözünü ettiğimiz noktayı veciz bir şekilde gösterir: "Ehl-i kitap olan bir halka varıyorsun. Kendilerini Allah'ın varlığına ve birliğine, Muhammed'in Peygamber olduğunu kabule davet et. İtaat ederlerse, Cenâb-ı Hakk'ın günde beş vakit namazı farz buyurduğunu kendilerine bildir. Buna itâat ederlerse, zenginlerden alınıp fakirlere verilen, üzerlerine Cenab-ı Hakk tarafından bir sadaka farz olunduğunu anlat. Buna itâat ederlerse sakın onların asıl mallarına dokunma. Zulme uğrayanın bedduasından kaçın. Çünkü zulme uğrayanın şikâyetiyle Cenâb-ı Hakk arasında bir perde ve engel olmaz."

Zekâtın zenginler üzerine farz kılınıp fakirlere verilmesinde büyük hikmet vardır. Bu metot, özellikle baskı ve zorbalıkla tanınan ilkel çağlarda, halkın çoğunluğunu oluşturan fakirleri hoşnut eder. İslâmiyet, zayıfa yardım etmek ve zayıfla kuvvetliyi eşit kılmak için gönderilmiştir. Bu yüzdendir ki, Hz. Muhammed'e düşman olanlar, fakirleri kendi mallarına ortak etmek istemeyen ve onlarla eşit bir halde bulunmaya tenezzül etmeyen, Mekke'nin ileri gelen büyükleri ve zenginleriydi.

(H. 2/M. 624) yılında Bedir Savaşı'ndan sonra, ganimet ve cizye gelirleri Medîne'ye gelmeye başladı. Bunun üzerine gerek Hz. Muhammed gerek Hz. Ebubekir zamanlarında devlet gelirleri, biri zekât, öbürü ganimet, üçüncüsü de cizye olmak üzere üç kısma ayrılıyordu.

Zekât Müslümanların zenginlerinden toplanıp fakirlerine veriliyordu. Ganimetler, savaşlarda düşmandan ele geçen mallar olup mücahitler arasında -aşağıda gösterileceği biçimdepay ediliyordu. Cizye ise, Arap Yarımadası vs.'de yaşayan Ya-

hudi ve Hıristiyanlardan, Müslümanların himayeleri altına giren halklardan alınan bir çeşit vergiydi. Bu malların toplanıp dağıtılmasını gözetmek, önceleri Hz. Peygamber daha sonra halifelerin görevleri arasındaydı. Medîne'ye, herhangi bir bölgeden zekât geliri vs. bir mal gelince, önce mescide götürülür, Hz. Peygamber yahut halifesi tarafından hiçbir şey kalmayıncaya kadar, hepsi Müslümanlara dağıtılırdı. Bu dağıtımda, büyük -küçük, hür köle, erkek kadın arasında herhangi bir ayırım yapılmazdı.

Hz. Ömer'in halifeliğinde ülkeler fethedilip Araplar, Rum ve İranlılar ile karışıp İslâm egemenliği kökleşip yayılınca, gelir kaynakları da çoğaldı. Bu yüzden gelirleri bir kayıt altında tutmaya ve korumaya, gelir ve masrafların belirlenmesine gerek duyuldu. Hz. Ömer gelirlerin bir deftere kayıt edilmesini ve bu gelirlerden hükûmet adamlarına, -herkesin hakkına ve kabiliyetine göre- yıllık belli maaşlar verildikten sonra gelir fazlasının gereğinde kullanmak üzere korunmasını uygun buldu. Hz. Ömer'in bu teşebbüsü Hicret'in 15. veya 20. yılında olmuştur. Kurulan bu daire veya kurum, İranlılarda o dönemde mevcut olan dairelere benzetildiğinden divan adıyla biliniyordu.

Hz. Ömer, çevresinde bulunan Müslümanların, İslâm devletinin kurulması ve genişlemesi işinde, yararlılıklarını göz önüne alarak, Müslümanları bulundukları konum ve güçlerini de değerlendirerek, her birine hizmetinin derecesine göre, belli miktarda maaşlar vermeyi uygun buldu. Bununla birlikte, Hz. Peygamber'e olan soy yakınlığını da göz önüne alarak; -ileride ayrıntılarıyla yazacağımız üzere- özel bir konum ve ayrıcalık verdi. Devlete ait bu gelir ve giderlerin kayıt ve zaptı işi için de özel bir kâtib görevlendirildi.

Ancak daha sonra gelir kaynakları iyice artınca, Medîne'ye her taraftan para ve mallar yağmaya başladığından, Hz. Ömer gelen malların korunması için bir hazine veya bir ev kurarak buna da Beytülmal* adını vermişti. Halifeler içinde beytülmali

(*) İslâm devletinin maliye hazinesi. Gelir kaynakları: 1- Zekât ve sadakalar. 2- Ganimetler. 3- Fey=Zekât ve ganimet dışında kalan ve beytülmale ait olan mallar. Beytülmalden yapılan harcamalar şu kimseleri içine alıyordu: 1- Fakirler ve

ilk kuran Hz. Ömer'dir. Daha önce Hz. Ebubekir zamanında da beytülmalin adı geçiyordu ancak o devirde gelen mallardan korunması gereken bir şey kalmadığından fiili olarak beytülmal mevcut değildi.

Hulefâ-i Râşidin devrinin bittiği tarihte (H. 40/M. 661) hükûmet memurlukları şöyleydi:

1) Halife
2) Vilâyetlerde *valiler*
3) Haberleşme, gelir ve gider kayıtlarına bakmak üzere halifenin *kâtibi*
4) Halife için *hacib* adı verilen özel hizmetçi
5) Beytülmâl yöneticisi olarak *hazinedar*
6) Davalara bakmak için *kadı*.

Daha sonraki dönemde, Halifelik Emevîlere geçince hilâfet makamı padişahlık veya saltanat şeklini aldı. Müslümanlar aslen Arap olmayan unsurlar ve halklarla karışmaya başladılar ve ilişkileri her geçen gün artarak devam etti. Buna bağlı olarak hükûmet işleri de -büyüme ve gelişme kanununa uygun olarak- daha da genişledi ve dallara ayrıldı. Emevîler, idari işlerle ilgili birçok şeyi Rum ve İranlılardan alarak kendi devlet sistemlerinde kullandılar. Gösterişli ve debdebeli bir yönetimi gerekli görmeleri sonucu, çok sayıda hizmetçi, maiyet memuru, yaver ve muhafız görevlendirdiklerinden daha önce devlet kurumlarında yer almayan bazı memuriyetler kurmak zorunda kaldılar. İleride gösterileceği üzere Emevîler kendi devletlerinde "hırs-hırz" (koruma) adıyla maiyet muhafızlarını, "dîvân el hatem" (mühür dairesi), berid dairesini (haberleşme ve istihbarat divanı), haraç dairesini (dîvân el harac) kurmuşlardır.

Hilâfet Abbâsîlerin eline geçince, yabancılarla karışma ve kaynaşma daha da yoğunlaşmış ve halifelerin savurganlık, rahat ve refaha meyilleri daha da artmıştır. Rahatlarını daha da artırmak isteyen halifeler, kendi taraflarından, kendileri adına; devlet işlerini idare edecek adamlar görevlendirmeye başladı-

---

miskinler. 2- Zekât memurları. 3- Borçlular. 4- Yolda kalmışlar ve garipler. 5- Azat etmek üzere köle satın alanlar. 6- Allah yolunda cihad edenler. 7- İslâm'a ısındırmak ve yakınlaştırmak için gönlü hoş tutulması gerekenler (ng.).

lar. İşte bu nedenle vezirlik ve hisbe kurum ve memurluklarını, zamanla da diğer memurlukları kurdular. Hükûmet işlerinin gelişme ve yoğunlaşmasına paralel olarak, memuriyet ve görevler de, doğal olarak o oranda çoğalıp çeşitlenmiştir. İslâm devletlerinde söz konusu bu memuriyet ve görevler her devlette, konum ve yerine göre bazı farklılıklar göstermiştir. Bu nedenle Bağdat'taki kurum, hükûmet memurlukları veya devlet görevleri, Endülüs'teki devlet kurum, makam ve mansıplarından farklıdır. Kahire'de de kurumlar ve idari yapı daha çok Endülüs modeline benziyordu.

Hükûmet Dairelerinin Çoğalması ve Gelişmesi

İslâm devleti, oldukça sade bir yapı ve görünümde bulunduğu ilk devirlerde, hükûmet işlerini ve kurumlarını halife bizzat denetlerdi. O dönemde, valiler dindar, zühd ve takva sahibi olduklarından, onların durum ve hareketlerini teftiş etmeye de çok gerek duyulmazdı. Halife de, kâtib ve defter kullanılmasına ihtiyaç duyulacak derecede gelir ve mala da malik değildi. Halife, valilerden birine bir mektup yazdığı zaman, o mektubu kendi eliyle mühürlerdi. Kimi kez de mektubunu kendisi yazardı. Ancak zamanla İslâm toprakları genişleyip, halifelik makamı dinî yapıdan padişahlığa dönüşünce, halifeler de çoğalan işlerinin arasında boğulmamak ve rahat edebilmek düşüncesinin yanı sıra, devlet işlerinde Rum ve İran padişahlarına özenmeye başlayınca; ülkenin büyümesi ve gelişmesinin doğal sonucu olarak hükûmet işlerini düzenlemek için çeşitli yeni daire ve mansıbların kurulmasına gerek duyulmuştur. Bu yüzden halifeler, devlet işlerini idare etmek üzere; vezirlik, vilâyetlerdeki valilerin durumlarını ve yönetimlerini teftiş ve kontrol için berit divanı eminliği ve nazırlığı, hilâfet divanından yazılan ve gönderilen emirleri mühürlemek ve kaydetmek için "evâmir-i sultaniyye ve mühür" eminliği veya nazırlığı, halifelerin emlâk ve çiftliklerine bakmak için, çiftlikler divanı emirliği; halifenin maiyetinde bulunan hizmetçiler, memur vs.'nin maaşlarına bakmak için de "dîvân-ı hass" idaresi gibi daireler ve memur-

luklar kurmuştur. Devletin içinde bulunduğu uygarlaşma hızına paralel olarak, sikke basılmasına, tıraz (sırmalı ve nakışlı elbise) kullanılmasına da gerek görüldüğünden sikke basımı için darphâne, tıraz imalatı için de "tıraz divanı" kurulmuştur. Bunun dışında "dîvân el tertib", "dîvân el aziz" adı verilen daireler gibi, yazışmaların sunulmasına, diğerleri başka işler ve konulara bakmak üzere bazı daire ve memuriyetler de kurulmuştu. Dîvân el-aziz, günümüzdeki "Bâb-ı Âlî" ye benziyordu.

Raşid Halifeler zamanında Hz. Ömer tarafından oluşturulan divanda, kendisinin kurdurduğu usul üzere, haraç, cizye vs.'den gelen malları askere, valilere, kadılara vs.'ye verilen maaşları kayıt ve zapt eden ve valilerle haberleşmeleri yazan yalnız halifenin kâtibiydi. Zamanla bürokrasinin işleri çoğalıp yoğunlaşınca, söz konusu daire de birçok şubeye ayrılmıştır. Haraç ve cizye işlerine bakmak için "haraç divanı", askere vs.'ye verilen maaşların hesabına bakmak için "zimâm ve nafaka divanı" adıyla birer daire kurulduğu gibi, diğer konulara bakmak için de "ikta'-mukâtaat dairesi", "maâdin dairesi" gibi bazı daireler daha oluşturulmuştur. Askerin isimleri, rütbe ve maaşlarının kaydını tutan "dîvanü'l-cünd" (askerî daire) de söz konusu ilk divandan ayrılan dairelerden biridir. Bu askerî daireden "esâtîl" donanmalar ve serhatler divanları vs. doğmuştur. Valiler vs. idarecilerle haberleşmek üzere "dîvânü'r-resâil" veya "divânü'l-inşâ"adıyla kurulan haberleşme dairesi de bu nedenle oluşturulmuştu.

Bundan daha önce, vergi, ganimet vs. devlet mallarını korumak için kurulan ve bir mahzen veya depo şeklinde bulunan Beytülmâl de Abbâsîler zamanında; biri sadaka mallarına, diğeri ise emval-i mezâlime (zulüm yapanların el konulan malları) bir diğeri, miras mallarına, diğerleri de başka işlere ait olarak çeşitli dairelere bölünmüştü. Böylece diğer devlet işleri de gittikçe çoğalmış ve çeşitlenmiştir. Bu nedenle kazadan şikâyetler, hisbe, zabıta idareleri gibi birçok yeni kurum da oluşturulmuştur.

Biz bu bölümde, bu dairelerin kuruluşu, tarihi ve gelişimi hakkında malûmat vermeye çalışacağız. Ancak bu bilgilerin

daha iyi anlaşılması için söz konusu kurumların, kökenini, nasıl kurulup bölümlere ayrıldığını, ne gibi ihtiyaçların bu kurumları ortaya çıkardığını incelemek ve araştırmak gerekir. Buna dayanarak öncelikle hilâfet ve ayrıntıları konusunda bilgiler verdikten sonra, valilik ve vezirlik makamları üzerinde duracağız. Daha sonra da ordu ve maliye teşkilatlarını ayrı ayrı ele alacağız ve diğer kurum ve kuruluşlar konusuna geçeceğiz.

Hilâfet: Mahiyeti - Şartları - Hukuku

Mahiyeti

Hilâfet İslâmiyet'e özel, bir çeşit hükümdarlıktır. İslâmiyet'in ilk yıllarında böyle bir hükümdarlık yoktu. Halife bir dereceye kadar "saltanat-ı mutlaka" (sınırsız saltanat) yetkilerini üzerinde taşıyor gibi gözükse de dünyevi ve dinî egemenliğin ikisini birlikte üzerinde toplamakla, tüm halkın hem dinî hem dünyevi işlerini şer'î kurallara uygun olmasını zorlayan bir yetki gücüne sahip olduğundan, kayserler, imparatorlar ve kisraların egemenlik biçimlerinden ayrılır. Halifelik dışında kalan tüm diğer saltanat çeşitleri yalnız dünya düzeni ve idaresiyle ilgilidir.

Söz konusu iki egemenlik arasında önemli farklılıklar vardır. Bununla birlikte, ikisinin dayandığı nokta veya kaynak aynı yerde birleşir. Halk üzerine mutlak egemenlik yetkileri ile egemen olabilen kişi, hükûmet işlerinde ya belli bir kanuna veya kendi keyif ve arzusuna göre hareket eder. Uygar toplumlarda hükümdarların çoğu, ulusun ileri gelenleri, düşünürleri, bilim adamları ve devletin büyükleri tarafından konulan kanun ve nizamlara uygun olarak egemenliklerini sürdürür ve halkı o kanun ve nizamlar gereğince davranmaya zorlar. İslâmiyet'ten önce Rum ve İran padişahları bu şekilde saltanat sürdüler. Günümüzde Avrupa'da mutlakıyetle hüküm süren krallar da böyledir. Oysa hilâfet birtakım şer'î ve dinî kanunlarla sınırlanmış olup, halife olan kişi şerîatın kurucusu ve sahibi olan Hz. Peygamber'e uyar ve onun vekili olarak o şer'î ve

dinî hükümler gereğince idaresini yürütür, halkı da o hükümlere göre hareket etmeye zorlar. Halifeliğin imametten daha kapsamlı olması bu noktadan ileri gelir. Halifeye imam denilmesinin nedeni, imama halk namazda nasıl uyuyorsa halifenin hukuka uygun olan emirlerine de öyle uyup bağlandıklarından dolayıdır.

Halifeliğin Şartları

Halifeliğin dört şartı vardır:
1. İlim,
2. Adalet,
3. Kifayet (yeterlilik),
4. Selamet-i havas (akıl, his ve ruh sağlığı)

Soy olarak Kureyş'ten olmak, yani halife olacak kişinin Kureyş kabilesinden olması gibi beşinci bir şart üzerinde tartışmalar ve farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu son şart kabul edilecek olursa, Arap olmayan bir kimse halife adı altında Müslümanlar üzerinde egemenlik iddia edemez demektir. Bu şartın kaynağı Ebû Bekir'e yapılan bîat konusunda da açıkladığımız gibi, Medîneli Müslümanlar olan "Ensar" hilâfetin kendilerinin hakkı olduğunu iddia ettikleri sırada, Kureyş tarafından en kritik anda söylenen hadîs-i şerîftir. Bu şart, tarih boyu hüküm sürmüş olan İslâm devletlerinin hepsinde de uyulması gerekli bir kural olarak kabul edilmiştir. Kureyşlilerden başka hiç kimse hilâfet talebiyle ortaya çıkmazdı. Üstelik Abbâsî Devleti'nin son devirlerinde halifelerin içine düştüğü zaaf ve valilerce her türlü dünyevî güç ve otoriteden soyutlama derecesine kadar gördükleri baskılara ve bu valilerin bağımsız devletler kurarak kendilerine "sultan" lâkabı vermelerine rağmen onlardan hiçbiri halifelik iddiasında bulunmayı veya kendini halife ilan etmeyi aklına getirmemiştir.

Örneğin İran ve Irak tarafında hüküm süren Buveyhîler, Selçuklular, Gazneliler, Horasan'daki Tâhirîler devletleri ve diğerleri bağımsızlıklarını ilan etmiş, üstelik bunlardan bazıları bizzat halifenin şahsı üzerinde baskı kurarak ona hükmet-

miş olduğu halde, yalnız sultan lâkabı ile yetinmişlerdir. Ayrıca bu sultanlar kendi egemenliklerinin güçlenmesi için halifelerin dostluk ve iltifatlarına layık olmaya çalışırlardı. Nitekim Salahaddin Eyyübî Mısır'da böyle yapmıştı. Mısır'ın egemenliğini son Fâtımî halifesinin elinden almıştı. Kendisine karşı egemenlik iddiasında bulunabilecek herhangi bir rakibi de yoktu. Tüm ülkenin tek hâkimiydi. Bununla birlikte bağımsızlığını ilan etmek istediğinde, Abbâsî halifesi adına hutbe okutmuştur. Kendine yalnızca "sultan" lâkabını vermekle yetindi. Kureyş'in dışında, halifelik yetkisini üzerine alan ilk kişi Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim Han'dır (H. 916-26/M. 1512-1520).*

(*) Islâm halifeliği: Hz. Peygamber vefat edince, daha cenazesi defnedilmeden Müslümanların ileri gelenleri toplanarak meşveret esası veicma-i ümmet kuralına uygun olarak, yani Kurân-ı Kerim ile Peygamberin sünnetinden alınan hükümlere dayanarak İslâm halifelik kurumunu kurarak, Hz. Ebubekir'i Peygamber vekili yani halife tayin ettiler. Ondan sonra Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali halifelik makamına geçmişlerdir. Ancak Hz. Ali'nin halifeliği döneminde, peygamberin vefatından 41 yıl sonra halifelik, Araplar arasında Ümeyye Oğulları denilen hânedâna mensup olan Muaviye'ye geçti. Ve Şam'da "Emevîler Devleti" adıyla bir İslâm hükûmeti kuruldu. Bu hükûmet 91 yıl kadar devam ettikten sonra hilâfet nöbeti Peygamberin amcası Hz. Abbas soyuna geçti. Bu devlete de Abbâsîler devleti adı verilmiştir. Bunların başkenti Bağdat şehriydi. Halifeliğin Abbâsîlere geçişi Hz. Peygamber'in vefatından 132 yıl sonradır. Abbâsîler 508 yıl kadar devam etmiş ve bu süre zarfında 37 halife gelmiştir. Bunlardan en son halife olan el Müstasım Billah zamanında, ünlü Moğol hükümdarı Cengiz'in torunu Hülagühan Bağdat'ı ele geçirerek Abbasi halifeliğini yıkmıştır (M. 1258). Mustansır Billah adında sağ kalan bir Abbâsî halife, Hz. Peygamber'in emanetlerini alarak Mısır'a gidip o zaman Mısır'da hüküm süren Türk kölemenleri (Memlûklular) sultanlarından Melik Zahir'den saygı ve hürmet görmüştür. Üstelik Melik Zahir, Mustansır adına hutbe okutmuş ve para bastırmıştır. İşte Mısır'da yeniden kurulan bu Abbâsî halifeliği soyundan 14 halife daha gelmiş ve on dördüncüsü olan halife mütevekkili Osmanlı Sultanı Yavuz Selim beraberinde İstanbul'a getirmiş ve Ayasofya Camii'nde gayet mükemmel bir meclis kurdurmuştur. Mütevekkil bu mecliste minbere çıkıp Sultan Selim'in hilâfet makamı için gerekli sıfatları taşıdığını, yetenekli olduğunu ve halifeliğin onun hakkı olduğunu belirterek sırtındaki resmi cübbeyi çıkarmış ve hilâfeti kendi arzusuyla Sultan Selim'e devrettiğini açıklayıp giydirmiştir. İşte bu olaydan sonra Osmanlı padişahları İslâm halifesi sıfatını kazanmışlardır *Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi* (zm.).

Yavuz Sultan Selim'in Halifeliğinin Meşrûluğu[2]

Hanefi mezhebi imamları ve diğer İslâm âlimleri, Yavuz Selim'in yüce hilâfet makamına aşağıdaki şartlara göre en layık kişi olduğu konusunda görüş birliğine varmışlardır.

1. Kılıç hakkı: Hilâfet makamına geçecek kişinin kendisine rakip çıkılamayacak derece ve güçte asker desteğine, şan ve kudrete sahip olmasıdır. Sultan Selim İslâm hükümdarları arasında en kudretli, en şanlı olanıydı.

2. Seçilme hakkı: Oy ve güç ehlinin yani imamlar ve ümmetin âlimlerinden oluşan meclisin tasdiki. Hanefi imamları ve İslâm âlimleri diyorlar ki; bu meclis İslâmiyet'in ilk yıllarında Medîne'deydi. Daha sonra Şam'a, Bağdat'a, Kahire'ye geçti. Bunun aynı şekilde Kahire'den İstanbul'a nakledilmesi de elbette caizdir. Zaten Sultan Yavuz Selim, Mısır'dan İstanbul'a dönerken el-Ezher âlimlerinden birçok âlimi kendisiyle beraber getirmişti. Bunlara Türk âlimleri de katıldı ve bir meclis kurdular. Hepsi Yavuz Selim'in halifeliğini uygun görüp onayladıktan sonra halifelik kılıcını kendi elleriyle kuşattılar. Eyüb Sultan Camii'nde halifelere kılıç kuşatma merasimi Osmanlı devletinde hâlâ geçerli bir usuldür (1900'ün başları).

3. Vasiyet: Bir halifenin kendisinden sonra gelecek halifeyi yerine aday göstermesi. Abbâsîlerin Mısır'da son halifesi olan Mütevekkil halifeliği Sultan Selim'e, yani Yavuz Selim'e bizzat vasiyet etmiştir.*

4. Haremeyn'in himayesi: Büyük Osmanlı sultanları hilâfeti elde ettikleri zamandan itibaren H. 10/M. 632. yüzyılda Sana' imamlarının Haremeyn'i istila ettikleri 7 yıl (ve daha sonra Vehhabilerin 7 yıl süren işgalleri dışında) her zaman Hare-

---

2 Osmanlılarda hilâfet konusunda ayrıntılar için bkz. Halil İnalcık, "Osmanlılar ve Hilâfet", (çev. H. Yavuz), *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, Hikmet Yay., (İstanbul, 1998).

(*) Yazarın sözleri yukardaki gibidir. Ancak gerçekte Mütevekkil halifeliği Sultan I. Selim'e vasiyet etmemiş, belki insanların önünde İslâmi idarenin Yavuz Selim'in hakkı olduğunu açıklayarak hilâfeti kendisine "ferâg" eylemiştir. Merhum Kemal Bey'in 1. Selim'in hayatını anlatan kitabında bu konuda detaylı bilgi vardır (zm.).

meyn-i Şerifeyn'i (Mekke ve Medîne) hakkıyla himaye ederek hizmet etmişlerdir.

5. Mübarek emanetlerin korunması: Mübarek emanetler, İstanbul'da korunan Peygamber'e ait özel eşyalardır. Bu emanetler Moğolların Bağdat'ı ele geçirmeleri zamanında kurtarılarak Abbâsî halifeleriyle beraber Kahire'ye getirilmişti. Yavuz Selim Mısır'ı fethedinceye kadar orada kaldı. Mübarek emanetler (kutsal emanetler) Mısır'ın fethinden sonra Sultan Selim tarafından İstanbul'a getirilmiştir. Gümüşten bir sandık içinde günümüzde de Topkapı Sarayı'nda özel bir bölümde korunmaktadır.

Halifelere Bîat

Bîatın şekli: Halifelik, Raşid Halifeler devrinde meşveret (danışma meclisi) yöntemine dayanıyordu. Halife yeterli özelliklere ve kabiliyete sahip olduğunu gördüğü birini kendisinden sonra halifelik makamına geçecek aday olarak belirlerdi. Hz. Ebubekir'in Hz. Ömer'i namzet etmesi yani aday göstermesi gibi. Ancak Hz. Ebubekir Hz. Ömer'i, sahâbe ile danışıp, görüş alışverişinde bulunduktan sonra aday göstermişti.

Eğer halife böyle bir adaylığın dedikoduyu doğuracağını hissederse halife seçimi için bir danışma kurulu kurdururdu; Hz. Ömer'in yaptığı gibi. Raşid Halifelerden hiçbiri halifeliği kendi soyuna bırakmayı düşünmemiştir. Üstelik Hz. Ömer halife seçimi için danışma kurulunu belirlerken, oğlu Abdullah'ı da onların arasına tayin etmiş ancak onun halife seçilmemesini vasiyet etmişti. Bunun üzerine Hz. Osman'ı seçtiler. Hz. Osman görevdeyken şehit edildi. Bu nedenle yeni halife için herhangi bir vasiyette bulunmadı. Halk danışma meclisinin oluşmasını beklemeden Hz. Ali'yi halife seçti. Bu seçim sahâbenin büyüklerinden bir çoğunun görüşüne aykırıydı. Bu nedenle kabullenmekte güçlük çektiler. Çünkü onlar Hz. Osman'ın şehit edildiği sırada değişik vilâyetlerde bulunuyorlardı. Hz. Ali'ye yapılan bîat için henüz hazır değildiler. Bununla birlikte bunlardan bazıları yine de Hz. Ali'ye bîat etmiştir. Bazıları ise

halkın toplanmasına ve Müslümanlar arasında danışma kurulu oluşturularak yeniden halife seçilmesine kadar işi askıda bıraktılar. Bunun sonucunda da daha önce birkaç yerde sözünü ettiğimiz büyük fitne ve karışıklıklar ortaya çıktı.

Hz. Ali şehit olunca yandaşları halifeliği Hz. Peygamber'in neslinden olan onun çocuk ve torunlarına vermek istediler. Hz. Ali ölüm döşeğindeyken kendisine "Hz. Hasan'a bîat edelim mi?" diye sorduklarında "bunu size ne tavsiye ederim ne de yapmayınız derim" cevabını verdi. Hz. Ali'nin yandaşları Hz. Hasan'a bîat ettiler. O da bir süre sonra halifeliği kendi isteğiyle Muâviye'ye bıraktı.

Halife seçiminde Raşid Halifelerin uyguladığı metotlar, uygar milletlerin günümüze kadar bulabildikleri seçim sistemlerinin en iyisidir. Çünkü bu seçim sistemi, cumhuriyeti, monarşiyi ve meşrutiyetin hepsini içine alır. Cumhuriyettir, çünkü halife tüm Müslümanlar tarafından kayıtsız şartsız seçilmiştir. Meşrutiyettir, çünkü seçim meşferetle olur. Mutlak saltanattır, çünkü halife egemenlik makamına geçince istediği gibi hareket eder. Buna yukarıda sözü edilen dört şart da eklenirse dünyanın kuşkusuz en seçkin idaresi bu olur. Çünkü bir hükümdar ilim ve adaleti yeterlilik ve ehliyeti, duygu ve ruh sağlığını kendisinde toplarsa ülkenin gelişmesi ve büyümesine, halkı arasında birlik ve sevginin yaşamasına hizmet edecek güçlü ve otoriter bir yönetici olur. Raşid Halifelerin hayatlarında da görüldüğü üzere, öyle bir hükümdara o dürüst hali, züht ve takvayı da ilave ettiğinizde dünyada bundan daha mükemmel, daha adaletli, daha laik bir yönetim düşünülebilir mi?

Emevîler zamanında Muâviye diğer devletlerin yönetim şekillerinden etkilenmiştir. Onlarda saltanatın soy ve irs yoluyla devam ettiğini görünce, halifeliğin de aynı şekilde kendi neslinde bırakılmasını düşünmüştür. Bu konuda ilk önce yakın arkadaşlarıyla görüş alışverişinde bulundu. Mugîre, kendisini bu işte cesaretlendirmiştir. Muâviye'nin kendisinden sonra halifeliği ortada bırakmaktan dolayı ortaya çıkması mümkün karışıklıktan korkusu da ona bir kat daha cesaret vermişti. Çünkü halef bırakmadan vefat edecek olursa Emevîlerle Hâşimîler

arasında yeniden bir fitne ortaya çıkması bekleniyordu. Bunun üzerine hayattayken oğlu Yezid'e bîat etti. Aslında Muâviye bu bîattan dolayı halktan çekiniyordu. Ancak bir tepki görmeyince rahatladı. Muâviye'den sonra hilâfet makamına geçen Emevî halifeleri de aynı yolu takip ettiler. Yalnız Ömer b. Abdülaziz (H. 99-101/M. 717-720) Raşid Halifelerin metodunu tekrar uygulamak istemiş ancak bunda başarılı olamamıştır. Kendisinden sonra yine Muâviye'nin yöntemine dönülmüştür.

Abbâsî halifelerinden Me'mûn da (H. 198-216/M. 813-833) böyle bir teşebbüste bulunarak Hz. Ali neslinden Cafer-i Sadık'ı "el-Rıza" adıyla veliahd yapmış, ama başarılı olamamıştır. Abbâsîler, halifeliğin bu şekilde ellerinden gitmesine razı olamadıklarından halife Me'mûn'u hilâfet makamından indirerek amcası İbrahim b. el-Mehdî'yi halife ilan etmişlerdir. Me'mûn halifeliğin kendi elinden çıkacağını anlayınca, kararından vazgeçip halifeliğin eskiden olduğu şekilde irs yoluyla geçmesi yöntemini kabul etmek zorunda kalmıştır. Abbâsîler, Fâtımîler vs. İslâm halifelerinin tamamı hilâfeti veraset sistemi, yani soy sop esası üzerine yürütmüşlerdir.

Bîat ve Yemin Törenleri

Bîat, itâat edeceğine söz vermek demektir. Bir adamın bir hükümdara veya halifeye bîat etmesi demek, söz konusu idareciyi vekil kabul etmek ve onun yaptıklarına itirazsız itâat etmeyi kabul etmek demektir. Araplar bir emir veya idareciye bîat ettikleri zaman sözlerinde (ahidde) duracaklarına delil olmak üzere, ellerini o emirin ellerine koyarak alışverişte yapılan harekete benzeyen bir harekette bulunduklarından, verilen söz veya yapılan sözleşme, satış eylemine benzemesinden dolayı, "bâa =sattı" kelimesinin mastarı olarak "bîat"adı verilmiştir. Daha sonra bîat, "musâfaha" (el sıkışma) şekline dönmüştür. Bîat sözlükte de musafaha anlamına gelir. İslâmiyet'te ilk bîat, Medîneli Müslümanların Hz. Muhammed'le Hicret'ten önce yaptıkları Akabe bîatıdır. Bu bîat yemininden, daha sonra halifelerin ahd ve misakta devam için yaptırdıkları bîat yemini

doğmuştur. Biat, verilen tüm söz ve yeminleri içine alacak kapsamda genel bir sözleşmedir.

Halifelere bîat yemini, devletlerin ve durumların değişmesine göre farklı şekillere bürünmüştü. Ensar Hz. Peygamber'e Akabe'de bîat ettiği zaman şöyle demişti: "Ey Allah'ın rasulü! Şehrimize gelinceye kadar senin hak, can, mal ve ırz güvenliğinden sorumlu değiliz. Bize gelirsen hak, can, mal ve ırz güvenliğin üzerimize vacip olur. Kendimizi, çocuklarımızı, kadınlarımızı her neden koruyorsak seni de koruruz." Akabe'de olan ve "bîâtü'n-nisa" (kadınların bîatı) adıyla bilinen diğer bir bîatın sözleri de şöyleydi: "Allah'a ortak koşmamaya, hırsızlık, zina yapmamaya, çocuklarımızı öldürmemeye, iftira ve bühtanda bulunmamaya, Cenab-ı Hakk'a karşı iyilikte âsi olmamaya bîat ettik."

Ebû Müslim Horasani tarafından Abbâsîler adına halifeliği ele geçirmek için teşebbüste bulunulduğu andan beri Abbâsîlere yapılan bîat yemini ise şu şekildeydi: "Allah'ın kitabı ve elçisinin sünneti ve Peygamber'in Ehl-i Beyt'inden el-Rıza'ya itâat üzerine, size bîat ediyorum. Buna sizin üzerinize Allah'ın ahd u misakı, talâk, ıtâk, Beytullah'a kadar yayan gitmek olsun. Başınızdaki idareciler size vermek istemeden, maaş, yiyecek istemeyeceksiniz."

Halifeye bîat edildiğinde öncelikle devlet büyükleri, ikinci derecede devlet memurları bîat ederlerdi. Abbâsîlerde ilk önce bîat edenler asker, komutanlar ve Bağdat kadılarıydı. Çoğunlukla bîat zamanında ordu kâtibi durup bîat edenlere yemin ettirmek görevini yerine getirirdi. Kâtib onları herkesi adıyla birer birer davet ederek kendilerine yemin ettirirdi. Halifeye bîat töreni tamamlanınca kendisine birtakım "lâkaplar" (elkâb) arz ederlerdi. Halife o lâkaplardan birini seçerdi. Bu lâkaplar Islâm'ın ortaya çıkmasından sonra icat edilen şeylerdendir. Abbâsî Devleti'nin ilk yıllarında halifelere, "Emin, Me'mün, Harünürreşîd" gibi basit lâkaplar verilirken Mu'tasım zamanında lâkaba Allah ismi de (ism-i celal) eklenerek söz konusu halifeye "Mu'tasım billah" lâkabı verildi. Mu'tasımdan sonra Allah isminin bulunduğu bir lâkapla çağrılmak ve anılmak Abbâsî halifelerince bir âdet haline getirildi.

Halifeye kendi sarayında bîat olunursa, hilâfet alayı halifenin evine getirilirdi. Bu alay eyerli birçok attan oluşuyordu. Her atın yanında süslü elbise giymiş birer seyis dururdu. Halife kendisine tahsis olunan ata biner ve devlet büyükleri de atlı olarak etrafında bulunurlardı. Halifenin önünde, elinde mızrak bulunan bir adam yürürdü. Yolun iki tarafında askerler iki saf halinde dizilirlerdi. Hilâfet alayı bu düzenle, asker safları arasından Bağdat'ta "Darü'l- âmme" diye bilinen hilâfet sarayına giderdi. Duruma göre çevreden gelen özel heyetler vs. tarafından halifeye tebrik töreni burada yapılırdı.

Yukarıda belirtildiği gibi, halifelere bîat yemini ve hilâfet alayı töreni her yerde ve her zaman aynı şekilde değildi. Devletten devlete değişebiliyordu. Bununla birlikte bîat yemini esas olarak aynıydı. Çünkü bu yemin halife ile halkı arasında Kitap ve Sünnetin emirlerine uygun hareket edileceğine dair karşılıklı bir söz verme ve yeminleşmeden ibaretti. Müslümanların ilk devirlerinde bu yeminin şekli çok kısaydı. Önceden birkaç kelimeden oluşan ve açıkça söylenip geçilir bir yemin olan bu bîat yemini, daha sonra devletler arasında, anlatma ve bildirme, yücelıme, övme cümlelerine olan özenti nedeniyle birtakım gereksiz tekrar ve uzatmalarla uzadıkça uzamış, yazılıp ezberlenmeye başlanmıştır. Hicrî 8. asır ortasında Mısır Abbâsî halifelerinden Hâkimbillâh'a yapılan bîat yemininin kopyası kitabımızın 4-5 sayfasını dolduracak kadar uzundu.

Veliahda Bîat

Hilâfet irs (miras) biçimine döndükten sonra halifeler kendi oğullarını veya yakınlarından diğerlerini veliahd tayin ettikleri sırada halifelere bîat edilirken yapılan tören gibi birtakım törenler düzenleniyordu. Çoğunlukla halifeler, veliahda bîat etmeden büyük devlet adamlarıyla ve tecrübeli kişilerle istişare ederlerdi. Örneğin Mansur'un Mehdi'yi veliahd kabul etmesine diğer oğlu Cafer itiraz etmişti. Bunun üzerine Mansur halkı topladı. Konuşmalar yapıldı. Düşünceler söylendi. Şairler de Mehdi'nin övülecek özelliklerini anlatan şiirler okudular.

Mansur bu durumdan kamuoyunun kendi görüşünü desteklediği sonucunu çıkararak Mehdi'yi veliahd olarak ilan ettirdi.

Halifeler kendi oğullarından veya kardeşlerinden çok sayıda kişinin hilâfete ehil olduğunu gördükleri zaman, bunlardan birine diğeri falan veyahut falanı halife yapmak şartıyla bîat ederlerdi. Nitekim Emevîler'in 8. halifesi Yezit b. Abdülmelik veliahd tayin etmek istediği zaman öyle yaptı. Kendisinin oğlu küçük bir yaşta bulunuyordu. Buna dayanarak oğlu Velid b. Yezid'i veliahd yapmak şartıyla kardeşi Hişam'a bîat etti. Çok kere halifeler bîat şartlarında istedikleri gibi değişiklik yapıyorlardı. Ara sıra halifeler, veliahdı ve ona veliahd olacak kişiyi tayin etmekle beraber ikinci veliahdın kabul olunup olunmamasını 1. veliahdın isteğine bırakırlardı. Nitekim 5. Abbâsî halifesi Hârûnürreşîd o şekilde hareket ederek kendisine veliahd olmak üzere oğulları Emin ve Me'mün'u ve bunlardan sonra da veliahd olarak diğer oğlu Kasım'ı tayin etti. Fakat Kasım'ın veliahdlığını kabul veya reddetmeyi Me'mün'un isteğine bıraktı.

Velîahdlara yapılan bîatlar bir ahidnâme şeklinde yazılıp halifenin, akraba ve taallukatının mühürleriyle mühürlendikten sonra veliahda ve küçük ise vasisine teslim olunurdu. Veliahdlar veya vasiler ahidnâmeyi gerektiğinde ibraz etmek üzere bir yerde saklarlardı. Kimi kez bu ahidnameler bir hazine, bir mescid yahut da Kâbe gibi gayet emniyetli yerlerde muhafaza edilirdi. Nitekim Abbâsî halifelerinden Harûnürreşîd kendi oğulları Emin ve Me'mün'u ve onlardan sonra Kasım'ı veliahd tayin ettiği zaman yazdığı iki ahidnâmeyi Kâbe'nin içinde saklatmıştı.

Halifeliğin Alâmetleri

Önceki dönemlerde halifeler kendilerince bazı alâmetler edinmişlerdi. Bunlar hırka, mühür ve asadan oluşuyordu.

Hırka

Hz. Peygamber'in hırkasıdır. Peygamber bu hırkayı ünlü şair Ka'b b. Züheyr'e hediye edinceye kadar giymişti. Ka'b, Hz.

Peygamber'i alaya alan şiirler yazarak onu hicvetmiş ve sonra da öldürüleceğinden korkarak kaçmıştı. Müslümanlar Mekke'yi fethedince, kardeşi Ka'b'a şöyle bir mektup yazarak gönderdi: "Allah'ın Rasulü Mekke'yi ele geçirince kendisini kötüleyip, hakaret ederek aleyhte faaliyetlerde bulunan bazı kimseleri idam ettirdi. Kureyş şairlerinden hayatta kalanlar korkularından bir köşeye kaçtılar. Kendi hayatına değer veriyorsan hemen uçarak koş ve Allah'ın Rasulüne sığın. Hz. Peygamber tövbe ederek kendisine sığınanlardan kimseye dokunmaz."

Ka'b b. Züheyr, tövbe ve sığınmadan başka bir kurtuluş yolu bulamayınca Medîne'ye gelip Hz. Peygamber'e kendini teslim edip Peygamber'in huzurunda onu öven "Suâd şu an yanımda yok, kalbim küskün ve yaralı. Ondan mahrum olan gönlüm kelepçeyle bağlı" dizeleriyle başlayan, daha sonra "kaside-i bürde" adını alan ünlü şiirini okumuştu.

Hz. Peygamber Ka'b'ı güzel bir şekilde karşıladı. Sahâbeden bazıları şairden intikam almak istiyorlardı. Hz. Muhammed, onları engellediği gibi, şairi de iltifata boğdu. Buna ek olarak da üzerinde bulunan hırkayı ona hediye etti. Araplar arasında "bürde", Türklerce "hırka" adıyla bilinen bu önemli hırka Ka'bın akrabaları yanında korunmuştur. Emevîlerin ilk halifesi Muâviye hilâfet makamına geçince, söz konusu hırkayı mirasçılarından 20.000 dirheme (yaklaşık 1600 İngiliz sterlini) satın aldı. Hırka, miras yoluyla diğer Emevî halifelerine, daha sonra da Abbâsîlere intikal etti. Ebu'l-Fidâ, hırkanın Bağdat'ı ele geçiren Moğollar (Tatarlar) tarafından alınıp götürüldüğünü rivayet ediyor. Bu rivayet doğru değildir. Hırka daha önce gösterildiği üzere günümüzde İstanbul'da Topkapı Sarayı'nda saklanan kutsal emanetler arasındadır. Muhtemelen Ebu'l-Fidâ, Tatarların Bağdat'ı ele geçirdiklerinde, halife sarayı vs.'de yaptıkları yağmalar arasında hırkayı da ele geçirdiklerini düşünmüş olmalıdır. Gerçekte ise Abbâsîler Mısır'a beraberlerinde hırkayı vs. kutsal emanetleri de getirmişlerdir. Yavuz Sultan Selim Mısır'ı fethederek hilâfeti üzerine alınca, oradaki kutsal emanetleri İstanbul'a getirmiştir.

Mühür

Halifeler, mührü Hz. Peygamber'in izini takip ettikleri için kullanmışlardır. Hz. Peygamber İslâmiyet'e davet amacıyla çevre devlet hükümdarlarına mektuplar gönderip onları dinine davet edince, kendisine "Bunlar yabancıdır, mührsüz mektup kabul etmezler" denildi. Bunun üzerine Hz. Peygamber bir mühür* yaptırarak üzerine "Muhammedü'n-rasulullah" ibaresini kazdırdı. Bu mühür Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ebu Bekir'e daha sonra Hz. Ömer'e ondan sonrada Hz. Osman'a geçti. Hz. Osman mührü "eris" kuyusuna düşürdü. Çok aratmasına rağmen bulamadı. Bunun üzerine benzer yeni bir mühür yaptırdı. Kendisinden sonra hilâfete geçen her halife özel mühürler yaptırmıştır. Hilâfet divanından yazılan emirlerin altlarına veya üstlerine "tîn-i mahtum" (bir çeşit kırmızı toprak) veya mürekkeple mühür basılırdı. Daha sonra mektuplar dürüldükten sonra dışarıdan da mumla mühürlenmeye başlandı. Yazışmaları bu şekilde mumla ilk mühürleyen halife Muâviye'ydi. Kendisi bu metodu mektuplar üstünde oynamalar ve değişiklikler yapılmasını engellemek için kullanmıştı. Kendisinin Küfe'deki valisi olan Ziyad b. Ebih'e mektubu getiren Ömer b. Zübeyr'e 100.000 dirhem verilmesi emrini bildiren bir mektup yazmıştı. Ömer b. Zübeyr kendisine teslim edilen mektupta yazan 100.000'i 200.000 olarak değiştirmiş ve Ziyad'dan parayı o miktarda almıştı. Daha sonra Ziyad hesabı takdim edince, yapılan hile meydana çıkmıştı. Bunun üzerine Muâviye mektupları yuvarlayıp tomar haline getirdikten sonra iki yandan mum ile mühürlenmesi kuralını uygulatmaya başlamıştır.

Ünlü tarihçi Belâzurî (Ö. M. 897) diyor ki: "Müslümanlardan zimam ve mühür divanını ilk kuran kişi Irak'ta valiliği sırasında Ziyad b. Ebih'ti. Ziyad bu konuda İranlıları taklit etmişti. İslâm'dan önce İran padişahlarının her biri bir konuda kullanılan çeşitli mühürleri vardı. Bir mühür gizli yazışmalar,

(*) Üzerinde nakış bulunan yüzüğe de mühür denmiştir. Araplar mührü yüzük üzerine kazıyorlardı.

bir mühür gönderilen özel memurlar, bir mühür sicillere ve mukatalara, bir mühür haraca aitti. Bu mühürler üzerine görevlendirilen kişiye de "sahib el zimâm" (mühürdar) adı verilirdi.

Mühür divanı Muâviye zamanından Abbâsîler devri ortalarına kadar en büyük devlet dairelerinden sayılıyordu. Abbâsîler devri ortalarında ise devlet işleri birtakım emirler, vezirler ve sultanların eline geçince artık mühür dairesi de eski önemini yitirdi. Hârünürreşîd veziri bulunan Fazl b. Yahya Bermekî yerine, kardeşi Cafer b. Yahya'yı vezir yapmak istediğinde babaları Yahya b. Halid'e "Babacığım! mührü sağ elimden sol elime geçirmek isterim" diyerek vezirliği mühürle tanımlamıştı. Bu durum, söz konusu devirde mührün halifeler yanında ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Halifelerin mühürlerine büyük saygı gösterilirdi. Vezir veya diğer bir devlet memuru belgeyi mühürlemek düşüncesiyle, mührü eline almak istediğinde, hilâfet makamına saygısından dolayı ayağa kalkardı. Belgeler mühürlendiğinde "tîn-i mahtüm" adıyla o zamanlarda kullanılan kırmızı ince topraktan yapılan mürekkeple veya siyah mürekkeple doğrudan doğruya kâğıda veya mum gibi yumuşak maddelere basarlardı. Ara sıra mektubun altına, arada bir de yukarısına basılan mühürden daha önce tahmid veya tesbihi (Allah'a hamd ve anma) ya da halifenin ismini içeren veya o zamanlara göre klişe olmuş birkaç kelime yazılırdı. Bu kelimeler mektubun sıhhatine (doğruluğuna) delil kabul edilirdi. Böyle bir işareti taşımayan belgeler hükümsüz kabul edilirdi. Mühre "alâmet" adı da verilirdi.

İslâm âleminde beylikler veya küçük devletleri oluşturan saltanatlar ortaya çıkınca, kendi hükûmetlerinde halifelerin kullandıkları mühür alâmeti gibi bir alâmet edinmişler ve buna "tuğra" adını vermişlerdir. Tuğra bilindiği üzere hükümdarın isim ve elkâbını içeren, kalın kalemle yazılmış bir nakıştır. Tuğra, hükümdarın özel işareti yerine geçerdi. Sultan veya beyler zamanında ferman veya beyannameler tuğra ile müvaşşah olunca (süslenince) hükümdarların kendi elleriyle diğer

bir işaretin konulmasına lüzum görülmezdi. Selçuklular inşa (mekâtibât) divanına "tuğra divanı" adını verirlerdi.[3]

Söylentiye göre tuğraya bu adın verilmesi, ünlü "lâmiyetü'-l acem" kasidesini yazan Hüseyin Ebû İsmail el-Tuğrâî'ye mensup olunmasından kaynaklanıyor. Tuğrâî, Selçuklu meliklerinden Sultan Mesud'un veziriydi. Güzel yazısı vardı. Tuğrayı da o güzel yazıyla çekerdi. Bu nedenle ona nispetle tuğra denildi. Üstelik ilk tuğra yazan da kendisidir. Tuğrâî, H. 515/1121 yılında idam edilmiştir. Bizim de düşüncemize göre tuğranın aslının böyle olması gerekir. Lamartin ve Jouannin'in dedikleri gibi Sultan Murad'ın avucunun şekli değildir.[4]

İslâm'ın ilk yıllarında halifeler, mühürlerine kendi isimlerine bedel birtakım vaaz ve hikmetleri içeren kısa ibareler kazdırırlardı. Hz. Ebubekir'in mührünün nakşı "ni'mel kadirillah-Cenab-ı Hakk en yüce kudret sahibidir" ve Hz. Ömer'in ki "kefabilmevti vaizen ya Ömer- ey Ömer ölüm insana vaiz olarak yeter"di. Hz. Osman'ın yüzüğünün nakşı "le tasbirenn ev letendümenn -ya sabr etmeli ya pişman olmalı". Hz. Ali'ninki ise "el-mülkülillah- mülk Allah'ındır" ibarelerini içeriyordu.

Emevî ve Abbâsî halifeleri de bu şekilde hareket ederek her biri diğerinden farklı bir ibare edinmişti. Çoğunlukla o ibareler ait olduğu halifenin ismiyle manevi bir ilişkiyi belirtirdi. Abbâsî halifelerinden Me'mûn'un yüzüğünün nakşı (tevki'i) "Abdullah yu'minu billah muhlisan- Abdullah Cenab-ı Hakk'a samimiyetle inanır," Vâsık'ınki "Allah sıkatü'l Vâsık- Cenab-ı Hakk Vâsık'ın dayanağıdır", Mütevekkil'inki "alâ Allâhi tevekkeltü", Mu'temid'inki, "I'timadî alallah ve huva hasbi - güvenim Allah'a dır o bana kâfidir." şeklindeydi. Diğer halifelerin de bunlara benzer tevki'leri vardı.

---

3 Ayrıntılar için bkz. Coşkun Alptekin, *Büyük Selçuklular*, *DGBİT*, (İstanbul, 1988), c. VII, s. 189-190 (ng.).

4 Tuğra konusunda son bilgiler ve değerlendirmeler için bkz. Nejdet Gök, *Beylikler Döneminden İtibaren Osmanlı Diplomatikasında Berat Formu*, Marmara Üniversitesi, basılmamış doktora tezi, (İstanbul, 1997), 149-156 (ng.).

Kutsal Emanetler

Günümüzde hilâfet alâmetleriyle Peygamber'in bıraktığı kutsal emanetler kastedilir. Bunlar daha önce belirttiğimiz gibi, İstanbul'da Dersaadet'te "Eski Saray" adıyla bilinen "Sarayiçi"nde bir dairede gümüş bir sandık içinde korunmaktadır. Şunlardan oluşur:

Hırka-i Şerîfe: Hz. Peygamber'in bir dişi, Peygamber'in saçından birkaç tel (lihye-i sa`âdet), Peygamber'in giydiği nalın (takunya).

Sancak: Hz. İbrahim Peygamber'in zemzemden su içtiği rivayet olunan demirden yapılmış iki su kabı, İmam Ebû Hanîfe'nin cübbesi, Peygamber Yahya'nın kolu.

Osmanlı halifeleri her yıl Ramazan'ın 15'inde devlet adamlarından oluşan muhteşem bir alayla söz konusu saraya gider ve Peygamber'in bıraktığı bu kutsal emanetleri ziyaret ederek saygılarını yenilerlerdi.[5]

Âsâ (baston): Âsâ, hilâfet alâmetinin üçüncüsüdür. Halife

---

5 Mekke emiri Seyyid Berekât'ın oğlu yoluyla Sultan 1. Selim'e (Yavuz) gönderdiği mübarek emanetlerden bazıları: Hz. Peygamber'in bir adet dişi, 2 adet nalını, hırkası, Hz. Ebubekir'in seccadesi, Hz. Peygamberin bir kılıç kabzası, oku, Hz. Nuh'un tenceresi, üzerinde Peygamber'in ayak izi bulunan taş, Hz. Peygamber'in seccadesi, sancak-ı şerîfi. Biri Peygamberlerden Şuayb'a ait iki baston, Hz. İbrahim'in büyük tenceresi, Peygamber Hz. Davud'un kılıcı, Mekke'ye ait altın oluk, makam-ı İbrahim'in gümüş kapağı, Peygamberin boy abdesti suyu. Dört halifenin imameleri, kılıçları, sahâbeden Cafer-i Tayyar'ın kılıcı, sahâbeden Halid bin Zeyd'in kılıcı, sahâbeden Şurahbil bin Hasane hazretlerinin kılıcı, Hz. Yusuf'un gömleği, Mekke'nin anahtarı, Mekke'de "tövbe kapısı" denilen kapının kanadı, bir parça balçık, dört halifenin sancakları, tesbihleri, cennetle müjdelenen sahâbelere (aşere-i mübeşşere) ait 6 adet kılıç kabzası, ashaptam Muaz bin Cebel'in kılıcı, Hz. Hasan ve Hüseyin'in sancakları, Veysel Karanî'nin tacı, Hz. Osman'ın kendi el yazısıyla Kurân-ı Kerim'i, Hz. Ali'nin el yazısı Kurân-ı Kerim'i, ashabtan Zeynel Abidin'in el yazması ku-ı Kerîm'i. "Hırka-i Sa`âdet", gümüş sandık içinde Enderun-ı Hümayun'da (Topkapı Sarayı'nda bir bölüm) taht odasında saklandığı gibi diğer kutsal emanetler de yine gümüş kutular içinde bir odanın raflarında korunmaktadır. Her ramazanda, çoğunlukla 15inde, sultanların Topkapı Sarayı'na alaylarla giderek ziyaret ettikleri "hırka-i sa`âdet" budur. Ka'b bin Züheyr adındaki ünlü şair sahâbe, Hz. Peygambere bir kaside arz etmiş ve bu kaside Hz. Peygamber'i son derece memnun etmış ve mübarek hırkalarını şaire hediye etmişti. Bugün İstanbul'da ziyaret edilen "hırka-i sa`âdet" budur. Hırka-i sa`âdet dairesini Yavuz Sultan Selim yaptırmıştır. *Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi* (zm.).

tahta oturunca hırka, mühür ve âsâyı kendisine verirlerdi. Gerek Abbâsîler gerek Emevîler zamanında bu üç şey halifelere ait alâmetler olarak devam etmiştir.

Halifelere ait alâmet ve nişanlardan üç şey daha vardır: Hutbe, sikke ve trazdır.

Hutbe: Camilerde, namazda, minberler üzerinde halife için okunan duaya hutbe denir. Hutbenin aslı şöyleydi: İslâm'ın ilk yıllarında namazda imamlığı halifeler kendisi yapar ve namazı, Hz. Peygamber'e salavât ve sahâbeye dualarla bitirirlerdi. Daha sonra İslâm ülkeleri genişleyip her tarafa valiler gönderilince, valiler bulundukları yerlerde namazda imamlık ve namaz sonunda da halifelere dua etmeye başladılar. Valiler arasında bu uygulamayı ilk başlatan Hz. Ali'nin Basra valisi olan Abdullah b. Abbas'tı. Kendisi minbere çıkarak "Allah'ım Hz. Ali'yi galip getir" dedi. Daha sonra halifelere dua etmek âdet oldu. Hatta bir yerde bir halifeye dua etmek, o halifenin o yerde hâkim olduğunu gösteren bir alâmet kabul edildi. Bağdat'ta halifelerin egemenlik ve güçleri azaldığı zamanlarda, bağımlı davranmaya başlayan vilayet valileri, sultanlar ve beyler duada halifelere ortak olmaya başlamış, hutbede önce devrin halifesinin daha sonra kendilerinin isminin anılmasını emretmişlerdi. Daha sonra halifenin ismini tamamen kaldırarak yalnız kendi isimlerini okutmuşlardır. Camilerdeki minberlerde halifelere dua etme geleneği günümüze dek devam etmiştir.

Sikke: Halifeliğe ve daha doğrusu hükümdarlığa mahsus alâmetlerden biri de sikkedir. Sikke, halifenin veya hükümdarın ismini taşıyan, demirden bir mühürün paralar üzerine basılmasıdır. Buna sikke denilir.

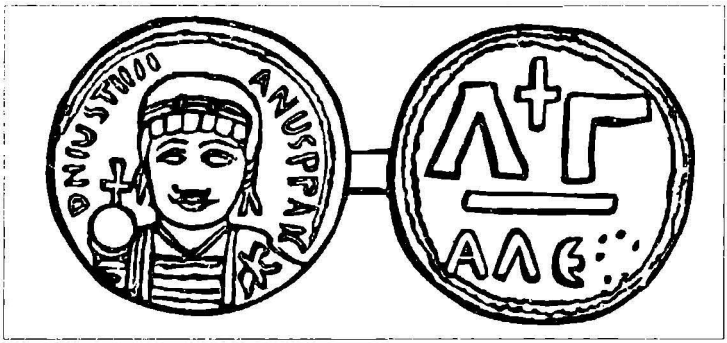
İslâm'dan önce Araplarda sikke: Araplar İslâmiyet'ten önce İran ve Rum hükümdarlarının paralarını kullanıyorlardı. Bu paralar (nukud) dirhem ve dinar adlarıyla biliniyordu. Günümüzde bizde bulunan altın ve mecidiye sikkesi gibi, o dönemde de dinarlar altından, dirhemler gümüştendi. Altını belirtmek için "ayn" ve gümüşü belirtmek için "varak" tabirlerini kullanırlardı. Bakır sikkeler de vardı. Bununla birlikte bu paraların hepsi de tartıya bağlıydı. Çünkü dinardan anladıkları

şey, onu bastıran padişahın veya emirin nakşını taşıyan bir miskal ağırlığında bir parça altından ibaretti. Böylece bir dirhem para bir dirhem ağırlığında bir gümüş parçası demekti. Dirheme "vâfi" adı da verilirdi. O zamanki dinar bugünkü sikkeye göre on franka eşittir. O günlerde dinar on dirhem sayıldığı gibi, ara sıra duruma göre, on üç ve on beş dirhem kabul edildiği de olurdu. Bir dirhem bir frank, diğer bir tabirle, bugünkü Mısır parası olarak 4 guruş değerindeydi.

"Ahkâm-ı Sultaniye" adındaki kitabın yazarı o devirlerde kullanılan paralardan söz ederken: "İran dirhemleri üç çeşitti. Biri bir miskal yirmi kıratlık dirhem idi ki, buna "derâhim-i bugliye"derlerdi. Diğeri on iki kırat, üçüncüsü on kırat ağırlıktaydı."

Diğer tarihçilerin verdiği bilgilere göre de "derâhim-i simriyye" adı verilen her biri altı miskal ve "hafîf simeriyye dirhemleri" denilen beş misgal ağırlığında dirhemler (akçeler) kullanılıyordu. Bunların hepsi de İran parasıydı.

İslâmiyet'ten önce Arapların kullandığı dinarlar iki çeşitti. Birisi, "hrakıl" veya "Rum dinarı" diğeri "kisra" veya "fars dinarı" adını verdikleri İran altın sikkeleriydi. Dirhemler de hem Rum hem İran sikkelerindendi. Ancak Araplar çoğunlukla Rumların dinarlarını ve İranlıların dirhemlerini, yani Rumların altın, İranlıların gümüş sikkelerini kullanırlardı. Bunun için Rum altınlarını daha kıymetli ve daha revaçta kabul ederlerdi. Üstelik Rum altınlarının güzelliğini, parlaklığını anlatan sözleri deyim ve atasözü haline getirmişlerdi.

Rum dinarları.

Dinar Latince bir kelimedir. Aslında on (es) anlamında bir parça gümüşü belirtir. Es, Rum akçelerinden birinin adıydı. İşin başında bu amaca dayanarak basılan dinar kelimesi on anlamına gelen "deni" kelimesinden türemiştir. Dinarın ölçüsü, Roma "ukiyye"sinin 1/7'si veya "ratl"ın (libre) yüzde biridir. Yani onlar gümüşten bir libreyi 100 dinara bölerlerdi. Daha sonra altından da dinar kullanılmaya başladı. İranlılar bu sikke usulünü Rumlardan almışlar ve kendileri para bastırarak aynı adları vermişlerdi.

Nükûd-ı İslâmiyye (İslâm Paraları)

Araplar İslâmiyet'in doğuşuna kadar Rum ve İran paralarını kullandılar. Daha sonra ülkeler fethedilip devlet kurulunca, bir uygarlık oluşturmaya başlamışlar ve bunun bir parçası olarak sikke bastırmışlardır. Ancak bu sikkeyi önceleri Rumlar ve İranlılarla ortak bastırmışlardır. Halit b. Velid tarafından Hicret'in 15. yılında "Tabriye"de bastırılan sikke bu tür paralardan biridir.

Bu para, üzerinde haç, tac ve saltanat asası vs.'yi taşıması noktasından tıpkı Rum dinarı şeklindedir. Bir tarafına Yunan harfleri ile Halid'in ismi Xaved ve Bou kelimeleri kazılmıştır. Bu resmi nakleden alman tarihçi Dr. Müller, söz konusu harflerin Halid b. Velid'in künyesi olan "Ebû Süleymanı"nın kısaltılmış şekli olduğu görüşündedir.*

Muâviye adına basılmış diğer bir sikke vardır ki, bu İran dinarı şeklindedir. Yalnız üzerinde Muâviye'nin adı yazılıdır.

Demîrî, "bagliyye" adında bir çeşit paradan söz ederek, bunun "Re'sü'l-bagl" adında bir kişi tarafından Hz. Ömer adına İran sikkesi damgasıyla basılmış olduğunu veya bu sikke üzerinde padişahın resmi ve şahın tahtı altında Farsça (nûşhor) kelimesinin konduğunu rivayet ediyor.**

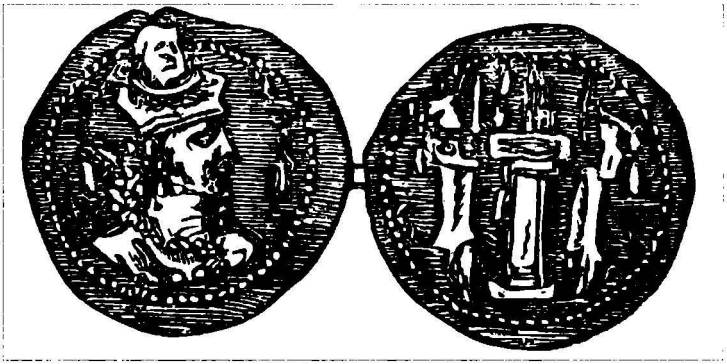
Merhum Cevdet Paşa da Râşit Halifeler zamanında, beyler

(*) E von Bergmann: Die Mominale der Münzreform des Chalifen Abdelmelik (Sitz. Ber. phil. hist. cl. d. Kais. Akad. der W. Wien 1876) ss. 239-286.

(**) Makrizi, 49.

Muaviye'nin bastırdığı sikke.

İran dinarları.

ve valiler tarafından bastırılmış sikkeler gördüğünü ve bunların en eskisinin Taberistan'da Hertek kasabasında Hicret'in 27. yılında bastırılan sikke olduğunu, üzerinde "Kûfî yazı ile "bismillah rabbî" ibaresi bulunduğunu belirtiyor. Yine Cevdet Paşa, H. 38 yılında bastırılmış diğer bir para üzerinde de yukarıdaki ibarenin kazılmış olduğunu söyledikten sonra üzerinde Pehlevice "Abdullah b. Zübeyr" isminin yazılı olduğunu, H. 61 yılında Yezd'de bastırılmış diğer bir sikke daha gördüğünü söylemiştir. Bununla beraber belittiğimiz sikkeler, İslâm devletlerince resmen tanınmıyordu. İşlemlerin çoğu Rum ve İran paralarıyla yapılıyordu. Emevîlerden Abdülmelik zamanında ortaya çıkan bir olay, İslâm paralarının kullanılmasına neden

olmuştu. Halife Abdülmelik trazı (kaftan, cüppe vs. diğer elbiselerin yakalarına işlenen süslü yazı) Rumca'dan Arapça'ya çevirmek istemişti. Halifenin bu teşebbüsü Rum hükümdarınca hoş karşılanmamıştı. Bu yüzden dinarlar üzerine Peygamber'e hakareti içeren kelimeler işleteceğinden söz ederek Abdülmelik'i tehdit etmişti. Bu tehdit Abdülmelik'in onuruna dokunmuş ve hemen Müslümanların ileri gelenlerini toplayarak kendileriyle konuyu görüşmüştü. Toplantıya katılanlardan biri bu konuda on iki imamdan biri olan ve Medîne'de yaşayan Muhammed Bâkır'ın görüşüne uyulmasının iyi olacağını söylemişti. Abdülmelik halifelik mücadelesinde rakibi olan Hâşimoğulları'ndan birine muhtaç olmak istemiyordu. Ancak sonunda çaresiz ona başvurmaktan başka bir yol bulamadı. Medîne'deki valisine "Muhammet Bâkır"ın Şam'a gönderilmesi için şöyle bir emir gönderdi: "Muhammet b. Ali b. Hüseyin'e harçlık olarak yüz bin ve yol masrafı için de otuz bin dirhem vererek kendisini saygı ve refah içinde Şam'a gönder. Gerek kendisinin gerekse beraberindeki arkadaşlarının rahatı için ne gerekiyorsa hepsini yaptır." Muhammet Bâkır Şam'a ulaştığında Abdülmelik Rum imparatorunun İslâmiyet hakkında yapmak istediği hakaret ve ihanete karşı ne gibi tedbirler alınması gerektiği konusunda kendisiyle bir görüşme yaptı.

Halid b. Velid'in bastırdığı sikke.

Muhammet Bâkır, Abdülmelik'e şu öneride bulunmuştur: "Bizans imparatorunun tehdidine karşı telaş etmeye gerek yok. Derhal birkaç sanatkârı yanına al onlara altın ve gümüşten para bastırıp paranın bir yüzüne 'kelime-i tevhid'i, diğer yüzüne de 'Peygamberin ismini' koyarsın. Dirhem veya dina-

rın kenarına da basıldığı yılı ve şehri eklersin. Dirhemi on, dinarı yedi miskal ağırlığında bastırmalısın."

Abdülmelik bu öneriyi yerinde bulup uygun görerek bastırdığı sikkeleri İslâm yurtlarının her tarafına göndermiş ve gerek dirhem gerek dinar olsun söz konusu paralardan başka paraları kullananları da idam cezasıyla tehdit etmiş, daha önce tedavülde bulunan yabancı paraları İslâm paralarına çevirtmiştir.

İbn el-Esir, Abdülmelik'e sözü edilen öneriyi yapan kişinin, Demîrî'nin yukarıdaki rivayetine aykırı olarak Halid b. Yezid b. Muâviye olduğunu iddia ediyor. Diğer bazı tarihçiler ise, Demîrî ve İbn el-Esir'in verdiği bilgilerden farklı şeyler de söylemişlerdir. Abdülmelik'in bastırdığı dinarlara Şam altınları adı verilmişti. Bundan başka Abdülmelik Irak valisi Haccâc'a da dinar basımında kullanılan kırat ölçüsü üzere 15 kırat ağırlığında dirhemler bastırıp tedavüle çıkarmasını emretmiştir. Bu tarihten itibaren Irak'ta valilik veya emirlik yapanlar çoğunlukla Emevîler adına sikke bastırmaya başlamışlardır. Emevîler'in bastırdığı sikkelerin bir yüzüne "lâ ilahe illallahu vahdehu la şerike leh" (Allah'dan başka ilah yoktur. O birdir ve eşi yoktur) ve bunun kenarına "bismillah, duribe haza el dirhemu fi beled-i keza sene keza (Allah'ın adıyla bu dirhem falan şehrinde filan yılda basılmıştır) ve diğer yüzüne de ihlas suresi ve bunun etrafına da "Muhammedun Rasulullah erselehû bi'l-hudâ ve dîn-l'l-hakkı liyuzhirahu ale'd-dîni kullih velev kerihe'l müşrikun" (Muhammed Allah'ın elçisidir. Allah O'nu hidayet ve hak dinle gönderendir. Çünkü O, bunu (dini) diğer bütün dinlerden üstün kılacaktır, müşriklerin hoşuna gitmese de) ayeti* işlenmişti. Bu yazılar hem dinar hem de dirhemlere aynı şekilde yazılırdı.

Söz konusu tarihten itibaren Müslümanlar Rum ve İran parasını tamamen tedavülden kaldırdılar. Emevîlerin bastırdığı en iyi para Ömer b. Hübeyre tarafından Emevîler adına bastırılan "Hübeyriye" adındaki sikkelerle Halid b. Abdullah'ın bastırdığı "Halidiye" ve Yusuf b. Ömer'in bastırdığı "Yusufiye"

(*) es-Saf sûresi, ayet: 9. H. Basri Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1308 (ng.).

adındaki paralardır. Bunların üçü de Irak'ta görev yapmış Emevî valilerindendir.

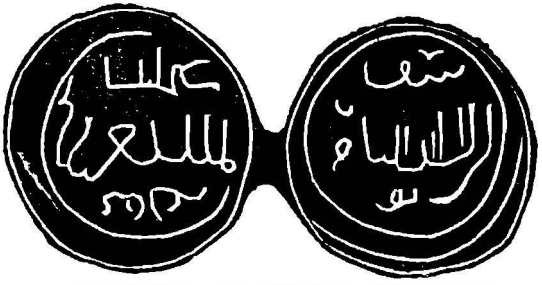
Daha sonra hilâfet Abbâsîlere geçince halife Mansur haraç bedeli olarak Emevî paralarından olmak üzere üç çeşit paradan başkasını kabul etmemiştir.

İslâm para ve sikkelerinin ayrı ve ayrıntılı bir tarihi vardır. Burası onun yeri değildir. *Yeni Mısır Tarihi* adındaki kitabımızda İslâm madeni paralarının çoğunun resimleri ile bastıranların isimleri kaydedilmiştir. Burada kısaca diyoruz ki; İslâm madeni paraları Irak, Şam, Endülüs, Horasan, Hindistan vs. bölgelerde, başkentlerde ve ünlü kentlerde bastırılmıştır. Söz konusu madeni paralar devletler ve yüzyılların farklılaşmasına göre hacim olarak ve üzerindeki yazılar açısından birbirinden ayrıydı.

Bu paralarda kullanılan yazı önceleri "Kûfi yazısı"yken daha sonra H. 631 yılında Selahaddin Eyyûbî'nin oğlu Aziz Muhammed zamanında "basit nesih" yazısına çevrilmişti. Gelişmelerden anlaşıldığına göre, Müslümanlar H. 2. yüzyılın başlarına kadar sikkeler üzerine sikkenin basıldığı şehrin adını koymuyorlardı. Basım tarihini belirttiklerinde ise ondan önce "sene" kelimesini kullanırlardı. Daha sonra aynı anlama gelen "âm" kelimesini kabul ettiler. Çok kere sikkelere "falan senenin aylarında veya falanın hükûmeti zamanında gibi şeyler de yazıyorlardı. İlk zamanlarda tarih, cümle (ebced) harfleriyle ifade olunurken daha sonra rakamlar ile yazılmaya başlanmıştır. Rakam ile yazılmış elimize ulaşan en eski sikke H. 614/M. 1217 yılına aittir.

Darphâne

Araplarca "dârü'd-darb" adı verilen "darphâne" bu yüzyılda devletler için nasıl zaruri ise o dönemde de öyleydi. Dünyanın hiçbir yerinde darphânesi olmayan uygar bir devlet bulunamaz. İhtiyaç gereği İslâm devletleri her devirde başkentlerinde ve önemli kentlerinde birçok darphâneler kurmuşlardır. Bağdat, Kahire, Şam, Basra, Kurtuba vs. ünlü İslâm kentlerinde birçok darphâne vardı. Darphâneler, bastıkları sikkeler için

Salahaddin Eyyubî'nin oğlu Aziz'in sikkesi.

odun bedeli ve baskı ücreti adıyla her 100 dirhem için bir dirhem ücret alırlardı. Bazı kentlerde bu ücret daha az veya daha çok olabiliyordu. Ancak her durumda devlet buradan önemli bir gelir sağlıyordu.

İslâm devletlerinin vaktiyle ne kadar sikke bastırdığını doğru bir şekilde tesbit ve tayin etmek oldukça güçtür. Çünkü birçok kez bir İslâm devleti yıllarca diğer bir devletin parasını kullanmakla yetinir ve ayrı darphâne kurmazdı. Bazen de bir hükûmet kendi adına sikke bastırdığı halde, kendisinden daha önce başka devletlerin bastırdığı sikkeleri kullanırdı. Bununla birlikte bu konuda elimize geçen bilgileri bir örnek olması için aşağıda kaydediyoruz.

Neſhu't-Tîb kitabında "Endülüs'teki darphâne idaresinin Hicret'in 4. yüzyılında Mervan oğullarının zamanında altın sikke basımından yıllık gelirleri 200.000 dinara ulaşmıştır" deniliyor. Bir dinar 17 dirhem tutuyordu. Söz konusu gelir basılan paraların yüzde biri kabul edilirse İslâm ülkelerinden yalnız Endülüs'te her yıl 20 milyon dinar veya 10 milyon İngiliz lirası basıldığı ortaya çıkar oysa bu miktar günümüz İngiltere hükûmetinin en güçlü zamanında, yılda bastırdığı madeni paraların iki katına eşittir. Şimdi bu miktara Fâtımî devletinin başkenti olan Kahire'de, Abbâsîlerin başkenti olan Bağdat'ta vs. ünlü İslâm kentlerinde o tarihlerde basılan miktarları da eklersek İslâm ülkelerinde o zamanlarda bastırılan madeni paraların oldukça büyük bir yekûne ulaşacağı görülür.

O zamanlar sikke basma sanatı, bu sanatın geçirmiş olduğu en basit devirlerdeydi. Paraya yazılması istenilen sözcük, demirden bir damgaya ters olarak kazınırdı. Altın ve gümüş dinar veya dirhem ağırlığında parça parça yapılırdı. Söz konusu damga veya kalıp bu parçalar üzerine konularak kalıbın resmi çıkıncaya kadar ağır bir çekiçle vurulurdu. İşte sikke bu şekilde yapılırdı. Sikke kelimesi önceleri kalıbın bulunduğu bu demir parçasına denirken daha sonra demirin eseri olan nakşa ve daha sonra sikke basımı sanatına da denmiştir.

Tıraz

Halifelere ait alâmetlerden sayılan tıraz, Rum ve İran devletlerinde egemenliği göstermek için kullanılan eski alâmetlerden biridir. Hükümdarlar kendi isimlerini veya birtakım özel işaretlerini ipekten yapılan elbiselerine kumaş dokunurken koydururlardı. Bu yazılar veya özel işaretler (alâmetler) ya altın sırmayla ya da kumaşın renginin dışında ipekle yapılırdı. İşte bu yazılara ve özel alâmetlere "tıraz" adı veriliyordu. Tıraz, makam ve rütbeye göre gerek halifelerin gerekse diğer devlet adamlarının resmî elbisesiydi. Bugün devletlerin kullandığı resmî elbiseler ve askerî üniformalar yerine o günlerde tıraz kullanılıyordu. Bundan amaç günümüzde olduğu gibi onu giyen kişinin devlet görevlilerinden olduğu halka bildirmekti.

İran ve Rum hükümdarları tıraz üzerine kendi resimlerini, egemenliklerini işaret eden birtakım resim ve şekilleri taşır biçimde imal ettirirlerdi. Müslümanlar Kayser ve Kisraların hâkim olduğu toprakları ele geçirip hüküm sürmeye başlayınca âdet ve geleneklerinde Rum ve İran hükümdarlarına özendiler. Resim kullanılması, Peygamber'in sözleriyle yasaklandığından tırazdaki resimler yerine isim, uğurlu saydıkları bazı şekil, yazı veya duayı içeren ibareler yazılmasını uygun görmüşlerdi.

İslâm halifelerinden tırazı Arapça diline ilk değiştiren Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan'dı. Raşid Halifeler daha önce de belirttiğimiz gibi, oldukça sade bir ömür sürmüşler, bunun gi-

Abdülmelik b. Mervan'ın bastırdığı para.

bi gösterişli şeylere önem vermemişlerdi. Hilâfet Emevîlere geçince, zamanla Rumlarla karşılaşmaları sonucunda onların devlet kültüründen etkilenmişler ve birçok konuda onlara özenmişlerdir. Tırazlı elbise, tırazlı ev perdeleri ve tırazlı bohçalar, mendiller bu özenmelerin sonucudur.

Müslümanlar tırazı ilk önce Rumlarda olduğu gibi, Rumca yazılı olarak kabul etmişler ve Abdülmelik devrine kadar öylece kullanmışlardır. Halife Abdülmelik tırazı Arapçalaştırma emrini verince, bu işe öncelikle Mısır'da üretilen bohça ve mendillerden başlanmıştır.

Mısır halkı o sırada çoğunlukla Hıristiyan olduğundan, bohçalara ve mendillere Rumca tıraz koyarlardı. Bu tıraz ise "baba, oğul, Ruhulkudüs adına" duasından oluşuyordu. Müslümanlar Mısır ve Şam'ı ele geçirdiklerinde tırazı böylece almışlardı. Nihayet bir gün Abdülmelik kendi meclisinde otururken bir bohça görür ve üzerinde yazılı olan Rumca ibareyi anlamak ister. Yazılar Arapça'ya tercüme edilir. Kelimelerin anlamını ve hangi makamda kullanıldığını anlayınca tırazın o şekilde devam etmesini çirkin görmüş ve "Bu durum İslâm dinine göre ne kadar çirkindir! bohçalardaki nakışlar böyle olsun da bunlar İslâm ülkelerinin her tarafında kullanılsın! Ne ayıp!" demiştir. Hemen Mısır valisi olan kardeşi Abdülaziz'e emir gönderdi. Tüm kumaşlar vs.'de kullanılan Rumca tırazın tamamen terk edilip yerine "la ilahe illa hû" (Ondan başka

ilah yoktur) yazılmasını emretti. Halifenin emrine göre hareket edildi ve tırazların hepsi İslâm tırazı şekline çevrildi. Daha sonraki İslâm devletlerinde de bu şekilde devam etti. Abdülmelik diğer bölgelere de aynı emri göndererek Rum tırazı imal etmeye devam edenler olursa bunların dayak ve hapis cezasıyla cezalandırılmalarını emretti.

Söz konusu emirden sonra İslâm ülkelerinde üretilen kumaş ve bohçalar, Rum imparatoru tarafından görülüp tercüme edilince, imparator çok öfkelenmiş ve Abdülmelik'e "Mısır'da üretilen mendil, bohça vs.'nin üretimi Rumlara aittir. Şimdiye kadar onların tırazı kullanılıyordu. Senden öncekiler buna itiraz etmediler. Ya onlar doğruyu yaptılar veya sen. İkisinden birini kabul et" anlamında bir mektup yazıp gönderdi ve tekrar Rum tırazının kullanılması için bazı hediyeler yolladı. Abdülmelik hediyelerin hepsini geri göndermekle kalmayıp, elçisine de imparatora cevap yazmaya gerek olmadığını söyledi. İmparator ikinci kez yine birçok hediye göndererek cevap beklemişse de cevap alamayınca, öfkelenip Rum parası üzerine Peygamber'e hakaret içeren kelimeler yazacağı tehdidinde bulunmuştu. Bu tehditler Abdülmelik'in -yukarıda belirttiğimiz şekilde- İslâmî madenî paralar basması konusunda uyarıcı ve yönlendirici olmuştur.

Durumdan anlaşıldığına göre, elbise üzerinde bulunan tıraz bu olaydan sonra Müslümanların dikkatini çekmiş ve devlet adamları ve askerî üniformalar üzerine halifelik işaret ve sembolleri konulmaya başlanmıştır. Bu işaretler halifenin adı, lâkabı vs.'den oluşuyordu. Böylece devletin diğer işlerinde, elbiselerde, bayraklarda bu yeni tıraz kullanıldı. Tıraz devletin egemenliğini gösteren en önemli alâmetten sayılıyordu. Üstelik valilerden biri hükümetin aleyhine isyan etmek istese halife adına okuttuğu hutbeyi kestiği gibi tırazdan da adını çıkarırdı. Nitekim Me'mün Horasan'da valiyken kardeşi Emin'in kendisini veliahdlıktan çıkardığını işitince onun adına hutbe okunmasını ve tıraz kullanılması geleneğini kaldırarak isyan ettiğini göstermiş ve ilan etmişti.

Halifeler, tıraz imaline mahsus kendi saraylarında "tıraz

imalathâneleri" adıyla daireler kurdular. Buralarda dokunan elbise halifenin tırazı ile süsleniyordu. İmalathâneleri kontrol ve teftiş eden memura "sâhib-i tıraz" adı verilirdi. Söz konusu memurlar bu imalathânelerde çalışan kuyumcuları ve onların alet ve takımlarını, dokuyucuları denetler ve aylıklarını verirlerdi. Emevîler ve Abbâsîlerde bu imalathâneler en parlak dönemlerini yaşamışlardır. Halifeler buraları kontrol etme işini en güvendikleri memurlara verirlerdi. Endülüs'teki Emevî Devleti ile Mısır'daki Fâtımîler ve çağdaşları olan yabancı devletler bu tür imalathânelere büyük önem verirlerdi.

Fâtımîler zamanında "dârü'l-kisve" adı verilen bu imalatahâneler de aynı şeyler olup, buralarda da her çeşit elbise biçilip dikilirdi. Her yıl bu imalathânelerde dikilen elbisenin değeri 600.000 dinara ulaşıyordu. Fâtımî halifeleri emirlere bağışladıkları hilatlar, altın sırmalı elbiseler, altın sırmalı sarıklardan oluşuyordu. Bu gibi sırmalı bir elbiseyle sırmalı bir sarık 500.000 dinardı. Fâtımî halifeleri biri kışlık biri yazlık olmak üzere bütün hükûmet adamlarına ve kendi saray görevlilerine vs.'ye sarıktan şalvarlara varıncaya kadar yılda iki kez elbise dağıtırlardı. H. 516'da bu şekilde dağıtılan elbisenin sayısı 14.305 parçaya ulaşmıştır. Makrîzî'de o sıralarda dağıtılan elbisenin çeşit ve biçimleri hakkında ayrı bir bölüm ayrılmıştır.

İslâm devletlerinin duraklama ve gerileme devirlerine kadar bu tıraz imalathâneleri, söylediğimiz şekilde parlak devirler geçirdikten sonra tâbi oldukları devletler gibi yıkılışa doğru giderken bile elbise ve tıraz kullanımından vazgeçilmemiştir. İmalathânelerin olmadığı yerlerde elbise ve tıraz ihtiyaçları özel sanatkârlardan satın alınarak karşılanmıştır. Mısır'daki Memluk beyleri böyle yapmışlardır. Kısacası söz konusu tıraz o eski devletlere göre günümüzde Osmanlı Devleti'nde kullanılan arma, hükûmet adamları ve subayların resmî elbiseleri ve diğer devletlerde kullanılan benzeri resmî alâmetlerin benzeri olarak özel ve resmî elbise yerindeydi.

Belirtilen halifeler zamanında aşağıda görüleceği üzere, -bayrakların rengi ve her devletin bir renk ile ayrılmasından başkabayraklarda Osmanlı devletinde kullanılan ay ve yıldız yerine

geçmiş bir şeye rastlayamadık. Durumdan anlaşılan, söz konusu halifeler kendi isim veya lâkaplarını sikke üzerine kazdırdıkları gibi bayraklar ve silahlar üzerine de işletirlerdi. Bu nakışlar devlet ve hükümdarların özel alâmetleri yerine geçerdi.

İbn Hallikân Fâtımî halifelerinden el-Azizbillah'ın hayatını anlatırken onun ülkeyi genişlettiğini Hıms, Hama, Şizer, Halep fetholunarak onun ülkesine ilhak edildiğini, Musul emiri Mukallid b. Müseyyeb tarafından söz konusu halife adına Musul'da hutbe okunduğu gibi halifenin adı sikkeye ve bayraklara işlendiğini açıklıyor. Ebu'l-Fida da Abbâsî halifeleri zamanında "emiru'l ümera" lâkabını alan Beckem'in Bağdat'ı istilasından söz ettiği sırada onun daha önceki emirlerden İbn Râik'in hizmetine girdiğini, üstelik taşıdığı bayrağa Râik'in adını koyduğunu söylemektedir. Bundan anlaşılıyor ki, İslâm devletlerinde bayraklar üzerine isim koymak İslâm'ın ilk dönemlerinde yalnız halifelere mahsus bir şeyken, daha sonra emirlere ve egemenlik makamına geçen her idarecinin uyguladığı bir gelenek olmuştur.

Serir, minber, taht ve kürsü de egemenlik alâmetlerinden sayılıyordu. Aynı şekilde; sancak, bayrak ve musiki aletleri de halifelik alâmetleri arasında belirtilmiştir. Bu konuyla ilgili bilgiler asker ve ordu bölümünde verilecektir.

Valilikler

İslâm'dan Önce Valilikler

Hükümdarlar tarafından başkentin dışında bulunan memleketlere tayin edilen büyük memurlara vali ve bunların idaresi altında bulunan yerlere de vilâyet adı verilirdi. Bu tür idari bölünmüşlüğün tarihi oldukça eskiye dayanır. Müslümanlar, Şam bölgesini ele geçirdiklerinde burası on bir iklime (bölgeye) ayrılmış "Doğu vilâyeti" adıyla Bizans'a bağlı bir vilâyetti. Her bölgeye birçok kent bağlı olduğu gibi, ayrı da bir merkezi vardı. Söz konusu bölgeler ile merkezleri ve buralara bağlı olan kentler aşağıdaki listede gösterilmiştir:

Doğu Vilâyeti

Bölgenin adı	*Bağlı olan kentler*	*İdare merkezi*
Suriye	9	Antakya
Suriye	7	Hama
Suriye	13	Münbic
Birinci (veya Bahr-i) Fenike	12	Sur
İkinci (veya Lübnan) Fenike	13	Şam
Arapistan, Havran	14	Basra
El-Cezire veya Mâbeynennehreyn	13	Diyarbekir
Asruvana	12	Urfa
Birinci Filistin	-	Kayseriye
İkinci Filistin	-	Bisan
Üçüncü Filistin	(son üçüne bağlı 6 kent)	Batru'l-Haceriye

Her bölgenin bir valisi veya mutasarrıfı vardı. Bu vali veya mutasarrıf çoğunlukla yerli beylerden ve asilzadelerden olurdu. Patricuis (patrik, çoğulu patârika/asker reisleri) adıyla bilinen bu asilzadeler, zamanında Roma Devleti'nin ilk kuruluşuyla türemiş ve ülkede büyük güç sahibi olmuşlardı. Roma imparatorluğu ikiye bölününce bunların da eski gücü kalmamış zamanla kendilerine yönetimde yer bulamaz duruma düşmüşlerdir. Ancak daha sonra Roma'nın egemenlik ve nüfusu Afrika'ya ve doğu bölgelerine uzayınca vilâyetlerin idaresi için güçlü adamlara gerek görülmüş ve bunun sonucunda özellikle Şam ve Mısır vilâyetleri ve çevresi bu soylulara verilmeye başlanmıştır.

Şam bölgesinde görev yapan valiler, bölgenin merkezinde, maiyetlerinde bulunan askerler de merkezde bulunan kalelerde bulunurlardı. Söz konusu bölgelerin hepsinin üzerinde Antakya'da oturan genel bir vali vardı. Bu vali diğer bölge valilerini görevlendirme veya görevden alma yetkisine sahipti. Haracın toplanması, askere maaş dağıtımı ve vilâyetin tüm işleri bu genel validen sorulurdu. Mısır bölgesi de idari bölünmüşlük açısından aynı hukuka bağlıydı. Mısır genel valisi İskenderiye'de otururdu. Irak ve İran bölgelerindeki idari yapı da bu-

na benziyordu. Ancak oralarda bulunan valiler saltanat merkezine daha yakın oldukları için belki Şam ve Mısır valilerinden daha çok göz önünde ve kontrol altında tutuluyordu.

İslâmî Dönemde Valilikler

İslâm'ın doğuşuyla birlikte Müslümanlar fetih hareketlerine başlayınca fetih için gönderdikleri kumandanları, gidecekleri yerlere hareket etmeden önce vali tayin ederlerdi. Ya da o yerleri ele geçirecek olursa valisi olacakları sözüyle gönderirlerdi. Müslümanlar Hz. Peygamber zamanından beri bu usule göre hareket ettiler. Hz. Peygamber Hicret'in 8. yılında halkı İslâm'a davet eden bir mektubunu taşıyan Ebû Zeyd Ensari ve Amr b. el-Âs'ı sefere gönderdiği zaman kendilerine "Halk kelime-i şahadeti kabul, Allah ve Rasulüne itâat ederlerse Amr, emir (vali) olacak ve Ebû Zeyd namaza ve halkı İslâm dairesine girmeye ve onlara Kur'ân ve sünnet-i şerifeyi öğretmeye memur olacaktır" demişti. Nitekim bu şekilde yapıldı.

Daha sonra Hz. Ebubekir hilâfet makamına geçip Şam yönüne askerî sevkıyatta bulunduğu sırada, bir şehrin veya bir bölgenin fethi için bir komutana sancak verince aynı usulü uygulayarak kendisini vali tayin ederdi. Nitekim ilk gönderdiği askerî kuvvetlerde de böyle yapmıştı. Bu kuvvetler üç gruba ayrılmıştı. Biri Amr b. el-Âs'ın kumandası altında Eyle yoluyla Filistin'in, diğeri Yezid b. Ebû Süfyan'ın kumandasında Tebük yoluyla Şam'ın, üçüncüsü de Şurahbil b. Hasene'nin kumandası altında yine Tebük yoluyla Ürdün bölgesinin fethine gönderilmişti. Hz. Ebubekir bunları gönderirken fethine gittikleri yerlerin valiliklerine tayin ederek, askere "Savaşa başladığınızda emri altında bulunduğunuz valiyi emiriniz olarak tanımalısınız" dedi.

Daha sonra Hz. Ömer halife olunca Ebû Ubeyde b. Cerrah'ı bütün Şam bölgesi valiliğine, savaşta ve barışta tüm askerin komutanlığına tayin etti. Ebû Ubeyde'nin bu genel valiliği Şam bölgesinin İslâm'dan önceki idari yapısını andırmaktadır. Yukarıda açıklandığı üzere, Şam bölgesi İslâm'dan önce çeşitli bölgelere ayrılmıştı. Fetihten sonra farklı olarak Rum genel

valisi Antakya'da oturuyordu. İslâm valisi ise onun yerine denizden uzak ve Arap kentlerine daha yakın bulunmasından dolayı Şam'da oturuyordu. Çünkü Hz. Ömer birkaç kez belirttiğimiz gibi, kendisi Medîne'de yaşıyor ve Müslümanlarla arasında engel olabilecek bir su bulunmasını arzu etmiyordu. Valilikler önceleri temellükten (istimlak) çok askerî işgale benziyordu. Valiler de kentlerin çevresinde müstahkem yerlerde ordugâh kuran işgal ve koruma askerleri komutanlarından ibarettiler. Müslümanların askerî kuvveti yukarıda açıklandığı nedenden dolayı kıyılardan çok, çöle yakın yerlerde kurulan askerî yerlerde yaşayan gruplara pay edilirdi. Bu yüzden Şam kıtasını ele geçiren İslâm askerleri Şam, Hımıs, Ürdün ve Filistin olmak üzere dört ordugâhtan oluşuyordu. Söz konusu dört bölgeye "ecnâd" (ordugâhlar) denilmesi bundan kaynaklanıyor. Irak bölgesinde bulunan askerî kuvvetler Kûfe ve Basra'da ve Mısır bölgesini ele geçiren İslâm askerleri de Füstat ve İskenderiye çevresinde yerleşmişti. Askerler köy ve kasabalarda oturmazlar ve halkla karışmazlardı. Hz. Ömer Müslümanların tarımla uğraşmalarını yasaklamıştı. İslâm mücahitleri halkla karışmadan tüm yıl kendi ordu konaklarında ikamet ettikten sonra ilkbaharda atlarını köylerdeki çayırlara çıkarırlardı. Atların çayırına hizmet eden ayrı görevliler vardı. Denetim ve yönetim subay ve komutanların elindeydi. İslâm askerleri kendi atlarının terbiyesine ve bakımına son derece dikkat ederlerdi. Amr b. el-Âs'ın askerine söylediği şu sözler bunu gösterir: "Kendini şişmanlatırken atını zayıflatan adamı, görevini tam yapmamış sayarım. Askeri nasıl teftişten geçiriyorsam atları da öylece teftişten geçireceğim. Meşru bir mazeret olmadan her kimin atını zayıflamış görürsem o adamın ımar ve ulûfesinden (tahsisatından) o oranda azalma yapacağım."

Amr b. el-Âs ilkbahar geldiğinde yanında bulunan askerlerin çayıra çıkmak ve süt hayvanlarını sağmak için istedikleri yerlere gitmelerine izin verirdi. İslâm orduları taşıdıkları sancaklar ve bağlı bulundukları kabileler düzeniyle köylere ve özellikle Menuf, Ahnas vs. taraflarına dağılırlardı. Mısır'ın her tarafında o dönemde köylerde Kıptîler ve Rumlar yaşıyordu. İslâm dini,

Mısır köylerinde ancak Hicret'in yüzüncü yılından sonra yayılmaya başladı. 150. yıldan sonra bir kat daha genişledi. Bununla beraber Mısır'da İslâmiyet ancak H. 3. yüzyılda güçlendi. Müslümanların bu tarihten önce Mısır köylerinde cami inşaa etmemeleri sözümüzü doğrulamaktadır. Bunun dışında o tarihlerde Kıptîler isyan ettikçe Müslümanları uğraştırıyorlar ve isyanın yatıştırılması da zor oluyordu. Bu durum bu şekilde H. 216 yılına kadar devam etti. Aynı yıl başkaldıran Kıptîler ve Rumları halife Me'mûn zor kullanarak itâat altına aldı. İslâmiyet bu tarihten sonra köylerde de yayılmaya başladı.

Endülüs'te de idarî yapılanma aynı biçimdeydi. H. 92/M. 711 yılında Endülüs fethedildikten sonra, yerli halk idarî, siyasî ve dinî işlerde önceden olduğu gibi bırakılmış, hükûmet idaresi bile alınmamıştır. Müslümanlar yalnız genel başkanlık ve askerî komutanlıkla yetiniyorlardı. Emevîlerin idare merkezi Şam ve Abbâsîlerin merkezi Irak gibi hilâfet merkezlerine yakın bulunan yerlerden başka İslâmiyet'in ilk döneminde bütün vilâyetler böyleydi.

Hulefâ-i Râşidin zamanında tayin olunan valiler, vali bulundukları yerleri kendileri ele geçiren komutanlardı. Görevleri de fethettikleri bölgede asayiş ve düzeni sağlamak, namazı kıldırmak ve haraç toplamaktan ibaretti. Yukarıda belirtildiği gibi, Şam, Mısır ve Irak bölgelerinde fethedilen memleketlerde idari işler Emevîler döneminin ortalarına kadar fetihten önce ne durumdaysa olduğu gibi kalmıştı. Bununla birlikte, Raşid Halifelerin son zamanlarından itibaren hükûmet, "yerli hükûmet" yani "İslâmî hükûmet" şeklini almaya başlamıştı. Abdülmelik b. Mervan hilâfet makamına geçince, resmî yazışma stili ve diğer işlemleri Arapçalaştırmış, hükûmet işlerinde Müslüman memurlar istihdam ederek, İslâmî egemenliği tamamlamış oldu. Bu tarihten sonra valiler zaman ve duruma uygun olarak çeşitli özellikler göstermiştir. Ayrıca genel valilik ve özel valilik adlarıyla ikiye ayrıldı. Genel valilikler de biri "emâret-i istikfa - doğrudan doğruya halifenin seçimiyle olan valilik", diğeri "emâret-i istila- halifenin sadece onayıyla olan valilik" adlarıyla iki türlüydü.

Geniş Yetkili Valilik (Emâret-i İstikfâ veya Emâret-i Tefvîz)

Halkın ve hükûmetin her çeşit işlerine bakmak üzere halife tarafından her türlü geniş yetkilerle verilen valiliktir. Bu şekilde tayin olunan valiler şu görevleri yapmakla sorumluydu:

Askerî idareye bakmak, askeri gerekli yerlere göndermek, maaş ve erzakını hazırlamak.

İdari işlere bakmak devlet memurları ve kadıları tayin etmek, haraç ve sadakanın toplanmasını gözetlemek, bunun için gerekli memurları tayin etmek ve hak sahiplerine, hükûmet memurlarına ödemede bulunmak.

Halkın din ve ırzına tecavüz edilmesini engellemek.

Şer'î sınırları sürdürmek ve ayakta tutmak.

Namazda imamlık yapmak.

Hacılara yardım etmek ve kolaylık göstermek.

Bu gibi valilerin memuriyet yerleri, düşman ülke sınırı üzerindeyse valiye sekizinci bir görev olarak, düşmanla savaş yapmak, -asker ve maliye konusunda görüldüğü üzere- alınan ganimetleri mücahitler arasında dağıtmak ve 1/5'ini ehline verilmek üzere ayırmaktan ibarettir. İslâm vilâyetlerinin çoğu, özelikle Ümeyye Oğulları zamanında Irak, Abbâsîler zamanında Mısır ve Şam ve her iki devirde Horasan gibi hilâfet merkezinden uzak olan vilâyetler bu şekildeydi.

Emevîler zamanında Irak'ta bu çeşit tefvîz valilerinin ünlüleri; sırayla Ziyad b. Ebih ile oğlu Abdullah, Beşir b. Mervan, Haccâc b. Yusuf, Yezid b. Mühelleb, Mesleme b. Abdülmelik, Amr b. Hübeyre, Halid b. Abdullah, Yusuf b. Ömer, Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz, Yezid b. Ömer b. Hübeyre'dir. Bunların valiliklerine Küfe ve Basra'yı içermesinden dolayı, "Irakeyn emâreti - valiliği" adı verilirdi. Bu valilerden her biri kontrolü altında bulunan yerlerde, yukarıda belirttiğimiz işlerde bağımsız bir hükümdar gibi hareket ederdi. Egemenliği altında bulunan kent ve kasabalara gerektiğinde mutasarrıflar vs. devlet memurları tayin etmek, hükûmet mallarını tahsil ve cibayet ve bu paralardan askerin ve memurların maaşlarını ve memleke-

tin gelişip kalkınmasına yardım edecek köprüler, kanallar vs. bayındırlık işlerine gerekli harcamaları yaptıktan sonra geride kalan gelirleri Şam'daki Beytülmal'e gönderirlerdi.

Mısır'a tayin olan valiler de Amr b. el-Âs zamanından daha sonraki zamana kadar bu çeşit valilerdendi. Belki Mısır valileri özellikle Muâviye'ye Hz. Ali aleyhine destek verdikten sonra Muâviye'nin emriyle son kez vali yapılan Amr b. el-Âs zamanında - diğer vilâyetteki valilerden fazla bağımsızlardı. İhtimal ki Muâviye, Horasan'a vali tayin ettiği zaman Ziyad b. Ebih'e ve Kûfe'ye vali tayin ettiği sırada Mugîre b. Şu'be'ye de - bu dâhîleri bir kat daha kendisine çekmek ve bağlamak için öyle geniş yetkiler vermişti. Halifelik Abbâsîlere geçince bunlar da aynı yolu takip etmişlerdir. Bununla birlikte hilâfet merkezine yakınlığından dolayı çoğunlukla Irak üzerine öyle mutlak ve bağımsız vali tayin etmezlerdi. Şam, Mısır, Horasan ve Irak'ın doğusundan Türkistan'ın son sınırlarına ve Mâveraünnehir'e kadar olan yerler gibi uzak vilâyetlere ise, geniş yetkilerle valiler gönderirlerdi. Bermekî ailesi, Abbâsî Devleti'nde güçlü bir hale gelince bunlardan biri olan Cafer b. Yahya Harûnürreşîd tarafından Ambar'dan itibaren Afrika'ya kadar bütün batı bölgesine bağımsız vali tayin edildi. Böylece Harûnürreşîd Bermekîlerden bu şahsın kardeşi olan Fazl b. Yahya'yı da H. 176'da Şirvan'dan Türk ülkelerinin son sınırlarına kadar bütün doğu valiliğine aynı geniş yetkilerle vali tayin etti. Cafer, bu valiliği sırasında Basra'da ikamet ediyor, Şam, Afrika vs. bölgelere memurlar göndermek suretiyle yöneticiliğini sürdürüyordu. Kardeşi Fazl ise böyle yapmamış, bizzat Horasan'a kadar gitmiş; oralarda bulunan hükûmet memurlarından uygun görmediklerini değiştirmiş ve bazı ıslahatlar yaptıktan sonra Irak'a dönmüştür.

Çoğu kez halifeler kendilerine bağlı yakın adamlarından birine valilik verdiklerinde bu kişi kendi yerine işleri yürütecek diğer birini vali olarak görev yerine gönderir ve kendisi halifenin yanında kalırdı. Bu gibi durumlar çoğunlukla Abbâsîler zamanında oluyordu. Abbâsilerin çeşitli bağımsız beyliklere ve devletçiklere bölünmesine neden olan sebeplerden biri de böyle geniş yetkilerle gönderilen bu istikfa valileriydi. Çünkü

vali kendi vilâyeti içindeki gelir fazlasını halifeye göndermekten onun adına hutbe okutmak, sikke bastırmaktan, iktidar ve yetkisini baskıya uğratmayacak diğer birtakım konulardan başka adeta bir bağımsız hükümdar şeklinde hareket ederdi. Bundan dolayı bu kadar büyük bir nüfûz, iktidar ve yetkiyi taşıyan vali kurnaz olur ve halifeyi zayıf görürse vilâyet halkını kendisine yandaş ederek, ya büsbütün veya Bağdat'taki halifeye bir vergi vermek veya diğer birtakım koşullar altında bulunmak üzere, bağımsız olmayı başarırlardı. İşte bu şekilde Afrika'daki Aglebiler, Horasan'da Tâhirîler, Mısır'da Tolunoğulları bağımsızlıklarını ilan eden bu tür valilere örnektir. Bununla birlikte bu valiler aslında Abbâsîlere bağlı emirliklerdi.

Yarı Bağımsız Valiler (İstila Emâretleri)

İstîlâ emâretleri veya valilikleriyle anlatılmak istenen; bir valinin bir vilâyeti güç kullanarak ele geçirdikten sonra, halifenin o valiyi ister istemez vali tanıması ve memuriyetini onaylamasıdır. Halife bu gibi emirlerin valiliklerini tasdik ve hükûmet işlerinin bağımsız olarak idaresini kendilerine bırakıyorlardı. Bu çeşit valiler bulundukları yerlerde idari işleri istedikleri gibi kendi emirleriyle ve dinî işleri de halife adına vekillik suretiyle görüp yerine getiriyorlardı. Bununla birlikte bu bağımsızlığa karşı valiler üzerine aşağıdaki gibi bazı şartlar konurdu.

İmamet görevinin Peygamber'in halifesine bırakılmasıyla halkın işinin en güzel şekilde düzenlenmesi, dinî hükümlere itâat, Müslümanların düşmanlarına karşı kuvvetli olabilmeleri için aralarındaki birlik ve uzlaşmanın güçlendirilmesi, birbirlerine yardımcı olacak araçların artırılması.

Dinî akitlerdeki tevliyetin caiz ve hükümlerinin geçerli olması, şer'î vergilerin meşru dairede alınması, Hudud-i şer'iyye'nin (şer'î cezalar), şartları yerine geldikten sonra, hakkıyla ve ancak suçlular hakkında uygulanması.

Din hükümlerinin korunması.

İstila valisi kendi emrinde vezir vs. memur ve görevliler tayin etmekte de yetkiliydi. İşte bu çeşit valiliklerden, Abbâsî

Devleti zamanında, yukarıda söylenen Tâhirîler, Buveyhîler, Gazneliler, Tolunoğulları, İhşidîler vs.'nin ayrılmasıyla sonuçlanmıştır. Söz konusu hükûmet veya devletler bağımsız bir emirlik olmakla birlikte minberlerde halife adına hutbe okunur, halife adına para basılır ve yıllık belli bir para verilirdi. Buna karşılık halife de bu emirlerin meşruluğunu onaylardı. Söz konusu emirliklerde egemenlik -Mısır hidivliğinin Osmanlılara karşı konumu gibi- babadan oğula geçerdi.

Özel Emirlik veya Valilikler

Özel emirlik veye valilikte valinin göreceği vazifeler belli sınırlar içinde askerin düzenlenmesi ve reayanın işlerine bakmak, İslâmiyet'e karşı yapılan saldırılara karşı durmak, ırz ve namusu korumaktı. Bu yetkilerle vali olan kişi kazaiye (adli ve şer'î işler) veye tenfize veyahut haraç ve sadakaların toplanmasına karışamazdı. Üstelik namazda imamlık da yapmazdı. Çünkü bu çeşit valiliklerde imamlık kimi kez kadının göreviydi. Halife bu valiliklere kadıları ve mal memurlarını doğrudan doğruya atardı. Mal memurları da devlet mallarını Beytülmâl adına toplar askerin maaşlarını vs. öder ve geri kalan gelir fazlasını Beytülmâl'e gönderirdi. Abbâsîler devrinde bu çeşit valilikler çok azdı.

Valilerin Maaşları

Hz. Ömer devlet divanını kurup askerin maaş ve tahsisatını tayin ettiği sırada valilerin maaşlarını da belirlemişti. Hz. Ömer'in ilk tahsis ettiği vali maaşı sahâbenin ileri gelenlerinden Ammar b. Yasir adınaydı. Hz. Ömer, Ammar'ı Küfe valiliğine tayin edip namazda imamlık ve askere komutanlık vazifelerini verdiği zaman, ona ayda 600 dirhem (frank) tahsis etti. Emri altında bulunan mutasarruflara, memurlara, kâtiblere, müezzlere vs.'ye de maaşlar tayin etti.[6] Arazi ölçüm memurlu-

6 Yazarın buradaki ifadesi böyledir. Ancak girişte yazdığı ibareden Ammar'ın emrinde bulunan müezzinler vs.'nin maaşlarının da bu 600 dirhem içinde bulunduğu anlaşılıyordu. Doğrusu burdaki ifadedir. Çünkü yazar, mütercim olan ba-

ğuna sahâbeden Osman b. Hanif'i, Kûfe kadılığına Abdullah b. Mesud'u ve Basra kadılığına da yine sahâbeden Şureyh b. el-Hâris'i tayin ederek bunlardan Osman'a günde bir koyunun çeyreği ve beş dirhem, yıllık beş bin dirhem ve Abdullah'a ayda yüz dirhem ile günde bir çeyrek koyun ve Şurayh'a da ayda yüz dirhem ile on cerib (zahire ölçüsü) veriyordu. Bundan anlaşıldığına göre, Hz. Ömer, Ammar b. Yasir'i diğer memurların hepsinin üstünde tutuyordu. Bu ise Ammar'ın namaz ve asker üzerine görevlendirilmesinden kaynaklanıyordu. Çünkü o zamanlarda valilik bu iki şeyle kaimdi. Hz. Ömer, Muâviye b. Ebû Süfyan'ı Şam'a vali tayin ettiği zaman kendisine yıllık bin dirhem maaş tahsis etti. Hz. Ömer valilerden hesap sorma işinde çok titiz davranırdı. Valilerin bir şeyden para kazandıklarını öğrenince ellerinde bulunan paraların yarısını Beytülmâl'e devrederdi. Halifelik Emevîlere geçince Muâviye valilere kendisine meyl ve bağlılıklarını kuvvetlendirmek için birçok ayrıcalık verdi. Örneğin Ziyat b. Ebih'i Basra, Horasan ve Sicistan'a vali tayin ettiğinde istediği kadar maaş almasına izin verdi. Mısır'a Amr b. el-Âs'ı tayin ettiği zaman ona da aynı izni verdi. Abbâsîler de benzeri uygulamaları yaptılar. Üstelik Me'mün, tarafından Şark valiliğine (Şirvan'dan Türk ülkesinin arkadaki sınırlarına kadar olan yerler) tayin olan Fazl b. Sehl'e yıllık üç milyon dirhem (frank) tahsis edilmiştir. Yukarıdaki malumatta görüldüğü üzere, valilerin maaşları tek düze ve aynı oranda olmayıp valiliğin çeşidine, vilâyetin büyüklüğüne ve önemine göre değişiyordu.

Vezirlik, Yarı Bağımsız Hükümdarlık (Emiru'l-ümeralık) ve Saltanat

Vezaret yani vezirlik, devlet makamlarının en büyüğüydü. Bu rütbe Müslümanların ortaya çıkardıkları veya icat ettikleri bir şey değildir. Abbâsîler devrinde İranlılardan alınmıştır. Bunun-

---

na (zm.) daha sonra yazdığı bir mektupta kitabın girişindeki cümleyi *Sirac el-mulûk* kitabından aldığını, onun anlamına dikkat edemediğini, kitabının ikinci baskısında düzeltme yapacağını bildirerek görüşümüzü onayladı (zm.).

lar birlikte vezirlikten amaç halifenin kendine destek olacak diğer bir kişiden yardım görmesi ise, bu durumda vezaret İslâm'ın başlangıcında mevcuttur denebilir. Çünkü Hz. Peygamber kendisi sahâbeye danışıp, genel veya özel işlerde onların görüşlerinden yararlandıktan başka Hz. Ebubekir'i bazı konularda adeta özel müsteşarı yapmıştı. Üstelik İslâm'dan önce Rum ve İranlılarla ilişkilerde bulunup vezirlik makamını bilen Araplardan bir kısmı Hz. Ebubekir'i "Peygamberin veziri" diye adlandırırlardı. Hz. Ebubekir Hz. Peygamber'in yanında hangi mevki ve konumda bulunmuşsa, Hz. Ömer de Hz. Ebubekir'in, Hz. Ali ve Osman da Hz. Ömer'in yanında aynı konumda bulunmuşlardı. Ancak İslâmiyet'in başlarında vezirlik memuriyeti bilinmiyordu.

Emevîler halifeliği saltanat şekline çevirerek, egemenliği siyaset ve deha üzerine bina edince, kabileleri kendi taraflarına çekmek ve yandaş yapabilmek için doğru görüş sahibi, yardımlarından faydalanacak kişilere gerek duydular. Bu amaçla görevlendirdikleri kişiler vezir makamındaydılar. Bununla birlikte gelişmelerden anlaşılıyor ki, o tarihlerde bu makamı işgal eden kişilere vezir adı vermiyorlardı.

Hilâfet makamı Abbâsîlerin eline geçip de, ülke yükselmeye ve gelişmeye başlayınca devlet rütbelerinin önemi arttı. Bu arada vezirlik makamı da doğmuş, halifenin vekili olararak memleket işleri vezirlere devredilmiştir. Vezirliğe "muhasebât divanı" daha sonra halifenin sırlarına kimse vakıf olmaması için devletin önemli haberleşmeleri görevi de eklenerek söz konusu makam hem kılıç hem kalemi kapsayan büyük bir makam olmuştur.

Abbâsîlerde vezir adını alan ilk kişi Saffâh zamanında bu göreve getirilen Ebû Seleme Hafs b. Süleyman Hemedânî'ydi. Bu kişi İslâm tarihinde de ilk vezir kabul edilir. İbn Hallikân "Ne Emevîler zamanında ne de diğer zamanlarda Ebû Seleme'den daha önce bu ad ile tanınmış kimse vardır" diyor. Ebû Müslim Horasani'ye "Emir-i Âl-i Muhammed" dendiği gibi, Ebû Seleme'ye de "Vezir-i Âl-i Muhammed" deniyordu. Bunların ikisi de İranlıydı. İslâmiyet'te vezirlere güvenerek devlet işlerini ilk

kez onların eline bırakanlar Abbâsîlerdi. İlk vezirler İranlılardan seçiliyordu. Abbâsî vezirlerinin en ünlüleri Bermekîlerdir. Bunlar zamanla devletin gücünü tamamen ele geçirerek baskı ve zorbalığa kalkışınca Harûnürreşîd'in emriyle ortadan kaldırılmışlardır.

Abbâsîler zamanında vezirlik makamı birçok değişiklik geçirmiştir. Örneğin hicrî dördüncü yüzyılda vezirin adına ayrıca "sâhib" lâkabı eklendi. Bu şekilde ilk çağırılan Ebu'l-Kasım İsmail b. Ebî'l Hasan'dı. Söz konusu vezir Buveyhîlerden Müeyyed ed-Devle'nin veziriydi. Sahib adıyla biliniyordu. Kendisinden sonra vezir olanların hepsi de sahib adıyla isimlendirildiler.

Daha sonra Abbâsîlerde halifelerin güç ve egemenlikleri azalınca vezaretin de önemi kalmadı. Valilerden her biri ülkenin bir bölgesinde bağımsızlığını ilan ederek halifeler elinde bir şey bırakmadıklarından; halifelik adı var kendisi yok gibi olunca, vezirlik makamının da önemi kalmamış ve daha sonra onun yerine "emîru'l-ümeralık" makamı kurulmuştur.

Emîru'l-Ümerâ

Dördüncü hicrî yüzyılda ve daha sonra Abbâsîler'den ayrılan Hemdânîler ve Buveyhîlerden bazı küçük İslâm hükûmetlerine Abbâsî halifelerince verilen lâkaptır. Emîru'l-Ümerâ bazen tamamen, bazen bir dereceye kadar bağımsız bir hükümdar halindeydi. Emîru'l-Ümerâ lâkabını alan ilk kişi Hemdânîlerden İbn Râik'ti. Bu kişi Basra ve Vâsıt emiriyken Abbâsî halifelerinden Râzibillah tarafından (H. 324/M. 935) yılında Emîru'l-Ümerâ yapıldıktan başka memleketin işleri ve idaresi onun eline verilerek, minberlerde adının hutbede okunması emredilmiş ve kendisine hil'ât giydirilip sancak verilmiştir. İbn Râik'i "Bağdat padişahı" veya "Bağdat sultanı" adıyla çağırırlardı. Söz konusu lâkap (H. 449/1058) yılına kadar Buveyhîler hânedânı tarafından kullanılmış ve bu tarihte Selçuklu Türklerine geçmiştir. Selçukluların birinci hükümdarı Tuğrul Bey'di (1040-1063). Ondan sonra devletin başına zamanın en büyük hükümdarlarından Alparslan (1064-1073) geçmiştir.

Emîru'l-Ümerâ lâkabı Selçuklular'da (H. 547/1153) yılına kadar devam etmiştir. Bağdat üzerindeki kontrollerinin bitmesiyle birlikte bu lâkap da üzerlerinden düşmüştür. Buveyhîler egemenliklerinin zirvede olduğu yıllarda Emîru'l-Ümerâ'yı kendileri tayin ederlerdi. Halifeler üzerinde, "reîs-i rüesâ" adıyla çağırılan bir vekil tayininden başka iktidar ve kuvvet bırakmamışlardı. Ancak Abbâsî halifeleri, Selçukluların hâkimiyetleri döneminde bu yetkilerini tekrar elde etmişler ve Emîru'l-Ümerâ'yı kendileri tayin etmeye başlamışlardır.

Abbâsîler zamanında vezirlik makamının tarihi incelenecek olursa, vezirlerin devletin gerilemesi ve yıkılmasının önemli nedenlerinden biri olduğu ortaya çıkar. Halifeler bütün devlet işlerini vezirlere bırakarak bir tarafa çekildikleri için zamanla hâkimiyetlerini kaybetmişler, güçsüz ve etkisiz bir hale gelmişlerdir.

Diğer İslâm devletlerine gelince; Mısır'da hüküm süren Fâtımîlerin ilk veziri Yakub b. Yusuf'tu. Kendisi H. 368/978 yılında halife Azizbillah'ın veziri oldu. Endülüs Emevî Devleti'nde de vezirlik makamı Şam merkezli Emevîlerdeki sisteme benziyordu. Bu devlette vezirlik halife tarafından, yardım ve görüşlerinden yararlanmak için atanan bir grup arasında ortaktı. Halife bu kişileri kendi meclisinde görevlendirirdi. Onlardan biri Abbâsî Devleti'nde vezir makamında bulunan kişi gibi kendisine vekâletle devlet işlerini idare etmesi için seçilirdi. Buna önceleri "teşrîfâtçı-mabeynci" adı veriliyordu. Daha sonra vezir dendi. Endülüs devleti zamanında bu memuriyet Bağdat'taki Bermekîlerde olduğu gibi belli bazı ailelere miras yoluyla geçen bir makamdı.

Vezâret-i Tefvîz (Tam Yetkili Vezirlik)

Vezirlik, yukarıda belirtilen emârette olduğu gibi iki çeşitti: Vezaret-i tefvîz ve vezaret-i tenfîz. Vezâret-i tefvîz; devlet işlerini eline alarak kendi görüş ve kararları ile işleri görmek üzere seçilen vezirdir. Devletin veziri tüm işleri eline alarak halife namına yetkilerini kullanırdı. Yalnız şu üç işe karışamazdı:

Velîahd tayinine, çünkü bu halifenin işidir.

Halife vezirin görevlendirdiği memurları görevden alabilirdi. Ancak vezirin halifenin tayin ettiği memuru görevden alma yetkisi yoktu.

İmamlıktan istifa halifeye ait bir haktı. Vezir buna karışamazdı.

Abbâsîlerde Bermekîler ve Yahya b. Eksem, İbn Fırat vs. Fâtımîlerde "emîru'l-cüyûş" makamı tefvîz vezirlerindendi. Abbâsîlerde halifeler vezirlere kendi taraflarından istedikleri iş ve konularda doğrudan doğruya mühür basmak, emirler vermek gibi büyük yetkiler vermişlerdi. Harûnürreşîd'in mührü Bermekî Cafer'den alıp kardeşi Fâzıl'a teslim ettiği sırada ortaya çıkan durum vezirlerin o devirde ne kadar geniş bir yetkiye ve etkiye sahip olduklarını açık bir biçimde gösterir.

Vezir Cafer b. Yahya'yla Harûnürreşîd'in amca oğlu Abdülmelik b. Salih arasında geçen bir olay Abbâsî vezirlerinin geniş yetkilerini gösterir: Bir gün Cafer, bir eğlence meclisi kurmuş eğleniyordu. Abdülmelik aniden bu özel meclise girer. Cafer, Abdülmelik'in zevk ve sefânın her çeşidinin bulunduğu böyle bir meclise girmesinden ve kendisini zevk ve sefa içinde görmesinden utanarak kendisine çekidüzen vermek ister. Abdülmelik "Hayır, ben de bu zevk ve sefaya katılmak isterim. İzin veriniz birlikte sohbet edelim" der. Bunun üzerine meclis çalgı, çengi ve eğlenceyle sürer. Çalgı, içki, neşe ve zevk devam eder. Herkesin çakır keyif olduğu sırada Cafer, Abdülmelik'e "Bu ziyaret ve sohbetinizle beni minnettar ettiniz. Görülecek bir işiniz, yapılacak bir emriniz varsa söyleyiniz, bütün gücümle hizmetinize hazırım" der.

Abdülmelik "Evet bir ricam var. Halife Harûnürreşîd bana biraz gücendi. Bu dargınlığı ortadan kaldırmanızı rica ederim." Cafer: "Harûnürreşîd'in hakkınızdaki dargınlığı bu dakikadan sonra yok olmuştur. Emin olunuz".

"Bir de on bin dinar borcum var."

"Bu borcu ben ödeyeceğim. Halife de bunun bir katını size verecektir."

"Oğlum İbrahim'i halifeyle akraba yapmak isterim o şerefe kavuşmak istiyorum."

"Halife kızı Galye'yi oğlunuza şimdiden vermiştir."

"Oğlumun başı üzerinde emirlik bayrağının dalgalanmasını görmek isterim."

"Müminlerin emiri oğlunuzu Mısır valiliğine tayin etmiştir."

Bu konuşmadan sonra Abdülmelik b. Salih oradan ayrılarak evine gider. Ancak Cafer bütün bu konuları halifeden izin istemeden kesin bir şekilde vaad etmişti. Ertesi gün Cafer Harûnürreşîd'in huzuruna çıkınca Harûnürreşîd geçen günü nasıl geçirdiğini sorar. Cafer nasıl vakit geçirdiğini anlatmaya başlar. Harûnürreşîd bir yastığa dayanmış olduğu halde Cafer'i dinler. Söz Abdülmelik'in o çalgı ve eğlence meclisine varınca Harûnürreşîd doğrulur. Cafer'e "Aşk olsun sana! Senden bir şey istedi mi?" diye sorar.

"Müminlerin emirinin rıza ve teveccühüne kavuşmayı rica etti."

"Peki sen ne cevap verdin?"

"Müminlerin emirinin rızası sağlanmıştır. Emin olunuz dedim."

"Ona olan kırgınlık ve küskünlüğüm yok oldu. Daha ne istedi?"

"10 bin dinar borcu olduğundan bahsetti. Ben de halife borcunuzu ödeyecektir, dedim."

"Bu borcunuzu da öderiz. Daha bir şey istedi mi?"

"Evet ya halife! Oğlu İbrahim için sizinle dünür olmak istedi. Müminlerin emiri oğlunuza kızı Galye'yi verecektir, sözünü verdim."

"Bunu da uygun gördüm."

"Daha başka bir şey istedi mi?"

"Oğlunun bir valiliğe tayin olunmasını istedi. Ben de halife onu Mısır'a tayin edecektir dedim."

"Bu da olsun. Kendisini oraya vali tayin ettim."

Harûnürreşîd bütün bu söyledikleri şeyleri derhal yerine getirdi.

Çoğu kez halifeler, vezirlere vezirlik memuriyetiyle beraber başka bir memuriyet daha verirlerdi. Nitekim Me'mûn zamanında Fazl b. Sehl'e vezirlikle beraber "riyâset-i seyf" (başko-

mutanlık) de verilmiş, bu yüzden kendisine "zü'l-riyâseteyn" yani (iki reislik sahibi) lâkabı verilmiştir.

Vezâret-i Tenfîz (Sınırlı Yetkili Vezirlik)

Vezareti tenfîz ile vezir olan kişinin görevi halifenin emirlerini uygulamaktan ibarettir. Böyle vezirler halife ile reayası arasında aracı olmak görevini yerine getirmekten başka bir şey yapmazlardı. Vali tayini, ordu hazırlama gibi konularda halifenin verdiği emirleri yerine getirir ve diğer önemli devlet işleri konusunda halifeye bilgi sunardı. Bu tür vezirlikle tefvîz vezirliği arasında büyük fark vardır. Tefvîz vezirleri oldukça geniş yetkili vezirlerdir. Tefvîz vezirleri istediklerini görevden alabilirler. Devlet işlerini sınırsız bir yetki ile görüp gözetirlerdi. Bundan başka halife tenfîz vezirliği işleri için, biri savaş işlerine diğeri haraç işlerine bakmak üzere aynı zamanda iki vezir tayin edebilirdi. Oysa tefvîz vezirliği işleri için bir vezirden fazla tayin yapamazdı.

Vezir Maaşları

Vezir maaşları zaman ve kişilere göre değişik miktarlarda ödeniyordu. Bununla birlikte yalnızca vezirlere değil onların kardeşlerine, çocuklarına, emri altındaki yakınlarına maaşlar verilirdi. Fâtımîlerde akraba ve yakınlarına aşağıdaki miktarda maaşlar veriliyordu:

Vezir için 5 bin dinar; kardeşleri ve çocuklarından her birine 200-300 dinar; yakın akrabadan her birine 300-500 dinar.

Vezirlere verilen mukataalarla, özel günlerde kendilerine verilen hediye ve hilatler bu hesaba dahil değildi. Şu durumda bir vezire gerek kendisine ve gerek akraba ve maiyetinde bulunanlara verilen maaşlar, -hediye ve hilatler ve mukataalar da eklenecek olursa- toplam yıllık 100 bin dinara ulaşır.

Saltanat

Sultan lâkabı, Abbâsî vezirlerine saygı için halifelerin emriyle verilen bir lâkaptır. İbn Haldun, Cafer b. Yahya'ya sultan adı verildiğini belirtiyor. Bazı Arapça kaynaklardan anlaşılıyor ki, sultan lâkabı bir zamanlar Bağdat ve Şam valilerine veriliyordu. Söz konusu valiler belki günümüz polis müdürüne ve belediye başkanına benzer bir konumdaydılar. Kimi kez de sultan kelimesiyle bizzat halife kastedilirdi. Ancak söz konusu kelime neye işaret ederse etsin, o tarihlerde mecazi anlamda kullanılıyordu. Çünkü saltanat bir resmî rütbe olarak ancak Gazneli Mahmud'un devrinde tanınmıştır. İslâm'da resmen ilk sultan lâkabını o kullanmıştır. Gazneli Mahmud H. 4. yüzyılın sonlarında söz konusu Emîru'l-Ümerâ lâkabına bedel sultan lâkabını almıştır. Muhtemelen Emîru'l-Ümerâ lâkabı vezir adı gibi çok kullanılan bir halde görüldüğünden sultan kelimesine çevrilmesine gerek görülmüştür. Daha sonra sultan lâkabı Selçuklular,[7] Eyyûbîler, Memlûklular, Osmanlılar vs.'den Türk, Kürt ve Çerkez hükümdarlarına da lâkap olmuştur. Saltanat makamı vezirlik şeklindeyken intikalinde "irs" şart değildi. Ancak sonraları bir hükümdarlık biçiminde saltanat mertebesine çevrilince irs şart kabul edilmiş ve sultan ölmeden önce veliahd tayin etmeye başlamıştır.

Bununla birlikte İbn Haldun'un tabib Razi'nin hayatını anlatırken verdiği bilgilere göre Sâmânoğulları hükümdarları kendi padişahlarına "sultanü's-selâtîn" (sultanların sultanı) adını verirlerdi. Sâmânoğulları Gaznelilerden önce yaşadıklarına göre sultan lâkabı daha önce de kullanılmış demektir. Sultan lâkabının daha önce kullanıldığı doğru kabul edilirse Gaznelilere verilen bu lâkabın Sâmânîlerden geçtiğine inanmak gerekir. Ancak bizim bu konuda yaptığımız araştırmalar İbn Hallikân'ın söylediklerinden çok diğer görüşü yani Gazneli Mahmut'tan daha önce sultan lâkabını hiçbir hükümdarın resmen kullanmadığını gösteriyor. Eğer böyle değilse o durumda Sâ-

7 Ayrıntılar için bkz. Coşkun Alptekin, *Büyük Selçuklular*, 191 (ng.).

mânoğulları İslâm'ı kabul etmeden önceki dönemde bu lâkabı kullanmışlar demektir. Bundan dolayı, İslâm'ı kabul ettikten sonra sultan lâkabını ilk kullanan Gazneli Mahmud'dur demek doğru kabul edilebilir.

Söz konusu lâkabın kullanıldığı dönemde kuvvet ve nüfuz sultanların elinde olmakla beraber yine de sultanlara, "sultan" lâkabını veren halifelerdi. Bu lâkabın halife tarafından verilmesi dinî açıdan zorunlu görülüyordu.

Saltanat lâkabının verilişi çok parlak ve görkemli törenlerle yapılırdı. Halife kendisine sultan lâkabını verdiği kişiye 7 hilat bağışlar, ona gerdanlık, taç ve iki bilezik giydirir, eline sancak teslim eder, kendisine kılıç kuşatır, adına hutbe okuturdu. Örneğin Abbâsî halifelerinden Mustazhirbillah Bağdat'ta Muhammed b. Melik Şâh'a kardeşi Sencer'in huzurunda "sultan" lâkabını verdiği zaman Mustahzir, omuzunda Peygamber'in hırkası ve başında hilâfet sarığı (destâr-i hilâfet) ve elinde saltanat âsâsı olduğu halde, başında taçla hilâfet tahtına oturarak, sultan Muhammed'e özel bir törenle hilatler, gerdanlık, taç, bilezik giydirmiş ve eline sancak vermiş, beline de iki kılıç kuşatmış, tam donatılmış beş at hediye etmiş, Bağdat büyük camiinde sultan adına hutbe okutmuştu. Hükümdarlara sultan lâkabı verilmesi töreni yapıldığı sıralarda halifeliğin onlarla desteklenip güçlendiğini göstermek üzere kendilerine "nâsirü'd-devle", seyfü'd-devle", "azdu'd-devle" vs. gibi lâkaplar da verilirdi.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Askerî Teşkîlât

Askerlik ve Askerlik Tarihi

İnsanlar uygarlığın ilk yıllarından beri, kendilerinin de asker olduğu birtakım kabilelerden oluşuyorlardı. Savaşa gerek duyulunca, hiçbir düzen ve eğitime girmeden toplanırlar ve savaşırlardı. Savaşlardan elde edilen mal ve ganimetlerden herkes güç, cesaret ve savaşçılığına göre bir pay alırdı. İnsanlar daha sonra bu durumdan daha uygar ve daha gelişmiş bir devreye çıkmışlar, görev dağılımı yaparak devletler kurunca, en eski sanatlardan olan kâhinlik ve askerlik ortaya çıktı. Dünyada ilk önce asker düzenleyen devlet, Mısır firavunları devletiydi. Söz konusu devlet Hz. İsa'nın doğumundan 20 asır önce Sudanlılar ve Habeşlerden düzenli askerî birlikler oluşturarak, bu orduyla Kızıldeniz kıyılarında bulunan halkı itâat altına aldı. Daha sonra askerlik Asur, Bâbil, Fenike, Yunan vs. eski devletlerde, onları takiben de Romalılarda ve daha sonra da Araplar arasında yayıldı.

Firavunlar devrinde savaşta geçerli olan savaş taktiği ve asker düzeni, birbirlerini takip edecek şekilde sıralanmış saflardı. O günden günümüze ulaşmış tarihî kalıntılar üzerinde bu safların birçok resmi görülmektedir. Yunanlılar bu usulü bazı

değişikliklerle beraber firavunlardan almışlar ve kendi dillerinde "Phalanx" kelimesiyle belirttikleri taburları oluşturmuşlardır. Tabur yöntemi askeri birbiri arkasında sıkı saflar, yani sıralar şeklinde yerleştirmekten ibarettir. Her tabur 4 bölük askerden oluşuyordu. Taburları oluşturan askerler birbirinden ancak birkaç ayak uzaklıkta durarak, birbirinin arkasında düzenli sıralar oluşturuyorlardı. Büyük İskender'in babası Filip zamanında bir taburun sayısı iki kat daha fazlaydı. Büyük İskender devrinde ise dört katına çıkmıştır. Ayrıca asker arasındaki boşluklar, omuzlar birbirine değecek dereceye kadar yaklaştırıldı. Bunun dışında İskender bazıları 24 ayak boyunda mızraklarla askeri silahlandırdı. Ordunun ilk safında mızrak boyları daha kısaydı. Arkada daha uzun, üçüncü safta birinci ve ikinci saflardan daha uzun bulunuyordu. Beşinci safa gelindiğinde bu safın taşıdığı mızrakların uzunluğu ilk saftan üç arşın ileri gelecek boydaydı. Filip hayattayken süvari birlikleri de kurmuştu. Oğlu İskender bu birliğe verdiği silahlara mancınığı da eklemiştir. Büyük İskender'in Hz. İsâ'nın doğumundan 400 yıl önce savaş dünyasında elde ettiği dünya çapındaki başarılar, bu askerî düzen ve yapılanmadan kaynaklanıyordu.

Roma Askerleri ve Ordu Yapısı

Roma devleti kurulduğu zaman ordudaki tabur sistemini Yunanlılardan alarak kendi ordularında uyguladılar. Roma devletinin yükselme döneminde ordu her biri 6 bin askerden oluşan bölüklerden teşkil edilmişti. Bu bölükleri oluşturan askerler 3 sınıftı:

Savaş zamanında taburun ilk sırasını oluşturan delikanlılar,
Daha yaşlı adamlar,
Güngörmüş deneyimli askerler.

Piyadenin her bölüğüne bir süvari müfrezesi eşlik ederdi ki bu müfreze ok, sapan, kargılar atarak düşmanın piyadeyle savaşmasına engel olurlardı.

Daha sonra Romalılar söz konusu bölükleri sıraya koymaksızın ayırarak her grubu 10 bölük, her bölüğü üç kısım ve her

kısmı da iki takıma böldüler. Takımlardan her biri 100 kişiden oluşuyordu. Bu askerî düzen yukarıda belirtilen tabur düzenine aykırıydı. Çünkü bu son usulde askerler bir sıra veya tabur yapılmaksızın ileride detaylarıyla yazacağımız gibi birkaç taburdan oluşan birer grup şeklindeydiler. Romalıların savaş zamanındaki ordu düzeni İslâm fetihlerine kadar bu şekilde devam etti.

İslâmiyet'in ortaya çıkışı döneminde Rumların askerî kuvveti 120 bin askerden oluşuyordu. Bunlardan her 10 bin asker, çoğunlukla soylulardan "patrik" adı altında bir kumandanın emri ve idaresi altındaydı. Komutanın yanında daha küçük rutbede iki subay vardı. Bunlardan her biri 5 bin askere komuta ederdi. Yine onun emri altında her biri bin kişiye komuta eden "drungri" adıyla 5 subay bulunurdu. Bunun altında daha küçük rütbede olmak üzere her biri 200 kişiye komuta eden "comes" adında 5 subay bulunurdu. Comes'den sonra "centurione" ve bundan daha küçük rütbede "damrah" adında çavuşlar ve onbaşılar bulunuyordu. Bunlardan damrah, 10 kişiye komuta ederdi. Rumların sözünü ettiğimiz askerî yapısı ile günümüzde geçerli olan askerî usul arasında büyük bir benzerlik vardır.

İranlılara gelince bunların ordu teşkilatı da sınıflardan oluşuyordu. Birincisi, büyük komuta sınıfıydı. Bunlara "mîr-i mîrân" (beylerbeyi) denilirdi. Her beylerbeyinin emrinde "isfehbez" adıyla 4 subay bulunurdu. Bu dört subayın komutasında 4 "merzibân", bunların her birinin emrinde 4 "sâlâr", her sâlârın emrinde 10 süvari ve 5 meşât vardı.

Araplarda Askerî Teşkilat ve Ordu

Araplar İslâm'dan önce bedevi bir hayat yaşadıklarından düzenli bir ordu ve teşkilatları da yoktu. Kabilelerden biri savaş yapmak zorunda kaldığında, kabilede eli silah tutanlar toplanır, bir kısmı süvari, diğerleri piyade asker halinde ok, mızrak, kılıç vs. silahlarla savaşa giderlerdi. Himyer kralları ve Hire padişahları gibi İslâmiyet'ten önce uygarlıktan nasip almış Arap devletleri bu söylediklerimizin dışındadır. Bunlar düzenli

ordulara sahiplerdi. Daha sonra İslâmiyet doğunca Müslümanlar diğer Araplardan ayrılarak kendilerine karşı gelenlerle din birlikteliği altında tek vücut olarak müdafa da bulunmaya ve savaşmaya başladılar. İlk İslâm'a giren kişiler büyük küçük hepsi askerdi. Muhacirler İslâm'ın ilk asker ve ordusu kabul edilirler. Daha sonra Müslümanlar Medîne'ye göç ederek ensarla birleşince gerek muhacirler gerek ensar birlikte bir askerî birlik oluşturmuşlardır. Savaşan bu birliğin komutanı Hz. Peygamber'di. Askerlerin arasındaki birlik ve beraberlik bağlarını da kardeşlik ve sevgi oluşturuyordu. Bununla birlikte bu ordunun asker sayısı çok azdı.

Müslümanlar gerek Hz. Peygamber, gerek Hz. Ebubekir zamanında yapılan fetihlerde ele geçirilen Hicaz, Yemen, Necid ve Yemâme kabileleriyle çoğalmaya başlamışlar ve din kardeşliği altında birleşerek Şam, Irak ve Mısır'ı ele geçirmişlerdir. Buraları ele geçiren İslâm orduları birtakım bölüklere ayrılmıştı. Her yerde bulunan asker bağlı olduğu kabile ve boya göre ayrılıyordu. Örneğin; Basra vilâyeti "ahmâs" adıyla 5'e bölünmüştü. Her kısımda İslâm kabilelerinden biri oturuyordu. Bu 5 kısımda ikamet eden 5 Müslüman kabilesi Ezd, Temim, Bekr, Abdülkays ve Âliye halkıydı. Âliye ve Kûfe halkına kent halkı adı verilirdi. Sözü edilen her "hums" (beş bölükten biri) üzerinde o kabileden bir emir bulunurdu. Müslümanların kurdukları yerlerden Kûfe ve Füstat'da, Irak Şam ve Mısır'ın diğer yerlerinde bulunan İslâm askerlerini bununla karşılaştırabilirsiniz. İslâm askerleri her yerde bu şekilde bölümlere ayrılmıştı.

Müslümanlar İslâm'ın ilk yayılma yıllarında tamamen askerdiler. Askerlikten başka bir şeyle meşgul olmazlardı. Hz. Ömer fetihle uğraşan bu Müslümanları tarımla uğraşmaktan men etmişti. Büyük ihtimalle Hz. Ömer Müslümanların İslâm fetihlerinden sonra, ele geçirilen bölgelerde gördükleri bolluktan dolayı, rahat ve rehavete kapılarak, cihadı ihmal gibi, bir gevşeklik oluşmaya başladığını hissettiğinden bu yasağı koymuş olmalıdır. O cihadı savsaklatacak herhangi bir duruma fırsat vermemek için, İslâm dünyasının her köşesine görevliler gönde-

rerek, ordu komutanları, askerlerin ailelerinin maaşlarının ve diğer masraflarının her zaman düzenli olarak ödeneceğini, bu nedenle tarımla uğraşmalarına gerek olmadığını bildiriyor ve ilan ettiriyordu. Büyük olasılıkla, Hz. Ömer bu çabalarıyla, Müslümanların kentlerde yerleşmemelerini amaçlamıştı. Öyle ki, diğer yerlerde bulunan dindaşlarına yardım veya bazı İslâm beldelerine dışardan yapılacak saldırılardan korumak zorunluluğu ortaya çıkınca, söz konusu bölgelere gönderilmeleri veya kaydırılmaları zor olmasın.

Müslümanlar arasında seçilmiş askerlerden oluşan düzenli ordu kurulması ilk kez, Hz. Ömer zamanında -ilgili bölümde görüleceği üzere- hükûmet divanı oluşturulduğu tarihte başlamış ve Emevîler devrinde tamamlanmıştır. Gelişmelerden anlaşılıyor ki zorunlu askerlik görevi Emevîler devri ortalarına doğru başlamıştır. Önceki yıllarda askerler, din yolunda cihada çıkmak ve ele geçen ganimetlerden pay sahibi olmak üzere gönüllü olarak savaşa giderlerdi. Hz. Osman'ın (H. 35/656) yılında ortaya çıkan karışıklıklar sırasında şehit edilmesinden sonra ortaya çıkan fitne sırasında Müslümanlar kendi aralarında bir süre savaştılar. Bu fitne sırasında tüm İslâmî gruplar yalnızca hakkı savunduklarına inanarak fitneye alet oluyor ve savaşıyorlardı. Halifelik Emevîlerin eline geçip de Müslümanlar tek bir devlet haline gelince, çeşitli fırkaların (grup, hizip, parti) etkileri azalmıştı. Artık halk gönüllü olarak savaşa gitmek için bir neden göremiyordu. Halifeler bu durumu görünce, zorunlu olarak düzenli askerî birlikler oluşturdular. Müslümanlar arasında askerliği ilk kez zorunlu hale getiren büyük olasılıkla, Abdülmelik b. Mervan'ın valisi Haccâc b. Yusuf'tu. Emevî Devleti, bu dönemde en uzak noktalara kadar ulaşmış, Müslümanların sayısı ve İslâm ülkesinin yüzölçümü genişlemişti. Bunun bir sonucu olarak Müslümanlardan bir kısmı tarımla uğraşmaya başlamıştı. Muâviye zamanında bile, Müslümanlar arasında rahat yaşam arzuları oluşmaya başlamıştı. Ancak Muâviye bu durumu çabuk fark etmiş ve kendilerine maaşlar bağlayarak onları tarımla uğraşmaktan vazgeçirmişti. Muâviye'nin oğlu Yezid, daha sonra ikinci Muâviye, ondan

sonra Mervan b. el-Hakem birbirini takip ederek hilâfet makamına geçip de bunlardan her biri halkın kalbini kazanıp kendilerine bağlamayı beceremeyince, asker de görevinde tembellik yapmaya başlamıştı. Abdülmelik hilâfete geçtiği tarihlerde askerî teşkilat oldukça bozulmuştu. Halifenin emrine uyarak kimse savaşa gitmiyordu. Bu itâatsizlik olayından etkilenen ve üzülen halife, polis teşkilatı başkanı olan Ruh b. Zenba ile bu konuyu görüşmüştü. Rûh b. Zenba emri altında bulunan Haccâc b. Yusuf'u tavsiye etti: "Onu başkomutanlığa tayin ederseniz askeri istediğiniz gibi itâat altına alır." Bunun üzerine Abdülmelik onun tavsiyesine uyarak Haccâc'ı başkomutan yaptı. Haccâc çok sert ve zalim bir adam olduğundan, gösterdiği şiddet ve zorbalıktan korkan ve Rûh b. Zenbâ'ın emrinde bulunan askerden hiçbir kimse onun emrinden dışarı çıkamadı. Orduda asayiş ve düzen sağlandı. Ancak Haccâc o maiyyet adamlarının öyle ayrı bir konumda kalmalarını da hazmedemiyordu. Bir gün asker savaş için hareket etmişti. Rûh'un adamları ise yerlerinden kımıldamamışlardı. Onlar yemek yemekle meşgulken Haccâc yanlarına gitti ve "Müminlerin Emiri hareket etmişken siz nasıl burada duruyorsunuz?" dedi. Öteden beri gördükleri müsamaha ve gevşeklikten oldukça şımarmış olan askerler Haccâc'a "Be adam ne uzatıyorsun? Sen de gel beraber yiyelim" cevabını verirler. Haccâc "Ne yazık ki, o eski günler geçti" diyerek onlara güzel bir dayak attırıp asker içinde teşhir ettirip azarladıktan sonra, Rûh b. Zenba'ın çadırlarını da yaktırır. Rûh bu durumdan fena halde etkilenmiş bir şekilde, ağlayarak halife Abdülmelik'in huzuruna gider. Abdülmelik üzüntüsünün nedenini sorunca, o da: "Ey müminlerin emiri! Bir zaman maiyetimde bulundurduğum Haccâc b. Yusuf adamlarıma dayak atıp çadırlarımı yıktı." Abdülmelik, Haccâc'ı huzuruna çağırıp sebebini sorunca Haccâc "Ey müminlerin emiri! Bunu yapan ben değilim" cevabını verir. Abdülmelik "O halde kim yaptı?" diye sorar. Haccâc bunun üzerine "Efendim bunu yapan sizsiniz, çünkü benim elim sizin elinizdir. Kırbacımı da sizin kırbacınızdır. Müminlerin Emiri Rûh b. Zenba'a bir çadır yerine iki çadır ve bir adam ye-

rine iki adam vererek kalbini ve zararını tamir edebilir. Ancak kendi hizmetinde kendisinin halifeliğini güçlendirmek ve otoritesi uğrunda yapılan uygulamalarımdan dolayı beni kırmamalıdır" cevabını verir. Abdülmelik Haccâc'ın cevabını uygun görür ve Rûh'ın zararını ödettirir. Bu olay Haccâc'ın otoritesini gösteren ilk örnektir. Bu olaydan sonra Haccâc'ın halife yanındaki konumu daha da güçlenmiştir.

Haccâc'ın bu uygulaması, İslâm devlet teşkilatında düzenli ordu ve askerlik teşkilatı tarihinin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Sonraki yıllarda bu düzenli ordu sistemi bir gelenek haline gelmiştir. İslâm askerleri biri "mürtezika" (maaşlı) diyeri "mütetavvia" (gönüllü) olarak iki çeşit asker şekline dönmüştür. Bununla birlikte gerek maaşlı, gerekse gönüllü olsun, askerler; Yemen, Hicaz ve Necd halkından (Kahtânîler ve Adnaniler) Arap idiler. Bunların içinde az bir miktar "mevâlî" ve köle de vardı.

İslâmî Devirde Arap Olmayan Askerler

Yukarıda açıklandığı üzere, Abbâsîler kendi adlarına halifeliklerini güçlendirmek ve egemenlik kurmak için Arap olmayanların yardımına ihtiyaç duymuşlardı. Bu durum, Arap olmayanlardan birkaç bölüğün Abbâsîlerin askerlik hizmetine girmesine neden oldu. İslâm hizmetine ilk giren yabancı askerler, Ebû Müslim Horasanî'nin yanında bulunan ve halifeliği Abbâsîlere teslim eden Horasan halkıydı. Bu yüzden II. Abbâsî halifesi Mansur zamanında İslâm askerleri Yemenli (Kahtânîyye), Hicaz ve Necdli (Adnaniyye), Horasanlı (Iranlı) ırkalardan oluşuyordu. Daha sonra bu bölüklere, halife tarafından kendi makamlarını koruma ve karışıklıkları bastırma için özel askerî birlikler haline getirilen bir dördüncü grup eklendi. Ancak garip olan nokta şu ki, halifelerin kendi egemenliklerini sürdürmek için kullandıkları aynı araçlar kontrolün kendi ellerinden çıkmasına da neden olmuştur. H. 218/833 yılında 8. Abbâsî halifesi Mu'tasımbillah'a geçtiği zaman Arap olmayan unsurlar devlet işlerinde büyük bir güç elde etmişlerdi. Halifeler artık

hayatlarından emin değildiler. Mu'tasım da kendi hayatından korktuğu için -daha önce de belirttiğimiz gibi- Mısır'da özel bir birlik kurdurarak kendi yanında görevlendirmiş ve bu birliğe "megâribe" adını vermiştir. Bu bölük içinde muhtemelen Mağrib halkından da askerler bulunmuş olmalıdır ki, bu isim verilmiştir. Mu'tasım, daha öce de belirttiğimiz üzere, Türkistan'da bulunan Üşrusene, Semerkant, Fergana halkından olup Bağdat esir pazarlarından satın aldığı kölelerden, başka bir askerî birlik oluşturarak kendi muhafız birliğini kurdurmuştu. Bu askere önceleri "ferganalılar" (Ferâgana) sonraları Türkler (Etrak) adı verilmiştir. Bunlar diğer askerî birliklerden daha çok Abbâsî Devleti için tehlikeli olmuşlardır. Zamanla kontrolden çıkarak devlet adamlarına karşı gurur ve zorbalıkla hareket etmeye ve Arap askerlerini aşağılamaya, küçük görmeye ve Bağdat halkını rahatsız etmeye başladılar. Üstelik çok kere bindikleri atları Bağdat sokaklarında koştururlar, halkı ve çoluk çocuğu korkuturlardı. Halk rahatsız edici bu durumdan dolayı halife Mu'tasım'a yoğun şikâyetlerde bulundu. Mu'tasım sonunda bu özel birliklerini Bağdat'tan çıkarmaktan başka bir çare bulamadı. Bu nedenle H. 221/836 yılında bu askerlerin yerleşmesi için Samarra şehrini kurdurup, kendisi de askeriyle beraber oraya taşındı.

Mu'tasım'ın hilâfeti, Arapların kendi halifelerinden nefret ve şikâyet etmelerinin başlangıcı oldu. O devirde Arapların dışından olan askere cünd (asker) ve Arap askerine harbiyye adını verirlerdi. Bunların hepsi de piyadeydi. "Mutatavvia" denilen "gönüllü askere" gelince; bunlar kendi arzularıyla askerliğe girmiş olduklarından çoğunlukla İslâm toprakları dışında savaşla uğraşırlardı. Halifelerin yanında bulunan orduda okçu "tîr-endaz", "neftci" "mancınıkçı" ve "taşçı" bölükleri vardı. Okçular savaşta ok kullanırlar. Neftçiler düşman kalelerini yakmak için nefl atarlar, mancınıkçılar (o günkü topçular) düşmanı mancınığa tutarlar. Ve taşçılar da taş ile taşlayan bölüktü. Günümüz uygar devletlerinde olduğu gibi, o günlerde de savaş veya barışta, askerlerle beraber tabipler ve eczacılar da bulundurulurdu.

Daha sonra söz konusu Türk askerî bölüğünden başka bölükler de kuruldu. Bunlar devletin idaresini ele geçirme konusunda birbirlerine rakip oldular. Abbâsî halifelerinin on dördüncüsü olan Mühtedi zamanında kurulan "şakiriyye fırkası" bunlardan biridir. Bu bölük veya fırka Mustainbillah zamanında korkunç bir görünüm almıştı.* Bu sırada halife saraylarında "gılman" adı verilen bir çeşit özel muhafızlar da oluşturulmuştu. Mısır'daki Fâtımîler'de de bu çeşit özel birlikler vardı. Abbâsîler'de Arap piyade askerinden de büyük bir kısım "mesâfiye" adını alan bir bölüğe dönüştü. Daha sonra Muktedirbillah'ın valilerinden biri olan İbn Sâc'ın adından dolayı "Fırka-i Saciyye" adıyla bir bölük daha oluşturuldu. Gerek Türklerden, gerek vs.'den olarak Arapça kaynaklarda dikkatimizi çeken "bilaliye", "sadiye" vs. gibi diğer bölükler de türemişti. Söz konusu bölüklerden her biri kuvveti ölçüsünde devlet işlerinde etkinliklerini artırmaya çalışıyorlardı. Çoğunlukla bu bölükler birbirleri ile veya özel birliklerle karışıklık çıkarırlardı. Bu etkilerden dolayı, -ileride görüleceği üzere- fiilî egemenlik Arapların elinden çıktı. Kureyşliler ve Arapların eski önemi kalmadı. Bütün güç ve etkinlik Türklere ve diğer unsurların eline geçti. Neticede ünlü "tavâif-i mülûk" (küçük devletler veya beylikler) ortaya çıktı.

Dîvânü'l-Cünd (Ordu Divanı)

"Daire-i Harbiyye veya Askeriyye" demek olan bu dîvân, İslâm askerlerinin isimleri, maaş ve tayinatlarının kayıt ve düzenlenmesi amacıyla, Hz. Ömer tarafından Medîne'de kurulmuştu. Bununla birlikte söz konusu dîvân o dönemde "divanü'l cünd" adıyla bilinmiyor ve sadece "dîvân" deniliyordu. Bu divanda Mekkeli ve Medîneli Müslümanlardan ve tâbiûn'dan (sahâbeden sonraki nesil) olan Müslümanların, Hz. Peygamber'e olan yakınlıklarına ve İslâmiyet'teki önceliklerine göre, isimleri ve kendilerine ayrılan maaş miktarları kaydediliyordu.

(*) Mühtedi, Abbâsî halifelerinin on dördüncüsü (H. 255-256) ve Müstainbillah ise on ikincisidir (H. 248-252). Yazar burada hata yapmıştır (zm.).

Her Müslümanın, kendisine, ailesine ve çocuklarına verilen maaşlar ayrı ayrı yazılmıştı. Söz konusu dönemde Müslümanların tamamı, asker oldukları için kurulan dîvân da askerî divandan daha çok "Müslümanların divanı" anlamına geliyordu. Sözü edilen soy ve kıdem sahipleri ölünceye kadar maaş ve tayinatlar soy ve İslâm'a giriş önceliğine göre veriliyordu. Bunlardan kimse kalmayınca İslâm askerleri teşkilatında yalnız cesaret ve beceri aranılarak ona göre düzenleme yapılmış ve maaşlar tayin edilmiştir.

Bir adamın askerliğe kabulü bazı şartlara bağlıydı. Bir kimse askerlik mesleğine girmek isterse divan başkanına bir dilekçe sunmak zorundaydı. Başkan, isteklinin kabiliyetini veya yeterliliğini araştırırdı. Askerlik için yeterlilik şartları hür, ergen ve Müslüman olmanın yanında, vücut sağlamlığı, cesaret ve atılganlık gibi özelliklerdi. İsteklide bu özellikler bulunursa, askerî kayıtlara (sicillere) adıyla beraber soyu, boyu, rengi ve diğer ayırt edici özellikleri yazılırdı. Böylece adayın başkasıyla karıştırılması da engellenmiş oluyordu.

Divan kayıtlarının tutulmasında, Hz. Ömer tarafından konulan metot üzere soy ve önceliğe dikkat etme kuralına devam edilmiştir. Askerler defterlere kabile ve cinslerine göre kaydedilirdi. Böylece bir kabile ve ırk diğeriyle karışmamış oluyordu. Kaydedilen asker Arap'tan ise bağlı oldukları kabileler Hz. Peygamber'e olan yakınlık sırasına göre kaydedilirdi. Öncelikle Peygamber'in asıl soyundan başlanılır ve devam edilirdi. Adnan ve Kahtan'dan olan Araplar arasında kayıt yapılırken Adnan Arapları, Peygamber'in soylarından geldiği için Kahtan Araplarından önce yazılırdı. Adnan kabilesi aslında Rebîa ve Mudar kabilelerini kapsıyordu. Bu iki kabilenin yazımında da Mudar diğerinden önce gelirdi. Çünkü onlar Peygamber'e daha yakındılar. Muzar kabilesi Kureyş vs. boylara ayrılıyordu. Kureyş kabilesi Peygamber'in kabilesi olduğundan diğerlerinin hepsinden önce gelirdi. Kureyş kabilesi ise, Hâşimoğulları, Ümeyye Oğulları vs. kabileleri içine alıyordu. Peygamber kendileri arasından çıktığı için, Hâşimiler diğer kabilelerden önce gelirdi. Şu durumda Hâşimiler protokol listesinin başını çekiyordu.

Bunlardan sonra diğer boylar, soy ve nesep sırasıyla kaydolunurdu. Arap olmayan askerlerin kaydı yapılırken nesep kuralı gözetilmezdi. Bunların Türk, Hintli gibi cinsleri veya Horasanlılar ve Ferganalılar (megâribe) gibi ülkeleri göz önüne alınıyordu. Ancak bunların içinde İslâmiyet'i kabul açısından kıdemliler varsa kıdemlerine göre dîvân kayıtlarında özel bir şekilde kaydolurlardı. Böyle bir özellikleri yoksa, halifeye veya valiye olan yakınlık dereceleri ve makamlarına bakılarak düzenleme yapılırdı. Aralarında eşitlik olursa, o durumda halifeye hangileri daha itâatliyse onlar öne geçirilirdi.

Askerî divanın biri haberleşmelere, diğeri maaşların ödenmesine, bir diğeri savaş giderlerine, diğerleri de öbür işlere ait olarak, zaman ve yere göre değişen farklı şekilleri ve bölümleri vardı.

Asker Maaşları

Ayda veya yılda belli zamanlarda belli miktarda askere verilen paraya maaş denir. Hz. Peygamber zamanında İslâm askerlerinin maaşları belli ve sınırlı değildi. Ele geçen ganimet ve haraç çoksa çok, azsa az verilirdi. Hz. Peygamber söz konusu mallardan 1/5'ini ayırdıktan sonra geri kalanı sahâbeye öncelik ve soya bakmaksızın eşit olarak pay ederdi. Hz. Ebubekir de böyle hareket etti. Ancak Hz. Ömer halife olup divan oluşturunca aşağıdaki bölümde görüleceği üzere, Müslümanları soy ve İslâm'a girişteki önceliğine göre sıralayarak birtakım sınıflara bölmüş ve her sınıfa Hz. Peygamber'e olan yakınlığına ve İslâm'daki önceliğine vs. gerekli nedenlere göre ayrı ölçülerde maaşlar tayin etti. Aşağıdaki cetvelde görülen rakamlar İslâmiyet'in ilk yıllarında yıllık olarak belirlenen maaşları göstermektedir.

Hz. Ömer Devrinde Asker Maaşları

Bedir Savaşı'na katılan muhacir ve ensardan (Mekkeli ve Medîneli Müslümanlar) her birine	5.000
Bedir Savaşı'nda bulunmayan Mekkeli ve Medîneli Müslümanların her birine	4.000

Hz. Peygamber'in her bir eşine	12.000
Peygamber'in amcası Hz. Abbas'a	12.000
Hz. Hasan ve Hüseyin'e	5.000
Hz. Ömer'in oğlu Abdullah'a (Halifenin oğlu)	3.000
Muhacir ve ensarın oğullarından her birine	2.000
Mekke halkından her birine	800
Müslümanlardan her birine	300-500
Muhacir ve ensar kadınlarına	300-600

Hz. Ömer zamanında askere ve diğer halka verilen maaşlar (bazı rivayetlerde küçük farklar olmakla birlikte) yukarıda gösterilen miktarlardaydı. Bu maaşlar günümüzde verilen maaşlarla karşılaştırılırsa büyük fark görülür. Bir dirhemi bir frank kabul edersek -ki yaklaşık o kadardır- İslâm'da en önemli kişiye verilen yıllık maaş toplamının 5.000 frank veya 200 İngiliz lirasını geçmediği anlaşılır. Ayrıca o günkü tüm Müslümanları asker kabul edersek, muhacir ve ensar ve özellikle Hz. Ömer'in o askerlerin subayları gibi düşünülmesi gerekir.

Yukarıdaki tabloda "Müslümanlardan her biri" tabiriyle belirttiklerimiz erlerdir. Bunlara verilen maaşlar diğerlerine göre oldukça azdır. Erin veya neferin maaşı, bağlı olduğu kabilenin konumu, savaştaki gayreti veya İslâmiyet'e hizmeti gibi bazı değerlendirmelere bakılarak 300'den 500 dirheme kadar değişiyordu. Hz. Ömer zamanında subayların yıllık maaşları 4.000'le 5.000, erlerin maaşı 300-500 arasında demektir. Bunların eşlerine ve çocuklarına ayrıca tahsisat verilmesinden başka kendilerine de ayda 2 cerib buğday veriliyordu. Cerib 3.600 zira kare büyüklüğündeki arazi parçasına denilir. Buradaki ceribden maksat söz konusu toprakta yetişen üründür. Kısaca söylemek gerekirse İslâm'ın ilk yıllarında asker erlerine verilen maaşlar günümüzdekine oranla fazlaydı. Subaylarınki ise bunun tam tersidir.

İslâm askerlerinin maaş ve tahsisâtı Hulefâ-i Râşidin devri boyunca sözü edilen ölçülerde devam etti. Daha sonra Emevîler halifeliği ele geçirmek için büyük mücadeleler yapmışlardır. Buna bağlı olarak, İlk halife Muâviye amacına ulaşmak için, Arapların desteğine muhtaç olduğundan, ölçüsüzce para dağıtarak yandaş toplamaya çalışmıştır. Muâviye'nin yanında

60.000 asker vardı ve bunlara yılda 60.000.000 dirhem harcıyordu. Şu durumda askerin her birine yılda 1000 dirhem veriliyordu. Bu miktar Hz. Ömer devrinde verilen maaşın iki katından çoktu.

Muâviye'ye destek veren ve kendisi için savaşan, idaresini güçlendiren kabileler arasında Yemen kabilelerinin özel bir yeri vardır. Bunlar bu hizmeti aldıkları yüksek maaş ve tayinattan dolayı yapıyorlardı. Bu vakte kadar Raşidin devri denilen ilk halifelerin duygu ve düşüncelerinden uzaklaşılmış, Peygamber ve Raşidin devrindeki ilâhî hava zayıflamış ve yalnızca "cihad" düşüncesi ile savaşa gitme duyguları körelmeye ve sönmeye başlamıştı. Muâviye, sayıları 2.000 e ulaşan bu Yemenlileri diğerleriyle karıştırmaz ayrı bir askerî bölük halinde tutarak bunlara iki kat maaş verirdi. Komutanlarını da yakınında tutar ve onlarla en önemli işler konusunda görüş alışverişinde bulunurdu. Yemenliler böyle üstün konuma çıkınca üstünlük ve öncelik duyguları nedeniyle şımarmaya başladılar. Emevî Devleti'nin kendileri sayesinde kurulduğunu ve isterlerse Hicaz ve Necd Araplarını vs. Arapları Şam'dan çıkarmaya güçleri olduğunu söyleyerek böbürleniyorlardı. Zamanla Muâviye bunlara bu kadar yüz verdiğinden dolayı pişman oldu. Hatasını telafi ederek İnsanların kalplerini kazanmak için Kays gaylan kabilesinden seçme birlikler oluşturup onlara da o oranda fazla maaş bağlayarak bir denge kurdu. Halife Muâviye deniz savaşlarına Yemenlileri ve kara savaşlarına Kaysî askerleri gönderiyordu. Bu duruma Yemenliler dayanamayıp karşı çıkınca, iki bölüğü birleştirerek ikisini birlikte göndermeye başladı.

Muâviye, paranın gücünü yalnız askeri ve orduyu kendine bağlamak için kullanmıyordu. Kendisine yandaş toplamak ve aleyhinde bulunanların kin ve nefretini söndürmek için de kullanıyor ve bu amaçla bol miktarda para dağıtıyordu. Çoğu kez bazı kişilerin, kendisinin rakibi olan Hz. Ali'yi desteklediklerini bildiği halde bunlara da maaş bağlardı. Diğer taraftan valiler akıllarının kısalığından ve Muâviye'nin asıl amacını bilemediklerinden dolayı, emri yerine getirmek istemezlerdi.

Örneğin Kûfe halkı Hz. Ali'nin en ateşli ve gayretli yandaşlarıydılar. Muâviye ve orada bulunan valisi Numan b. Beşir'e, Kûfe halkına ayrılmış bütçeye onar dinar zam yapmasını buyurdu. Vali emri uygulamak istemedi ancak engel de olamadı.

Daha sonra Emevî halifelerinden Yezit, Mervan, Abdülmelik zamanlarında da maaş, hediye ve bahşişler bu durumda devam etti. Abdülmelik kendi zamanında kendisine muhalefet edenlerle mücadele için yandaş kazanma işinde oldukça ileri gitmişti. Haccac, Abdülmelik'in emriyle Retbil'e gönderdiği askere 2.000.000 dirhem sarf etmişti (maaşlar ve komutanlara verilen bahşiş ve hediyeler dışında). 10. Emevî halifesi Velid b. Yezid halifelik makamına geçince culus günü askerin maaşına onar dirhem artış sağladı. Muhtemelen bununla kendisinde bulunan eğrilik ve savurganlığı göz önüne alarak askerin gözünü kapatmak ve sevgilerini kazanmayı amaçlamıştı. Bununla birlikte Emevîler'in son günlerine doğru maaşlar azalmış ve 500 dirheme kadar inmiştir.

İlk Abbâsî halifesi Saffah askerin aylık maaşını 80 dirheme çıkardı. Böylece askerin maaşını Emevîlerin ilk dönemlerindeki orana yükseltmek istiyordu. Süvariye de yarısı hayvanın masrafına karşılık olarak, piyadeye verilenin iki katı veriliyordu. Durumdan anlaşıldığına göre, Abbâsîler devrinde askerin maaşı devletin yükselmesi ve ilerlemesine paralel oranda artmadı. Tam aksine devlet güçlendikçe maaşların miktarı o ölçüde azalıyordu. Me'mûn devrinde piyade askerinin maaşı 20 ve süvarininki 40 dirheme indirildi. H. 201 yılında İsa b. Muhammed'in maiyeti bulunan ordu 125 bin piyade ve süvariden oluşuyordu. Piyadelere 20'şer ve süvarilere kırk dirhem maaş ödeniyordu. Ek olarak Abbâsîler devrinde altın fiyatı daha da yükselmişti. Bir dinar Hz. Ömer zamanında 10 dirhemken Me'mûn zamanında 15 dirheme yükselmişti.

Yukarıdaki bilgilerden anlaşıldığına göre, maaşlar Emevîler devrinde Raşid Halifeler devrindekinden daha yukarı çıkmış, Abbâsîler devrinde daha da azalmıştır. Bunun sebebi Emevîler devrinde yandaş kazanmak zorunluluğuydu. Emevîler egemenliklerini desteklemek için Arapları para vs.'yle kendilerine

yaklaştırdılar. Bu yüzden maaşlar bol miktarda veriliyordu. Oysa Abbâsîler devrinde bu zorunluluk neredeyse ortadan kalkmıştı. Çünkü Araplar o vakte kadar diğer milletlerle karışarak iş güçle uğraşmaya başlamışlardı. Bunun dışında Abbâsîler, iktidar konusunda kendilerine yardım ettiklerinden dolayı Arap olmayanlardan da birçok kişi görevlendirmişlerdi. Ayrıca Arap olmayanlar Araplardan daha az bir maaşa razı oluyorlardı. İbn Hurdazbih'in rivayeti doğruysa, İslâm askerlerine verilen en küçük maaş o tarihlerde Rumların kendi askerlerine verdikleri maaşın birkaç katıydı. Onun verdiği bilgilere göre, Rumlarda askere verilen yıllık maaş on iki ile on sekiz dinar arasında değişiyordu. Ayrıca bu maaş 3 veya 4 yılda bir ödenirdi. Oysa Arap askerinin maaşları yıllık, aylık veya birkaç aylık olmak üzere taksit şeklinde belli zamanlarda düzenli ödenirdi. Ödemeler yalnızca Abbâsîlerin son devirlerine doğru sekteye uğradı. Yalnız bu dönemde maaşlarının ödenmesinde sıkıntı çekilmeye başlandı. Her devletin kriz zamanlarında olduğu gibi, askeri her kim daha çok memnun edebiliyorsa halife de o oluyordu.

Asker maaşları Selçuklular zamanında nakden ödeniyordu. Bu devirden itibaren maaş yerine toprak verilmeye başlanmıştır (ikta' veya timar sistemi). Bunu ilk uygulayan Selçuklu vezirlerinden olup (H. 485/1092) yılında vefat eden Nizamülmülk idi. Büyük devlet adamları arasında sayılan bu kişi, Selçukluların veziri olarak birçok ıslahat yaptı. Bağdat'taki medreseleri (darü'l-fünunlar) ilk kuran kendisiydi. Bağdat'ta "Nizamiye Medresesi" adıyla kurulan o ünlü büyük medrese bu kişinin eseriydi. Nizamülmülk, Alparslan'a daha sonra oğlu Melikşah'a da vezirlik yapmıştır. Yirmi sene süren vezirliğinde devletin tüm işleri kendisinin elindeydi. Hükümdar; taht sahibi olmaktan ve avla uğraşmaktan başka bir iş yapmazdı. Akıllı ve iyi niyet sahibi olan bu dirayetli vezir, kendi zamanında Selçuklu devletinin genişlemesine paralel olarak, ülke topraklarının mukataa suretiyle korunmasını arzu ettiğinden, toprakları mukataalara dönüştürüp askere dağıttı. Nizamülmülk toprakların bu şekilde askere verilmesi (tefvizi) ile bir kat da-

ha mamur olacağını düşünmüştü. Çünkü toprak böyle birçok elde bulunursa bu eller kendi menfaatleri gereğince toprağın işlenmesine gayret ederler. Tam tersine toprak yalnız devletin elinde kalırsa o kadar mamur olamazdı. Nizamülmülk'ün bu teşebbüsü iyi sonuçlar verdi ve ülke bayındır bir hale geldi. Ürünler arttı. Nizamülmülk'ten sonra gelen melik ve sultanlar da geçen yüzyılın başlarına kadar bu usul üzerine hareket ettiler (mukataalar hakkında ileride ayrıntılı bilgi vereceğiz).

Asker Sayısı

Daha önce belirttiğimiz gibi İslâmiyet'in ilk yıllarında tüm Müslümanlar askerdi. Bu durumda onların sayısı o devirdeki İslâm askerlerinin sayısı demektir. H. 1. yılda İslâm askerlerinin sayısı yüzlerle ifade ediliyordu. Oturdukları yer de Medîne'ydi. Daha sonra bu askerin sayısı yeni Müslümanlarla arttı. Ünlü hadis kitabı Buharî'de geçen bir hadîs-i şerîften anlaşıldığına göre Hz. Peygamber İslâmiyet'i kabul edenlerin sayılıp yazılmalarını arzu buyurmuş, 1500 kişilik bir nüfus ortaya çıkmıştı.

Savaşların sonuncu olarak H. 9. yılda yapılan Tebük Savaşı sırasında Müslümanların sayısı 30 bin piyade ve 10 bin süvariden oluşuyordu. Hz. Peygamber devrinin sonlarına doğru Arap askerinin sayısı bu kadardı. Daha sonra Hz. Ebubekir ve Ömer zamanlarında İslâm askerlerinin sayısı 150 bini aştı. Raşid Halifelerin son dönemlerinde ise bu sayı bir kat daha artmıştı.

Emevîlerin hilâfetlerinin ilk yıllarında Basra ve Küfe'de bulunan asker sayısı 140 bine ulaşmıştı. Bunlardan 80 bini Basra'da, 60 bini Kûfe'de bulunuyordu. Eş, çoluk çocuk da eklenince 200 bin nüfusa ulaşıyorlardı. Mısır'da da aile bireyleri sayılmaksızın yalnız erkek olarak 40 bin Müslüman vardı. Şam bölgesinde bulunan İslâm askerleri de bu sayıdaydı. İran topraklarında vs. bölgelerde bulunan İslâm askerleri bu sayıya dahil değildir.

İslâmiyet'in ilk yıllarında hilâfet makamına geçen halifeler Hz. Peygamber'in izini takip ederek Müslümanların nüfus sa-

yımına büyük önem veriyorlardı. Bu nedenle bu görevi yapmaları için her kabile üzerine bir kişi tayin etmişlerdi. Bu kişiler her gün kabileler içinde "Dün gece kimsenin çocuğu doğmuş mu, kimsenin misafiri gelmiş mi?"diyerek dolaşırlar yeni doğan çocukları ve gelen misafirleri yazarak hükûmet divanına haber verir ve kaydettirirlerdi.

Bu nüfus sayımı zaman zaman her vilayette yenileniyordu. İslâmi devirde Mısır'da ilk nüfus sayımı Amr b. el-As tarafından yapıldı. Daha sonra (H. 65/M. 684) yılından (H. 86/M. 705) yılına kadar Mısır valiliğinde bulunan Abdülaziz b. Mervan, daha sonra Kurra b. Şerik (H. 90-96/M. 709-715) ve (H. 101/M. 720) yılında bu valilikte bulunan Beşir b. Saffan zamanlarında da Mısır'da nüfus sayımı yapıldı. Arapların İslâm topraklarında yaptığı en son nüfus sayımı Hişam b. Abdülmelik (H. 105-127/M. 724-744) zamanındaydı. Ancak bu sayımla ilgili bilgiler günümüze ulaşmamıştır. Bunlar da Emevîlerin kaybolan diğer eserleri arasındadır.

Abbâsîlere gelince; bunlar daha önceden belirtildiği gibi Araplardan çok, İranlı ve Türklere önem veriyorlar ve görevlendiriyorlardı. Üstelik Mu'tasım H. 218'de hilâfet makamına geçince bütün vilâyetlere bir emir göndererek devlet dairelerinde görevli Arapların kayıtlarının silinmesi ve maaşlarının kesilmesini emretti. Bu durumu hazmedemeyen Araplar emre karşı gelmek istedilerse de direnişleri bir yarar sağlamadı. Bu tarihten başlayarak Arapların güç ve ağırlıkları azalmaya başlamıştır. Devletin askeri sürekli İran, Türk vs. unsurlardan oluşmaya başladı. Arapların Abbâsî halifelerine karşı ne kadar kırgın olduklarına aşağıdaki olay örnek sayılabilir. Mu'tasım'ın ölümünden sonra yerine geçen Vâsık halifelik makamına oturduğu sırada, ünlü şair Da'bel Huzâî, Samire'de bulunuyordu. Mu'tasım'ın vefatı ve Vâsık'ın halife olduğu kendisine haber verilince şair "Hamd olsun bu duruma ki, fani insanlar ebedi uykuya daldıkça bunlar için hüzün, elem ve üzüntüye gerek kalmıyor. Bir halife ölüyor diğeri yerine oturuyor. Ancak hiçbir kimse ne öncekinin ölümünden üzülüyor ne de diğerinin halife olmasından sevinç duyuyor" anlamında beytler söy-

lemişti. Gerek Emevîler gerek Abbâsîler zamanında savaş veya barış döneminde görevlendirilen askerin sayısını kesin olarak tesbit etmek imkânsızdır. Şu kadar ki savaşa gönderdikleri askerin sayısını göz önüne alırsak oldukça çok askere sahip oldukları anlaşılır. Yezit b. Mühelleb, Cürcân ve Taberistan üzerine hareket ettiği zaman emrinde Arap olmayanlardan ve gönüllülerden başka 120.000 maaşlı asker bulunuyordu. Abbâsî halifelerinden Hârûnürreşîd maiyet adamları, hizmetliler ve gönüllüler dışında 135 bin askerle Rum ülkesinde bulunan Hirakl şehri üzerine hareket etmişti. Mısır'da İhşidliler devletinin kurucusu olan Mehmet b. Togaçın ordusu 400 bin asker ve 8 bin memlûkten oluşuyordu. Her akşam bu memlûkten 2.000'i kendisini koruyordu. İbn Haldun, Abbâsî halifelerinden Mu'tasım'ın Anadolu'daki Umuriyye şehrinin fethine 900 bin asker gönderdiğini yazıyor. Arap asıllı olmayan askerle özel askerleri vs.'yi hesaba katmayarak doğu ve batıdan, yakın uzak bütün İslâm sınırları üzerinde bulunan ordu konaklarındaki muhafız birliklerinin ne kadar olması gerekeceğini göz önüne alırsak, yukarıda kaydolunan sayıları doğal görmek gerekir. Abbâsîlerden Me'mun'un yalnız özel birliklerindeki asker sayısının 33.000'e ulaştığı görülmüştü.

Rütbeler ve Askerlik Çeşitleri

Cahiliye döneminde Arapların askeri ve ordusu yoktu. Bununla birlikte gerektiğinde kabile emiri komutan kabul edilirdi. Kabile reisi yağma veya başka bir konuda göndereceği bir askeri birliğe kendisine vekil olarak bir komutan tayininine gerek görürse, o dönemde "menkib" adı verilen birini tayin ederdi. Ondan daha aşağı rütbede "arîf" gelirdi. Menkib beş, arîf ona kadar veya daha fazla ere komuta ederdi.

Araplar İslâm'ın ilk yıllarında Cahiliye döneminin sözünü ettiğimiz yöntemini devam ettirerek, askeri her biri on kişiye komuta eden arîflere taksim etmişler ve kumandanlığı da kıdemli ve tecrübeli kişilere vermişlerdi. İlk İslâm fetihlerinde askerler böyle düzenlenmişti. Daha sonra arîfler yedişer yedi-

şer bölünerek bunların sayısı 100'e ulaşmış ve her arîfin maiyetine kıdem ve tecrübeye göre sıralanan askerin sınıflarına göre 30-40 ve bazılarının emrine 20 er verilmiştir. Arîflerin üzerine "ümerai'l esba'" adıyla komutanlar bulunurdu. Arîflere maaş dağıtımını komutanlar, erlere ise arîfler yapardı.

Emevîler devrinde asker düzeninde çok az değişiklik yapılmıştı. Devlet Abbâsîlere geçince askerî düzenlemede her on kişiye komuta etmeye "arîf", her 50 kişiye "halife", her 100 askere "kâid" adı verilen komutanlar tayin olundu. Daha sonra başka bir düzenleme yapıldı: Her 10 kişiye "arîf", her 10 arîfe "nakîb", her on nakîbe (1000 kişiye) kâid, her on kâide (her on bin kişiye) "emîr" komuta ediyordu. Diğer İslâm devletlerinde bazı farklarla beraber bu düzene göre hareket ettiler.

Yukarıda sözünü ettiğimiz askeri rütbeleri taşıyan kişiler, hiç kuşkusuz günümüz subaylarının taşıdığı askerî rütbe ve üniforma gibi, rütbelerini gösteren ve sınıflarını gösteren özel işaretler taşıyan elbiseler giyerlerdi. Ancak o elbiselerin şekil ve işaretlerine ait hiçbir yerde açık bir bilgiye ulaşamadık. Elbiseler hakkında bulabildiğimiz bilgileri daha önce tıraz konusunda yazdık. Bunun dışında bilgiye sahip değiliz. Bununla ilgili olarak, her devletin atlarını diğer devletin atlarından ayırmak için üzerlerine "dağ"(damga) vurulurdu. Her devletin kendine ait bir dağı vardı. Emevîlerin kullandı dağ (adeh) kelimesini taşıyordu. Nitekim Araplar Cahiliye zamanında develerini bu şekilde dağlardı. Yine her kabilenin kendine ait bir dağı vardı. Hayvanları dağlamak günümüzdeki uygar devletlerde bile halâ geçerlidir.

Askerî Geçit Törenleri

Askere geçit töreni yaptırmak İslâmiyet'ten önce kurulmuş uygar devletlerce de uygulanan eski bir gelenektir. Büyük İskender kendisi bizzat askere geçit töreni yaptırır ve askerin silahlarının, atlarının durumunu gözden geçirirdi. İslâmiyet'in doğuşu sırasında İranlılar yılda belli zamanlarda bu geçit törenini yaptırıyorlardı. Bunlarda birinci derecede önemli olan husus

süvarilerin geçit töreniydi. Süvari ata binmiş olarak, yanında uşağı bulunduğu halde halkın önünden geçerdi. Süvariler zırh, mifer, zırhlı eldiven giymiş olarak, kalkan, mızrak, kılıç, topuz, hançer, yay, ok, iplik ve iğneye varıncaya kadar, gerek kendisine gerek hayvanına o zamanın savaşçılarına her ne gerekli ise, hepsiyle mücehhez bir halde bulunurdu. Araplar uygarlık dünyasına adım atıp da düzenli ordu kurunca, bu âdeti İranlılardan olduğu gibi almışlardır. Bununla birlikte anlaşılan, Araplar bundan önce de, yani düzenli askere sahip olmadan önce de savaşçılara geçit töreni yaptırıyorlardı. Hz. Peygamber kendisi ashabına geçit töreni yaptırmıştır. Kaynaklarda bildirildiği üzere Hz. Peygamber Hicret'in ikinci yılında, Büyük Bedir Savaşı günü (M. 624) ashabına geçit törenini yaptırdıktan sonra elinde tüysüz bir ok bulunduğu halde onları saf biçiminde sıraya dizmiştir. Askerin saflarını gözden geçirirken "Sevad" adında bir adamı saftan ileri çıkmış görünce, Hz. Peygamber okla Sevad'ın karnını dürterek "Sevad doğru dur" komutunu vermişti. Geçit töreninden sonra kendisi için kurulan gölgeliğe döndü. Raşid Halifeler, daha sonra Emevîler de, askere geçit töreni yaptırma uygulamasını devam ettirdiler. Emevî valisi Haccac, askere geçit töreni yaptırırken askerden teker teker isimlerini, bağlı oldukları kabileyi, durumlarını ve silahlarını da sorardı.

Abbâsîler dönemindeki geçit törenleri de İranlılarınkine benziyordu. Zaten İranlılar bu âdeti onlardan almışlardı. Geçit törenini izlemek için halife veya veziri hazır bulunurdu. Arada bir halife sanki bir savaşa çıkıyormuş gibi zırh ve miğferiyle törene katılırdı. Özel bir memur sırayla komutanların isimlerini söylerdi. Komutanlar emrindeki askerle huzurdan geçerlerdi. Halife bunları dikkatlice gözetleyerek atları, savaş araç ve gereçlerini düzenli görürse kendilerine ödül verirdi. Bu ödül geçit törenlerine ait özel bir hediyeydi. Kimi kez büyük komutanlar bu ödülleri almayarak, emirleri altında bulunan adamlara verirlerdi. Bununla ilgili bir örnek olarak; Abbâsî halifelerinden Mutemid zamanında H. 271 Amr b. Leys'in uygulamasını gösterebiliriz. Amr halifenin teveccühünü kazanmış, yönetim ve hukuk konusunda ve askerlik işlerinde uzmanlaşmıştı. Her

üç ayda bir kere askere maaş dağıtırdı. Bu dağıtımda kendisi hazır bulunurdu. Geçit törenini denetleyen kişi paralar yanında olduğu halde özel bir yerde otururdu. Sunuşu yapan görevli (münadî) ilk önce Amr b. Leys'in adını söylerdi. Bunun üzerine Amr'ın atı bir süvariye gerekli olan silah ve teçhizatla geçit törenini denetleyen kişinin önünden geçirilirdi. At böylece kontrolden geçirildikten sonra Amr adına 300 dirhemlik bir ödül verilirdi. Bu ödül bir çıkın içinde Amr'a götürülünce kendisi ödülü alır, öper, "Müminlerin emirinin ödülüne layık olacak dereceye kadar onun hizmetinde beni başarılı yapan Cenab-ı Hakka hamd olsun" diyerek çıkını çizmesine sokardı. Ödül çizmeyi onun ayağından çıkaracak kimsenin olurdu. Daha sonra sırayla asker komutanları subaylar ve erler geçerdi. Üniformalarına, atlarına, silahlarına dikkatle bakılırdı. Bütün asker silah araç ve gereçlerini tamamen göstermek zorundaydılar. Bunlardan hangisinde hata görülürse onun maaşı kesilirdi. Bir gün, sözü edilen bu Amr b. Leys'in huzurunda geçit töreni yapılırken, atı oldukça zayıflamış bir süvariyi görünce "Yâhu! Paramızı karına yedirip onu semizletiyorsun da üzerinde savaşa gittiğin ve sayesinde yaşadığın atı zayıf düşürüyorsun. Çekil git burdan, senin gibi bir adam bize gerekli değil" diye azarlayarak kovmak ister. Bunun üzerine o süvari "Efendim merhamet ediniz. Karım bu hayvanın geçtiği gibi önünüzden geçse de onun güzelliğini görseydiniz siz de bu zayıf hayvanı mı semizletirdiniz?" cevabını verir. Amr bu cevap üzerine gülerek süvariye yeni bir at alması için bağışta bulunur.

Askerin İkametgâh ve Kışlaları

İslâm'ın ilk yıllarında Müslümanlar bir şehri ele geçirdikleri zaman ikametgâhlarını o şehrin yakınında kurarlardı. Hz. Ömer'in arzusuna uyarak kendileri ile halifenin yaşadığı Medîne arasında bir su engeli bulunmamasına dikkat ederlerdi. Bu yüzden Mısır'ı fetheden İslâm askerleri o zaman Mısır'ın başkenti olan İskenderiye'de oturmayıp "Hısn-ı Bâbil" (Bâbil kalesi) yakınında daha sonra "Füstâd" adını alan yerde kur-

dukları çadırlarda ikamet ettiler. Aynı şekilde İran topraklarını ele geçiren Müslümanlar, o tarihte kisranın saltanat merkezi olan Medâin de ikamet etmeyerek Fırat Irmağı'nın Şam badiyesi kenarında bulunan Basra ve Kûfe'ye yerleştiler. İslâm'ın ilk döneminde fethedilen diğer ülkelerde de benzeri uygulamlarda bulunulmuştur. Valilikler bölümünde açıkladığımız gibi yeni fethedilen kentlerin çevresinde o kentleri korumak için yerleşim yerleri kurdular. Arap askerleri savaşlara eşleri ve çocuklarıyla beraber gittiklerinden bir şehri ele geçirdiklerinde yakınına aileleriyle beraber yerleşirlerdi. Bu yüzden o yerlerde kurdukları ordugâhlar zamanla bayındır kentler haline geldi.

Zamanla uygarlaşma ve gelişmeye paralel olarak, askerler aile ve çocuklarını kendi yurtlarında bırakarak savaşa yalnız gitmeye başladılar. Ancak ordugâhları şehrin dışında ve yakınında kurmaya devam ettiler. Mısır'da Füstat, Irakta Kûfe ve Basra ordugâhlarından oluşan kentler böyledir. Füstat, Amr b. el-Âs'ın çadırı çevresinde İslâm askerlerinin çadır kurdukları boş bir yerken, zamanla gelişerek "Füstad" adıyla bir kent oldu. Füstad'ın kuruluşundan bir yüzyıl sonra Abbâsîler halifeliği ele geçirince katliamdan kaçan Emevîlerden son halife olan Mervan b. Muhammet Mısır'a kaçarak Füstad'a sığındı. Abbâsîler onu takip ederek Füstat yakınında karargâh kurdular. Buna "ordugâh" adını verdiler. Burası da zamanla gelişerek bu isimle anılan bir şehir ortaya çıktı. Bu tarihten bir yüzyıl sonra H. 257'de Ahmet b. Tolun Mısır valisi olunca maiyetindeki kalabalık asker, savaş araç ve gereçleri gibi büyük bir kalabalık bulunduğundan Füstad'ın içine sığmaz hale geldiler. Bunun üzerine ibn Tolun Muktam Dağı yakınında bir ordugâh kurmuş, kendisi için bir konak ve bir meydan inşa ettiği gibi emrinde bulunan asker ve adamları içinde yerleşim yerleri kurdurdu. Bu şekilde inşa ettirdiği binalar Füstad'a kadar uzayarak bir kent şeklini aldı. Buraya "Kıtâî" adı verilmiştir. Bu tarihten bir yüzyıl kadar sonra da 365 yılında Fâtımîler devleti başkomutanı Cevher, Mısır'ı fethetmek için geldiğinde aynı şeyleri yaptı. Mısır'ı tamamen ele geçirince daha önce kurduğu ordugâhın yerine bugüne kadar devam eden, her geçen gün

gelişen ve günümüzde de dünyanın en kalabalık kentlerinden biri olan "Kahire" şehrini kurmuştu. Müslümanların kurduğu diğer kentler de aynı şekilde kurulmuştu. Örneğin Abbâsî halifelerinin ikincisi olan Mansur Bağdat'ı da kendisi ve askeri için sağlam bir yeri olmak üzere kurmuştu. Aynı şekilde oğlu Mehdi, benzeri amaçla Bağdat'ın dışındaki asker şehrini bina eylemişti. Diğer İslâm ordugâhları da zamanla önemli kentler haline gelmiştir. Müslümanlar bu ordugâhları genellikle kentlerin dışında halktan uzak yerlerde kuruyorlardı. Bu yüzdendir ki Haccac "cemâcim olayı"ndan sonra askerini Kûfe halkının evlerine yerleştirince halk son derece üzülmüş ve rahatsız olmuş ve Haccac'ın bu uygulamasını bir zulüm ve zorbalık saymışlardı. Haccac'dan sonra gelen valiler askeri çoğunlukla ve özellikle de İran topraklarında yerli halkın evlerine yerleştirirlerdi. Bu durum halkın haklarına açık bir tecavüzdü.

Sancak veya Bayrak

Sancak ve bayrakların tarihi: Liva ve rayet (sancak, bayrak) kelimelerinin ikisi de aynı anlamı taşımaktadır. Muhtemelen liva (sancak) rayetten daha küçüktü veya rayet savaş için askere verilecek sancağa deniliyordu. O tarihlerde "a'lâm", "benûd" diye isimlendirilen ve günümüz terminolojisinde sancak ve bayrak olarak bilinen liva ve rayetler bunlardır. Bayrak tarihi oldukça eskidir. Eski Mısırlılar ile onların çağdaşları veya onlardan uygarlık almış olan diğer milletlerde de bayrak biliniyordu. İslâmiyet'ten önceki Araplarda da bayrak kullanımı yaygındı. Her kabilenin kendine ait özel bayrağı vardı.

Bayrakların savaştaki yeri de çok önemlidir. Halk savaşlarda ancak bayrakların gölgesi altında toplanır ve bayrakların devrilmesiyle kendileri de dağılırdı. Arapların Cahiliye dönemindeki devletlerinden söz ettiğimiz bölümde bayraktarlığı o günlerde var olan memurluklar ve makamlardan biri olduğunu belirtmiştik. Arapların kullandığı bayrak veya sancak "akâb" (kara kuş) adıyla biliniyordu. Savaşa çıktıklarında sancak çıkarırlardı. Görüşmelerden sonra hep birlikte bir kişiye veril-

mesi kararlaştırılırsa sancak ona verilirdi. Eğer oy birliği olmazsa asıl bayraktara teslim edilirdi. Bayraktarlık görevi nöbetleşe olarak arada bir Ümeyye Oğullarına kimi kez de Abdüddâr oğullarında bulunurdu. Durumdan anlaşılan o ki, Arapların kendi bayraklarına "karakuş" adı vermeleri Romalılardan alınmış bir âdet olmalıdır. Çünkü karakuş, Romalıların bayraklarına ve inşa ettikleri binalar üzerine nakşettikleri özel bir alamet ve amblemdi.

"El-Sîretü'l-Halebiyye" adındaki kitapta kaydolunduğu gibi, Bedir Savaşı'nda Müslümanların biri beyaz, diğer ikisi siyah renkli üç sancakları vardı. Beyaz sancak, Hz. Peygamber tarafından sahâbenin önde gelenlerinden Mus'âb b. Umeyr ve diğer siyah sancaklardan biri Hz. Ali'ye verilmiştir. Karakuş adında olan ikinci sancak Hz. Ayşe'nin çarşafından yapılmıştı. Üçüncü sancak ensardan birine verilmiştir. Ebû Süfyan ise bu savaşta "rayet el-rüesâ"yı (reislerin sancağı) taşıyordu. Bu sancağın adı da karakuştu. Anlaşılan o ki, Araplar, Romalılardan aldıkları bu çeşit sancakların hepsine de karakuş adını veriyorlardı.

İslâm'ın doğuşuyla Araplar Şam, İran ve Mısır bölgelerine yayılarak devlet ve kabileleri çoğalınca sancakları çeşitlendi ve şekilleri de değişti. Bayrakların ve ebadını büyütmeye ve farklı adlarla isimlendirmeye başladılar. Ebû Müslim Horasani, Abbâsîler adına hilâfet davasına kalkışınca, 14 arşın boyunda bir mızrak üzerine sancak yaparak Abbâsî sülalesinde İbrahim el-imam'a göndermiştir. Bu sancağın adı zıll (saye) yani gölgeydi. Ebû Müslim'in aynı şekilde bu kişiye gönderdiği "sahâb" adında diğer bir sancak 13 arşın boyunda bir mızrak üzerine yapılmıştı. Sancakların bu kadar büyük yapılması ahali üzerinde korku ve dehşet uyandırması içindi. Abbâsî halifelerinin onuncusu olan Mütevekkil H. 235 yılında kendi oğullarını velîahd tayin ettiği zaman oğullarından her birine iki sancak tevdi etmişti. Bunlardan biri velîahdlığa ait siyah, diğeri valiliğe ait beyaz renkteydi. Abbâsî halifelerinin yedincisi olan Me'mûn, Fazl b. Sehl'i savaş reisliği yani başkomutanlık göreviyle bütün doğu valiliğine tayin ettiğinde kendisine "zü'l-riâseteyn" lakabını tevcih ettikten sonra bir de ona iki parçalı

bir sancak vermiştir. Kısaca söylemek gerekirse sancaklar zamanla değişik şekiller almıştır. Ayrıca halife ve sultanlar sancakların sayısıyla övünürlerdi. Örneğin Fâtımî halifelerinden Azizbillah Şam'ın fethi için ordusuyla hareket ettiğinde emrinde bulunan askerin taşıdığı sancakların sayısı 500 ve borazanların adedi aynı şekilde 500'e ulaşmıştır. Kimi kez sancakların üzerine halife, sultan veya komutanların adları yazılırdı.

Sancakların Rengi

Karakuş sancağından başka, Cahiliye devrinde kullanılan sancakların renkleri hakkında hiçbir bilgimiz yoktur. Karakuş sancağına gelince daha önce belirttiğimiz gibi bunun rengi siyahtı. Hz. Peygamber'in sancağı da siyahtı. Bazı eserlerde beyaz sancakların da olduğu belirtilmektedir. Bununla birlikte İslâm devletlerince değişik zamanlarda kullanılan sancakların rengi devletten devlete değişiyordu. Örneğin Emevîlerin sancakları kırmızıydı. Şii devleti yandaşı olanların sancakları beyazdı. Abbâsîlerin halifeliğini destekleyenlerin sancakları siyahtı. Zaten siyah renk Abbâsîlerin ayırt edici alametleriydi. Abbâsîler bu rengi Emevîlerce öldürülen Hâşimoğulları şehitlerine matem işareti olmak üzere kabul etmişlerdi. Bu yüzden Abbâsîlere "müsevvide" (siyah rengi sembol seçenler) denilmişti. Hâşimiler, Abbâsîler'den ayrılıp "Talibiler" adıyla her tarafta Abbâsîlerin halifeliğini reddetmeye başlayınca, Abbâsîlerin alametlerine aykırı bir alâmet kabul ederek beyaz sancaklar kullandılar. Bu yüzden onlara "mübeyyiza" (beyaz rengi sembol seçenler) adı verilmişti. Durumdan anlaşılıyor ki, Şiilerden Hâşimoğulları yandaşlarının alameti yeşildi. İşte bu yüzden Me'mûn, Hz. Ali torunlarından Ali b. Musa el-Kâzım'ı veliahd tayin ettiği zaman askere siyah elbiseyi çıkarıp yeşil elbise giymelerini emretmişti. Ancak söz konusu halife bu bîattan dönmek zorunda kalınca siyaha geri dönmeye de mecbur oldu.

Magrib bölgesinde kurulan Berberî hükûmetler de çeşitli renklerde sancaklar kullanmakla birlikte, sancakları renkli saf ipekten yapılmış altın sırmalı kumaştandı. Doğuda Türk dev-

letleri hükümdara ait bir sancak kullanırlardı. Sancağın başına "şâliş" (çâliş) ve "çetr" adını verdikleri büyük bir tutam kıl (tuğ) bağlarlardı. Bu kıl onlara göre hükümdarın saltanat işareti ve alameti sayılırdı. Daha sonra bunlarda da çeşitli şekilde sancaklar kullanıldı. Türkler bayrağa sancak derdi.[1]

Sancak Teslimi

İslâm'ın ilk dönemlerinde halifeler savaş için ordu gönderirken komutanlara -her komutana kendi kabilesine ait olmak üzere sancaklar teslim ederler ve bu teslimat sırasında askeri coşturan, sabır ve cesaret verici konuşmalar yaparlardı. Hz. Ömer sancağı teslim ederken aşağıdaki konuşmayı yapardı: "Allah'ın ismi, yardımı ve desteğiyle teslim ediyorum. Allah'ın desteğiyle gidiniz. Zafer ancak Allah'tandır ve ancak hakkı istemek, sabır ve tahammülledir. Allah'ı tanımayanlarla Allah için savaşınız. Zulüm ve tecavüzde bulunarak haddi aşmayı-

1 Tuğ-alem-hilal: Eskiden beri doğu ülkelerinde, Türkistan'da, Türk devletleri ile Hint ve Çin hükûmetlerinde büyük bir sancak üzerine boyalı at kuyruğu kıllarından, dağınık saça benzer bir alâmet konularak askerin önünde götürülür ve buna "haliş" denirdi. Daha sonra bunun şekli değiştirilip bir sarığın ucuna dağınık bir halde aşağıya sarkan ve kırmızıya boyanan at kıllarının yukarısına, beyaz ve siyah kılların örülmesinden oluşmuş, birkaç bükûm saç bırakıldıktan sonra bunun üst tarafına da yaldızlı top şeklinde bir "felke" konulmuştur. Bu halişlere daha sonra "tuğ" denmiştir. Selçuklu Sultanı II. Aleaddin tarafından Osman Gazi'ye gönderilen tuğ da böyleydi. Bu tuğlar daha sonra Osmanlı'da büyük rütbeli kişilere "ayırt edici işaret" olmak üzere verilmiştir. Liva ve sancak beylerine bir, beylerbeylerine iki, vezirlere üç, sadrazama beş tuğ verilir ve savaş zamanlarında padişahın rikabında (önünde ve huzurunda) yedi tuğ bulunurdu. Sultan II. Aleaddin'in Osman Gazi'ye gönderdiği sancak beyazdı. İlk dönemlerde sultanların önlerinde beyaz bayrak çekilirken daha sonra yeşil bir zemin üzerinde beyaz kılaptan ile işlenmiş üç hilali veya kırmızı bir zemin ortasında ve yeşile boyanmış bir şekl-i beyzâ içerisinde, sırmayla birbirinin gerisinde üç hilali taşıyan iki çeşit sancak da kullanılmıştır. I. Murad'ın sancağı yeşile ve sultan I. Mehmed'in kırmızıya çevirdikleri rivayet edilir. Bazı kaynaklara göre Selçuklu devleti bayraklarının sırıkları ucunda hilal şeklinde bir "felke" mevcuttu. Üstelik Selçuklu sultanının gönderdiği beyaz sancağın yukarısında da "hilal" şekli vardır. Bu sancak Osmanlılarca bağımsızlık alameti sayıldığından daha sonra Osmanlıların bayraklarında hilal şekli konulmasına devam edilmiştir. Şimdiki bayraklarımızdaki hilalin ortasındaki yıldız ise eski değildir. Sultan Abdülmecit zamanında Tanzimat'ın ilanından sonra kabul edilmiştir (*Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*) (zm.). Ayrıca bkz. Coşkun Alptekin, *Büyük Selçuklular*, 191-92 (ng.).

nız. Çünkü Cenab-ı Hak baskı ve tecavüzde bulunanları sevmez. Düşmanla karşı karşıya geldiğinizde korkak olmayınız. Zafer sevinci kimseyi işkenceyle öldürmeyiniz. Galibiyet gururuyla düşmana gereksiz zarar ve hasar verdirmeyiniz. Yaşlılardan, kadınlardan ve çocuklardan kimseyi öldürmeyiniz. İki taraf ordusu çarpışmaya ve yağmaya başladığında böyle zayıf kimseleri öldürmekten sakınınız."

Sancak teslimi sırasında yapılan dua ve vasiyetlerde her halifenin kendine ait bir tarz ve üslûbu vardı. Ancak anlam açısından hepsi aynıydı. Bir tarafa vali tayin edilince, özellikle İslâm'ın ilk yıllarında valiye sancak teslim etmek de âdetti. Çünkü o tarihlerde vali askerin komutanıydı. Bu sancaklar tefeülen (bir çeşit fal ve kura biçimi) yıldızların bir araya gelme ve yakınlaşma zamanlarında sapa geçirilip kumandanlara ve valilere teslim olunurdu. Abbâsîlerde bir komutana veya sınırlarda bulunan bir ordugâh reisine (serhat muhafızına) sancak teslim edildiği zaman, o komutan veya muhafız görev yerine gitmek üzere halifenin sarayından çıkarken, bayraktarlardan ve davulculardan oluşan büyük alaylarla cesaretlendirilerek gönderilirdi. Bu alaylar o kadar muhteşem ve gösterişli olurdu ki, halifeyle ait alaylarda daha çok sancaklar veya halifelerin özellikle kendileri için seçtikleri renkte sancak bulundurulmasaydı bunları halife alaylarından ayırmak zor olurdu. Fâtımîlerin Mısır'da "hızanetü'l-benut" adıyla sancak konulmasına ayrılmış bir dairesi vardı. Bu dairede sancak ve bayraklardan başka, deriden yapılmış kalkanlar vs. savaş aletleri de korunuyordu. Fâtımîler yılda bu daire için 80.000 dinar masraf yaparlardı. Fâtımîler bahsedilen daireyi o şekilde yönetmeye bir yüzyıl boyunca devam etmişlerdir. Bu dairede sancaklardan, her türlü silahtan, her çeşit at, eğer ve gemlerinden pek çok şey yığılmıştı. İçinde gümüşlü ve altınlı şeyler de vardı. Daha sonra bu daire yanınca içinde bulunan bütün savaş araç ve gereçleri de yandı. Bu dairede yanan eşya 8 milyon dinar değerindeydi. Yangından çok az şey kurtarılmıştır. Bunlardan biri de "liva'ül hamd"adı verilen ünlü sancaktı.

Bando ve Mûsîkî

Askerlikte mûsîkî kullanımı eski bir gelenektir. Bunun askerlikte kullanılmasının amacı savaş sırasında askerin hislerini galeyana getirmek veya önlerinde bulunan tehlikeleri düşünmemeleri için zihinlerini meşgul etmektir. Askerin önünde şarkı söylemek, marş veya yüksek sesle şiir okumak da bu amaç içindir. Çünkü şarkı söylemek ve yüksek sesle şiir okumak da bir mûsîkî çeşididir. Araplar Cahiliye dönemlerinde mûsîkî âleti olarak davuldan başka bir şey bilmezlerdi. Daha sonra Islâmiyet zuhur edince, ilk Müslümanlar saltanat, gösteriş ve debdebesinden kaçınarak davul ve boru kullanmaktan çekinmişlerse de hilâfet zamanla saltanat şekline girince, anlayışlar da değişmiş ve mûsîkîyi kullanmakta sakınca görmemişlerdir. Bu zamandan sonra geçimlerinde bolluk ve zenginliğe ulaştıkları gibi eski ve uygar devletler olan İran ve Romalılarla ilişkide bulunduklarından, onların yaşam biçimi ve savurganlıklarından da etkilenmişlerdir. Bunun bir yönü de mûsîkîdir. Saltanat ve egemenliğe bir nişane olmak üzere mûsîkînin kullanımı için devlet adamlarına ve valilere izin verdiler. Sonraki dönemlerde mûsîkîyi daha da çok kullanmaya başladılar. Bununla birlikte orduda bulunan mûsîkî âletleri, davul ve borudan ibaretti. Bazı dönemlerde bu aletlerin sayısı yüzler ve binlerle ifade ediliyordu.

Silahlar

Araplarda Cahiliye döneminde kılıç, mızrak (kargı) yay ve kalkandan başka silah yoktu. Ancak Araplar bu silahları büyük bir ustalıkla kullanırdı. Çünkü bu silahlarla özellikle yay ve okla canlarını ve ırzlarını korur ve geçimlerini sağlarlardı.

Yay

Araplar çöl yaşamının bir gereği ve etkisi olarak, güçlü bir bakış gücüne sahip olduklarından diğer silahlardan daha çok, yay kullanımında ustaydılar. Yayları savaşların dışında ceylan

avında da kullanırdı. Yayla ok atmada inanılmayacak kadar ustalıklarını ilerletmişlerdi. Üstelik onlardan bir ok atıcı ceylanı gözünden vurmak istese derhal istediği gözünden vururdu. Bu yüzden usta ok atıcılara "Rumâtu'l-hadak" (ceylan gözünü vuranlar) adı verilmişti. Okçulardan bazıları köstebeği ağaca asarak, istedikleri organı vücudundan bir şey kalmayıncaya kadar her ok atımında birer birer düşürürlerdi. Her ok mutlaka hedefi bulurdu.

İslâmî dönemde Araplar bu ok atmadaki ustalıklarını Rumlar vs. ile yaptıkları savaşlarda da göstermişlerdir. Yay kullanımındaki bu ustalık zafer kazanmalarının en önemli sebeplerinden biri olmuştur. Rumlar -daha önce İslâm fetihleri konusunda belirttiğimiz gibi- ok kullanmada usta değildiler. İslâm komutanları Arapların okçuluktaki ustalıklarını ve bunun zafer kazanmadaki etkisini iyi bildiklerinden, askerleri ok atma konusunda sıkı bir eğitime tâbi tutarlar, sık sık yarışmalar düzenletirlerdi. Hz. Peygamber "Ata binmede ve ok atmada ustalaşmaya gayret ediniz. Gözümde ustalıkla ok atan birisi usta bir süvariden daha kıymetlidir" derdi. "Bir Müslüman yalnız üç şeyle vakit geçirmelidir: atına talim yaptırmak, yarış için ok atmak ve eşine güzel muamele etmek". "Cenab-ı Hak kendi uğrunda ok atanı attığı yalnız tek bir oktan dolayı bile cennete koyar" ve "gücünüz yettiği derecede güçlü ve kuvvetli olunuz. Kuvvet ancak ok atmaktadır, kuvvet ancak ok atmaktadır, kuvvet ancak ok atmaktadır." Hadisleri de Hz. Peygamberin okçulukla ilgili diğer sözlerindendir.

Hz. Peygamber'den sonra gelen halifeler ve komutanlar da ok atma konusunda uzmanlaşmaları için askerlerini sürekli teşvik ettikleri gibi, atlarına iyi bakmalarını da sık sık önerirlerdi. Araplar ata binmede de büyük hüner sahibiydiler. Arap atları hafiflik, sürat ve kolay idare bakımından ünlüdür. Komutanlar maiyetlerinde bulunan adamlara ve askerlerine, eşlerine nasıl bakıyorlarsa atlarına da öyle bir özenle bakmalarını tavsiye ederlerdi.

Araplar ortaçağda okçulukta çok ilerlemiş olmalarının sonucu olarak yay ve okla ilgili sanat değeri olan araç ve gereçler

de icat etmişlerdir. Muhtemelen "mücrat" gibi bunlardan bazılarını İranlılardan almışlardı. Söz konusu alet İranlılar tarafından, Tatarlarla savaş yapıldığı tarihte icat edilmiştir. Bu alet ok koymaya mahsus yarığı bulunan bir demir veya tahta borudan ibaretti. Yarığa ok konurdu ve günümüzde tüfekten kurşun nasıl atılıyorsa ok da o aletten öylece süratle atılırdı. Söz konusu âlette kullanılan oklar normal oklara göre daha kısaydı. Bununla birlikte Araplar bu âleti çok az kullanmışlardır.

Kılıç

Kılıçı silahların en şereflisi kabul eden Araplar kullandıkları kılıçları dışarıdan tedarik ederlerdi. Onlara göre en ünlü kılıçlar Yemen, Hindistan, Süleymaniye, Şam ve Horasan kılıçlarıydı. Bunlara "süyûf-i atîka" adı verilirdi. Bu kılıçların, yapıldıkları yere göre çeşitli şekil ve âlâmeti vardı. Örneğin Cahiliye devrinde yapılan Yemen eski kılıçlarının asıl demir kabzasında her biri bir taraftа, iki delik bulunurdu. Kimi kez bu deliklerden biri bir yüzde, diğer yüzündekinden daha büyük veya eşit olurdu. Kabzanın ortası iki baş taraftan daha inceydi. Yemen kılıçlarından ortası çukurlu bir çeşit vardı ki bunlara "süyûf-i mahfûre"deniliyordu. Kılıcın boyunca bulunan çukur yuvarlak bir eğeyle kazınıyordu. Bazıları da kare şeklinde oymalıydı. Diğer bazı kılıçlar ise düzensiz oyuklar taşıyordu. "Dal" resimlerini taşımayan Yemen kılıcı nadirdi. Dallardan başka bu çeşit kılıçlar üzerinde nakışlar, resimler veya yazılar bulunurdu. Yemen kılıçları en çok yumuşak şeyleri keserdi. Demir veya benzeri kuru şeylerde kullanılınca kırılırdı. Rum kılıçları bu kılıçlardan daha sağlamdı. Çünkü Rumlar kılıca demiri kesecek derecede iyi su verirlerdi. İşte bu sebepten Arapların eline keskin bir kılıç düşerse aralarında dilden dile söylenen bir şey olur, onu çok överlerdi.

İslâmiyet'in başlarında Hz. Ali'nin "zülfikâr" adındaki kılıcıyla Yemen ileri gelenlerinden ve sahâbenin büyüklerinden Amr b. Ma'dikerb'in "samsâme" adındaki kılıcı vs. bazı kılıçlar böylece şöhret bulmuşlardı. Muhtemelen bu iki kılıç aslında

Rum kılıçlarındandı. Zülfikâr kılıcı İslâm tarihinde çok büyük bir yer tutar. Bu kılıç Hz. Ali'nin sülalesi arasında miras yoluyla geçerek Abbâsîlerden üçüncü halife Mehdî'nin dönemine kadar ulaşmış ve söz konusu halife tarafından satın alınmıştır. Daha sonra Hâdî'ye, ondan sonra Harûnürreşîd'e geçti. Rivayete göre söz konusu kılıca zülfikâr denilmesi demirinde 18 fıkra (bel omurgalarından her biri) bulunmasından ileri geliyordu.[2]

Kargılar veya Mızraklar

Kargılar çoğunlukla at üzerinde kullanılırdı. Bununla birlikte Araplar çabuk kırıldığı için kargılara çok güvenmezlerdi. *Âsâr-ı düvel* yazarının kargı kullanımıyla ilgili aşağıdaki sözleri savaş sırasında kargının Araplarca nasıl kullanıldığını gösterir:

> "Meydanlarda ve halifeler huzurunda yapılan kargı oyunları, savaştaki kargı kullanımına benzemez. Savaşta kargı şu şekilde kullanılır: Savaşta düşmanla karşı karşıya gelip de hücum edecek olursan kargıyı koltuğunun altına alırsın, o durumda kargının ucu atın kulakları ortasında olur. Kargıyı böylece doğru bir şekilde tutarak hücum edersin karşıdaki düşmana yaklaştığında düşman kargıyı sağ tarafa almışsa sen sol tarafa alırsın. İlk hamleyi sen yapmaya çalış. Kargının ucunu daima ona doğru tutmuş olduğun halde onu şaşırtmak için sağa sola çevirirsin bu şekilde yaklaşıp vurursun. Karşıdaki elinde bulunan kargıyla vuruştan kendini koruyamaz veya başka şekilde kargıyı kullanırsın. Kargı sağ elinde, omuzun üzerinde ve ucu havada bulunur. Bu vaziyette süratle hareket edip vurursun. Öyle ki karşıdaki sana hangi taraftan vuracağını şaşırsın... Eğer iki süvariye karşı çıkarsan ve bu süvariler birbirinden ayrı dururlarsa, sana en yakın olana hücum et. Sana yaklaşmışlarsa birine, arkadaşına hücum edeceğini gösterir bir hareket yaptıktan sonra yine ona hamle edersin. Bu hamleyi de tamam

2 Zülfikâr: Âs bin Münebbih adlı bir kâfirin kılıcının adıdır. Bedir Savaşı sırasında öldürülen bu adamın kılıcı Hz. Peygamber'e teslim edilmişti O da bu kılıcı Hz. Ali'ye vermişti. Üzerinde fıkralar şekli (omur kemikleri) bulunduğundan "zülfikâr" (fıkralar sahibi veya fıkralar bulunan) adı verilmiştir. *Kamus Tercümesi* (zm.).

yapmazsın hemen diğerine dönüp vurursun. Eğer bu süvarileri bu mücadelede usta ve aleyhine olarak birbirlerinden ayrılır bir halde görürsen, bir tarafa durmaya bak. Sakın ortalarında durma. Sana en yakın olana hamle et. İkisi sana aynı mesafede bulunursa onlardan daha zayıf gördüğünü şaşırt daha kuvvetlisine hamle et. Kuvvetçe eşit görürsen ve ikisi aynı yerde duruyorsa, kendilerinden uzaklaş. Onlar seni takip etsinler. Takip ederlerken aniden dön ve sana en yakın olana hamle yap. Bir geçitten geçtiğin sırada karşına kargıyla bir atlı çıkarsa sakın atla üzerine hücum etme. Attan yere in, yerden ona kargıyı sapla. Eğer bir geçitte önünde bir süvari ve arkanda diğer bir süvari bulunursa burada da attan aşağı inip sana en yakın olan süvariye vurursun. Diğerine karşı atını siper yaparsın."

Kargıların harbeleri bölümlü, geniş, ince, eğri, doğru dalgalı gibi çeşitli şekillerdeydi.

Kalkan

Kalkanlar değişik amaçlarla kullanıma elverişli olarak birkaç çeşitti. Ortası çukurlu, ortası kubbeli ve çevresi eğri yuvarlak şekilli olanlar bunlardan bazılarıdır. Her çeşidin kendine ait yararı vardı. İnsan; ortası kubbeli ve çevresi eğri olan kalkanla kargıların hamlesinden kendini koruyamazdı. Çünkü vurunca kargı buna saplanıp kalırdı. Bu çeşit kalkanlarla ok, taş ve kılıçtan korunulabilirdi. Ortası kubbeli olan kalkanlarla oklara karşı korunulurdu. Çünkü kalkanın başı süvarinin başını ve geri kalanı süvarinin vücudunun diğer kısmını örterdi. Süvari bir gözüyle kalkanın eğiminden bakarak başını göstermezdi. Ortası çukurlu kalkan ise

Gırnata kalkanı (Endülüs).

kargının hamlelerine mani olmak için kullanılırdı. Kimi kez iki kişi bir düşmanla vuruşurken birbirlerini kalkanlarıyla hamle ve vuruşlardan korurlardı.

Müslümanlar kalkan yapımında oldukça gelişmişlerdi. Kalkanlar üzerine âyetler, hikmetli sözler ve şiirler yazdırırlardı. Her memleketin kalkanı özel bir şekilde yapılırdı. Şam kalkanları, Irak kalkanları vs. her biri ayrı biçimdeydi.

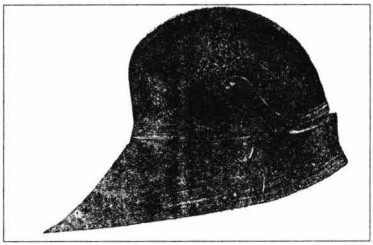
Zırh

Araplar zırhların birçok çeşidini kullanmışlardır. Bu zırhlar demirden, çelikten veya ketenden yapılıyordu. Ketenden yapılan zırha "dilâs" adı verilirdi. Araplardan zırh sahibi olanlar çoğunlukla süvarilerdi. Zırhlar genelde Rum ve İran yapımıydı. Araplar arasında "Hâlid b. Ca'fer'in zırhı" gibi ün yapmış bazı zırhlar da vardı. Söz konusu zırh "zâtü'l ezme" (tortoplu) adıyla biliniyordu. Çünkü düğmeleri vardı. Bir adam sıvamak istese etleri o düğmelere batardı. Zırh (cevşen), göğüslük ve başa mahsus olarak beyza (tuğluk) ve miğfer gibi birtakım parçalardan oluştuğu gibi, kollara, bacaklara, ellere mahsus bölümleri de vardı.

İslâmiyet'in ilk yıllarında Arapların kullandığı silahlar bunlardı. İslâm'dan sonra ise söz konusu silahlara İranlılardan ve Rumlardan hançer, taber (hache), balta vs. eklendi. Araplar yer ve zamana göre bunları çeşitli şekillerde imal ederlerdi. Şam kılıcı,

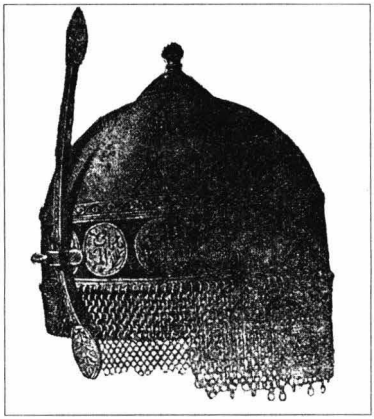

Endülüs'ün son Müslüman hükümdarı Ebu Abdullah'ın zırhı.

Endülüs'ün son Müslüman hükümdarı Ebu Abdullah'ın miğferi.

Irak kılıcından ve Mısır zırhı, Endülüs zırhından başka şekildeydi. Endülüs ve Mısır miğferleri arasında önemli farklar vardı. Bunların farkları gibi diğer silahlar arasında da yer ve zamana göre çeşitli farklar vardı.

Mısır-Memluklularına ait bir miğfer.

Kuşatma Araç ve Gereçleri

Araplar eskiden kuşatmaya ait araçlara sahip değillerdi. Çünkü kuşatmayla uğraşmamışlardı. Sursuz, hendeksiz, açık caddelerde otururlardı. Arapların savaşta ilk kazdıkları hendek, başka bir yerde de belirttiğimiz üzere, Hicrî 5. yılda Selman-ı Fârisî'nin görüş ve önerisi üzerine Medîne'de Hendek (Ahzab) Savaşı'ndan önce kazılmıştı. Ancak Araplar daha sonra Arap olmayanlarla karışınca diğer şeyler gibi kuşatma âletlerini de onlardan almışlardı. Bu kuşatma âlet ve araçlarının en önemlisi mancınık ve sur yıkmada kullanılan ve Araplarca "debbabe" (çarpa) ve "kebş" (koç) adı verilen araçlar vs. ve Yunan ateşiydi.

Mancınık

Atıcı bir âlettir. Çok eskiden Fenikeliler bu âleti kullanmışlardır. Daha sonra onlardan Yunanlılara ve İsraillilere geçmiştir. Tevrat'ta mancınığın adı birkaç yerde geçmektedir. Mancınık Yunanlılar aracılığıyla dünyanının diğer devletlerine geç-

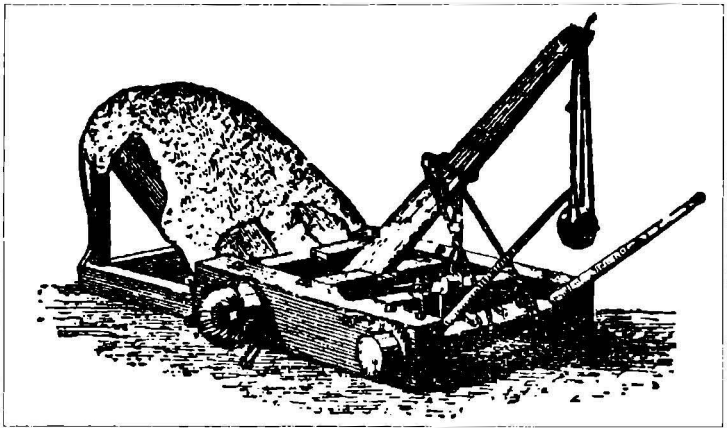

Ok atmak için kullanılan Roma mancınığı.

miştir. Önce İranlılara oradan da İslâm'dan sonra Araplara geçmiştir. En ünlü söylentiye göre, Araplar bu âleti Rum ve İranlılarla karşılaştıktan sonra ancak 1. yüzyıl ortasında kullandılar. Oysa *El-Sîretü'l-Halebiyye* adlı kitapta söz konusu âletin Hz. Peygamber zamanında Tâif' kuşatmasında kullanıldığı belirtiliyor. Söz konusu kitapta verilen bilgilere göre Selman-ı Farisi, İranlılarda kullanılan ve savaş âletlerini Araplara gösterirken onlardan biri olarak Tâif kuşatmasında mancınık kullanımını da öğretmişti. Üstelik rivayete göre, o dönemde mancınığı kendisi yapmıştı. Buna göre Müslümanlar Hayber'in fethi sırasında kalede birkaç mancınık ve debbâbe de bulmuşlardı.

Mancınıklar büyük küçük ebatta, bazıları çark, bazıları yayla idare olunur birkaç çeşitti. Bir çeşidi de sapan gibi kullanılırdı. Bu çeşit savaş âletleri ok, taş, neft yağı kaplarını, akrep vs. gibi düşmana eziyet ve zarar veren şeyleri atmak için kullanılırdı. Mermiler hafif bir maddeden yapılmışsa kurşun ağırlaştırılırdı. Neft yağı vs. gibi sıvı maddeler ise büyük kâse şeklinde, terazi gibi zincirli bir kaba konularak atılırdı.

Romalılarda da ok atmak için kullanılan bir çeşit mancınık vardı. Bunu dışında taş atmak için kullanılan bir başka tip mancınık da bulunuyordu. Bu mancınık bir direğe taş koyma-

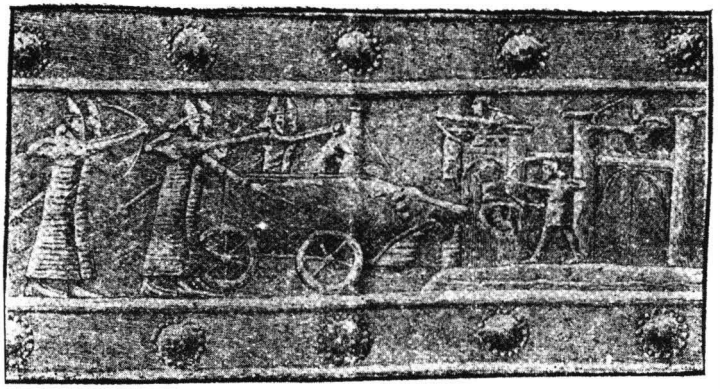

Mancınık.

ya ait bir sapanın bağlı olmasından ibarettir. Direk iplerle arkaya doğru gerilerek kurulur. Aşağı tarafta direğe bitişik bir zemberek vardı. Direk iyice gerildikten sonra aniden bırakılınca eğime doğru hızlı bir hareket yaparak sapanda bulunan taşı uzak mesafeye atardı. Sözü edilen iki mancınık şekline benzer diğer mancınıklar da kullanılıyordu.

Geçmiş zamanlarda mancınıklar büyük taşlarla surları tahrip veya düşmana ok atmak, neft ile düşman ordugâhlarını yakmak vs. için kullanılırdı. Nefti düşmana attıklarında kaplar içinde ve alevli bir halde demirden bir ağ içine koyup bir mancınıkla atarlardı.

Mancınıklar büyüklük açısından da çeşitliydi. Günümüzde zırhlı savaş gemileri ve büyük toplara, zırhların ve topların çeşit ve şekline göre nasıl isimler veriliyorsa o zamanlarda da çoğunlukla mancınıklara öyle isimler verilirdi. Haccac b. Yusuf'un "arus" (gelin) adında ünlü bir mancınığı vardı. Bunu 500 kişi idare ederdi. Muhammet b. Kasım söz konusu mancınığı H. 89/708 yılında Hindistan padişahının savaşına götürmüş ve bununla oralarda bir put mabedini yıkmıştır.

Surları yıkmak için kullanılan debbâbe.

Debbâbe (Çarpa)

Kalın ve sağlam ağaçtan yapılmış hareketli bir âletti. Ağacın üzerine ateşe karşı korunmak için sirkeya batırılmış keçe veya deri geçirilirdi. Bu keçe veya deri, zırh görevini yapardı. Âletin altına tekerlekler takılarak kolay hareket etmesi sağlanmıştı. Kimi kez sanki tahtadan yapılmış bir kale şeklinde oluyordu. Söz konusu âleti tekerlekler üzerinde çeken savaşçılar onu surlara yanaştırarak üzerine çıkıp surlara atlarlardı. Debbabe mancınıktan daha eski bir savaş âletidir. Eski Mısırlılar ve Asurlular bu âleti kullandılar. Kendilerinden sonra Yunanlılar ve Romalılar, daha sonra da Araplar kullanmışlardı.

Kimi kez debbâbeyi surların yıkımı içinde kullanırlardı. Bu amaçla kullandıklarında onu surlara dayayarak duvarlarını siper yaparlar, keskin ve ağır bir şekle çevirdikleri başıyla duvarları tahrip ederlerdi.

Kebş (Koç-Bélier)

Bu âlet çarpaya yani debbabeye benzerdi. Ancak ön tarafında koçbaşı gibi bir başı vardı. Asker âletin içine sığınırdı. Koç âleti surların yıkımında kullanılırdı. Önde bulunan baş, âletin içinde kalın bir direğe bağlı ve bu direk iplerle tavanda bulu-

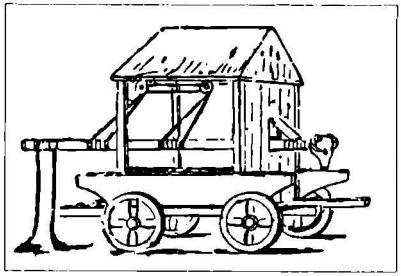

Kebş (koç).

nan makaralara bağlı bulunurdu. Gerek âletin içinde gerekse âletin arkasında bulunan asker, zikr olunan başla surları döverek delerlerdi.

Müslümanlar surlara tırmanmak, suru yıkmak veya delmek için birçok savaşta debbabe ve koçbaşlarını kullanmışlardır. Hemen her orduda surlara çıkmak için çoğunlukla her biri birkaç kişi alabilecek küçük hacimde çeşitli debbabeler bulunurdu. Abbâsîlerden Mu'tasım billah Anadolu'daki Amuriye şehrini kuşattığı zaman 10 askeri içine alabilecek büyük hacimde debbabeler yaptırarak bunlarla söz konusu şehrin surlarını dövmüştür.

Surları tahrip etmede çarpalar veya debbabeler şöyle kullanılırdı. Asker çarpalara binerek surlara yaklaşırdı. Surun önünde hendek varsa hendek üzerine direkler atılarak köprü kurulur ve üstünden geçilirdi. Hendek köprü yapamayacak kadar genişse debbabelerle götürülen odun, toprak vs. hendeğe atılarak geçilecek kadar bir yer doldurulur üzerinden yürünürdü. Amele bu işleri yaparken asker onları siperlerle korurdu. Sonunda debbabe sura dayanınca suru delmek için acele edilirdi. Suru delerken açılan yerin çökmemesi için direkle destek kurulurdu. Eğer koç ve çarpa-

Koçbaşı.

nın boyu surun üstüne yetişmezse merdivenler kurarak suru aşmaya çalışırlardı. Buna imkân olmazsa karşı karşıya savaşırlardı.

Yunan Ateşi

Yunan ateşi, Arapların Rumlardan aldığı savaş silahlarından birisidir. Oysa bu ateş Rumların değil Doğuluların icadıdır. Doğulu milletler, savaşlarda aslı ve esası Avrupalılarca ancak M. 7. yüzyılda anlaşılabilen çabuk alev alan bir madde kullanıyorlardı. Bu ateşin Kalinikos adında bir Şamlı aracılığıyla Yunanlılara geçtiği sanılıyor. Rumlar, Arapların gerek İstanbul'a, gerek Avrupa ve Asya kıtalarında bulunan diğer Rum kentlerine yapılan hücumlara karşı o sırada öyle bir ateşe son derece ihtiyaçları vardı. Bu silahı ele geçirmekle amaçlarına ulaştılar. Çünkü Araplar birkaç kez İstanbul'u kuşattıkları halde bu ateşle korunduğu için fethine güç yetiremediler. Rumlar söz konusu ateşi oluşturan maddelerin formülünü son derece gizli tutarlardı. Ancak sonunda Araplar bunun formülünü çözdüler veya ele geçirdiler. Söz konusu ateş kükürt, zamk ve çeşitli yağların birleştirilmesiyle oluşturulan bir karışımdı. Bu sıvı geminin baş tarafında bulundurulan tunçtan yapılmış uzun içi boş bir direkten alevli sıvı halinde veya nefte batırılmış bez parçalarıyla atılıyordu. Bu şekilde atılan mermiler gemilerin veya evlerin üzerine düşer ve isabet ettiği yerleri yakardı. Durumdan anlaşılan Hüseyn b. Nümeyr, H. 64/684 yılında, Abdüllah b. Zübeyr'in savunduğu ve sığındığı Kâbe'yi kuşattığında, Kâbe'yi bu mermilerle yakmıştır.

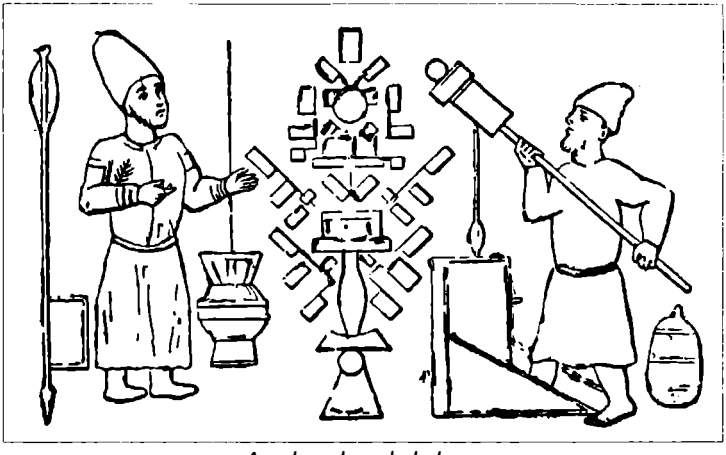

Yunan ateşinin Araplarca kullanımı.

Paris Milli Kütüphânesi'nde birtakım Arapların bazıları süvari bazıları piyade olarak ellerinde Yunan ateşi bulunan bez parçalarını düşmana attıklarını gösteren elle yapılmış eski bir elyazması bulunmaktadır. Araplar Yunan ateşine "neft-i kâzif" (atıcı neft) derlerdi.

Barutun İcadı

Çok önemli buluşlardan biri olan barutun icadı, Avrupalılara dayandırılıyorsa da bu doğru değildir. Barutu ilk bulanlar Araplardır. Barutun bulunuşuyla ilgili Avrupalılarca en ünlü söylenti bunun M.S. 1320 yılında (H. 719) Şuvartez tarafından keşfedildiğidir. Oysa M. 13. yüzyılda adamlarından Roger Bacen adında İngiliz bir rahip kendi çağında yaygın kullanıldığı bilinen baruta benzer bir maddenin varlığından söz etmişti. Gerçekte ise barutu ilk kullananlar Araplardı. Araplar bizzat barutun mucidi değilseler bile, hiç kuşkusuz orta çağlarda ulaştığı noktaya getirenler kendileriydi. 1320 yılında vefat eden İspanyol şarkiyatçılarından Kondi, Merakeş halkının milâdî 1118 yılında Sicilya'daki Sirakuze şehrine yapılan hücumlarında ateşli silahlar kullandıklarını söylüyor.

Arapların barudu buluşu.

Bunun dışında Arap tarih kitapları da bu çeşit silahların M. 13. yüzyılda garp bölgelerinde yapılan savaşlarda Müslümanlar tarafından kullanıldığını göstermektedir. İbn Haldun, Merakeş sultanı Ebû Yusuf'un M. 1272 yılında Merakeş'te bulunan Sicilmâse'yi Abdülvâd oğullarından almak üzere söz konusu şehre ulaştığıyla ilgili bilgi verirken bu noktayı açıkça kaydediyor. Sultan Ebû Yusuf, Ma'rib kentlerini feth ve itâat altına almış ve Abdülmümin oğullarının halifeliğini yıkarak Tanca ve Sebte'yi fethetmişti. Bunun üzerine güneyde bulunan bölgeleri fethederek ülkesini genişletmek arzusuna kapılarak Sicilmâse'yi Abdülvâd oğullarından almak üzere ordusuyla be-

Neft takımları.

raber H. 672 yılında söz konusu kent üzerine hareket etti. Oraya ulaşınca şehri kuşatma altına alıp her tarafına mancınıklar, debbabeler ve neft atan âlet ve araçlardan oluşan birçok kuşatma âletleri kurdurdu. Bu aletlerle ateş topları ve demir parçalarını düşman üzerine yağdırdı. Şehri kısa aralıklarla bir yıl boyunca kuşatma altında tuttu. Sonunda bir gün kale surlarının bir tarafı mancınıklardan atılan taşlara dayanamayarak yıkılmış ve açılan gedikten içeri giren asker kısa sürede şehri ele geçirmiştir.

Bu rivayetlerden de açıkça anlaşıldığı üzere, barut Avrupa'dan yarım asır önce Araplarca biliniyor ve savaşlarda kullanılıyordu. Arapların barutun oluştuğu maddelere dair M. 13. yüzyılda verdikleri bilgiler söz konusu maddenin bugünkü formülüne çok benzemektedir.

Petersburg Kütüphânesi'nde ateşli silahlarla uğraşan iki Arap'ı gösteren eski bir resim mevcuttur. Bu iki kişiden sağ tarafta bulunanı elinde tüfeğe benzer bir şey tutuyor. Tüfek barut ve mermi ile doludur. Tutan adam söz konusu ateşli âleti, ateş alıp mermiyi atması için önünde bulunan bir aleve yaklaştırmış bir şekilde gözükmektedir.

Savaşlarda Kullanılan Taktik ve Planlar

Askerlik tarihinden söz ederken belirttiğimiz gibi, uygarlaşmış toplumlarda savaş taktik ve yöntemi "saf"oluşturmaktan ibaretti. Araplar, Cahiliye döneminde savaşlarda hiçbir düzen veya düzenlemeye bağlı değillerdi. Savaşlarda "hücum ve firar" denilen taktikle savaşırlardı. Bu metot, adından da anlaşılacağı üzere, bir kurala bağlı olmaksızın, savaşlarda düşmana hücum, zayıflık hissedilirse önünden kaçma veya firar, tekrar fırsat yakaladığında yine hücum ve firardan ibaretti. Daha sonra İslâmiyet ortaya çıkınca, ayet ve hadislerle savaşın saff şeklinde yapılmasını emretmiştir. "Cenab-ı Hakk kendi uğrunda birbirine sıkı sıkı yapışmış bina gibi, yani sabır ve sebatta birbirine destek vererek saff biçiminde savaşanları sever" anlamında bir ayet-i kerimenin işaret ettiği gibi, "bir mümin bir mümine kısımları sıkı bir şekilde birbirine yapışmış bina gibidir" anlamında hadis-i şerîf de vardır. Buna dayanarak, Hz. Peygamber zamanında savaşların saff şeklinde yapıldığını anlıyoruz. Müslümanlar namazda nasıl saff oluşturuyor ve ibadeti öyle yapıyorlarsa, savaşlarda da öyle safflar oluşturarak, tek bir bütün halinde düşman üzerine yürüyorlardı.

Müslümanlar bu şekilde, bedevilerin bilmediği bir savaş usulüyle savaşmışlar ve galip gelmişlerdir. Büyük İskender, Yavuz Sultan Selim, Bonapart gibi dünya fatihlerinin zaferlerinin

altında yatan neden, düşmanlarının bilmediği savaş metotlarını ve gelişmiş silahları kullanmalarıdır.

"Saldırı ve geri çekilme" (Hücum ve ric'at) usulüyle savaşanlar, kendi adamlarını, savaş meydanının arkasında develer ve yükleri bulundurarak kaçışlarını engellemeye çalışırlardı. Malların bu şekilde tehlikeyle karşı karşıya kalması, savaşçıların sebat göstermeleri için önemli bir neden oluştururdu. Müslümanlarda savaşlarda gösterdikleri sebatla beraber, savaş meydanının arkasında develerini, çoluk çocuklarını, erzak ve mühimmatlarını bulundururlardı ki, bu durum savaşma cesaret, azim ve sebatlarını bir kat daha artırırdı.

Hz. Peygamber zamanında, az veya çokluğuna göre, bir veya iki saf şeklinde düzenlenirdi. Müslümanlar daha sonra Raşid Halifeler döneminde ordudaki askerlerin sayısı artınca, taşıdıkları silahların çeşidi ve savaştaki konumları açısından çeşitli saflar oluşturulmaya başlandı. Hz. Ali tarafından H. 37/657'de Sıffin Savaşı'nda askere hitaben yapılan vasiyet konuşması, Hulefâ-i Râşidin zamanında geçerli olan yöntemi de göstermektedir:

> "Saflarınızı sıkı bir bina gibi yapınız, zırhlı adamları öne, zırhsızları arkaya koyunuz. Dişlerinizi gıcırdatınız böylece kılıç darbeleri boşa gider. Kargılara eğiliniz. Böylece kargılar en iyi şekilde korunmuş olur. Her şeyi hoş görünüz ve rahat olunuz. Bu kalbe kuvvet ve gayret verir. Seslerinizi çok yükseltmeyiniz. Çünkü bu durum mağlubiyeti engelleyen bir nedendir, heybet ve vakara daha uygundur. Sancaklarınızı doğru ve dik tutunuz. Bunları kahramanlarınızdan başkasına teslim etmeyiniz. Doğruluk, sabır ve sebatla savaşınız. Ne derece sabır ve sebat gösterirseniz o oranda zafere ulaşırsınız."

Kerâdîs (Taburlar)

Raşid Halifeler devrinden sonra Emevîler zamanında, Müslümanların sayısı oldukça artmış, başka halklarla karşılaştıkça - askerlik tarihi bölümünde de yazdığımız gibi- askeri teşkilat ve savaş teknik ve taktiklerinde de epey değişiklikler olmuş-

tur. Askeri birlikler taburlara dönüştürülmüştür. Bu metot Rumlardan alınmıştır. Rumlar savaşlara asker gönderdiklerinde ordularını "Kerâdis" adı verilen bir takim bölüklere ayırırlardı. Araplar bu kelimeyi Arapçalaştırarak tekiline "kördüs", çoğuluna "kerâdîs" demişlerdir. Rumlar askeri böylece taburlara böldükten sonra hükümdardan veya ordunun başkumandanından, maiyeti adamlarından ve sancaklardan oluşan fırkayı ortaya koyarak buna "kalb" (ordunun merkezi) adını verirlerdi. Merkezin önünde çoğunlukla, süvariden oluşan bir fırka bulundurularak buna "mukaddime" (pişdâr) derlerdi. Merkezin sağında bulundurulan fırkaya "meymene" (sağ cenah veya sağ kanat), solunda bulunan diğer fırkaya da "meysere" (sol cenah) derlerdi. Merkezin arkasında bulundurulan fırka ise "sâkatü'l-ceyş" (ordu dümdârı-artçı birlik) adını alırdı. Bu şekilde yapılan askeri düzenlemede ordu beş bölüme ayrılıyordu. Arapların orduya "hamîs" demeleri bundan dolayıdır. Ordu bu biçimde düzenlenince aynı şekilde düşman üzerine hareket ederdi. Kimi kez askerin arkasında İranlıların yaptıkları gibi kendilerine kuvvet verecek şeyler bulundurulurdu. İranlılar savaşlarda filleri kullanırdı. Fillerin üzerine tahtadan köşke benzer kaleler yaparak, bunları asker, silah ve sancaklarla doldururlardı. Bu filler ordunun arkasında kaleler gibi durarak askerin moral gücünü daha da artırırdı. Kimi kez saltanat tahtlarını sığınak yaparlardı. Hükümdara ordunun ortasında bir taht kurularak hükümdarın maiyet erkânı, seçme askerleri ve uğrunda her türlü tehlikeyi göze alan fedakâr reisleri tahtın çevresinde toplanır ve tahtın kenarlarına sancaklar dikilirdi. Bunların çevresine nişancılar ve piyadeden oluşan saflar ilave olunurdu. Bu kitle büyük bir cesamet alırdı. Ve askere kuvvet kaynağı oluştururdu. İranlılar kimi kez saldırı ve kaçış usulüyle savaştıklarında askere yine böyle bir dayanma ve sığınma merkezi oluştururlardı. Bu sebepten Araplar İslâm'ın ilk yıllarında Rumlar ve İranlılarla yapılan birçok savaşta Hâlid b. Velid tarafından H. 13. yılda Yermük Savaşı'nda yapıldığı gibi taburlar yöntemiyle savaşırlardı. Hâlid söz konusu savaşte askerini o vakte kadar Arapların bilmediği bir askerî düzenle yer-

leştiriyordu. Emrinde bulunan askeri 36'dan 40'a kadar taburlara bölerek taburlardan merkeze kaydırdığı kuvvete Ebû Ubeyde'yi, tabur şeklinde sağ kanata ayırdığı askeri kuvvete Amr b. el-Âs'ı, Şurahbil b. Hasene'yi ve sol kanata yine tabur şeklinde bulundurduğu bölüme de Yezit b. Ebû Süfyan'ı kumandan tayin etti. Sa'd b. Ebî Vakkas da H. 14 yılında yapılan Kâdisiye Savaşı'nda askeri bu şekilde düzenlemişti.

Bununla birlikte anlaşılan Araplar, o tarihlerde bu askeri düzeni, Rumlarla ancak böyle bir yapılanmayla mücâdele edebileceklerine inandıkları için kurmuşlardı. Araplar tabur sistemini ancak hicrî 128 yılında Emevî halifelerinin sonuncusu olan Mervan b. Muhammed zamanında tam olarak uygulamışlardır. Mervan orduda saff yöntemini kaldırarak tabur yöntemini kabul etmiş ve bu şekilde yerleştirdiği asker ile Haricilerle savaşmıştır. Safflar usulü kaldırılınca "zahf usulü" de unutulmuştur. Daha sonra halkın sahip olduğu servet ve geçime bağlı olarak ordunun arkasında deve vs.'den oluşan saftan da vazgeçilmiş ve askerin çoluk çocuğuyla savaşa gitmesi geleneği de terk edilmiştir.

Bununla birlikte Peygamberin Ehl-i Beyt'inden olup halifelik talebinde bulunanların bazıları savaşlarda saf oluşturulması yöntemini terk edip tabur sisteminin kabulünü İslâmiyet'te "bid'at" kabul ederek kendileri için tehlikeli olsa bile saf şeklinde savaşma yöntemine devam etmişlerdir. Nitekim Hz. Hasan b. Ali'nin torunu İbrahim b. Abdullah, Abbâsî halifelerinden Mansur tarafından gönderilen İsa b. Mûsa'nın ordusuyla savaşırken saf yöntemini uygulamıştır. İki ordu Küfe'den 16 fersah uzaklıkta bulunan Ahmira'da birbirleriyle karşılaşınca İbrahim'in dostlarından bazıları kendisine ordunun tabur yöntemiyle yerleştirilmesi gereğini tavsiye etti: "Çünkü tabur sistemi savaşlarda düşman hücumlarına karşı daha iyi dayanır. Bir tabur mağlup olursa arkasındaki tabur savaşa devam eder. Oysa saf sisteminde savaş sürerken safın bir kısmı bozulursa diğer kısmı da dayanamaz ve perişan olur." İbrahim'le beraberinde bulunan arkadaşları "Şüphesiz ki Allah kendi yolunda sağlam binalar gibi saf halinde savaşanları sever" ayetinin an-

lamına uyarak "Müslümanların safından başka saf yapamayız" dediler. Ancak sonunda savaşı kaybettiler.

Müslümanlar uygarlık yolunda daha da ilerleyince kendilerinden önce uygarlıktan nasip almış olan milletlerden tercüme ettikleri çok sayıda kitaplardan askerlik sanatına ait birçok bilgi de edinerek gerek askeri düzen ve taktikte gerekse tüm askerlik biliminde çok ileri gittiler. Öyle ki savaş meydanında ordu düzenleme ve yerleştirme metotları 7 çeşide yükselmişti. Gerçekte bu 7 yöntemi aynı anda kullanmazlardı. Ancak bunların hepsini savaş bilgileri arasına katmışlardır. Sözü edilen yedi askerî düzen şunlardı:

1. ve 2. metotta asker hilal biçiminde düzenlenirdi. Söylentilere göre eski İranlılar bu yöntemi kullanıyorlardı.

Bu da kendi içinde ikiye ayrılıyordu:

a) Hilal-i mürsel veya hilali hâddır. Gökyüzündeki hilal şekli gibiydi.

b) Hilal-i mürekkeb usulüdür ki hilalin iki tarafında sanki birer kanada benzer bir hilal bulunurdu. Bu aynı zamanda ikinci düzendir.

3. Murabba müstatıl (kare, dikdörtgen) şeklinde ordu düzenidir.

4. Gökyüzündeki hilalin iki ucu nasıl yukarıya doğruysa bu ordu düzeninde de hilal tersine olarak uçları aşağı biçimde oluyordu.

5. Bu düzende asker, kenarları birbirine eşit olmayan dörtgen (mürabba-I münharif) şeklinde düzenlenirdi.

6. Bu usulde asker üçgen şeklinde savaş meydanına yerleştirilirdi.

7. Daire-i müzdevice şeklinde tanzim edilirdi. Daire-i müzdevice, birbiri içinde iki halka şeklidir. Askerin sayısı az düşmanın sayısı çok olursa bu son metot uygulanırdı. Bu metot günümüzde de uygar ulusların en çok güvendiği askeri sistemdir. Yani Napolyon Bonapart'ın zaferlerinde kullandığı murabba yöntemine benzer.

Kısacası Müslümanlar savaş için bir orduyu yerleştirdiklerinde duruma göre en uygun yöntemi kullanırlardı.

Ordugâhlar veya Kışlalar

Ordugâh kurmak İslâm'ın ilk yıllarında özel bir bilgi ve sanata tâbi değildi. Araplar Cahiliye dönemlerindeki alışkanlıklarına göre çadırlarını kurarlardı. Buna göre, emir veya reisin otağı ortada yer alırdı. Onun çevresinde diğer emirlerin ve ordunun ileri gelenlerinin otağları kurulurdu. Orduyla beraber çoluk çocuk da gitmişse bunlar ordugâhın arkasına yerleştirilirdi. Daha sonra Araplar savaşa çoluk çocukla gitmeyi bıraktığında ordugâh kurma yönteminde Rum ve İranlıların yöntemlerini uygulamaya başlamışlardır. Zaman ve zeminin gereğine göre ordugâhları değişik şekillerde kurmuşlardır. Daha sonra askeri bölük ve kıtalar çeşitlenip de içinde köleler, hizmetçiler vs. çoğalınca ordugâhlar askerden başka kâtibler, fakihler (İslâm hukukçuları), doktorlar, gözdoktorları (kehhâl), davulcu vs.'yi de kapsayan büyük bir kent halini andırıyordu.

Askerlikte Kullanılan Komutlar

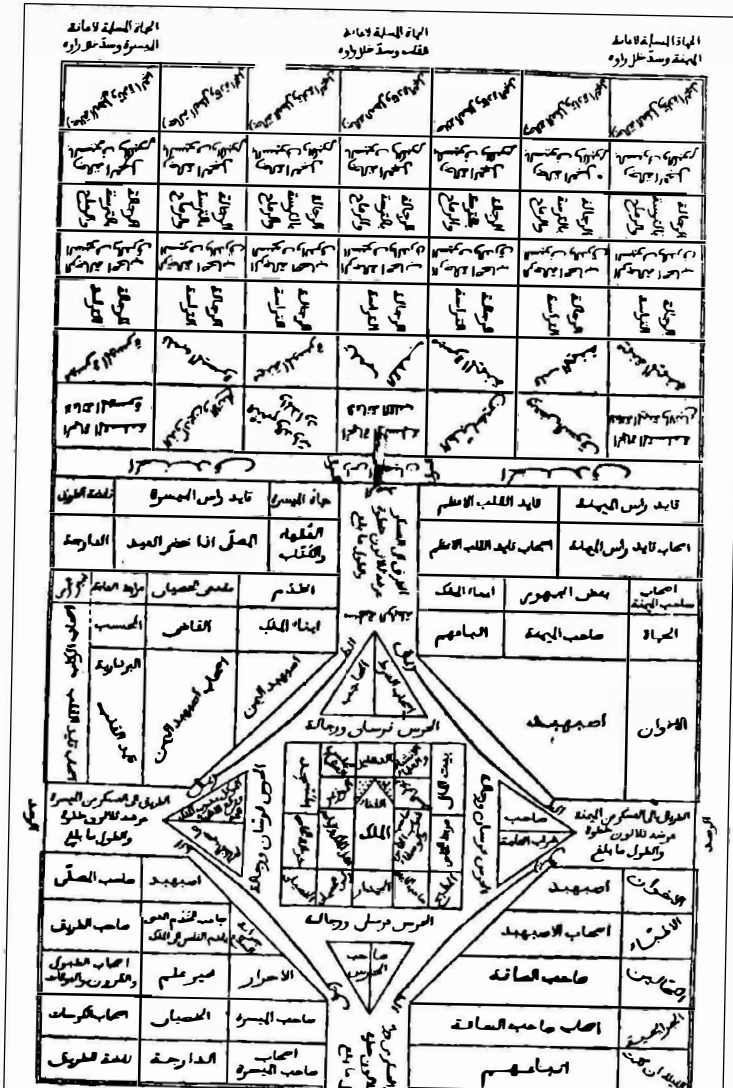
İslâm'ın ilk yıllarında ordu hazırlandığı zaman komutanlar "el- nefir, el-nefir" komutunu verirdi. Bu emir bugün askerlerce kullanılan "hücuma hazır ol!", "hücum!" kumandası gibi hücum için kullanılıyordu. Komutanlar askerin geri çekilmesini belirtmek isteyince "el- rıc'a, el-ruc'a" derlerdi ki bu "geriye çekil" komutunun karşılığıdır. Askerin atlara binmesi için verilen komut olarak; "el-hayl, el-hayl" denilirdi. Bu günümüzdeki "binmeye hazır ol", " b." komutları gibiydi.

Atından inmek için verilen komut "el-arz, el-arz" bu da "inmeye hazır ol!" veya "in!" komutunun karşılığıdır.

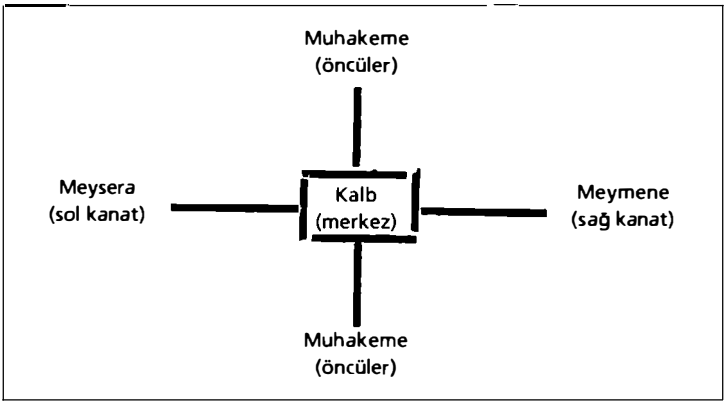
Uygarlaşma ve gelişmeye paralel olarak askerlik görevleri, komut cümleleri ve deyimleri de çoğalmıştır. Askere istedikleri konum ve hareketi yaptırmak için her durum ve harekete ait özel bir kelime (komut) koymuşlardı. Bunların en önemlileri şunlardır:

El-meyl: Bir tarafa meyletmek

El-inkılab: Geri dönmek

En mükemmel biçimde bir İslâm ordugâhı.

Ordunun yerleşme planı.

El-infital: Bükülmek, yüzü bir tarafa çevirmek
Tesviyetü'l infital: Doğrulmak
İstidâre sugrâ: Küçük devir veya dönüş
İstidâre kübrâ: Büyük devir veya dönüş
Nukâtır: Yan yana gelmek
İktiran: Birleşmek
Rücu' ile'l-istikbal: Öne dönüş yapmak
İstidâre mutlaka: Dönüş veya devir yapmak
Edâf: Kat kat olmak
İtba' el-meysera: Sol kanada katılma
İtba' el-meymene: Sağ kanada katılmak
Ceyş münharif: Düzensiz ordu
Ceyş müstakim: Doğru ordu
Ceyş murab: Meyilli ordu hareketi
Raz: Yerinde sebat et, hazır ol!
Tekaddüm: İleri hareket
Haşu: İçini doldurma ve sıklaşma
Râdife: Birbiri arkasında bulunmak
Tertib ba'de tertib: Bölük bölük arkasında olmak.

Bir komutan emrinde bulunan askeri bir tarafa çevirmek veya yönlendirmek istediğinde yukarıdaki komutlardan birini verirdi. Asker daha önce kendisine verilen eğitimde bu ko-

mutları öğrenirdi. Günümüz düzenli ordularında olduğu gibi istenilen askerî hareketi yerine getirirdi. Daha sonra söz konusu kelimeler "huccû", "hubra" kelimeleriyle iyice kısaltılmış amacı anlatmak için işaretler kullanılmaya başlanmıştır. Bunun için asker gözlerini komutandan ayırmamak zorundaydı. Söz konusu kelimelerden "hüccû"yu (yüzler karşı karşıya gelsin) anlamında kullanırlardı. "Hubrâ" ise tam ters anlamdaydı.

Askerlikte Kullanılan Özel İşaretler (Parola)

Araplar Cahiliye dönemlerinde savaşlarda birbirlerini tanımak için birtakım kelimeler kullanırlardı. "Şiar"adını verdikleri bu kelimeler belli ve alışılmış şeylerden değildi. Bunları bir terim olarak kabul eder ve duruma göre kullanırlardı. Uhud Savaşı'nda Kureyş'in özel alameti yani parolası "yalil uzza yali ubel!"idi.[3] Hz. Peygamber muhacir ve ensara ayrı ayrı özel ala-

Bir Arap donanması Rumlarla savaşırken Rumlar tarafından donanmaya Yunan ateşi atılmaktadır.

3 Uzza: Arabların Cahiliye döneminde ibadet ettikleri ağaçtan bir puttu. Kureyş bu puta çok inanırdı. Hz. Peygamber, Mekke'yi fethettikten sonra Halit bin Velid'i göndererek bu ağacı kestirmiştir. Hübel: Aynı şekilde Cahiliye döneminde Kâbe içinde bulunan putlardan biriydi. Altından yapılmıştı. Mekkenin fetih günü diğer putlarla beraber Hz. Peygamber'in emriyle Hz. Ali tarafından kırılmıştır.

met ve işaretler koydu. Muhacirlerin parolası "ya beni Abdurrahman" evs kabilesininki "ya beni ubeydullah" idi. Hz. Peygamber onlara "haydullah" adını vermişti. Müslümanlar daha sonra da birbirlerini tanımak üzere özel işaretler ve alametler kullanmışlardır.

İslâm Devletinin Sınırları - Sugur ve Avâsım

Sugur ve avâsım terimleriyle kastedilen İslâm ülkesinin karada ve denizdeki sınırlarıdır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Araplar Şam bölgesinin fethine, çöl tarafında bulunan Havran yönünden başlamışlardır. Çünkü Rumların savaş güçlerinin büyük bölümü kıyılarda bulunuyordu. Bu yüzden Müslümanlar karadan denize ve yerli halktan Rumlara yardım gönderilmemesini engellemeye çalıştılar. Bu şekilde Şam'ı ele geçirdikten sonra Ebû Ubeyde'nin Şam valiliği zamanında başta Yezit b. Ebû Süfyan ve erkek kardeşi Muâviye olduğu halde kıyıya doğru yöneldiler. Beyrut, Sayda, Cübeyl'in bir kısmı fetholundu. Ancak Rumlar büyük bir deniz gücüne sahip olduğundan bu kentleri tekrar ele geçirdiler. Hz. Osman'ın halifeliğine kadar bu bölge Rumların elinde kaldı. Hz. Osman halife olduğunda Şam valiliğinde Muâviye bulunuyordu. O sıralarda Trablus Şam ele geçirilmişti. Muâviye deniz savaşları yapmak istediği halde Hz. Osman daha önceki halife Hz. Ömer gibi denizden kaçınıyordu. Sonunda Muâviye'nin ısrarları üzerine Hz. Osman deniz savaşına izin verdi. Bu tarihten sonra Şam kıyısında bulunan bütün kentler Müslümanların eline geçti İslâm egemenliği altına giren bu yerlere her taraftan göçler oldu. Zamanla büyük bir gelişmeye sahne oldu ve bölge bayındır hale geldi.

Şam bölgesinin Raşid Halifeler zamanındaki sınırları Abbâsî halifelerinden Hârûnürreşîd tarafından avâsım adı verilen Antakya kıyı kentleriydi. Müslümanlar bu sınırlar dışında bulunan yerlere hücum ediyorlardı. Bu tarihte Rumların İskenderun ile Tarsus arasında bazı yerlerde birtakım askerî kuvvetleri vardı. Emevîler hilâfete geçince bu bölgelere hâkim oldular. Abbâsîler devrinde söz konusu bölge daha da bayındır hale gel-

di. Bu dönemde Rumlar Araplar üzerine hücum etmeden de geri kalmıyorlardı. Abbâsîler bu saldırıların geri püskürtülmesi için oralarda bulunan kentleri gerekli asker ve silahlarla donattıktan başka o bölgelerde yeniden kaleler kurdular. Ayrıca Rumlar tarafından daha önce inşa edilmiş kaleleri de restore ettiler. Bu kalelere yerleştirdikleri asker ve komutanlara büyük maaşlar bağlayarak çevre bölgelerde savaşla görevlendirdiler.

Bu şekilde istihkâmlar yapıldığı gibi kara yönünden de müstahkem kentleri sınır edinerek kaleler ve surlarla güçlendirip içlerine asker yerleştirdiler.

Böylece İslâm ülkesinin sınırlarının bir kısmı Rum ve İran topraklarına bitişik hale gelmişti. Bu sınırların bir kısmı denizden bir kısmı karadan, diğer bir kısmı, hem karadan hem denizden oluşuyordu.

Deniz sınırlarını Şam ve Mısır sahil kentleri oluşturuyordu. Bu sınırlar kuzeyde Tarsus'tan başlayarak Ezine (Adana), Masis (Misis), Ayn Zurbe (Adana vilâyetinde Anazarut), Kenise, Haruniye (Maraş yakınında bir kasaba), Payas, Nekablus kentlerini kapsıyordu. Bu kentlerin yıllık geliri 100.000 dinardı. Söz konusu gelirler, tamamen bu kentlerin korunaklarına, askerin harcamalarına ve idaresine harcanıyordu. Buradan devlet hazinesine hiçbir şey gitmezdi. Tam aksine zaman zaman devlet hazinesi buraya yardım eder, askerin maaşını öderdi. Refah, Arbeş, Dimyat, İskenderiye, Mısır da sınır kentlerindendi.

Kuzeyden Şam sınır kentlerinden sonra sıra Cezîretü'l-Irak'a nispetle Sugur-ı Cezeriye adı verilen sınır şehirlerine gelirdi. Bunların birincisi Maraş'tı. Daha sonra Hades, sonra Şemşat, Malatya kentlerine kadar sırayla bulunan kaleler yani müstahkem kentler buradaydı. Malatya ile beraber bu kentlerin gelirleri yetmiş bin dinardı. Bundan bölge idaresine 40 bin dinar harcandıktan sonra 30 bin dinar kalıyordu. Bu da harcandıktan başka savaş zamanında düşmanlara karşı Müslümanlara katılan yardımcı kuvvetlere 170 bin dinarın harcanmasına gerek görülürdü. Bu paraya sözü edilen bakiye eklenirse harcamaların fazlası 200 bin dinara ulaşıyordu. Tüm bu masrafları devlet hazinesi öderdi. Savaş için düzenlenen askerî kuvvetle-

rin masrafı bu hesaba dahil değildir. Sözü edilen sınır kentleri Rum ülkesine akın yapan Müslüman askerlerin merkeziydi. Söz konusu şehirlerin merkezleri Delük, Ru'ban ve Münbiç idi. Doğuda Hindistan sınırları üzerinde bulunan sınır kentleri ise burda belirtilmemiştir.

İslâm'da Allah Yolunda Savaş'ın (Cihad) Önemi ve Yıllık Seferler

İslâm ülkesinin sınırlarını oluşturan söz konusu kentler, Abbâsî halifelerinden Hârûnürreşîd tarafından H. 170/786 yılında el-Cezire ve Haleb'in 25 km güneybatısındaki Kınnesrîn'den ayrı tutularak bunlara "avâsım" adı verilmiştir. Müslümanlar her yıl İslâm uğrunda cihad amacıyla bu kentlerden kara savaşlarına çıkardı. Cihad, Müslümanların üzerine farzdı. Hz. Ebubekir'in halifelik makamına geçince "Cihadı sizden kimse terk etmesin. Çünkü herhangi bir millet cihadı terk ederse o millet Cenab-ı Hakk tarafından zillet'e (aşağılık, horluk ve alçaklık) mahkûm olur" şeklinde cihadın önemini vurguladığı konuşmasında görüldüğü gibi, halifeler Müslümanları cihada teşvik ederlerdi. Deniz yoluyla yapılan seferlerde savaş gemileri Şam ve Mısır kıyılarında toplandıktan sonra Kıbrıs Adası'nda buluşurdu. Bu gemilerin sayısı 80 ile 100 arasındaydı. Bu birleşmiş gemilerin hepsine "üstul" (donanma) adı verilirdi. Donanmanın komutası Şam limanlarından gelen savaş gemilerinin komutanına teslim olunurdu. Gerek Mısır, gerek Şam kıyılarından savaşa gönderilen bu donanmanın harcamaları yıllık 100 bin dinara ulaşıyordu.

Savaş seferleri mevsimlere göre belirlenirdi. Yaz, kış, ilkbahar seferlerini oluşturan bu savaşlardan birincisi için mayısın onuncu günü hareket edilirdi. Bu sırada Müslümanlar atlarına çayır hazırlamış, atlar da kendini toplamış bir halde bulunurdu. Asker haziranın onuna kadar -yani otuz günlük bir süre- Rum topraklarında savaşırdı. Bu sırada Rum toprakları çayırlarla kaplı oluyordu. Böylece İslâm askerleri ikinci kez atlarını çayıra çıkarma fırsatı buluyordu. Otuz günlük süreyi böylece

savaşlarla geçirdikten sonra tekrar İslâm topraklarına dönerlerdi. Burada 25 gün kaldıktan ve atlarını iyice besleyip daha da kuvvetlendirdikten sonra temmuzun beşinci günü yaz seferi için toplanırlardı. Bazen bu yaz seferi yılda iki kez yapılırdı. Bunlara, sâife-i yümnâ ve yüsrâ yani (sağ ve sol yaz savaşları) derlerdi.

Kışın savaşlar az olur ve yirmi günden fazla sürmezdi. Müslümanlar kış savaşlarına şubatın sonunda başlayarak martın sonlarına doğru dönerler ve hayvanlarını çayıra çıkarırlardı.

Yukarıdaki malûmattan anlaşılıyor ki, halifeler yalnız İslâm ülkesini korumakla yetinmiyorlardı. Yakın ve hemsınır bölgelerle savaşmak da bir görev kabul ediliyordu. Bu daha önce belirttiğimiz gibi Allah uğrunda yapılan savaştı. Abbâsî halifeleri cihada rağbet eden halifelerin en önde gelenleriydiler. Onlar hilâfetteki konumlarını güçlendirdikten sonra Bizans üzerine savaş yapmak için büyük çaba sarf etmişlerdir. Abbâsîlerin ilk yıllarında halifeler hacılarla beraber hac emirleri gönderdikleri gibi, her yıl Bizans topraklarına da savaşmak için bazı komutanlar gönderirlerdi. Daha sonra halifeler bizzat bu savaşlara katılmaya başladılar. Bunlardan H. 163/779'da kendisi Rumlarla savaşa çıktığı gibi H. 165/781'de de 95 920 kişilik bir orduyla oğlu Harûnürreşîd'i gönderdi. Bu ordu yolda Rum sınır ve geçitlerini geçerek, buraların idarecilerinden 194.450 dinar ve 21 milyon 140 bin 800 dirhem miktarında bir tazminat karşılığında barış imzaladıktan sonra İstanbul Haliç'e kadar geldi.

Hârûnürreşîd emrinde bulunan Müslüman gazilerle İstanbul çevresine ulaşıp şehri kuşatınca İstanbul halkı büyük telaşa düştü. O tarihte Bizans'ın başında imparatoriçe İreni bulunuyordu. Üç yıl süreyle yıllık 70 bin dinar vergi ödemek ve Arap ordusuna rehberler ve nakil vasıtaları vermek koşuluyla Hârûnürreşîd'le barış imzaladı. Müslümanların bu savaşta yukardaki paralardan başka ele geçirdikleri ganimet malları 5.643 esir, 20.000 at, 100.000 koyun ve sığıra ulaşmış ve yapılan savaşlarda Rumlardan 54.000 kişi de ölmüştür. Ele geçirilen savaş esirlerinin sayısı bu hesaba dahil değildi. Bu ganimetler Müslümanların savaşa olan ilgilerini bir kat daha artırıyordu.

Donanmalar

Deniz seferleri: Tebabia melikleri zamanında, Himyer ve Sebe gemilerinden başka İslâmiyet'ten önce Araplar deniz seferi yapmamışlardır. Daha önce belirttiğimiz gibi, Himyer ve Sebeliler ticaretle uğraştıklarından birçok gemileri vardı. Hicaz Arapları ise, bugünkü bedeviler gibi gemiye binmekten hoşlanmazlardı. Ancak İslâmiyet doğuşundan kısa süre sonra Şam ve Mısır kıyıları Müslümanların eline geçince, Rumlardan etkilenerek deniz savaşlarına ve denizciliğe yöneldiler. Zamanla ilgileri daha da arttı. Müslümanlardan ilk deniz seferine çıkan sahâbeden Alaaddin b. Abdullah el Hadramî idi. Bu kişi Hz. Ömer tarafından Bahreyn (Umman ile Ahsa arası) üzerine olarak gönderilmişti? Basra Körfezin'i geçerek İran kıyılarını fethetmek istediyse de başarılı olamadı. Alaaddin, Hz. Ömer'den bu sefer için izin istememişti. Bu yüzden Hz. Ömer kendisine kızmış ve ceza olarak valilikten alıp Küfe valisi bulunan Sa'd b. Ebî Vakkas'ın emrine vermiştir. Hz. Ömer Müslümanları deniz seferi yapmaktan men etmişti. O tarihte Muâviye b. Ebû Süfyan, Şam ve Ürdün ordugâhları komutanlığında bulunuyordu. Muâviye büyük teşebbüs ve planlar konusunda eğilimli ve yetenekli bir devlet adamıydı. Deniz seferleri yapmak istiyordu. Bu nedenle Hz. Ömer'den izin istemiş ancak o bu isteği uygun görmemişti. Muâviye düşüncesinde ısrarlı olup bu yolla pek çok ganimet ele geçeceğini garanti etti. Bunun üzerine Hz. Ömer Mısır valisi Amr b. el-Âs'dan deniz seferleri hakkında bilgi istedi. Amr Hz. Ömer'e yazdığı cevap mektubunda: "Ey müminlerin emiri! Denizi gayet büyük, ona binenleri de ona göre gayet küçük birer mahlûk gördüm. Denizde bulunanın çevresinde su ve gökyüzünden başka bir şey bulunmaz. Deniz sakin olursa üzüntü verir. Azarsa aklı ve anlayışı giderir. Denizde kurtulma ümidine kurtulamama endişesi baskın çıkar. Denize çıkanların durumu bir dal üzerinde bulunan kurtların haline benzer. Dal eğilirse boğulma kesindir. Kurtulabilirse büyük bir nimet sayılır." Hz. Ömer bu cevabı "Hiçbir Müslümanın böyle bir tehlikeye atılmasına izin vermem!" görüşüyle birlikte olduğu gibi Muâviye'ye gönderdi.

Hz. Osman hilâfet makamına geçince, Muâviye'nin ısrarlarına dayanamayarak deniz savaşlarına izin vermiştir. Ancak hiç kimsenin isteği dışında, zorla deniz savaşına götürülmemesini şart koşmuştur. Bunun üzerine Muâviye gönüllülerden oluşan bir askeri kuvvetle H. 28 yılında gemilere binerek Kıbrıs seferine çıkmıştır. Kıbrıs halkı her yıl 7.200 dinar ödemek şartıyla Muâviye ile barış yaptı. Kıbrıs'a yapılan bu sefer, Müslüman denizciler tarafından Akdeniz'de yapılan ilk deniz seferiydi. Bu tarihten itibaren Müslümanlar denizde elde ettikleri zaferlerden memnun olduklarından her yıl belli vakitlerde deniz seferlerine çıkıp savaşmayı alışkanlık edindiler.

Müslümanlarda Donanma

Araplar gemicilik işinde bilgi ve tecrübe sahibi olmadıkları için, İslâm seferlerinin ilk yıllarında inşa et'irdikleri donanmaların yapımında Rumları görevlendirmişlerdir. Rumlar içinde gemi inşa ve idaresinde, gemicilik sanatında uzman kişiler vardı. Bunlar tarafından inşa olunan savaş gemileri Araplar tarafından asker ve savaş âletleriyle donatılarak deniz savaşlarına gönderiliyordu. Savaş gemilerinin hepsi için kullanılan üstûl (donanma) kelimesi Yunanca asıllı kelimenin Arapçalaştırılmış şeklidir. Özellikle Akdeniz havzası İslâm donanmalarının cevelan ettiği bir bölgeydi. Şam, Afrika ve Endülüs kıyılarında bulunan İslâm kentlerinde, genellikle gemiciliğe önem verilmiş gemi inşa ve donatımı için her tarafta tersaneler kurulmuştur. İslâm dünyasında ilk tersane Emevî halifelerinden Abdülmelik b. Mervan zamanında (H. 65-86) Tunus'ta kuruldu. Bu halife Afrika valisi olan Hasan b. Numan'a tersane kurulmasının gerekliliğini bildirdi. Hasan aldığı emir uyarınca bir tersane kurarak savaş gemileri inşa ve bu gemileri asker ve savaş mühimmatıyla donattı. Bu şekilde oluşturulan donanma Sicilya'nın fethine gönderilmişse de başarılı olamadan geri dönmüştür. Sicilya, ancak Aglebilerden Ziyadetullah b. İbrahim zamanında ünlü fakihlerden Esed b. el Fırat tarafından fetholunmuştur. Esed, Kusra'yı da (Akdeniz'de Tunus'un Meh-

diye iskelesi ile Sicilya Adası arasında bir ada) fethetmişti. Bu fetihler Müslümanlar üzerinde olumlu etkiler bırakmış ve onların deniz savaşları konusundaki istek ve çabalarını artırmıştır. Böylece, gerek Afrika kıyılarında gerek Endülüs limanlarında donanma inşasına önem verildi. H. 4. yüzyıl ortalarında halife 3. Abdurrahman zamanında yalnız Endülüs donanmasında bulunan savaş gemilerinin sayısı 200'e ulaşıyordu. Afrika kıyıları donanması da bu sayıda gemiden oluşuyordu. Endülüs'ün en ünlü limanları Becaye (Cezayir'de bulunan Bougie) ve İspanya'nın güneydoğu kıyısındaki Almaria idi. O tarihte her tarafta tersaneler çoğalmıştı ve her tersane bir donanma inşa etmekle yükümlüydü. Her donanmada bir komutan ve bir reis bulunurdu. Komutan, asker, silahlar ve savaş işleriyle, reis ise gemileri idare ve sevk ile uğraşırdı. Bütün donanma bir düşmana hücum etmek veya başka bir iş için beraberce gitmeleri gerektiğinde hareket merkezi kabul edilen yerde birleşerek, hepsine komuta etmek üzere başkomutanlığına ülkede en fazla güç ve itibar sahibi olan bir kişi tayin olunurdu.

Mısır'da tersaneler aşağıda gösterileceği üzere Hicret'in 1. yüzyıl sonlarında kurulmuştur. Mısır'da ilk donanmayı inşa eden Abbâsîlerden halife Mütevekkilin valisi Anbese b. İshak idi. Buna şu neden olmuştur: Rumlar H. 238 yılında Dimyat'a asker çıkararak kenti işgal etmişler, katliam yapıp birçok esir almışlardı. Mısır valisine bu tecavüz olayı ağır geldi. Savaş gemileri inşasıyla donanma oluşturulmasını ve kara askeri gibi deniz içinde asker düzenlenmesini emretti. Deniz askerlerine de kara askerleri gibi maaş bağladı. Bunun üzerine halk çocuklarını gemiciliğe ve denizciliğe yönlendirdi. Ambese bu şekilde inşa ettirdiği tam donanımlı donanmaları, güçlü komutanların eline teslim ederek Afrika, Endülüs ve Şam donanmalarıyla beraber Rumlarla savaşmaya gönderdi. Müslümanlar ile Rumlar arasında bu savaşlar aralıksız devam ediyordu. Savaşlarda iki taraf birbirini esir etmeye çalışırdı. İslâm halifeleri esirlerini parayla kurtarıyor ve buna da fidye adını veriyorlardı.

Müslüman esirler için ilk fidye ödeyen H. 189 yılında Abbâsî halifesi Harûnürreşîd idi. Daha önce savaş esirleri teke tek

değiştirmek suretiyle kurtarılırdı. İslâm tarihinde en ünlü esir kurtarılışı 13 kez olmuştur. Bunların hepsi de Abbâsîler zamanındadır. En sonuncusu Abbâsî halifelerinden Mutîullah zamanında H. 335 yılında gerçekleşmiştir. Söz konusu süre içinde halifelerce fidye karşılığı kurtarılan savaş esirlerinin sayısı 50.000 kadardı. Fidye görüşmeleri ve işleri çoğunlukla Adana kıyılarında Tarsus yakınında Lameş'te gerçekleştirilirdi. Esir teslim alınıp kurtarılırken Müslümanlardan büyük bir cemaat de hazır bulunurdu. Fidye işlemleri 15 gün veya daha fazla sürerdi. İlk fidye olayında (Hârünürreşîd zamanı) Müslümanlardan 500.000 kişi hazır bulunmuştu. Hepsi en mükemmel silah ve savaş gereçleriyle donanmış en güzel atlara sahiptiler. İslâm askerlerinin çokluğundan dağlar, ovalar dolmuştu. Aynı anda Rum gemileri de en mükemmel savaş silahlarıyla donanmış halde Müslüman savaş esirlerini taşıyarak geldi. Bu gemilerde 370 Müslüman savaş esiri vardı. Tamamı fidyeyle kurtarıldı. Esirlerin o şekilde kurtarılışı İslâm alemince büyük yankı uyandırdığından, bu tarihlerde halkın genel duygu ve düşüncesine tercüman olan ünlü Arap şairlerinden Mervan b. Ebî Hafsa, Harünürreşîd'e hitaben şu şekilde övgülerde bulunmuştu: "Vatandan, dost ve sevdiklerinden uzak olarak hapislerde inleyen İslâm esirlerini, tüm Müslümanlar bunları kurtarmaktan aciz kalmış ve Hristiyan hapishânelerinin onlara mezar olacağına inanmışken sen kurtardın. Bu büyüklük bütün İslâm dünyasını minnettar eyledi".

Mısır bölgesi Afrika hükümdarları olan Fâtımîlerin yönetimine geçince, İskenderiye, Dimyat ve Kâhire'de donanma yapımına büyük özen gösterilmiştir. Bunların döneminde donanma maaşlı beş bin askerden oluşuyordu. Söz konusu askerlerin on komutanı vardı. Her biri on dinardan yirmi dinara kadar aylık alırdı. Bahriye erlerine verilen en küçük maaş iki dinardan az olamazdı. Maaş dışında bunlara bir miktar toprak da verilirdi ki bu topraklara "ebvâbu'l-guzât" denirdi. Savaşa gidildiğinde sözü edilen on komutandan biri donanma reisi seçilir ve tüm komuta kendisine verilirdi. Devletin ileri gelenlerinden birisi de bu reise refakat ederdi. Deniz emirleri, su-

bayları ve askerlerine aylık dağıtılması bir tören şeklinde, bu meslekte bulunanların önem ve değerlerini halka göstermek ve kıymetlerini yüceltmek üzere bizzat halife tarafından vezir de hazır olduğu halde yerine getirilirdi. Fâtımî halifelerinin birincisi olan Muiz zamanında Mısır donanmasını oluşturan savaş gemilerinin sayısı 600'e ulaşmıştı. Daha sonra bu sayı azalmış ve yüze kadar inmiştir.

Donanmalar savaşa giderken uğurlama törenleri oldukça parlak ve gösterişli olurdu. Halifeler Kâhire dışında Mukas adındaki yerde kurulan özel yerde otururak bizzat törende hazır bulunurlardı. Savaş gemileri halife önünden birer birer geçerdi. Bu geçiş sırasında savaş zamanında yapılan manevraların bir benzeri yapılırdı. Komutanlar, emirler, subaylar, donanma görevlileri savaş vaziyeti alırdı. Mancınıklardan mermiler atılırdı. Hücum, firar vs. savaş tatbikatı yapılırdı. Bu manevralar bittikten sonra, donanma reis ve komutanı halifenin huzuruna çıkarlardı. Halife bunlarla vedalaşır, başarıları için dua eder, donanma komutanına yüz ve reislere yirmişer dinar atiyye verirdi. Donanmanın savaşlardan dönüşünde de benzeri kutlamalar ve törenler yapılırdı. Selahattin Eyyübî zamanında Mısır'da donanmaların işlerini yürütmesi için özel bir divan kuruldu. Buna "dîvanü'l üstül" adı verilmiş ve donanma için bir bütçe ayrılmıştır.

İslâm devleti topraklarının genişlemesinde donanmaların büyük yardımı olmuştur. Müslümanlar bu deniz kuvvetleriyle Akdeniz'de bulunan adaların en ünlülerini Sardunya, Sicilya, Malta, Girit, Kıbrıs vs. adaları fethettikleri gibi bu denizin Avrupa'ya yakın bulunan birçok kıyısını da donama sayesinde ele geçirmişlerdir. İslâm donanmaları asker ve mükemmel harp donanımıyla Sicilya'dan İtalya'nın kuzey kıyılarına saldırılar düzenleyerek Avrupa krallarını tehdit eder, korkutur ve onları sıkıntıya sokarak ülkelerinde karışıklıklar çıkmasına neden olurlardı. Özellikle Fâtımîler zamanında Sicilya'da Fâtımîler adına hüküm süren Hasanoğulları devrinde bu tehdit ve karışıklık oldukça yoğunlaşmıştı. Frenkler o dönemde donanmalarını Akdenizin kuzeydoğu yönüne çekmeye ve denizin

diğer bütün bölümlerini Müslümanların egemenliğine bırakmak zorunda kaldılar. Böylece Müslümanlar karada hâkimiyetlerini gösterdikleri gibi deniz hâkimleri olarak da kendilerini ispat etmişlerdir. Avrupalılar Mısır'daki Fâtımî devletiyle, Endülüs'teki Emevîler zayıflayıp karışıklığa düşünceye kadar oldukça geri ve zayıf bir durumdaydı. Sözü edilen İslâm devletlerinde siyasi otoritenin zayıflamasıyla birlikte çözülme ve gerileme devri başlayınca, Avrupalılar bu uygun fırsatı kaçırmamışlar İslâm egemenliğine geçen eski topraklarını geri almaya başlamışlardır. Bununla yetinmemişler asıl İslâm topraklarına da saldırmaya başlamışlardır. Bu saldırılar İslâm tarihlerinde "haçlı savaşları" (ehl-i salîb muhârebâtı) adıyla bilinen ünlü savaşlardır.

Artık bu devirden sonra Müslümanlar tembellik, uyuşukluk ve gaflet uykusuna kapılarak donanmayı ihmal etmişler, denizci yetiştirme ve deniz kuvvetleri oluşturma siyasetine eski önemi vermemişlerdir. Öyle ki donanmanın işlerini yürütmek için daha önce kurulmuş olan "donanma divanı" bile kaldırılmış, adı ve izi bile kalmamıştı. Önceki yıllarda, denizciler "Allah uğrunda mücahitler" ve "Allah düşmanlarına karşı gaziler" gibi şerefli ve övücü lâkaplar taşır ve herkes onların duasını uğurlu sayarken, daha sonra Mısır'da "bahriyeli" kelimesi bir aşağılama ve ihanet terimi gibi kullanılmış, denizcilik hizmetleride ayıp sayılmaya başlanmıştı. Bu durum Kölemenler (Memluklular) sultanı Tahir Baybars'ın (H. 658-676/M. 1259-1277) devrine kadar böyle devam etmiştir. Bu sultan tahta çıkınca, donanma konusuna büyük önem vermiş, eski görkemli günlerine döndürmek istemiş, ancak donanma İslâmiyet'in o parlak ve görkemli dönemlerindeki durumuna tekrar ulaşamamıştır.

Mısır ve Şam donanmalarında bahsettiğimiz bu gerileme ve zayıflama yaşanırken, Endülüs ve Afrika donanmaları o parlak devirlerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Bunlardan özellikle Mağrib devleti çok kuvetli bir donanma meydana getirmiştir. Bu iki devlet yıkılıncaya kadar donanmaya gerekli önemi göstermişlerdir. İbn Haldun'a göre; söz konusu iki devletin, Avrupa ve Afrika kıyılarında bulunan deniz kuvetleri, yüz donan-

ma oluşturuyordu. İşte bu dönemlerde, yani H. 6. yüzyılda Mağrib donanmalarının ünlü komutanı "Ahmed es-Sıkilî" (Sicilyalı Ahmed) deniz savaşlarındaki büyük başarılarıyla ünlenmişti. Onun zamanında İslâm donanmalarının ulaştığı yüksek konuma ve güce hiçbir devirde ulaşılamamaıştır.

Ancak bu görkemli durum, fazla devam etmemiş, devletin gerileme ve yıkılmasına paralel olarak donanma da zayıflamış, Endülüs İslâm devletinin yıkılışıyla birlikte donaması da dağılmış ve yok olmuştur.

Tersane (Dârü's-Sınâa')

O tarihlerde "Dârü's-sınâa" kelimesiyle kastedilen şey, günümüzde bizim "tersane" ve Arapların da "tershâne" adını verdikleri deniz tezgâhlarıdır. Her iki kelime de "dârü's-sınâa"nın bozulmuş teleffuzudur. Frenkler, Arap ülkelerini ele geçirdiklerinde, Araplardan ele geçirdikleri sanayiler arasında, gemicilik sanatını da almışlardır. İspanyollar, kendi ülkelerinde kurdukları tersanelere "dârü's-sınâa'" "Darcinah" adını verirlerdi. Avrupa'nın diğer bölümleri de aynı kelimeyi İspanyollardan alarak kullandılar. Bu kelime zamanla değişerek "arsenal" şeklini almıştır. Daha sonra Araplar, Türkler aracılığıyla İspanyollardan "dârü's-sınâa"yı "tersâne" (Tarsanah) şeklinde görerek "darbhâne" ve "tophâne"ye kıyas ederek "tersane" biçiminde alıp kullanmışlardır. Oysa "dârü's-sınâa" şeklinde kullanılması daha doğruydu. Aynı biçimde "Amiral" terimi Arapça "Emîrü'l-Bahr" tamlamasından bozmadır.

Yukarda görüldüğü üzere, Endülüs, Afrika, Şam ve Mısır'da birçok tersane kurulmuştu. İslâm devrinde Mısır'da ilk tersane hicrî birinci yüzyıl sonlarında "Ravza" adasında Füstat'ın karşısında kurulmuştur. Daha sonra Ahmed b. Tolun (H. 257-280) bu tersaneyi genişletmeye ve geliştirmeye çalıştı. Hicret'in dördüncü yüzyılı başlarında, İhşidliler zamanında Füstat ile tersane arasında deniz bulundurmamak amacıyla, söz konusu tersane Füstat'a taşınmıştır. Daha sonra Fâtımîler kurdukları Kâhire şehri yakınında "Mukas"ta bir tersane kurdu-

lar. Bu tersanalerde her tür gemi inşa edilebiliyordu. Nil için yapılan gemiler Said'in yukarılarında Nil Nehri'nin doğduğu yere kadar yiyecek, içecek vs. taşıyarak seferler yapardı. Savaş gemileri ise, cihad için asker ve silah nakletme işini yapardı ki, bunların hepsine birden "üstûl" (donanma) denilirdi.

Savaş Gemilerinin Çeşitleri ve Donanımı

Savaş gemilerinin şekli, hacim ve kuvvet açısından birbirinden farklıydı. Bunlar arasında "şune" (kalyon) çeşidi ki bunlar büyük savaş gemilerindendi. Üzerlerine savunma amacıyla kule ve kaleler yapılırdı. Diğeri "harraka" (yakıcı) adı verilen bir çeşit savaş gemisiydi. Bunlar küçük mancınıklarla donatılırdı. "Arrâde" adı verilen ve mancınıklardan daha küçük olan bu savaş âletinden, düşman üzerine "ateşli neft" atılırdı. Bir üçüncü çeşit gemi "tarrâde" (takib edici) adıyla bilinen, küçük ancak hareket kabiliyeti yüksek gemilerdi. Bunların dışında diğer görevlerde kullanılmaya mahsus bazı gemiler de vardı. Müslümanlar, gemilerini Yunan ve Romalıların gemilerine benzer biçimde yapıyorlardı. Esas olarak bu sanatı onlardan almışlardı. Bununla birlikte Müslümanlar, gemicilik sanatını geliştirmişler ve değişiklikler yapmışlardı.

Savaş gemilerinin savaş araç ve gereçleri arasında zırhlar, miğferler, deriden ve demirden yapılmış kalkanlar, kargılar, yaylar, çengeller, kancalar ve (başlarında yuvarlak demir bulunan zincirlerden oluşan) başlıklar ve mancınıklar kullanılırdı. Direklerin yukarılarında üstü açık birtakım sandıklar bulundurulurdu ki, bunlara "tabut" adı verilirdi. Harp gemileri düşmanla çarpışmadan önce askerden bir kısmı bu sandıklara çıkarak içinde otururlardı. İçi çakıl taşlarıyla dolu olarak yanlarında çıkardıkları torbaları sandıkların yanlarına asarlardı. Sandıkların içinde kendileri örtülü ve siperli oldukları halde, torbalarda bulunan taşlarla düşmanı taşa tutarlardı. Kimi kez de yakıp atmak için neft çömlekleriyle kireç ve zırnık tozundan oluşan özel bir maddeyi testilere doldurur ve düşman gemilerine atarlardı. Bunların saçtığı toz düşmanın gözlerini kör

ederdi. Veya bu testiler patlayınca ateş alıp düşmana zarar verilmiş olurdu. Sandık içinde bulunanlar kimi zaman düşman üzerine yılan, akrep veya yumuşak sabun dolu testiler atarak düşmanı perişan etmeye çalışırlardı. Yumuşak sabun düşman gemilerini kayganlaştırır, içindekiler ayakta duramaz olurdu. Gemilerin çevresini ve güvertesini neft ateşinin etkisinden korumak için sirke, su, şap ve netrona batırılmış deri veya keçeyle kaplarlardı. Kimi kez tedbir olarak bork (bure-i farsi) ve natrona veya sirkeyle yoğrulmuş hatmiye karıştırılmış bir çamur da sürerlerdi. Çünkü bu maddeler neftin etkilerine karşı dayanıklıydı. Tedbir olarak yapılan şeylerden birisi de gece olunca gemilerde ateş yakmadıkları gibi horoz da bulundurmazlardı. İyice gizlenmek istediklerinde uzaktan görülmemek için gemileri mavi yelkenlerle örterlerdi.

Gemilerin başına balta şeklinde bir âlet koyarlardı ki, buna "kem" derlerdi. Bu âlet başı son derecede keskin, kıç tarafı boş olarak, kargı harbesi şeklinde uzun bir demirden oluşuyordu. Geminin başında öne çıkmış bir direğe geçirilirdi. O suretteki geminin başında ön tarafa uzanmış bir mızrak ucunu andırırdı. Savaş sırasında bir gemi diğer gemiye hücum edince bu keskin başla öteki gemiyi vurmaya çalışırdı. Eğer bu vuruş şiddetli olursa çarpılan gemi delinir su almaya başlardı. İçinde bulunanlar da teslim olmak zorunda kalırdı.

Çengeller ve kancalara gelince; bunları düşman gemilerine atarak onların hareketlerini önlerlerdi. Düşman gemilerini bu şekilde yakaladıktan sonra kendilerine çekerler ve yaklaşınca üzerine attıkları iskelelerden düşman gemisine geçerlerdi. Düşman güçlü olursa, atılan çengelleri ağır çelik baltalarla kırarak etkisiz bırakırdı.

ALTINCI BÖLÜM

Devletin Gelir Kaynakları ve Vergiler

Beytülmâl (Devlet Hazinesi)

Beytülmâl konusu haraç, sadaka, öşür, hums (1/5), cizye vs.'den oluşan devlet gelirleriyle ilgili tüm konuları kapsar. Beytülmâlin gelir ve görevleri şöyle tanımlanır: "Müslümanlara ait haklardan olup sahibi bilinmeyen her şey Beytülmâle aittir. Müslümanların yararına harcanması gereken her şeyi ödemeye Beytülmâl yükümlüdür." Müslümanların hakkı olan mallar üç çeşittir. Sadaka, ganimet ve fey paylarıdır. Bunlardan her birinin aşağıda gösterileceği üzere özel hükümleri vardır. Beytülmâlin ödemeye mecbur olduğu harcamalar ise asker aylıkları, ordu masrafları ve genel menfaat için harcanan diğer giderlerdir.

Sadaka

Sadaka, zekât demektir. Zekât veya sadaka Müslümanların zenginlerinden alınır ve fakirlerine verilir. Bununla ilgili bazı bilgileri daha önce belirtmiştik. Sadaka için hilâfet merkezinde bir özel dîvân kurulmuştu. Bunun diğer vilâyet ve kentlerde de şubeleri vardı. Her kentte sadaka mütevellisi o şehrin zen-

ginlerinden sadakaları toplar yine o şehrin fakirlerine dağıtımı işinde bağımsız hareket ederdi.

Zekâtın; mevâşi zekâtı, altın ve gümüş zekâtı, meyveler zekâtı, tarım ürünleri zekâtı olmak üzere 4 çeşidi vardı.

Mevaşi zekâtı; deve, sığır ve koyundan alınırdı. Bunun kuralları bizzat Hz. Peygamber tarafından belirlenmiştir. Hz. Ebubekir tarafından Enes b. Malik, Bahreyn'e gönderildiğinde yazılan aşağıdaki mektup söz konusu hüküm ve kuralları gösterir:

> "Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla. Cenab-ı Hakk tarafından emredilip seçkin elçisi Hz. Muhammed tarafından farz edilen sadaka hükümleri şöyledir. Herhangi bir Müslümandan bu hükümlere göre sadaka istenirse o Müslüman o sadakayı vermelidir. Bundan fazlası istenirse fazlası verilmemelidir: 24 deve ve daha aşağı sayıda her beş deve için bir koyun. Develerin sayısı 25'ten 35'e ulaşırsa bir yaşında bir dişi deve, 36'dan 45'e iki yaşında bir dişi deve, 46-60 olursa 4 yaşına girmiş bir dişi deve, 61-75 arası devede 5 yaşında bir dişi deve, 76-90 olursa 1 yaşında iki dişi deve, 91-120 olursa 4 yaşında iki dişi deve, 120'den fazla olursa her 40 için 1 yaşında bir dişi deve ve her 50 için yetişkin bir dişi deve 4'ten fazla devesi olmayanın sadaka vermesi gerekmez. 5 deve olursa bir koyun. Koyun zekâtında ise otlak hayvanlarından 40-120'ye kadar bir koyun, koyunun sayısı 100'den fazla olup 200'e ulaşırsa 2 koyun, 200-300 arası 3 koyun, 300'den fazla olursa her yüz için bir koyun, koyunun sayısı 40'tan bir aşağı ise onda sadaka gerekmez. Ruka'nın yani basılı dirhemlerin sadakası öşürün bir bölü dördüdür. Bu dirhemler 190'dan fazla değilse sadaka gerekmez."

Islâm hukukçularının bu konuda detaylı hükümleri vardır ancak burada belirtmemize gerek yoktur. At, katır ve eşeklerden zekât alınmaz.

Gümüşten alınan sadaka veya zekâta gelince; 200 dirhemden aşağa gümüş için zekât yoktur. 200 dirhemde 5 dirhem alınır. Bu 2,5/100 veya 1/40 demektir. Altının her yirmi miskalinden yarım miskali sadaka alınır. 20 miskalden yukarı çık-

tıkça zekâtı da aynı oranda artar. Ticaret malları ve ona benzeyen şeyler ise gümüş ve altın gibi kabul edilir.

Meyvelerin zekâtı sulanma biçimine göre değişir. Yağmur veya ırmak suyuyla kendi kendine sulanıyorsa bunun zekâtı öşürüdür. Belli bir çaba ve görevliler aracılığıyla sulanıyorsa bunun zekâtı öşürünün yarısıdır. Ancak her durumda meyvelerin miktarı 5 veskten (bir vesk bir deve yükü demektir) fazla olmazsa zekât vermek gerekmez. Bir vesk, Irak ölçüsü ile 60'sa', bir sa' da 5 rıtıl, bir sülüs (her rıtıl 120 dirhem) ölçüsündedir. Hurmalıklar, bağlar vs. meyveler gibi kabul edilir.

Buğday, pirinç, fasulye, nohut vs. gibi hububatın çeşitlerinden oluşan tarım ürünlerinin miktarı da 5 vesk yani 5 deve yüküne ulaşırsa zekât alınır. Bunun zekâtı meyvelerden alınan zekâtla aynı orandadır.

Zekât mallarının sarf olunduğu yerler Kuran-ı Kerim'de bir ayette açıklanır: "Sadakalar (zekâtlar) Allah'tan bir farz olarak ancak, yoksullara, düşkünlere, (zekât toplayan) memurlara, gönülleri (İslâm'a) ısındırılacak olanlara, (hürriyetlerini satin almaya çalisan) kölelere, borçlulara, Allah yolunda çalışıp cihad edenlere, yolcuya mahsustur. Allah pek iyi bilendir, hikmet sahibidir" (Tevbe Suresi, 60. Ayet). Bu ayete dayanarak zekât 8 paya bölünürdü. Bir kısmı hiçbir şeyi olmayan yoksullara verilirdi. İkinci pay miskinlere verilirdi. Miskinden amaç kendisine yetmeyecek geçime sahip olanlardır. Bunlara diğerlerinden daha çok merhamete layıktır. Sadakaların miktarı sadaka mütevellisinin kararıyla her fakirin haline ve ihtiyacına göre verilirdi. Ancak bir fakire verilen sadaka 200 dirhemi geçmemelidir. Çünkü 200 dirhemi geçerse onun da zekât vermesi gerekir. Kadı Ebû Yusuf tarafından Hz. Ömer'den aktarılan bu konuya ait bilgilere göre Kur'an'daki "mesakîn" yani miskinler kelimesi, Hıristiyan ve Yahudi fakirlerini içine almaktadır. Fukara (fakirler) kelimesi ise Müslüman fakirleri kapsamaktadır. Sözü edilen paralardan 3. kısım; zekâtı toplama ve dağıtma görevinde bulunan memurlara verilirdi. Bu görevde ücretle emin, mübaşir, amir ve memur gibi isimler altında birtakım memurlar görevlendirilirdi. Bunlara ayrılan pay memurların

maaşından fazla görülürse artan para diğer paylara eklenirdi. Zekât alabilen 4. kısım, "kalbleri İslâm'a ısındırılanlar"a (müellefe-i kulûb) verilirdi. Bunlar -daha önce de belirttiğimiz gibi- Hz. Peygamber ve daha sonraki halifeler tarafından, ya Müslümanlara yapmaları olası zararlarını engelleme veya İslâm'a ilgilerini çekme veya kendi kabile ve aşiretlerini İslâm'a girmeye teşvik etmek amaçlarıyla kalpleri ısındırılanlardandılar. Bunlardan biri Müslüman değilse onun payı zekât mallarından değil ganimet veya fey mallarından ödenirdi. 5. kısım hürriyete kavuşturulmak için esir satın almak amacıyla ayrılırdı. 6. kısım borçlulara verilirdi. Borçlarını ödemeleri için bu paralar kendilerine verilirdi. Zekâtın 7. payı Allah uğruna ayrılmıştı. Gazilere ve mücaitlere savaşlardaki masraflarına karşılık veriliyordu. 8. kısım; (ebna-i sebil) yolculara verilirdi. Bunlar yol giderlerini karşılamaktan aciz yolculardı.

Sadaka mütevellileri sadakadan topladıkları malları izin almaksızın dağıtımda yetkili olmaları özellikleriyle, diğer mal mütevellilerinden ayrılırlardı. Oysa fey veya ganimet malları mütevellileri halife veya onun vekâletini taşıyan valiler veya vezirlerden izin almayınca ödeme yapamazlardı.

Ganimetler

Ganimetler, Müslümanların savaşlarda ele geçirdikleri mallardır. Bunlar dört çeşittir:

1. Savaş esirleri, 2. Âdî esirler, 3. Arazi, 4. Eşya.

Savaş esirleri, düşman askerinden esir düşenlerdir. İslâm şerîatında bunlar hakkında imamlar tarafından tanım ve tayininde farklı görüşler ileri sürülmüştür ki, bunları ilgili kitaplara havale ediyoruz. Fidye kabulü de bu hükümler arasındadır. Fidye bir esirin kurtulması için verilen paradır. Bu yüzden alınan paralar diğer ganimet mallarına eklenirdi. Âdî esirler ise, savaş sırasında Müslümanların eline geçen kadınlar ve çocuklardır. Bunları öldürmek yasaktır. Diğer ganimet mallarıyla bunlar da dağıtılırdı. Bunlar için de fidye alınabiliyordu. Savaşlarda ele geçen arazi ya zorla alınarak yerli halk oradan sürülür

veya asıl sahipleri savaşmayarak yerlerini bırakıp gitmiş olurdu. Veya bazı şartlarla barış yaparak Müslümanların egemenliğine girerdi. Şu durumda bu arazi "fey" gibi kabul ediliyordu. Sözü edilen durumların farklılığı sebebiyle söz konusu arazilere konulan haraç, öşür vs. gibi vergilerin çeşidi de farklıydı. "Emvâl-i menkûle"ye (taşınabilir mallar) gelince: Bunlar mevâşi ve mallar gibi nakledilmesi veya taşınması mümkün olan şeylerdi ki, askere dağıtılırdı. Ganimet malları İslâm'ın ilk yıllarında bir kurala bağlı olmaksızın pay edilirdi. Hz. Peygamber onu arzuladığı gibi dağıtırdı. Müslümanların ilk ganimetleri H. 3. yılda Bedir Savaşı'nda ele geçen ganimetlerdi. Muhacir ve Ensar bunların pay edilmesinde değişik görüşler ileri sürdüğünden Hz. Peygamber kendileri de dahil oldukları halde söz konusu ganimet mallarını eşitlik üzere pay etti. Daha sonra ganimet mallarının 5'e bölünmesi hakkındaki "... bilin ki ganimet aldığınız şeylerin beşte biri, Allah'a, Resulune ve (Resul ile) akrabalığı bulunanlara, yetimlere, yoksullara ve yolculara aittir..." (el-Enfâl 8/41) (Ayrıca bkz: Âl-i İmrân 3/161, en-Nisâ, 4/94, el Ahzâb 33/50, el-Fetih 48/15, 19, 20) âyeti nazil oldu. İslâm'da bu şekilde ilk kez 1/5 şeklinde (tahmis olunan) ayrılan ganimet, aynı yılda olan Kaynuka Oğulları* savaşında ele geçen ganimet mallarıydı. Söz konusu mallar 5'e pay edilerek 4/5'i İslâm mücahitlerine ve 1/5'i de Hz. Peygamber adına ayrıldı. Peygamber için ayrılan bu pay da 5'e bölünürdü. Hz. Peygamber bu kısımlardan birini kendine, eşlerine ve Müslümanların yararına harcar, ikincisini yakınlarını oluşturan Hâşimoğullarına özellikle Abdülmuttalip oğullarına dağıtırdı. Kureyş'ten sözü edilen kişilerin dışındakilerin bu paydan almaya hakları yoktu. 3. pay muhtaç bulunan yetimlere verilirdi. Bunda da erkek ve kadın ayrımı yapılmazdı. 4. pay geçinmeye yeterli bir şeyi olmayan miskinlere (fakirlere) dağıtılırdı. 5. pay ise, yol masraflarını karşılamadan aciz olan yolculara verilirdi. Düşman

(*) Yahudilerden ilk kez anlaşmayı bozanlar Kaynukaoğullarıdır. Hz. Peygamber H. 2. yılda bunları 15 gün kuşattıktan sonra yerlerinden sürmüş ve tüm malları Hz. Peygamber'e ve emri altındaki Müslümanlara ganimet kalmıştır (*Tarih-i Ebu'l-fida*) (zm.).

ölülerinden soyulmuş ve alınmış elbise ve silahlar da mal gibi kabul edilirdi. Bunlar da mücahitlere dağıtılırdı. Herkes öldürdüğü adamın üzerinde bulunan eşyayı alabilirdi.

Gerek savaş yoluyla zorla, gerekse barış yoluyla Müslümanların eline geçen araziye gelince: İslâm'ın başlarında birtakım görüşler bu tip araziyi ganimet malları gibi mücahitler arasında pay etmek istemişlerdi. Hz. Ömer bunu uygun görmedi. Irak'ın fethinden sonra Hz. Ömer tarafından Sa'd b. Ebî Vakkas'a yazılan aşağıdaki mektup bahsedilen isteği ve kendisinin bunu uygun görmediğini gösterir: "Mektubunu aldım. Halkın eline geçen araziyi ve ganimet mallarını kendilerine dağıtmayı arzu ettiğini belirtiyorsun. Bu mektubumu aldığında elde bulunan hayvan ve mal gibi ganimetleri adamlarına pay et. Ancak arazi ve ırmakları sahipleri olan çiftçilere bırak ki, bunların gelirleriyle memur ve askerin maaşları ödensin. Eğer sen bu araziyi adamlarına verirsen senden ve onlardan sonra gelecek Müslümanlara bir şey kalmaz."

Araziyi pay etmek düşüncesinde bulunanların bazıları buna itiraz ederek kendi kılıçlarıyla ele geçirdiklerini ileri sürerek, arazinin kendilerinin hakkı olduğunu iddia etmişlerse de Hz. Ömer onlara karşı durmakta devam etti. Ancak arazi üzerine haraç ve sahipleri üzerine cizye koyarak bu şekilde elde edilecek gelirleri devirden devire Müslümanlara tahsis ederek, Müslümanları toprakların ganimet malları biçiminde dağıtımından vazgeçirdi. Buna dayanarak Hz. Ömer haraç ve cizyeyi Irak arazisine ve diğer fethedilen kentlere koyarak bunların miktarlarını daha önce İranlılar ve Rumlarda olduğu gibi defterlere kaydettirdi. İslâmiyet'te dîvân teşkilatı daha önce de belirttiğimiz gibi, bu gibi ihtiyaçlar sonunda oluşturulmuştu.

Fey'

Devlet hazinesine ait diğer mallara fey' adı verilir. İslâm hukuku açısından fey'in tarifi şudur: "Savaşmaksızın ve arkasından koşulmaksızın Müslüman olmayanlardan kendi kendine gelen mallar" cizye, haraç, öşür vs. fey' kapsamına girer Hz. Peygam-

ber hayattayken bunun 1/5'i kendisine ayrılırdı. Bu 1/5 de ganimetlerden ayrılan 1/5 gibi pay edilirdi. Hz. Peygamber'in vefatından sonra bu 1/5 ganimetlerdeki gibi Beytülmâl'e devredilmiştir. Hz. Peygamber zamanında fey'in diğer 4/5'i Muhacirler ve Ensardan oluşan İslâm askerlerine eşit olarak dağıtılırdı. Daha sonra Hz. Ömer tarafından bahsettiğimiz gibi, dîvân oluşturulup askerin maaşı belirlenince fey'den gelen mallar Beytülmal'e teslim olunmaya ve herkese tayin olunan miktarda ödemeler yapılmaya başlandı. Yukarıda verdiğimiz bilgilerden anlaşıldığı gibi, sadaka alanlarla fey' ve ganimet alanlar farklıydı. Çünkü fey' ve ganimet malları İslâmiyet uğrunda cihadda bulunan, Hicret edip savaşanlara aitti. Halbuki sadaka alanlar ne savaşmışlar ne de Hicret etmişlerdi. İslâm'ın ilk yıllarında hicret kelimesi İslâm'a girmek için kendi vatanından Medîne'ye göç edenler için kullanılırdı. Genellikle Hicret edip İslâmiyet'i kabul eden kabilelere "sulehâ", kısmen Hicret eden kabilelere de "güzide" denilirdi. Şu durumda Muhacirler hem sulehâ hem de güzîde idiler. İslâm fetihlerinden sonra bu Hicret'in hükmü kalmamış ve Müslümanlar Muhacirler ve bedeviler adını almışlardır. Peygamber zamanında sadaka erbabına bedeviler, fey erbabına da muhacirler denirdi.

İslâm'ın ilk dönemlerinde halifeler bu iki grubu birbirinden ayrı tutmaya dikkat ederlerdi. Halife İslâm'ın genel menfaatini ilgilendirmeyen bir konuda bir kimseye fey' malından vermezdi. Onlara sadaka malından verirdi. Hz. Ömer bu kurala çok özen göstermiştir. Bu konuda bir olay örnek gösterilebilir: Araplardan biri Hz. Ömer'e gelerek çoluk çocuğunun çıplak ve muhtaç bir halde olduğundan söz ederek, okuduğu bir şiirle maaş ve yardım ister. Hz. Ömer hükûmet mallarının yerinde harcanması konusunda oldukça dikkatli davrandığından, Arap'a dönerek "Peki bağış ve yardımda bulunmasam ne olur?" cevabını verir. Arap "Şimdi vermezseniz öbür dünyada sizden hesabı sorulacaktır" der. Bunun üzerine Hz. Ömer sakalını gözyaşlarıyla ıslatacak kadar ağlar. Kendi kölesine "Oğlum şu tek gömleğimi bu adama ver. Şiiri için değil bahsettiği gün (kıyamet günü) için alsın. Allah'a yemin ederim bu göm-

lekten başka bir şeye sahip değilim" diyerek bağışı Müslümanların malından değil kendi malından verir. Çünkü bu şekilde yapılacak bağış Müslümanların genel menfaatiyle ilgili değildi.

Hz. Osman bu iki sınıf arasındaki ayrıma çok dikkat etmeyerek, atiye ve ihsanları fey" mallarından verdiği için Müslümanların itham ve sorgulamasıyla karşı karşıya kaldı. Ancak daha sonra Hicret devri bitip de İslâmiyet devlet şekline girince, gereğine göre bir taraftan diğer tarafa para ve mal devri uygun görüldü. Sonraki dönemlerde İslâm ülkesinin genişlemesiyle birlikte, fey' kaynakları da artmış ve çeşitlenmişti. Fey' malları yerine "cibayet-i âmal" (emval-i devlet) adı kullanılmaya başlandı. Bunlar; cizye malları, haraç, sadakalar, gemilerden alınan vergi, maden ve çayırlara konan vergiler, darphâne, gümrük, çiftlik, müstegallât vs.'den toplanan mallardı. Sadakalar konusunda daha önce bilgi vermiştik. Şimdi fey' kaynaklarından geri kalanların en önemlileri üzerinde duracağız.

Cizye

Her ikisi de gayr-i müslimlerden toplanan vergidir. İkisi de fey' malları arasındadır. Bunlar her yıl belli vakitlerde toplanırdı. Bununla birlikte cizye, insan başından alınan bir vergiydi. O kişi Müslüman olursa artık cizye alınmazdı. Haraç, toprağı veya ürünü üzerine konulduğu için hükmü düşmezdi. Cizye ve haraç arasında bu açıdan fark vardır.

Cizyenin Tarihi

Cizye İslâmiyet'le ortaya çıkmış bir şey değildir. Eski uygarlıkların ilk devirlerinden itibaren cizye vardı. Atina Yunanlıları, Hz. İsa'dan önce 5. yüzyılda Fenikelilerin hücumlarından kurtulmaya karşılık, Küçük Asya halkı üzerine cizye koymuşlardı. O sırada Fenikeliler İranlıların himayesi altında bulunuyorlardı. Şu durumda söz konusu kıyılar halkı, canlarını korumak için mallarını feda etmekte sakınca görmemişlerdi. Romalılar da egemenliklerine aldıkları milletlere cizye koymuş-

lardı. Ancak Romalılar tarafından konulan cizye miktarı daha sonra Müslümanların koyduğu cizyeden oldukça fazlaydı. Romalılar Galya (Fransa) bölgesini ele geçirdikleri zaman, yılda her adam başına miktarı 9 ile 15 lira arasında değişen bir kişisel vergi (cizye) koymuşlardı. Bu miktar Müslümanlarca konulan cizyenin tam 7 katıdır. Bununla birlikte Romalılar, fethettikleri ülkelerin hepsinde bu oranda büyük cizye koymazlardı. Fransa vs. bazı yerlerde cizyenin öyle büyük bir miktarda bulunması, soyluların hem kendilerini hem köle ve uşaklarını kapsadığı içindi. İranlılarda egemenliklerinde bulunan halktan cizye alıyorlardı. Hindistan'ın ünlü âlimlerinden dostumuz Şiblî Nu'mânî Efendi'nin görüşüne göre; cizye kelimesinin aslı Farsça "gizyet" kelimesidir.* Şiblî Nu'mânî bu iddiasını 1894 yılında yayımladığı İngilizce bir makalede yazmıştır. İbn el-Esir, Kisra Nüşirevân'ın haraç ve askerlikte yaptığı uygulamalar hakkında verdiği bilgiler arasında diyor ki: "İranda ileri gelen devlet adamları ve soylular, askerler, merzibanlar, kâtibler ve hükümdarın hizmetinde bulunan kişilerden başka halk üzerine herkesin yer ve gücüne göre 12, 8, 6 ve 4 dirhem cizye konuldu." Bundan anlaşılıyor ki, Araplar gizyeti cizye şeklinde Araplaştırdıkları gibi konuluş ve toplanmasında da değişiklikler yaptılar. Müslümanlarda devlet büyükleri, soylular ve asker Müslümanlardan oluştuğundan kisra tarafından bu gibi kişiler cizyenin dışında nasıl bırakılmış ise, Araplar da Müslümanları cizye ödemenin dışında bırakmışlardı.

Cizyenin Miktarı

Müslümanlar tarafından konan cizyenin miktarı, Peygamber tarafından duruma ve cizyeyi verecek olanlarla yapılan bir anlaşmaya göre takdir ve tayin edilirdi. Hz. Muhammed Necran**

(*) Şârihin beyanına göre cizye, "ceza" maddesindendir. Ancak "gizyet" kelimesinden Arapçalaşmıştır (*Kâmûs Tercûmesi*).

(**) Necran: Yemen'in kuzeydoğu köşesinde ve büyük çölün kenarında bir yerdir. Buranın halkı öteden beri Hıristiyan'dı. Üstelik Musevî olan Yemen meliklerinden Ebû Nüvas bunları kendi dinine döndürmek istemiş kabul etmeyenlerden 20.000 kişiyi öldürmüştür. Kur'an'da bu toplum "Ashâbü'l- uhdûd"

halkı ile barış yaptığı zaman onlara her yıl safer ayında 2000, recep ayında 1000 takım elbise cizye koymuştu. Her takım elbisenin değeri bir ukiyye olmak üzere tesbit edilmişti. Bir ukiyye (okiyye veya vekiyye) 40 dirhem demektir. Hz. Peygamber ezrah* halkı ile her yıl recep ayında ödenmek üzere 100 dinar cizye karşılığında barış yapmıştır. Mukanna halkına da yine Peygamber tarafından konulan cizye kereste, iplik, hayvan, ve meyvelerinin 1/4'ünü oluşturuyordu. Hz. Peygamber Arap Yarımadası'nın diğer Musevîleriyle de buna benzer cizyeler karşılığında barış yapmıştır. Cizye böylece belli bir şekil ve miktar olmaksızın Hz. Ebubekir'in halifeliğinin sonlarına kadar devam etti. Hz. Ömer halife olunca İslâm fetihlerinin arttığını görüp cizye miktarını belirlemişti. Kendi çevresinde bulunan kumandanlara, sakalı bıyığı çıkmış adamlara cizye konulmasına ve cizyeyi gümüş akçeyle ödemek isteyenlere her adam başına 40 dirhem, altınla ödemek isteyenlere her adam başına 4 dinar tayin olunmasına dair emirnameler gönderdi. Cizye verenler ve Şam'da, el-Cezire'de bulunan Müslümanlardan her birine erzak olarak ayda, iki müdü (her müdü 19 sag) buğday ve belli bir miktar zeytinyağı** verilmesi de zorunluydu. Daha sonra cizye miktarı mükelleflerin konum ve güçlerine göre yeniden düzenlendi. Çok zengin olanlara her ay 4 dirhem verilmek üzere yıllık 48 ve orta halli olanlara iki dirhem verilmek üzere yıllık 24, daha zayıf durumda bulunanlara ayda bir dirhem verilmek üzere yıllık 12 dirhem cizye konuldu. Kadınlardan ve çocuklardan,

---

adıyla geçer. Peygamberimiz döneminde Necranlılar elçiler gönderip barış yoluyla İslâm devletine tâbi olmuşlardır. Daha sonra Hz. Ömer halife olunca tüm Arap Yarımdası'ndan gayri Müslim olanlar çıkarıldığı sırada bunlarda çıkarılarak toprak ve mülklerinin bedeli ödenerek Kûfe yakınında yine Necran adını verdikleri bir yere göçmüşlerdi. Günümüzde halkı Karmatiler mezhebine bağlı Şiilerdir.

(*) Ezrah Şam'ın güney tarafında ve Hicaz yakınında bir memleket olup yakınında olan Cerba ile beraber Peygamber zamanında H. 9 yılında barış yoluyla fetholunmuştur. Hz. Ali ile Muâviye arasındaki mücadeleler sırasında Amr bin el-As ile Ebû Musa el-Eşârî arasında cereyan eden olaylar Ezrah ile Cerba arasında olmuştur. *Kamûsü'l-Âlâm* (zm.).

(**) Asılda zeytinyağının miktarı üç kıst deniliyor. Kamus tercümesinde "kıst bir çeşit ölçüye denir ki, yarın sağ alır". Şeklinde açıklanmıştır.

sakat ve aciz olanlardan ve halkın arasına karışmayan papazlardan cizye alınmazdı. Cizyenin bu miktarı -özel bir şekilde cizye şartları belirlenmiş ülkelerden başka- her yerde geçerliydi. Nitekim Amr b. el-Âs tarafından Mısır halkıyla yapılan özel cizye anlaşmasında yaşlılarla kadınlar ve çocuklar hariç olarak, reşid olmuş zengin, fakir her Kıptî'nin her yıl iki dinar vermesi ve kendilerine gelecek Müslümanların üç gün misafir kabul edilmeleri vs. anlaşma şartları arasındaydı.

Bununla birlikte Müslümanların zaman zaman Irak'ta cizye halkıyla yaptıkları gibi, cizyeyi halkın kendi nafakalarından sonra ellerinde kalan miktarlara göre tayin ederlerdi. Söz konusu yarımadayı fetheden kişi Iyaz b. Ganem (H. 17/M. 639) kişi başına 1 dinar cizye koydurmuştu. Daha sonra halifelik Emevîlerden Abdülmelik b. Mervan'a geçince, bu vergiyi az görerek oradaki valisine bu konuda özel talimat gönderdi. Bunun üzerine nüfus sayımı yapıldı. Halkın hepsi işleyici sayıldı. Onlardan birinin yılda ne kadar para kazandığı hesaplanarak toplamdan yiyecek içecek elbise masrafları ve bayram günleri çıkarıldıktan sonra geri kalan miktarın 4 dinar olduğu anlaşıldı. Buna dayanarak adam başına 4 dinar cizye konuldu. Bütün halk bu konuda tek bir sınıf kabul edilmişti.

Cizye daha önce dediğimiz gibi gayr-i müslimlerden alınırdı. Bunlardan herhangi biri Müslüman olursa cizye üzerinden düşerdi. Bununla birlikte Abdülmelik b. Mervan zamanında buna aykırı durumlar olmuştur. Irak valisi olan Haccac b. Yusuf, gayr-i müslimlerden Müslüman olanlara da cizye koydu. Abdülmelik Mısır'da da aynı kuralın uygulanması için kardeşi olan Mısır valisi Abdülaziz'e emir verdi. Abdülaziz yakın adamlarından biri olan Abdülaziz b. Huceyre ile bu konuyu görüştü. Bu kişi valiye "Mısır'da böyle bir şeyi ilk yapan siz olmayınız, burdaki gayr-i müslimler kendilerinden papaz olanların cizyesini bile vermek istiyorlar. Kendi arzularıyla Müslüman olanlar üzerine cizye konulur mu? Böyle yapılırsa kimse Müslüman olur mu?" diyerek halifeden gelen emrin uygulanmasına engel oldu. Daha sonra Emevîlerden dindarlığıyla ünlü Ömer b. Abdülaziz halife olunca Irak'ta gayr-i müslimlerden

Müslüman olanlar üzerine konan cizyeyi kaldırdı. Bu tarihten sonra hiçbir Müslüman üzerine cizye konulmadı.

Arap putperestlerinden veya İslâmiyet'i kabul ettikten sonra tekrar dinden çıkanlardan başka, her ne mezhepten olursa olsun, gayr-i müslimlerin hepsinden cizye alınırdı. Sözü edilen putperestlerle mürtedlerden ise İslâmiyet'i kabul etmeleri veya savaştan başka bir şey kabul olunmazdı. Hıristiyanlarla Musevîler ve Arap olmayan mecusiler ve putperestler İslâm'ı kabul veya cizye verme veya savaşma şıklarından birini seçerlerdi.

Bu metotların konulmasından amaç Arap ulusunun birleştirilmesiydi. Bu yüzden Hz. Peygamber hayattayken Arap yarımadasında putperestliği tamamen kaldırmıştı. Hz. Ömer halifeliği döneminde orada bulunan Hıristiyan ve Musevîleri çıkardı. Yukarıda verdiğimiz bilgilerden anlaşılacağı üzere, cizye reşid olmuş sağlam ve sağlıklı erkeklerden alınıyordu. Bunun anlamı öldürme ve savaşmaya karşılık demektir. Yani cizye verilenler ne öldürülür ne de savaşa davet edilirdi. İstibdad zamanında Osmanlı devletinde gayr-i müslimlerden alınan askerlik bedeli bu cizyeye benzer. Askerlik bedeli gayr-i müslimlerin askerlik hizmetinden affedilmeleri için ödenirdi.

Haraç

Tarihî Gelişim

Haraç daha önce de belirttiğimiz gibi, toprak veya ürünlerinden alınırdı. Haraç vergi çeşitlerinin en eskisidir. Bunun aslı ve kaynağı insanların ülke toprağını padişah malı saymalarıydı. Bu inanışın kökleri oldukça eskidir. Tevrat'ta toprağın firavunlara nasıl geçtiğine dair birtakım açık bilgiler vardır ki "Tekvin"in 47. bölümünde ünlü kıtlık, detaylarıyla anlatılırken işaret olunur. Mısırlılar bu kıtlıkta aç kalınca ellerinde avuçlarında bulunan her şeyi Hz. Yusuf'a sattılar. Ellerinde topraklardan başka bir şey kalmayınca bunu da ekmeye karşılık Hz. Yusuf'a verdiler.

Toprak eski yurtların hepsinde bu şekilde hükümdarların

malı kabul edilmiş, halk onun gelirinden yararlanmıştır. Bu gelirden idarenin bir payı vardı ki, bunun adı haraçtır. Tatarlar içinde bir insan ayrı olarak sürü sahibi olabilirdi ancak aynı şekilde toprağa bağımsızca sahip olamazdı. Eski Cermenlerde de emir ve reislerden başka kimsenin toprak üzerinde mülkiyeti caiz değildi. Cermenlerde kabile reisi, araziyi ikinci yıl nöbetleşe olarak diğer ferde verilmek üzere bir yıllığına bazı kabile fertlerine taksim ederdi. Bu şekildeki bir parça arazi aynı birey üzerinde iki yıl kalamazdı. Buna benzer bir gelenek günümüzde bile bazı Slav toplumları arasında geçerlidir.

Romalılarda bu kuralı uyguluyorlardı. Mısır ve Şam bölgesinde de durum aynı idi. Buna göre vergi alırlardı. Her vilâyette haraç işlerinin gelir ve giderlerin kaydedildiği defterhâneleri vardı. Halktan veya idare edenler arasından bu dairelerde kâtibler, tahsildarlar ve çeşitli memurlar görevlendirilirdi. Irak'ta ve İran'da da bu usule göre hareket olunurdu. Esas olarak İranlılar da birçok kanun ve kuralı Romalılardan almışlardı.

Müslümanlar Şam, Mısır ve Irak bölgelerini ele geçirince Rumlar ve İranlıların söz konusu yerlerde daha önce kurdukları divanları olduğu gibi kabul ederek hiçbir değişiklik yapmadılar. Bu dairelerde çalışan memurlar yerli Hıristiyan halkla mecusilerden oluşuyordu. Müslüman idareciler bunları oldukları gibi yerlerinde bıraktılar. Mısır'daki haraç divanı memurları Mısır'ın yerli halkı olan Kıptîlerdi. Kayıtları kendi dilleriyle tutarlardı. Şam bölgesinde bulunan haraç dairesinin memurları da Rumlardandı. Onlar da kayıtları Rumca tutuyorlardı. Irak'taki divanlarda ise resmi dil Farsçaydı. İslâm'ın ilk yıllarında Müslümanlar dünyadan çok ahirete yöneldiklerinden fetihlerle ele geçirdikleri topraklar üzerinde amaçları mülk edinme olmadığını göstermek için, yerli görevlileri ve sistemi olduğu gibi kabul ederek yalnızca denetlemekle yetiniyorlar, vergileri düzenli toplamanın dışında mahalli idareci ve memurlara müdahale etmiyorlardı. Ancak zamanla idare Emevîlere geçip de Müslümanlar göçebeliğin basit ve sade yaşamından medeniyetin gösterişine ve ümmiyet (okuma yazma bilmeme) devrinden okuyup yazma devrine geçince Araplar ve mevalilerden

yazma ve hesap işlerinde usta ve yetenekli memurlar yetişince söz konusu divanların dili de Arapça'ya çevrilmiş ve görevler de Müslüman memurlara verilmiştir. Bunu ilk uygulayan Emevî halifelerinden Abdülmelik b. Mervan (H. 81/M. 700) idi. Bu tarihten sonra haraç dairelerinde artık Arapça kullanılmıştır. Büyük olasılıkla haraç divanlarındaki bu devrim Abdülmelik devrinde başlamış sonraki halifelerce tamamlanmıştır. Mısır haraç divanında Arapça kullanımı ancak H. 87/706'de Velid b. Abdülmelik devrinde gerçekleştirilmiştir.

Hicaz divanı daha önce belirttiğimiz gibi Medîne'de Hz. Ömer'in kurduğu şekilde devam ediyordu. Bu divan bir çeşit tahsilat dairesine benziyordu. Bu divanın kayıt ve işlemleri sahâbenin isimleriyle kendilerine ayrılmış olan maaşlar ve sahâbenin sınıfları ve şam Mısır ve Irak bölgelerinden yerli askerlerin maaşları ödendikten sonra haraç ve cizye malından artan paranın Medîne'ye ulaşan malların kayıt ve hesaplarından ibaretti.

İlk dönemlerde haracın tarh ve dağıtımına tahsil ve zaptını bizzat halife gözetiyordu. Daha sonra Abbâsîlerde maiyette bulunan diğer daireleri de kapsayarak Bağdat'ta merkez daire olmak üzere, bir haraç divanı oluşturulup gözetimi halifeler dışında başka görevlilere teslim edildi. Söz konusu daire Saffah tarafından kurulmuş, görevleri de Bermekîlerin büyük babaları olan Halit b. Bermek'e teslim edilmiştir. Bu görevin Hâlid'e verilmesi Bermekîlerin hükûmet işlerine karışmaları ve devlet malını istedikleri gibi harcamaya yetki sahibi olmalarında ilk adımı oluşturmuştur. Bermekîler devlet gelir ve giderleri konusunda tam yetkili olarak istedikleri gibi davrandıklarından, haracı kendi çocuklarına ve adamlarına iltizam (kesenek) şeklinde ihale ederlerdi. Yahya b. Bermek, Abbâsî halifelerinin üçüncüsü Mehdî zamanında İran haracını iltizam etti. Zarar ettiğinden devletin istediği miktarı ödeyemedi. Bu tarihten sonra haraç divanı diğer hükûmet daireleri gibi vezirlerin yönetimine geçerek Abbâsîlerin zayıflayıp yıkılışına kadar böylece devam etti. Devlet işlerinin kontrolü eyalet valileri ve diğer emirlerin eline geçince halife Razıbillah zamanında (H. 322-329/M. 933-940) bu divanlarda kaldırılmıştı.

Haraç Miktarının Belirlenmesi ve Toplanması

Arabların haraç vergisini daha önce Rumlar ve İranlılar zamanında olduğu gibi bıraktıklarını yukarda belirtmiştik. Makrizinin açıklamalarından anlaşıldığına göre, Rumlar zamanında haraç "mukâseme" adını verdikleri tahmin ve takdir şeklinde konuluyor ve toplanıyordu. Yani bir köy mamur hale gelir ve halkı çoğalırsa haraç da o oranda artar. Aksi olursa o oranda azalırdı.

Şam bölgesinin haracı da bu şekilde takdir edilir ve toplanırdı. İranlılar ise İslâm'dan önce ortaya çıkan Kubâd b. Fîrûz* zamanına kadar belirtilen takdir şeklini kabul etmişlerdi. Kubâd İran tahtına geçince toprağın yüz ölçümüne göre haracı belirleyerek vergi toplayan olsun olmasın toprağın her cerîbine (bir cerîb 3600 arşın karedir) bir dirhem ve bir kafîz (ölçek) haraç koydu. Daha sonra Müslümanlar ele geçirilen topraklarda zaman ve durumun gereklerine göre, arazi haracında bazı değişiklikler yaptılar. Müslümanların toprakla ilgili bir kısım genel kanunları vardır. Bu kanunlara göre arazi yani toprak dört kısımdır:

Müslümanlarca diriltilen topraklar. Bunlar öşür topraklarıdır. Öşürü Müslümanların imamına aittir. İhya-i mevât (ölüyü diriltme) gibi düşünülür.

Sahipleri ona malikken Müslümanların olan topraklar. Bunlar asıl sahiplerinin hakkıdır. Bu da öşür arazisi sayılır.

Savaş yoluyla Müslümanların eline geçen topraklar. Bu toprak Müslümanlara ganimet olarak verilir. Bu da öşür arazisidir.

Sahipleriyle haraç ödemeleri karşılığında barış imzalanan arazilerdir. Bunlar haraç arazileridir. Bu gibi yerlerin haracı,

(*) Kubâd Sasani hükümdarlarındandır. Milâdî 490 yılında İran tahtına oturdu. Mazdek'in ortaya attığı eş ve mal ortaklığı mezhebini kabul edip halkı da özendirmeye çalışmıştır. Milâdî 498 yılında tahtan indirilip hapsedildi. 4 yıl sonra kız kardeşinin gayretiyle yeniden hükümdarlığa geçti. Bizans imparatoru Anastas ile Cezire bölgesinde savaşmış galip gelmişse de daha sonra Belîzar tarafından mağlup edilmiştir. 36 yıl hüküm sürdükten sonra milâdî 531'de ölmüştür. Adaletiyle ünlü Nûşirevan bunun oğlu ve halefidir. Kubâd'ın egemenliği altında bulunan ülkelerde birçok tarihi bina ve eseri vardır. Rum tarihlerinde Kubâd (Cabadés) şeklinde geçer (zm.).

halkı Müslüman olsalar bile iptal edilmez ve kaldırılmaz. Buralara konulan haraç o yerlerin verimliliğine göre azaltılır veya arttırılırdı.

Müslümanlar Irak topraklarını ele geçirince Hz. Ömer buranın Sevad bölgesine, daha önce İranlılarca konulan haraç miktarında yani her cerîb için bir dirhem ve bir kafîz haraç koydu. Kafîz, cerîbin 1/10'u yani 360 zira karedir. Bununla birlikte Irak'ın bazı yerlerinde haraç miktarının ürünün çeşidine bağlı olması gibi başka bir metot da uygulandı. Hz. Ömer Irak'ta tahrir işlerine bakan sahâbeden Osman b. Hanif'e toprakların ölçülmesini emretti. Osman b. Hanif buradaki toprakları ölçerek bağ ve bahçelerin her cerîbine 10, hurmalıkların her cerîbine 8, şeker kamışı ekili olan toprakların her cerîbine 6, sebze bostanlarının her cerîbine 5, buğday tarlalarının her cerîbine 4, arpa tarlalarının her cerîbine 2 dirhem haraç konulmasını uygun bulmuş ve bu da Hz. Ömer tarafından uygun görülmüştü.

Irak toprakları Abbâsî halifelerinin ikincisi olan Mansur zamanına kadar yukarıdaki usul ve miktarlarda haraç vermeye devam etti. Mansur zamanında araziden elde edilen ürün, fiyatların çok düşmesinden dolayı haracı ödeyemeyecek bir duruma düşmüştü. Fırat ile Dicle arasındaki tarım arazisini oluşturan Sevad bölgesi harap olmuştu. Burada bir düzenleme gerekli görüldü. Halife Mansur haracın tesbitinde "mukâseme" yöntemini yani ürünün artması veya azalmasına göre çok veya az haraç belirlenmesi kuralını kabul etmek zorunda kaldı. Haracın miktarının belirlenmesi halifenin işiydi. Ancak haraç, ürünün yarısından fazla ve 1/5'inden az olamazdı.

Arazinin Mülkiyeti

Arazi yani boş toprak İslâm'ın ilk yıllarında olduğu gibi Müslümanların imamının yani devlet başkanının mülkü olarak devam etti. Evasî veya rızka vs. isimlerle bilinen, ancak burada açıklanmasına gerek görülmeyen bazı seçilmiş topraklardan başka, tüm topraklarda halk arazi üzerinde tarım yapar

ve ekip biçerdi. Hükûmet üründen pay alırdı. İslâm ülkelerinde milâdî 19. yüzyılın başlarına kadar bu şekilde devam eden bu sistem, bu tarihten itibaren Osmanlı ülkesinde ve özellikle Mısır bölgesinde yapılan faydalı ıslahat sonunda günümüzde daha uygun bir şekil aldı. Mısır valiliğinde bulunan Muhammed Ali Paşa bir çiftçinin kendi toprağına sahip olmazsa gereği gibi çalışmayacağını, bu nedenle ülkenin mali durumu ve servetinin istenildiği derecede güçlenip artmayacağını takdir etti. Mısır'a vali olduğu tarihlerde Mısır arazisi servet ve güç sahibi birtakım ileri gelenler tarafından iltizam usulüyle ele geçiriliyordu. Bunlar çiftçileri kullanarak araziyi ekip biçiyorlardı. Üründen hükûmetin hissesini verdikten sonra, geri kalanı kendileri alıyorlardı. Muhammet Ali Paşa Mısır bölgesini birtakım müdürlüklere ve müdürlükleri merkezlere ve merkezleri de nahiyelere bölerek hepsinde idari işlere bakmak üzere memurlar görevlendirip, vergilerin toplanması içinde tahsildarlar tayin etti. İltizam yöntemini kaldırarak her nahiyenin toprağını o nahiye halkına dağıttı. Bu şekilde iş yapabilir her çiftçi bir miktar toprağa kavuşmuş oluyordu.

Daha sonra Said Paşa Mısır hidivi tayin olununca 5 Ağustos 1858 tarihli ünlü layihasını yayınlatarak, halka toprakları mülk olarak verme işini tamamladı. Bu layihaya göre; toprak soydan soya geçen bir şer'î miras hükmünü alıyordu. Bu tarihten sonra toprak Mısır köylüsünün malı oldu. Osmanlı ülkesinin diğer yerlerinde de bu şekilde ıslahat yapıldı. Babıâlî Said Paşa'nın sözü edilen layihasını padişahın bir hatt-ı hümâyûnu ile onaylamıştı.

Devletin Haraçtan Topladığı Yıllık Gelir

Haraçtan her yıl toplanan gelirlerin toplamına "irtifâü'l-haraç" adı verilirdi. Bu toplamı kesin bir şekilde tesbit etmek güçtür. Çünkü bu yekûn zaman ve mekâna göre değişiyordu. Bunun dışında Arap tarihçileri haracın toplam gelirlerini belirttikleri zaman, çoğunlukla cizye ile haracı birbirine karıştırırlardı. Örneğin haracın irtifaı dediklerinde, bundan hem haraç hem ciz-

ye gelirlerinin toplamını kastederlerdi. Cizye gelirleri haraç gelirlerinden daha azdı. Artı olarak ondan daha az, sabit bir gelir kaynağı oluşturuyordu. Çünkü gayr-i müslimler zaman geçtikçe Müslüman oluyor ve cizye gelirleri de o oranda azalıyordu. Bundan başka söz konusu tarihçiler muhtemelen haraç gelirlerine öşür vs. gelirleri de katıyorlardı. Aşağıdaki miktarları Emevîler zamanında İslâm ülkesinde toplanan haraç gelirlerine örnek olması için kaydediyoruz: Hz. Ömer zamanında (H. 20/M. 642) Fırat ile Dicle arasındaki Sevad bölgesinin yıllık haraç geliri "120 milyon" dirhemdi. Bu gelir Abdullah b. Ziyad'ın valiliği zamanında (H. 62) 135 milyon ve Haccac b. Yusuf zamanında (H. 85) 188 milyona ulaşıyordu. Ömer b. Abdülaziz devrinde (H. 100/M. 718) 100 milyon dirheme indi. Daha sonra İbn Hubeyre askerin yiyecek ve mücahitlerin maaşı dışında 100 milyon dirhem haraç topluyordu. Daha sonra Yusuf b. Ömer haraç gelirlerinden hilâfet merkezine 60 milyon ile 80 milyon dirhem arasında bir meblağ gönderdikten sonra haraçtan geri kalan 16 milyon dirhemini yanında bulunan Şam askerine ve 4 milyon dirhemini beride (posta ve istihbarat dairesi) ve 2 milyon dirhemini beklenmeyen durumlar ve olaylar için sarf ediyordu. Geriye yanında 10 milyon dirhem kalıyordu ki bu da fakir çocuklara ve azatlı kadınlara harcanıyordu. Şu durumda o dönemde Irakın toplam haracı 100 milyon dirhem tutuyordu.

Mısır'a gelince bu bölgede Amr b. el-Âs'ın topladığı haraç geliri 12 milyon dinara ulaşmıştı. Makrizî'nin ifadesine göre söz konusu hasılat her adam başına iki dinar olmak üzere konulan yalnız cizye genel gelirleriydi. Yine Makriziye göre, Amr'dan sonra Said b. Ebî Sarh tarafından cizye olarak 14 milyon dinar toplandı. Mısır'ın haracı Emevîler zamanında azaldı. Hişam b. Abdülmelik hilâfete geçince H. 105-127 bu azalışı göz önüne alarak Mısır valisine yeni bir tahrir yapması emrini verdi. Vali bizzat toprağı ölçtürdü. Nil Nehri'nin yetiştiği topraklardan mamur veya metruk ne kadar yer varsa hepsini bu ölçüme dahil etti. Bu yerlerin miktarının -İslâm ülkesi ve nüfusu bölümünde belirttiğimiz üzere- 30 milyon fidan olduğu anlaşıldı. Bu hesaba göre toplanan haraç 4 milyon dinar tuttu.

Oysa o sırada ürünlerde ucuzluk vardı. Emevî halifelerinden Süleyman b. Abdülmelik zamanında (H. 97'de) Usâme b. Zeydin valiliğinde Mısır haracı 12 milyon dirheme indi. Bu tarihten başlayarak Mısır'dan alınan haracın miktarı zaman zaman değişiyordu. Ancak bu miktar gittikçe azalıyordu. Özellikle Abbâsîler devrinde Mısır hilâfet merkezinden uzakta kaldı. Bunların devrinde Mısır haracı 800 bin dinara kadar inmişti. Daha sonra Ahmet b. Tolun'un valiliği zamanında (H. 257/M. 870) ülkenin gelişmesine gayret ederek haracı 4 milyon 300 bin dinara kadar yükseltti. Oysa o sırada fiyatlarda ucuzluk vardı. 10 irdeb (Mısır'da kullanılan bir ölçü, eldeb de denilebilir) 10 erdeb buğday 1 dinara satılıyordu. Abbassiler devrinde Mısır haracı bu şekilde devam etmiştir.

Şam bölgesinde toplanan haraç Abdülmelik b. Mervan zamanında 1 milyon 720 bin dinar tutuyordu. Bunun 180 bini Ürdün, 350 bini Filistin, 400 bini Şam ve 800 bini Hımıs, Kınnesrin ve avâsım bölgesinin haracıydı.

Haracın Mültezimlere (Kesenekçi) İhale Olunması

Haraç iki şekilde iltizama (kesenek) verilirdi. Öncelikle vilâyetlerde görevli valilere iltizama vermek. Bu metot İslâm şerîatına göre batıldır. Çünkü valiye vilâyet işleri emanet olarak teslim edilir. Kanunen alınacak şeyi alır ve verir. Bu şekilde bir vali bir vekil demektir. Kendisine teslim olunan görevi en güzel şekilde yerine getirir, ancak diğer taraftan gelirlerde azalma olmuşsa bundan sorumlu olmaz ve böylece fazlalığı da kendisi alamazdı. İslâm'ın ilk yıllarında sahâbeler bu gibi iltizamı kesinlikle yasaklıyorlardı. Rivayete göre bir adam İbn Abbas'a giderek Basra'da bulunan Eyle bahçelerinin 100 bin dirhem bedelle verilmesini istemiş ibn Abbas söz konusu kişiye ceza ve başkalarına da ibret olması için yüz değnek vurduktan sonra, kendisini astırmıştı. Ancak daha sonra halifelik padişahlık şekline dönünce halifeler bu işte daha müsamahalı davranarak haracı valilerine belli bir miktar karşılığında ihale etmeye başlamışlardır. Valiler, Yahya b. Bermek vs.'nin yaptığı gibi, haracı

topladıkları ve taahhüt ettikleri bedeli ödedikten sonra, geri kalan parayı her ne miktarda olursa olsun kendileri için alıkoyuyorlardı. Daha sonra aşağıda gösterileceği üzere kaza (kadılık), hisbe (muhtesiblik), şurta (zabıta) memurlukları da haraç gibi iltizam olarak ihale edilmeye başlandı.

İkinci metot olarak; haracın mültezimlere ihalesidir. Bu mültezimler zengin veya güçlü kişilerdi. Haracı mütevelliden açık artırma biçiminde iltizama alırlardı. Örneğin bunlardan biri bir köyü veya bir vilâyeti iltizam ettiğinde, o yerleri eker biçer ve ürününü ayırır, içinden iltizam (kesenek) bedelini verdikten sonra, geri kalanını kendine alırdı. Toprağın bu şekilde iltizam ile ihalesi Müslümanların icat ettiği yeni bir şey değildi. Bu usul eski çağlarda Yunanlılar arasında da kullanılıyordu. Onlardan önce Romalılara oradan da Arablara geçmiştir.

İslâm ülkesinde toprağın iltizam olarak ihalesi yakın zamana kadar belirttiğimiz biçimde devam etti. Ancak bu durum zaman içinde çeşitli gelişmeler göstermiştir. Osmanlı Devleti'nde son döneme kadar geçerli olan iltizam usulü bu tür iltizamlardan biridir.

Haracın Ayrıntıları

İslâm devletlerinin gelir kaynakları arasında toprak haraç ve öşürü, sadakalar ve cizyeden başka, gemilerden alınan öşür ile madenlere ve çayırlara ve otlaklara konulan hums (1/5) darphâneler, gümrükler, çiftlikler geliri, su parası, tuzla, orman vs. gelirleri de vardı ki, bunlar da haraç çeşidi olarak kabül ediliyordu.

Gemilerden alınan öşür, İslâm ülkesinin bazı limanlarından geçen gemiler üzerine konulurdu. Söz konusu limanlardan geçen gemiler yükünün onda birini nakit veya mal olarak yerel hükûmete vermek zorundaydı. Yemen valileri bu vergiyi "ûd" ağacının çeşitleri ile kâfur, amber, sandal, tarçın vs. ürünleri taşıyan Hindistan'dan gelip Yemen limanlarına uğrayan gemilerden alırlardı. Abbâsî halifelerinden Vâsık zamanında gemilerden alınan öşür gemileri oldukça büyük bir yekûn tutmuştu.

Endülüs'teki Müslümanlar da Cebelitarık Boğazı'ndan geçen gemilerden giriş ve çıkışta bu vergiyi tahsil ederlerdi. Frenkler söz konusu limandan geçtikçe Endülüs'ün en güney noktasında bulunan Tarîf (bugünkü adı Tarifa) şehrinde gemi vergisini öderlerdi. Freklerin iddiasına göre buralardan ithal ve ihraç olunan mallara konulan vergiler veya bu vergilerin miktarı veya fiyat listesi anlamına gelen "tarîff" kelimesi sözü edilen "tarîf" teriminden bozulmadır. Çünkü zamanında söz konusu kentte ödedikleri gemi vergilerine "tarîf rüsumu" (yani tarîf vergileri) adını verirlerdi. Zamanla rüsum kelimesi terk edilmiş ve sadece "tarîf" kalmıştır. Oysa Arapça "ta'rîfe" kelimesi aslında yaklaşık olarak Frenklerin söyledikleri anlamı ifade eder. Şu durumda Frenkçe "tariff" kelimesinin Arapça "ta'rîfe" kelimesinden nakledildiği veya tarîf kelimesinin bozulmuş şekli olması akla uygun gelmektedir.

Madenlerden alınan humsa (1/5) gelince; hums toprak içinden çıkarılan maden vs.'den alınan vergidir. Maden iki çeşitti. Bir yeryüzünde bulunan sürme, tuz, zift, neft gibi madenlerdi ki, bunlar İslâm şerîatında pınarlardan akan sular gibi herkes için serbestti. Saklanıp karaborsa satılmaları uygun değildi. Halkın eşit olarak bunlardan yararlanmaya hakları vardı. Diğeri arzın içinde olup kazı yapılarak veya zahmet çekilmeksizin elde edilemeyen madenlerdir. Altın, gümüş, demir ve kurşun madenleri gibi. Bu tür madenler işletilerek gelirinin 1/5'i hazineye verilmek şartıyla isteklilere ihale olunurdu.

Darphâne gelirleri; daha önce "meskûkat" konusunda belirttiğimiz gibi, sikke ve akça basımından alınan 1/100'lük vergiydi ki bu yolla elde edilen gelir hazineye aitti. Endülüs'te Emevîler zamanında darphânenin yıllık geliri 200 bin dinara ulaşmıştı.

İslâm devletinde geçerli olan vergiler arasında "meks" (çoğulu müküs-gümrük) adıyla anılan diğer bir vergi daha vardı ki, günümüzdeki gümrük vergisi gibi, bu vergi de ticari malların çeşidine, dengine veya diğer şekil ve haline göre konulurdu. Bu meks veya müküs vergisi Arapların Cahiliye zamanlarında da vardı. Medîne'de Kıptî ve İranlı tüccardan ticaretlerinin onda biri gümrük resmi olarak alınırdı. Daha sonra Hz.

Ömer bu vergiyi olduğu gibi yürürlükte bırakmıştır. Bu vergi ancak, bir tüccar kendi ülkesinden diğer bir ülkeye gittiğinde alınırdı. Örneğin bir Şamlı tacir, bütün Şam bölgesini gezse kendisinden öşür veya gümrük vergisi alınmazdı. Ancak Mısır veya Irak'a giderse bu vergi kendisinden tahsil edilirdi. Bu gümrük resmi veya vergisi Hz. Ömer tarafından aşağıdaki gibi üç miktarda tayin olunmuştu:

1. Hıristiyan ve Musevîlerden öşürün yarısı yani her yirmi dirhemden bir dirhem,

2. Müslümanlardan öşürün bir bölü dördü yani her kırk dirhemden bir dirhem olarak. 200 dirhemden az değerde bulunan mal ve eşyadan vergi alınmazdı.

3. Reayadan olmayan Arap'tan tam öşür alınırdı. Bununla birlikte bu vergi dindar kişiler gözür de çirkin göründüğünden İslâm devletinde rağbet bulamadı. Geri kalan diğer vergi çeşitlerini bunlarla karşılaştırabilirsiniz.

Mukâtaalar

Mukâtaalardan gelen gelirler de haraca tâbi detaylardandır. Mukâtaa sistemi oldukça eskidir. Bunun kökü şudur: Bir hükümdar bir ülkeyi ele geçirip o ülkede düzenin devam etmesini arzu ederse, ülke topraklarını maiyetinde bulunan komutanlara savaş ve zahmetlerine karşılık bir ücret gibi pay ederdi. Frenkçe'de "mukâtaa" kelimesinin "ücret" anlamına gelmesi de bu görüşü desteklemektedir. Komutanlar da hükümdardan aldıkları araziyi, emirlerinde bulunan subaylara, subaylar da askere veya asker makamında olan kişilere dağıtırlardı. Hükümdar bu toprakları kumandanlarına verdiğinde, gerek savaşta gerek sulhta kendisine bağlı kalmalarını şart koşarlardı. Herhangi biri hainlik yapar, şartlara aykırı bir eylemde bulunursa arazi tekrar hükümdara dönerdi. Sadakatsizlik gösteren kimse küçük yaştaysa elindeki toprak subayına, subay ise komutanının eline geçerdi. Komutan ise hükümdara tekrar dönerdi. Bunun sonucu olarak toprak, -burada ayrıntısına gerek olmayan- birtakım şart ve yöntemlerle sürekli hükümdarların elinde bulu-

nurdu. Sonunda da hükümdar, halk ve asker, ülkenin savunmasında tek vücut olarak birleşirdi. Çünkü menfaatte ortaktılar. Mukâtaa usülü, İslâm'dan önceki dönemlerde Avrupa'da da yaygın olarak kullanılmış, yerli halkın kendi ülkelerinden Romalıları kovup çıkarmalarında etkin bir rol oynamıştır.

İslâm ülkelerine gelince: Buralarda mukâtaa sistemi yukardaki uygulamalardan daha farklıydı. İmam Ebû Yusuf'un ifadelerine göre; Müslümanların hâkimiyeti altına girip sahibi bulunmayan toprak -ki fetihten önce ülke hükümdarının malı olan veya savaşta sahibi ölmüş bulunan veya bataklıktan kurutulan vs. topraklar gibi- bu çeşit toprağın Raşid Halifeler tarafından arzu olunan kişilere, devlet hazinesine öşürü veya halifenin uygun bulmasına göre belli bir vergi ile, mukâtaa olarak verilmesi yasal kabul edilirdi. Hz. Ömer zamanında Sevâd bölgesi tarım toprağından (Fırat ile Dicle arasındaki arazi) bu şartlar altına giren yerlerin yıllık haracı 7 milyon dirheme ulaşmıştı. Hz. Ömer'den sonra gelen halife ve emirler onu takip ettiler. Hz. Osman zamanında sözü edilen mukâtaaların geliri 5 milyon dirhem tutmuştur. Daha sonra Cemâcim yılında (H. 82/M. 701) Abdurrahman b. Eşâs fitnesi sırasında* dîvân kayıtları yakıldığından herkes elinde mukâtaa olarak bulunan toprağın sahibi oldu. Emevîler ve Abbâsîler kendi akraba ve yakınlarına toprağı ikta' ederlerdi.[1] Ancak bunlardan haraç alınmazdı. Bu iki devlet zamanında asker maaş ve masrafları her yerde haraç gelirlerinden ödeniyordu. Ödemelerden sonra geri kalan meb-

(*) Hicret'in 75. yılında Haccac'ın Irak valiliği sırasında Abdurrahman bin Eşas isyan ederek etrafına topladığı Haricilerle Horasan'ı ele geçirdikten sonra Haccac'ın bulunduğu Irak bölgesine geçmiş, Kûfe'de galip gelerek güç ve kuvvetini iyice artırmıştı. Haccac, halife Abdülmelik bin Mervan tarafından gönderilen imdat kuvvetleriyle İbnü'l-Eşas'ın karşısına çıktı. Sonunda İbnü'l-Eşas'ın adamları dağılınca kendisi de kaçmak zorunda kaldı. Daha sonra Türk hakanına sığınmış ise de hakan, Haccac'ın tehditlerine karşı duramadığından kendisini kırk adamıyla beraber Haccac'a göndermiştir. İbnü'l Eşas H. 81 yılında Haccac'a götürülürken yolda kendini damdan aşağı atarak hayatına son vermişti. (*Ebu'l-Fida*) (zm.).

1 Ikta'lar genel olarak Islâm arazi ve vergi sisteminin teşekkülü ve Osmanlı devriyle karşılaştırılması için bkz. Halil Inalcık, *Osmanlı Imparatorluğu-Toplum ve Ekonomi*, (Istanbul, 1993), 15-31 (ng.).

lağ devlet hazinesine gönderilirdi. Mukâtaa toprakları ise sahipleri elinde kalır ondan bir şey alınmazdı.

Daha sonra egemenlik halifelerden Selçuklulara geçince mukâtaa usulü -askerin maaşı konusunda belirttiğimiz üzere- vezir Nizamülmülk aracılığıyla genelleştirildi. Bunlardan sonra gelen sultanlar özellikle Mısır'daki Eyyûbiler Nizamülmülk'ün koyduğu usule göre hareket ettiler. Sultan Selahattin egemenliği altında bulunan ülkelerin, özellikle Mısır bölgesinin her tarafını emrinde bulunan vali, subay ve askere mukâtaa şeklinde verdi. Daha sonra mukâtaa usulünde bazı değişiklikler yapılarak toprakların bir kısmı mukâtaa, diğer kısmı satılık, diğer bir kısmı da vakfolundu.[2] Makrizî kendi çağında (H. 9. yüzyılda) Mısır toprakları konusunda bilgi verirken diyor ki: "Mısır toprakları 7 kısımdı. Birincisi hükümdarın özel mülkleriydi. İkincisi, emir asker ve reislere ait mukâtaalardı. Üçüncüsü camiler, medreseler, hankâhlara vakfedilmiş olan topraklar. Dördüncüsü "ahbas" adıyla bilinen topraklar bu topraklar bazı kişilere bir mescide veya ona benzer yerlere hizmette bulundukları için bir gelir oluştururdu. Beşincisi hazineden satın alınmış mülk topraklardı. Bunlar satılıp alınabileceği gibi hibe ve miras olarak da geçerdi. Altıncısı güçsüzlüğünden dolayı ekilemeyen topraklardı. Yedincisi Nil suyunun yetişemediği yerlerdeki boş topraklardı."

Mukâtaalar iki çeşittir. Biri istiglâl* diğeri mülkiyet mukâtaalarıdır. Bunların ikisi de bayındırlık, verimlilik, barış veya savaşla alınması noktalarından toprağın çeşidine ve bütün bu şeylerde halifenin görüş ve arzusuna göre çeşitli hükümlere tâbiydi.

Abbâsîler zamanında devletin gelir kaynakları ve miktarı bu gelirlerin ülkenin zenginliğiyle olan ilgisi kitabımızın diğer cildinde İslâm ülkesinin mali durumu hakkında yazacağımız bölümde ayrıntılı incelenecektir.

---

2 Ayrıntılar için bkz. Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Devrinde Eyyûbiler Devleti (H. 569-589/M. 1174-1193)*, (İstanbul, 1983), 177-202 (ng.).

(*) "Galle" kelimesinden türeyen "istiglâl" kelimesi, kirası veya ürünü borca karşılık verilmek üzere bir mülkün rehine verilmesi. Galle ise gelir ve akaret kirası anlamındadır (ng.).

YEDİNCİ BÖLÜM

Posta, İstihbârat, Adliye ve Belediye Teşkilatları

Berit (Posta ve İstihbarat)

İslâm devletlerinde kurulan berit (posta) dairesi günümüzdeki posta idaaresi gibi değildi. O dönemde berit idaresinin müdür veya başkanı, günümüzdeki istihbarat dairesi başkanı veya müfettişlerine benzerdi. Berit reisi, halifenin veya emirin özel ajanı, gören gözü ve işiten kulağıydı. Bu durumda berit dairesi bugünkü anlamda bir istihbarat teşkilatı demektir.

Halifeler berit teşkilatı başkanlığına, akıllı, otoriter ve güvenilir kişileri tayin ederlerdi. Halifelerin valiler vs. ile muamelelerini berit başkanının verdiği raporlara göre düzenlenirdi. Kisra, berit teşkilatı başkanlığına kendi çocuklarından başka kimseyi tayin etmezdi.

Berit idaresi oldukça eskidir. İranlılarda ve Rumlarda da vardı. Müslümanlardan berit idaresini ilk kuran kişi Muâviye b. Ebü Süfyandı. Muâviye bu daireyi Şam'da kendisinden önce bulunmuş olan yöneticileri taklid ederek veya Irak'taki valilerinin görüş ve düşüncelerine uyarak kurmuştu. Berit ilk kurulduğu zaman amaç, Şam'da bulunan halifeyle Mısır, Irak ve İran'daki valileri arasında yapılan haberleşmenin süratli bir şekilde yapılmasından ibaretti. Daha sonra bu memurluk ge-

nişleyerek valiler, saray adamları ve diğer hükûmet memurları hakkında tahkikat ve ihbarlarda bulunmak görevi de eklendi. Horasan'da Tahiroğulları devletini kuran Tahir b. Hüseyin, Horasan vilâyetinde valiyken bağımsızlık sevdasına düşerek söz konusu kentte yedinci Abbâsî halîfesi Me'mûn'un adına hutbeyi kesince berit memuru kendisini sorguya çekti. Tahir hutbenin okunmamasının bir unutkanlıktan kaynaklandığını söyleyerek bunun halîfeye bildirilmemesini rica etti. Ancak bu durum üç kez tekrarlanınca berit memuru kendi yerinden korkarak vali Tahir'e "Burası ile Bağdat arasında tüccarlar arasında sürekli mektuplaşmalar olur. Benden başka birinden halîfe bu işi haber alırsa benim makamım tehlikeye düşer" uyarısıyla olayı halîfeye bildireceğini söylediğinden Tahir "peki yazabilirsin!" demiş memur da durumu halîfe Me'mûn'a bildirmişti.

Berid idaresi valilerle halîfe arasındaki bağlantıyı oluşturuyordu. Halîfeden gelen emirler valilere ve valilerin durumu da halîfeye bu idare aracılığıyla ulaştırılırdı. Berit reisleri; asker, devlet malları, hükûmetle ilgili diğer işler hakkında karar verme, düzenleme yapma vs.'den dolayı devlet tarafından görevlendirilmiş müfettişler konumundaydılar. Bir vali ile halîfe arasında ilişkiler bozulup da vali bağımsızlığını ilan veya temerrüdde bulunmak isteyince halîfeye postayı yani haberleşmeyi keserdi. Nitekim Me'mûn babası Harûnürreşîd'in hayatında Horasan valisiyken babasının ölümünden sonra halîfelik makamına geçen erkek kardeşi Emin'in kendi bîatını tanımayıp oğlu Mûsa'yı veliahd tayin ettiğini işitince Emin'in adını tırazdan çıkarmış ve kendisiyle yapılan haberleşmeyi de kesmiştir.

Abbâsîler diğer halîfelerden daha çok berit idaresine önem vermişlerdi. Üstelik bunlardan birinin valilerle diğer memurların ve reayanın durumlarını anlamak için kendisi bu idarenin başkanlığını üzerlerine aldıkları da rivayet olunmuştur. Muhtemelen bu berit idaresi aracılığıyla sıradan halkın durumunu araştırmak derecesinde ileri giderlerdi. Halîfelerden bazıları bu izleme ve gözetleme için açıkça memurlar bile görevlendirirdi. Vezirin refakatine böyle bir ajan görevlendirilirdi. Vezir bu ca-

sus veya ajan hazır olmadan hiçbir kimseye iyilikte bulunamaz, hiçbir kimseyle görüşemezdi. Vezirin her hareketi casus tarafından halifeye haber verilirdi. Kadı naib (vekil) vali gibi memurların yanında da böyle ajanlar bulundurulurdu. Abbâsî halifelerinin ikincisi olan Mansur şöyle demişti: "devletin erkânı olmak üzere dört namuslu adama ihtiyacım var. Devlet işleri ancak bunlarla güzel idare olunur. Biri doğruluktan ayrılmayan kadı. Diğeri zayıfın hakkını kuvvetliden almaya gücü yeten otoriter zabıta görevlisi, üçüncüsü halka zulüm yapmadan devlet mallarını en güzel şekilde toplayan haraç reisi..." Mansur bu son söze gelince şahadet parmağını üç kez dişleri arasına alarak her seferinde "Aaah... aaah" diye söylenmiş. "Ey müminlerin halifesi dördüncüsü kim?" diye sorulunca Mansur "Bu üç memurun durumunu doğru olarak haber veren bir istihbarat şefi" demiş.

Bundan anlaşılıyor ki, o zamanki berit nazırları veya şefleri günümüzdeki istihbarat görevlileri gibiydiler. Berit reisleri ile halifeler veya valiler arasında aracı yoktu. Bir berit başkanı veya reisi bir konuyu arz ettirmek için halifenin sarayına gelince doğrudan doğruya huzura çıkar ve arz etmek istediği konuyu kendisi arz ederdi. Bu maruzat halife ile berit reisi arasında sır olarak kalır, açıklanması gerekirse berit reisi tarafından kendi düşüncesi ve görüşüne göre açıklanırdı.

Çoğunlukla sultanlar veya valiler berit reisleriyle kendileri arasında gizlice bir özel işaret (şifre veya parola) edinirlerdi. Sözü edilen sultanlar ve valiler berit reislerinden aldıkları mektuplarda bu işaret bulunmazsa -berit reisinin kendi el yazısıyla yazılmış ve mührü ile mühürlenmiş olsa bile- o mektuplara güvenmezlerdi. Çünkü mektupların baskı altında yazdırılmış olma ihtimali vardı. Nitekim Abbâsî Devleti'ni Abbâsîler adına kurulmasını sağlayan Ebû müslim Horasani, ikinci Abbâsî halifesi Mansur tarafından Horasan'dan Bağdat'a çağrılıp hayatından endişe ettiği zaman öyle yapmıştı. Ebû Müslim, Mansur'un daveti üzerine Horasan'dan ayrılınca emrindeki askerin komutanlığını vekâletle Ebû Nasr Malik b. Heysem'e teslim ederek "sana mektubum gelinceye kadar burada bekle,

eğer mektubum sana yarım mühürle gelirse o mektubu benim mühürlediğimi anlarsın. Bütün mühürle ulaşırsa o durumda ben mühürlemiş olmam" tavsiyesinde bulundu. Ebû Müslim Medâin'e varıp da öldürülünce Mansur, Ebû Müslim'in dilinden Ebû Nasr'a yanında bıraktığı malı ve serveti alıp beraber gelmesi emrini içeren bir mektup yazarak, Ebû Müslim'in mührüyle mühürledi. Ebû Nasr mührü tamam görünce Ebû Müslim'in o mektubu yazmamış olduğunu hemen anladı.

Berit idaresi büyük ve önemli bir idareydi. Beridin reisliğinde veya nazırlığında bulunan kişi, birçok memura muhtaç olduğu gibi, bunların bağlılıklarını ve sadakatlerini sağlamak için kendilerine bol maaşlar verilmesi gerektiğinden büyük harcamalar yapıyordu. Yolların yol kesicilerden, hırsızlardan ve düşman saldırılarından korunması, gerektiğinde karadan ve denizden ajanlar gönderilmesi, berit nazırının görevleri arasındaydı. Sınırlar ve kumandanlarının ve valilerinin mektupları bu daireye teslim olunurdu. Berit dairesi bu mektupları en kısa yol ve en çabuk vasıtayla yerli yerine ulaştırmak zorundaydı.

Berit Yolları

Beridin hilâfet merkezinden ülkenin diğer yerlerine, buralardan da yabancı yakın ülkelere bitişik birçok yolları vardı. Her yol belli duraklara bölünmüştü. Her durakta atlar ve hecin (tek hörgüçlü hızlı bir deve cinsi) develeri bulunuyordu. Posta sürücüleri süratle yol almak için yorgun bineklerini her durakta dinlenmiş bineklerle değiştirirlerdi. Arabalar çoğunlukla posta taşımacılığında hecin develeri kullanırlardı. İranlılar ise at kullanıyorlardı. Abbâsîler zamanında posta yolları 930'a ve posta nakliyatı için kullanılan hayvanların fiyatı ile yem masrafları, sürücü vs. görevli personelin maaşları vs. yıllık 159 bin yüz dinara ulaşmıştır. Emevîler zamanında Sevâd bölgesinden toplanan haraç konusunda -daha önce söylediğimiz gibi- Emevîler devrinde berid idaresine 4 milyon dirhem harcanıyordu. Bu meblağ Abbâsîler devrindeki giderlerin iki katıdır. Bu durum Emevîlerin saltanatlarını güçlendirmek için oldukça fazla

para sarf ettiklerine dair daha önce de birkaç kez tekrarladığımız bilgileri desteklemektedir.

Posta katarı (kafilesi) birden elliye kadar değişen sayıda hayvandan oluşuyordu. Çok kere posta atları halife veya valiler tarafından çağırılan kişilerin çok çabuk gönderilmeleri amacıyla hazır tutulurdu. Bu çabukluk yolun ve hayvanın çeşidine göre farklıydı. Hayvanların boyunlarına çanlar ve küçük çanlı gerdanlıklar konurdu ki, bunlar sallandıkça uzaklara kadar sesleri giderdi. Buna "posta patırtısı" derlerdi. Kimi kez postalar deniz yoluyla da gönderilirdi.

Postayla haberleşme araçlarından hayvanlar üzerinde karadan ve gemilerle denizden mektuplar götürmenin dışında "sâî" ler (hızlı yürüyen) de görevlendirilebiliyordu. Bunlar çabuk yürümeye ve dayanıklılığa alışmış hazır adamlardı. Üç günlük yolu bir günde alırlardı. Taşra halkı bu işi yapmada kentlilerden daha yetenekliydi. Abbâsîler devrinde böyle hızlı adamları ilk görevlendiren kişi Büveyh ailesinden Irak valisi Muîzü'ddevle idi. Bu zat kardeşi İsfehan emiri Rüknüddevle'ye gelişmeler konusunda çabuk bilgi ulaştırabilmek için Bağdat'ta sâîlere ait bir idare kurdu. O devirde biri Fazl, diğeri Merüş adında hızlı yürüyen iki postacı çok meşhur olmuştu. Bunlar çabuklukta tüm diğer habercileri geride bırakıyorlardı. Bunlardan her biri günde kırk fersah yani yüz kırk mil yol alabiliyordu.

Bu metodlar dışında, haberleşme içinde posta güvercinleri de kullanılıyordu. Bu tür güvercinlerin büyük önemi vardı. Aslında güvercinle haberleşme yöntemi daha önceki toplumlarca da bilinen ve kullanılan bir yöntemdi. Ancak Müslümanlar bu işi oldukça geliştirmişler ve diğer milletlere göre daha fazla önem vermişlerdir. Bu konuyu *el-Hilal* gazetesinin onuncu yılı, 7. sayısında ayrıntılı olarak ele aldık.

Söz konusu devirlerde haber ulaştırılması için kullanılan metotlardan biri de şöyleydi: Haber bir kâğıda yazıldıktan sonra bir kamışın ucuna asılırdı. Kamışta bir tutam otun üzerine dikilerek ırmağa bırakılırdı. Ot, suyun akışına göre yüzerek alıcının bulunduğu yere kadar gönderilirdi. Haberi bekleyen kişi ırmak kenarında bekler ve gelen kamışı alırdı. Bir başka

metot da okla yapılan haberleşmeydi. Haber ve bilgiler bir ok üzerine yazılarak atılırdı. Bu metot çoğunlukla kuşatma zamanlarında diğer araçların işlemediği zaman kullanılırdı.

Haberleşme işlerinde, sözünü ettiğimiz bu hızlı yürüyen görevlilerden başka "şuûzî" adı verilen bir memur da kullanılırdı. Bu memur valiler tarafından haber için gönderilen özel memur sıfatını taşırdı. Haberleri zamanında öğrenme ve araştırma için özel olarak görevlendirilen kişilere de "kühbânlar" adı verilirdi ki bunlar da berid memurları sınıfına giriyorlardı. Postayla gelen torbaları halkın önünde açma görevini yapan özel memurlar da vardı. Posta torbaları deriden yapılırdı. Bu torbalara mektuplar konduktan sonra ağızları gönderenin mührüyle mühürlenir ve alıcısına gönderilirdi. Alıcı ya kendi eliyle veya görevlendirdiği memuruyla mührü açtırırdı.

Kaza (Yargı ve Yargılama) - Tarihî Gelişim

İslâm'dan Önce Yargı

Halk arasında olan anlaşmazlıkların çözülmesi için uğraşan makama "kaza makamı" denilir. Kazanın tarihi oldukça eski dönemlere ulaşır. İnsan yaratılışından beri kendisiyle diğer insanlar arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkları çözüp ortadan kaldıracak bir başka kişiye her zaman ihtiyaç duymuştur. Kabilelerin kadıları o kabilelerin en akıllıları ve büyükleriydi. Bunlar aynı zamanda kabilenin hükümdarları ve beyleriydiler. Bir insan akıl ve kuvvet bakımından toplum içinde sivrilince kabilesinin hâkimi ve kadısı olur böylece ortaya çıkan davalara da kendisi bakardı. Göçebelik çağını yaşayan tüm toplumların durumu böyleydi. Araplar da Cahiliye döneminde benzer durumdaydılar. Akıl ve gücüyle kendini göstermiş, tecrübeli ve bilgili büyüklerine davalarını arz ederlerdi. İslâm'dan önce bu tür hâkimler arasında birçok kişi ün kazanmıştır. Bunlardan her biri kendi kabilesinde kadılık yapardı. Temim kabilesinden Hâcib b. Zerare, Akra' b. Hâbis, Sakîf kabilesinden Gaylan b. Mesleme, Kureyş kabilesinden Hâşim b. Abdimenaf, Abdülmuttalib b. Hâ-

şim, Hz. Peygamberin amcası Ebû Tâlib, Âs b. Vâil, Benî Esed kabilesinden Rebîa b. Cezzar vs. bu şekilde ün yapmış kadılardan bazılarıdır. Bunlardan başka bazı kadılar tüm kabileler arasında ünlenmişlerdi. Araplar kâhinlere, müneccim ve falcılara da davalarını arz ederler ve çözüme kavuşturmalarını isterlerdi.

İslâm'da Yargı ve Yargılama (Kaza)

İslâm'da yargı işlerini ilk uygulayan bizzat Hz. Peygamber idi. Daha sonra peygamberin halifeleri bu görevi sürdürdüler. Kural olarak, yargılama işi halifenin görevleri arasındadır. Bu yüzden İslâm'ın ilk yıllarında halifeler bizzat bu görevi yürütürlerdi. Daha sonra İslâm devleti genişleyip işler ve görevler çoğalınca halifeler, gerek halifelik merkezinde gerekse diğer merkezlerde insanların davalarını görmeleri için özel memurlar görevlendirmek zorunda kaldılar. İslâm'da bu uygulamayı ilk başlatan halife Hz. Ömer'di. Sahâbeden Ebudderda'yı kendisiyle beraber Medîne'ye; Şurayh'ı Basra'ya; Ebû Musa el-Eşarî'yi Kûfe'ye kadı olarak gönderdi. Hz. Ömer o günlerde Ebû Mûsâ'ya yargılama kurallarıyla ilgili ünlü mektubunu yazmıştır. Bu mektup aynı zamanda İslâm hukukunun (fıkıh) temelini oluşturur. Günümüze kadar İslâm yargı sisteminin genel esasları da bu mektupla belirlenmiştir.

Mısır'da kadı görevlendirmek veya atamak valilerin yetkileri arasındaydı. Bu yetkinin valilere geçmesinin nedeni de şu olaydır: Hz. Ömer Medîne, Basra ve Kûfe'ye kadılar gönderdiği gibi, Mısır'a da göndermek istemiş; Amr b. el-As'a, Ka'b b. Yesar'ı kadı tayin etmesini yazmıştır. Ka'b, Cahiliye Dönemi'nde kadılık yapmış birisiydi. Bir kadının vereceği hükümlerin her açıdan adalet ve doğruluğa tamamen uygun olması çok güç olduğundan kadı olmayı kabul etmedi, "Cahiliye Dönemi'inde kadılık yaptım İslâmi dönemde tekrar yapmam" dedi. Bunun üzerine Amr b. el-Âs, Osman b. Kays'ı Mısır'a kadı tayin etti. İslâm devleti Abbâsîlere geçinceye kadar Mısır kadıları Mısır valileri tarafından görevlendirilirdi. Abbâsîler halifelik makamına geçince Mısır'daki güçlerini artırmak istediklerinden kadıların tayinini halifeler kendileri

yapmaya başladı. Bu şekilde Mısır'da görevlendirilen ilk kadı Abdullah b. Lehîa el-Hadramî idi. H. 155 yılında Mansur tarafından görevlendirildi. Bu tarihten günümüze kadar (M. 1901) Mısır'a kadı tayin etme yetkisi halifelerin elindeydi.

Kaza teşkilatının oluşmaya başladığı ilk yıllarda, vilâyetlerin her birine bir kadı gönderilirdi. Zamanla ülke genişleyip geliştikçe her yerleşim yerine bir kadı tayin edilmeye, üstelik büyük kentlere birden fazla kadı gönderilmeye başlanmıştır. Bunların hepsi de yine bizzat halifece görevlendirilirdi. Abbâsîlerden Harünürreşîd zamanında Bağdat kenti oldukça büyümüş ve gelişmişti. O tarihte ünlü kadı Ebü Yusuf[1] erdem, kültür, derin bilgi ve güçlü sezileriyle sivrilmişti. Harünürreşîd bu yüzden kendisine son derece saygılı davranırdı. Bu saygının bir göstergesi olarak ona kâdılkudât (kadıların kadısı veya şeyhülislâm) adını verdi. Ebü Yusuf bu isimle lâkaplanan ilk kadıdır. Kendisi yüce himmet ve iktidar sahibi bir kişi olduğundan kendisine verilen makama büyük hizmetlerde bulundu. Âlimlere özel elbiseler yaptırtarak halktan ayrı, özel bir giysi giymelerini emreden ilk kişi de Ebü Yusuf idi. Ebü Yüsuf'tan sonra gelen kâdılkudâtlar, Bağdat kadılarını, daha sonra bütün ülke kadılarını tayin etmeye başladılar. Endülüs ve Mısır'da Abbâsîlerle çağdaş olan veya daha sonra gelen halifeler bu konuda Abbâsîlerin yolunu izlediler.

İslâm'ın ilk yıllarında kadıların görevi; kişiler arasında olan davaları görüp çözmekten ibaretti. Daha sonra halifelerin diğer işlerle meşgul olmalarına bağlı olarak, duruma göre başka birtakım işlerle de uğraşmaya başladılar. Zamanla Müslümanların genel hukukuyla ilgili tüm işleri görüp gözetmek de kadıların görevlerine eklendi. Sonraki dönemlerde, yollar ve binaları kontrol, gibi belediye işleri de kadılara havale edildi. Bazı halifeler kadıların görev alanlarını daha da genişletmişlerdir. Öyle ki savaşa gönderilen askerlerin komutanlığını bile kadıya verenler olmuştur. Yahya b. Ektem, Me'mün zamanında yazın Rum ülkesine gönderilen ordunun kumandanı yapılmıştı. En-

1 Ebû Yusuf Ya'kub bin İbrahim b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî (ö. 182/798). Ebû Hanîfe'nin önde gelen öğrencisi, müctehid, hukukçu ve ilk kâdılkudât (ng.).

dülüs halifelerinden 3. Abdurrahmanın kadısı Münzir b. Said de aynı göıevi yapıyordu. Fâtımî halifelerinden Azizbillah, kadı Ali b. Nu'man'a Mısır kadılığını verdiği zaman Şam, Haremeyn, Mağrib ve ülkenin diğer kadılıklarını, hatipliklerini, imamlıklarını ek memurluk olarak kendisine teslim ettiği gibi, altın ve gümüşün ayarını, kile ve terazilerin doğruluğunu kontrol etme görevini de ona vermişti.

Fâtımîlerden Mustansır zamanında kadılık memuriyeti H. 441/M. 1049 yılında Ebû Muhammed el Baruzî'nin eline verilmiş vezirlik memuriyeti de ek bir görev olarak kendisine teslim olunmuştur. Bu iki görevi üzerinde toplayan ilk kişi bu zattır.

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılıyor ki, kaza mansıbı veya memurluğu son derece geniş görevleri içine alan bir görevdi. Yine anlaşılıyor ki bu memuriyet her yüzyılda aynı kapsamda olmayıp devletlere göre değişiklikler göstermiştir. İslâm'ın ilk yıllarında halifeler kendi soylarından olan Araplardan veya kendilerine çeşitli yollarla bağlanan kişilerden aldıkları maaş ile kanaat edeceğine güvendikleri kişilerden başka kimseye kadılık görevini vermezlerdi. Daha sonra halifelik, saltanata dönünce bu noktaya eski özen gösterilmemeye başlandı. Zamanla yönetim Arap olmayan insanlara geçince kadının görevi yavaş yavaş hasımlar arasında ortaya çıkan davaların çözümüne, şahsî hukuk hakkında hüküm vermekle sınırlı kaldı. Sonunda günümüzdeki şer'î mahkemelerde olduğu gibi şahsî hukukla sınırlandırıldı.

İslâm'ın ilk yıllarında kadılar halka açık meclis şeklinde davalara bakarlardı. Bunun içinde mescid veya camileri seçerlerdi. Davacılar kadıların yanına gelerek dertlerini ve şikâyetlerini bizzat anlatırlardı. Kadı da kararını halkın önünde açık bir biçimde verirdi. Yargılama vazifesi dinî açıdan oldukça zor, tehlikeli ve mânevi sorumluluğu yüksek bir görev olarak kabil edilirdi. Kadı bir yanlışlık sonucu olarak hak ve adalete aykırı vereceği bir hüküm ile kasıt olmaksızın bir hak sahibinin hakkını yok edip haklıyken zulmedebilirdi. Bu ise dini açıdan büyük bir tehlikedir. Bu yüzden birçok âlim ve dindar kişi kadılık gılama görevinden kaçınırdı. Yukarıda belirttiğimiz gibi Hz.

Ömer Mısır kadılığını Ka'b b. Yesar'a teklif ettiğinde bu kişi böyle bir azap ve vicdan sorumluluğundan ve Allah'ın huzurunda hesap vermekten kaçınarak kadılık görevini kabul etmemişti. Ünlü imam Ebû Hanife de ikinci Abbâsî halifesi Mansur tarafından kadı olarak görevlendirilmek istenildiğinde aynı düşüncelerle bu görevi kabul etmemiş ve şöyle demişti: "Allah'tan korkarak Allah'tan korkanlardan başka kimseye işleri teslim etme. Benden sürekli memnun kalacağınızdan emin değilim. Nerde kaldı ki benden öç almaya kalkışmayacağınıza güveneyim. Bir davada aleyhinize yargıda bulunmam gerek se yapacağım. Ama siz beni Fırat'a atıp boğmakla tehdit ederseniz bu bana kesinlikle etki etmez. Fırat'ta boğulmayı tam bir doğrulukla verdiğim bir hükmü geri almaya tercih ederim. Oysa maiyetinizde ayrıcalıklı muamele görmek isteyen birtakım kişiler var. Bu nedenle bu makam daha çok onların işine yarar ben ona layık ve uygun birisi değilim."

Kadılık görevi bir kişiye verildiği zaman o kişi bir tören alayıyla camiye götürülür ve orada görevlendirildiğine dair halife tarafından verilen "sicil" (berât) okunması töreni yapılırdı.

Mısır kadıları Şâfî mezhebinin doğuşu tarihinden itibaren bu mezhep kadılarından seçiliyordu. Bununla birlikte kadı diğer mezhepte bulunan kadılardan istediğini kendine vekil yapabilirdi. H. 525/M. 1130 yılında Fâtımî halifelerinden el-Hâfız b. Muhammed zamanında vezirlik makamında bulunan Ebû Ahmet b. el Efdal tarafından her biri dört mezhepten birine göre hüküm vermek üzere dört kadı tayin edildi. Daha sonra Memlüklular zamanında bu uygulamaya devam edildi.

Kadıya verilen maaşa gelince: Devletlere ve zamana göre farklı uygulamalar yapılmıştır. Hz. Ömer, Şureyh'i Basra kadılığına tayin ettiği zaman, kendisine her ay 100 dirhem nakit ile idaresine yetecek bir miktar buğday tahsis etmişti. Raşid Halifeler zamanında kadıların aylıkları bu ölçüde devam etti. Emevîlerde asker vs. devlet memurlarının maaşlarının artışı gibi kadıların maaşları da artırıldı. Abbâsîlerde, Mısır kadısının maaşı aylık 30 dinara ulaşmıştı. Bu maaşı ilk alan kişi halife Mansur'un görevlendirdiği İbn Lehia idi. Daha sonra

Me'mün devrinde kadıların maaşı daha da yükseltildi. O tarihte Mısır kadısı İsa b. el-Münkedir'e aylık 4 bin dirhem yani 280 dinar maaş verildi. Maaşın bu dereceye yükseltilmesinin özel bir amacı olmalıdır. Çünkü bu paranın üstünde 1000 dinar daha ödül verilmesi uygun görülmüştü. Bu tarihten 20 yıl sonra Mısır kadısının maaşı yılda 1000 dinara çevrildi. Bu kadar maaş alan ilk kadı H. 245 yılında Ahmet b. Tolun zamanında Mısır kadılığına tayin olunan Bekar b. Kuteybe idi. Fâtımîler devrinde ise kadının maaşı yılda 1200 dinara yükseltildi. O tarihlerde kâdılkudâtlık lakabı kullanılıyordu. Kadıya verilen erzak ve hediyeler maaşa dahil değildi. Kadı maaşları daha sonra Eyyûbîler devrinde ve onlardan sonraki devirlerde de bu şekilde devam etmiş olmalıdır.

Abbâsîler devrinde Bağdat'taki kadılara verilen maaşların miktarına ait hiçbir yerde bir kayıt, işaret ve bilgiye rastlayamadık. Ancak kazanın o tarihlerde iltizam (kesenek) olarak verildiğini gördük. Kadılar, kadılık memuriyetini halifeye veya valilere ödemeye söz verdikleri bir bedel karşılığında alıyorlardı. Bunun ilk uygulaması H. 350 yılında Buveyhîlerden Muizüddevle zamanında Abdullah b. Hasan b. Ebî Şurab'dır. Bu kişi yıllık 200 bin dirhem ödemek şartıyla Bağdat'ın başkadısı olmuştu. Daha sonra kadılık memuriyetinin iltizam şeklinde verilmesi bir gelenek olmuştur. Hisbe, (muhtesiblik memuriyeti), şurta (zabıta memurluğu) da iltizam yöntemiyle taliplilere veriliyordu.

Şikâyet Divanları (Dîvanü'l-mezâlim)[2]

Mezâlim (zulümden şikâyet) divanı: Bir dereceye kadar günümüzdeki istinaf mahkemelerine benzer. Bu kurumun amacı, kadılardan vs. görevliler hakkında halkın şikâyetlerini dinle-

2 Ortadoğu İslâm devletlerinde adalet kavramı, mezâlim divanlarının işleyişi ve adaletnâme geleneği ve tarihi gelişim için bkz. Halil İnalcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren Yay., (İstanbul, 2000) s. 75-190; Nejdet Gök, "Türk-İslâm Kültüründe Adalet Anlayışı ve Osmanlı Uygulamalarından Örnekler", *Türkler*, (Ankara, 2002), XI, 61-70 (ng.).

me inceleme ve çözüme kavuşturmaydı. Arablar, Cahiliye Döneminde de buna önem verdiklerinden, halka zulüm yapmayacaklarına, zulüm ve haksızlığa uğrayanları koruyacaklarına dair aralarında yemin ederlerdi. Nitekim Kureyş kabilesi İslâm'dan önce böyle yapmıştı. Kureyş arasında başkanlar çoğalıp da ihtilaf ve rekâbetler artınca, söz konusu kabilenin boyları bir yerde toplanarak zulmün ortadan kaldırılması ve zulme uğrayanların zalimlerden korunması konusunda anlaşma yaptılar. Bu meclis Hz. Peygamber 25 yaşındayken Mekke'de kurulan ünlü "hılfü'l-füdul" adındaki meclistir. Raşid Halifeler devrinde Hz. Ali'den başka hiçbir halife insanların şikâyetini dinlemek için mezâlim meclisi kurdurmadı. Çünkü İslâm'ın ilk yıllarında herkes, kendi özünde bulunan iman, insaf ve sorumluluk duygusunun bir gereği olarak, başkalarına zulüm ve haksızlık yapmaktan kaçınırdı. Özellikle Halifeliğin Hz. Ali'ye geçtiği kargaşa döneminde halkın şikâyetlerini dinleme ve çözüme kavuşturma konusu önem kazandı. Ancak bu dönemdeki şikâyelere bakma biçimi daha sonraki dönemlerdeki gibi de değildi. Hz. Ali halkın şikâyetini dinlemek için özel bir gün ve belli bir saat belirlememişti. Bir şikâyetçi yanına gelince onu dinler ve şikâyetini araştırarak sorunu çözer veya çözdürürdü. Haklının hakkını haksızdan geciktirmeksizin alırdı.

Daha sonra gelen halifeler de halkın şikâyetlerini dinlemek için özel bir gün tayin ettiler. Bunu ilk uygulayan, Emevîlerden halife Abdülmelik b. Mervan idi. Ancak Abdülmelik kendisine sunulan şikâyetler içinde çözülmesi zor bir konu olduğunda, o işi kadısı İbn İdris'e havale ederdi. Halkın şikâyetlerini bizzat dinleyen ilk halifelerden biri de Ömer b. Abdülaziz'di. Daha sonra şikâyetleri dinleme konusu Abbâsîlerin devrine kadar ihmal edilmiştir. Abbâsîlerden özel bir meclis kurup şikâyetleri dinleyen ilk halife Mehdi (H. 158-169/M. 774-785) dir. Daha sonra Hâdî, Hârünürreşîd, Me'mün aynı yolu takip ettiler. Abbâsîlerden bu yöntemi sürdüren en son halife ise Mühtedibillah (H. 255-256/M. 868-869) dır. Halifeler halkın şikâyetlerini bizzat dinlerler ve çözüme kavuştururlardı. Halk, vali ve mutasarrıflardan, vergi memurlarından, devlet

dairelerindeki kâtiblerden, bizzat ve halifelerin çocuklarından, ve kadılardan şikâyetçi oluyorlardı. Şikâyetleri görüp gözeten mahkeme veya kurum, günümüz istinaf mahkemesinden daha geniş yetkilere sahipti. Ayrıca yargılama gücü ve yaptırımı da daha etkili ve hızlıydı. Halifelerin bu şekilde gördükleri mezâlim olaylarına bir iki örnek verelim: Ömer b. Abdülaziz bir gün namaza çıkmıştı. Kendisine Yemenli bir adam rast gelerek "İmdat! zülme uğradım" dedi. Ömer, "sana kim zulmetti?" diye sorduğunda Yemenli; "Velid b. Abdülmelik köyümü elimden aldı" cevabını verdi. Olaya el koyan halife Ömer b. Abdülaziz derhal kayıt defterini getirtti. "Falan köyün falanın elinden Velid b. Abdülmelik'in üzerine geçtiği"ne dair kayıdı görünce, köyün sahibine geri verilmesini ve o adama verilen maaşın iki kat ödenmesini emretti.

Abbâsî halifelerinden Me'mün halkın şikâyetini dinlemek için pazar gününü ayırmıştı. Bir gün şikâyet meclisinden çıkarken üstü başı perişan bir kadınla karşılaştı. Kadının, Me'mün'un oğlu Abbas'tan bir şikâyeti vardı. Me'mün, Abbas'ı kadınla yüzleştirdi. Kadını haklı görünce lehine hüküm verdi. Abbâsî halifelerinden on dördüncüsü olan Mühtedi'den (255-256) sonra Abbâsî halifelerinden hiçbiri mezâlim meclisinde oturmadı. Bununla birlikte çoğunlukla bu konuların görülmesi işini kendi vezirlerine bırakıyorlardı. Örneğin Me'mun, çok kere bu işleri zamanında başkadı olan Yahya b. Eksem'e ve Mu'tasım da kendi devrinde Ahmet b. Davud'a bırakıyordu. Daha sonra valiler devletin otorite ve gücünü halifelerin elinden alınca mezâlim işlerini de kendileri görmeye başladılar.

Mısır'da halkın şikâyetine bakan ilk kişi H. 257/M. 870 yılında bağımsızlığını ilan eden Ahmet b. Tolun idi. Bu kişi mezâlim için haftada iki gün ayırmıştı. Kendisinden sonra gelen halefleri -Mısır, Fâtımîler tarafından ele geçirilip Kâhire kuruluncaya kadar- bu divanları dinleme işini adamlarına bırakıyorlardı. Fâtımîler Mısır'ı ele geçirince mezâlim divanlarına da gerekli özeni gösterdiler. İlk mezâlim divanını kuran ve davaları dinleyen kişi kumandanları Mısır fatihi ünlü başkomutan Cevher idi. Cevher gördüğü şikâyet mektuplarına verdiği ka-

rarı bizzat kendi eliyle yazardı. Cevher'den sonra Fâtımî halifeleri mezâlim işini başkadılara veya devletin ileri gelen adamlarına bırakırlardı. Daha sonra Fâtımîlerin egemenliği eski gücünü yitirip devlet işleri vezirlerin eline geçince, mezâlim işlerine bakmakta vezirlerin işi haline geldi. Bu vezirlerden birisi, Mustansır zamanında (H. 427-487) "emîru'l-cuyûş" (orduların başkomutanı) lakabını taşıyan Bedir Cemalî idi. Bu kişi divanda oturur ve mezâlimi bizzat dinler ve çözüme kavuştururdu. Daha sonra gelenler onun izini takip etmişlerdir. Mezâlim divanının kapısında bir münadi olurdu. Münadî "Kimin şikâyeti varsa gelsin!" diye bağırırdı. Şikâyeti olanlar divana gelir, şikâyetlerini bildirirler ve davaları görülürdü.

Adliye (Dâru'l-adl)

Mısır'ın yönetimi Eyyübilerin eline geçince mezâlim davaları için özel bir konak inşa etmişler ve buna "Dârü'l-adl" (adalet dâiresi) adını vermişlerdir. Nurettin Zengi, Eyyübilerden daha önce Şam'da böyle bir daire kurmuştu. Bu kişi Türk soyundandı. Eyyübiler bizzat adalet dairesinde bulunarak halkın şikâyetlerini dinleyip, araştırırlar ve çözüme kavuştururlardı. Daha sonra gelen Kölemen valileri de aynı şekilde hareket ettiler. Eyyübiler bu davaların görülmesine ve halk arasında hak ve adaletin yerleşmesine büyük önem verirler ve meclis-i kaza'ya (mahkeme-i kübra) özel bir saygı gösterirlerdi. Mezâlime baktıkları zaman saltanat tahtı üzerinde oturmazlardı. Tahtın yanında ayakları yere değecek bir halde bir kürsü üzerinde otururlardı. Sultan bu kürsüye oturunca sağ tarafında dört mezhebin başkadıları ve önünde hazine vekili ve diğer memurlarıyla muhafızlar, özel hizmetliler yer alırlardı. Bu arada şikâyetleri sultana okuyacak zat da hazır bulunurdu. Şikâyetler okundukça sultan kadılara veya komutanlarıyla ilgili konuları kendilerinden sorduktan sonra uygun gördüğü hükmü verirdi.

İslâm sultanları ve valileri halk tarafından sunulan şikâyetleri görüp gözetmek ve haksızlık suçlaması kendileri veya öz çocuklarının hakkında olsa bile o zulmü kaldırıp yok etmeye

olağanüstü gayret ederlerdi. İslâm tarihinde bununla ilgili olaylar çoktur. Halkta şikâyetlerini belli günlerde halife veya sultanlarına arz etmeyi alışkanlık haline getirmişlerdi. Üstelik bunu farz kabul ederlerdi. Bu yüzden eğer halife veya sultan belli günlerde bir veya birkaç kez davaları dinlemek için çıkmazsa, halk telaşlanır söylenmeye başlardı. Halifelerden bazıları bu şikâyetleri bir kısmı askerden şikâyet, diğer bir kısmı valilerden şikâyet, diğerleri de başka kişilerden şikâyet olarak değişik bölümlere ayırırdı.

Hisbe Teşkilâtı

Kaza gibi bir dinî görevdir. Hisbe memuru (vaya muhtesib) münkerâtı (şerîata aykırı işler ve eylemleri) araştırarak, yapanları suçuna göre cezalandırıp düzeni sağladıkları gibi, yollarda gelip geçene sıkıntı verecek şeyleri de kaldırırlar. Hamallar ve gemileri fazla yük almaktan men ederler. Yıkılmaya yüz tutmuş binaların sahiplerini uyarırlar, başkalarına zarar vermesi olası olan tehlikeyi ortadan kaldırırlar, okullar ve diğer eğitim yerlerinde denetlemeler yaparlar, öğrencilere dayak atan öğretmeleri cezalandırırlardı. Tüm bunlar dışında halkın genel menfaati ile ilgili konularla ilgilenirlerdi. Muhtesibler, yiyecek ve içeceklere hile karışmasını, eksik ölçüm âletleri kullanılmasını engellemek gibi, bugün belediyelere ait olan görevlere de bakarlardı. aslında bunlar kadıların görev alanına giren konulardandır. Ancak kadının makamını bu gibi işlerle meşgul etmemek için hisbe teşkilatını kurmuşlardır. Bununla birlikte gerek Fâtımîler, gerekse Endülüs Emevîleri, söz konusu görevleri çoğunlukla kadıların görevleri arasına koyarlardı. Daha sonra saltanat makamı halifelikten ayrılınca hisbe görevi de valilerin görevleri arasına girmiştir.

Hisbe dinî bir hizmet olduğundan bu göreve Müslümanların ileri gelenlerinden başka kimse tayin olunmazdı. İhtisab nazırı diğer vilâyet ve kasabalara ihtisab görevine bakmak üzere kendisi özel memurlar gönderirdi. İhtisab nazırı veya muhtesib her gün camide oturur ve adamlarını esnaf dükkânlarını

kontrole gönderirdi. Kâhire'deki muhtesib nöbetleşe olarak bir gün Kâhire Camii'nde bir gün de Füstat Camii'nde otururdu. Buradan adamlarını, kasab, ahçı dükkânlarının teftişine ve yük hayvanlarına fazla yük yüklenmesinin engellenmesi için gönderirdi. Hayvanlara fazla yük yüklenmesine izin verilmezdi. İhtisab memurları, su kırbasıyla su taşıyan sakalara kırba ve tulumlarını kumaşla örtmelerini emrederlerdi. Su için bir ölçü koymuşlardı. Bu ölçü her kovası kırk rıtıl (bir rıtıl 130 dirhemdir) olmak üzere 20 kovadan ibaretti. Sakaların mavi kısa şalvarlar giymelerine dikkat edilirdi. Yine bu maiyet memurları okulları dolaşarak öğretmenlerin çocuklara şiddet uygulamalarını ve özellikle öldürecek bir yere vurmaktan kaçınmaları için kendilerini uyarırlardı. Böylece ustalara, maiyetlerindeki çırakları baştan çıkarmamalarına dair öğüt ve uyarılarda bulunurlardı. Kötülükleriyle bilinenleri sürekli göz önünde ve kontrolde tutarlardı. Teraziler ve diğer ölçülerin doğru olmasına dikkat ederlerdi. "Dârü'l-ayâr" a (ölçüevi) bakmak ve kontrol etmek de muhtesibin görevleri arasındaydı.

Endülüs'de ihtisab görevine "hıttatü'l-ihtisab" adı verilirdi. Ve bir kadının (hâkim) kontrolüne bırakılırdı. Orada adet olduğu üzere, kadı ata binmiş olarak adamları yanında kendisini çevrelemiş bir biçimde, görevli bir memur ekmeğin ölçümünü yapan bir terazi taşır ve beraberce çarşılarda kontrol ve ölçüm yaparlardı. Kasablar et üzerinde etin fiyatını gösteren bir kâğıt (etiket) bulundurmaya mecburdu. Yazılı fiyattan fazlaya satarsa cezalandırılırdı. Erzak ve yiyecek satan esnafın konan fiyattan fazla bir parayla veya eksik ölçüyle satmamaları için gereğinde muhtesib tarafından özel bir şekilde bir çocuk veya bir cariye gönderilerek şüpheli dükkânlardan alışveriş yaptırılırdı. Eksik ölçü veya fazla fiyatla satanlar veya hile yapanlar bu şekilde ele geçirilirdi. Bu işe cesaret edenler herkese aynı işi yapmış kabul edilerek hak ettikleri cezalara çarptırılırdı. İhtisab görevlerine ait birtakım kanun ve nizamlar vardı ki, hukuk hükümleri nasıl öğretilip uygulanıyorsa, ihtisab hükümleri de öylece ders olarak okutulup uygulaması yapılırdı.

Şurta (Zabıta)

Şurta görevi de hisbe gibi kaza ile ilgili konulardandır. Bundan amaç kadıların verdiği hükümleri uygulamak veya suç oluşmasına engel olacak önlemleri alarak, suç işlemekten çekinmeyenleri uyarmaktan ibarettir. Şu durumda şurta (zabıta) yargılama işine hizmet eden bir görevdi. Suçluların suçlarının tesbiti işinde kadılara yardım ettiği gibi kadıların verdiği hükümlerin uygulanması için hükûmetin bir yürütme organını oluşturuyordu. Şurta reis veya müdürü, zina yapanlarla alkollü içki kullananlar hakkında şerîatça verilmesi gerekli olan cezaları (hudûd) uygularlardı. Bunun gibi şer'î işlerden olup makamlarına saygı olarak, kadılara verilmeyen diğer birçok konu da zabıtaya ait görevler arasına dahil edilmişti.

Daha sonra Bağdat'taki Abbâsî Devleti ve Endülüs'teki Emevî Devleti ve Mısır'daki Fâtımîler zamanlarında doğrudan doğruya suçlara bakmak ve şer'î cezalarını vermek görevi kadılardan alınarak zabıta reisine teslim edildi. Zabıta görevi de büyük memuriyet kabul edilerek büyük komutanlara ve halîfelerin yakın adamlarına veriliyordu. Endülüs'te zabıta yönetimi, biri büyük diğeri küçük zabıta olarak ikiye bölünmüştü. Büyük zabıta; ileri gelen adamlar, başkanlar, makam ve yer sahipleriyle ilgili işlere bakardı. Bu kişilerden veya yakınlarından veya adamlarından biri bir haksızlık ve zorbalıkta bulunursa onun cezasını verirlerdi. Küçük zabıta ise, sıradan halkın işlerine bakardı. Büyük zabıta reisi, hükümdarın kapısında kurulan bir sandalyeye otururdu. Yakın adamları etrafında yerlerini alırlardı. Reisten emir çıkmadıkça yerlerinden kımıldamazlardı. Zabıta reisliği makamı, vezirliğe veya hükümdarın hâcibliğine (mabeyncilik) bir geçiş makamı sayılırdı. Şurta reisine "sâhibü'l medîne" (şehir emini, belediye başkanı veya valisi) veya "sahibül leyl" (gece muhafızı) adı verilirdi. Ümera (tavaifi müluk) devletlerinde zabıta reisine vali, Afrika'da ise hâkim derlerdi. Elimizdeki bilgilerden anlaşıldığına göre, zabıta görevi kaza (yargılama görevi) ile başlamış ancak ondan ayrı bağımsız bir görev şekline Emevîler devrinde ulaşmıştır.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Bürokrasi ve Memurlar

Yazı ve Yazışma Divanı (Divanü'l-inşâ')

Kitâbet (yazı yazma): Cahiliye devrinde Araplar arasında birkaç kişiden başka okuyup yazan yoktu. Yazdıkları yazı da günümüzde bilinen Arapça harflerle yazılmıyordu. Araplar Musevîlerden aldıkları gelenek ve dinî işlerle ilgili konulardan biri olarak, yazılarını da İbranî alfabesiyle yazarlardı. Hz. Hatice'nin dayısı oğlu Varaka b. Nevfel, Araplar arasında İbranîce yazan birkaç kişiden biriydi. Bir diğer yazı şekli de Nebatça'ydı. Araplar Nebat alfabesini, milâdî 1. yüzyılda Romalıların zulüm ve işkencesinden kaçıp Hicaz bölgesine göç eden Nebatlılardan almışlardı. Bizce, günümüzde kullandığımız Arapça yazı bu Nebati yazıdan alınmıştır. Çünkü bu iki yazı arasında büyük bir benzerlik vardır. (Hatt-ı kûfî) kûfî yazıya gelince, bu hattı önceleri Irak bölgesinde Süryaniler veya Keldanilerce kullanılan "hatt-ı satrancîlî"den türemiştir. Bu yazı, Araplarca Arapça yazmak için iktibas edilerek, kullanımın etkisiyle değişikliğe uğramış ve sonunda bildiğimiz şekle dönmüştür. Söz konusu yazıya, kûfî yazı denilmesi de aslen Irak'tan ve İslâmiyet'ten sonraki bir zamanda türediğine dair olan iddiamızı da güçlendirir. Çünkü Küfe şehri İslâmî dönemde Müslümanlar tarafından kurulan kentlendendir.

İslâmiyet doğduğu yıllarda Araplar arasında okuma yazma bilenlerin sayısı 15-20 kişiydi. Bunların hepsi de sahâbedendi. Ali b. Ebî Tâlib, Ömer b. Hattâb, Talha, Osman, Ebû Süfyan ve oğulları Muâviye ve Yezit bunlar arasındadır. Ali, Osman, Zeyd b. Sabit, Abdullah b. Erkam, Hz. Peygambere kâtiblik yapmışlardır. Hz. Peygamber okuyup yazma bilmiyordu. Bu kişiler Hz. Muhammed'e gelen Kur'an âyet ve surelerini ve İslâm'a davet için o devrin hükümdarlarına gönderilen mektupları yazmışlardır. Bunlardan bazıları Hz. Peygamber'in özel kâtibliğini de yapıyordu. Bazıları Mekke'de halk arasında, diğer bazıları da kabileler arasında ve su başlarında, Ensarın evlerinde, kadın ve erkekler arasında kaydı istenilen konuları yazarlardı. Hz. Ebubekir halife olunca Hz. Osman ona kâtiblik yaptı. Halifelelik makamından valilere, kumandanlara yazılması gereken emirleri yazardı. O zamana kadar kâtiblik hükümet memurlukları arasında vazgeçilemeyecek bir makam olmuştu. Hz. Ömer halifeliğe geçince kendilerine ilk kâtiblik yapan Zeyd b. Sabit'tir. Daha sonra İslâm fetihleri yayılıp, çeşitli bölgelerde divanlar kurulunca Hz. Ömer her vilâyete o vilâyetin kitabet işlerine bakmak için bir kâtib tayin etti. Kâtib öncelikle askeri defterhâne ve hazine işlerini yazardı. Daha sonra Hz. Osman ve Hz. Ali'nin halifelik dönemlerinde ki, bu son halife ile Raşid Halifeler zamanı bitmiştir. Bu devirlerin hepsinde herhangi bir yerde, bir kâtibden fazla görevlendirme yapılmamıştır. Bu kâtib askerin maaşı ile isimlerinden ibaret olan hesapları, kayıt ve gerekli yazışmaları yapardı. Bununla birlikte diğeri hazineye ait konuların kayıt ve yazımıyla uğraşmak üzere iki kâtibin görevlendirilmiş olması da mümkündür.

Hilâfet Emevîlere geçince daha önce de söylediğimiz biçimde; devlet işleri çoğalıp çeşitlenince, çok sayıda kâtibin görevlendirilmesi de zorunlu hale gelmiştir. Bunun üzerine kâtibler beş sınıfa ayrıldı: Valilerle emir, hükümdarlar ve diğerleriyle yapılan haberleşmeleri yazmakla görevli "tahrirat kâtibi". Haracın gelir ve giderlerini kaydetmekle görevli "haraç kâtibi". Askerin isimleriyle vasıf ve derecelerini ve maaş miktarlarını, silah giderlerini yazmakla görevli "asker kâtibi". İnsanlar ara-

sındaki ilişkiler ve diyet kararlarını yazmakla görevli "şurta veya zabıta kâtibi". Kadılar huzurunda yapılan şartlar anlaşmalar ve bununla ilgili hükümleri kaydetmekle görevli "kadı kâtibi".

Divanü'l-inşâ'

Kâtiblerin en önemlisi tahrirat kâtibiydi. Bu kâtibler kâtiblerin en eski sınıfını oluşturur. Bunlara kimi kez "kâtib-i esrar" (sırlar kâtibi) adı verilir. Tahrirat kâtibi, halifenin eli ve kâtibi ve sırlarının ortağıydı. Nitekim Hz. Ömer, Hz. Ebubekir ve Hz. Osman da Hz. Ömer için öyle bir konumdaydılar. İslâm'ın ilk yıllarında halifeler bu memuriyete öneminden dolayı akrabalarından ve kendilerine çok güvendikleri yakın adamlarından başka kimseyi görevlendirmezlerdi. Halifelerin kitabeti Abbâsîlere geçince, ilk devirde kâtibler halifeler adına istedikleri gibi emir verip yasaklarlardı. Daha sonra kâtiblik görevi vezirlere geçti. Bununla birlikte vezirler yazışmaları kendi elleriyle yazmayarak günümüzdeki başkâtibler gibi yazışmalara imza atarlardı. Halifelerin yazışmalarına imza atan ilk vezir, Harûnürreşîd tarafından geniş yetkilerle donatılan Yahya b. Cafer Bermeki idi. Şikâyet veya maaş istemi konusunda kendisine bir dilekçe sunulunca, Yahya o dilekçeye kendi eliyle bir derkenar (çıkma) kordu. Ondan sonra gelen vezirler, sunulan şikâyet ve dilekçeler konusunda yapılması gereken işlemlere ait açıklamalar (şerhler) koymaya başladılar. Kimi kez yazışma divanı bağımsız bir vezirin emrinde bulunurdu. Abbâsîlerin son devirlerinde kâtiblik görevi, bağımsız bir memurluk yapılarak vezirlerin dışında bir başkasına teslim edildi. Bağdat'ta inşâ' divanı kâtiblerine "inşâ' kâtibleri", büyüklerine "inşâ' divanı reisi" veya "inşâ' divanı sahibi" veya "sır kâtibi" adı verilirdi. Bu dîvân vezirin emrinde olurdu. Ona "aziz divanı" da denmiştir. Yabancı hükümdarlar bu dîvân aracılığıyla halifelerle haberleştiklerinden dışişleri bakanlığı görevi de bu divanın elinde bulunurdu.

İmza, Derkenar ve Paraflar (Tevkî')

Günümüzdeki devlet dairelerinde tevkî' kelimesiyle imza kastedilir. Halifeler devrinde tevki'; halifelere sunulan dilekçeler üzerine yapılması gereken işlemleri veya verilmesi gereken cevabı içeren -bugünkü derkenarlar (çıkma) gibi-halife tarafından yazdırılan açıklama demekti. Bu açıklama inşâ' divanının başkanı veya onun vekili tarafından yazılırdı. Dîvân başkanı halifenin huzurunda bulunur, halife tarafından arzu edilen derkenarları -en kısa üslûpla - yazardı. Kâtiblik görevine, kalemiyle güçlü kişiler seçilirdi. Cafer b. Yahya Bermekî, Harünürreşîd'in huzurunda dilekçelere derkenarlar yazarak sahiplerine verirdi. Onun yazdığı derkenarlar fesâhat (dilde açıklık, pürüzsüzlük ve düzgünlük) ve belâgat (retorik/sözbilim, iyi konuşma) uzmanları yanında büyük önemi vardı. Bu derkenarlar bu işin uzmanları arasında dilden dile aktarılırdı. Her bir derkenar 100 dinara alıcı bulacak kadar değerliydi.

İslâm'ın ilk yıllarında halifeler bu derkenarları kendileri yazarlar veya kendileri söyler kâtiblere yazdırırlardı. İlk halifelerin yazdığı derkenarlar çoğunlukla bir ayet, hadis, bir hikmetli söz veya ünlü bir şiirden aktarılan beyitlerden oluşurdu. Sözü edilen derkenarlara bir örnek: Irak valisi Sa'd b. Ebî Vakkas ev inşaası için Hz. Ömer'den izin istemişti. Hz. Ömer yazının altına "sıcaktan ve yağmurun zararından seni koruyacak kadar bir bina yap!" diye yazmıştır. Hz. Ömer; Mısır valisi bulunan Amr b. el-Âs'ın bir yazısına şu derkenarı yazmıştı: "Emirin senin hakkında nasıl olmasını arzu ediyorsan sen de halk için öyle ol". Mervan b. Hakem'den şikâyet için Hz. Osman'a başvurulduğunda, Hz. Osman şikâyet mektubuna "Sana itâat etmezlerse yaptıklarından sorumlu değilim de!" anlamında olan ayeti yazarak Mervan'a göndermiştir. Hz. Ali kendi oğlu Hz. Hasan'dan aldığı bir mektup üzerine şu sözleri yazmıştır: "Bir ihtiyarın göz atışı ve kararı bir gencin ders vermesinden iyidir." Selman Farisî'den gelen ve Cenab-ı Hakk'ın kıyamet günü halktan nasıl hesap soracağı sorusunu içeren mektuba, Hz. Ali, "Ne kadar rızka kavuşmuşlarsa o kadar hesap verecekler" derkenarı ile cevap vermiştir.

Muâviye b. Ebû Süfyan'ın yazdığı derkenarlardan biri olarak, Abdullah b. Âmir tarafından gönderilen ve Taif'te bulunan bir malın kendisine verilmesi isteğini bildiren mektuba, Muâviye "Çok yaşayan çok görür" tevkisini yazmıştır. Yine buna benzer Ziyat b. Ebî Muâviye'ye bir mektup yazarak bu mektupta Abdullah b. Abbas'ın Muâviye'nin halifeliğini kötüleyip çirkin gördüğünü haber vermişti. Muâviye mektubun altına "Ebû Süfyan ile Ebû Fazl (yani Muâviye'nin babası ile Abdullah'ın babası) Cahiliye devrinde iyi dosttular. Bu dostluk ayaktadır. Senin tedbirsizliğin onu bozamaz" diye yazmıştır. Böylece Emevî halifelerinden Abdülmelik b. Mervan, Irak halkının itâatsizliğinden ve bu nedenle çektiği zahmetlerden söz ederek, Irak ileri gelenlerinin öldürülmesi için izin isteğini içeren ve Irak valisi Haccac'ın gönderdiği bir mektubun altına şu açıklamayı yazmıştır: "Vali uğurlu ve bereketli olursa dağınık olanlar bile birleşir. Uğursuz olursa kardeş ve dost geçinenler bile dağılır". Kendisine karşı başkaldıran Abdurrahman b. Eş'as'tan aldığı mektuba da "Kusurlarını tamir etmeye çalıştığım adam, ahmaklık ve alçaklıktan beni yıkmak isterse buna ne denir" anlamında bir beyt yazmıştı.

Kuteybe b. Müslim, Emevî halifelerinden Süleyman b. Abdülmelik'e bir mektup yazarak kendisini tahttan indirmekle tehdit etmişti. Süleyman mektubun altında şu anlamdaki dizeleri yazmıştır: "Ferazdak Mürabbaı öldüreceğini iddia ediyor. Müjde Murabbaa ki, çok yaşayacaktır." Kuteybe, Süleyman'a bir kez daha bu tehditi yazmıştır. Süleyman bu defa mektubun zeyline "Sabır ve beraber olursanız onların hile ve gadirleri size zarar vermez" anlamında bulunan ayeti yazmıştır. Valilerden biri, Ömer b. Abdülaziz'den bir kentte tamirat yapma izni istemişti. O da derkenarda cevap olarak "Şehri adalet ile bina et, yollarını zulümden temiz tut" diye yazmıştır. Aynı şekilde ırak valisi, Ömer b. Abdülaziz'e çeşitli şikâyetleri bildiren bir yazı göndermişti. Ömer bu yazının altına "Kendi nefsine hoş gördüğün şeyleri onlara da hoş gör. Böyle yaptıktan sonra eğer bir kusur görürsen o zaman ceza ver" derkenarını yazıp göndermiştir. Ömer b. Abdülaziz tarafından yazılan derkenarlar

da oldukça çoktur. Yezit b. Abdülmelik valinin zulmünden şikâyet eden bir adamın dilekçesine "Zulmedenler yakında nasıl bir inkılaba uğrayacaklarını yakında görecekler" (Şuarâ-227) ayeti kerimesini yazıp vermiştir.

Abbâsîlerin yazdığı derkenarlardan da birkaç örnek verelim: Ambar halkından bazıları, Halife Saffâh'a bir dilekçe sunarak inşaasını emrettiği bina için evlerinin alınıp, inşaata dahil edildiği halde kıymetleri kendilerine verilmediğini bildirerek şikâyette bulunmuşlardı. Saffah şikâyet mektubuna "Bu bina takvânın (günahdan sakınma ve züht) dışında bir şey üzerine kurulmamıştır" derkenarını yazarak ev bedellerinin ödenmesini emretmiştir. Küfe halkı kendi valilerinden şikâyeti içeren bir dilekçeyi halife Mansur'a arz ettiklerinde, halife Mansur "Siz nasıl iseniz idareciniz de öyle olur" tevki'ini yazmıştır. İhtiyacından söz ederek arzuhal sunan bir adamın arzuhaline "Allahtan dile, gerçek rızık veren ve cömert olan O'dur" kaydını düşmüştür. Aynı şekilde Mansur, Hımıs valisinden hatalı bir yazı aldığında altına "Kâtibini değiştirmezsen ben seni değiştiririm!" derkenarını yazarak valiye göndermiştir. Ermeniye valisi halkın itâatsizliğinden şikâyeti bildiren bir yazıyı, halife Mehdî'ye takdim etmişti. Mehdî söz konusu mektuba "Af ile muamele et, halkı doğru yola yönlendir, cahillere aldırma" ayetini derkenar olarak yazmıştır. Bazıları Mehdî'ye Horasan valisinin ihmalinden şikâyet edince, halife şikâyet mektubunun üzerine "Ben uyanığım sen ise uyuyorsun" sözünü yazarak valiye göndermiştir. Hârûnürreşîd tarafından örnek olarak Horasan'daki valisine "Büyümeden yaranı tedavi etmeye bak!" ve Mısır'daki valisine "benim hazinem ve biraderim Yusuf'un hazinesine zarar vermekten sakın, bunun cezasını Hz. Yusuf'tan ve daha büyük cezayı Cenab-ı Hakktan bulursun!" diye yazmıştı. İbn Hişam, Me'mün'a, halkın halinden söz eden bir şikâyet dilekçesi sununca halife dilekçenin üzerine "Mert ve namuslu adam üstündekilere zulüm eder, altındakilerin zulmünü çeker. Sen bunlardan hangisisin?" diye yazmıştır. Halifelerin diğer derkenarları ve tevki'leri de bunlarla kıyaslanabilir.

Bununla birlikte bu şekilde derkenarlar yazmak yalnızca halifelere özgü değildi. Valiler ve diğer büyük devlet adamları da dilekçeler üzerine derkenar ve şerhler yazarlardı. Ziyad b. Ebih, Ebû Müslim Horasani, Cafer b. Yahya gibi devlet adamları bu yetkiye sahip kişilerdendi. Bunlardan Cafer'in yukarıda belirtildiği üzere derkenarlar yazmakta büyük bir ünü vardı. Örnek olarak; Cafer hapishânedeki bir mahkûmdan aldığı dilekçeye "Her şeyin belli bir vakti vardır." Şeklinde bir not yazmıştı. Valilerden biri hakkında şikâyeti içeren bir arzuhal üzerine de valiye hitaben "Şikâyetçilerin çoğaldı. Seni övenler azaldı. Ya yolu düzeltmeli ya da çekilmeli" cümlesini yazmıştır. Hacca gitmek için izin isteyen bir adama "Allah'a giden maksadına ulaşır!" derkenarını yazmıştır. Vali tayin olunmasını isteyen bir zatın dilekçesine "Zalimler üzerine zalim tayin etmem" ve birkaç kez hediye ve ihsan alan bir adamın tekrar bağış istemini içeren dilekçeye "memeyi bırak ki sana nasıl süt verdiyse bir başkasına da versin" cümlesini yazmıştır. Bu şekilde yazılan derkenarların sayısı oldukça çoktur. Me'mûn'un veziri "Zü'l-riaseteyn Fazl b. Sehl ve Tahir b. el Hüseyin vs. diğerleri de buna benzer tevki' yazan devlet adamları arasındadır.

Dilekçe ve şikâyet mektupları üzerine yazılan derkenarları kısaltarak yazmaya çok dikkat edilirdi. Bu nedenle, böyle kısa şekilde oluşturulan klişeler belagat sanatı için de örnek oluştururdu. Medîne'de ortaya çıkan kıtlık üzerine Hz. Ömer tarafından buğday ve erzak vs. yetiştirilmesi gereğini içeren Amr b. el-Âs'a hitaben yazılan mektup buna bir örnektir. Hz. Ömer kendisine şöyle bir mektup yazıp göndermişti: "Müminlerin emiri Ömer'den Âsi oğlu Âsi'ye selam! Ey Amr, sen ve arkadaşların karınlarınızı doyurduktan sonra ben ve çevremde bulunanlar helak olsak da bizi düşünmezsin. İmdat! İmdat!" Bunun üzerine Amr b. el-Âs, Hz. Ömer'e şu cevabı yazdı: " Allah'ın kulu ve Müminlerin Emirine, Allah'ın kulu Amr b. el-Âs tarafından lebbeyk! lebbeyk! Sana öyle yük kervanı gönderdim ki, bir tarafı bana diğer tarafı sana ulaşır. Selam olsun." Bu şekilde örnekler oldukça çoktur. İsteyenler edebiyat kitaplarında birçok örnek bulabilirler.

Bu kısaltmalar yalnızca halifelerle valiler arasında yapılan haberleşmelerle sınırlı değildi. Tüm yazışmalarda bu usul geçerliydi. İspanya hükümdarı Alfonso tarafından Merakeş sultanı Yusuf b. Taşfîn'e gönderilen tehdit mektubuna cevap buna güzel bir örnektir. Yusuf b. Taşfîn, İspanya kralının tehdit dolu uzun mektubuna cevap mektubu olarak yalnızca "Ne olacağını göreceksin!" cümlesini göndermişti.

Halifelerin Yazışma Formül ve Yöntemleri (Diplomatika Kuralları)

Halifeler tarafından diğer devlet görevlilerine yazılan mektup veya fermanlarda, Hz. Ömer'le Amr b. el-Âs arasında yapılan haberleşmelerde görüldüğü üzere, ilk önce halifelerin adını zikretmek diplomatik bir gelenekti. Buna aykırı hareket affedilmez bir hata kabul edilirdi. Abbâsî halifelerinden Mansuru, Abbâsî Devleti'nin kurulmasına en büyük hizmette bulunan Horasanlı Ebû Müslim'in öldürülmesine sevk eden nedenlerden biri de Ebû Müslim'in, bir kere Mansur'a sunduğu arzda kendi adını daha önce yazmasıydı. O tarihlere ait yazışmalarda buna aykırı bir şey görülürse, onu nasihlerin (yazmayı kopya edenler) hatası kabul etmek gerekir.

Bu durum Buveyhîlerin güç ve yönetimi ele alarak halifeleri mağlup ve mahkûm ettikleri zamana kadar devam etti. Bu tarihten itibaren halifeler, pasif bir konumda bir köşeye çekildiler. Tevliyetlerden başka kendileri tarafından yazılacak bir şey kalmamıştı. Yazışmaların büyük kısmı vezirlere teslim edildi. Yazışmada halifenin adının yazılmasına gerek görülürse saygı ifadesi olarak birtakım dinî sıfat ve lâkaplar kullanılırdı. Halifenin anılması yerine "mevâkıf-ı mukaddese", "makâmât-ı şerîfe", "südde-i nebeviyye", "dâr-ı azîze", "mahall-i mümced" gibi makamın kudsiyetini belirten klişe ve deyimler kullanılırdı. Daha sonra valilerin övülmesi, yüceltilmesi ve övülmesine geçilerek valilik makamına da "Meclis-i âlî", "Hz. Sâmiye" ve benzeri terimler kullanmaya başladılar.

İşaret, Alâmet veya Remz

Yazışmalarda uzun uzadıya açıklama ve görüş yazmak yerine bir harf veya işaretle maksadı anlatmak kabul edilen yöntemler arasındaydı. Sultan Gazneli Mahmut bağımsızlığını ilan ettikten sonra Bağdat'taki halifeye bir mektup yazarak, isminin hutbeye ve akçaya yazılmasını istemişti. Halife bu öneriyi kabul etmekten kaçınınca, Sultan Mahmut ikinci bir mektup göndererek halifeyi tehdit anlamında "Bağdat'ın tüm taşını ve toprağını fillerim üzerinde Gazne'ye taşımak istesem bunu yapmaya gücüm yeter" diye yazmıştı. Bunun üzerine halife Sultan Mahmut'a kapalı bir mektupla cevap göndermişti. Sultan Mahmut halifenin mektubunu açınca, içinde besmele, besmeleden sonra bir "uzun elif", açıklığın ortasında "lâm" ve mektubun sonunda da "mim" harflerini, daha sonra Allah'a hamd ve Peygamber üzerine salavattan başka bir şey görmedi. Bu cevaba bir anlam veremedi ve şaşkınlık içinde çevresindekilere sordu. Onlar da bir anlam çıkaramadı. Sonunda devrin büyük âlimlerinden Ebü Bekir Kuhistâni'ye soruldu. Kuhistânî, bu işaretler üzerinde uzun müddet düşündükten sonra, mektuptaki remizleri çözdü ve halifenin amacını anladı. Sultan ona "Bunun anlamını söyle ne istersen vereyim" deyince, Ebü Bekir "Siz halifeyi fillerle tehdit ettiniz. O da size cevap olarak bu mektubu gönderiyor. Mektupta 'elif, lam, mim' harfleri var. Bu harfler "Rabbin fil sahiplerine neler yaptığını görmedin mi?..' anlamını kapsayan fil suresindeki ayet-i kerimeyi anlatıyor" dedi. Bunun üzerine Sultan Mahmud'u bir ürperti ve korku kapladı. Bu işte bir uğursuzluk gördü ve davranışlarından dolayı bir pişmanlık duydu. Daha sonra halifeyle arayı düzeltip güzel bir şekilde geçinmeye başladı.

H. 5. yüzyıl ortalarında Şîzer Kalesi emiri bulunan Sedîdü'l-mülk Ali b. Mukallid'in başına gelen olay da bu konuda bir başka örnektir. Ali b. Mukallid, cesur ve kahraman bir adamdı. Akıl ve keskin zekasıyla ünlüydü. Şîzer Kalesi'ne sahip olmadan önce Halep'e gidip gelirdi. O sırada Halep emiri Tâcü'l-Mülük Muhammed b. Salih idi. İkisi arasında bir nefret oluş-

tu. Sedîdü'l-mülk, Tâcü'l-Mülük'ün zulmünden korkarak Trablus Şam emiri bulunan Celâlü'-Mülk b. Ammar'a sığındı. Tâcü'l-Mülük, Ali b. Mukallid'in sığındığı yeri öğrenince, bir hileyle oradan kendi yanına getirip öldürmek istedi. Kâtibi olan Ebû Nasr Muhammed b. Hüseyin'e, Ali b. Mukallid'e hitaben oldukça teveccüh dolu bir mektup yazarak Halep'e davet etmesini emretti. Ali'nin dostu olan kâtib bu mektubun amacının ne olduğunu anladı ancak çaresiz mektubu yazmaya mecburdu. Tâcü'l-Mülük'un emri uyarınca mektubu yazdı. Ancak "İnşallahu Teâlâ" sözüne gelince, buradaki "in"in hemzesine üstün ve nunun üzerine de şedde koydu. Mektup bu şekilde Ali b. Mukallid'e ulaştı. Ali b. Mukallid mektubu aldı ve okudu. Trablus Şam emiri İbn Ammara da gösterdi. Gerek ibn Ammar gerek yakın adamları Tâcü'l-Mülük'un hüsn-ü teveccühünden ve Ali b. Mukallid'i Halepe davetinden dolayı memnun oldular. Ancak Ali, mektuptaki nükteyi anlamıştı "Mektupta sizin göremediğiniz bir şey görüyorum" dedi. Gelen mektuba makama uygun bir cevap yazarak, cümleler arasına "lütfunuzun minnettarı olan bu hizmetkârınız" anlamına gelen (ene'l-hâdim el-mukırr bi'l-enâm) Arapça cümlesini yazdı. Ancak bunu yazarken "ene-ben" zamirindeki elifin altına bir hemze ve nünun üzerine de bir şedde koyup gönderdi. Mektup Tâcü'l-Mülük'a varınca hemzeden ve nünun şeddesinden bir şey anlayamadı. Ancak kâtibi anlamıştı. Kâtib Ebü Nasr gelen cevaptan memnun olarak dostlarına "Ben zaten Ali'nin zekâsından emindim. İşareti anlayarak ona göre hareket etti." dedi. Ebû Nasr'ın "in"i şeddelemekten amacı; "Halk seni öldürmek için tuzak kuruyor." anlamındaki "inne'l melee ye'temurüne bike leyaktulün)* ayet-i kerimesine işaret etmekti. Ali'nin cevabında "ene"nin şeddelenmesi de "Onlar bulundukça oraya biz elbette girmeyeceğiz" anlamına gelen "ene len nedhulehâ ebeden mâ dâmû fîhâ)** ayet-i kerimesine işaretti.

Addüddevle b. Buveyh tarafından Şam mütevellisi Ebü Mansur'a yazılan mektup da haberleşme alanında yukarıdaki-

(*) Kasas sûresi, âyet 20.
(**) Mâide sûresi, âyet 24.

lere benzer örneklerden biridir. Ebû Mansur Addüddevle'ye "Şam tamamen sakin. Tüm memleket elime geçti. Mısır emirinin hiç hükmü kalmadı. Para ve silahla beni desteklersen düşmanla kendi ülkesinin içinde bile savaşırım" sözlerini içeren bir mektup yazmıştı. Addüddevle, kelimeleri birbirine benzer, şekilleri birleştirilmeden ve noktaları konmadan okunması imkânsız, şifreli bir bir cevap gönderdi. Böyle bir önlemin nedeni mektubun düşman eline geçmesi halinde yazının çözülmesini ve anlaşılmasını engellemekti. Ancak mektubun gönderildiği Ebû Mansur haberin içeriğini kolayca anlayabilmişti.

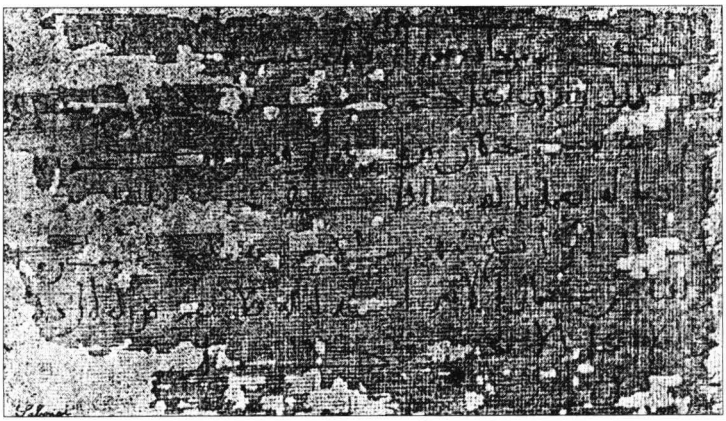
Yazı Araç ve Gereçleri

Yazı yazımında kullanılan kalemler günümüzde de olduğu gibi kamıştan yapılıyordu (M. 1901). İlk İslâm devletleri zamanında da benzeri şekil ve biçimde kalemler kullanılıyordu. "Midad" denilen mürekkep ise; eldeki bilgilere göre kömür tozundan, samg veya ağaç sakızı gibi yapışkan bir maddeyle kandil isinin karışımından yapılıyordu.

Arapların kâğıt yerinde kullandığı en eski yazı malzemesi "rakk" adını verdikleri ince deri parçalarıydı. Kumaşlar üzerine de yazı yazarlardı. Yazı yazmaya elverişli en iyi kumaş, Mısır'da dokunan bir çeşit kumaştı. Buna "kubâtî" derlerdi. İslâm'dan önce yazılan ünlü "muallekât-ı seb'a" (yedi askı), bu kumaş üzerine yazılmıştı. Rakk veya kubâtî bulunmazsa tahta, kemik veya hazf denilen testi ve çömlek, taş parçaları veya bunlara benzer şeyler üzerine yazarlardı. Araplar, Mısır'ı fethettiklerinde bir kamış çeşidi olan papirüsü de kullanmaya başladılar Emevîler devrinde yazılan şeylerin ço-

Eski yazı takımları.

Hicri 2. yüzyıl başlarında kumaş üzerine yazılmış Arapça yazı.

ğu bu papirüs ve kubâtî üzerine yazılıydı. Kâhire'de Hidiv Kütüphânesi'nde, Mısır bölgesinin bazı yerlerinde bulunmuş Arapça yazılı bazı eserler bunun örnekleridir. Bunlar içinde papirüsten bazı yapraklar ve kubâtîden birtakım parçalar vardır ki, çok eskimiş ve çürümüş olmasına rağmen üzerindeki yazıyı okunabiliyordu. Aynı şekilde, söz konusu kütüphânede üzerinde Arapça yazı bulunan bir çömlek parçası da gördük. Bu eserlerin en eskisi H. 1. yüzyılın sonunu geçmez. Tüm bu eserler kütüphâne salonunda sergilenmiştir.

Londra'da British Müzesi'nde de kumaş üzerine yazılmış eski tarihli Arapça bir yazı vardır. Tahminen hicrî. 2. yüzyıl başlarında yazılmıştır.

Abbâsîler devrinde vezir Fazl b. Yahya el-Bermekî zamanında, kendisinin tavsiyesiyle okullarda kâğıt kullanılmaya ve kâğıt yapılmaya başlandı. Güvenilir kaynaklara göre, Araplar kâğıt yapımını ilk kez Çinlilerden öğrenmişlerdir. Çinliler Hz. İsâ'nın doğumundan önceki dönemde bile kâğıt yapımında oldukça ileri gitmişlerdi. İslâm orduları Semerkand'ı fethettikleri* yıllarda kâğıt yapım sanatını Çinlilerden aldılar. Bununla

(*) Semerkand'ın fethi Hicret'in 64. yılında (M. 683) ünlü Emevî valisi Kuteybe bin Müslim tarafından gerçekleştirilmiştir. İmam-ı Buhari, İmam-ı Tirmizi, İmam-ı Maturidi, İmam-ı Zemahşeri, Ebu Leys Semerkandi, Neseſi, Cevheri,

birlikte Abbâsîler devrine kadar kullanımına önem vermemişlerdi. Abbâsîler zamanında gerek bilim âleminde gerekse devlet bürokrasisinde faaliyetlerin yoğunlaşmasına paralel olarak deri ve benzeri yazı malzemeleriyle yetinmek mümkün olmadığından, haberleşmelerde, divanlarda, defter ve siciller vs. işlerde kâğıt kullanımı zorunlu hale geldi. Vezir Fazl'ın önerisi ve emriyle Bağdat, Şam vs. büyük İslâm kentlerinde kâğıt fabrikaları kuruldu.

Kâğıt yapımı sanatının yeryüzünde yayılmasına aracı olanlar Müslümanlardı. Ortaçağ'da Avrupalılar, Şam kâğıdını ilk kez Araplarda görmüşler ve alıp kullanmışlardır. Bu tür kâğıt Avrupa'da "Charta Damascena" adıyla biliniyordu. Kâğıt yapımı sanatı Endülüs yoluyla Avrupa'ya geçmiştir. Endülüs'ün Şâtıbe, Belensiye ve Tulaytıla kentlerinde kâğıt fabrikaları kurulmuştu. Endülüs bölgesi İspanyolların yönetimi altına girince kâğıt fabrikaları da doğal olarak onların eline geçti. Kâğıtçılık sanatı İspanyollar aracılığıyla diğer Avrupa milletlerine geçmiştir. Kâğıt üzerine yazılan en eski Arapça yazılardan biri "Garîbü'l Hadis" adındaki kitaptan yapılan bir kopyadır. Bu yazma kopya Hollanda'da Leiden Kütüphânesi'nde bulunmaktadır. Bu yazma nüshanın üçüncü hicrî yüzyıl başlarında yazıldığı sanılmaktadır. Yine bu tür kâğıt üzerinde yer alan en eski yazılardan birisi de Hicrî 4. yüzyıl başlarında yazılmış "Dîvânü'l-Edeb" kitabının bir kopyası British Museum Kütüphânesi'nde bulunmaktadır.

Hâciblik (Mâbeyincilik-Teşrîfatçılık)

İslâm devletlerinde hâciblik görevi bugünkü saray teşrîfâtçısının yahut mabeyincisinin görevine benzer. Hâcib padişahın veya emirin huzuruna çıkacak kişiler için izin alır ve onlara rehberlikte bulunurdu. Padişahlığın vakar ve heybetini korumak için öyle bir memurun bulunması zorunludur. Devlet uy-

Kaşânî, mutasavvıflardan Nakşibendî, tıp ve tabiat bilgilerinden İbni Sina, Farabi, Biruni gibi birçok İslâm âlimi ve bilim adamı bu şehir ve çevresinde yetişmiştir (ng.).

garlık yolunda ilerleyerek görkem ve debdebesi arttıkça padişah ile halkı arasında aracılığı oluşturan bu çeşit memurların sayısı da o oranda çoğalır. Raşid Halifeler devrindeki halifeler kapılarını herkese açık tutardı. Her kim istese girebilirdi. Halifeler; fakir zengin, büyük küçük, aracıya veya herhangi bir zahmete gerek bırakmaksızın herkesi huzurlarına kabul eder ve konuşurlardı. Ancak Emevîler devrinden başlayarak halifelik makamı, "padişahlık" şekline dönünce hâciblerin görevlendirilmesine ve halifelerin huzuruna çıkacakların, kendi sınıf ve soyuna göre düzenlenmesi zorunlu hale geldi. Bunu ilk uygulayan Muâviye b. Ebü Süfyan'dır. Muâviye'nin bu konuda dikkatini çeken ve böyle bir görevliye ihtiyaç olduğunu söyleyen de Ziyad b. Ebih idi. Halifenin huzuruna girmek için teşrîfât merasiminde (protokol işleri) ilk sırayı soylular ve aristokratlar alırdı. Soyda eşitlik olursa önce yaşlı olanlar, yaş olarak eşit olurlarsa, ilim ve edeb sahipleri öne geçerdi. Bununla birlikte dört kişi her ne vakit olursa olsun izin istemeksizin huzura alınırdı. Bunlar:

Namaza kaldıran müezzin, gece haber getiren haberci, sınırdan gelen memur, yemek getiren görevli. Ziyad, kendi teşrîfâtçısına şu şekilde öğütte bulunmuştu: "Seni teşrîfâtçılığıma tayin ettim. Dört kişiye hükmün yoktur: Namaz ve kurtuluşta Cenab-ı Hakk'a davet eden bu müezzin ki, ona ilişemezsin. Geceleyin gelen acele haber getiren haberci. Bunun da huzuruma çıkmasını engelleme çünkü o kara bir haber getirmiştir. İyi bir haber getirmiş olsa gece gelmez. Bir de sınırlardan gelen görevli. Onu da derhal yanıma getir. Çünkü bir saat gecikse bundan dolayı ortaya çıkacak zarar bir senede giderilemez. Yatakta olsam bile onu yanıma hemen getir. Bir de yemek getiren adamı bırak, girsin. Yemek tekrar ısıtılırsa tadı bozulur."

Daha sonra halifelik makamı ve devlet idaresi Abbâsîlerin eline geçip de zamanla, ünlü güç ve görkemin ulaşınca, çok önemli konu ve işlerin dışında, halkın halifenin huzuruna çıkmasını engelleme önlemleri de bir kat daha arttı. İbn Haldun buna "ikinci teşrîfât devri" adını veriyor. Bu devirde halifenin huzuruna çıkmak isteyenler için "ileri gelenlerin kabulüne

mahsus daire" ve "sıradan halkın kabulüne ait daire" adlarıyla iki kabul dairesi kuruldu. Halife bu dairelerde teşrîfâtçıların düzenine göre "havas" ve "avamı" ayrı ayrı kabul ederdi. Abbâsîlerin gerileme döneminde daha sıkı olarak "üçüncü bir teşrîfât duvarı" daha konuldu. Hükümdarın huzuruna çıkmak için bu gibi, katı engellerin konulması, hükümdarların bağımsız hareket edemediği, çevresindeki adamları tarafından ağır bir baskı ve kontrol altına alındığı dönemlerde olmuştur.

Söz konusu devirlerde devlet adamları, özellikle genç şehzadeleri tahta oturtunca, hükûmet işlerinde istedikleri gibi rahat hareket edebilmek için, şehzadelerin maiyet memurları vs. diğer devlet adamları ile sık sık karşılaşmalarını engellemeye çalışırlardı. Devlet adamları vs. halk ile sık görüşmenin halifelik veya hükümdarlığın heybetine ve âdâbına aykırı olduğu inancını onların zihinlerine yerleştirirlerdi. Nitekim Abbâsîlerin son dönemlerinde durum bu şekildeydi. Aslında bu gibi yanlış düşünceler, devletlerin zayıfladığı, kargaşalıkların başladığı son devirlerinde ortaya çıkmıştır.

Nakîbü'l-Eşrâf'lık Kurumu

Bu makama "Nekâbet-i Eşrâf" (Hz. Muhammed'in soyundan gelenlerin vekilliği görevi) denilmesi, peygamber soyunu oluşturan şerîflerin[1] işleriyle ilgilenmesinden dolayıdır. Peygamberin Ehl-i Beytinden'[2] (ailesinden) olan kişilere İslâmiyet'in başlarında büyük saygı ve hürmet gösterilirdi. Bu kutsal aile için

1 Şerîf (çoğulu Şürefâ): Şereflı, mübârek anlamında Arapça bir kelimedir. Terim olarak; Hz. Muhammed'in neslinden ve Hz. Hüseyin soyundan gelenler için kullanılır. Peygamber'in diğer torunu Hz. Hasan soyundan gelenlere ise "seyyid" (Efendi) denilmektedir. Seyyid kelimesinin çoğulu "sâdât"tır. Bu kelime, "Seyyidü'l-beşer" (İnsanlığın Efendisi), "Seyyidü'l-Enâm" (Bütün Halkın Efendisi), "Seyyidü'l-Kevneyn" (İki Dünyanın Efendisi), "Seyyidü'l-Mürselîn" (Peygamberlerin Efendisi) biçiminde Hz. Muhammed için de yaygın olarak kullanılır (ng.).

2 "Ev halkı" anlamına gelen "Ehl-i Beyt" terimi, ev sahibiyle onun eşini, çocukları, torunları ve yakın akrabalarını içine alan bir tabirdir. İslâm terminolojisinde Hz. Muhammed'in ailesi ve soyu için kullanılır. Şiî kaynaklarında bunun yerine "ıtre" kelimesi de kullanılır. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Ehl-i Beyt", *DİA*, c.X, s. 498-501 (ng.).

bir başkan tayin olunurdu. Nakibü'l-Eşrâf (ileri gelen büyüklerin vekili ve müfettişi) adını alan bu başkan, peygamber sülalesinden gelen bireylerin işlerine bakar, soylarını belli bir deftere kaydeder, doğumlarını, ölümlerini bu deftere yazar, onları âdi ve basit iş ve mesleklere girmekten ve kötü durumda bulunmaktan korurdu. Onların haklarını savunur ve kendilerini doğru eylemlere yönlendirir, fey' ve ganimetten peygamber soyuna ait olan payı alır ve peygamber soyunun fertleri arasında dağıtırdı. Ayrıca bu kutsal soya bağlı dul kadınların, denk (küfüv) olmayanlarla evlenmelerini engellerdi. Kısaca belirtmek gerekirse; Nakîbü'l Eşrâf, Peygamber soyundan gelen bireylerin genel bir vasîsi ve vekili konumundaydı.

İslâm devletlerinde Nakîbü'l-Eşrâf'lık görevi, en kutsal mansıblardan sayılırdı. Halifeden sonra en yüksek yer ve makam, Nakîbü'l-Eşrâf'a aitti. Bu yüzden Abbâsî halifesi Kadirbillah zamanında Nakîbü'l-Eşrâf bulunan Şerîf Rıza, halifeye hitaben yazdığı dizelerde "Aramızda bir fark varsa o da sen halifesin, ben değilim. Diğer yönlerden birbirimizden farkımız yok!" demişti. Halifeler tarafından yazılan ferman ve beratlarda bu görevde bulunan kişilerin büyüklüklerine, yücelik ve şereflerine, görev yerlerine uygun, saygı cümleleri (elkablar)* kullanılırdı. Nakibü'l-Eşraf'lara çoğunlukla, hacda sikâyet (hacılara su dağıtma) vazifesi, mezâlim divanı reisliği gibi yüksek memurluklar teslim edilirdi. İslâm devletlerinde her devir ve asırda Nakîbü'l-Eşraf'lara saygı ve hürmette bulunulmuştur. Osmanlı devletinde de bu saygı ilk devirlerden beri muhafaza edilmiştir. Osmanlı devletinde de Nakîbü'l-Eşrâf, bütün devlet adamlarının, hatta sadrazam ve seyhülislâmların da önünde yer alırdı.

Tarîkat Şeyhliği Makamı (Tarîk-i Sûfiyye Meşîhati)

Tarîkatlar meşihatı (mürşidlik, şeyhlik) tasavvuf yollarının (tarîkat) ortaya çıkmasından sonra doğmuş dinî memurluklar-

(*) Nakîbü'l-Eşrâf vs. devlet adamları için kullanılan elkab ve teşrifat listesi konusunda ayrıntılar için bkz. Nejdet Gök, *Osmanlı Diplomatikasında Berat Formu*, 200-218.

dan biridir. Tarîkatlar şeyhi, tüm süfiler (mutasavvıflar) ve tarîkatların işlerini ve faaliyetlerini görüp gözetleme yetkisine sahiptir. Bununla birlikte bu tarîkatlardan her birinin ayrı bir şeyhi, her şeyhin köylerde ve kasabalarda halifeleri, her halifenin de müridleri vardır. Şeyh halifeleri, halife de müridleri irşad eylemek, kendilerini denetlemek, iyiliğe yöneltmek, fenalıktan uzaklaştırmak, terbiyelerine bakmak görevleriyle mükelleftirler. Şeyhü'l-meşayih (şeyhlerin şeyhi) ise bunların hepsini bakar ve denetler. İlk dönemlerde, süfi tarîkatların genel bir şeyhliği yoktu. Her tarîkat veya her zaviye bağımsız bir şekilde hareket ederdi. Bu yüzden fitne ve fesat eksik olmazdı. Selahattin Eyyûbî, Saidü's-Suedâ'nın dergâhını inşa ederek buraya "deviretü's-sufiyye" adını verince, buraya tayin olunan şeyhe de diğer sufi şeyhler arasında bir çeşit öncelik hakkı verdi. Sultan Salahaddin, bu meşihata vezirlik, emirlik ve komutanlığı elde etmiş olan şeyhlerin şeyhi İbn Hamavî'nin oğulları gibi devlet adamlarının büyüklerinden ve ileri gelenlerden başka kimse tayin etmezdi. Zürriyaseteyn vezir sahib Nakiyüddin Abdurrahman vs. bu meşihatta bulunanlar arasındaydılar. Bu uygulama böylece devam ederek sonunda 9. Hicrî yüzyılda sufi tarîkatlar Mısır'da birleştirilmiş ve şeyhliğine Seyyid Muhammed Şemseddin Bekrî tayin olunmuştur. Seyyid Muhammed Şemseddin, çağının ilimde ve dinde en büyüklerinden biriydi. Şârânî, onun hakkında "Zamanın en büyük âlimi olduğunu iddia etsem doğrudan ayrılmış olmam" demiştir. Kendisinden sonra bu göreve oğlu Şeyhülislâm Ebü Sürür el-Bekrî geçti. Bu şeyhlik makamı günümüzde de sözü edilen soyun elindedir.

DOKUZUNCU BÖLÜM

Ekonomi ve İdarî Yapılanma

Giriş

Bu bölüm İslâm ülkesinin serveti, zenginliği veya daha geniş anlamda ekonomik durumuna ayrılmıştır. Bunu yaparken şöyle bir yol izledik.

Öncelikle İslâm devletinin ve devlet adamlarının servetlerini açıkladık. İkinci olarak İslâm beldelerinin ve halkın ekonomik durumlarını gösterdik.

Bölümlerimiz yalnız tarihle değil, tarih felsefesiyle de ilgili olduğu için peygamber zamanından başlayarak gerek Râşid Halifeler, gerek Emevîler ve Abbâsîler zamanlarında İslâm devletinin ekonomik durumunu ortaya koyduktan sonra, söz konusu devletler değiştikçe ekonominin de değişiklikler gösterdiğini, her devletin kanun ve uygulamalarına göre bu değişikliklerin nedenlerini inceledik. Abbâsîler devri ekonomisini yükselme ve gerileme devirleri olmak üzere ikiye ayırdık. İlk devirde hükûmet ve memleketin zenginlik ve refahta nasıl zirveye ulaştığını ayrıntılarla gösterdik. Konuya giriş olarak, Abbâsîlerin ortaya çıkışına yardım eden siyasal ve ekonomik nedenlerden söz ettik. Yazdıklarımızın zihne daha kolay yerleşmesi için hicrî 3. yüzyılda İslâm ülkelerinin coğrafik konu-

mu ve idari teşkilatını tablolar halinde ortaya koyarak, eyâlet, kent vs. yerleşim yerlerini gösteren bir harita ekledik. Birinci Abbasi halifesi Saffah zamanında Abbasi devletinin henüz ilk devirlerindeki ekonomik durumlarını, refah ve zenginliklerini açıkladıktan sonra yükselme dönemine rastlayan beşinci Abbasi halifesi Hârunurreşîd ve yedinci halife Me'mûn devirlerinde gelirlerdeki artıştan söz ederken iki dönem arasındaki farkı gösteren üç tablo düzenleyip bir karşılaştırma yaptık. Buna göre her yıl devlet hazinesinde 300 milyon dirhem (bir dirhem tahminen bir frank) kadar bir gelir fazlalığı olduğu görüldü. Bu derece refah ve zenginlik şimdiye kadar hiçbir devlete nasip olmamıştır. Bu ilginç sonuç bizi şaşırttı ve dikkatimizi çekti. Bu nedenle bu zenginliğin nedenlerini ve kaynağını araştırdık. Vergi toplama yöntemlerini, gelirlerin her yıl önemli bir fazlalık vermesinin yani gelir fazlalığının nedenlerini incelemek zorunda kaldık. Neticede dört neden bulduk:

Birincisi İslâm ülkesinin genişliği, ikincisi halkın ziraat ve bayındırlık işleriyle meşguliyetleri, üçüncüsü vergilerin ağırlığı, dördüncüsü gelirleri toplamakla yükümlü olan vali ve memurların doğruluğu.

Harcamaların gelirlerden az olmasına gelince bunun da üç nedeni vardır:

Hükûmet memurlarının az sayıda olması, hükûmetin borçlu olmaması, ilk halifelerin tutumlu ve kanaatkâr kişilerden olması.

Abbasi devletinin ilk devirleriyle ilgili ekonomik durumu gösterdikten sonra gerileme dönemine geçerken, bu gerilemeye neden olan noktaları ve o dönemde geçerli olan vergi toplama yöntemini inceledik. Gerileme döneminde gelirlerin azaldığı, masrafların ise çoğaldığını görerek nedenlerini araştırdık. Sonuçta gelirlerin azalmasının nedenleri

Öncelikle ülkenin küçülmesi, vergilerin azaltılması, valilerin suiistimalleri, halkın işi gücü terk ederek fitne ve fesatla ilgilenmeleri, son olarak toplum ahlakındaki bozulmalar nedeniyle memleket topraklarının büyük kısmının hükûmet adam-

ları ve nüfus sahipleri için özel çiftlikler haline getirilmesi gibi başlıca beş sebep olduğunu gördük.

Masrafların artması; öncelikle gerek halifelerin gerek yakınlarının savurganlıkları, ikinci olarak devlet işlerinde harcamaları çoğaltan birçok yeni kalemin açılmış olması, maaşların artması, halifelere biat olunduğu sırada pek çok masrafta bulunulması (cülus bahşişleri vs.), devlet adamlarının devlet mallarını kontrolsüz olarak istedikleri gibi zimmetlerine geçirmeleri, biriktirmeleri veya harcamaları olmak üzere beş nedenden ileri geldiği anlaşıldı. Halife ve eşlerinin savurganlıklarından söz ederken onların servet ve maaşlarını belirttiğimiz gibi, maaşların artması bölümünde de ayrıca tüm idareci ve memurların, halife yakınları, saray memurları ve askeri sınıfın vs. maaşları hakkında bilgiler verdik. Devlet adamlarının devlet malları üzerinde keyiflerince tasarruflarını kaydederken gerileme devrinde vezirlerin yetkilerini kötüye kullanmalarını, hırsızlık ve rüşvetçiliklerini, biriktirdikleri servetleri, devlet hazinesini nasıl soyup boşalttıklarını, aynı zamanda halifelerin fakirlik ve darlıktan nasıl şikâyet ettiklerini gösterdik. Doğal olarak bu durum sonraki dönemlerde vezirlerin ve büyük devlet adamlarının mallarına devlet adına el konulması (müsadere) yöntemine neden olmuştur.

Vezirlerden sonra, başta valiler olmak üzere diğer devlet memurlarının, kâtib ve haciplerin -mabeyncilerin- yetkilerini kötüye kullanmaları konusunda açıklayıcı bilgiler verdik. Daha sonra konuyla ilgili kısa bir özet vererek bu bölümü bitirdik.

İkinci kısımda İslâm kentlerinin gelişmişlik durumunu, zenginliğini, ülke ve halkın refah durumunu göz önüne alarak ayrıntılarla inceledik. Buna bağlı olarak ana hatlarıyla ülkenin genel ekonomik görünümünü, geniş halk kitlesi yoksul ve perişan haldeyken, mal ve servetin büyük şehirlerde, güç ve iktidar sahiplerinin ve bunlara bağlı ileri gelenlerin kontrolünde olmasının sebeplerini ortaya koyduk. Bölümün sonunda Basra, Küfe, Füstat, Bağdat vs. gibi Mısır, Şam, Irak ve Mağrib bölgelerinde bulunan ünlü İslâm şehirleri, buraların o dönemde ulaştıkları uygarlık derecesi ve refah seviyeleri hakkında ayrıntılar verdik.

Uygarlığın Dış Görünümü ve Kapsamı

İslâm devletinin uygarlığını inceleme ve değerlendirme düşüncesiyle kitabımızın önceki bölümlerinde İslâm devletinin kuruluşunu, idari, siyasi ve ekonomik tarihini kısaca belirtmiştik. Her uygarlığın ilk bakışta göze çarpan bir dış görünümü olduğu gibi, ancak derinlemesine inceleme ve araştırmayla ortaya çıkarılacak bazı gerçekleri de vardır. Uygarlığın dış görünümü; ortada görülen zenginlik ve refah, ihtişam, bilim, edebiyat, sanayii, ticaret ve sosyal yapının düzeni gibi göstergelerdir. Asıl ve gerçek uygarlık ise, söz konusu uygarlığın halkına veya tüm insanlığa saâdet veya sefâlet açısından getirdiği hayır ve şerlerden oluşur. Refah ve kalkınmışlık, bilim, edebiyat, sanayi, ticaret, sosyal yapının düzeni İslâm uygarlığının dışa yansıyan görünümüdür. Bu bölümde İslâm ülkesinin refah ve zenginliğinden, daha genel olarak ekonomik durumundan söz edeceğiz.

Bir ülkenin refah seviyesi ve kalkınmışlığından söz edebilmek için, o refah ve zenginliğin kaynaklarını, nedenlerini, her devrin kendine ait göstergelerini, bu servet veya millî gelirin fertler arasındaki dağılımını incelemek gerekir. Ülkenin kentleri, sınırları, genişliği ve bayındırlık durumu da bu konu içinde ele alınacaktır.

Bilindiği gibi İslâm ülkesi zenginlik ve refahta en yüksek dereceye Abbâsîler döneminde ulaşmıştır. Konumuz servetin açıklanması ve betimlenmesiyle sınırlı olsaydı, toplanan paralardan devlet hazinesine ne kadar girdiğini, gerek halifelerin gerek maiyetlerindeki idarecilerin nasıl zenginlik ve savurganlık içinde vakit geçirdiklerini, söz konusu servetin kaynağını belirtmekle yetinirdik. Ancak biz konuyu böyle üstünkörü geçmeyeceğiz. Gerekli araştırmaları yaparak her olayı sebep ve hikmetiyle göstermeye, nedenlerinin özünü bulmaya ve bunların zaman ve mekân açısından genel durumlar üzerinde yaptığı etkiyi açıklamaya çalışacağız.

Bununla beraber şurası iyi bilinmelidir: İslâm idâresi veya İslâmi hükûmet ile İslâm ülkesi farklı kavramlardır. İdâre veya devlet belli kişilerden oluşur. İslâm ülkesi ise, bütün ülke ile

halkından oluşur. Buna dayanarak söz konusu servet ve zenginliği; biri İslâm hükûmetinin serveti, diğeri İslâm ülkesinin serveti olarak iki kısma ayırmak ve her döneme göre incelemek gerekir. İslâm ülkelerinin her devrine göre zenginliğini ve refahını gösterebilmek için öncelikle Hz. peygamber zamanından başlayarak Raşid Halifeler, daha sonra Emevî ve Abbâsîler devirlerine geçeceğiz. Her devri birtakım alt bölümlere ayıracağız. Bu bölümlerin, bir kısmı İslâm hükûmetinin veya devlet hazinesinin bir kısmı da hükûmet adamlarının servetlerinden söz edecektir. Yine aynı şekilde söz konusu zenginliğin az veya çok olmasının nedenlerini de ortaya koyacağız. Haraç, cizye vs. vergilerin tarihsel gelişimi ve harcamaların çeşitlerinden söz edeceğiz.

İslâm devletinin refah ve zenginliği beş devreye ayrılabilir: 1. Hazreti Peygamber Devri, 2. Raşid Halifeler Devri, 3. Emevîler Devri, 4. Abbâsîlerin Birinci veya Yükselme Devri, 5. Abbâsîlerin İkinci veya Duraklama ve Gerileme Devri.

Mısır, Endülüs ve diğer bölgelerde kurulan İslâm idarelerinin refah ve zenginliği konusunda da bazı tesbitlerde bulunacağız. Değerlendirmelerimizde asıl göz önüne aldığımız dönem İslâm'ın rönesansı olarak kabul edilen ünlü Abbasi dönemi ve uygarlığıdır.

İslâm Devleti'nin Malî Durumu

1. Hz. Peygamber Zamanı (H. 1-11/M. 622-632)

Devletin malî durumu veya servetiyle anlatılmak istenen, yapılan harcamalar toplam gelirlerden çıkarıldıktan sonra kalan fazlalık veya harcamalar ayrıldıktan sonra biriktirilen malların durumudur. İslâm devletinin Hz. Peygamber zamanında bugünkü anlamda gerçek bir bütçesi yoktu. O tarihlerde bütçedeki yıllık fazlalık da saklanmazdı. Devlet Hazinesi denilen Beytülmal henüz kurulmamıştı. Toplanan gelirler ve ganimet hazinede bekletilmeden paylaşılır veya dağıtılırdı. Zekât ve sadakalarda da durum aynıydı. Buna rağmen artan bir şey olursa gerektiğinde kullanılmak için korunurdu. Tüm gelirler ve da-

ğıtım işlerine bizzat Hz. Peygamber nezaret ediyordu. Sadakaların büyük çoğunluğu koyun, keçi, sığır, deve ve atlardan oluşuyordu. Peygamber bu hayvanların her çeşidini diğerlerinden ayıran bir damgayla damgalatıyordu.

Buna göre Hz. Peygamber zamanında İslâm devletinin gelirleri zekâtlardan artan deve, at, davar ve sığırdan oluşuyordu. Bu hayvanlar birtakım özel otlaklarla diğerlerinin hayvanlarından ayrı tutulurdu. Söz konusu hayvanlar Medîne yakınında Baki' mevkiinde Hamâ[1] adı verilen otlaklarda otlatılır ve bizzat Hz. Peygamber tarafından vurulan bir damgayı[2] taşırlardı Hz. Peygamber zamanında bu mallar deve, at vs. olarak 40.000'e ulaşmıştı.[3] Söz konusu mallar ile ona ilave edilen nakit sadakalardan savaş giderleri, zekât toplama giderleri ve yoksulların nafaka parası ödeniyordu.

2. Hulefâ-i Râşidîn Devri (H. 11- 41/M. 632- 661)

İslâmiyet'in altın çağı işte bu dönemdir. Bu devir adalet ve takva devridir. İslâm hükûmeti bu devirde adalet, doğruluk, diyanetin gerçek kurallarına göre hareket ediyordu. Dünyanın basit ve çirkin çıkarını düşünmüyordu. Müslümanların her zaman örnek kabul ettiği dönem bu dönemdir. Bir devlet hak ve adaletten çıkarsa dönmek istedikleri, örnek almak istedikleri devir Râşid Halifelerin eseri olan bu yüce dönemdir. Bu tarihten sonra İslâm idaresi yeni bir biçime, yani dinî hilâfetten dünyevî padişahlık haline dönüşmüştür. Gerek halifelerde gerek valilerde açgözlülük hırsı uyanmış, zengin olmak için, para toplamaya ve biriktirmeye başlamışlardır.

Beytülmalin Kurulması

Hz. Peygamber vefat etttiği zaman hükûmet memurları ve askerler tamamen Müslümanlardan oluşuyordu. Yukarıda be-

1 Mâverdî, 176.

2 Buhârî, I, 190.

3 Şarhu'l-Muvatta' (yazma).

lirttiğimiz nedenlerden dolayı henüz Beytülmal yani devlet hazinesi yoktu. O devirde Müslümanlarda zorunlu ihtiyaçlardan fazla para biriktirme ve çıkar peşinde koşma hırsı yoktu. Müslümanların eline geçen mallar çoğunlukla sadakadan ve savaşlarda elde edilen ganimetlerden ibaretti. Nakit para çok az bulunuyordu. Daha sonra Şam, İran ve Mısır bölgeleri fethedilince gelirler arasına altın ve gümüş de eklendi. Bu şekilde gelen altın ve gümüş sikkelerin çokluğu ilk yıllarda Müslümanları hayrete düşürmüştür. Bu zamandan itibaren artık nakit paraya önem vermeye başladılar. Rivayete göre sahâbeden Bahreyn Valisi Ebu Hureyre söz konusu kentten bir hayli fazla nakit parayla halife Hz. Ömer'in yanına çıkmıştı. Hz. Ömer'in "Ne getirdin?" diye sorması üzerine "500 bin dirhem" cevabını verdi. Hz. Ömer miktarı çok bularak "Ne söylediğinin farkında mısın?" diye sordu. Ebu Hureyre "Evet beş kere yüz bin" cevabını verdi. Bunun üzerine Hz. Ömer minbere çıkarak "Ey ahali! bize pek çok para geldi. Ölçüyle almak isterseniz ölçüyle, sayıyla almak isterseniz sayıyla size veririz."[4] demiştir. Paranın bu şekilde çoğalması Hz. Ömer tarafından dîvân (defterhâne) teşkil olunmasına ve Müslümanların her birine İslâmiyet'teki önceliğine ve Hz. Peygamber'e olan yakınlığına göre maaş verilmesine yol açmıştır. Bununla birlikte Hz. Ömer para biriktirilmesini yasaklamıştı. Kendisine "Ey müminlerin emiri ortaya çıkması muhtemel durumlara karşı hazırlık için hazinede birşeyler bıraksanız fena olmaz." şeklinde görüş belirten adamı azarlayan ve uyaran Hz. Ömer "Bu düşünce şeytanın vesvesesidir. Allah beni ondan korusun, bu sözler benden sonra gelecekler için bir fesat ortaya çıkarır. Ben olması muhtemel olaylara karşı Allah'a ve Rasulüne itâatten başka hiçbir şey hazırlamam. Bugünkü hale ulaşmamız işte bu inanç yüzündendir"[5] cevabını vermiştir.

Hz. Ömer zamanında devletin gelirleri artınca bunun hesap ve kitabını yapabilmek için dîvân kurulmuştu. Onun zamanında Hz. Ömer valilere ve kadılara maaş bağlamış mal birik-

4 Makrîzî, I, 92.

5 İbnu'l-Esîr, II, 248; Fahri, 75.

tirmelerini yasaklayarak Müslümanları çiftlik sahibi olmaktan, tarımla uğraşmaktan veya tarımla uğraşanlarla ortaklık yapmaktan men etmişti.[6] Çünkü Müslümanların, ailelerinin, hatta köle ve azatlıların geçimleri devlet hazinesi tarafından karşılanıyordu. Hz. Ömer bu gibi yasaklarla Müslümanların sürekli asker kalmalarını, daima sefere hazır bulunmalarını, tarım mahsulünün veya refah ve eğlenceye düşkünlüğün hareketlerine engel teşkil etmemesini arzu etmişti. Ülkenin yerli halkından biri Müslüman olursa daha önce sahip olduğu arazi ve ev kendi köyü halkına kalarak aralarında pay edilirdi. Onlar da bu arazi için evvelce ödenen haracı* ödemeye devam ederdi. Müslüman olan kimseye diğer malları, köleleri, hayvanları teslim olunur, diğer Müslümanlar gibi divandan kendisine maaş bağlanırdı.

Hz. Ömer'in bu kuralı koymaktaki gayesi cihadın yürütülmesi için gerekli olan gider ve malların gayr-i müslimlerce tedarik olunmasıydı. Böylece cihadla uğraşan Müslümanlar için sürekli bir gelir kaynağı oluşturulmuş oluyordu. Müslümanlar çiftlik satın aldıkları takdirde gelirlerinden yalnızca kendileri faydalanabilecekti ve bu çiftlikler bir iki yüzyıl geçmeden kendilerinin özel mülkleri haline gelecekti.[7] Oysa Hz. Ömer, o köylerin henüz İslâm hâkimiyeti altına girmeyen yerlerin, İslâm mücahitleri için bir gelir kaynağı olarak kalmasını, satılmamasını, miras yoluyla intikal etmemesini arzu ediyordu. Cihad her Müslüman üzerine farz kabul edilmişti.[8] Emevî Halifelerinden Ömer b. Abdulaziz bu kuralı iyice güçlendirmek istedi. Her konuda Hz. Faruk'un (Hz. Ömer) yoluna göre hareket eden bu halife "Müslümanların ahd ve zimmeti altına girmiş herhangi bir gayr-i müslim Müslüman olursa Müslümanlı-

---

6 Makrîzî, II, 259.

(*) Harac: Vaktiyle Müslüman olmayan vatandaşlardan alınan vergiye denirdi. Araziden elde edilen ürün veya çalışanların emeğinden elde edilirdi. Reşid ve vücudu sağlam olan gayr-i müslim erkek öderdi. Buna "harac-ı rüûs" veya "cizye" de denirdi. Topraktan alınan vergiye de "harac-ı arâziye" denilirdi (ng.).

7 Ebu Yusuf, *Kitabü'l-Harac*, 14.

8 Ibn Asâkir.

ğı onun nefsini, kendisini ve malını korur. Daha önce sahip olduğu arazi, geliri tüm Müslümanlara ait arazi hükmüne geçer. Cizye ödemek şartıyla barış imzalayan toplumlardan herhangi bir kişi Müslüman olursa sahip olduğu ev ile toprak mensup olduğu millet bireylerine kalır" demiştir.[9] İşte bu ve benzeri durumlardan dolayı Müslümanlar ticaret, tarım vs. ile uğraşmaya tenezzül etmezlerdi.

Halife ve Valilerin Servetleri

Yukarıda verdiğimiz bilgilerden anlaşıldığı gibi Raşid Halifeler kendi nefisleri için servet ve zenginlik aramamışlardı. Hz. Ebu Bekir vefat ettiğinde, yanında hükümet parası olarak yalnız bir dinar bulunmuştur ki o da Beytülmal'e ait bir çuvaldan çıkmıştı.[10] Ebu Bekir gelen paraları Müslümanlara eşit olarak dağıtır, kendi nefsini düşünmezdi. Hatta İslâmiyet'ten önce sahip olduğu tüm mallarını da dağıtmıştı. Bunların yekünü kırk bin dirheme ulaşıyordu. Ticaret yoluyla kazanıp sarf ettiği mal ve mülk hesabımızın dışındadır. Ebu Bekir kendi nafakasını temin için ticaretle uğraşırdı. Daha sonra ticaretle meşgul olması Müslümanların işlerini görmeye engel olmasın diye kendisi ve ailesi için hazineden bir maaş tahsis olurdu. Vefatına yakın, sahip olduğu bir arazinin satılarak parasıyla Beytülmal'den aldığı maaşın geri ödenmesini vasiyet etmiştir.[11] Vefat ettiğinde yalnızca iki parça elbisesi kalmıştı. Onlarla kefenlenip gömülmesini vasiyet etmiştir.

Hz. Ömer'in zühd ve nezahetle (dünyaya ra'bet etmemek nefsani zevk ve arzudan kendini çekerek ibadete vermek ve ahlak temizliği, incelik) ilgili rivayet olunan hayatı ve icraatı her türlü ününün üstündedir. Kısaca denilebilir ki, İslâm devletini güçlü temeller üzerine inşa eden zat Hz. Ömer'di. O, bu devleti, adalet, takvâ, zühd, hak ve hakikati müdafa ve fedakârlık esasları üzerine kurmuştu. Bu kadar büyük meziyetin

9 Makrîzî, 77, c. 1.

10 İbn Esir, 204, c. 2.

11 İbn Esir, II, 207.

bir kişide toplanması pek az görüldüğünden, Hz. Ömer hakkında aktarılan bilgi ve özellikler ilk bakışta abartılı zannedilir. Ancak O yüce kişinin hayat hikâyesini, tarihte eşi görülmeyen bir biçimde ortaya çıkan âdil uygulamalarını göz önüne alacak olursak kolayca inanabiliriz. Hz. Ömer devrinde yapılan fetihleri Medîne'deki hazineye, mal ve nakit paraların oluklardan yağmur boşanırcasına akmasını, buna rağmen -Hz. Ömer kendinden önceki halifeyi örnek alarak- kendine ayrılan maaşın dışında bir şey almamasını, almayı aklına bile getirmemesini düşünmek, Ömer'in diğer faziletlerini ve yaptıklarını anlamak için yeterlidir. Hz. Ömer kendi maaşından fazla paraya muhtaç olduğu zaman, Beytülmal idarecisinden borç alır, sonra maaşından kestirirdi.[12] Hz. Ömer, suikaste uğrayıp yaralanınca ecelinin yaklaştığını anlayıp "Beytülmal'den 80 bin dirhem borç aldım. Çocuklarımın mallarından ödensin. Bu yetmezse geri kalan kısmı Hattab ailesi ödesin" sözüyle vasiyette bulunmuştu.[13] Hz Ömer'in yemek ve giyim konusundaki tevazuu, dünya ve dünya nimetleri konusundaki tok gözlülüğü de çok iyi bilinmektedir.

Hz. Ömer'de bulunan bu üstün özellik ve yaşam felsefesi Hz. Ali'de de aynıydı. Hz. Ali de zühd ve adalet anlayışıyla ünlenmişti. "Fâtıma ile evlendiğim zaman bir koç derisinden başka yatağım yok idi. Geceleyin onun üzerinde yatardık. Gündüz su taşıyan hayvanımıza yine onun üzerinde yem verirdik. Fâtıma'dan başka bana hizmet edecek kimsem de yoktu" sözleri Hz. Ali'den gelen rivayetler arasındadır. Hz. Ali'nin halifeliği zamanında kendisine İsfehan'dan bazı mallar gelmişti. Hz. İmam söz konusu malları yedi kısma ayırdı. Taksimden sonra bir ekmek arttı. Hz. Ali bu ekmeği de yediye böldü ve her parçasını o yedi paydan birine ekledikten sonra emri altındaki yetkilileri çağırıp hangisine daha önce vereceğini kural ile belirledi. Hz. Ali bir tuğlayı diğer bir tuğla, bir taşı diğer bir taş, bir kamışı diğer bir kamış üzerine bina eylemedi. Medîne'den hububatını bir dağarcık içinde getirirdi. Rivayete göre,

12 İbn el Esir, III, 29.
13 Yakubî, II, 183.

bir gün pazara bir kılıç çıkararak sattıktan sonra "Çarşaf parası için dört dirhemim olsaydı bu kılıcı satmazdım" demiştir. Hz. Ali'nin tok gözlülüğü ve zühdüü gösteren bu çeşit menkıbelerinin sayısı belli değildir.[14]

Râşid Halifeler devrinde vali tayin olunan kişilerden çoğunun zühd ü takva ve İslâmiyet hakkında hüsn ü itikat sahibi bulunmaları söz konusu halifelerin adalet ve doğruluğu yaymaları konusunda kendilerine yardım etmiştir. Hz. Ömer valilerden birinin belirli maaşının dışında, ticaret yoluyla veya başka bir yolla para kazanarak zenginleştiğini anlarsa o valinin elindeki servetin yarısını alıp Beytülmal'e teslim eder ve bunda bir haksızlık görmezdi. Nitekim Küfe valisi Sa'd b. Ebî Vakkas ve Mısır valisi Amr b. el 'As ve Bahreyn valisi Ebu Hureyre vs. hakkında bu şekilde muamelede bulunmuştu.[15]

Hiç kuşkusuz idareciler; devletin başındaki halife veya başkanı, dünya nimetlerine karşı tok gözlü, hoşgörülü, barışsever, kişisel çıkarlardan uzak ve yalnızca halkını düşünen biri olarak görürse, onun yolundan gitmeyi bir zorunluluk olarak hisseder. Bununla birlikte halifeler kendi düşünce ve politikalarını takip etmeyenleri idari göreve getirmezlerdi. Özellikle Hz. Ömer valil tayini konusunda çok titiz davranırdı. Her yıl valiler hakkında teftişler yaptırır, en küçük bir ihmal veya suçtan dolayı görevden alırdı. Rivayet göre; Hz. Ömer Umeyr b. Sa'd adında bir kişiyi Hımıs şehrine vali olarak göndermişti. Bir yıl sonra bu valiye mektup gönderir ve "Yanımıza gel" diye yazar. Umeyr yayan ve yalınayak ve elinde bir baston olduğu ve yolculuk gereçleri, dağarcık ve çömleği sırtında bulunduğu halde halifenin katına çıkar. Hz. Ömer onu bu halde görünce "Ey Umeyr bizi mi aldatmak istiyorsun yoksa bulunduğun memleket mi fenadır?" diye sorar. Umeyr "Ey müminlerin emiri fena söylemekten ve kötü zanda bulunmaktan sizi Cenab-ı Hakk men etmedi mi? Dünya mallarından her neye sahipsem onu beraber getirdim" cevabını verdi. Hz. Ömer'in "Peki ne getirdin?" sorusuna Umeyr "üzerine dayandığım ve

14 İbn el Esir, III, 202.
15 Yakubî, II, 181.

bir düşmanla karşı karşıya geldiğimde kullanacağım bir değnekle, içine yemeğimi koyduğum dağarcık" der. Hz. Ömer'in "Şu halde valiliğin sırasında ne yaptın?" şeklindeki sorusuna da Umeyr "develeri, deve sahibi olanlardan, yani zekâtı, zekât vemesi gerekenlerden, cizyeyi de gayr-i müslimlerden alarak fakirlere, miskinlere, yolculara dağıttım geriye bir şey kalmış olsaydı onu size getirecektim" cevabını verir. Bunun üzerine Hz. Ömer valiyi "Öyleyse tekrar valilik görevine dön" diyerek eski yerine gönderir.[16]

Burada bir nokta üzerinde biraz düşünmemiz gerekir: Hz. Ömer'in mal ve servet toplamadığını, para biriktirmeyi de yasakladığını yukarıda açıklamıştık. Şu halde onun zamanında, Hz. Peygamber ve ondan sonra Hz. Ebu Bekir devirlerinde hazineye gelen mal ve ganimetler hakkında yapıldığı gibi Beytülmal'e gelen mallar eşit pay edilip dağıtılsaydı mal biriktirmek mümkün olamazdı. Halbuki Hz. Ömer zamanında bu şekilde paylaştırma ve dağıtma usulü kaldırılmış ve Müslümanlara yıllık maaşlar bağlanmıştı. Bunun dışında devletin geliri, fetihlerle genişleyen İslâm topraklarından toplanan vergileri dolayısıyla daha önceki devirlere oranla çok fazla artmıştı. Ele geçirilen ülkeler haraç ve cizye ödüyordu. Ganimetlerden de çok miktarda mal geliyordu. Buna göre Hz. Ömer bu gelen mallardan maaşları ödedikten sonra artan bölümü ne yapıyordu? Tüm bunlardan çıkan sonuçtan anlaşılıyor ki Hz. Ömer bu artan kısmı ihtiyaç sahiplerine dağıtıyordu veya bu gibi sıkıntısı olanlara gerektiğinde dağıtmak için bekletiyordu. Bununla birlikte bu normal bir biriktirme anlamına gelmiyordu.

Müslümanların Servet Sahibi Olmaları

Gerektiğinde harcamak için hazinede para bırakmamak, devletlerin egemenliklerini sağlayan ve yönetimlerini sürdüren kurallara aykırıdır. Elde kuvvet olmak üzere ileriyi düşünerek para saklamak hükümranlığın yapılanması ve sürekliliği için -

16 Müstadaf, I, 91.

olmazsa olmaz- kurallardan biridir. Egemenli metodları böyleyken hazine oluşturmamak nasıl doğru ve mantıklı kabül edilebilir? Bunun en önemli nedeni, ilk Müslümanların halifeliği, siyasal egemenlik kurumu olarak düşünmemiş olmalarıdır. Bu yüzden peygamberlik devri sona ermesine rağmen onun etkisi bir süre daha devam edebilmiştir. Bu devir geçince halk eski huylarına dönmüş, mal ve servet biriktirmeye, hâkimiyet kurmak için birbirleriyle rekabete başlamışlardır.

Halk bu dünyevî yola, 3. Halife Osman b. Affan zamanında (H. 23-35) girmiştir. Çünkü Hz. Osman, Hz. Ömer gibi sert ve otoriter davranmıyordu. Bunun yanında kendisi Emevî ailesindendi. Halifenin bu yumuşak ve müsamahalı yönetiminden yararlanan Emevîler her geçen gün güçlerini artırdılar. Cahiliye döneminde ellerindeyken İslâmiyet'ten sonra Hz. Peygamber'in ailesi olan Haşimilerin eline geçen iktidarı tekrar elde etmenin yollarını düşünmeye başladılar. Hz. Osman, daha kolay otorite kurabilmek düşüncesiyle valiliklere kendi akrabalarından adamlar tayin etmeye başladı. Bunlar arasında zoraki Müslüman olmuş kişiler de vardı. Ayrıca Hz. Osman zamanında petihler iyice artmıştı. Her taraftan çok miktarda mal ve ganimet geliyordu. Hz. Osman bu ganimetlerden devlet memuriyetlerine tayin ettiği kendi yakınlarına diğer sahâbelerden fazla verirdi. Nitekim H. 27 yılında Afrika'dan gelen ganimetlerde yaptığı gibi. Müslümanlar (Hz. Osman'ın süt kardeşi olan) Abdullah b. Sa'd'ın kumandası altında söz konusu bölgede savaşmışlar ve 2.500.000 dinar değerinde ganimet ele geçirmişlerdi. Hz. Osman bunun beşte birini (hums) Mervan b. el-Hakem'e vererek kızını onunla evlendirdi.[17] Oysa bu hums, Beytülmal'in hakkıydı. Hz. Osman valilerden hesap sorulması uygulamasını da kaldırdı. Çünkü valiler kendi akrabasındandı. Bunun üzerine valiler ve hükûmet memurları hırs ve açgözlülüğe düşerek servet biriktirmeye başladılar. Özellikle Muaviye b. Ebu Süfyan -ki Şam Bölgesi valisiydi- hepsinden daha zeki ve geniş görüşlüydü. Bu yüzden Müslümanların tarımla uğraş-

17 Yakubî, I, 191.

malarını, köy ve çiftlik vs. sahibi olmalarını engelleyen Hz. Ömer'in yasağını ortadan kaldırdı.

Müslümanlar Şam Bölgesi'ni ele geçirerek toprakları yerli sahipleri elinde bıraktıkları dönemde, bölgenin büyük kısmı Rum kumandanlarından Batarika'nın mülküydü. Rumlar yenilip de Batarka da kaçtıktan veya öldürüldükten sonra ellerinde bulunan köyler ve çiftlikler sahipsiz kalmıştı. Müslümanlar bu yerleri hazineye bıraktılar. Bir insan kendi köyünü nasıl kiraya verirse valiler de bu köyleri öylece kiraya verirlerdi ve gelen ürün hazineye teslim olurdu. Muaviye Şam valiliğine yerleşip, savurganlığa başlayarak, gereğinden çok memurlar istihdam edip, Rumlar'ı taklit etmeye başladığında aldığı maaş kendisine yetmez olmuştu. Hz. Osman'da da bu konuda bir musamaha gördüğünden kendisine verilen maaşın ordu ve idarecilerine gelen özel heyet ve görevliler için yapılan masrafları karşılamadığını halifeye bildirdi. Bu mektupta adı geçen köy ve çiftliklerin varlığından söz ederek buraların sahipsiz olduklarından, haraca tâbi olan araziler dışında olduğundan söz ederek bunların kendisine "ikta" edilmesini istedi.[18] Hz. Ömer, Muaviye'ye yıllık bin dinar maaş tahsis etmişti. Bu miktar o dönemdeki diğer vali maaşlarından çoktu. Muaviye yukarda adı geçen köyleri de ikta" olarak isteyince Hz. Osman bu talebi uygun gördü. Söz konusu çiftliklerin kontrolünü Muaviye'ye bırakarak gelirini kendi hânedânından muhtaç durumda olan bazı yakınlarına tahsis etti. Muaviye'nin bu konudaki başarısı, daha sonra halife olduğu zaman birçok arazi sahibi olup satmasına ve aynı yetkiyi tüm Müslümanlara vermesine zemin hazırlamıştır.

Muaviye'nin tuttuğu bu yola diğer vali ve bazı sahâbeler de yönelmişti. Bunlardan Talha, Zübeyr, Sa'd ve Ya'lâ vs. gibi bazı büyük sahâbeler de köy ve akar sahibi olarak hayli zengin hale gelmişlerdir. Hz. Osman da birçok köye sahip olmuş, çok mal biriktirmiştir. Kendisi vefat ettikten sonra hazinedarının yanında 150.000 dinar ve 1.000 000 dirhem bulunmuştur. Hz. Osman'ın Vadi al-Kurâ ve Huneyn vs.'de bulunan köyleri 100

18 İbn Asâkir, (yazma).

bin dinar değerindeydi. Bunların dışında at ve develer de bırakmıştı.[19] Durumdan anlaşılıyor ki, Hz. Osman gelirlerin çok fazla artması üzerine, Müslümanların da servet sahibi olabilmeleri için birtakım kolaylıklar sağlamıştır. Çevresindekilerin, özellikle de Muaviye'nin teşvikleri bu düşünceyi kafasında şekillendirmiştir. Daha sonra akar sahibi olmak sıradan bir olay haline gelmiştir.

Hz. Osman ile kendisinden sonra gelen halifelerin, tam bilinmeyen bazı arazileri icar veya iltizam şeklinde, hazineye bir miktar para ödemek şartıyla mukataa şeklinde vermeleri de Müslümanlar arasında emlak ve arazi sahibi olma oranını çok yükseltmiştir. Hicrî 82 yılında haricilerden Abdurrahman b. Eş'as fitnesi ortaya çıktığı zaman, Dîvân yakılmış ve bunun üzerine herkes elindeki arazinin gerçek sahibi olmuşlardır.[20]

Bununla birlikte Müslümanlar, Muaviye'nin bu konudaki uygulamalarından memnun değillerdi. Bundan dolayı, -özellikle de fakihler ve zühd ü takvâ sahibi kişiler- Muaviye'ye çok kızıyorlardı. Sahâbenin büyüklerinden Ebu Zer el-Gifari ile Muaviye arasındaki tartışma bunun en güzel örneklerindendir. Ebu Zer, Hz. Ömer tarafından konulan kurallara sıkı sıkıya bağlı bir şahsiyetti. Ona göre "Bir Müslümanın bir gün ve gece yiyecek ve içeceğinden veya Allah yolunda dağıtacağı miktardan fazla bir şeye sahip olması caiz değildir."[21] Ebu Zer Şam'da bu düşüncesi doğrultusunda nasihatlerde bulunuyordu: "Ey zenginler takımı! Fakirlere eşit muamelede bulununuz. Altın ve gümüşü saklayıp da Allah yolunda harcamayanlar, kıyamet günü ateşten damgalarla alınlarının, yan taraflarının, bellerinin damgalanacağından emin olsunlar." Ebu Zer bu şekilde konuştukça fakirler kendisine yakınlık duymuş ve hayran kalmışlardı. Zenginlere karşı bir baskı grubu oluşturdular. Onlarda bu durumu Muaviye'ye haber vererek Ebu Zer'i şikâyet ettiler. Aslında Muaviye onlardan daha çok kendisi de Ebu Zer'den rahatsızdı. Ebu Zer birkaç kez kendisini de mal birik-

19 Mesûdî, I, 301.

20 Mâverdî, 183.

21 İbn el-Esîr, III, 55.

tirmeme ve biriktirenlere fırsat vermeme konusunda uyarmış ve bazı ithamlarda bulunmuştu. Örneğin, Muaviye Şam'da el-Hadrâ sarayını inşa ettirdiğinde Ebu Zer'e "Bunu nasıl görüyorsun?" diye sormuştu. O da Muaviye'ye "Eğer bu sarayı Allah'a ait mallardan yaptırdıysan Allah'a hiyanet etmişsin. Eğer kendi paranla yaptıysan o zaman da savurganlık yapmışsın demektir" demişti.[22]

Muaviye Ebu Zer'in bu uyarılarından son derece rahatsız olduğundan kendisini muhame edecek bir fırsat kollamaya başlamıştı. Ona bir aracıyla bin dinar gönderdi. Amacı, Ebu Zer'i bu parayla tahrik edip aldatmak ve sonra da para biriktirmek suçuyla itham ve samimiyetsizliğini ispat etmekti. Ebu Zer paraları alır almaz fakirlere dağıttı. Oysa, paralar kendisine gece ulaşmıştı. Ertesi gün sabah erkenden Muaviye'nin gönderdiği bir adam Ebu Zer'in evine gelerek, paraları yanlışlıkla kendisine vermiş olduğunu söylerek geri istedi. Ebu Zer parayı alır almaz dağıttığını söyleyerek, parayı bulup iade için üç gün süre istemişti. Bunun üzerine Muaviye, Ebu Zer'i fitnecilikle suçlayacak hiçbir neden bulamayarak Hz. Osman'a "Ebu Zer ile Şam'ı kendi hakkında bir fitne ve fesad yuvası yaptık" diye yazar. Hz. Osman buna cevap olarak "Ebu Zer'i mindersiz, semerli bir deveye bindirerek yanıma gönder"[23] emrini verir. Ebu Zer Medîne'ye varınca halife Hz. Osman onu sorgular ve isteklerini sorar. Ebu Zer hiç korkmadan, Ümeyyeoğullarının hırs ve açgözlülükte çok ileri gittiklerini ve Hak yolundan saptık'larını açıkça söyler. Bunun üzerine Hz. Osman kuvvet kullanarak Ebu Zer'i Medîne'den çıkartarak, kendi köyü olan Rebeze'ye gönderir. Ebu Zer köyünde vefat edinceye kadar yaşar. Ebu Zer'in bu şekilde sürgün bir şekilde yaşayıp vefat etmesi Hz. Osman aleyhindeki fitneyi iyice körüklemiş ve kendisine karşı olanların düşmanlığını artırmıştır.

Daha sonra H. 35/M. 657 de Hz. Osman'ın şehid edilmesiyle halifelik fitnesi ortaya çıkınca, kendi nefsi için halifelik arzusunda bulunan Muaviye, hilâfeti isteyenler arasında gerek soy

22 İbn Asâkir, 157.
23 Ya'kûbî, II, 199.

ve gerekse kıdem açısından kendisinden daha haklı birtakım kişiler olduğunu, bu nedenle amacına ulaşmak için para kullanılması gerektiğini görerek, taraftar kazanmak için, gereğinde dağılıp harcamak gayesiyle para biriktirmeye gayret etmiştir. Gerçek şu ki; para öyle bir güçtür ki, hangi amaçla kullanılırsa o amaca göre bir silah halini alır. Ta eski devirlerden beri büyük plan ve teşebbüslerin kaynağı paradır. Bugün de uygar dünyanın çarkları bununla dönmektedir. Dünyada hiçbir savaş, barış, muahede, hiçbir fetih gerçekleştirilmemiştir ki, para onun itici gücü veya nedeni olmasın. Muaviye'de bu yolda hareket ederek deha, zeka veya kahramanlığıyla sivrilmiş Arap dahilerinden bazılarını paranın gücüyle kendi hizmetinde kullanmış ve bu sayede "Sıffîn" Savaşı'ndan sonra hilâfeti ele geçirme siyasetinde başarılı olmuştur. Bununla birlikte, aslında hilâfet onun kontrolüne ancak H. 40. yılda Hz. Ali'nin şehadeti ve oğlu Hz. Hasan'ın halifelik hakkından feragat etmesi üzerine geçebilmiştir. Muaviye'nin para ve maddi çıkarlar temin etmek suretiyle hilâfeti ele geçirdiğini halk biliyordu. Hatta Hz. Ali'nin torununun oğlu Zeynelâbidîn "Muaviye kendi altınının kuvvetiyle Hz. Ali ile savaşıyordu" demişti.[24] Daha sonra diğer Emevî halifeleri Muaviye'nin izini takip ederek, parayı ve genel olarak maddi zenginliği muhaliflerine karşı sürekli bir silah olarak kullanmışlardır. Bu nedenle hangi biçim veya yolla olursa olsun zenginliklerini daha da artırmak zorunda kalmışlardır.

Bu duruma göre, Râşid Halifeler devrinde Müslümanların servet sahibi olmalarını yasaklayan kanunlar uzun süre devam etmemiş gözükmektedir. Bunun devamı edebilmesi Hz. Ömer'in veya onun felsefe ve yolunu takip edecek, onun karakterine sahip kişilerin yönetici makamında olmalarına bağlıydı. Bu ise umran ve uygarlık kurallarına aykırı bir durumdur. İşte bu sebepten Araplar, Rumlar ve İranlılarla karşılaşınca kısa süre içinde varlık ve rahatlık içine düştüler ve servet biriktirmeye başladılar. Emevîlerin amaçlarına ulaşmak için

24 Makrîzî, II, 439.

paraya düşkünlükleri bu arzuyu iyice kamçılıyordu. Bu şekilde Raşid Halifeler devri sona ermiş oldu. Ancak Müslümanlar daha sonra hiçbir dönemde böyle harika bir devir göremediler. Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in sözleri ve adaletli icraatları asırlardır Müslümanlar arasında dilden dile gönülden gönüle vecize, kıssa ve atasözü şeklinde aktarılmaya devam etmektedir. Her ne zaman bir halife veya idarecide bir eğrilik görülse Hz. Ebu Bekir ve Ömer'i örnek alması istenir. Özellikle Hz. Ömer'in adalet ve hakkaniyet konusundaki titizliği ve şiddeti her zaman örnek alınırdı. Hatta Emevî vali ve idarecilerinden bazıları da onların yolunda gitmeyi denemiş ancak becerememişler, devirleri zulüm ve karışıklıklarla geçmiştir.

Rivayete göre Ziyat b. Ebih valilik görevindeyken Hz. Ömer'in yolunu takip etmeye çalışmış, ancak ölçüyü aşmıştır. Daha sonra ünlü Haccac b. Yusuf Hz. Ömer'i kendine örnek almışsa da o da ölçüyü kaçırarak halka zulüm etmiştir.[25]

3. Emevîler veya Ümeyye Oğulları Devri (H. 41-132/M. 661-749)

Ümeyyeoğulları veya kısaca Emevîler Devleti, Râşid Halifeler devrinden hâkimiyetin dini hilâfet şeklinden siyasal saltanat biçimine döndürmekle farklılık gösterir. Aynı şekilde Abbâsîlerden yalnızca bir Arap Devleti, başka unsurlara küçümseyici bir bakışla bakan ırkçı bir devlet olmasıyla ayrılır. İşte bu yüzden Müslümanların himayesi altına giren gayr-i müslimler ve diğer halk kesimleri Emevî idarecilerin dayanılmaz davranışlarıyla karşılaşmışlardır. Hatta Müslüman olanlar bile Araplarca köle muamelesini görüyorlardı. Araplar o devirde İslâm'a girmiş o kişilere "Mevâlî" (azatlılar) adını verirler ve kendilerini bunlar üzerine velinimet kabul ederlerdi. Çünkü onları küfürden kurtarmışlardı. Mevâlî mescidlerde Arapların arkasında namaz kılacak olsalar, Araplar bu durumu Cenab-ı Hak'a karşı kendileri için bir alçak gönüllülük sayarlardı.

25 İbn Hallikân, I, 124.

Araplardan biri önünden bir Müslüman cenazesinin geçtiğini görünce "Kimin cenazesi?" diye sorardı. "Kureyş'ten" derlerse "vah kavmim" derdi. "Araplardan" derlerse "vah hemşerim" derdi. "Mevâlîden" derlerse "Allah'ın malıdır. İstediği zaman alır istediği zaman bırakır" derdi. Mevâlîyi künye taşımaktan da men ederlerdi. Onları isim ve lakaptan başka bir şeyle çağırmazlardı. Onlarla bir safta, bir sırada yürümezlerdi.[26] Mevâlîye "Alüc" (Arap olmayan kafirler) adını verirlerdi. Ünlü Cahız'ın "Kitab al Mavali"sinde anlatıldığına göre; Haccac, İbn Eş'as ile savaşan mevâlîyi ele geçirdiği zaman tekrar toplanmalarına meydan vermemek üzerine onları dağıtmak istedi. Her birinin eli üzerine gönderdiği şehrin ismini nakşetti. Bu nakış (Benî Icl) kabilesinden biri tarafından yapılmıştı.[27] Kitabımızın ileriki bölümlerinde İslâm ülkelerindeki sosyal yapıyı ele alırken bu konu üzerinde daha fazla bilgi vereceğiz.

Emevîler, fethettikleri ülke halkı ile mallarını Arap ırkçısı olmaları ve diğer toplumları aşağı görmeleri sonucu olarak bunu bir zevk haline getirmişlerdi. Irak valisi Said b. el As'ın "Irak'ın zirai toprakları Kureyş'e ait bir bahçedir. İstediğimizi alır istediğimizi bırakırız"[28] sözü bu durumu açıkça gösterir. İskenderiye bölgesindeki "Ahna" emiri cizye olmak üzere kendilerinden ne kadar para istendiğini Amr b. El Âs'tan sorduğunda Amr'ın "Siz ancak bizim bir hazinemizsiniz. Paraya çok ihtiyacımız olursa çok, az ihtiyacımız olursa az isteriz"[29] demesi de bir başka delildir.

Emevîler bu durumları halkın mallarından istediklerine el koymak için bir vasıta biçimine sokmuşlardır. Muaviye'nin önceki icraatlarından cesaret alıyorlardı. Gerek Muaviye, gerek kendisinden sonra gelen Emevî halifeleri Haşimi taraftarlarıyla Hariciler vs. ile sürekli savaşmak mecburiyetinde kaldıklarından çok fazla paraya muhtaç oldular. Bu nedenle haraç ve cizye şeklinde halktan sürekli para toplamaktan başka bir

26 *al-Ikd al-Farid*, II, 73.

27 *A.g.e.*, II, 74.

28 *Egânî*, XI, 30.

29 Makrîzî, I, 77.

yol bulamadılar. Bu vergilerin düzenli toplanması için de kendilerine yakın valiler görevlendirdiler. Bu valilerin en şiddetlisi ve dehşetlisi halife Abdülmelik'in Irak valisi Haccac b. Yusuf idi. Abdülmelik kendisine rakip olan kişilere özellikle de Mekke'de halifeliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr'e ve Irak'da Ehl-i Beyt'in intikamını almak üzere Muhammed b. al Hanefiyye adına hilâfeti ele geçirmek için ayaklanan Muhtar b. Ebî Ubeyd vs. karşı durmaya mecbur oldu. Bu amaçla Haccac ve benzerlerini görevlendirdi. Bunlar halktan haklı haksız para toplamak için baskı ve zulüm yapıyorlardı.[30]

Valilerin Eziyet ve Zulümleri

Emevî valileri İslâm yönetimini kabul etmiş gayr-i müslim toprak sahiplerine gerek vergi toplamada gerekse diğer işlerde eziyet ve zulüm yapıyorlardı. Halkın elinde mahsulden bir şey kalıp kalmamasına önem vermezlerdi. Arazi ekilsin ekilmesin belirlenen haraç alınırdı. Bununla birlikte toprak sahibine bir felaket veya afet zamanında kullanabilmesi için bir miktar ürün bırakmak haracın şartlarındandı. Rivayete göre, Haccac bunu da toplamak için halife Abdülmelik'ten izin istemiş, o da "Aldığın paradan fazla bıraktığın parayı düşünme. Onlarda et bırak ki o et üzerine yağ bağlasınlar"[31] cevabını yazdı. Anlaşıldığına göre bazı köylüler ve toprak sahipleri bu baskılardan kurtulmak için Müslüman olmuş ve mevâlî hükmüne girmişlerdi. Ancak bu da kendilerini haraç ve cizye ödemekten kurtaramadı. Haccac buna benzer kişilerden haraç ve cizye almaya devam etti.[32] Halbuki bunlar o vergilerden kurtulmak için tarlalarını kendi akrabalarına terk ederek şehirlere yerleşmişlerdi. Haccac bunları tekrar köylerine göndererek haraç bedelini istedi.[33] İslâmlar o vakte kadar kendileri tarafından kurulmuş şehirlerden başka yerlerde oturmazlardı. Ülkenin asıl hal-

30 İbn el Esir, 10, c. 5 ve Ebu Yusuf, Kitabü l-Harac, 62.

31 Mâverdî, 114.

32 İbn Hallikân, II, 277.

33 İbn el-Esir, IV, 225.

kı ise tarımla uğraşmak üzere köylerde yaşarlardı. Halktan herhangi biri İslâm olursa ondan haraç kaldırılır ve daha önce sahip olduğu arazi ve hâne köy halkına kalırdı. Köylü o haracı vermekle mükellef tutulurdu. İslâm'a girenler artık Küfe, Basra, Fustat gibi İslâm şehirlerine gidip yerleşirlerdi. Haccac yukarıda da belirttiğimiz gibi bunu önlemeye çalışmış "Her kimin aslı köyden ise köyüne dönsün ondan cizye ve haraç alınacaktır" diye ilan ettirmişti. Haccac'ın bu hareketi İbn Eş'as'ın isyanı zamanında olmuştu. Bunun üzerine halk gözleri yaşla dolu olduğu ve "ya Muhammedâh! ya Muhammedâh!" diye bağırdıkları halde gruplar halinde toplanarak nereye başvuracaklarını, hangi tarafa gideceklerini şaşırmışlardı. Sonunda Haccac'ın aleyhine olarak İbn Eş'as'ın yanına geçtiler.[34] Bu gibi davranışlar Emevî valilerinden yalnız Haccac'a mahsus bir şey değildi. 8. Emevî halifesi Yezit b. Abdülmelik Afrika'daki valisi Yezit b. Eba Müslim[35] Ömer b. Abdülaziz devrinde Horasan'da vali bulunan Cerrah[36] ve Mâveraünnehir'de diğer bazı valiler de[37] benzeri hareketlerde bulundular.

Müslümanların zimmet ve himayesi altına girip de dinlerini muhafaza eden Hıristiyanlar ve diğer din mensuplarına da zaman zaman eziyet ve sıkıntı çektirilmiştir. Bazı gayr-i müslimler İslâm'a girmekle vergiden kurtulamayacaklarını anlayınca rahip elbisesi giyerek cizyeden muaf olmaya çalıştılar. Ancak çok geçmeden bu hile anlaşılınca papazlara da cizye ödeme zorunluluğu getirildi. Bunu ilk uygulayan Mısır valisi Abdülaziz b. Mervan'dı. Papazların sayısını tesbit ettirdi.[38] Her biri üzerine bir dinar cizye yükledi.

Emevîler bunlarla da kalmayıp Râşid Halifeler zamanında takdir edilmiş olan haraç miktarını da yükselttiler. Muaviye haracı bir kırat artırmak istediğinden Mısır valisi Amr b. el-As'ın azatlı kölesi Verdan'a "Kıptîlerden adam başına bir kırat

34 İbn el-Esîr, V, 48.

35 İbn Hallikân, II, 277.

36 İbnu'l-Esîr, V, 24.

37 İbnu'l-Esîr, V, 111.

38 Makrîzî, II, 492.

fazla koy" diye emr gönderdi. Fakat o Muaviye'ye "Ellerinde bulunan ahidnâmelerde fazla istenmeyeceği kayıtlıdır. Fazlayı nasıl teklif edeyim?" cevabını vererek emri uygulamamıştır.[39] Mısır, Amr b. el-Âs'a ekmeklik olarak verilmiş olduğu için bu emre uymamış olmalıdır. Ancak ondan sonra gelen Emevî valileri vergileri istedikleri şekilde artırmışlardır. Bunlardan birisi 9. Emevî halifesi Hişam b. Abdülmelik (H. 105-125) zamanında haraç mütevellisi bulunan Ubeydullah b. Habhâb idi. Kıptîlerin haracını bir kırat yükseltince Kıptîler ayaklandılar. Bunun üzerine Müslümanlarla Kıptîler arasında savaş çıktı. Birçok kişi bu savaşta telef oldu. Daha sonraki bazı valilerde de benzeri suiistimaller olduğunu görüyoruz. Üsame b. Zeyd'in zamanında papazlığa yönelenlerin sayısı çok artmıştı. Haraç ve cizye gelirlerindeki eksikliği önlemek için Üsame bütün manastırları ve görevli papazların listesini hazırlattı. Papazların ellerine demir bir bilezikle bir işaret koydurdu. Bileziğin içinde papazın ismi, görev yeri ve damga tarihi yazılıydı. Herhangi bir rahipte bu damga görülmezse o rahibin eli kesilirdi. Her Hıristiyan vergisini ödediğini gösteren bir koçan veya makbuz taşımaya mecbur edildi. Koçan taşımayanlardan 10 dinar nakit ceza alınmasını emretti. Daha sonra manastırları kontrol ettirerek damgasız papazlardan bazılarını şiddetli şekilde cezalandırdı.[40] Ancak Üsame'nin bu eylem ve zulümleri halifenin rızasına ve politikasına aykırıydı. Halife Hişam bu durumu işitince valisine bir mektup yazarak Hıristiyanları incitmemesini, ellerinde bulunan ahidnamelere aykırı fazla bir talepte bulunulmamasını emretti. Ancak bu emrin hükmü uzun sürmedi. Hanzala b. Safvan gibi bazı valiler tekrar zulüme başladılar. Haracın miktarını artırdıktan sonra hayvanları da kaydettirmiş her Hıristiyanı bir aslan resmiyle damgalamıştı.[41] Bu işareti taşımayan her kimi yakalarsa onun elini kestirirdi. Emevî valilerinin gayr-i müslimler ve Arap olmayan Müslümanlar (mevâlî) hakkında gösterdikleri baskı ve zulümle ilgili örnekler çoktur.

39 Belâzurî, 227.

40 Makrîzî, II, 492.

41 Makrîzî, II, 493.

Emevîlerin haraç ve cizye gelirini artırmak için uyguladıkları baskıcı siyasetin bir örneği olarak Irak halkının yıllık cizyeleri bir dinar, iki müd buğday, ikişer kıst zeytinyağı ve sirkeden ibaretti. Abdülmelik b. Mervan hilâfet makamına geçince bu miktarı az gördü. Valisine yazdığı emirle tüm halkın nüfus sayımını yaptırdı. Herkes işçi statüsünde sayılarak yıllık kazancı hesap edildi. Toplamdan yıllık nafakası çıkarıldıktan sonra her adamın elinde yıllık dört dinar kalacağı hesaplandı. Abdülmelik böylece Cezire bölgesinde adam başına dört dinar cizye vermeyi kanun haline getirdi. Bütün cizye verenler tek sınıf olarak kabul edildi.[42]

Bununla birlikte Emevîler döneminde bu vergi ve baskılar yalnızca gayr-ı müslim olanlara ve mevâliye yapılmıyordu. Müslümanlar da çeşitli baskı ve eziyet altındaydı. Haccac b. Yusuf'un kardeşi Muhammed Yemen'e vali olunca kötü bir yönetim sergilemiş halka zulüm ve eziyet ederek, ellerinden yurtlarını ve yerlerini almış, "üzerlerine vazife adıyla haraç bile koymuştur" daha sonra Ömer b. Abdülaziz halife olunca bu vergiyi kaldırtmış öşür ile yetinilmesini emretmiştir.[43] Iran'daki Emevî valileri meyveleri önceden tahmin üzerine gerçek değerinden daha aşağı bir fiyata götürü şeklinde kendileri alırdı.[44]

Boş ve verimsiz araziye vergi koymak da yine o valilerin para toplama hırsından kaynaklanıyordu. Bunun dışında halk üzerine nîruz (nevruz) bayramında hediye adıyla bir vergi daha koymuşlardı ki bunun yıllık toplamı Muaviye zamanında 10 milyon dirheme ulaşmıştı.[45] Evlenenler ile arzuhal yazanlar üzerine de bir vergi konmuştu.[46]

Vali için başka çiftçi için başka kileler kullanılıyordu. Memurların yiyecek, içecek, kâğıt ve mürekkep parası, kile ve kilecilerin ücreti ve erzakı hepsi halk üzerindeydi. Halktan biri

42 Belâzurî, 73.

43 Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-Harac*, 24.

44 Ibn Said, Tabakât.

45 Yâkubî, III, 259.

46 Taberi, III, 1367.

haraçdan borcuna karşılık para getirdiği zaman, tahsildar o paranın bir kısmını kendisi için ayırırdı.

Emevî valileri ve memurları tüm bunları her zaman kendileri doğrudan doğruya yapmazlardı. Emirleri altındaki adamları aracılığıyla da yaparlardı.[47] Gerek Muaviye gerekse sonraki Emevî halifeleri, özellikle Abdülmelik bu yolu devam ettirdiler. Yukarıda sık sık adı geçen Haccac gibi bir zalim onun döneminde yetişti. Emevî halifeleri bu baskı ve zulümleri önlemek gücüne sahiplerdi. Ama bu güçlerini kullanmadılar. Hz. Ömer zamanında bir vali böyle bir zulme bulaşırsa hemen şiddetle cezalandırılıyorlardı. Ahvaz valileri bunun örneğidir. Haklarında şikâyet gelir gelmez Hz. Ömer onların servetlerinin yarısını Beytülmâl adına musâdere ettikten sonra kardeşlerinin servetlerinden bir kısmını da musâdere ettirmişti.[48] Hz. Ömer'in bu uygulaması Muaviye için de örnek oldu. Valiler öldükçe bıraktıkları servetin yarısı Muaviye tarafından mirasçılarından alınırdı. Ve bu musâdereyi yaparken "Bu Hz. Ömer tarafından konmuş bir usuldür" derdi. Muaviye zamanla sıradan insanların mallarını da musâdere etmeye başladı.[49]

Her şeyde iyilik ve düzen baştan başlar. Yukarda sıraladığımız olaylardan da anlaşılacağı üzere Emevîler en baştan beri hâkimiyetlerini sürdürebilmeleri için zengin bir hazineye ihtiyaçları vardı. Bu nedenle valilerine büyük yetki ve imkânlar vererek kendi yollarına soktular. Valiler hem halifeler hem de kendileri için mal mülk ve servet biriktirmeye başladılar. Daha alttaki memurlar da onları takip etti. Toprak sahiplerinin şikâyetleri zamanla o derece arttı ki vergi toplama görevi Arapların elinden alınarak mevâlîye özellikle de Irak'ta köy sahipleri olan "dehhak"lara verildi. Bunu ilk uygulayan kişi H. 64 yılında Irak'ta haraç mütevellisi bulunan İbn Ziyat idi. Bazıları bundan dolayı kendisini ayıplayınca İbn Ziyat şu cevabı vermişti: "Haraç toplama işinde ne zaman bir Arap görevlendirmiş isem haraçta eksiklik olduğunu gördüm. Bu eksikliği o

47 Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-Harac*, 62.

48 Belâzurî, 385.

49 İbnu'l-Fakîh, 109.

memurlardan veya aşiretlerinden tahsil etmeye kalkışsam o aşiretleri gücendireceğim, vazgeçsem, bile bile devlet hazinesine zarar vermiş olacağım. Bu köy sahiplerini cibayet-i emvalde (mal ve vergi toplama) sizden becerikli, daha güvenilir ve halka daha yumuşak ve merhametli davranır gördüm. Bununla birlikte kimseye zulüm ve haksızlıkta bulunmalarına fırsat vermemek için siz de onları kollayınız."[50]

Kadı Ebu Yusuf'un haraç memurları hakkında halife Hârunürreşîd'e sunduğu vasiyetnamesindeki açıklamalar o küçük memurların o çağda halktan ne şekilde para topladıklarını gösterir: "Aldığım malumata göre bazen valilerin maiyetlerinde öyle adamlar bulunur ki bunlardan bir kısmı valinin yakın çevresinden, diğerleri de bir vesileyle onlara bağlananlardandır. Bunlar doğru ve ahlaklı kimselerden olmadıkları halde valiler bunları hükûmet işlerinde kullanarak işlerinin düzeni için ve tahsilat için şuraya buraya gönderirler. Bu gibi adamlar kendilerine verilen görevi gereğince yapmadıkları gibi halka da hoşgörülü davranmazlar. Amaçları her ne şekilde olursa olsun ellerine para ve mal geçirmektir. Hem bence bu parayı ve malı zulüm ve baskıyla topluyorlar. İşkence yapmak için haraç ehlini güneşte durduruyorlar. Son derece şiddetle onlara dayak atarlar. Boyunlarına testiler asarlar. Namaz kılmaya engel bukağı ile bukağılarlar. Bu ise Allah'ın yanında büyük bir suç, İslâmiyet nazarında da çok çirkin bir durumdur.[51] Emevîlerle, valileri, memurları ve tahsildarları Ömer b. Abdülaziz halife oluncaya kadar yukarıda anlatılan zulüm ve eziyet üzere devam ettiler. Ömer b. Abdülaziz hilâfet makamına geçince yaratılışında olan adalet, insaf ve zühd ü takvanın itmesiyle devlet işlerini adaşı olan ve annesi tarafından büyükbabası bulunan Ömer b. Hattâb zamanındaki şekle döndürmek istedi. Bu yüzden tüm valilere emirnâmeler göndererek daha önce yapmış oldukları haksızlık ve zulmü teker teker belirterek bunların ortadan kaldırılmasını emretti.[52] Minberler üzerinde Hz. Ali'ye

50 İbnu'l-Esîr, IV, 69.

51 Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-Harac*, 61-62.

52 Taberi, III, 1366; İbnu'l-Esîr, VI, 29.

lanet etmek âdetini terk ettirdi. O zamana kadar akrabası olan Emevîler birçok köy ve çiftliklere sahip olmuşlar ve bunların birçoklarını gayr-i müslimlerden haksız olarak gasp ve musâdere etmişlerdi. Ömer b. Abdülaziz kapılarını şikâyetçilere açtı "Her kimin şikâyeti varsa müracaat etsin" diye ilan ettirdi. Bunun üzerine şikâyetçiler ve bunların arasında Hıristiyanlar, Musevîler, mevâlî vs. hepsi bu adil halifeye müracaatta bulundular. Bazıları mal ve eşyalarının çalındığından bazıları da köylerinin ve tarlalarının gasp olunduğundan şikâyet ediyorlardı. Ömer b. Abdülaziz bu şikâyetlere karşı hak ve adalet neyse, kendi oğulları, kardeşleri, yakın akrabaları aleyhine olsa bile gereğini yapıyor, hakkı yerine getiriyor, zulmü ortadan kaldırıyordu. Bazıları Ömer b. Abdülaziz'e "Böyle hareket edersen çocuklarına bir şey kalmayacak. Onları ne yapacaksın?" diye sorunca kendisi kalbinin yumuşaklığı ve hassasiyetinden dolayı ağlayarak "onları Allah'ın yardım ve himayesine bırakıyorum" demiştir. Ömer b. Abdülaziz amcaları ve amca çocuklarının gaspettikleri malları ellerinden alarak bunlara "emvâl-i mezâlim" adını vermiştir. Ömer b. Abdülaziz'in akraba ve yakınları olan Emevîler bu hali görünce hâkimiyetin kendi ellerinden çıkmasından korkmaya başladılar. Ellerinde bulunan servet ve sâmân, emlak ve arazi giderse hâkimiyeti de kaybedeceklerdi. Bu nedenle halifenin halası Mervan'ın kızı Fâtıma'ya mürâcaat ve Ömer'in yaptığı şeylerden şikâyet ettiler. Fâtıma Hz. Ömer b. Abdülaziz'in yanına giderek aracı olmak istedi. Ömer, halasına dönerek "Cenab-ı Hakk Ekrem Nebi Hz. Muhammed (s.a.v)'i bütün insanlara rahmet olsun diye gönderdi. Azap olsun diye göndermedi." cevabını verdi.[53]

Mevalî (Arap Olmayan Müslümanlar)

Halifenin adalet ve takvasını görünce durumdan yararlanmak isteyen mevâlî de içinde bulundukları baskı ve aşağılanmadan dolayı durumlarını kendisine arz etti. Horasan valisi

53 İbnu'l-Esîr, V, 30.

Cerrah b. Abdullah Hakemî, Şam'a Halife Ömer b. Abdülaziz'in yanına ikisi Araplardan, biri de mevâlîden oluşan özel bir heyet göndermişti. Araplar halifenin huzurunda söz söylediler. Mevâlî hiç konuşmadı. Bunun üzerine halife mevâlîye dönerek "Neden hiçbir şey söylemiyorsun?" diye sorunca mevâlî "Ey Müminlerin Emiri! Mevâliden 20 b. kişi maaşsız, yiyeceksiz olarak cihadla uğraşıyorlar. Bunlar ehl-i zimmetken İslâm olmuşlardır. Ancak yine de bunlardan haraç alınıyor. Şimdiki valimiz adeta Haccac'ın kılıçlarından bir kılıç gibi baskı ve zulm ile hükmediyor."[54] diyerek zulümden şikâyette bulundu. Ömer b. Abdülaziz mevâlîden olan kişiye dönerek "Özel görevli olarak senin gibi adam göndermek gerek!" dedikten sonra Cerrah'a "Arkanda kimin namaz kıldığını görürsen ondan cizye alma!" emrini verdi. Bunun üzerine halk süratle İslâm'ı kabül etmeye başladı. İslâmiyet hızlı bir şekilde yayılıyordu. Bu durumu hoş görmeyen bazıları Cerrah'a "Herkes cizyeden kurtulmak için Müslüman oluyor. Bunlar sünnet oluyorlar mı, olmuyorlar mı? Bir kere teftiş ve tahkik etseniz iyi olur" şeklinde görüş bildirdiler. Cerrah durumu halifeye yazar. Halife Ömer b. Abdülaziz'de Cerrah'a "Cenab-ı Hakk; Hz. Muhammed'i (s.a.v), halkı kurtuluş yoluna döndürsün diye gönderdi, sünnetçi olarak değil"[55] cevabını verir.

Ömer b. Abdülaziz aynı muameleyi Mısır valisi Hayyân b. Şerîh hakkında da uygulamıştır. Hayyan halifeye "Halkın İslâm olmaları cizye gelirlerini o derece düşürdü ki, dîvân memurlarının maaşlarını ödemek için Haris b. Sabite'den 20 bin dinar borç almaya mecbur oldum. İstikraz olunan paranın Emirü'l-Müminin tarafından ödenmesi için emir verilmesini istirham ederim" diye yazmıştı. Hayyan'a da şu cevabı göndermişti: "Yazını aldım. Zayıflığını, gelirlerin azlığını bile bile seni Mısır'a vali olarak gönderdim. Bu kez gönderdiğim adama başka yirmi değnek vurmasını emrettim. İslâm olanlardan cizyeyi kaldır. Görüş ve tedbirin kabül edilmemiştir. Zira Cenab-ı Hak Hz. Muhammed'i hidayet edici olarak gönderdi. Para tahsilda-

54 Taberî, II, 1354.
55 İbnu'l-Esîr, V, 34.

rı olarak göndermedi. Ömer için bütün âlemin kendi aracılığı ile İslâm'a girmesini görmek gibi yüce bir zafer, büyük bir bahtiyarlık nerde..."[56]

Halife Ömer b. Abdülaziz diğer valiler için de aynı şekilde hareket ediyordu. Ahlakına ve doğruluğuna güvenmediği valileri azletmiştir. Bu yüzden devlet adamlarının pek çoğu kendisine muhalefet etmeye başladılar. Halife, devlet işlerini birden ve süratli bir biçimde ıslah etmeye çalışıyordu. Halbuki o derece fena bir durumda olan bir devleti öyle birden düzene sokmak imkânsız bir şeydi. Emevîlerden bu durumdan memnun kimse kalmamıştı. Ömer b. Abdülaziz'in hilâfetini üç yıldan fazla çekemediler. Sonunda halifeyi zehirleterek şehit ettiler. Tarih yazanlar Ömer b. Abdülaziz'i Râşid Halifelerden saymışlardır. "Ömereyn" (iki Ömer) dediklerinde kendisi ile Hz. Ömer b. Hattâb 'ı kastederler.

Yukardan bu yana verdiğimiz malumatta İslâmiyet'in üzerine bina edildiği asıl kuralların insaf ve müsamahayı emrettiğini gördük. Öyle ki, yönetimi ellerinde bulunduranların tuttukları yola göre durum şekillenmiştir. Ömer b. Abdülaziz İslâm'ın kural ve esaslarını Râşid Halifeler devrindeki hale çevirebilseydi Emevîlerin neden olduğu zulüm ve baskıcı yönetimin olumsuz etkilerini büsbütün ortadan kaldırabilecekti. Ne çare ki, uygun olmayan talihsiz bir zamanda başa geçti. Bu yüzden çabaları istenilen ve umulan olumlu sonuçları vermedi. Kendisinden sonra işler, aksülamel olarak eskisinden daha kötü bir hale döndü. Valiler daha katı ve baskıcı bir yönetim sergilemeye başladılar. Haraç miktarı zamanla çok fazla artırılınca, bazı toprak sahipleri sahip oldukları araziyi halife veya valilerin akrabalarından birinin adına kaydettirmeye, onun himayesi altında tarım etmeye mecbur kalmıştır.

Halifeler de savurganlıkta sınırı aşmışlardı. Bunun ilk örneği Yezid b. Abdülmelik'ti. Kendisini büsbütün zevkusafa ve içkiye verdi. Devlet işleriyle uğraşmak yerine Selâme ve Habbâbe adındaki iki cariyesiyle meşgul oluyordu. Yezid'in bunlarla ge-

56 Makrîzî, I, 78.

çen hayatı ve eğlenceleri çok ünlüdür.[57] Yezid'den sonra kardeşi Hişam halife oldu. Hasis bir adamdı. Daha önce belirttiğimiz gibi, Mısır'da vergilerin artırılması bunun zamanında olmuştur. Hişam'dan sonra hilâfete Velid b. Yezd b. Abdülmelik geçti. Bu da Yezid gibi zevkusafa ve îş u işrete düşkündü. Hilâfeti çok sürmedi. Yakınları tarfından öldürülerek H. 126 yılında Yezid b. Velid b. Abdülmelik hilâfet makamına getirildi. Kendisine biat edilirken yaptığı konuşmadan da anlaşılacağı üzere[58] Ömer b. Abdülaziz'in yoluna uyarak devlet işlerini düzeltme niyetinde bulunmuşsa da maalesef Ömer'in uğradığı başarısızlığa bu da uğramıştır. Durum ıslah olunamayacak derecede kötü bir hale gelmişti. Kendisinden sonra gelen Mervan bin Muhammed zamanında Abbâsîler galib gelerek İslâm hilâfetini ellerine geçirmişlerdir.

O yıllarda Emevîler, yiyip içme, savurganlık, zevkusefaya, îş u işrete dalmışlar bu nedenle hâkimiyetlerini güçlendirecek önlemlerle uğraşmayı bırakmışlardı. Tayin ettikleri vali ve bürokratların seçimine dikkat etmemeye başladılar. Hatta bazen bir adamı bir cariyenin önerisi veya hediyeye karşılık olarak bir vilayete vali olarak gönderirlerdi. Nitekim 10. Emevî halifesi Hişam bin Abdülmelik, Cüneyd bin Abdurrahman'ı bu şekilde görevlendirmişti. Cüneyd, Hişam'ın karısına kıymetli taşlar ile değerli bir gerdanlık hediye etmişti. Hişam gerdanlığı çok beğenmişti. Cüneyd benzeri bir gerdanlık daha hediye edince Hişam kendisini H. 111/M. 719 yılında Horasan'a vali olarak tayin etmişti.[59] Emevîler devrinde Zülefâ adında bir cariyenin fiyatı bir milyon dirheme ulaşmıştı.[60]

Valilerin bütün himmet ve gayretleri büyük bir servet toplamak, birçok adam, köle ve hizmetkâra sahip olmaktı. Hakkaniyet ve adalet sahibi olan dürüst kişiler, valilerin hırs ve hırsızlıklarına alet olmamak için memuriyetten kaçıyorlardı. Nitekim yedinci halife Süleyman bin Abdülmelik, Irak valiliğini

57 İlgili bölüme bkz.

58 İbnu'l-Esîr, V, 317.

59 İbnu'l-Esîr, V, 72.

60 *Alâmü'n-nâs*, 35.

Yezid b. Mühelleb'e verdiğinde Yezid kendi kendine şöyle demişti "Haccac Irak'ı bir harâbeliğe çevirdi. Şimdi o bölge halkı benden adalet ve dürüstlük bekler. Oralara gidip haracı Haccac'ın yaptığı gibi işkence ve zorla toplamaya kalkışsam halkın başına bir bela olacağım. Haccac'ın o dehşetli zamanlarını tekrar yaşatacağım. O durumda cihan beni lanetle anacak. Böyle yapmayıp da daha az haraç toplasam halife razı olmayacak."[61] Adalet, rıfk ve mülayemet duygularıyla ahlaklanmış diğer ileri gelen kişiler de benzeri düşünceler içindeydi. Bu yüzden çıkarlarını her şeyden üstün tutan bencil insanlar dışında kimse memur olmak istemiyordu. Bunun dışında, halifeler de istediklerini kolayca yapabilmek için bu türlü memurların maaşlarını alabildiğine artırmışlardı. Emevîlerin zon zamanlarında Irak valisi olan Yezid b. Ömer'in yıllık geliri 600 bin dirheme (Frank) ulaşmıştı.[62] Valiler görevlerinin devamından emin olmadıkları için valilikleri her zaman ele geçmez bir fırsat olarak görüyor ve kısa sürede büyük servet sahibi olmayı düşünüyorlardı. Bunlardan Hişam b. Abdülmelik'in Irak valisi bulunan Halid'in gallesi (geliri) 13 milyon dirheme ulaşmıştı.[63] Bir başka deyişle yaklaşık bir milyon dinara varmıştı. Bu gibi hallerde, halifeler azlettikleri valilerden servetlerinin hesabını soruyorlar gerektiğinde mallarına hazine adına el koyuyorlardı. Yukarda adı geçen vali Halid'in malları da, şikâyet üzerine yapılan inceleme sonunda halifenin emri üzerine musâdere edilmiştir.[64] "Istihrac" adı verilen bu uygulamada son derecede şiddet kulanılıyordu. Bu sebepten dolayı valiler ile halifeler arasında Emevî devletinin yıkılmasını hızlandıran bir nefret oluşmaya başlamıştır.

Emevîler devrinde devletin gelirlerine yani haraç, cizye vs.'den toplanan.....yekûnuna gelince, o dönemde ortaya çıkan fitne ve karışıklıklar arasında Emevîlerin kaybolan diğer belgeleri arasında bunlar da kaybolmuştur. İslâm ülkesi, Emevîler

61 Taberî, II, 306.

62 Ibn Hallikân, III, 81.

63 Ibn Haldun, III, 96.

64 Yakûbî, II, 388; Ibnu'l-Esîr, V, 104.

zamanında, daha sonra Abbâsîler devrinde ulaştığı büyüklüğe yakın bir ölçüye ulaşmıştı. Bununla birlikte en büyük gelirler, Irak, Cezire, Şam ve Mısır'dan geliyordu. Diğer bölgelerden toplanan gelir ise ancak maaş ve giderleri karşılayabiliyordu. Emevîlerin hâkimiyetinin tam manasıyla oluşturulamadığı bazı yerler daha vardı ki oralardan kayda değer bir gelir elde edilemiyordu.

Irak, Şam, Mısır gelirleri yıllara ve valilerin uygulamalarına göre değişiyordu. Daha önce bu konuda geniş bilgi vermiştik. Özetlemek gerekirse: Emevîler zamanında Irak bölgesinin yıllık ortalam geliri 130 milyon dirhem, Mısır'ın 3 milyon dinar/36 milyon dirhem, Şam bölgesinin geliri ise 1 milyon 700 dinar/20 bin dirhemdi. Bu durumda üç bölgenin yıllık toplam geliri 186 milyon dirheme ulaşıyordu.

Sözün özü; Emevîler devrinde gelirler çoktu, ancak buna servet veya zenginlik denilemezdi. Çünkü toplanan paralar Emevîlerin hâkimiyetlerini güçlendirmek için savaşlarda harcanıyordu. Emevîler Hz. Ali ile, oğlu Hz. Hüseyin ile, Muhtar b. Ebî Ubeyd Sakafî ile, Abdullah b. Zübeyr ile, Hariciler vs. ile savaşmışlardı. Yemen Arapları ile Hicaz ve Necd Arapları veya Araplar ile Arap asıllı olmayan Müslümanlar arasında da birçok fitne ve fesad çıkmıştı. Tüm bunları kontrol altına alabilmek için çok fazla harcama yapılıyordu. Bunun dışında halife ve diğer idarecilerin zevkusafalarına, savurganlıklarına da az para gitmiyordu.

4. Abbâsîler Devleti (H. 132-656/M. 749-1258)

Abbâsîler devletinin birbirinden çok farklı iki dönemi vardır.

A. Abbâsîlerin Birinci Devri (H. 132-218/M. 749-833)

Parlak dönem de denilen bu devir H. 132/M. 749'de kuruluşundan H. 218/M. 833 yılında yedinci Abbasi halifesi Me'mun'un son günlerine kadar devam eder. Devlet bu dönemde en yüksek ve ihtişamlı dönemini yaşamış ve sözünü et-

tiğimiz medeniyet, yani İslâm medeniyeti bu zamanda kurulmuştur. Bu devirde İslâm devletinin zenginlik ve refahı diğer İslâm devletlerinin hiçbir zaman ulaşmayacağı seviyeye ulaşmıştır. Asıl konumuz işte bu refah dönemidir.

B. Abbâsîlerin İkinci Dönemi (H. 218-656/M. 833-1258)

Bu devre duraklama ve gerileme veya düşüş (inhitat) devri adı da verilmiştir. H. 218/M. 833'te Mu'tasım'ın hilâfetinden başlayarak Abbasi devletinin Bağdat'ta yıkılışına (H. 656/M. 1258) kadar devam eder. Bu dönemde İslâm medeniyeti gerilemeye başlamış, devletin gücü ve zenginliği azalmış, Moğol istilası sonunda tamamen yıkılmıştır.

Abbâsîler Devletinin Kuruluş Nedenleri

Daha önce verdiğimiz bilgilerde de görüldüğü gibi hilâfet, Râşid Halifelerden Emevîlere geçince, dinî şekilden dünyevî bir şekle döndüğü gibi Emevî halifeleri de zenginlik ve maddi güç dışında başka şeylere önem vermemeye başlamışlardı.

Bunun dışında Emevîlerin Arap ırkçılığı ve diğer milletleri aşağı görücü ve rahatsız edici politikası, hatta bunlar içinde Müslüman halka karşı yaptıkları zulüm ve eziyeti daha önce belirtmiştik. Tüm bunlara haraç toplarken yapılan haksızlık ve baskılar da eklenince Emevî yandaşları dışında hemen bütün unsurlar, Emevî idaresinden kurtulmak için idareye ve halifeye muhalif bütün siyasal eylemlere destek vermişlerdir.[65] Emevîlerden en çok şikâyetçi olan topluluk da daha önce sık sık vurguladığımız gibi, mevâlî denilen Arap olmayan Müslümanlardı. Emevîler bunları piyade, maaşsız ve ganimetlerden pay vermeksizin savaşa göndermek dışında önemli bir işte görevlendirmiyorlardı. Emevîlere karşı oluşan muhalif grubun lider kadrosu mevâlînin bu durumundan kendileri lehine faydalandılar. Mevâlîleri davet ederek onlara maaş bağlayarak maddi

65 İbnu'l-Esîr, III, 189.

destekte bulundular ve muhalefet hareketinde önemli rol oynamalarını temin ettiler. Bunu ilk başlatan kişi, Hz. Hüseyin'in katillerinden hesap sormak ve intikam almak amacıyla H. 66 yılında Kûfe'ye giden Muhtar b. es-Sakafî idi. Muhtarın bu hareketi, yani Arap olmayan mevâlîyi ön olana çıkartması, Araplar için incitici ve onur kırıcı bir durum gibi algılanmıştır. Bu nedenle "Muhtar mevâlîmizi şımarttı. Atlara bindirdi. Bize verilmesi gereken maaşları onlara dağıttı" deyince, Muhtar "Peki mevâlîyi bırakayım. Ganimet ve maaşları da size vereyim. Emevîler aleyhine benimle beraber savaşır mısınız?..." diye sordu. Araplar bu son öneriyi aralarında tartıştıktan sonra aralarından birisi "Eğer beni dinleyecek olursanız, Muhtar'la beraber savaşmayınız. Eğer aranızda bir anlaşmazlık ortaya çıkarsa birbirinize düşman olmanızdan korkarım. Muhtar'la birlikte bahadırlarınız ve süvarileriniz var. Fazla olarak köle ve mevâlîniz de onunla birlikte ve beraberler. Mevâlîniz size düşmanınızdan daha çok kin ve düşmanlık besler. Sizinle, Arap şecaati ve Arap olmayanların düşmanlığıyla savaşırlar. Perişan olursunuz"[66] görüşünü belirterek Muhtar'ın önerisini reddettiler.

Mevâlînin destek verdiği bu ayaklanma ve karışıklıklar arasında, Araplar arasında da Emevî aleyhtarları gün geçtikçe çoğalmaya başlamıştı. Hatta hilâfet için Kureyş'ten olmak şartı olmadığı düşüncesi de telaffuz edilmeye başlanmıştı.[67] Ancak, bu düşünce Müslümanların zihinlerine birkaç yüzyıl sonra yerleşebilmiştir. O dönemde hilâfeti isteyenlerin hemen tamamı Peygamber'in neslinden, özellikle de Peygamber'in damadı ve amcasının oğlu olan Hz. Ali soyundan gelen Şii veya Aleviler ile Peygamber'in amcası Abbas'ın soyuna mensup kişilerdi.

Horasanlılar anlatılan nedenlerden dolayı Emevîlere en kızgın topluluğu oluşturuyordu. Bunlardan Ebu Müslim Horasânî, Abbâsîler adına hilâfeti ele geçirmek için bayrak açınca duraksamadan emri altına girip Abbâsîlere destek verdiler. İslâm ülkesinin her köşesinde bu durumu izleyen gayr-i müslimler de Abbâsîlere destek vererek ayaklandılar. Neticede Emevî devleti

66 İbnu'l-Esîr, IV, 113.
67 *El-İstiksâ*, I, 60.

yıkılarak yerine Abbâsîler geçmiş oldu. Başkentlerini kendilerine büyük destek verenlere daha yakın olan Irak'ta kurdular.

Abbâsîler, Emevîlerin yıkılış nedenlerini iyi bildiklerinden ondan ders alarak, olası bir tehlikeye düşmemek için İranlılardan asker ve taraftar edinmeye büyük özen gösterdikleri gibi, İslâmiyet'in temel dayanağı olan Arap asabiyetini de korumak amacıyla Rebia ve Mudar kabilelerinden seçme askerler görevlendirmeyi de sürdürmüşlerdir.

Bununla birlikte her iki unsuru aynı anda memnun edemiyorlardı. Abbâsîler hal ve maslahat gereği İranlılarla kaynaşmaya ve onlara benzemeye mecbur kalmışlardır. Hatta onlar gibi elbise giymeyi zorunlu hale getirmişlerdir. Bunu ilk başlatan H. 153/M. 770'de halife Mansur olmuştur.[68]

Mansur, halkı oldukça uzun olan İran külahını giymek zorunda da bırakmıştır. Söz konusu dönemde yaşayan meşhur Arap şairlerinden Ebu Dulâme, bu durumu iki beyitte şu şekilde hicvetmiştir. "Zamanın halifesinden önceki halifelerin yaptıklarından daha fazla iyi işler bekliyorduk. Seçkin halife bu fazlalığı külahlarda yaptı. Halka giydirdiği külahlar herkesin başında süslenmiş uzun Yahudi şapkaları gibi duruyor"

Bununla birlikte Arapların memnûniyetsizlikleri devlet politikasının yönünü değiştirmemiştir. Halifeler eşlerini İranlılardan seçiyorlardı. Bunların çocukları yaratılış gereği İranlılara yakınlık duyuyor, onların desteğiyle de hilâfete geçiyorlardı. Bermekîler vs. gibi görevlendirilen vezir ve danışmanların etkisiyle İranlı unsurun saraydaki nüfuz ve güçleri gittikçe artmıştı. Ancak, İranlılar gerçekten Abbasi idaresine bağlıydı ve fedakâr bir şekilde halifelere hizmet ediyorlardı. Kendi ülkelerinin iyiliği Abbâsîlerin devamıyla mümkün olabilirdi.

Araplar ve Biât

Bununla beraber halifeler Kâbe-i Muazzama ve Peygamber'in kabrinin de bulunduğu "Haremeyn"den ayrı kalamıyor-

68 Taberî, III, 371.

lardı. Bu nedenle Arap Yarımadası'na ayrı bir önem veriyorlardı. Çünkü Haremeyn'e saygı İslâm dininine saygı demektir. Hilâfet de ancak dinle ayakta durabilir. Buna ilave olarak Abbâsîler Haremeyn halkının Hz. Ali nesline yandaş olmasından da korkuyorlardı. Medîne fukahasının biatine de hilâfet ve biat üzerindeki etki, güç ve makamlarından dolayı muhtaçtılar. Hatta halifelerden daha dindar olanları bu âlimlere danışmadan iş yapmıyorlardı.[69] Bu duruma tahammül edemeyen İranlı devlet adamları, güç ve iktidarın tekrar Araplar eline geçerek kendilerinden intikam alınmasından ve o güne kadar yaptıkları çalışmaların boşa gitmesinden korkarak, Arap ülkelerini ihmal etmeye çalıştılar. Halbuki Kâbe vs. kutsal yerler orada oldukça o bölgenin ihmal edilmesi mümkün değildir. Kâbe Müslümanların kıblesi ve hac yeridir. Hac ise İslâm'ın rükünlerinden biridir. Bununla birlikte kendisine yapılan telkinlerden etkilenen Mansur, Kâbe'ye bedel Irak'ta halk için ayrı bir ziyaret yeri yapmayı da düşündü. Bu niyetle bir bina yaptırarak buna "Kubbe-i Hadrâ" (yeşil kubbe) adını verdi.[70] Medîne'ye deniz yoluyla gönderilen harp mühimmatını da kesti.[71] Bunun üzerine Araplar, Mansur'un bu icraatını Abbâsîlerin hal'ine bir sebep görerek, Hz. Ali soyundan Muhammed b. Abdullah'a biat ve Mansur'u hal' eylediler. Ünlü imam ve âlim Malik b. Enes onlara bu konuda fetva vermişti.[72] Endülüs'te hüküm süren Emevîler de -daha önce yazdığımız gibi- Abbasi katliamından kaçan Abdurrahman b. Muâviye'yi Endülüs'e davet etmiş, bir müddet Abbâsîler adına yönetimini sürdürdükten sonra, hilâfet merkezinin uzaklığından da yararlanarak, Abbasi halifesiyle ilişkisini kesmiş ve bağımsızlığını ilan etmişti.[73] Daha sonra bunu takiben Muhammed b. Abdullah Medîne'yi ele geçirince Mansur onun Endülüsle işbirliği yapacağını düşünerek tedirgin oldu. Muhammed'i ortadan kaldır-

69 Ebu'l-Fidâ, I, 209.

70 Taberî, III, 197.

71 İbnu'l-Esîr, V, 261.

72 İbnu'l-Esîr, V, 251.

73 İbnu'l-Esîr, V, 235; VI, 45; İbn Haldun, III, 280.

mak için var gücünü kullandı, pek çok çabadan sonra bunda başarılı oldu.

Mansurun Mekke ve Medîne'yi ihmal etmesinden dolayı içine düştüğü kötü durum sonra gelen Abbasi halifeleri için ibret olmuştur. Mansur'un oğlu 3. Abbasi halifesi Mehdi halife olur olmaz Mekke ve Medîne halkına cömertlikte bulunmuş ve Kâbe'ye yeni bir örtü örttürmüştü. Irak'tan Haremeyn'e götürdüğü 30 milyon dirhem ile Medîne'deyken Mısır'dan gelen 300 b. ve Yemen'den gelen 200 bin dinarı halka dağıtmıştır. Ek olarak 150 bin elbise dağıttı. Ayrıca Peygamber'in mescidini genişletti. Seçme bir askeri bölük olmak üzere beş yüz kişiyi seçerek beraberinde Bağdata götürdü ve kendilerine toprak dağıttı (ikta').[74] Bunun dışında Vâsıt'ta bulunan Sıla Nehri'ni kazdırıp çevresindeki araziyi ihya ettirerek buradan gelecek geliri Haremeyn ahalisinin ihtiyaçlarına ayırttı.[75] Bu tarihten sonra bu şekilde hac zamanı veya kendi oğullarına biat istedikçe Haremeyn halkına ikramiye vererek Mekke ve Medîne bölgesine saygılı davranmak bir âdet olmuştu. Örneğin halife Harun Hârunürreşîd H. 186'da iki oğlu Emin ve Me'mun ile hacca gittiği zaman Medîne'de biri kendisi, diğer ikisi de oğulları adına üç ikramiye dağıtmıştı. Mekke'de de aynı hareketi tekrar etti. Bu hac münasebetiyle halifenin dağıttığı miktar 1 milyon 50 bin dinara ulaşmıştı. Hârunürreşîd bu sırada iki oğlunun veliahd olduklarına dair bir belgeyi Kâbe'ye koydurmuştu.[76] Haremeyn gideri artık hükûmetlerin zorunlu harcamaları hükmüne girmişti. Buna bağlı olarak şan ve nüfuzu tekrar kendini göstermeye başladı. Halifeler güçlerini artırmak için bunu zorunlu görüyorlardı.

Abbâsîler öte taraftan İranlı unsurla da sıkı ilişkilerini sürdürüyorlardı. Vezirler ve ileri gelen devlet adamları İranlılardandı. Bu yüzden iki unsur arasında rekabet gittikçe artıyordu. Bunun etkisi olarak sonunda Emin ile Me'mun arasındaki olaylar ortaya çıktı. Me'mun İranlı bir anneden doğmuş olduğu için dayıla-

74 Taberi, III, 483.

75 Kudame, 242.

76 Ibnu'l-Esîr, VI, 69.

rı olan Horasan askerini[77] arkasına aldığı gibi, Emin de Haşimilerden Arap bir annenin çocuğu olduğundan Arapların desteğini almıştı.[78] İki kardeş arasında savaşlar oldu. Sonunda Me'mun galip gelerek halife olunca güç tekrar İranlılara geçmiş oldu. Araplar bu durumu hazmedemediler. Me'mun aleyhine çalışmaya başladılar.[79] Me'mun bu hali görünce Araplardan iyice nefret ederek yüz vermemeye başladı. Şam'da bulunduğu sırada kendisine: "Ey müminlerin emiri! Horasan İranlılarına iltifatla baktığınız gibi Şam Araplarına da o gözle baksanız..." diyen bir zata şu cevabı vermiştir: "Araplara gereğinden çok arka çıkıyorsunuz. Hazinemde para kalmayacak şekilde ihsanda bulunduğum halde Kays kabilelerini düşmanlıktan vazgeçirip memnun ettiğimi bir gün bile görmedim. Yemen'e gelince orayı asla ne ben sevdim ne o beni sevdi. Huzâa ise onun büyükleri benim yerime Süfyani'yi bekliyorlar ki ona taraftar olsunlar. Rebia kabilesine gelince bunlar Cenabı Peygamber'in, Muzar'dan seçilip gönderildiği dakikadan itibaren Allah'a küsüp ona düşman kesilmiştir. Bunları memnun etmek mümkün müdür?"[80] Mu'tasım H. 218 yılında hilâfet makamına geçip de Türkleri ve Ferganalıları hizmetine alınca Araplar her yerde hatta Mısır'da bile devlet adamlarının gözünden düşerek memuriyetten uzaklaştırılmışlardır. Araplardan Mısır'da en son vali olan zat 238'de Anbese bin İshak'tır.[81] Mu'tasım Bağdat yakınında Samarra şehrini kurdurarak askerini oraya naklettikten sonra Arabistan'la büsbütün ilişkilerini kesmek istediğinden söz konusu şehirde bir Kâbe, etrafında tavaf yeri, Mina, Arafat için yerler yaptırdı. Bunu hizmetinde bulunan birtakım askerî emirin hacca gitmek istedikleri zaman kendilerinden ayrılmasınlar diye onları avutmak için yapmıştı.[82] Bu çağda Arap sözü aşağılayıcı bir kelime anlamına geliyordu. "Araplar köpek gibidir. Bir Arap'a bir parça

77 İbnu'l-Esîr, VI, 90-92.

78 Taberi, III, 938.

79 İbnu'l-Esîr, VI, 126.

80 İbnu'l-Esîr, VI, 176.

81 Makrîzî, II, 455.

82 Makdisi, 122.

ekmek at da başını kır", "Araplardan hiçbiri kendisine destekçi bir peygamber olmadıkça bir işi beceremez"[83] sözleri Araplar aleyhine dilden dile aktarılan ifadelerdendi. Bütün emirler, vezirler, devlet adamları ve memurlar İranlılar, Türkler, Deylemliler vs.'den seçiliyordu. Diğer taraftan Araplar da İranlılar ve Arap olmayan diğer toplumlara karşı nefret, düşmanlık ve küfürden geri kalmıyorlardı. Halife bile olsa bunlara meyledip destek verenlerden de nefret ediyorlardı. İşte bu sebepten Mu'tasım vefat edip yerine Vâsık geçince meşhur Arap şairlerinden Du'bel Hızaî bu haberi alır almaz şu beyitleri söylemişti: "Allah'a hamdolsun. Öyle bir zamana yetiştik ki fâniler vefat ettikçe üzüntü, hüzün, acı duymak ve başsağlığı dilemek gerekmiyor. Bir halife vefat etti kimse üzülmedi. Diğeri tahta oturdu ve halife oldu. Kimse de sevinç duymadı."

Özetlemek gerekirse; Râşid Halifeler zamanında İslâmî birlik ve bütünlük yalnızca Araplık bağlarıyla oluşturulmuştu. İlk amaç, İslâmiyet'i yeryüzünde yaymaktı. Müslümanların bu yolda sarf ettikleri emek ve gayretler peygamberliğin doğruluğuna ve Cenab-ı Hak'ın kendilerini bu işle görevlendirdiğine dair inançlarının itmesiyleydi. Daha sonra ne zaman ki Emevîler hilâfete geçtiler, o inanç mal ve mülk biriktirme hırsına döndü. Hilâfet bile dinî kimlikten dünyevi padişahlık şekline döndü. Bununla birlikte, Emevîler döneminde de akrabalık bağları yine de güçlüydü. Bunu takiben hâkimiyet Abbâsîlere geçince Arap olmayan unsurlar ön plana çıktı. Neticede aşağıda görüleceği gibi İranlılar, Türkler, Deylemliler, Sogdlular, Ferganalılar vs.'den oluşan Acemler (Arap olmayanlar) para gücüyle devlet gücünü ele geçirmeye ve birbirleriyle yarışa başladılar.

Abbâsîlerin Birinci Devrinde Devletin Refah ve Zenginliği

İslâm devletinin gerçek refah seviyesine ulaşması ve mali yapılanması ancak bu devirde mükemmel bir hale gelmiştir. Bu

83 Taberî, III, 1588.

yüzden bu devir üzerinde ayrıntılı olarak duracağız. Bir devletin zenginliği ve refahı, gelirinden harcamalar çıkarıldıktan sonra artan fazlalıkla kıyaslanır. Yalnızca gelirle ölçülmez. Bazen gider gelirlerden çok olur ve devlet bu açığın yükü altına girer. Şu halde serveti bu anlamda düşünecek olursak; birinci dönemde Abbâsîlerin servetini oldukça büyük görürüz. Gerçekte ilk beş halife zamanındaki bütçeyi bilemediğimizden o zamanlarda "irtifâ-i devlet" tabiriyle ifade olunan yıllık gelirin toplamını bilmiyoruz. Abbasi halifelerinden Emin ile Me'mun arasındaki savaşlar sırasında dîvân (defterhâne) yanmış olduğundan söz konusu beş halife dönemine ait muhasebe kayıtları da yok olmuştu.[84] Nitekim daha önce "Cemacim yılı"nda Emevîlerin divanları yandığı zaman devlete ait muhasebe kayıtları da yanmıştı.[85] Bununla birlikte halifelerin hükümranlık dönemlerinde toplayıp biriktirdikleri paralardan o dönemki refah ve gelişmişlik seviyesini anlamak da mümkündür.

Abbâsîlerin ilk halifesi Saffah 4 yıldan fazla hilâfette bulunamamıştır (132-136). Ayrıca zamanı da savaşlarla geçirdiğinden ciddi bir hazine kuramadı. Vefat ettiğinde evinde günlük giysi, eşyaları ve birkaç zırhtan başka bir şey bulunamadı.[86]

İkinci halife Mansur da yirmi iki yıl (136-158) hilâfette kaldı. Azimli, son derece tedbirli, paraya ve para biriktirmeye çok istekli bir halifeydi. Ancak bu merakı hasta tabiatından değil, ileride olması muhtemel karışıklıklara karşı bir önlemdi. Öldüğünde beytülmalde 60 milyon dirhem ile 14 milyon dinar bıraktı.[87] Her dinar o dönemde yaklaşık on beş dirhem değerindeydi. Öyle ise toplam para 810 milyon dirheme ulaşmış oluyordu. (bir dirhem yaklaşık bir franktır). Halife Mansur öleceğini anlayınca oğlu Mehdi'ye şu vasiyeti yapmıştır:

> "Bu şehirde sana o kadar çok para biriktirdim ki, haraç on yıl sürekli eksik toplansa bile yine de askerin maaş ve nafakası-

84 Kudâme, 236.

85 Mâverdî, 183.

86 Taberi, III, 88.

87 Mesûdi, II, 177.

na, yakınlarına ve sınırların korunmasına bu para yeter. Bunu iyi koru çünkü hazine güçlendikçe sen de kuvvetli ve şanlı kalırsın."[88]

Bu durum Mansur'un zeka, dirayet ve basiretine işaret eder. Aslında Mansur Abbasi devletinin temellerini güçlendiren bir halifeydi. Bu uğurda, çok savaşlar yapmış, paralar sarf etmişti. Örneğin Afrika'da hariciler ile beraber isyan edenlere karşı H. 154 yılında yapılan savaşta 63 milyon dirhem harcamıştır. Diğer savaşları bununla kıyaslayabiliriz. Ayrıca kendi yakınlarına da çok büyük ihsanlarda bulunurdu. Bazılarına bir günde 10 milyon dirhem verdiği bile olmuştur.[89] Mansur Bağdat şehrinin kuruluşuna katkı için 4 milyon 833 bin dirhem vermişti.[90] Arazilerin sulanması ve köprü inşası gibi imar faaliyetleri de unutulmamalıdır. Tüm bunlar göz önüne alındığında Mansur zamanında hazineye giren paranın en az 1 milyar dirheme ulaştığını söyleyebiliriz. Bu miktarı halifelik yaptığı yirmi iki yıla bölersek her yıla 45 milyon dirhem düştüğünü görürüz.

Mansur'un, valileri azlettikçe devlet adına el koyduğu mal ve paralar bu hesaba dahil değildi. Çünkü Mansur bu paraları "beyt-i mâli'l-mezâlim" adını verdiği ayrı bir hazineye koyar ve her malın üzerine sahibinin adını yazardı. Ölümüne yakın oğlu Mehdi'ye şu vasiyette bulunmuştu: "Sana bu hazinede bazı mallar bırakıyorum. Ben ölünce paralarını müsâdere ettiğim kimseleri çağırıp herkese malını ver. Böyle yaparsan hem para sahipleri hem de halk senden memnun olur.[91] Mehdi hilâfete geçince bu vasiyeti yerine getirmişti. Mansur'un Emevîleri kontrolü altına aldıktan sonra mallarını da hazineye devretmesi, çok para toplamasının nedenlerinden biri gibi düşünülebilir. Ancak bu doğru değildir. Çünkü Emevîlerden zabt ve müsâdere olunan paralar (Mal-i ehl-i beyti'l-la'ne) (Lanet Evi Ehli'nin parası) adıyla anılan ayrı bir hazinede korunmuştu.[92]

88 Taberî, III, 444.
89 Ibnu'l-Esîr, VI, 13.
90 Makdisi, 151.
91 Taberî, III, 415.
92 Ibnu'l-Esîr, VI, 40.

Bununla birlikte Mansur'un serveti 5. halife Hârunürreşîd'in servetine göre az sayılabilir. Çünkü Hârunürreşîd H. 193 yılında 900 milyon dirhemden çok bir para bırakarak ölmüştü.[93] Hârunürreşîd'in hâkimiyet süresi de Mansur'un devri kadardır. Bununla birlikte Hârunürreşîd cömertliğiyle ünlüydü. Çok da savurgandı. Buna rağmen beytülmalde, yani hazinede o derece büyük bir servet toplanması şaşılacak bir konudur. Belirtilen paranın önceki halifeler Mansur, Mehdi, Hâdi zamanlarında birikerek Hârunürreşîd'e kadar geldiği de düşünülebilir. Ancak gerçek bu değildir. Mehdi (158-169) hilâfeti devrinde Mansur'dan kalan bütün paraları harcamaktan başka kendi zamanında toplanan malları da bitirmişti.[94] Çünkü son derece cömert bir adamdı. Hâdî'ye gelince o üç beş ay kadar hükûmette kaldı. Cömertlikte o kadar ölçüyü kaçırmıştı ki Abdullah b. Malik'e ihsanda bulunurken bir kerede para vesaire yüklü kırk katır bağışlamıştı. Böyle bir halifenin bu kadar kısa sürede hazinede para biriktirmesi çok mümkün değildir. Şu halde Hârunürreşîd'in hazinede bıraktığı büyük servet ancak kendi zamanında birikmiş olmalıdır. Bu serveti Hârunürreşîd'in halifelik yıllarıyla kıyaslarsak, Mansur'unkinden çok fazla olmadığını görürüz. Ancak Hârunürreşîd Mansur'la kıyaslanamayacak kadar cömert bir halifeydi.[95] Bunun dışında Hârunürreşîd'in zamanında Bermekîler gibi bir vezir ailesi vardı ki, bunlar bilindiği üzere pek çok köy ve çiftliğe sahipti ve çok savurgandılar.

Hârunürreşîd H. 193/M. 808 de vefat edince oğulları Emin ile Me'mun hilâfet mücadelesine girdiler, savaştılar. O sırada Emin Bağdat'ta bulunuyordu. Annesi Zübeyde babasının hazinelerini oğluna teslim etti.[96] Me'mun ise Horasan'da bulunuyordu. İki kardeşin savaşları birkaç yıl devam etmişti. Bu müddet içinde Emin hazinede bulunan bütün paraları iç mücadeleler ve savaş giderleri yolunda harcayıp bitirdi. Hilâfeti boyunca zevkusafaya, içkiye esir oldu. Kendisini eğlendirecek

93 Taberî, III, 764.

94 Mesûdi, II, 177.

95 Taberî, II, 133; İbnu'l-Esîr, VI, 12.

96 Ebu'l-Fidâ, II, 20.

araçlara, çalgıcılara çok para sarf etti, maaşlar bağladı. Kardeşlerini, ailesini, halkını bırakıp eğlenmek için bir kenara çekildi. Hazinede bulunan para ve mücevherleri kendisini eğlendiren harem ağaları ile kadınlar arasında paylaştırdı.[97]

Emin'in H. 198/M. 813 yılında öldürülmesi üzerine ülkenin her tarafındaki halk Me'mun'a itâatlerini bildirdi. Me'mun döneminde Horasanlıların devlet üzerinde etkinlikleri çok artmıştı. Onu hilâfete geçirenler Horasanlılardı. Me'mun devrinde ülke sakin ve rahat bir dönem geçirmiştir. Me'mun birçok bilimsel eseri Arapça'ya tercüme ettirmiş, yoğun bir bilimsel faaliyet başlatmıştır. Bilimler ve edebiyata ayıracağımız bölümde bu konu üzerinde ayrıntılı durulacaktır.

Me'mun zamanında halk sakin ve rahat bir yaşam sürdüğünden iş ve güçleriyle meşgul olmuşlar, fitne ve fesat hareketleri de olmadığından refah seviyesi ve zenginlik oldukça artmıştır. 22 yıl süren hilâfetinin ardından hazinede ne miktar para bıraktığı belli değildir.

Büyük ihtimalle, halktan vergi toplayarak hazine oluşturmak Râşid Halifeler devrinden sonra her memlekette ve her asırda İslâm hükümdarlarınca bilinen bir gelenek haline gelmişti. Rivayete göre (H. 300-350/M. 912-962) yılları arasında hilâfette bulunan ünlü Endülüs halifesi Abdurrahman Nasır (sâlis) 340 yılına kadar hazinesinde yirmi milyon dinar biriktirmiştir.[98] Zamanında Endülüs'ün geliri 5 milyon 480 bin dinardı. Pazarlardaki alışveriş ve diğer muamelelerden ve emlak vergisinden yıllık 760 bin dinar değerinde bir gelir daha toplanıyordu. Ganimetlerden alınan hums (1/5) buna dahil değildi.[99] 3. Abdurrahman askerleri için yukarıdaki gelirin ancak 1/3'ünü harcardı.[100] İbn Haldun; biraz mübalağa ederek, Abdurrahman'ın hazinede biriktirdiği paranın 5 milyar dinar olduğunu iddia eder. Hatta kuşku bırakmamak için bu paraları ağırlığa vurarak 500 bin kantar altın tutacağını söy-

97 *A.g.e.*, II, 22.

98 İbn Havkal, 77.

99 *Neşhu't-Tîb*, 179, c. 1.

100 İbn Hallikân, 30, c. 2.

lüyor.[101] Doğruluktan uzak olduğunu kabul ettiğimiz bu iddiaya karşı delil olmak üzere Endülüs devleti zamanında yaşamış olan büyük İslâm coğrafyacılarından İbn Havkal'ın, Abdurrahman'ın oğlu Hakem'in başa geçtiğinde hazinede 40 milyon dinar bulduğu yönündeki tahminini söyleyebiliriz. İbn Havkal, bu miktarı bile çok görerek o dönemde hiçbir devletin bu kadar çok parayı toplamaya güç yetiremediğini ifade etmektedir.[102] Dikkat çekici olan nokta şu ki, bu yüzyılda Bağdat'taki Abbasi hilâfeti gerileme devrindeydi. Endülüs böyle servet içinde yüzerken Bağdat'ta halifeler, kumandanlar, vezirler para için birbirleriyle kavga ediyorlar, birbirlerinin mallarını musâdereyle vakit geçiriyorlardı. Şurası kesindir ki, Me'mun zamanında net gelir olarak her yıl beytülmâlde biriken paralar, gerek Müslüman gerek gayr-i müslim hiçbir devletin hazinesinde birikmemiştir. İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinde, söz konusu devirde devletin genel bütçesini gösteren bir tablo vardır.[103] Söz konusu tablo veya cetvel İslâm devletlerinin muhasebesini gösteren -elimize ulaşan en eski- belgedir. İkinci olarak, Kudâme b. Cafer tarafından naklolunan diğer bir hesap cetveli, üçüncü olarak da İbn Hurdazbih tarafından verilen bir cetvel daha vardır. Hepsi de hicrî üçüncü asrın ortalarını geçmez. O devirdeki mali durumu anlamak için bunların üçünü birbirleriyle kıyaslayacağız.

Ancak devletin gelir miktarını yazmadan önce vilayetlerin birbirlerine ve hükûmet merkezine göre ne durumda bulunduğunu anlamak için Me'mun'un zamanında İslâm ülkesinin coğrafyası hakkında bir özet yapmayı uygun görüyoruz.

101 İbn Haldun, 115, c. 1.

102 İbn Havkal, 77. h

103 İbn Haldun, 150, c. 1.

Sınırlar

Doğuda Hindistan toprakları, Çin'in bazı kısımları, Hint Okyanusu; batıda Rum ülkesi (bugünkü Karadeniz, Anadolu) ve Akdeniz; kuzeyde Sibirya (serir), Hazar Denizi, Lân (Kafkasya) ve Avrupa yönünden Pirene Dağları; güneyde, Basra Körfezi, Hint Okyanusu ve Mısır'da Nûbe ülkesiyle çevriliydi. Ülkenin yüz ölçümü ile nüfusu konusunda daha önce bilgi vermiştik.

İslâm ülkesi birbirinden farklı vilayetlere bölünmüştü. Ülkenin Me'mun zamanındaki taksimatını o devrin coğrafyacılarından özellikle İstahri, İbn Hallikân, İbn el-Fakih'ten naklen gösterelim:

İslâm dünyası o sırada 27 bölgeye (iklim) ayrılmıştı. Bunların yedisi batıda, yirmisi doğuda yer alıyordu.

Batı Bölgeleri: Diyaru'l-Arap (Ceziretü'l-Arap), Bahr-i Fars (Bahr-i Muhit-i Hind ve Bahr-i Ahmer), Darü'l-Mağrib (Mısır'ın dışında Afrika'nın kuzey sahilleri), Mısır, Şam (Bütün Suriye bölgesi), Bahri-Rum (Bahr-i Sefid/Akdeniz), El-Cezire (Fırat ile Dicle arası).

Doğu Bölgeleri: Irak, Huziztan (Ahvaz), Fars, Kirman, Mekran, Turan, Sind, Ermeniye (Ermenistan), Azerbaycan, El-Cibal (İran Dağları), Deylem, Taberistan, Cürcan, Kums, Horasan Çölü, Sicistan, Horasan, Maveraünnehir, Harezm, Ran Ülkesi (Azerbaycan'ın kuzeyinde Aras ile Gür nehirleri arasındaki bölge).

Şimdi söz konusu bölgelerin yer ve durumları hakkında kısaca bilgi verelim.

Diyaru'l-Arap: Ceziretü'l-Arap denilen bölgedir. Dicle Irmağı'nın denize döküldüğü Abadan'dan itibaren Bahr-i Fars çevresinden Bahreyn ve Umman'a ulaştıktan sonra Muhra, Hadramut, Aden ve Yemen kıyılarını takip ederek Cidde, Medyen ve daha sonra Eyle ile son bulur. Bahr-i Fars'la kastedilen tüm Arap Yarımadası'nı çevreleyen denizdir. Bununla birlikte Bâbü'l-mendib'e kadar olan kısma Bahr-i Kılzım (Bahr-i Ahmer)

da denir. Arap Yarımadası kuzeybatı yönünden Şam ve Filistin'le çevrilidir. Bu hat Eyle'den başlayarak sırayla Lut Gölü, Şerat, Balka, Ezreat, Selmiye ve Hanasra'dan geçtikten sonra Fırat Irmağı'na ve buradan Rakka, Kırkîsiyye, Rahbe, Kûfe, Betâih (bataklıklar) ve Vâsıt'tan geçerek Abadan'da sona erer.

Diyar-ı Arap veya Ceziretü'l-Arap; Mekke, Tâif, Medîne, Yemâme ve bunlara bağlı kaza ve sancakları içine alan Hicaz, Bahreyn topraklarına bitişik olan Necd Hicazı, Irak Bâdiyesi, Cezire Bâdiyesi, Şam Bâdiyesi (Tühâme'yi içine alan) Yemen bölgesi, Necd Yemeni, Umman, Mühre, Hadramut bölgesi, San'a, Aden ile Yemen kaza ve sancaklarına ayrılmıştı.

Bahr-i Fars: Bundan maksat Irak'ta bulunan ve Dicle'nin denize ulaştığı yere kadar Arap Yarımadası'nı çevreleyen denizdir. Bu durumda söz konusu deniz Basra Körfezi ile Arap Denizi (Bahr-i Hind) ve Aden Denizi, Kızıldeniz ve Akabe Körfezi'nden oluşuyordu.

Mağrib bölgesi: Batıda Mısır'dan itibaren tüm kuzey Afrika sahil bölgeleridir. Berka, Ifrikiyye (Tunus), Tahert-Tiaret (Cezayir'de), Merakeş'de Tanca, Sus, Zevile buranın önemli şehirleriydi.

Bunlardan Berka, Orta Mağrib'de yer alır. Verimli toprakları vardır. Çevresinde Berberi kabileler otururdu. Berka ile İfrikiyye arasında Trablusgarb şehri yer alır. Ifrikiyye'ye bağlı olan bu şehir taştan inşa edilmiştir. Trablusgarb'dan sonra Mehdiyye ve Tunus gelir. Tunus da verimli ve büyük bir şehirdir. Daha sonra yer alan Kayrevan şehri İfrikiyye'nin idare merkezi ve en büyük şehriydi. Tahert'in idare merkezi de yine aynı adı taşıyan merkeziydi. Sicilmâse de buraya bağlı olup çöl ortasında yer alan önemli bir yerleşim yeriydi.

Endülüs: Bu bölgeyi de "Bilâd-i Mağrib" içinde kabul ediyorlardı. Fethildiği dönemde böyle düşünülmüş ve öylece de kalmıştı. Endülüs (İspanya) büyük bir ülkedir. İdare merkezi Kurtuba'dır. Tulaytula, Sarakosta, Vâdilhicâre, Tercala, Maride, Bâce, Gâfik, Leble ve Karmûne, Estice, Riyye buranın önemli şehirlerindendi. Şinetrin, Malaga, Cebel-i Tarık sahil şehirlerindendi.

Mısır: O günkü sınırları yaklaşık bugünkü sınırları gibiydi. Kızıldeniz kıyısındaki Becce, Nübe ve Mısır tarafındaki kıyıları da bu bölgeye ilave ediyorlardı.

Şam: Tüm Suriye anlamına gelen Şam, yedi bölgeye ayrılıyordu:

1. Filistin garnizonu, 2. Ürdün garnizonu, 3. Hımıs garnizonu, 4. Dımeşk (Şam) garnizonu, 5. Kınnesrin garnizonu, 6. Avâsım (sınır şehirleri), 7. Sugür (sınır şehirleri).

Filistin garnizonu batıdaki Şam garnizonlarının ilkiydi. Mısır yönünden Refah ve kuzeyden Leccun ile çevriliydi. Yafa, Eriha, Beytilahm, Gazze, Şerat, Lut Gölü, Gurbisan. Nablus bu ordugâh sınırları içindedir. Filistin'in idare merkezi Remle'dir. Sonra büyüklük bakımından Beyt-i Mukaddes (Kudüs) gelir. Ürdün'ün idare merkezi Taberiye'dir. Dımaşk'ın merkezi yine Dımaşk'tır. Burası tüm Suriye bölgesinin en büyük şehridir. Hımıs garnizonunun merkezi Hımıs kentidir. Hımıs ünlü kentlerden biriydi. Çöl kıyısında yer alan Antardus, Selimiye ile Şizer (Asi nehri üzerinde yer alırdı), Hama buraya dahildi.

Kınnesrîn garnizonunun yönetim merkezi Haleb'di. Haleb bugüne kadar önemini koruyan büyük bir şehirdir. Avâsım ile Irak arasındaki yol üzerinde yer aldığından çok önemli bir yerleşim yeriydi. Kınnesrîn ve büyük şair Maarri'nin doğum yeri olan Maarratü'n-nu'mân bu garnizona bağlı diğer şehirlerdi. Kınnesrîn o dönemde küçük bir kentti.

Avâsım'a gelince, Şam bölgesinin Haleb'in arkasından İskenderun'a kadar çıkan yukarı kısımlarıdır. Bu yerlerin idare merkezi Antakya idi. Antakya, gezinti yerleri, bağ ve bahçeler yönünden Şam'dan sonra gelirdi. Rumlar döneminde Şam bölgesinin yönetim merkezi burasıydı. Son derece büyük bir surla çevriliydi. Rivayete göre bir atlı bu surların çevresini iki günde dolaşabiliyordu.[104] Fırat üzerinde yer alan Baleş ve karada yer alan Menbic şehirleri de bu bölgeye bağlıydı.

Sügür, Avâsım'ın arkasında bulunan ve Toros Dağları'na kadar uzanan yerlere deniyordu. Fırat üzerindeki Sîsat ile en bü-

104 Istahrî, 62.

yük sınır şehri olan Malatya, Hısn-ı Mansur buranın en önemli kentleriydi. Hades (Malatya ile Maraş arasında) Maraş, Zebatra (Malatya ile Sîsat arasında) Haruniye (Maraş yakınında), Misis, Adana, Tarsus buraya bağlıydı. Bazen Sügûr şehirlerini Avâsım bölgesine dahil ederek her ikisine birden Avâsım adı verilirdi. Tekili "sugr" olan bu "sugur" kelimesiyle İslâm ülkesi ile Rum ülkesi arasındaki o zamanki sınır şehirleri kastedilirdi. Biri Şam bölgesindeki "sugur-i Şamiye" diğeri el Cezire'deki "hududu Cezeriye" adıyla iki sınır vardı.

Bahr-i Rum (Bahr-i sefid/Akdeniz) bu bölge adalardan oluşuyordu ki, konumuzla ilgisi yoktur.

El Cezire: Dicle ile Fırat arasında yer alan ve (Mâbeyn elnehreyn/*Mezopotamya* -iki ırmak arası) adıyla bilinen bölgenin kuzeyine "el Cezire", güneyine "Irak" deniliyordu. Her iki bölge arasında ayırıcı nokta Dicle üzerindeki Tikrit ile Anbar veya Fırat üzerindeki Hît şehirleridir. Bu şehirlerin karşı kıyılarında yer alan şehirler de bu bölge içinde kabul ediliyordu. El-Cezire; kuzeyden Meyyâfarikin ile Malatya yakınında Fırat'a kadar olan yerlere batıdan komşu olan yerler, güneyden Fırat Nehri üzerinde yer alan Hît ve Dicle kıyısındaki Tikrit, güney batıdan Cezire çölü. Doğudan, İran dağları ve Azerbaycan ile sınırlıdır. El-Cezire, Irak toprakları gibi oldukça verimli bir bölgedir. En önemli şehirlerinden olan Musul, bu bölgenin batısında Dicle kıyısındadır. Aynı şekilde en ünlü şehirlerden Sincar, Diyâr-ı Rebîa adındaki çöl ortasında yer alır. Bu şehrin hurmalıkları kadar El-Cezire'nin hiçbir yerinde hurmalık yoktur. Nusaybin de buranın en güzel havalı, bağlı, bahçeli ünlü bir şehriydi. Dârâ, bu bölgenin küçük bir yerleşim yeriydi. Re'sü'l- Ayn, Dâr-ı Muzar adıyla bilinen çölde düz bir yer üzerindedir. Âmid şehri Dicle'nin yukarı bölgesinde ve Cezire-i İbn Ömer, Dicle Nehri üzerinde yer alır. Rakka, Kırkîsya, Hadîse, Hît, El-Cezire'nin Fırat Nehri kenarında yer alan şehirlerindendir. Söz konusu bölgenin ortasında Harran yer alır ki, bu şehir Sâbiler (Afitab Perestler/güneşe tapanların) şehriydi. Ruha-Raha (Urfa) Süryaniler zamanında okullarıyla ve bilimsel çalışmalarla meşhur olmuş bir şehirdi. Suruç da verimli bağlarıyla bilinen kentlerdendi.

Cezire bölgesinde bazı çöller de vardı. Bunlardan kuzeydoğudaki çöllerde Rebia ve güneybatıda Mudar aşiretleri yaşıyorlardı. İslâmiyet'ten önce buralara yerleşmiş olan bu aşiretler hayvancılıkla uğraşıyorlardı. Şehirlerle de bağlantıları olduğundan hem bedevi, hem medeni idiler. Tikrit, el-Cezire'nin Dicle Nehri üzerinde yer alan en son şehridir. Halkının büyük kısmı Hıristiyandı.

Irak: İki nehrin güney kısmı ile buralara komşu yerlerden oluşur. Kuzeyden güneye doğru, Dicle üzerindeki Tikrit'ten, güneyde Fars Denizi kıyısındaki Abadan'a; batıdan doğuya doğru, Kûfe Kadisiyesi'nden doğudaki Hulvan'a kadar uzanır. Bu bölgenin kapsadığı alan şöyleydi:Tikrit'ten başlanırsa; doğudan Şehr-i Zor, daha sonra güney doğudan Hulvan ve sırayla Silvan, Sumera ve Sus sınırından geçerek Abadan'a varılır. Buradan da Basra'ya sonra çölde Basra'nın zirai toprakları ve bataklıkları üzerinden, kuzeybatıya doğru bükülerek Kûfe'ye gelinir. Kûfe'den sonra Fırat kıyılarından Ambar'a varılır. Buradan da kuzeyden Tikrit'e tekrar gelinir. Bu bölgede Fırat ile Dicle arasındaki araziye *Sevad* adı verilirdi. İslâm medeniyeti döneminde Irak'ın sınırları böyleydi. Bu sınırlar bazı nehirlerin eski yataklarını değiştirmeleri yüzünden bugünkünden farklıdır. Bu konuda ilerde geniş bilgi vereceğiz.

Irak'ın en ünlü şehri Bağdat'tır. 2. Abbasi halifesi Mansur'un kurduğu bu şehir, Irak'ın yönetim merkezi ve İslâm ülkesinin en parlak devrinde başşehriydi. Basra da Irak'ın ünlü şehirlerindendi. Hz. Ömer devrinde kurulmuştur. Basra'nın bataklıkları konusunda daha sonra bilgi vereceğiz. Vâsıt şehri de hacılar tarafından Sevad'ın ortasında kurulmuştur. Fırat'ın batısında yer alan Kûfe de Araplar tarafından kurulan şehirlerdendir. Nahrawan, Dicle Irmağı'nın doğusunda yer alan bir başka şehirdi. Bugün kurumuş olan Nehrevan ırmağının kenarındaydı. Irak'ın doğu hududunun sonunda yer alan Hulvan da, büyük bir kentti. Kûfe yakınındaki Hîre ve Basra yakınındaki Eyle de bu bölgenin önemli kentlerindendi.

Huzistan: Bu bölge Irak'ın doğusunda Irak ile Fars arasındaki yerdir. Kuzeyden Cibal sancakları (Irak acemi), doğudan

Fars ve Isfahan, batıdan Irak ve güneyden Basra körfeziyle çevrilidir. Huzistan'ın yönetim merkezi Ahvaz şehriydi. Bu yüzden tüm Huzistan'a Ahvaz bölgesi de deniliyordu. Huzistan bazı kaza ve sancaklara ayrılmıştı. Bunların birincisi Ahvaz'dı. Cündişabur, Sus, Tüster ve Ramhürmüs bu bölgenin diğer sancaklarıydı.

Bilad-i Fars (Fars şehirleri): Batıda Huzistan, doğuda Kirman arasında yer alır. Kuzeyden Isfehan ile Horasan çölü güney ve batıdan Fars Denizi ile sınırlıdır. Beş sancağa ayrılmıştı. Büyükten küçüğe Istahr, Erdeşir-i hire gelir ki, buranın yönetim merkezi Cur şehriydi. Bütün Fars bölgesinin idare merkezi olan ve Darü'l-umarâ'yi (vali konağını) ve hükümet dairelerini içine alan Şîraz da bu sancağa bağlıydı. Dârâ Bücert (idare merkezi Ercan olan) Ercan ve Kazrun şehrini içine alan Sabur sancakları, söz konusu bölgenin diğer üç sancağıydı. Sabur sancağı bunların en küçüğüydü. Fars beldelerinde bazı boş ve ıssız topraklar vardır ki, buralarda sayıları yüz yurttan fazla kürt aşireti oturuyordu. Ve "rumum" ismi verilen bazı yerlerde hayvancılık ve çiftçilikle geçinirlerdi. Yalnız Fars beldelerinde yerleşmiş olan bu kabileler 500 bin hâne kabul edilirdi. Bunlar Arap kabileleri gibi yaz kış otlak yerlere konarlardı. Bir hânede bulunan bireylerin sayısı, ırgat ve çobanlar dahil olmak üzere on kişiye kadar çıkardı. Her hâneyi beş kişi sayacak olursak söz konusu kabilelerin nüfusunun 2,5 milyona ulaştığı anlaşılır.

Kirman: Bu bölge Fars bölgesinden büyüktür. Batıdan Fars ile doğudan Mekran ve Sicistan arasında yer alır. Kuzeyde Horasan çölü ve güneyden Fars Denizi ile çevrelenmiştir. Şircan, B., Cireft ve Hürmüz önemli şehirlerindendi.

Mekran: Kirman'ın doğusunda yer alır. Doğuda Turan ve Sind ülkesinin bir kısmı kuzeyde Sicistan ve Hindistan güneyde Fars Denizi Mekran'ı kuşatır. Burası Kirman'dan daha büyüktür. Kiz, Derek ve Resk önemli şehirlerindendir.

Turan: Fars bölgesinden küçüktü. Batıda Mekran doğu ve kuzeyde Sind ve güneyde Fars Denizi arasında yer alır. Mahali, Kızkanan ve Kastar en önemli şehirleridir.

Sind: Burası doğu yönünde İslâm ülkesinin son hududunu teşkil ediyordu. Buranın en ünlü şehri Hindlilerce Brahmanabaz adıyla bilinen Mansure'dir. Deniz kıyısında yer alan Dibel ile Multan diğer önemli şehirlerdi. Mansure şehrinin halkı tamamen Müslümandı. İstahri, Mekran, Turan ve Sind'e hep birlikte Sind adını veriyor.

Ermeniye (Ermenistan): El-Cezire'nin üstünde ve İslâm ülkesinin yukarı taraflarında yer alır. Doğudan Azerbaycan ve İran, batıdan Bilad-ı Rum (Küçük Asya-Anadolu), kuzeyden Kafkasya dağları, güneyden El-Cezire ile sınırlanmıştır. İdare merkezi vali konağını da içine alan Debil veya Dübeyl şehridir. Burada çok Hıristiyan vardır. Halat, Erzen, Kalikla, Meyafârkin bu bölgede yer alır. Meyafârkin'i bazıları El-Cezire'ye dahil ederler, biz de öyle yaptık.

Azerbaycan: El-Cezire'nin doğusunda yer alır. Batıda el-Cezire ve Ermeniye, doğuda Hazar Denizi ve Deylem, kuzeyde Ran ülkesi ve güneyde Cibal sancakları ile sınırlıdır. İdare merkezi ordu merkezini ve Daru'l-Umera'yı içine alan Erdebil şehridir. Şehrin uzunluğu ve genişliği ikişer mildir. Erdebil'den sonra büyüklük bakımından Maraga şehri gelir. Burası daha önce vilayet merkeziydi. Sonra Şorat Gölü (Urmiye Gölü) kenarındaki Urmiye şehri gelir. Silmas, Merent, Şis bu bölgenin başlıca şehirlerindendir.

Biladü'r-Rân (Rân ülkesi): Azerbaycan'ın kuzeyinde yer alan bu bölge doğuda Hazar Denizi, batıda Ermenistan, kuzeyde Kafkasya dağları ve güneyde Azerbaycan ile çevrilidir. En büyük şehri Berzea'dır...

Cibal (Dağlar): Cibalden maksat Fars (İran) Dağları'dır. Bu bölge önemli şehirleri Dînever'den ibaret olan Mâh el-Kûfe ve Nihavend'in diğer adı olan Mah el-Basra (Basra şehri) sancaklarıdır. Cibal bölgesi doğuda Horasan çölü ve Fars bölgesi, batıda Irak ve El-Cezire; kuzeyden Azerbaycan, Deylem, Rey ve Kazvin; güneyden Huzistan ve Irak ile çevrilidir. Bu bölge çok önemli şehirleri içine alır. Bunların en büyükleri Hemedan, Dînever, Masbezan, İsfehan, **Kum**, Kâşân, Nihavent, Lor, Kerç, Kazvin, Şehr-i Zor, Hulvan'dır. Hemedan şehrinin kapladığı

alan enine boyuna birer fersah uzunluğundaydı. Şehrin demir kapılı bir suru vardı. Dînever (Mah el Küfe) şehri Hemedan'ın üçte ikisi büyüklüğündeydi. Isfahan araları iki mil kadar aralıklı iki şehirden oluşuyordu. Nihavent (Mah el Basra) bir dağ üzerinde olup binaları çamurdan yapılmıştır. Hulvan şehri Irak'a bakan bir dağ eteğindedir. Şehr-i Zor'da Irak'a yakın bir yerdedir. Kazvin, İran bölgesinin yukarısında yer alır ve Deylem'in sınır şehridir. Kum, verimli bir yerde ve sur içerisinde yer alır. Kâşân ise küçük bir şehirdir.

Deylem: Bu bölge Hazar Denizi'ne ve Bahr-i Kazvin'e bakan dağlardan oluşmuştur. Güneyde Kazvin ile Azerbaycan'ın bir kısmı, kuzeyde Hazar Denizi, doğuda Kums, batıda Azerbaycan ile sınırlıdır. Halkı dağ ve ova ahalisi olarak iki kısma ayrılır. Rey, Ebher, Zencan, Dalkan, Kazvin, Ruyan önemli şehirlerindendir.

Taberistan: Doğuda Deylem'den sonra gelir. Bu da Hazar Denizi üzerinde yer alır. Doğudan Cürcan ve batıda Deylem ile sınırlıdır. En büyük şehri vilayet merkezi olan Amel'dir. Sarye de buranın büyük şehirlerinden olup suyu oldukça boldur. Demavent veya Dembavent bu bölgeye bağlı büyük şehirlerindendi.

Cürcan: Taberistan'ın kuzeydoğusunda yer alır. Kuzeyde Türkistan, güneyde Kums, doğuda Horasan, batıdan Hazar Denizi ile çevrilidir. En büyük şehri Cürcan'dır. İkinci derecede güneyde Esterabat ve deniz kıyısında Dihistan gelir.

Kums: Cürcan ve Taberistan'ın güneyinde yer alır. Güneyde Horasan Çölü ve batıda Rey ile sınırlıdır. Yönetim merkezi Damgan şehriydi.

Horasan Çölü: Doğudaki bölgelerin ortalarında yer alan bir çöldür. Kuzeyde Kums, güneyde Fars ülkesi ve Sicistan, doğuda yine Sicistan ve Horasan, batıda Cibal ve Rey ülkesiyle çevrilidir. Bu çöl Arap çölünde yaşayan insanlardan daha az nüfusa sahiptir. Bu çölün bir kısmı Horasan'a diğer kısmı Fars ve Kirman vilayetlerine bağlıydı. Sarp bir çöldür. Kuraklıktan dolayı seyahat etmek çok zordur.

Sicistan: Mekran'ın kuzeyinde yer alır. Doğuda bu bölge ile

Sind arasında yer alan çöl, güneyde Mekran, kuzeyde Hind arazisi, batıda Horasan Çölü ile çevrilidir. Zerenç Bist ve Tâk en büyük şehirlerindendir.

Horasan: Doğuda bulunan en verimli ve en geniş ülkelerden biridir. Kuzeydoğuda Mâveraünnehir, güneydoğudan Sind ülkesi ve Sicistan, kuzeyden Harezm ve Türkistan arasında yer alan Guz-Oğuz ülkesi, güneyden Horasan Çölü ve Fars bölgesi, batıdan Kums ile sınırlıdır. En önemli kentleri Nişabur, Merh, Herat, Belh'dir. İkinci derecede Kuhistan, Tuz, Nesa, İbort, Serahs, İsfezar, Buşenc, Bâzgıs, Zem ve Âmil sancakları gelir.

Horasan'ın idare merkezi Nişabur'du. Nişabur bu bölgenin en büyük şehridir. Ebr-i şehr adıyla da anılan Nişabur'un düz arazi üzerinde yer alan çamurdan yapılmış evleri vardır. Şehrin yüz ölçümü bir fersah uzunluk ve bir fersah genişliktedir. Mervüşşahcân adıyla da bilinen Merv çok eski bir şehirdir. Horasan'ın arazisi çok verimlidir. Müslümanlar buradan büyük gelir elde ederdi.

Mâveraünnehir: Kuzeydoğu yönünden Müslümanların en son ülkesiydi. Kuzeyde Türkistan ve Hind ülkesi, güneybatıdan -arada Ceyhun Nehri olmak üzere- Horasan, kuzeybatıdan Harezm, güneyden Toharistan ile sınırlıdır. Bağ ve bahçeleri ve bol geliriyle en verimli bölgelerden biriydi. En ünlü yerleşim yerleri Buhara, Semerkant, Keş, Nahşap, Beykend, Saganyan, Fergana, Sogd, Şaş, Üşrusne ve Hocend (hokand).

Harezm: Ünlü coğrafyacılardan İstahri tarafından Maveraünnehir'e bağlı sayılan bu bölge uzun bir biçimdedir. Kuzeyde Ceyhun Nehri boyunca devam eder. Kuzeyden Harezm Denizi (Aral Gölü), güneyden Horasan ve Sogd ülkesiyle sınırlı ve doğu ve batıdan çöllerle çevrilidir. İdare merkezi Harezm şehridir.

Me'mun'un halifeliği yıllarında İslâm ülkesi kısaca coğrafi ve idari yapısı ve vilayetlerinin birbirlerine olan mevkileri yukarıda açıkladığımız gibiydi. Bu bilgileri İslâm ülkesinin gelir kaynakları hakkında yazacağımız değerlendirmeye bir giriş olması için verdik. Söz konusu devirde devletin gelirleri Endülüs'ün dışında yukarıda belirttiğimiz tüm bölgelerden toplanıyordu. Bununla birlikte belirtilen bölgelerden her birinin hara-

cı o bölge adına ayrıca bağımsız olarak ödenmiyor ve bazı bölgeler diğer bölgelerle birleştiriliyordu.

Bu durum zaman zaman değişiklikler göstermiştir. Bazen muhasebe kayıtlarına, "Filan bölgenin haracı" diye geçirilen meblağ, valinin kaç bölgeye hükmü geçiyorsa ona göre o bölgelerin haracı demekti. Çünkü valilerin yetki alanları zaman zaman değişiyordu.

Söz konusu bölgelerden toplanan haraç miktarlarıyla devletin toplam gelirlerini belirtmeden önce tüm bölgelerin başkent olan Bağdat ile ilişkileri konusunda birkaç söz söylemek isteriz.

Abbâsî Vilayetlerinin Başkent ile İlişkileri

Kitabımızın ilk bölümlerinde vilayetler hakkında bilgi verdiğimiz sırada buralar fethedilirken oralarda oluşturulan yönetimin mülk edinmeden çok, bir askerî işgale benzediğini belirtmiştik. Râşid Halifeler zamanında valiler o bölgeleri fetheden askerî komutanlar arasından atanıyordu. Bunların görevi bu yerlerde genel hükümlerin güzelce uygulanmasına, namaza ve haraç toplanmasına nezaret etmekten ibaretti. Bu yüzden bu yerlerin idari yapılarında herhangi bir değişiklik yapılmamıştı. O çağda haraç toplama işi ve idare, yerli halkça yürütülüyordu. Bunlar toplanan cizye ve haraçtan toplam giderlerini çıkardıktan sonra kalanı Müslüman valiye teslim ederlerdi. Vali de aldığı paradan, emri altındaki kumandanlar ve askerin maaşlarını, toprağın sulanma ve gerekli set, köprü vs. gibi inşaat için gerekli gideri ödedikten sonra geri kalanını başkentteki devlet hazinesine gönderirdi.

Râşid Halifelerden sonra Emevîler devrinde, Muaviye kendisine arka çıkacak yeni taraftarlar kazanmak zorunluluğunuda hissettiğinden valilerin yetkisini ve yetki alanını artırmış, bazı vilayetleri "yurtluk" şeklinde valilere mülk olarak bırakmıştır. Böylece valilerin bağımsız hareket etme yetkilerini de artırmıştır. Daha sonraki gelişmelerin sonucunda Müslümanlar bu ele geçirilen yerlerde iyice güçlenerek, devlet işlerini de kendi ellerine almışlardır Abdülmelik b. Mervan ile ondan

sonra gelen halifeler zamanında resmi işlemler bölgesel dillerden Arapça'ya çevrilmiştir. Bununla birlikte haraç toplama işinde yerli halkın görevlendirilmesi uygulamasına devam edilmişti. Vergi memurları, Mısır'da Kıptîlerden, Irak ve İran'da köy muhtarlarından seçiliyordu. Aynı şekilde giderler ve bölgesel harcamalar çıkarıldıktan sonra geri kalan miktar Şam'daki devlet hazinesine gönderilmeye devam etmişti. Bu gönderilen paraya -ki safi gelirdir- irtifa-ı cibayet adını verirlerdi. Ancak toplanılan para maaşlara ve gidere yetmezse üst tarafını halifeden isterlerdi.[105]

Abbâsîler de aynı usulü devam ettirdiler. Bu noktada en önemli husus vilayetlerin başkent ile olan ilişkisini vergilerin toplanması noktasından ele alıp incelemektir. Durumdan anlaşıldığına göre Abbâsîler devrinde valilerin güç ve yetkileri, Emevîler döneminde çok daha fazlaydı. Öyle ki bu yetki haracın iltizam suretiyle alınıp verilmesine kadar vardı. Mültezim Bağdat'taki Beytülmâl'e yani Hazine'ye yılda belli bir meblağ ödemeyi deruhte ettikten sonra, halktan haraç, cizye vesair vergileri kendisi toplar, gideri dilediği gibi öder ve halife ondan belirlenmiş bedel dışında bir şey talep etmezdi. Bu durum savaş yoluyla ele geçirilen vilayetlerde uygulanıyordu. Nitekim Hârunurreşîd, İfrikıyye valisi olan İbrahim b. Agleb ile böyle yapmıştı. Söz konusu bölge devlet üzerinde bir yüktü. Her yıl açığı kapatmak için Mısır'dan 100.000 dinar gönderilirdi. İbn Agleb, buraya vali olunca bu parayı almadığı gibi her yıl 40.000 dinar ödemeyi de kabul etmişti.[106]

Hârunürreşîd böyle bir uygulamayı Berka'da da yaptı. Bölgeyi özel kanunlarla yönetecek bir azatlısını buraya tayin etmişti. O da haraç gelirlerinden yıllık 24.000 dinarı hazineye ödemeyi kabul etmişti.[107] 7. Abbasi halifesi Me'mun da Abdullah b. Tahir ile aynı sözleşmeyi yapmıştı. H. 211 ve 212/M. 827 yıllarında Horasan valisi Abdullah'a, Horasan bölgesi haracını iltizama vermişti. Başka bölgeler için de benzeri uygula-

105 Makrîzî, III, 77.

106 İbnu'l-Esîr, VI, 63.

107 Yâkubî, 133.

malar yapılmıştır.[108] Daha sonra devlet gelirleri giderek büsbütün iltizam şekline dönünce, valilerin bağımsız hareket etmelerine, tavâif-i mulûk denilen küçük devletçiklerin türemesine yardımcı olmuştur. Kısaca belirtmek gerekirse; o dönemde bir şehrin veya bölgenin vergi miktarından amaç, yukarıda da belirttiğimiz gibi, zorunlu giderler ve bölgesel harcamalar çıktıktan sonra Beytülmâl'e gönderilen fazlalıktı veya iltizam usulüyle yani bedel-i maktu' ile valilere ihale olunan gelirlerden ibaret idi.[109] Hazineye gelen bu paradan halife ve yakınlarının, hükûmet memurlarının maaşları ödenirdi. İbn Haldun *Mukaddime*'sinde, Me'mun zamanındaki devlet gelirlerine "Me'mun zamanında her taraftan Bağdat'taki Beytülmal'e gönderilen meblağlar ki bunu (Cirabül'd-Devle) kitabından aktardım"[110] şeklinde işaret ediyor. Bu açıklamalara göre devletin toplam gelirleri, aşağıda bahsedilecek olan net gelir (sâfî hasıla) olarak düşünülmelidir.

Abbasi Devleti'nin Toplam Gelirleri

Birinci Devre

Yukarıdaki girişten sonra şimdi Me'mun devrinde her vilayetin yıllık gelirine göre Abbâsîlerin toplam gelirlerini açıklamaya çalışacağız. Öncelikle şu noktaya dikkat çekmek isteriz İslâm tarihinin mali konularıyla ilgili bu tip çalışmalar çok azdır. Bir gelenek olarak, İslâm tarihçileri sadece fetih ve savaş tarihi konularında ayrıntılı bilgi vermeyi yeterli görür. Diğer konularla, sosyal ve ekonomik konularla çok az ilgilenmişlerdir. İbn Haldun, Kudâme, İbn Hurdazbih'de yer alan hesap ve cetvellere gelince, bunları biz de inceledik. İbn Haldun'un listesi elimizdeki en eski listedir. Bu liste Me'mun zamanında toplanan haraç gelirlerinden hazineye gönderilen para miktarını gösterir. Söz konusu zamanı ele almadan önce, bu listeye

108 İbn hurdat bih, 33 ve 34 ve d.

109 Makrîzî, I, 97.

110 İbn Haldun, I, 150.

zamanla girmiş hatalara okuyucunun dikkatini çekeceğiz. İbn Haldun'un Mısır ve Suriye'de yayımlanan nüshalarını incelediğimizde bazı yer isimlerinde hatalar olduğunu gördük. Söz konusu hataların, bazı isimlerin birbirine benzemesinden dolayı, kitabı kopya edenler (nâsihler) tarafından yapıldığı düşünülür. Öncelikle bu hataları düzeltmek isteriz:

1) Kenger:[111] Bu kelime bu yerde hiçbir anlam taşımıyor. Bunun doğrusu Kesker'dir. Fırat ile Dicle arasında bir bölgedir.

2) Taberistan, Ruban ve Nihavend:[112] Buradaki Ruban'ın doğrusu "y" ile Ruyan olmalıdır. Deylem bölgesindedir. Nihavend de, yerinde gösterildiği gibi Cibal sancaklarından Mah el Basra'nın merkezidir. Nihavend, Taberistan ve Ruyan'dan uzak olduğundan bunun Horasan sancaklarından Demavent olması gerekir.

3) Mabeyn el Küfe ve el Basra:[113] Hiçbir listede bu isimde bir sancağa rastlayamadık. Alman tarihçi Baron von Kramer de bu noktaya dikkat etmişse de söz konusu yerin Sevad sancaklarından Fırat'ın arkasında Küfe ile Basra arasında bir sancak olduğunu ve diğer listelere başka bir adla girmiş olduğunu sanıyor.[114]

Bizce bu nâsihlerin yapmış olduğu bir hatadır. Doğrusu Mâhâ el-Küfe ve el-Basra'dır. Bunlar kuzey bölgesinde iki sancaktır.[115]

Söz konusu listede nâsihlerden kaynaklanan daha küçük hatalar da vardır. Bu hatalar bazen vergi miktarları ve toplamlarda yapılmıştır. Örneğin Ahvaz'ın geliri 25.000 dirhem gösteriliyor. Bunun doğrusu 25.000.000 olmalıdır. Çünkü diğer iki listede bu şekildedir. Aynı şekilde Bulak baskısında Kums'un haracı "gümüş külçe iki kere bin bin ve beş yüz bin"şeklinde gösteriliyor doğrusu "ve bin gümüş külçe yani bu yerin haracı 1.500.000 dirhem ile bin gümüş külçe" olması gerekir vs. Söz

111 İbn Haldun, *Mukaddime*'sinin Bulak basımı, s. 150.

112 Söz konusu sayfanın 21. satırı.

113 Aynı sayfanın 26. satırı.

114 *Cult. Gesch. des Orienta*, 366.

115 Kitabın yazarı C. Zeydân, İbn-i İbn Haldun'un *Mukaddime*'sindeki listede yer alan bazı yer isimlerini irdelemeye ve yanlışlığını göstermeye devam ediyor. Biz bu bölümü okuyucuları da sıkmamak ve gereksiz tekrarlardan kaçınmak için özetleyerek geçeceğiz.

konusu listenin tarihi İbn Haldun tarafından "Me'mun zamanına ait" deniliyor. Ancak herhangi bir yıl belirtilmiyor. Me'mun H. 196-218/M. 811-833 yılları arasında hilâfette bulunmuştur. Bağdat'taki hazine Emin ile Me'mun arasındaki savaşlar sırasında yandıktan sonra devletin gelirleri ancak H. 204/M. 819 yılından sonra kayıt altına alınmaya başlanmıştır.[116] Buna göre liste 204-218 yılları arasında yazılmış olmalıdır. Ancak bu listedeki Horasan haracı miktarı ile Me'mun tarafından 211 ve 212 yıllarında İbn Tahîr'e iltizama verilen miktar arasında önemli bir fark olduğundan listenin 204-210 yıları arasında yazılmış olması daha doğru gözüküyor.

V. Kramer, İbn Haldun'un listesini eleştirir. Ona göre söz konusu liste Me'mun zamanına değil onlarca yıl önce Mehdi veya Hâdî'ye kadar varan döneme yani H. 158-170/M. 774-786 yılları arasındaki zamana ait olmalıdır. Kramer'in bu konuda gösterdiği delillerden biri şöyle der: "Bu listede Sind ve İfrikiyye haraçlarından bahsediliyor, oysa bu iki bölge Me'mun'dan önce Bağdat'ın egemenliğinden çıkarak bağımsızlığını ilan etmişti. Bunun dışında Kudame ve İbn Hurdazbih kendi listelerinde bu iki bölgeden bahsetmiyorlar" diyor. Aslında Kramer çok dikkatli bir araştırmacıdır. Bu konuda Alman tarihçileri arasında seçkin bir yeri vardır. Bu yüzden İslâm tarihi, medeniyet ve İslâm kültürü konusunda ileri sürdüğü görüşler küçümsenemez. Bununla birlikte bu konu hakkındaki değerlendirmesinde aşağıdaki sebeplerden dolayı yanıldığını görüyoruz.

Öncelikle o zamanlarda o vilayetlerin Bağdat'tan ayrılarak bağımsızlıklarını ilan etmesi Abbasi halifeliğinden ayrılmalarını ve hilâfet merkezine para göndermeyi kesmelerini gerektirmez. Evet, Aglebiler İfrikiyye'de bağımsızlıklarını ilan ederek H. 184-296 yıllarına kadar yaşamışlardır. Ama bu bağımsızlık Mısır, Horasan vs.'de bağımsızlığını ilan eden diğer emirler gibi hilâfet merkezine belirli bir para ödeme zorunluluğundan onları kurtarmadı. Bağdat'taki halife adına hutbe okudukları gibi kendilerini de dinî yönden halifeye bağlı sayarlardı. Tahi-

116 Kudâme, 236.

riler ve Tulunoğulları, bağımsız devlet oldukları halde yine hilâfet merkezine karşı bu şekilde hareket ederlerdi.[117] Beylerin bazıları bu parayı hediye bazıları da haraç veya iltizam bedeli adıyla takdim ederlerdi. Artı olarak İfrikiyye bölgesi H. 181'e kadar Beytülmâl'e para göndermezdi. Bu vilayet ancak İbrahim b. Aglep belirtilen yılda vali olduktan sonra para göndermeye başladı. Kendisi yıllık 40 bin dinar ödemeyi taahhüt etmişti. Şu halde Aglebilerin Me'mun'un zamanına kadar bu parayı ödemeye devam etmiş olmaları uzak bir ihtimal kabul edilemez. Özellikle Abbasi halifeleri, Benî Agleb hükûmeti zamanının tamamında İfrikiyye'yi kendi ülkelerinden kabul etmeye Bağdat'tan valiler tayin edip göndermeye devam etmişlerdi.[118] Sind ülkesinde de aynı durum geçerliydi. Hatta burada İbn Haldun'un rivayetinin doğruluğuna kuvvetli bir delil buluruz. Me'mun bizzat H. 216 yılında tüm giderlerden sonra bir milyon dirhem ödemek üzere oraya Ömer b. Musa el Atki adında bir vali tayin etmişti.[119] Her ne kadar bu meblağ İbn Haldun'un kaydettiği meblağdan çok ise de bu şekilde vali tayini ve vergi tayini Me'mun'un Sind'deki hâkimiyetinin istikrarını gösterir. Miktarın farklı olması zamanın değişmesiyle Sind hududunda ortaya çıkan değişikliklerden ileri gelmektedir. Bu iki bölgenin yani İfrikiyye ve Sind'in Kudame ve İbn Hurdazbih'in listelerinde belirtilmesine gelince, bunu İbn Haldun'dan sonra oralardan vergi alınmasının kesilmesine veya o bölgelerin diğer bölgelere bağlanmış olmasına veya söz konusu iki listenin karşılaştırılmasından anlaşılacağı üzere diğer nedenlere de göndermede bulunmayı gerektirir. Herhalde bahsedilen sebepleri düşünmek basiret ve inceleme gücü ile en güvenilir ilim adamlarından sayılan İbn Haldun gibi büyük bir âlimin hata veya vehm ile suçlanmasından daha doğru kabul edilir. Özellikle İbn Haldun söz konusu listedeki gelirlerin Me'mun zamanında Beytülmâl'e gelmiş olduğunu açık bir şekilde beyan ediyor.

117 Makrîzî, I, 321.

118 İbnu'l-Esîr, VII, 45

119 İbnu'l-Esîr, VI, 171.

İkinci olarak İbn Haldun Me'mun zamanına ait devlet gelir ve harcamalarını gösteren bazı resmi belgeler de ele geçirmişti. Bu ve diğer konularla ilgili yazdığı şeyleri o vesikalara göre yazıyordu.[120]

Üçüncüsü Abbasi devletinin resmi kayıtlarını içine alan Dîvân (defterhâne)Emin zamanında ortaya çıkan yangında yok olmuştu. Daha önce belirttiğimiz gibi, o tarihten sonra muhasebe kayıtları ancak H. 204/M. 819 yılından sonra tutulmaya başlanmıştır. Bu yüzden İbn Haldun'un bildirdiği malümatın gerçek olduğunu V. Kramer'in ileri sürdüğü itirazların yanlış olduğunu görüyoruz. Ve fevka külli zî ilmin alîm (her ilim sahibinin üstünde daha iyi bilen vardır.)

Kudame'nin Listesi

Bağdatlı kâtib Kudame b. Cafer bu listeyi *Kitab el-Haraç* adıyla yazdığı bir esere koymuştu. Bu kitaptan ünlü Hollanda müsteşriklerinden Dogoviye'nin gayretiyle Leiden'da basılan bazı parçalardan başka bir şey bize ulaşmamıştır. Kudame, H. 337'de vefat etti. Babası Hıristiyandı. Kendisi halife Muktefi devrinde (H. 289-295/M. 901-908) Müslüman oldu. Abbâsîler devrinde büyük ve önemli görevlere getirilmiş ve birçok eser yazmıştır. Bahsettiğimiz *Kitabü'l-Haraç* bu eserlerden biridir. Anlaşılan Kudame kitabını elindeki bazı resmi belgelere dayanarak H. 316/M. 928 yıllarında yazmıştır. İncelendiğinde ülkenin gelirleriyle ilgili kayıtların H. 225/M. 839-840 yılı gelirlerini gösterdiği anlaşılmaktadır.

İbn Hurdazbih'in listesi

Adı Abdullah b. Hurdazbih olan bu zat İbn Nedim'in *Fihrist*'ine göre Cibal bölgesinde berîd (posta ve istihbarat) memuruydu. Kendisi söz konusu görevdeyken bahsedilen listeyi içeren *El Mesalik ve el Memalik* adındaki kitabını yazmıştır. Ki-

120 İbn Haldun, I, 329.

tabı yayımlayan Dogoviye, İbn Hurdazbih'in söz konusu eseri H. 232/M. 846 yılında yazdığı halde daha sonra H. 250 yılına kadar ona ilaveler kaydetmediğini sanıyor.

Abbâsîlerin zenginlik zamanında devletin gelirlerini aktaran bu üç listeyi tarih sırasıyla aşağıda göstereceğiz. Bunların en eskisi İbn Haldun'un, ikincisi Kudame'nin, üçüncüsü İbn Hurdazbih'in listeleridir.

I. Liste: İbn Haldun'a Göre Me'mun Zamanında Abbasi Devletinin Yıllık Geliri

Bölgelerin adı	*Gelirler-dirhem olarak*	*Gelen mallar ve zahire*
Sevad	27.800.000	Necran elbisesinden 200 elbise ve 200 ratl* tîn-i mahtum
Kesker	11.600.000	
Dicle nahiyesi	20.800.000	
Hulvan	4.800.000	
Ahvaz	25.000.000	Ve 30.000 ratl şeker
Fars	27.000.000	Ve 30.000 şişe gül suyu ve 20.000 ratl zeytinyağı
Kirman	4.200.000	Ve Yemen kumaşından 500 parça siyâb-ı nefise ve 20.000 ratl hurma
Mekran	400.000	
Sind ve bağlı bölgeler	11.500.000	Ve 150 ratl ûd-i hindî
Sicistan	4.000.000	Ve muayyen elbiseden 3000 parça elbise
Horasan	28.000.000	Ve 2000 gümüş külçe ve 4000 beygir, 1000 esir, 20.000 bin parça kumaş ve 30.000 ratl ehliliç
Cürcan	12.000.000	Ve 1000 deste ipek
Kums	1.500.000	Ve 1000 gümüş külçe
Taberistan-Ruyan ve Demâvend	6.300.000	600 parça Taberiye döşemesi, 200 kisve, 500 elbise, 3000 destmal, 3000 hamam elbisesi (câme-i hammam)
Rey	12.000.000	Ve 20.000 ratl bal
Hemedan	11.300.000	1000 ratl remanini rebî ve 12.000 ratl bal

(*) (Ratıl veya rıtl) Eskiden kullanılan sıvı ölçüsü olup bâzı yerlerde yüz otuz dirhem sayılmıştır. Bâzen on iki kıyyedir. Kıyye kırk dirhemdir (ng.).

Mâhû'l-Basra ve'l-Kûfe	10.000.000	
Masebezan Reyan	4.000.000	
Şehr-i Zor	6.700.000	
Musul ve çevresi	24.000.000	Ve 20 ratl bal
Azebaycan	4.000.000	
El-Cezire ve tavabii olan nevâi-i Fırat	24.000.000	1000 re's esir, 12.000 tulum bal, 10 doğan kuş ve 20 kisve
Ermeniyye	13.000.000	20 kaliçe, 530 parça çubuklu alaca kumaş, 10.000 ratl sur-ı mâhî tesbihi, 200 katır ve 30 tay
Berka	1.000.000	
İfrikiyye	13.000.000	Ve 120 kilim.
YEKÛN	318.600.000 (dirhem)= DİNAR OLARAK	
Kınnesrin	400.000	Ve 1000 yük zeytinyağı
Dımaşk	420.000	
Ürdün	97.000	
Filistin	310.000	Ve 300.000 ratl zeytinyağı
Mısır	2.920.000	
Yemen	370.000	Emtiadan başka belirtilmiyor
Hicaz	300.000	
Yekûn	4.817.000 dinar	

Bu toplam her dinarın o zamanki rayici olan 15 dirheme göre hesap edilirse; 4.817.000 dinar = 72.200.000 dirhem olur.

Bu durumda dirhem olarak	Yekûn	72.000.000
Buna yukarda belirtilen diğer bölge gelirleri eklenince:		318.600 000
Toplam gelir	390.800.000 dirhem	

Yukardaki listeden açıkça anlaşılacağı gibi, doğu vilayetlerinin haracı, dirhem (Berka ve İfrikiyye hariç), batı vilayetlerinin haracı, dinara göre hesaplanıyor. Diğer iki listede de aynı durum geçerlidir. Anlaşılan bu farklılık, gümüş madenlerinin doğu ülkelerinde, altın madeninin de batı ülkelerinde daha çok kullanılmasından kaynaklanıyor.

V. Kremer'in İbn Haldun'un listesinden Gerc (300 bin dirhem haraç geliri var) ve Cilan (5 milyon dirhem haraç) adıyla iki yer daha belirttiğini görmüştük ki, bizdeki nüshalarda böyle bir durum yok. Kramer bunları başka bir nüshadan nakletmiş olmalıdır. Bu nüshanın ne kadar doğru olduğu burda tartışmayacağız.

Herhalde buraya kadar verilen bilgilerden, Me'mun zamanında Abbasi devletinin gelirlerinin, gerçek değerini bilemediğimiz mallar, zahîre ve gallelerden başka, 400 milyon dirhem kadar bir yekûna ulaştığı ortaya çıkıyor. Bu çok büyük bir miktardır. Geliri hesaplamada başvurulan metot, galleler nakit ile beraber düşünülerek toplam olarak hesap edilmesidir. Nitekim "Cirab el-Devle"(devlet dağarcığı) adındaki kitapta da böyle hesaplanmıştır. Aynı şekilde Kudame ve İbn Hurdazbih listeleri de bu şekildedir.

Daha önce yazdığımız gibi Bağdat'taki Beytülmâl'e gönderilen mallar net gelirdi. Bu paralardan Bağdat'ta hükûmet daireleri gideri, vezirler, kâtibler, saray halkı gider ve maaşlarından başka gider yapılmazdı. Yukarıda açıklanan net gelir miktarının onda birinin bile zamanımız devletlerinden hiçbirinin hazinesinde kalmadığı göz önüne alınırsa, o dönem ile bugünkü hükûmetlerin bütçeleri arasında büyük bir fark görülür. Bu bakımdan İbn Haldun'un bu konuda verdiği bilgilerin doğruluğu kuşkuludur. Bu durumda diğer iki liste ile İbn Haldun'nun listelerini karşılaştıralım:

II. Liste: Kudame b. Cafer'e göre Mu'tasım Zamanında Abbasi Devleti'nin Yıllık Geliri

Sevad bölgesi gelirinin büyük kısmı buğday ve arpadan oluşuyordu. Kudame bu bölgeye bağlı nahiyelerden alınan miktarları ayrıntılarıyla veriyor.

Sevad Bölgesi'nin Batısındaki Nahiyeler

Nahiye'nin ismi	*Buğdayın miktarı Kürr (40 Erdeb)**	*Arpanın miktarı Kürr (40 Erdeb)*	*Dirhem*
Ambar ve Nehri İsâ	11.800	6.400	400.000
Mesken nahiyeleri	3.000	1.000	150.000
Kuturbel	2.000	1.000	300.000
Badurya	3.500	1.000	1.000.000

(*) el-kürr: Arap devletlerinde tahıl vs. ölçümünde kullanılan bir ölçektir, (60 kafiz =1 ton) karşılığıdır. Erdeb ise, Yine Arap ülkelerinde kullanılan bir ağırlık ölçüsüdür. Miktarı, İstanbul kilesiyle dokuz kileyi karşıladığı gibi, kullanıldığı ülkeye göre de değişir (ng.).

Nehr-i Seyr	1.700	1.700	150.000
Rumkan	3.300	3.300	250.000
Nehr-i Derkıt	2.000	2.000	200.000
Nehr-i Cuber	1.500	6.000	150.000
Barusma ve Nehri'l-Melik	3.500	4.000	122.000
Zurbi-yi Selase	1.400	7.200	250.000
Babil ve Hatarniye	3.000	5.000	350.000
Fuluce-i Ulya	500	500	7000
Fuluce-i Sûfla	2.000	3.000	280.000
Tusuc el Nehreyn	300	400	45.000
Tusuc Ayn el Temir	300	400	45.000
Tusuc el Hıyye ve'l- Bedat	1.500	1.600	150.000
Surav Beren Sima	1.500	4.500	250.000
Bers-i A'la ve Esfel	500	5.500	150.000
Fırat Badaklı	2.000	2.500	62.000
Tusuc el Sil Hayn	1.000	1.500	140.000
Ruzistan ve Hürmüzcert	500	500	20.000
Tüster	2.200	2.000	300.000
Ebgar Yaktin	1.200	2.000	204.800
Küsker	30.000	20.000	270.000
Sevad'ın Doğusundaki Nahiyeler			
Tusuc el-Silhayn	2.500	2.300	300.000
Tusuc el Razenin	4.800	4.800	120000
Tusuc Nehr-I Buk	200	1.000	100.000
Gülvazi ve Nehr-i Beyyin	1.600	1.500	330.000
Cazer ve Medîne-i Hetika	1.000	1.500	230.000
Rustukbâd	1.000	1.400	246.000
Selsel ve Mehruz	2.000	1.500	150.000
Celula ve Celelta	1.000	1.000	100.000
Zibeyn	1.900	1.300	40.000
Deskere	1.800	1.400	60.000
Benzenicin	600	500	35.000
Tusuc Berazalaruz	3.000	5.100	120.000
Nehr-i Van A'la	1.700	1.800	350.000
Nehr-i Van Evsad	1.000	500	100.000
Baderaya ve Bakesaya	4700	5000	330.000
Gur-i Dicle (Dicle nahiyeleri)	900	4000	430.000
Nehir el Sıla	1000	3121	59.000
Nehri Van Esfel	1700	1300	53.000
Yekun	115.600	123.921	8.821.800

Bu tabloya göre Sevad bölgesindeki nahiyelerin toplam geliri 115.600 kürr buğday ve 123.921 kürr arpa olmak üzere

8.821.800 dirhem tutuyordu. Bununla birlikte bu toplam Kudame'nin yukarıdaki veriler teker teker verildikten sonra belirtilen yekûnden faklıdır. Çünkü Kudame toplamı belirtmek amacıyla: "Basra sadakalarının dışında Sevad'ın gelirleri 177.200 kürr buğday, 99.721 kürr arpa ve 8.095.800 kadar dirhemdi" diyor.[121] Muhtemelen aradaki bu fark bazı rakamların yanlış okunmasından kaynaklanıyor. Kudame'nin yaptığı hesaba göre buğday ve arpanın toplamı üzerine her iki kürrü 60 dinar ve her dinar 15 dirhem itibariyle söz konusu buğday ve arpanın değeri 100.361.850 dirheme ulaşmaktadır. Yine Kudame, Basra sadakaları gelirlerinin yıllık 6.000.000 dirheme ulaştığını söylüyor. Şu halde bunların hepsini toplarsak 114.457.650 dirhem miktarı bir yekûn ortaya çıkar.

Sevad bölgesinin gelirleri gösterdikten sonra söz konusu bölgeyle birlikte Kudame'ye göre diğer şehirlerin gelirlerinin de listesini verelim:

Doğu Bölgeleri (Dirhem olarak yıllık gelir toplamları)

Sevad	114.457.650	Masebzan	1.200.000
Ahvaz	23.000.000	Mihrican Kızık	1.100.000
Fars	24.000.000	Igareyn	3.100.000
Kirman	6.000.000	Kum ve Kâşân	3.000.000
Makran	1.000.000	Azerbaycan	4.500.000
Isfehan	10.500.000	Reyve Devament	20.080.000
Sicistan	1.000.000	Kazvin ve Zencan ve Ebher	1.828.000
Horasan	37.000.000	Kums	1.150.000
Hulvan	900.000	Cürcan	4.000.000
Mah el Küfe	5.000.000	Taberistan	4.280.700
Mah el Basra	4.800.000	Tikrit ve Tırhan	900.000
Hemedan	1.700.000	Şehr-i Zor ve Samgan	2.750.000
Musul ve çevresi	6.300.000	Kurd-i ve Bezidi	3.200.000
Diyar-ı Rebia	9.635.000	Erzen ve Meyyafarikiyn	4.200.000
Turun	100.000	Amid	2.000.000
Diyarı muzar	6.000.000	Fırat yolu nahiyeleri	2.900.000
Dirhem olarak toplam 311.581.350			

121 *Kitâbü'l-Harac*, (Leiden baskısı) 239.

Batı Bölgeleri (Dinar olarak yıllık gelir toplamları)			
Kınnesrin ve Avâsım	360.000	Mısır ve İskenderiye	2.500.000
Cünd-ü Hıms (Hıms garnizonu)	218.000	Mekke ve Medîne (Haremeyn)	100.000
Dımaşk (Şam garnizonu	110.000	Yemen	600.000
C. Erden (Erden garnizonu)	109.000	Yemame ve Bahreyn	510.000
Cündü filistin	295 000	Umman	300.000
Dinar olarak toplam: 5.102.000 (76.710.000 dirhem)			

Bu dirhem miktarını doğu ve el Cezire bölgelerinin toplam gelirine eklersek, genel toplamın 388.291.350 dirheme ulaştığı görülür. Öyleyse Kudame'ye göre toplam haraç gelirleri bu kadardır.[122]

İbn Hurdazbih'e Göre Hicrî 3. Yüzyıl Ortalarında Abbasi Devleti'nin Yıllık Geliri

İbn Hurdazbih Sevad nahiyeleri gelirlerini Kudame gibi ayrıntılı olarak belirttikten sonra fazla olarak burada yazılmasına gerek olmayan gelir ambarları ile harmanların miktarlarını da vermiştir. Biz burada yalnız buğday ve arpa gelirlerinin toplamını vereceğiz. Sevad nahiyelerinin toplam geliri 63.400 kürr buğday, 91.850 kürr arpa ve 8.456.840 nakit dirhemden ibaretti. Buğday ve arpa birbiri üzerine her iki geri 60 dinar ve her dinarı 15 dirhem üzerinden bedeli 69.862.500 dirhem tutar. Bunu dirhem (nakit) olarak toplanan gelire eklersek Sevat nahiyesinden alınan nakit gelir 78.319.340 dirheme ulaşır.

İbn Hurdazbih Sevad'ın hasılatı konusunda yukarıdaki bilgileri verdikten sonra Tahiriler zamanında Horasan ve civarının H. 212 yılında toplanan haraç gelirlerini göstermiştir. Bunu aşağıda göstereceğiz. Buna göre bu yerlerin toplam geliri 44.846.000 dirhem ile 13 000 hayvanı ve 2000 koyun ve Oğuz aşiretlerinden 2000 baş esir idi. Söz konusu hayvan ve

122 Kudame bin Cafer'in listesinde vilayet rakamları ile toplam arasında nüsha farklılıklarından ve kâtiblerden kaynaklanması muhtemel hataları elden geldiğince düzelttik.

esirlerin değeri 600.000 dirhem tutuyordu. Ayrıca kündeç bezinden 1178 top elbise ve yarı yarıya 1300 parça demir bil ve demir levha da haraç olarak alınıyordu. Horasan o çağda 50 kadar sancak ve nahiyeden oluşuyordu. Rey, Kums, Cürcan, Kirman, Sicistan, Nişabur, Toharistan, Talkan, (Buhara ve Sogd nahiyelerini içine alan) Maveraünnehir nahiyeleri Horasan'a bağlı yerlerdi. Tahiroğulları oralarda hüküm sürdükleri halde söz konusu yukarıdaki yıllık vergiyi Abbasi halifesine gönderiyorlardı. Konuyu uzatmamak için detaylara girmiyoruz. Sevad nahiyeleri ve Horasan gelirleri konusunda daha fazla bilgi edinmek isteyen İbn Hurdazbih'in *Kitabü'l Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı kitabına mürâcaat edebilir. İbn Hurdazbih'in vilayetlerin gelirlerini gösteren bilgileri kısaltarak liste halinde veriyoruz.

1. İbn Hurdazbih'e göre 3. yüzyıl ortalarında Doğu Bölgeleri Yıllık Geliri (Dirhem olarak)

Sevad	78.319.340	Kazvin	1.200.000
Horasan ve çevresi	44.746.000	Mah el Küfe	3.800.000
Şehri zor ve Samgan	2.750.000	Isfehan	7.000.000
Masebzan ve Mihrican-ı Kızık	3.500.000	Diyar-ı Muzar	5.600.000
Kum	2.000.000	Musul	4.000.000
Ahvaz	30.000.000	Diyar-i Rebia	7.700.000
Fars	33.000.000	Ermeniye	4.000.000

Dirhem olarak toplam: 227.715.340

2. Batı Bölgeleri Yıllık Geliri (Dinar olarak)

Kınesrin ve Avâsım	400.000	Cünd-I Filistin	500.000
Cündi Hıms	340.000	Mısır	2.180.000
Cünd-i Dımaşk	400.000	Yemen	600.000
Cünd-i Erden	350.000		

Dinar olarak toplam: 4.770.000 (71.550.000 dirhem)

İki bölgenin toplam geliri: 227.715.340 + 71.550.000=299.265.340 (iki yüz doksan dokuz milyon iki yüz altmış beş bin üç yüz kırk)

Abbasi Devleti Gelirlerinin Kısaca Değerlendirilmesi

Buraya kadar verdiğimiz bilgiler kısaca şöyle özetlenebilir. Abbâsîlerin yıllık geliri Me'mun zamanında en yüksek dereceye ulaşmıştır. Ondan sonra devlet gelirleri azalamaya başlanmış ve bu durum -ilerde de göstereceğimiz sebeplerden dolayı- ancak hicrî 3. yüzyıl ortalarından sonra göze çarpmıştır. Daha önceki dönemde devletin geliri yukarıdaki üç ayrı tablodan da anlaşıldığı üzere oldukça fazlaydı. Üç ayrı tarihçinin (İbn Haldun-Kudâme-İbn Hurdazbih) verdiği listedeki toplamları aşağıdaki tabloda şöylece gösterebiliriz:

Hicrî III. yüzyılda Abbasi Devletinin Toplam Geliri

Hicrî 204-210 yılları arasında Me'mun döneminde toplam gelir	396.155.000
Mu'tasım zamanında veya az sonraki dönemde 225 yılına kadar toplam gelir	388.291.350
Hicrî 3. yüzyıl ortalarında toplam gelir[123]	299.265.340

Yukarıdaki rakamlar karşılaştırıldığında devlet gelirlerindeki azalmayı H. 3. yüzyıl birinci yarısında bile görebiliyoruz. Özellikle haraç gelirleri açısından İbn Haldun'un listesinde yer alıp kısmen belirtmediğimiz mal eşya ve ürünler göz önüne alınırsa bu fark daha belirgin gözükür. Ancak her durumda devletin yıllık geliri ortalama 360 milyona ulaşıyordu. Ama bir devletin bu kadar yüksek oranda net gelir sahibi olması ne eski dönemlerde ne de yeni dönemlerde görülüp işitilmiştir. Roma devleti tarihi yazarı Gibbon'ın söz konusu devletin en güçlü döneminde yıllık gelirlerinin toplamının 400 milyon dirhem kadar olduğunu, bunun 135 milyon dirheminin Asya (Anadolu) gelirleri olduğunu belirtiyor.[124] İbn Hurdazbih de İran Devleti'nin Hüsrev Perviz zamanındaki gelirlerinin dört

123 Bu zamanı yaklaşık olarak tesbit ettik. Örneğin İbn Hurdazbih'in listesinde bir bölgenin haracı İbn Haldun'un veya Kudame'nin verdiği miktarlara uygun veya uygun olmayabiliyor. Biz çoğunluğu göz önüne alıyoruz. (Müellif)

124 Edvard Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire*, I, 110.

yüz yirmi milyon miskale veya yedi yüz yirmi milyon dirheme ulaştığını kaydeder. Bu rakamların doğruluğunu kabul etsek bile bu iki devletin o günkü giderlerinin miktarını bulmamız gerekir. Çünkü muhtemelen söz konusu gelirlerin büyük kısmını sarf etmek zorundaydılar. Ancak Abbâsîlerde aşağıda görülebileceği gibi durum farklıdı. Roma ve İran'ın dışında diğer devletlerin de gelir miktarı ile Abbâsîlerin gelirleri arasındaki fark oldukça büyüktür. Örneğin Osmanlı devleti hicrî 10. yüzyıl ortalarında, Kanuni Süleyman döneminde yükselme devrinin zirvesindeyken gelirler sekiz milyon düka altından[125] veya altmış beş milyon dirhemden fazla değildi. Bu gelirler ile Abbâsîlerin gelirleri arasında büyük fark vardır. Abbasi devlet gelirlerinin harcamaları konusunda bilgi verelim.

Abbasi Devleti'nin Harcamaları

Arapça kaynaklarda bu konuda bir bilgiye ulaşamadık. Maaşları Beytülmâl'den ödenen[126] memurların maaşları verildikten sonra geri kalan miktar halifenin emrine göre hazinede saklanırdı.[127]

Divanlarda asker ile memurlara vs.'ye harcanan para miktarını kesin olarak belirlemek mümkün değildir. Çünkü bu harcamalar halifeden halifeye değişiyordu. Ayrıca bu konuda elimizde açık bilgiler yoktur.

Bununla beraber Baron Kramer'in yardımıyla Ahmet b. Mehmet Tai'nin iltizamdan dolayı hazineye ödemeyi taahhüt ettiği parayla ilgili bir listeye ulaşabildik. Bu liste halife Mu'tazıt'ın ilk yıllarında (H. 279/M. 892) hazine tarafından ödenen para miktarını göstermektedir.[128] Maaşları hazineden ödenen memurlara verilen paraların miktarını gösteren bu cetvele göre yıllık harcama miktarı 2 milyon 500 bin dinar kadardı. Söz konusu meblağ günlük 7 bin dinar olarak askere, hükûmet divanlarına, memurlara, hizmetlilere dağıtılıyordu.

125 Porter, *Const. Hist of Turkey*.

126 Ibn Hurdazbih, 153.

127 Mâverdî, 179.

128 Einnahmebudjet des Abbasiden Reiches.

Hicrî 279/M. 892'da Mu'tazıd Billah zamanında günlük giderler (dinar olarak)

Dinar olarak:

1000	- Nöbet ağaları, kapı ağalarının maaşı, dış kapıda bulunan yasakçılar vs. ile siyahlar ve Nasır'ın kölelerinin[129] büyük kısmı bu gruba dahildir.
1000	- Nasır tarafından azat edilip "gılmanı hassa" adıyla bilinen iç ağalarının maaşı
1500	- Seçkin süvarilerin maaşları
600	- Kahramanlık ve cesaretleriyle bilinen seçkin askerlerin maaşları
500	- Nasır zamanında hizmette bulunan süvarilerin maaşları
110	- Saray ve özel yazışmalarda görevli on yedi çeşit memurun maaşı
50	- Zabıtaların maaşı
300	- Köle vs.'nin yiyecek parası
333,5	- Özel ve genel mutfakların, fırınların, harem ve saray halkının yiyecekleri ve siyahların fırınlarının gideri
100	- Meşrubat, mebusat, hilatler, itriyat, abdest araç ve gereçleri, silah, mefruşat vs. giderleri
4	- Su taşıyan sakaların maaşları
167	- Saray hizmetlileri (büyük payeli harem memurları hariç) iç oğlanları Memlüklar ve bunlara eklenen emektar hizmetlilerin maaşları
100	- Meşrubatı ağamme ve kisve hazinelerinde görevli olan memurların, hademe, kuyumcu, terzi, dökmeci, paşmakçı, demirci vs. zanaat sahiplerinin maaşları.
100	- Harem maaşları
400	- Beş ahırda bulunan hayvanların yem bedeli
66,5	- At, deve vs. hayvan alımı için harcanan para
30	- Aşçıların maaşı
30	- Döşemeciler, mefruşat muhafızları ve hamalların maaşı
5	- Üzengi, yedek at, eher hizmetine vs.'ye bakan hizmetlilerin giderleri
44	- Musahip ve nedimin maaşları
23,5	- Doktor ve diğer sağlık görevlilerinin maaşları Kuşçubaşı, aslancıbaşı, av köpekleri ağası vs. gibi av görevlilerinin maaşı
16,5	- Deniz araçlarındaki görevlilerin maaşları
4	- Meşale vs. aydınlatma işiyle uğraşan görevlilerin maaşı
15	- Hergün sabah namazında siyah bir çıkın içinde getirilen sadaka
33,5	- Mütevekkil'in oğullarına verilen maaşlar
16,5	- Vâsık'ın oğullarına verilen maaşlar

129 Nasırlidinillah Muvaffak Ebu Hamid Mütevekkil.

16,5	- Nasır'ın oğullarına verilen maaşlar
20	- Haşimoğulları şeyhleri ile ashabı merâtip ve mescidlerdeki hatiplere verilen maaşlar
33,5	- Haşimoğullarından ileri gelen bazı kişilerin maaşı
33,5	- Abdullah b. Süleyman'ın (vezir) maaşı ile oğlu Kasım'a askerî tören için verilen aylık beş yüz dinar
156	- Büyük kâtibler, dîvân reisleri, hazinedarlar, kapı ağaları, müdürler, muavinler ve divanlarda görevli diğer memurların maaşları. Defter ve kâğıt giderleri (ödeme divanlarının kâtibleri ile dağıtım meclislerinde onların makamında bulunan memurlar, arkadaş ve yardımcılarının, hazine görevlilerinin maaşları buraya dahil değildir. Çünkü bunlar maaşlarını daha önce kesilen maaşlardan ve adlarına iyi bakmayanların maaşlarından ceza olarak alınan paralardan alırdı.)
16,5	- Kadı İshak b. İbrahim ile halifesi Ebu Ömer'in babası Yusuf b. Yakub'a ve her ikisinin oğullarına ve fukahadan on kişiye verilen maaşlar
3,5	- Mescid giderlerine ve görevlilerine ayrılan para
50	- Hapishâne giderleri
10	- Bağdat'taki iki köprünün gideri
15	- Hastane ve hastane görevlilerinin giderleri
6974 Dinar = TOPLAM GÜNLÜK GİDER	

Yukarıdaki toplamdan anlaşılacağı üzere H. 279 yılında, Mu'tezit zamanında devletin günlük harcamaları yaklaşık 7000 dinardı. Bu yıllık 2 milyon 500.000 dinar demektir. Me'mun ve Mu'tasım zamanlarındaki durum bundan farklı değildir. Bir dinarı en fazla yirmi dirhem kabul edersek, söz konusu toplam 50 milyon dirhem olur. Bu miktarı net gelir olan 360 milyondan çıkardığımızda 310 milyon, 10 milyonunu da atacak olursak, 300 milyon dirhem yıllık net gelir kalır. Böyle bir zenginliğe tarihte hiçbir devlet ulaşamamıştır.

Buna ek olarak Abbasi devletinin giderleri gelirine oranla çok küçük kalıyordu. Ahmet b. Muhammed Tâî'nin iltizam suretiyle aldığı topraklarda olduğu gibi, söz konusu gider bazı vilayetlerin haracıyla karşılanabiliyordu.

H. 3. yüzyıl başlarında 15 dirhem bir dinar tutuyordu. Buna göre devletin gelirinin yirmi milyon dinar olduğu anlaşılıyor. Her dinar bugünkü parayla yarım İngiliz lirası kabul edilirse, her yıl devlet hazinesinde on milyon İngiliz lirası kaldığı ortaya çıkar.

Paranın değeri ürün fiyatlarına ve amele ücretine göre değişir. Bir yerde ürün ve iş gücü ucuzsa para kıymetli olur. Bu durum aynı ülkede bile zaman zaman değişiklik gösterir. Ülkemizde geçen yüzyıl başında birkaç bin kuruşun sahibi zengin sayılıyordu. Çünkü o dönemde geçim giderleri düşüktü. Daha sonra nüfusun artması ve halkın refah seviyesinin yükselmesi ve halkın geçim vâsıtalarının gelişmesi gibi nedenlerden dolayı ihtiyaçların fiyatı yükselmeye başladığından bugün söz konusu meblağ orta halli bir adamın bir aylık gideri haline geldi. Şu son yıllarda (1900'lerin başı) Mısır'da altının kıymetinde açıktan açığa bir fark olduğunu gördük ki, memurların maaşlarını etkilediğinden hükümetin dikkatini çekmesi gerekir.

Abbasi devleti gelirinin bugünkü parayla karşılığını tam çıkarabilmek için, ürünlerin o zamanki değeri ile işçi ücretlerini günümüzle kıyaslamak gerekir. Daha önce belirttiğimiz gibi, Kudame zamanında buğday ve arpanın bir kürrü otuz dinardı.[130] Her kürr kırk erdebe eşittir.[131] Bugün bir erdeb buğday ve arpa bir İngiliz lirası değerindedir. Şu halde 40 erdeb, 40 İngiliz lirası veya 80 dinar değerindedir. Bu kürrün o zamanlardaki değerinin üç katı demektir.

Mansur zamanında bir yapı ustasının yevmiyesi bir kırat gümüş ve (ruz kâri) rençberin gündeliği iki habbe idi.[132] Bir kırat dinarın yirmide biri ve bir habbe altmışta biri olmasına göre bir ustanın yevmiyesi üç çeyrek dirhem ve bugünkü paraya göre üç kuruş olur. Rençberin gündeliği de kırk para demektir. Bu ücret günümüzdeki amele ücretinin üçte biridir. Bu du-

130 Kudame, 239.

131 *Muhit el-muhit.*

132 Ibnu'l-Esîr, V, 272.

rumda o zamanlardaki nakit paranın şimdikinden en az üç kat daha değerli olduğunu, Abbasi devleti gelirlerinin bugünkü değere göre otuz milyon İngiliz lirasına eşit olduğunu kabul etmek gerekir. Bütün bu para hazinede halifenin uygun gördüğü yerlere harcanmak üzere korunurdu. Bu bilgileri edindikten sonra bir halifenin bir şaire yüz bin dirhem veya on bin dinar bağışladığını görürsek şaşırmamalıyız. Bugün bile bir tabloyu yüz bin ve bir antikayı yarım milyon liraya satın alan zenginler görülüyor. Bu gibi haller dehşetli bir zenginlik neticesidir.

Günümüz devletlerinin gelir kaynakları daha da arttığı halde hazinesinde 1 milyon gelir fazlalığı olan bir devlete rastlanamaz. Örnek olarak en büyük ve bize yani (Mısır'a) en yakın devletlerden olan İngiltere'nin bütçesindeki 1900 yılına ait geliri 120 milyon İngiliz lirasıdır.

Buna göre:

22.000.000 lira meşrubat, tütün, çaydan alınan vergiler.
32.000.000 lira bu ve benzeri meşrubatın satış ruhsatı vergisi
18.500.000 gelir vergisi
13.000.000 posta gelirleri
3.000.000 telgraf gelirleri
8.500.000 akitler, senetler ve pul gelirleri
97.000.000 toplam

Bu paranın gelir kaynaklarından 4/5'i Abbasi devleti ilk yıllarında gelir kaynağı olarak bilinmiyordu. Kısaca özetlemek gerekirse günümüz devletlerinin hazinelerinde 1.000.000 lira kadar gelir fazlalığı çok az görülür. Normal olarak bir devletin hazinesinde ya az miktarda bir fazlalık kalır veya savaş ve benzeri olağanüstü durumlardan dolayı gider gelirleri aştığı için devlet borçlanmak (istikraz) zorunda kalır. Nitekim İngiltere Güney Afrika savaşları yüzünden giderleri karşılamak için borçlanmak zorunda kalmıştı. Abbasi devleti ile günümüz devletlerinin bütçesi arasındaki fark nereden kaynaklanıyor?

Abbasi Devleti'nin Servetinin Nedenleri

Böyle büyük bir servetin birikebilmesi için her durumda gelirlerin giderden çok olması gerekir. O halde hem devlet gelirleri kaynağının hem de sarf edilen kalemleri incelememiz gerekir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Hicret'in ilk yıllarında devlet gelirleri yalnızca zekâttan oluşuyordu. Bedir Savaşı'ndan sonra ganimet gelirleri ve Hz. Peygamber ile barış imzalayan Arap Yarımadası'ndaki Hıristiyan ve Musevîlerden alınan cizye gelirleri de buna eklendi. Daha sonra Irak, Şam ve Mısır bölgelerinin ele geçirilmesi üzerine haraç, öşür ve tüccarlardan alınan gümrük vergileri de gelir kaynakları arasına girdi. Râşid Halifeler zamanında durum böyleydi. Emevîler döneminde yukarıdaki gelir kaynaklarına ek olarak meşru olmayan yeni vergiler koymuşlardır. Bunlardan biri Muhammed b. Mervan'ın H. 72 yılında Ermeniye'de valiyken balık için koyduğu vergidir.[133] Deniz vâsıtaları üzerine öşür, madenler üzerine hums (1/5) adlarıyla ilk vergi koyanların Emevîler olduğunu düşünüyoruz. Gelir kaynakları zamanla daha da artmış ve Abbâsîler devrinde 11 kaleme çıkmıştır:

Sadaka ve zekât, cizye, haraç, mükus (meks), tuzlalar ve balıklar, deniz vâsıtalarından alınan öşür, madenler, gümrük, darphâne gelirleri, müstegallât, esnaf aidatları.

Bununla birlikte en büyük gelir haraçtan alınıyordu. O kadar ki, tüm devlet gelirlerinin hepsine birden bazen "haraç gelirleri" de deniliyordu.

Haraç Gelirlerinin Çok Olmasının Nedenleri

Haraç arazi veya ürün üzerine konulan vergi çeşididir. Abbâsîlerin birinci döneminde haraç gelirlerinin çok olmasının sebepleri:

1. Ülkenin genişliği
2. Halkın tarımla meşgul olmaları

133 İbnu'l-Esîr, IV, 196.

3. Haracın ağırlığı

4. Vergilerin toplanmasında ve hazineye ulaştırılmasında valilerin doğruluk ve dürüstlükten ayrılmamaları.

Şimdi bu dört sebep üzerinde biraz duralım:

1. Ülkenin Genişliği

Ülkenin en büyük gelir kaynağı haraç olursa gelirlerin çok olması arazinin geniş ve verimli olmasına bağlıdır. İspanya dahil edilecek olursa eski medeniyetlerin en geniş ülkesiydi denilebilir. Sadece büyük İskender'in ülkesi bu büyüklüğe yakındı.

Hicrî III. Yüzyılda Abbâsîler Devleti'nin Yüzölçümü

Vilayetin adı	*Bugün bağlı olduğu devlet*	*Yüzölçümü (mil)*
Bütün İran	İran Şahı	628.000
Afganistan	Müstakil	215.000
Belucistan	İngiltere	130.000
Sind	İngiltere	48.000
Yalnız Türkistan	Rusya	257.000
Kafkasya (Tiflis)	Rusya	15.300
Ermeniye ve Kürdistan	Türkiye	72.500
Irak ve el- Cezire	Türkiye	100.205
Suriye ve Filistin	Türkiye	109.509
Ceziretül Arap	Türkiye	200.000
Mısır	Türkiye	400.000
Nübe ve Sudanın bir kısmı	Sudan	300.000
Trablusgarp	Türkiye	398.000
Cezayir	Fransa	184.500
Tunus	Fransa	51.000
Marakeş (Fars)	Müstakil	219.000
Toplam: 3.328.014 (mil kare)		

Bu tabloda görüldüğü gibi Abbasi devletinin yüzölçümü 3.328.014 mil murabba' kadardı. Bu miktar bugünkü Avrupa'nın tüm yüzölçümüne yakındır. Bununla birlikte Müslümanlar Avrupa'nın tüm haracını toplasalar bile yine Abbâsîlerin topladığı haraçtan fazla olmaz. Abbasi ülkesinin yanlızca genişliği söz konusu gelirlerin büyüklüğü için tek neden değil-

di. Çünkü Osmanlı Devleti'nin Kanuni Süleyman zamanındaki büyüklüğü de Abbâsîlere yakın olduğu halde devletin geliri ancak 65 milyon dirheme ulaşabilmişti. Abbâsîlerin ilk devrinde gelirlerin bu kadar çok olmasının diğer sebepleri halkın tarımla meşgul olması, verginin ağırlığı, toprağın verimliliği vs.'dir.

2. Halkın Tarım ile Meşgul Olması

Emevîler devrinde gelirlerin artırılması amacıyla halka yapılan baskı ve zulüm yüzünden halk çiftçilikten uzaklaşmaya başlamış, bu yüzden birçok arazi terk edilmiş ve atıl bir halde bırakılmıştı. Fars, Irak vs. yerlerde zaman zaman ortaya çıkan karışıklıklar da ülkenin asayişini bozmuş, tarımı kökünden kurutmuştu. Öte yandan halk kendi idarelerinden rahatsız olduklarından, bir yönden intikam almak diğer yönden de artık tarımdan bir yarar sağlanmadığından çiftçiliği bırakmıştı. Bunca çiftliğin ve köyün yer aldığı ülke bir harabeliğe dönmüştü.[134] Abbâsîler hilâfeti ele geçirince adaletli bir politika yürüterek halka iyi davrandılar. Herkes canından, haklarından emin olunca tekrar tarıma başladılar. Abbâsîlerin ilk halifeleri asayiş ve huzurun sağlanması, ülkenin imarı, Müslüman olmayan halk ile Arap olmayan Müslümanlara iyi davranmaya çok dikkat etmişlerdi. İkinci Abbasi halifesi Mansur zalim valileri sürekli teftiş ettirir, gerektiğinde görevden alır ve mallarını hazineye devrettirirdi. Bu amaçla "mezâlim malları hazinesi" adıyla yeni bir sandık kurmuştu.[135] Her tarafa güvenilir adamlar göndererek halkın birbirine zulüm ve haksızlıkta bulunmalarına engel olmak için ürünlerin fiyatlarına, kadıların verdiği hükümlere, valilerin icraatına ve beytülmale gelen paralara vs. her konuda inceleme yaptırırdı. Fiyatlarda değişiklik gördüğünde sebeplerini araştırırdı. Bir kadı tarafından kuşkulu bir hüküm verildiğini haber alırsa o kadı hakkında hemen soruşturma açtırır ve kendisini uyarırdı.[136] Mevâlî Emevîler

134 el-Fahri, 15.

135 İbnu'l-Esîr, VI, 13.

136 Taberi, III, 435.

devrinde adeta esirken Abbâsîler devrinde büyük devlet adamları ve hilâfetin koruyucuları kesilmişlerdi. Hatta Abbasi halifeleri bunlar hakkında, özellikle Horasan halkı hakkında hürmet ve saygı gösterilmesi gereğini birbirlerine tavsiye ederlerdi. Halife Mansur oğlu Mehdi'ye şu vasiyette bulunmuştu: "Mevâlîye -Araplardan olmayan Müslüman halk- iyi davran, onları kendine yaklaştırmaya çalış ve dost edin. Çünkü bir sıkıntıya düşersen onlar hemen senin yardımına koşar. Horasan halkını özellikle tavsiye ederim. Çünkü onlar bu devlet uğrunda mallarını, kanlarını feda etmiş en büyük yardımcıların ve yardaşlarındır."[137] Me'mun ile diğer Abbasi halifeleri de aynı şekilde davranmışlardı. Mansur'un "Oğlum! Takva ve doğruluk üzere olmayan saltanat ileri gitmez. Halk da sultanlarına itâat etmezse onlar da kurtulamaz. Bir ülke adaletin yayılması kadar hiçbir şeyle mamur olmaz" sözleri oğlu Mehdi'ye verdiği nasihatlerdendir.

İlk Abbasi halifelerinin adalet ve takvalarını gösteren örnekler çoktur. Mehdi, idareciler ve kendi yakınları hakkında şikâyette bulunan kişileri bizzat dinler ve adaleti yerine getirirdi. Hârunürreşîd'in adaletiyle ilgili hikâyelerin sayısı belirsizdir. Huzurunda yapılan bir zulüm anlatılacak olsa kalbinin yumuşaklığından ağlardı. Buna örnek olarak bir gün Hârunürreşîd Ebu'l-Utahiye adındaki ünlü şairi hapsetti ve şairin hapishânede söyleyeceklerini haber almak için birini görevlendirdi. Şair üzüntü içerisinde hapishânenin duvarına şu anlamda iki beyt yazar: "Gerçekten zulüm çirkin bir harekettir. Fenalık yapan daima zalim kabul edilir. Hepimiz ilahi huzura gideceğiz. Hepimizin orada adaletli hâkimimiz Allah'tır." Bu iki beyt halife Hârunürreşîd'e haber verilince hüngür hüngür ağlamış, hemen şairi serbest bıraktırmış ve kendisiyle helalleşmiştir. Fazla olarak ona bin dinar bağışlamıştır. Söz konusu şair Ebu'l-Utahiye'nin Hârunürreşîd ile bundan daha garip, şaşılacak bir hikâyesi vardır. Hârunürreşîd bir ziyafette parlak ve nefis bir sofra hazırlatmış ve ondan bu sofrayı betimlemesini istemişti. Şa-

137 İbnu'l-Esîr, VI, 8.

ir, Hârunürreşîd'in o sevinçli ve mutlu halini anlatacağı yerde tam aksine şunları söylemiştir: "İstediğin kadar sıhhat ve afiyetle, zevk ve afiyetle, en ferah ve rahat köşklerde yaşa; her şey senin emrinde olsun; her arzun yerine gelsin. Ne zaman ki ecelin pençesi göğsüne saplanıp can derdine düşersin, işte o zaman dünyanın seni ne kadar aldattığını anlayacaksın." Hârunürreşîd bu sözleri işitir işitmez yine ağlamaya başlamıştı. Vezir Fazl b. Yahya; şaire "Müminlerin emiri, rahatlatıcı şeyler söyleyesin diye seni çağırdı; sen tam aksine onu üzdün" diyerek azarlamak istemişse de Hârunürreşîd mani olmuş "bu adamı azarlamaya hakkımız yok. Gözümüzün önüne bir gaflet perdesi çekilmiş gördü ve bizi bu gaflette bırakmak istemedi" diyerek şairin uyarısından memnun olduğunu belirtmiştir.[138]

Hârunürreşîd ve Me'mun'un buna benzer örnekleri bir kitaba sığmayacak kadar çoktur. Bir ülkenin hükümdarları bu derece adaletli, bu ölçüde merhametli olursa o ülkede asayiş nasıl sağlanmaz, himayeleri altında tarım ve ticaret nasıl bereketlenmez, her taraftan onların çevresinde toplanarak kendilerine nasıl fedakârca hizmet edilmez, nasıl olur da böyle bir ülke adaletin feyz ve bereketiyle bayındır hale gelmez. O adalet feyz ve bereketi ki, Cenab-ı Hakk'ın kendi kulları arasında bir terazisidir. Adalet olmadan hiçbir yer mamur olamaz. Hiçbir padişah adaletsiz mesut, kuvvetli ve görkemli olamaz. Padişahlık adamlarla, adamlar parayla, para da mamuriyetle, mamuriyet ise adaletle ayakta durur.[139] Adalet mülkün temelidir. Ülkenin zenginleşip mamur hale gelmesi için Abbasi halifeleri Emevîler zamanında perişan hale getirilen köy ve çiftlikleri tekrar canlandırarak, iş bilir ehil kimselere vermeye büyük özen gösteriyorlardı.[140] Bundan başka sulama kanalları, su kuyuları ve setler yaparak tarımda verimi artırmaya çalışmış ve oldukça başarılı olmuşlardır.

Sevad Bölgesi: Özellikle bu verimli bölgenin ülke kalkınmasında çok büyük rolü olmuştur. Sevad veya Irak bölgesi deni-

138 İbnu'l-Esîr, VI, 88, c.6.

139 İbn Haldun, I, 240.

140 el Fahri, 157.

len bu verimli bölgelerden alınan haraç oraların ne derece bol ürün verdiğinin de bir göstergesidir. 120 milyon dirheme ulaşan yıllık gelir, tüm devlet gelirinin üçte birini oluşturuyordu. Bununla birlikte, buranın haraç gelirleri İranlılar döneminde de yüksekti. Irak haracı (Firuz zamanında) 150 milyon dirhemdi.[141] Kisra b. Kubad zamanında 287 milyon dirheme[142] ulaşıyordu. Diğer İran hükümdarları devrinde de "vedâi'" adıyla bilinen halk sınıfından alınan 3 milyon dirhemin dışında söz konusu bölgenin haracı 120 milyon dirhem tutuyordu.[143] Bu haraç çok olmakla birlikte halka baskı ve zulüm yapmadan toplanıyordu. Çünkü sulama vs. yoluyla arazinin gelirini artırmak için devlet tarafından sürekli harcama yapılıyordu. Bilindiği gibi Fırat vadisi birçok yönden Nil vadisine çok benzer. Toprak çok verimlidir, suyu boldur, her yıl taşkınlar olur. Arada bir fark varsa o da Nil'in güneyden kuzeye, Fırat ile Dicle'nin da tam tersi istikamette akmalarıdır. Ayrıca Nil yazın taşarken diğer iki nehrin kışın taşması da bir diğer fark sayılabilir. Bu kış (1900 yılı başları) taşkınından sonra Irak bölgesinde yıkılan veya zarar gören köprüler onarılmıştır.

Dicle Irmağı daha önceki yıllarda günümüzden farklı bir yataktan akıyordu. Fırat Irmağı ise iki ayrı kola ayrılmıştı. Biri Küfe'nin yanından geçerdi. Diğeri ise onun doğu tarafından akıyordu. İkisi de bataklıklara karışıyordu.

Betâih: Irak'ın alt tarfında Küfe ile Basra arasında yer alan bataklık bölge demektir. Bu bataklığın oluşma nedeni Keykubad b. Firuz zamanında Kesker yakınında Dicle Irmağı'nın büyük bir kısmının yatak değiştirmesidir. Islah çalışmaları zamanında yapılmadığından birçok verimli toprak sular altında kalıp yok olmuştur. Sonraları ünlü Adil hükümdar Nuşirevan setler yaptırarak toprakların bir kısmını kurtarmıştır. Oğlu Perviz döneminde Dicle ve Fırat daha önce görülmemiş büyüklükte taşkınlar yapmış ve yeni yeni yataklar açılmıştır. Perviz çok çaba harcamışsa da suları eski yataklarına döndüreme-

141 İbn Hurdazbih, 14.

142 Mâverdî, 165.

143 İbnü'l-Fakîh, 205.

miştir. Bu durum Müslümanların fetihleri sırasında bu bölgeye ulaşmalarına kadar böylece devam etmiştir. Bu sırada İranlılar ile Araplar sürekli savaşıyorlardı. Bu nedenle setlerle kimse uğraşamıyordu. Her yeni baskınla daha çok verimli toprak bataklık haline geliyordu.[144] Bununla birlikte buraların haracı büyük bir yekûn tutuyordu. Muaviye zamanında bu bataklıklardan yıllık 5 milyon dirhem haraç toplanmış,[145] ancak bataklıkların ıslahına çalışılmamıştır. Haccac'ın Irak valiliği döneminde iyice büyüyen bataklıkların ıslahı için bizzat halife Velid b. Abdülmelik'e mektup yazarak ıslah için 3 milyon dirheme ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. Halife bu parayı çok gördüğünden kardeşi Mesleme b. Abdülmelik "Setler için gerekli parayı ben veririm ancak şu şartla ki, paralar güvenilir adamlar tarafından harcanacak ve kurtarılan toprakların haracı bana verilecek" demiş ve halife de bu öneriyi kabul etmiştir. Harcanan para ve çabalar sonucunda çok miktarda araziyi sular altından kurtaran Velid iki de kanal kazdırmıştır. Velid'e ve sonraki halife Hişam'a buradan epeyce gelir geliyordu. Emevîlerin sonuna kadar bu durum böyle devam etmiştir.[146]

Abbâsîler iktidara geçip başkentlerini Sevad'a nakledince ıslah çalışmalarına büyük önem vermişler, setler, kanallar ve köprüler yaparak bataklıkları tarım yapılır çiftlikler hal ıe getirmişlerdir. Açılan kanallarla Fırat'ın suları bu bayındır bölgenin her köşesine ulaştırılmıştır.[147]

Irak'ın diğer bölgeleri de aynı şekilde bayındır hale getirilmiş, Abbâsîler döneminde altın devrini yaşamıştır.

Horasan: Bu bölge de Abbâsîler döneminde haraç gelirleri sürekli artan bir yöreydi. Horasan vilayeti geniş ve verimli olmakla birlikte Abbâsîleri iktidara getiren insanların yaşadığı bölgeydi. Yıllık haraç miktarı 40 milyona ulaşıyordu. Bu daha önce bahsettiğimiz Irak'tan toplanan haraca eklenince devletin toplam haraç gelirlerinin yarısını karşılamış oluyordu. Bu se-

144 Kudâme, 240.

145 Mâverdî, 171.

146 Kudâme, 241.

147 Istahrî, 83.

bepten dolayı Abbâsîler özellikle bu iki bölge ve Hicaz'a büyük önem veriyorlardı. Irak'a önem vermeleri para, Horasan'a para ve asker, Hicaz'a önem vermeleri de hilâfet müessesesini güçlendirip devam ettirmek gibi dinî ve siyasî amaçlıydı. Makdisi Irak ve Horasan şehirlerinden şöyle bahseder: "Irak şehirleri işte bunlardır. Halbuki Horasan bölgesinde öyle çok sayıda köy vardır ki, bu şehirlerden daha büyük ve mamurdur."[148] Abbasi halifelerinin çoğu Horasan'ı tüm ülkeye eşit sayarlardı.[149] Buraya bağlı olan Mâveraünnehir bölgesi de çok verimli ve bayındır bir bölgeydi. İbn Haldun Buhara'yı son derece veciz cümlelerle şöyle anlatır: "İslâm şehirlerinden hiçbirinin çevresini Buhara'nın çevresi kadar bayındır ve güzel görmedim. Buhara'nın ortasında yer alan kalesinden şehrin çevresine bakıldığında yeşillikten, göğün mavisiyle birleşmiş ekili tarla ve bahçelerden başka şey göremezsiniz. Sanki gökyüzü şeffaf bir örtü şeklinde yeşil bir halı üzerine gerilmiş de yer yer serpilen binalar, ayna gibi dümdüz olan o yeşil arazide gökyüzündeki yıldızlara nazire yapıyorlar." Yine İbn Haldun "Cihanda en ünlü bahçeler Semerkand'ın Sugd adıyla bilinen Ferhafza vadisi, Eyle ırmağı ve Şam'ın Guta adı verilen bahçeleridir" demiştir. O parlak ve debdebeli yüzyılda ülkenin diğer şehirlerini de unutmamak gerekir.

Mısır Bölgesi: Abbâsîler döneminde İslâm ülkesinin bu derece mamur hale gelmesine şaşmamak gerekir. Zira adaletli bir yönetimle ülkede barış, huzur ve güven ortamı oluşunca halk can ve mallarından emin olarak işi üzerinde yoğunlaşır. Hak ve hukuklarının devlet tarafından korunduğuna inanınca olağanüstü bir gayretle çalışırlar. Böylece ülke bayındır hale gelirken halk refah ve rahata kavuşmuş olur. Ülkenin haraç ve diğer vergi gelirleri de buna paralel olarak devamlı artar. Buna bir örnek olarak Mısır bölgesi gösterilebilir. Söz konusu bölgenin İslâm fetihleri sırasındaki nüfusu -tüm Arap tarihçilerin ortak görüşüne göre- 20 milyon kadardı. Ancak bu sayı daha sonraki dönem tarihçileri ile günümüz tarihçilerine göre doğru bir ra-

148 Makdisi, 122.
149 Yakubî, II, 555.

kam kabul edilmiyor. Geçen yüzyıl yazarlarından Dr. Claud Bey Arap tarihçilerinin rivayetlerini naklettikten sonra "Bu rivayetlerin gerçeğe aykırı olduğunu, arazinin 20 milyonun üçte birinden fazlasını taşıyamayacağını"[150] yazıyor. Ancak günümüzde (yıl 1900) Mısır halkı söz konusu miktarın yarısını geçmiş olup her geçen gün de nüfus artmaktadır (2000'li yılların başlarında yaklaşık 70 milyona ulaşmıştır - ç.n.).

Claud Bey, bu iddiayı ortaya attığı yıllarda (1840) Mısır bölgesinin nüfusu 3 milyon kadardı. İslâm fetihleri yıllarında Arap tarihçilerin verdiği 20 milyon rakamını imkânsız gören yazar, o yıllarda Mısır'da Hidiv Mehmet Ali Paşa'nın adaletli yönetimi sayesinde büyük bir imar hamlesi yapılması sonucu, nüfusun Memlûkler döneminden daha yüksek bir sayıya ulaşmış olmasına da şaşırmıştır. Mehmet Ali Paşa'dan önce Memlûkler (Kölemenler) zamanında Mısır'ın nüfusu 2 milyonu geçmiyordu. O dönemde ekili toprakların miktarını, Mısır halkının baskı ve zulüm altında yaşadığını da göz önüne aldığımızda bir milyon fidanı geçemeyeceğini sanıyoruz. Kölemenlerden sonra Mısır'a hâkim olan Mehmet Ali Paşa ve kendinden sonra gelenler zamanında, adaletli yönetim altında nüfus arttığı gibi tarım yapılan arazi oranı da çok yükselmiştir. Bugün Mısır'da ekilmekte olan arazi 5 milyon 500 bin fidan ve nüfus 10 milyon civarındadır. Ve her geçen gün bu oranlar artmaktadır. Bilindiği gibi, devletin gelirleri ülkenin bayındır olması ve nüfusun yükselmesiyle artar. Bu da adaletli yönetimle mümkün olabilir. Mısır bölgesinin tarih içindeki gelir miktarları göz önüne alınıp araştırılırsa bu kuralın işlediğini açıkça görebilirsiniz.

Mısır'ın Râşid Halifeler devrindeki gelirleri İslâm devrinde bu bölgeden toplanan en yüksek orandır. Hz. Ömer devrinde Amr b. Âs tarından toplanan yıllık gelir 12 milyon dinardı. Ziraat yapılan arazi 30 milyon fidan kadardı. Amr b. Âs'dan sonra Hz. Osman zamanında Mısır valisi olan Abdullah b. Sa'd, zorla ve baskıyla 14 milyon dinar vergi toplamıştı.[151] Emevîler

150 *Apereçu Gén. sur L'Egypte*, I, 165.
151 Ibn Havkal, 88.

döneminde uygulanan baskıcı politika yüzünden gelirler her yerde düşmüştü. Bu dönemde Mısır'ın yıllık haraç geliri 3 milyon dinarı geçmiyordu. Yalnız halife Hişam döneminde haraç bedellerinin yükseltilmesi nedeniyle gelirler, 4 milyon dinara ulaşmıştı. Abbâsîler döneminde de hilâfet merkezinin uzakta olması nedeniyle gelirlerde fazla bir artış olmamıştır. Abbasi iktidarının zayıfladığı dönemlerde bu oran iyice azalmış, 800 bin dinara kadar düşmüştür. Ahmet b. Tulun H. 257/870 yılında Mısır'a vali olunca büyük gayretler sonucu haraç gelirleri 4 milyon dinara yükselmiştir. Oysa o dönemde ürünler oldukça ucuzlamıştı.[152] H. 363/973 yılında İhşidiler yıkılıp Fatimiler iktidara geçince 7 milyon dinar toplanmıştır. Bu da yine haraç miktarının artırılmasıyla gerçekleştirilmişti.

18. yüzyıl sonlarında Memlûkler devrinde, vergilerin gayet ağır olduğu dönemde hükûmet gelirleri yine de azalmıştı.

Mısır'ın 1213/1798 yılı bütçesinde toplam gelir 116.651.727, giderler ise 99.768.276 nısfdı. Bu durumda bütçe 16.783.451 dinar fazlalık veriyordu. Bu fazlalığa hazine adı verilir ve her yıl başkent İstanbul'a gönderilirdi. Sonraları Mısır valileri bu parayı ödememeye çalıştıkları gibi bazıları da azaltmaya uğraşmışlardır. Sonunda söz konusu paradan "olağanüstü giderler" adıyla 9.283.451 nısf kesildikten sonra kalan fazlalık İstanbul'a gönderilmiştir. Bu konuda bizim için en önemli nokta Memlûkler zamanında Mısırın toplam geliri 116.651.727 nısf veya meyde olmasıdır. O zamanlarda "meyde" yaklaşık 4 cm değerindeydi.[153] Veya her 28 nısf bir frank tutardı. Buna göre Mısır'ın toplam geliri 4.150.000 frank demekti. Bununla birlikte paranın o günkü değeri ile bugünkü değeri arasında fark vardır. Bu farkın miktarı eşya ve yiyeceklerin fiyatlarından anlaşılır. O çağda koyun etinin ratlı 7 ve buğdayın erdebi 240 nısf ederdi.[154] Bu fiyatları günümüzle kıyaslarsak nısfın bugün yarım kuruş Mısır parası tuttuğunu görürüz. Şu halde Memlûkler devrinde Mısır'ın gelirlerinin toplamı 58 milyon Mısır

152 Makrîzî, I, 99.

153 *Hıtat-ı Tevfikiyye*, II, 155.

154 *A.g.e.*, II, 155.

kuruşu veya 580 bin Mısır lirası tuttuğu anlaşılır. Daha sonra hidivler sülalesi hâkimiyete geçince gelirler de hızla artmıştır. Mısırın geçen yıla ait (M. 1902) olan toplam geliri 11.850.000 Mısır lirasına ulaşmıştır ki bu miktar Memlûklar zamanındakinin 20 katından fazladır. Halbuki Nil yine o Nil'dir. Dört mevsim yine aynı mevsimdir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi adalettir ki, nüfusu, ürünlerin bereketini ve ülkenin servet ve saadetini artırır. Bu öyle bir ilahi kanundur ki onu kimse değiştiremez.

3. Vergilerin Ağırlığı

Abbâsîlerde arazi üzerine konulan haraç vilayetlere göre değişik oranlardaydı. Bazı yerlerde arazinin yüzölçümüne göre, arazi ekilsin veya ekilmesin, belli bir miktar alınırdı. Diğer yerlerde ise harac-ı mukaseme şeklinde toplanırdı. Yani yetişen ürünün bir bölümü haraç olarak alınırdı. Toprak ekilmezse vergi de alınmazdı. Her iki metodun da çeşitleri vardır ki aşağıda sırasıyla göstereceğiz.

Sevad: Bu bölge fethedildiği sırada haracı cerib (eni ve boyu 60 arşın olan arazi ölçüsü) hesabıyla yüzölçüme göre alınıyordu. Araplardan önce İranlılar da her cerib üzerine bir kafiz ve bir dirhem haraç koymuşlardı.[155] Bir kafiz, ceribin onda biriydi. Mahsul olarak 8 ratl ve para olarak 3 dirhem demekti.[156] Bu durumda yılda 30 dirhem ürün veren bir ceribden (3600 arşın kare) 4 dirhem haraç alındığı anlaşılır. Bu vergi % 13,5 demektir. Tarım yapılmadığı halde vergisi ödenen araziler olmasaydı bu haraç ağır bir vergi sayılmazdı.

Hz. Ömer zamanında burası fethedilince İranlıların yaptığı gibi toprakların ölçülmesini emretti. Ekili yerlere göre haraçta bazı düzenlemeler yapıldı. Buna göre buğdaydan alınan oranı değiştirmeden her cerib üzerine 1 kafiz, dirhem veya 4 dirhem aldırdı. Diğer ürünlerde ise, her cerib bağdan 10, harmandan 8, kamıştan 6, yoncadan 5, arpadan 2 dirhem haraç aldığı gibi

155 Mâverdî, 165.
156 Mâverdî, 141.

kadınlar ve çocuklar hariç sınıfına göre her adam başına da 12, 24, 48 dirhem vergi koymuştu.[157] Hz. Ömer devrinde Sevad'dan alınan 120 milyon dirhem haraç, toprağın 30 milyon cerib yüzölçümünde olmasına göre hesaplanıyordu. Râşid Halifeler devrinde de bu topraklardan alınan vergi aynı şekilde devam etmiştir. Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra ortaya çıkan anarşi ortamında ve Emevîler döneminde halk tarımdan soğumuş, bu nedenle gelirler oldukça azalmıştı. Buna rağmen Emevî valisi Haccac zamanında Irak gelirleri yılda 120 milyon dirhemden aşağı düşmemiştir. Ancak söz konusu valinin bu parayı ne tür zorbalıklarla topladığını daha önce belirtmiştik. Emevîler döneminde toprak ekilsin ekilmesin halk vergi vermeye mecburdu. Borçları biriktikçe toprak sahipleri her geçen gün daha da endişelenmişler ve gittikçe fakirleşmişlerdi. Tarım yapamaz hale gelince topraklarını terk ediyorlardı. Haccac'dan sonrakiler de aynı zulmü devam ettirdiler. Daha önce belirttiğimiz gibi tüm bu baskılara Emevî ırkçılığı sebep olmuştur. Neticede, Sevad halkı Emevîlerden iyice nefret edip düşmanlık duygularıyla doldular.

H. 132/749 yılında Abbâsîler idareyi ele alınca Sevad'a büyük önem verdiler. Özellikle ikinci Mansur'un çabaları çok büyüktür. Söz konusu halife haracın toprağın yüzölçümüne göre hesaplanmasını bir zulüm görerek mukaseme şeklinde ürün üzerinden alınmasını emretmiştir. Halife Mansur buğday ve arpa dışında diğer hububat ve zahîreler ile hurma vs. ağaçların haraçlarını ise mesaha (genişlik alan) üzerine bıraktı.[158] Oğlu Mehdi zamanında (H. 156-169/772-785) bu mukasemeden alınan haraç miktarlarını biliyoruz. Mehdi zamanında, kendi kendine sulanan toprak ürünlerinin yarısı, su çekerek sulananların üçte biri, dolaplar ile sulananların dörtte biri haraç alınıyordu. Hurmalıklar bağlar ve bahçelerin haracı eskisi gibi alan üzerinden alınıyordu. Miktarlar ürünlerin pazar yerlerine yakınlık veya uzaklıklarına göre haraç uzaklıkları da değişiyordu. Bu düzenleme veziri Muaviye b. Yesar'ın önerisiyle

157 Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-Harac*, 20.
158 Mâverdî, 77, 168.

yapılmıştı.[159] Böylece Irak'ın haracı, elde edilen ürünlerin yaklaşık yarısıydı. Çünkü arazinin büyük kısmı kendi kendine sulanıyordu. Bu haraç çok ağır bir vergi olduğu halde o dönemde halk bunu büyük bir nimet kabul etmişti.

Gelişmelerden anlaşılıyorki 4. Abbasi halifesi Hâdî veya Hârunürreşîd bu haraç üzerine bir de öşür eklemişlerdir. Bu durum H. 192/807'ye kadar devam etti. Bu tarihte öşür kaldırılarak yalnız hasılatın yarısı haraç olarak alınmaya devam etti.[160] H. 204/819 yılında halife Me'mun haracı 2/5'e indirmiştir.[161] Bu indirim eskiye göre % 20'lik bir azalmaydı. Benzeri indirimler Rey gibi diğer bazı eyaletlerde de yapılmıştı. Bunu işiten Kum halkı da haraçlarda indirim yapılmasını istemişler, ancak halife Me'mun bu talebi kabul etmemiştir. Bunun üzerine Kum halkı 2 milyon dirhem miktarındaki haraçlarını ödemekten kaçınmışlar ve isyan etmişlerdir.

Me'mun asilere karşı kuvvet kullanarak asayişi sağlamış, ceza olarak o yıllık haracı 7 milyon dirhem olarak toplatmıştır.[162]

Yukardaki bilgilerden anlaşılacağı üzere Abbâsîler devrinde Sevad'ın haracı Râşid Halifeler zamanındaki alan üzerinden alınan haraca oranla daha azdı. Zira o dönemde her cerib için dört dirhem alınıyordu. Ceribin fidana oranı 1260'ın 4200'e veya 100'ün 333.5'a oranı gibidir. Cerib için dört dirhem haraç alınmak bir fidan için 13,5 dirhem alınmak demektir. Bu ekilen araziye göre ağır bir vergi değildi. Ancak ekinsiz kalan toprak için ağır bir vergiydi. Bununla birlikte muhtemelen haraç her iki usulde de, yani gerek mesaha gerekse mukaseme usullerinde esas olarak birbirine eşitti. Bu yüzden Sevad'dan Râşid Halifeler devrinde mesaha üzerinden toplanan gelirle, Abbâsîlerin en parlak döneminde mukaseme metoduyla toplanan gelir arasında büyük fark gözükmez. Bununla birlikte her iki usul de günümüzle kıyaslanırsa Sevad haracının ağır bir vergi olduğu anlaşılır. Bunun ağırlığını anlamak için ekilemeyen

159 Mâverdî, 168 ve Belâzurî, 291.

160 Taberi, III, 607; Ibnu'l-Esîr, VI, 48.

161 el Fahri, 198; Ibnu'l-Esîr, VI, 147; Taberi, III, 1039.

162 Taberi, III, 1093.

arazi haracının % 13,5'a varmasını ve vergi olarak ürünlerden 1/2, 1/3 ve 1/4'ünün alınmasını göz önüne almak ve günümüzdeki öşür ile kıyaslamak gerekir. Bugün Irak'ta bir yer yoktur ki hasılatından 1/5'ten (hums) veya 1/10'dan (öşr) fazla bir haraca tâbi olsun. Bugün arazinin büyük kısmı öşre tâbidir. Cebel-i Lübnan'da haraç görünüşte mesaha üzerinedir. Ancak gerçekte mukaseme usulü geçerlidir. Çıkan ürün üzerinden % 6 oranında tahsil edilir.

Irak'tan sonra en verimli bölge olan Mısır'ın haracı fidan üzerinden alınıyordu. Bir fidan eski hesaba göre 400 kamış mesahasında bir toprak parçasından oluşan arazidir. Bir kamış dülger arşınına göre beş, kumaş arşınına göre de altı zira' iki sülüs boyundadır.[163] Günümüzde Mısır hükûmetinin hesabına göre bir fidan 333.5 kamış ve her kamış 3,55 m^2'den müteşekkildir. Buna göre bir fidan 4200 m^2 olur. Bu miktardan biraz fazla veya düşük de olabilir.[164]

Abbâsîlerin idareyi ele aldığı yıllarda Mısır, Emevî zulmü ve baskısı altında oldukça zayıf ve perişan bir hale gelmişti. Emevî valilerini haraç toplama konusundaki baskılarıyla ilgili örnekleri daha önce birkaç kez verdiğimiz için burada tekar etmiyoruz. Abbâsîlerin ilk yıllarında da benzeri baskıların uygulandığına şahit oluyoruz. Nitekim H. 156'da Mansur'un son yıllarında Musa b. Ali ve Mehdi zamanında Musa b. Su'b bu şekilde hareket ederek haraç oranını yükseltmişler ve tahsil ederken de şiddet ve baskı uygulamışlardı.[165]

Bu ikinci vali büyük olasılıkla halifeden talimat almıştı. Zira Mehdi daha önce de görüldüğü üzere Irak haracını artırmıştı.

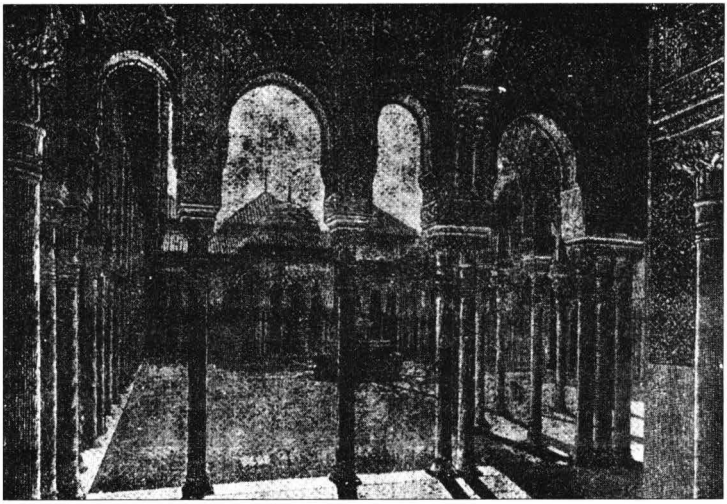
Me'mun zamanında, yani İslâm devletinin zenginliği döneminde Mısır'ın haracı, her fidan üzerine iki dinardan ibaretti.[166] Günümüze göre bu da ağır bir vergidir. Bugün Mısır'da vergi arazinin büyüklüğüne göre alınır, ancak bunun esası da mukaseme usûlüdür. Mısır bölgesi bir kısım nahiyelere bölün-

163 Makrîzî, I, 103.

164 *Mısır Kavânîn-i Akâriyesi*, 111.

165 Makrîzî, I, 308.

166 Makrîzî, I, 99.

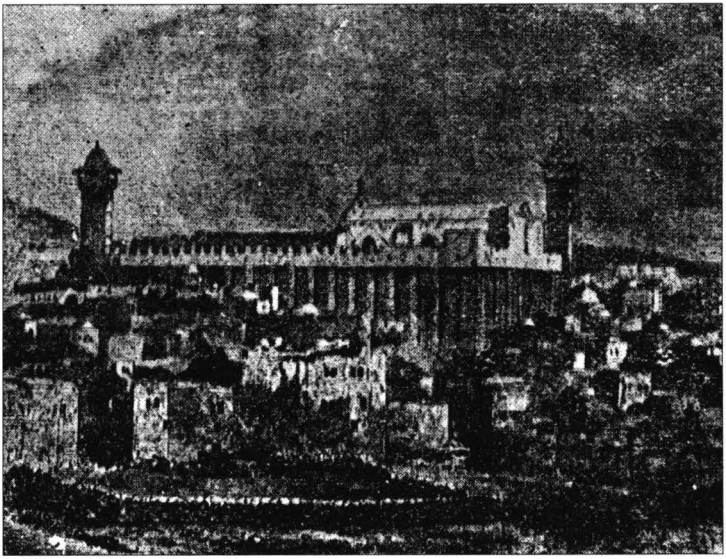
Endülüs'te el-Hamra Sarayı'nda arslan havuzunun çevresi.

müş ve her nahiyenin verimlilik durumuna göre haracı belirlenmiştir. En yüksek oranın uygulandığı arazide bir fidanın haracı 180 kuruştan fazla değildir.[167] Ancak çoğunlukla oran 100 kuruştur. Haracı 20, hatta 10 kuruş olan fidanlar da vardır. Bunu ürünle kıyaslarsak 1/5'i geçmediğini görürüz. Örneğin, haracı 100 kuruş olan fidan, beş veya altı İngiliz lirasına kiralanabilmektedir.

Mısır haracını fidanların (4200 m) ların miktarına göre hesap edersek, her fidanın ortalama olarak 85 kuruş haracı geçmediğini görürüz. Günümüzde (1902) tarıma uygun 5.500.000 fidan mevcuttur. Bu toprakların geçen yıla ait olan haracı 4.652.570 Mısır lirasıydı. Bundan anlaşılıyor ki, her fidanın haracı 85 kuruştur. Daha önce belirttiğimiz gibi, bugünkü bir kuruş Abbâsîler dönemindeki kuruşun üçte biridir. Bu yüzden Me'mun dönemindeki iki dinar haraç bugünkü paraya göre altı dinar veya üç Mısır lirası demektir.

Ancak durumdan anlaşılıyor ki Mısır haracı Me'mun'dan

167 *Mısır Kavânîn-i Akâriyesi*, 164.

Halilurrahman'da Mescidü'l-Halil.

sonra daha da fazlalaşmış, Fatimiler döneminde iki katına yani yedi dinara çıkarılmıştı.[168] Bu kadar ağır bir vergi insana dehşet veriyor.

Makdisi'nin *Ahsenü't-tekâsîm* adındaki kitabında "Mısır üzerine tarh edilmiş haraç yoktu. Çiftçi toprağı hükûmetten alır ekerdi. Mahsul toplandıktan sonra mühürlenip bırakılırdı. Sonra hükûmet memuru gelerek birikmiş mahsulden toprağın ücretini alır kalanını çiftçiye terk ederlerdi." ifadelerini gördük, ancak bu durum tüm arazi için geçerli değildi. Bu arazi daha önce buralara hâkim olmuş Rum vali veya kumandanlarının malıydı. Fetih yıllarında kaçmışlar arazileri sahipsiz kalarak hazineye devredilmişti. Bu yerler iltizam şeklinde çiftçilere verilirdi.

Diğer Bölgeler: Sevad ve Mısır'dan başka daha birtakım yerler vardı ki bunların bazılarının haracı arazinin alanı üzerinde diğer kısmıda mukaseme şeklinde alınırdı. Fars bölgesinin ha-

168 Ibn Havkal, 108.

racı ise üç şekilde toplanıyordu: 1. Mukaseme, 2. Mesaha, 3. Kavanin denilen Mukataat.

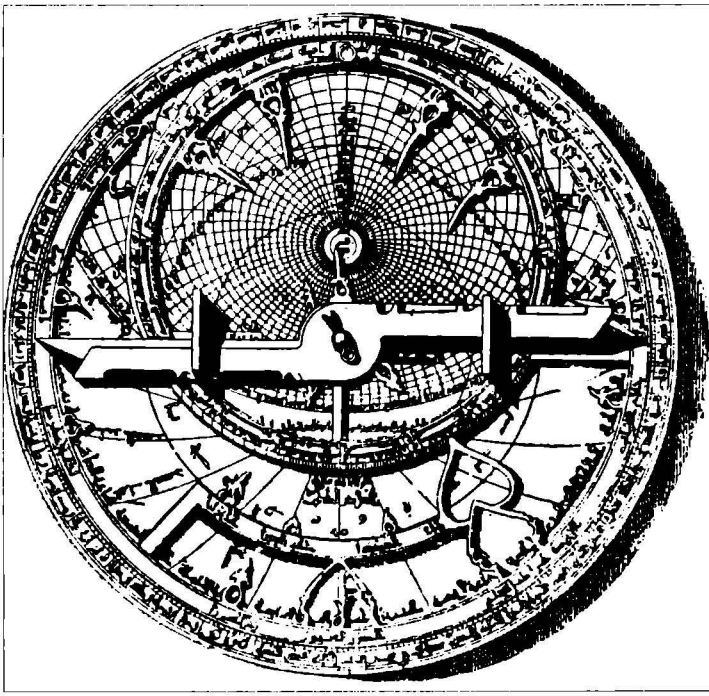
Bununla birlikte bu bölgenin çoğu yerinde haraç mesaha (toprağın alanı) üzerinden alınıyordu. Haraç miktarı da yere göre değişiyordu. Bu bölgede haracı en ağır olan yer Şîraz bölgesiydi.[169] Çünkü burada buğday veya arpa ceribinin haracı 190 yonca, kavun, karpuz ceribinin haracı 237,5 dirhem ve pamuğun 256 dirhem ile 4 dang (her dang 1/6 dirhem) ve bağ ceribinin haracı 1425 dirhemdi. Ancak burdaki ceribin alanı daha büyüktü. Yani her cerib 70 zira mirîden mürekkepti. 1 zira-i miri 9 kabzaydı.[170] Buradaki ceribi Irak ceribinin iki katı olarak hesap etsek bile yine de bu haracı çok ağır buluruz. Bu söz konusu yerlerin H. 4. yüzyıl ortalarında ödediği haraçtı. Me'mun zamanına ait haraç konusunda ise bilgi bulamadık. Aglebiler zamanlarında Mağrib bölgesinin haracı da yüksekti. Abbas b. İbrahim b. Agleb zamanında fidanın haracı 18 dinara ulaşıyordu. Sanmıyoruz ki böyle ağır vergiler arazi sahiplerinden sürekli toplanabilsin.

Kısaca özetlemek gerekirse Abbâsîlerin birinci devrinde haraç ağır olmakla beraber halkın şikâyeti yoktu. Ayrıca toplama işinde de herhangi bir sıkıntı. olmuyordu. Halife Me'mun'un Şam'dan geçtiği yılda olduğu gibi bazen bir vali birkaç gün içinde milyonlarca dirhemi kolayca toplayabilirdi. Söz konusu ziyaret sırasında halifenin kardeşi Mu'tasım halifeye "Hiç merak etmeyiniz. Bir hafta geçmeden arzu ettiğiniz kadar para hazır olur" demişti. Gerçekten birkaç gün içinde Mu'tasım haraç parasından 30 milyon dirhem toplayarak halife Me'mun'a teslim etmişti. Me'mun Şamdan ayrılmadan bu paranın büyük kısmını muhtaç olanlara dağıttı.[171]

169 Istahrî, 157.

170 Makdisi, 451.

171 Taberî, III, 1143; İbnu'l-Esîr, söz konusu parayı 30 milyar olarak gösteriyorsa da bu nüshalardan dolayı oluşmuş bir hatadır.

Yıldızların yeri ve yüksekliklerini ölçmeye yanayan bir Arab usturlabı.

Diğer Devlet Gelirleri

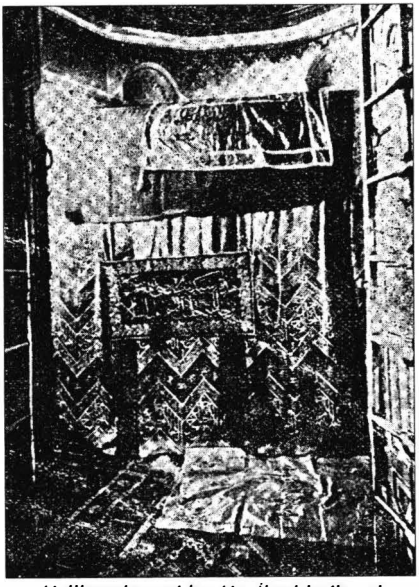
1) Merakib-i bahriye aşarı (deniz araçlarından alınan vergi): Önemli bir vergi kalemi olan bu öşür hazineye büyük oranda gelir getirirdi. Abbâsîlerin birinci devrinde devletin hazinesine ulaşan öşür hakkında detaylı bilgi elimizde yoksa da Irak ile Hindistan, Çin ve dünyanın diğer bölgeleri arasında ticaretin geliştiğine dair elimizdeki bilgilere dayanarak bir fikir sahibi olmak zor değildir. Şurası kesindir ki o dönemde tüccar gemileri oldukça çoktu ve kıymetli mallar taşıyorlardı. İslâm tarihleri H. 6. yüzyılda Basra'da Hasan b. Abbas adında bir tüccardan bahsediyor. Bu zat Hindistan'ın en uzak bölgelerine kadar gidip gelen birçok geminin sahibiydi. Yalnız bu gemilerin yıl-

lık vergisi 100.000 dinara ulaşıyordu.[172] Bir adamdan alınan bu vergiyi diğer gemi sahiplerine de kıyaslayabiliriz. Özellikle bazı sahil şehirleri vardı ki gelirlerinin çoğu gemi ticaretine dayanıyordu. Örneğin H. 4. yüzyılda Aden'de gemilerden alınan verginin ihale bedeli 200.000 dinardı.[173] H. 6. yüzyıl da ise bu bedel 114 000 dinara inmişti.[174] Bununla birlikte durumdan anlaşılan bu vergilerin Abbâsîlerin birinci dönemindeki miktarı daha azdı. Çünkü halife Muktedir'in veziri Ali b. İsâ H. 306 yılında halifeye arz edilen devlet gelirlerini gösteren listede Basra'da gemilerden alınan vergi aidatının 22.575 dinardan ibaret olduğunu görüyoruz. Halbuki daha önce görüldüğü üzere aynı yerde 200 yıl sonra bir tacirden tahsil olunan verginin toplamı bunun birkaç katıydı.

2) Madenlerden alınan 1/5 (hums): Maden iki çeşitti. Birincisi toprağın yüzünde bulunduğu için çıkarılması büyük zahmet gerektirmeyen madenlerdi: Sürme, tuz, zift, neft madenleri gibi. Bu madenler kimseye ihale edilmez ve su gibi herkes için serbest kabul edilirdi. Diğeri yeraltında bulunup çıkarılması hafriyat ve zahmet gerektiren madenlerdi. Devlet bu madenleri 1/5 oranında vergi almak koşuluyla isteyen taliplilerine ihale ederdi.[175] Abbasi ülkesi ülkesi oldukça geniş bir ülke olduğundan altın, gümüş, bakır, cıva, firuz, zebercet vs. dahil olmak üzere birçok maden ocağına sahipti.

Bunların yerlerini belirtecek olursak: Horasan'da altın, gümüş, firuz, mermer, tin-i mahtun, nişadır, cıva, madenleri bulunduğu gibi Mâveraünnehir'de altın ve çok miktarda cıva madenleri vardı.[176] Fars bölgesinde gümüş, demir, kurşun, kalay, kükürt, neft, tunç ve cıva gibi madenler bulunmaktaydı. Isfahan'ın batısında sürme,[177] Kirman'da altın, gümüş, demir, bakır, nişadır, tunç madenleri gibi pek çok maden mevcuttu.[178]

172 İbn Havkal, (zeyl).
173 İbn Havkal, 20.
174 İbn Havkal, (zeyl).
175 Mâverdî, 187.
176 Makdisi; İbn Havkal, 337.
177 Istahrî, 115, 202.
178 İbn el Fakih, 206.

Halilurrahman'dan Hz. İbrahim'in eşi Hz. Sâre'nin kabri.

Kuzey Afrika kıyılarında zengin mercan yatakları vardı ki yalnız 1 ocaktan 20 ratl olmak üzere 50 veya daha fazla kayığı doldururdu.[179] Suriye bölgesinde Beyrut'ta demir, Halep ve Cibal el-Hamr dağlarında aşı denilen kırmızı çamur, Filistin'de mermer ve kükürt madenleri vardı. Mısır'da Said bölgesinde şap madenleri vardı ki Araplar tarafından toplanarak Nil kıyılarına getirilir ve Nil'in yükseldiği dönemde buralardan İskenderiye'ye nakledilirdi. Her yıl bundan Rum tüccarına her kantarı (her kantar 120 ratl ve her ratl 130 dirhemdir) 4-6 dinara kadar 12 000 kantar satılırdı. Ayrıca batı kıyılarında ve Mısır'ın diğer yerlerinde nitron madeni mevcuttu. Bu maden bazı yıllarda 10.000 dinara kiraya verilirdi.[180] Nûbe'de meşhur bir altın madeni vardı. İbn Havkal diyor ki: "Bu maden Mısır arazisinde değil, Kızıldeniz kıyısında Becce toprağındaydı. Madenin bulunduğu yer kumlu ve çakıllı bir yerdir. Buraya gelen tüccar Alaki kasabasında toplanırdı."[181] Mağrib bölgesinde Sicilmase'nin arkasında da Sudan topraklarına kadar altın ve gümüş[182] Mısır'da Said bölgesinde Nil'in güneyinde şehir merkezinden uzak bir kırsal yerde zebercet madenleri[183] vardı. Bahreyn bölgesinde Basra

179 İbn Havkal, 51.

180 Makrîzî, I, 109.

181 İbn Havkal, 107.

182 Makdisi, 331.

183 Istahrî, 51.

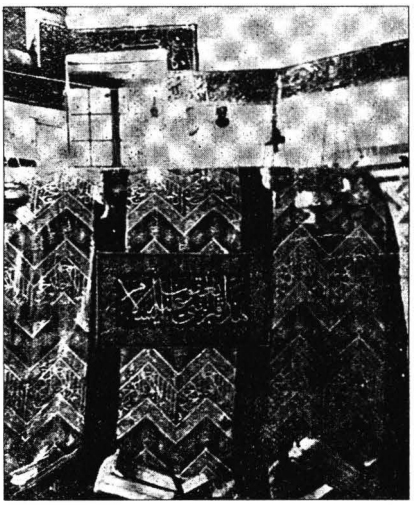
Körfezi'nde inci yatakları, Sana'da akik madeni, Yanbu ile Merv arasında altın madenleri Aden kıyılarında anber hasılatı vardı.[184]

Mukataa veya belirli bir kira üzerinden ihale olunan bu madenlerin bedelleri bazen büyük bir yekûn tutuyordu. O cümleden H. 4. yüzyıl ortalarında Nişabur'daki firuz madeni 758.720 dirhem bedelle kiraya verilmişti.[185]

3) **Cizye ve zekât:** İslâm'ın ilk yıllarında cizye gelirleri fazlaydı. Halk Müslüman oldukça bu gelir azalmıştır. Zekâta gelince ilk dönemlerde önemi büyüktü. Sonra o önem azalmıştır. İlerki bölümlerde bu konu üzerinde duracağız.

4) **Mükus ve merâsıd:** Gerek karadan gerekse denizden naklolunan her çeşit el ürünleri, mensucat vs.'den hatta esirlerden alınan gümrük vergileri ve aidat demektir. Bu kalemden hazinenin gelirinin miktarı açık değilse de H. 4. yüzyılın ortalarında Mısır'da toplanan gelire bakılırsa bu kalemden önemli miktarda gelir elde edildiğini anlayabiliriz. Bu gelirler zaman ve mekâna göre farklı oran ve toplanma biçimi de değişikti.

Bu konuda Şemseddin Makdisi'nin H. 4. yüzyıl da Mısır'da Tenis ve Dimyat'da toplanan vergiler konusunda aktardığı bilgileri yazmakla yetineceğiz. Makdisi şöyle diyor: "Tenis, Dimyat, Nil sahilinde halk üzerine tarh edilmiş olan vergiler çok ağırdır. Mısır'da Şetat köyü civarında elbiseyi bir Kıptî hükûmetten izin almadan dokuyamaz. Kumaşlar özel satıcılardan başka kimseden alına-

Halilurrahman'dan Hz. Yakup'un kabri.

184 Makdisi, 101.
185 *A.g.e*, 341.

maz. Hükûmet bunu kontrol eder. Satılan her kumaşı özel bir deftere kaydettirir. Herhangi bir mal satıldığında bunu katlayacak, saracak, sepet içine koyacak, bağlayacak adamlara teslim edilir. O adamların her biri ayrı bir vergi alır. İskelenin başında da bir miktar vergi alınır. Vergi memurları vergilerini aldıktan sonra sepetlerin üzerine özel bir işaret koyarlar. Gemiler hareket etmeden önce bir kere daha kontrol edilir. Burada bir tulum zeytinyağının vergisi bir dinardır. Diğer mallardan da bu oranda vergi alınır. Nil kıyısında Fustat'da toplanan vergilerde bunun gibi ağırdır. Tenis kıyısında bir gümrük memurunu gördüm. Tüm gün vergi toplamakla meşguldü. Rivayete göre bu yerin ihale bedeli her gün 1000 dinardı. Said ve İskenderiye kıyılarında da bunun gibi çeşitli gümrük merkezleri vardır. Mağrib bölgesi gemileri için İskenderiye'de Şam gemileri içinde Farma'da ayrıca gümrük daireleri kurulmuştur. Kızıldeniz'de her yük için bir dirhem gümrük resmi alınır."[186] İbn Havkal, yalnız Azerbaycan'dan Rey taraflarına gönderilen esir, hayvanlar ve her çeşit ticari malın gümrük resmi ve aidatlarının yıllık 1 milyon dirhem tuttuğunu söylüyor.[187] Bununla birlikte gümrük vb. belgeler Abbâsîlerin yükselme döneminde büyük bir talep görmediği için önemli bir yekûn tutmuyordu. Bu tür gelirler ancak gerileme devrinde çoğalmıştır.

5) **Müstegallat ve darphâne gelirleri:** Yerleri devletin olduğu halde halk tarafından üzerine çarşı, ev veya değirmen gibi inşa edilen mekânlardan dolayı hükûmete verilen ücretlerdir.[188]

İbn Hurdazbih'in verdiği bilgiye göre Bağdat'ta bulunan çarşı, değirmen gibi müstegallât ile darphânelerin yıllık geliri bir buçuk milyona ulaşıyordu.[189] Samarra'da bu kalemden toplanan yıllık toplam on milyon dirhemdi.[190]

Bununla birlikte Abbasi devletinin yükselme devrinde esas gelirleri bu vergiler değil haraç vergisi oluşturuyordu.

186 Makdisi, 213.

187 İbn Havkal, 253.

188 İbn Havkal, 217.

189 İbn Hurdazbih, 125.

190 Yâkubî, *Kitap el büldan*, 38.

6) **Hükûmet memurlarının devlet mallarını toplama ve teslimde doğrulukları:** Emevî valilerinin baskı ve zorbalıkları hakkında daha önce verdiğimiz bilgilerden anlaşılacağı üzere, bu valiler çoğunlukla topladıkları haraç paralarını Amr b. el-Âs ın yaptığı gibi (çünkü Hz. Ali aleyhine Muaviye'ye destek olmak için Mısır valiliğine yükseldi) ya halifenin izniyle ya da Hicaz zamanında olduğu gibi savaş için paraya ihtiyaç olur bahanesiyle veya halktan bir inatçı muhalifin ağzını kapamak düşüncesiyle kendi ceplerine atarlardı.[191] Bazen de vali Yezit b. Abdülmelik halifeliği zamanında Irak'ta vali bulunan kardeşi Mesleme'nin yaptığı gibi topladığı haraç parasını nedensiz olarak ödemekden kaçınırdı.[192] Rivayete göre halife Yezit o parayı kardeşinden istemekten utanmış. Ancak gerçek nedeni utanmak değil kardeşinin başkaldırmasından korkmuş olmalı. Emevî valilerinin fey ve ganimet mallarından çaldıkları meblağ da pek çoktu. Bilindiği gibi bu şekilde elde edilen mallar hazinenin hakkıydı. Bazı valiler bu yüzden ne kadar mal elde edildiğini halifelere yazarlardı. Ancak vermezlerdi. Nitekim Yezit b. Mühelleb H. 98/M. 716 yılında Cürcan'ı ele geçirdikten sonra birçok ganimet elde etmiş ve bundan Beytülmal'e altı milyon dirhem kalmıştı. Yezit durumu halifeye yazmışsa da parayı vermeyerek kendisi yemiştir.[193] Bu ve benzeri durumlar halifelerin zor kullanarak valilerin mallarına hazine adına el koymalarına neden olmuştur.

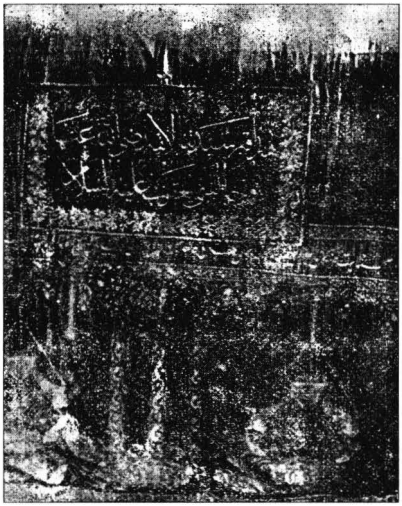
Abbâsîler döneminde önceleri valilerin çoğu halifelerin en yakın akrabalarındandı. Daha sonra en büyük destekçileri olan İranlıları göreve getirdiler. İranlılar devletin devamını ve yükselmesini herkesten çok isterdi. Diğer yönden de halifeler valilerin maaşlarını artırmada kusur etmezlerdi. O kadar ki, Me'mun zamanında bir valinin maaşı yıllık üç milyon dirheme ulaşmıştı. Söz konusu maaşın sahibi şark vilayeti valisi Fadl b. Sehl idi.[194] Emevîler devrinde bundan çok maaş alan vali yok-

191 İbnu'l-Esîr, II, 143.

192 İbnu'l-Esîr, VI, 47.

193 Taberî, III, 1334, 1350.

194 Taberî, II, 841.

Halilurrahman'dan Hz. Yakup'un eşi Hz. Laika'nın (Ley'e) kabri.

tur. Emevî valilerinden en yüksek maaşı alan 600 bin dirhemle Irak valisi Ömer bin Hubeyre idi.[195]

Abbâsîlerin ilk dönemlerinde birtakım değerli, ileri görüşlü vezirler özellikle de Bermekîler gibi idarecilerin iktidarda bulunmaları, halifelerin iyi bir yönetim sergilemelerine ve valilerin dürüst kişiler arasından seçilmelerine yardım etmişti. Aslında Bermekîler Abbasi devletinin gerçek düzenleyicileri ve medeniyetlerinin tomurcuğuydu. Bunun dışında İranlılar çoğunlukla Abbasi devletinin devam ve yükselmesi durumunda herhangi bir fedakarlıktan çekinmezlerdi. Çünkü bunlar daha önce Emevîlerin Arap olmayanlara karşı uyguladıkları baskı, zulüm ve hakareti yaşamış olduğunda Abbasi devletini ilahi bir nimet kabul ediyorlardı.

Me'mun zamanında savaş ve karışıklıkların az olmasından dolayı devletin zenginliğini artıran birtakım nedenler daha vardı. Bilindiği gibi savaş ve benzeri durumlar devlete büyük giderler açmanın yanında, halkı da tarım ve ticaretten alıkoyup devletin ekonomisini perişan ederdi.

Harcamaların Az Olmasının Nedenleri

Şimdiye kadar yazdığımız malûmatta Abbâsîlerin ilk devrinde haraç gelirlerinin Emevîler devrinden daha çok olmasının sebeplerini gösterdik. Bunlar Abbâsîlerin zenginliğinin birinci

195 İbn Hallikân, II, 281.

yönünü oluşturur. Şimdi ikinci yön olan giderlerin azlığı konusuna geçiyoruz. Abbâsîlerde devlet giderlerinin az olmasının sebepleri şunlardır: Öncelikle devlet memurlarının azlığı, ikincisi devletin borçlu olmaması, üçüncüsü ilk halifelerin tutumlu, ileri görüşlü ve tedbirli olmaları.

1. Devlet Memurlarının Azlığı

Bir devlette memurların sayısı, o devletin idari yapılanmasına göre çok veya az olur. Denilebilir ki, mutlak ve müstebid hükûmetler (monarşilerde), meşrûtî hükûmetlere göre daha az memur çalıştırır. Çünkü mutlak hükûmetlerde kayıt ve hesapların düzenli olmasına, her şeyin kanun dairesinde görülmesine bakılmaz. Bu farkı anlamak için örfi mahkemeler ile nizamiye mahkemelerini göz önüne almak yeterlidir. Örfi mahkemeler cünha, cinayet, hukuk gibi kısımlar ve bidayet, istinaf, temyiz gibi bölümlere ayrılmadan belli sayıda grupla iş yapar. Halbuki nizamiye mahkemeleri çeşitli bölümlere ayrıldığından ona göre reis ve üyeleri, savcıları, zabıt kâtibleri vs. fazla olur. Diğer hükûmet dairelerini de bununla karşılaştırabilirsiniz. Bunlarda da aynı sebepten dolayı memurlar fazla veya az bulunur. Mısır'da bugünkü hükûmet memurlarının sayısı ile Tanzimat öncesi arasında bir karşılaştırma yapılırsa bu fark daha net bir şekilde ortaya çıkar. Milâdî 18. yüzyılın sonlarına doğru Napolyon Bonapart'ın işgalinden önce Mısır'daki hükûmet memurlarının sayısı, Yavuz Sultan Selim ve oğlu Sultan Süleyman'ın (Kanuni) kurduğu teşkilat gereği çok sınırlı sayıdaydı. İlk başta İstanbul'dan tayin ve atamalar yapılıyordu. Bir vali (paşa) ve valinin emrinde 12'si büyük memurlar olmak üzere 24 bey bulunurdu ki bu beyler ve görevleri şöyleydi:

Kâhya: Paşanın vekili ve başkâtibiydi.

Defterdar: Haraç işlerine bakardı. O zamana göre bugünkü Mısır maliye bakanı demekti.

Emir-i hazine: Bu zatın memuriyeti yani görevi Osmanlı devletinin Mısır'dan aldığı haraç parasını Dersaadet'e (İstanbul) ulaştırmaktı.

Hac emiri: Hicaz'a giden hacıların başkanlığını ve idaresini yürütürdü.

Süveyş, Dimyat, İskenderiye limanlarının komutanlığı için üç kaptan.

Curca, Buheyre, Menufiye, Garbiye ve Şarkiye müdürlükleri için beş müdür.

Bunların dışında Kalyubiye, Mansure, Cize ve Feyyum nahiyelerinden her birinde "keşşaf" adıyla dört memur bulunuyordu ki, bunların görevleri diğer bölgelerin müdürleri olan beylerin memuriyeti gibiydi.

Kadı, darphâne emini, muhtesiplik diğer mansıplardı.

Mısır'da bulunan asker altı fırkadan ibaret olarak bunlara "ocaklar" adı verilirdi ki şunlardan oluşuyordu:

Müteferrika ocağı: Padişahın özel askerlerinden oluşan fırka.

Çavuşlar ocağı: Bu fırka Sultan Birinci Selim'in ordusunun zabit ve muavinlerinden oluşuyordu. Haraç toplama işi bunlara verilmişti.

Heçinliler ocağı

Tüfenkçi ocağı

Yeniçeri ocağı: Bunlar Devlet-i Aliyye'ye bağlı kabilelerden seçilmiş çeşitli askerlerdi. Ülkenin korunması görevi bunlara verildiği için kendilerine koruyucular adı da verilirdi.

Azeb ocağı.

Bu ocaklardan her biri "ocaklı" adıyla anılan bireylerden oluşuyordu. Her ocağın başında ağa adıyla anılan bir subay vardı. Ocakta ağa ile beraber kahya, defterdar, hazinedar, ruznameci bulunurdu.[196] Diğer ocaklardan bu subayların toplanmasından, paşanın (valinin) meclis-i şûrâsı (danışma kurulu) oluşuyordu. Vali bu meclisin onayını almadan hiçbir konuda emir vermezdi.

Mısır merkez hükûmeti işte böyleydi. Ordu subayları hariç olmak üzere merkezde başlıca hükûmet memurları 50'den fazla olmazdı. Şimdi bunlara bağlı kâtibler ve yardımcılarını da ilave edersek toplam memurların sayısı 200-400'ü geçmez. O

196 *Tarih-i Mısır el-Hadis*, II, 67.

dönemde bu memurların görevi aşağıda görüleceği üzere memur sayıları 2.000'den fazla olan bugünkü bakanlıkların, bakanlar kurulunun, Mısır hidivinin maiyetinin, sıhhiyye, polis, hapishâne vs. idarelerinin işlerini yapmaktı. Günümüzde Mısır hükûmetindeki görevliler memur ve hademe olmak üzere iki sınıftır. Memurlar hükûmet işlerini idare eden bakanlar, daire reisleri, kalem müdürleri, kâtibler, hesap memurlarıdır. İkinci sınıf, odacılar, kapıcılar, vs.'dir (kitabın yazarı Corcî Zeydân yukarıdaki açıklamalardan sonra milâdî 1902 yılında Mısır hidivliğinde görevli memurların, iki sayfadan oluşan listesini veriyor. Konumuzu dağıttığı için söz konusu listeyi buraya almadık). 1902 yılında Mısır hidivliğinde görevli memurların toplamı 22.454'tür. Başlı başına gelirleri olan aşağıdaki idarelerin memurlarını -çünkü bu dairelerin hükûmet işleriyle ilgisi yoktur- söz konusu toplamdan çıkaracak olursak hükûmet memurlarının sayısını 17.771 kalır. Söz konusu idareler şunlardır:

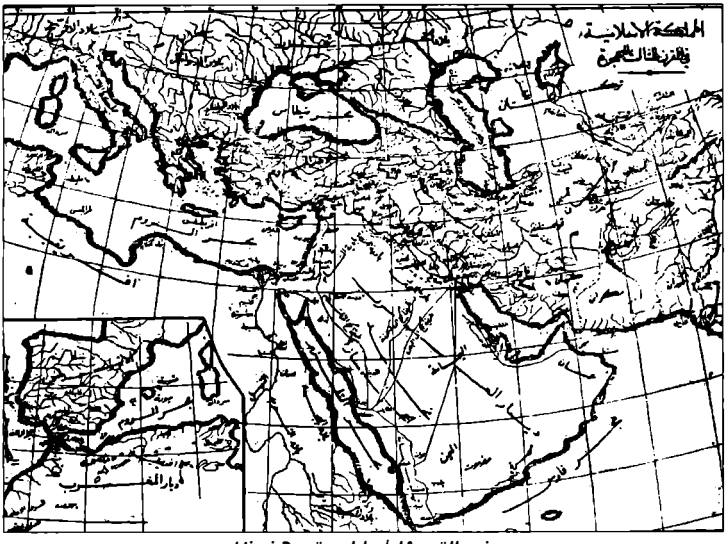

Halilurrahman'dan Hz. Yusuf'un kabri.

Demiryolu idaresi	1.938
Telgraf idaresi	327
İskenderiye limanı idaresi	29
Posta limanı idaresi	550
Fenerler idaresi	103
Umum limanlar idaresi	6
Damga kalemi	15
Toplam	2.968

Bu toplama memur sayısı 1.815'e ulaşan bölgeler (Kahîre'deki hükûmet merkezi dışında kalan diğer hükûmet daireleri) idaresini ilave edersek ikisinin toplamı 4.683'e ulaşır. Bunu asıl toplamdan çıkardığımızda 17.771 kalır ki, bu Mısır hidivliğinin ordunun dışında bakanlıklarda vs. hükûmet dairelerinde görev yapan memurlarını gösterir. Memlûklar devrindeki memurlar ile Mısır hidivliğindeki memur sayısı arasında oldukça büyük olan bu farkı göz önüne alarak Abbâsîler zamanındaki hükûmet memurlarının sayısını da buna göre hesaplayabiliriz.

Bununla birlikte bu fark Abbâsîlerin daha önce belirttiğimiz harcamalar listesinden de anlaşılır. Söz konusu cetvelde görüldüğü gibi maaş alanların büyük bir bölümü asker, saray hizmetlisi, özel muhafızlar, saray ağaları, köleler, elbiseci, döşemeci, av maiyet adamları vs.'den oluşuyordu. Bunlar hükûmetin asıl memurları değildiler. Asıl hükûmet memurları adı geçen listede "büyük kâtibler ve dîvân reisleri, hazinedarlar, kapıcılar vs...." şeklinde gösterilen küçük gruptu. Her durumda söz konusu devirde asıl hükûmet memurlarının maaşları ve devlet dairelerinin harcamaları devletin toplam giderinin (yani

Hicri 3. yüzyılda İslâm ülkesi.

iki milyon beş yüz bin dinarın) yarısını geçeceğini sanmıyoruz. Oysa günümüzde Mısır hidivliğinin yalnız idâre, tahsilât ve zabıta dairelerinin masrafları 3.250.000 Mısır lirasına ulaşmaktadır. Oysa Mısır o koca İslâm ülkesine göre küçük bir bölge sayılır. Günümüzde bu kadar çok gider olması kusursuz bir hükûmet oluşturmak için gerekli görülen memurların çokluğundan kaynaklanıyor.

Bununla birlikte Abbâsîler'de söz konusu dönemde harcamaların az olmasının tek nedeni yalnızca görevlilerin azlığı değildi. Bazı memur maaşlarının gelirler kalemine dahil edilmeyen paralardan özel fonlar ödenmesi gibi bir metodun uygulanması da harcamaları düşürüyordu. Abbâsîlerin sözünü ettiğimiz harcamalar listesinde günlük 156 küsur dinar gider kaleminde gösterilen "ekâbir-i küttab ve dîvân reisleri, hazinedarlar vs...." bütün devlet memurları demek değildi. Bunlar yalnızca büyük devlet memurlarıydı. O gider kaleminde son taraflara doğru "Sarfiyat-ı Dîvân kâtibleri ile tevziat meclislerindeki naipleri ve muavinleri, Beytülmal hazinedarları bu listenin dışındadır. Bunların maaşları; kesilen maaşlardan ve atlarına bakmayanların maaşlarından ceza olmak üzere alınan kesintilerden oluşan paradan ödenirdi." şeklindeki açıklamalar da bunu gösteriyor. Bunun dışında bu küçük memurlara bu metotla maaş verilmesi devlet muhasebesinin günümüze göre oldukça ayrıntısız tutulduğunu göstermektedir. Bununla beraber belirtilen gelir ve giderlerin o dönemde devletin hesap defterlerinde kaydedilmemiş olması ihtimalini de uzak görüyoruz. Belki de defterdeki ayrıntılı kayıtlar özetlemek amacıyla veya diğer bir nedenle kitabımıza aldığımız harcamalar listesine geçirilmemiştir.

2. Devletin Borçlu Olmaması

Günümüz medeniyetinin en büyük günahlarından biri, borç bataklığına düşmesidir. Halihazırda borçlu olmayan devlet yok gibidir. Her yıl gelirlerinin büyük bir kısmını borçlarına veya yalnızca borçlarının faizlerine öderler. Günümüzde

borç, devletler için ağır bir yük olduğu gibi -Abbâsîler zamanında bilinmeyen veya çok küçük oranda toplanan çeşitli ek vergi gelirlerine rağmen- günümüz devletlerinin hazinelerinin fakirleşmesinin en büyük sebebi olarak kabul edilmektedir. Daha önce belirttiğimiz gibi, 1.200 milyon İngiliz lirasına ulaşan İngiliz hükûmetinin toplam gelirlerinin 4/5'i son dönemlerde ortaya çıkmış çeşitli vergilerden sağlanmakta, ancak harcamalar bu gelirleri aşmaktadır.

Bu harcamaların 1/4'ü faiz borçlarına gitmektedir. Eğer bu borç olmasaydı, hükûmetin hazinesinde her yıl 30 milyon İngiliz lirası -ki bu Abbâsîlerin yıllık geliridir- kalacaktı. Borçlu olan sadece İngiltere değildir. Avrupa ülkelerinin çoğu az veya çok borçlu durumdadır. Günümüz devletlerinin 19. yüzyıldaki borçlarını aşağıdaki listede gösteriyoruz (İngiliz lirası olarak):

	İngiliz lirası
Fransa	1.250.000.000
İngiltere	700.000.000
Rusya	200.000.000
Amerika Birleşik D.	200.000.000
Osmanlı Devleti	128.000.000
Avusturya	120.000.000
Mısır	103.000.000
Almanya	100.000.000
Felemenk	93.000.000
Çin	54.000.000
Japonya	48.000.000
İtalya	22.000.000
İspanya	12.000.000
Toplam	3.030.000.000

Söz konusu borçlar bu devletler üzerine yüzyıllardan beri süregelen yatırımlar ve bayındırlık işleri gibi önemli projeler nedeniyle birikmiştir. Abbasi devleti de kuşkusuz bu ve benzeri harcalamalardan kurtulmuş değildi. Ancak şöyle bir fark vardı; güçlü dönemlerinde bu gibi harcamaları hazinedeki gelir fazlalıklarıyla karşılıyorlardı. Borç yapmak zorunda kalmıyorlardı. Ama duraklama ve gerileme devrinde, devlet gelirleri azalıp harcamalar çoğalınca, savaşlar nedeniyle hazinede, ya-

pılan giderlere karşılık bir şey kalmadığından büyük servet sahipleri ve özellikle devlet memurluğundan rüşvet vs. yolsuzluklar dolayısıyla uzaklaştırılan vezirler, valiler vs. diğer üst kademe görevlilerin mallarına hazine adına el konulmaya başlanmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, bu muamelenin adı "musâdere" idi. İlerde tekrar üzerinde duracağız.

Bununla birlikte Abbâsîler zaman zaman, devlet adına tahvil vs. değerli kâğıtlar karşılığında büyük tüccarlardan borç alıyordu. Bu tüccarlar genellikle Musevî iş adamlarıydı. Musevîlerin faizcilikte en usta millet oldukları malumdur. Bu borçlara karşılık ödenen faiz % 20'ye kadar çıkıyordu. Bu cümleden olarak H. 4. yüzyıl başlarında Muktedir'in veziri Ali bin İsâ, paraya ihtiyacı oldukça vilayetlerden gelen vadesi henüz dolmamış poliçelerle tüccardan, her dinar başına aylık 1,5 dank faizle borç para alıyordu. Vezir Ali b. İsâ ile bu tür ilişkilerde bulunduğu Bağdat'taki Musevî sarraflardan en meşhuru Yusuf b. Finhaz adıyla bilinen Ahvaz'da bir tüccardı. Harun b. İmran adında diğer bir Yahudi sarraf ile de malî muameleler yapılırdı. Bu iki adam ile diğer sarraflar 16 yıl boyunca vezirle alışverişlerde bulunmuşlardır. Bununla birlikte alınan bu borçlar bugünkü anlamda devletlerin "Düyun-i Umumiye"si gibi kabul edilemez..

3. İlk Halifelerin Tutumlu ve Tedbirli Olmaları

Siyaset biliminin gerçeklerinden biri şudur: bir devleti kuran hükümdar ile emri altında bulunan hükûmet adamları çoğunlukla tutumlu ve tedbirli insanlardan oluşmalıdır. Bunlar söz konusu özelliklere sahip olmasalardı devletin kurulması ve güçlendirilmesinde başarılı olamazlardı. Devletin o dönemine tarih felsefesi terminolojisi olarak "çocukluk devri" (devr-i sebâvet) denilir. Çocukluk devri, devletin büyüyüp gelişmesi için para biriktirmeyi, güçlü hazineyi gerektirir. Bundan sonra devlet "gençlik devrine" (devr-i şebâb) ulaşarak büyümesini gerçekleştirince, insan ömründe olduğu gibi gençlikten ihtiyarlığa doğru ilerler gibi devletler de öyle bir olgun-

luk ve yaşlılık devirlerine doğru giderler. İşte bu esas üzere Abbâsîler Saffah'ın kucağında yeni doğmuş bir çocuk gibi beslenip büyütülmüş, Hârunürreşîd ve Me'mun zamanlarında gençlik devrini yaşamış ve diğer halifeler zamanlarında sırasıyla olgunluk, ihtiyarlık ve kocamışlık devirlerine ulaşmıştı. Saffah dört yıl hüküm sürdükten sonra birkaç parça elbiseden başka bir şey bırakmadan vefat etmişti.[197] Açgözlü bir adam olsaydı büyük servet sahibi olabilirdi.

Saffah'tan sonra halife olan Mansur yirmi küsur yıl idarede kalmış, daha önce söylediğimiz gibi hazinede 810 milyon dirhem bırakarak vefat etmiştir. Halife Mansur, paraya karşı hırsından dolayı cimrilikle suçlanırdı. Halbuki gerçek böyle değildi. Yalnızca gereksiz yere cömertlik yapmaz, devletin çıkarına olmayan hiçbir işe para harcamazdı. İslâm dini Hz. Ömer'in desteğiyle nasıl güçlenmişse Abbasi devleti de Mansur'un âdil, doğru ve akıllı idaresi sayesinde öylece güçlenmişti. Oğlu Mehdi'ye yazdığı vasiyetnamede söylediği sözler kendisinin ne derecede tutumlu, tedbirli ve doğru görüşlü olduğunu göstermeye yeter. Oğluna kısaca şu vasiyetlerde bulunmuştu: "Sana öyle bir servet bırakıyorum ki haraç gelirleri on yıl eksik toplansa bile bu para yine de asker maaşlarına, diğer giderlere, halifenin yakınlarının giderlerine, ordu için gerekli giderlere yeter... Sakın kadınları hükûmet işlerine karıştırma. Zorba ve baskıcı idareden ve halkın malını kendi nefsin için ayırıp saçıp savurmaktan sakın. Sınırları asker ile doldur. Ülkenin her köşesini kontrol altına al. Yolların asayişine dikkat et. Halkın geçimlerini kolaylaştıracak, rahat bir şekilde yaşamasını sağlayacak araç ve yöntemlere dikkat et. Kendilerine zarar verecek ve onları huzursuz edecek şeyleri ortadan kaldır. Devlet hazinesini boş yere tüketme ve hazinede para biriktir. Çünkü zamanın değişikliklerine güvenilmez. Elden geldiği kadar atlarını, adamlarını ve askerini çoğalt. Bugünün işini sakın yarına bırakma. Çünkü bugünkü işin yarınki işine karışınca hangisini yapacağını karıştırırsın. O işler de gereğin-

197 Ibnu'l-Esîr, II, 219.

ce yapılamaz. Gece ne olacağını öğrenmek için gündüzden ve gündüz ne olacağını öğrenmek için de geceden memurlar hazırla. Her işi kendin bizzat gözetle. Usanma ve üşenme. İyi niyetli ol. Valilerin ve kâtiblerin hakkında kötü düşünceli olma ve daima uyanık ol."[198]

Mansur'un halifeliği boyunca kendi evinde eğlence, oyun, ciddiyetsizlik gibi bir durumun olduğu görülmemiştir. Yalnız bir gün sarayında bulunurken bir gürültü işitir. Başı ucunda hizmetinde bulunan Hammad Türki'yi gürültünün sebebini anlamak için gönderir. Hammad işi araştırır. Mansur'un hizmetlilerinden bir uşak tambur çalıyor ve çevresindeki cariyeler de gülüp eğleniyorlarmış. Hammad durumu halifeye bildirir. Mansur tamburun nasıl bir şey olduğunu bilmediğinden Hammad'a sorar. Hammad da bilgi verir, Mansur ona "Sen tamburu nereden biliyorsun?" diye sorar. Hammad "Horasan'da gördüm" cevabını verir. Bunun üzerine halife Mansur yerinden kalkarak cariyelerin bulunduğu bölüme geçer. Cariyeler kendisini görünce korkularından kaçıp dağılırlar. Mansur tambur çalan hizmetkârı yakalatarak, tambur parçalanıncaya kadar başına vurulmasını emreder. Daha sonra hizmetkârı da saraydan çıkartıp sattırır.

Mansur elbise konusunda kendisi için bile cimri davranırdı. Yalnızca Herat ürünü bir cübbe giyerdi. Gömleğini yamardı. Kendisinden para istenildiğinde çok gerekli olduğuna inanmadıkça vermezdi. Bazen bir dirhemin bile hesabını yapardı. Bazen de tam aksine istenilmediği halde bin dirhem birden verirdi. Örneğin, eski tanıdıklarından biri halife olduktan sonra kendisiyle karşılaşır. Yoksulluğundan şikâyet ederek Mansur'dan yardım ister. Mansur adama "Ne kadar çoluk çocuğun var?" diye sorar. Adam "Üç kız çocuğum ve karım" cevabını verir. Mansur: "O halde sen Arapların en zengini sayılırsın. Çünkü evinde dört iğ dönüyor" diyerek ona bir şey vermez. Diğer taraftan özel muhafızların komutanı vefat ettiği zaman altı kızının her birine 30 bin dirhem verdikten başka evlilikle-

198 İbnu'l-Esîr, VI, 8.

rinde de yardımcı oldu. Mansur bir günde kendi hâne halkına ve yakınlarına 10 milyon dirhem dağıtmıştır.[199]

Mansur'dan sonra oğlu Mehdi halife oldu. Birçok yönden babasına benziyordu. Mehdi'nin zamanında vezir Muaviye b. Yesar'ın gayretiyle hükûmet divanları düzenlenip devlet idaresi tanzim edildi ve temel kanunlar konuldu.[200]

Mehdi şikâyet (mezâlim) meclislerine bizzat başkanlık yapardı. Zühd ü takva sahibi olduğu halde babası gibi tutumlu değildi. Mehdi'den sonra hilâfete Hâdî geçmiş ancak devri uzun sürmemiştir. Daha sonra Harunürreşîd halife oldu. O zamana kadar devlet işlerinin idaresi Bermekî ailesinden olan vezirlere geçmiş, ülke zenginleşmişti. Bermekîler cömert olduklarından halifelerin de bir kat daha cömert olmalarına neden olmuşlardır. Halifeleri küçük yaşlardan itibaren böyle davranmaya alıştırdılar. Nitekim Yahya b. Bermek, Hârunürreşîd'i öyle alıştırmıştı ki, bir gün halifeyle yürürken bir adam Hârunürreşîd'e yaklaşmış "Ey müminlerin emiri! Atım sakatlandı" diyerek derdini söylemişti. Hârunürreşîd "Bu adama beş yüz dirhem verilsin!" emrini verir. Bu emri verirken Yahya kendisine bir göz işaretinde bulunur. Bağış isteyen adam gittikten sonra Hârunürreşîd Yahya'ya dönerek "Babacığım! Para bağışlarken bana bir işarette bulundunuz sebebi nedir?" Yahya "Efendim! Sizin gibilerin diline öyle küçük bir miktar yakışmaz. Büyüklüğünüze göre 50.000, 100.000 demek lazım" der. Hârunürreşîd "Bir daha öyle bir konumda bulunursam ne diyeyim?" diye sorunca Yahya "kendisine benzeri bir at satın alınıp verilsin demelisiniz." cevabında bulunur.[201] Bununla birlikte Hârunürreşîd yaratılışından cömert bir kişiydi. Ancak vezir Yahya'nın bu ve benzeri tavsiyeleri kendisini bir kat daha cömert yapmıştı. Sonraları cömertlikte sınırı aşınca kendisini bir sınırda durdurmak zorunda kalmışlardı.[202] Hârunürreşîd'den sonra gelen halifeler israf ve savurganlıkta aşırıya kaç-

199 İbnu'l-Esîr, VI, 13.

200 Fahrî, 163.

201 *Seyru'l-Mulûk*, 78.

202 Taberi, III, 1332.

tılar. Bu durum aşağıda gösterileceği gibi devletin gerilemesinin ve yıkılmasının en önemli nedenlerinden biridir.

Özetle Abbasi devletinin zenginleşmesinin nedeni gelirlerin çokluğu ve harcamaların azlığıydı. Gelirlerin çok olmasının nedeni, 1. Ülkenin genişliği, 2. Asayiş ve huzur ortamında halkın tarım ve ticarettle uğraşması 3. Haracın ağırlığı 4. Valilerin toplanan parayı Bağdat'a gönderme işinde doğru ve dürüst davranmalarıdır. Harcamaların azlığının nedeni ise 1. Memur sayısının azlığı, 2. Devletin borcunun olmaması, 3. İlk halifelerin tutumlu ve ileri görüş sahibi olmalarıdır.

Gerileme Devrinde Abbâsîlerin Serveti ve Gerilemenin Sebepleri

Her devlette çocukluktan yaşlılığa kadar olan hayat dönemlerine benzer birtakım devirlerin olduğunu daha önce söylemiştik. Nitekim Emevî devletinin gençlik devri Abdülmelik b. Mervan ile oğlu Velid dönemidir. Aynı şekilde Endülüs Emevî devleti de Üçüncü Abdurrahman ve oğlu Hakem dönemlerinde gençlik devrine ulaşmıştı. Kanuni Sultan Süleyman dönemi de Osmanlı devletinin gençlik zamanı kabul edilir.

İbn Haldun devletlerin ömrünü: Birincisi fetihler ve zaferler, ikincisi istibdad, üçüncüsü işsizlik, rahat ve refah dönemi, dördüncüsü barış ve kanaat, beşincisi israf ve savurganlık devirlerine ayır.[203] Bu tanım oldukça kısa ve özlü bir tanımdır. Ama her devletin durumuna uygun düşmediği görülür. Abbâsîlerin gerileme dönemindeki mali durumları konusuna girmeden önce bu konuyla ilgili bazı ayrıntılara girilmesinin yararlı olacağını düşünüyorum.

Araplar ve İranlılar

Daha önce verdiğimiz bilgilerden anlaşıldığı üzere; Abbâsîler, İranlıların özellikle de Horasan halkının yardım ve desteğiyle

203 İbn Haldun, I, 147.

kurulmuştu. Bunların bu yardım ve destekleri Arap ırkçılığında aşırı gitmiş olan Emevîlerden intikam almak düşüncesiydi. Abbâsîler hilâfeti elde edince, İranlıların bu konudaki hizmetlerini takdir ederek kendilerine devlet idaresinde önemli ve etkin görevler verdiler. Önemli devlet işleri İranlıların eline verilince doğal olarak Araplar eski güç ve kuvvetlerini kaybetmişler ve tekrar eski konumlarını elde etme imkânına sahip olamadıklarından devlete rekabet nazarıyla bakmaya başlamışlardı. Bermekîler döneminde en yüksek devlet memuriyetleri İranlılara geçtiğinden Arapların haset ve düşmanlıkları bir kat daha artmıştı. Araplar Bermekîleri -cömertliklerine ve güzel ahlaklarına rağmen- halifenin ve halkın gözünden düşürmeye büyük çaba harcadılar. Büyük ihtimalle Bermekîlerin cömertlik ve âlicenaplıkta bu derece aşırı olmalarının nedeni de, yerlerini ve makamlarını korumaktı. Buna rağmen Bermekîler Arap yandaşı olan bazı kişilerin kıskançlıklarından yine de kurtulamadılar. Bu kıskanç kişiler onları "Kendileri için saltanat iddasında bulunacaklar" diye suçladılar. Sonunda halife Hârunürreşîd onları görevden aldı ve idam ettirdi.

Bermekîler aleyhine dolap çevirenlerin en ünlüsü Fazl b. Rebi' idi. Kendisi Arap değildi. Sadece Hz. Osman'ın bir azatlı kölesinin torunlarındandı.[204]

Bermekîler gözden düşüp perişan olunca, Araplar eski güç ve kuvvetlerini tekrar elde edeceklerini sanmışlardı. Bu olayları takiben Hârunürreşîd vefat edip iki oğlu Emin ile Me'mun arasında hilâfet mücadelesi patlak verince, Bağdat halkı ve Arap askeri, hem babası hem de annesi Arap soyundan olan Emin'i desteklediler.

Annesi İranlı olan Me'mun'u ise Horasan'da oturan dayıları ve Horasanlılar desteklediler.[205] Aradaki anlaşmazlık Emin'in öldürülmesi ve Me'mun'un zaferiyle sonuçlandığından İranlılar tekrar güç ve iktidarı elde ederek Araplardan öç almaya ve onları ezmeye başladılar. Araplar bu durumdan rahatsız oldular. Özellikle soy olarak Mecusi olup yakın bir zamanda Müs-

204 Ibn Hallikân, I, 412.
205 Ibnu'l-Esîr, VI, 92.

lüman olan Hasan b. Sehl'in iktidara geçmesinden çok gücendiklerinden; "Mecusi oğlu Mecusiyi kabul etmeyiz" diyerek hükûmete karşı isyan etmişlerse de zorla ve baskıyla tekrar itâat altına alındılar.[206]

Me'mun, Bağdat üzerine yürüyüp hâkimiyetini iyice güçlendirdikten ve asayişi sağladıktan sonra bilimsel ve kültürel faaliyetler üzerinde yoğunlaşmıştı. Bu arada, Kuran-ı Kerim'in mahlûk (yaratılmış) olduğunu iddia ettiğinden Araplar kendisinden bir kat daha fazla nefret etmeye başladılar.* Ancak onu bu yoldan çevirmeye de güçleri yetmedi.

Türklerin Devlet Yönetimi Üzerindeki Etkileri

Me'mun H. 218/M. 833'te vefat edince hilâfeti kardeşi Mu'tasım Billah'a geçti. Mu'tasım'ın annesi Türkistan'da Sogd bölgesinden aslen Türk biriydi.[207] Bu yüzden Mu'tasım Türklere karşı sevgi hisleriyle büyümüştü. Kardeşi Emin'i öldürdükleri için İranlılara artık güvenmiyordu. Diğer yönden Mu'tasım daha önceki halifeler tarafından haklarında reva görülen kötü muamelelerden zayıf düşmüş Arap askerine de güvenemiyordu. Buna ek olarak kardeşi Me'mun ölümü sırasında kendisine Araplara daima karşı gelmesini kendilerini sindirmesini vasi-

206 Ibnu'l-Esîr, VI, 129.

(*) Me'mun (813-833) kendisini iktidara getiren iç savaşın ardından hilâfetin dinî esaslarını ve dayanaklarını tekrar oluşturmak istedi. Sekizinci Şiî imamı olan Ali Rıza'yı hilâfetin vârisi yaparak muhaliflerini susturmak istedi. Ali Rıza bir yıl içinde ölünce, Şiîlerin yeni bir muhalefetiyle karşılaşan Me'mun, aynı amacı Mu'tezîle'nin Kur'ân'ın mahlûk olduğu, ilâhî varlığın bir parçası olmadığı görüşünü benimseyerek gerçekleştirmeye çalıştı. O böylece, Allah'ın kitabının da diğer bütün yaratılmış şeyler gibi hilâfetin otoritesine tâbi olduğunu vurgulamak istiyordu. Bu nedenle devrin büyük âlimlerine bu tezini kabûl etmeleri için zorlamalarda bulundu. Ahmed b. Hanbel dışında hemen bütün âlimler halifenin isteğine boyun eğdiler. Ahmed b. Hanbel bu karşı çıkışıyla, beşerî yorumların aksine ayetlerin aşkın otoritesini vurgulamıştı. Kur'ân'ın yaratılmışlığı hususundaki tartışma ilk İslâm kültür ve toplumunun iki formunun farklılığını; devlet ve dinî kurumlar; saray ve şehirli âlimler; İslâm uygarlığının kozmopolit ve dinî formları arasındaki bölünmeyi belirledi. Ayrıntılar için bkz. Lapidus, *İslam Toplumları Tarihi*, 188-189 (ng.).

207 Ibnu'l-Esîr, VI, 215.

yet etmişti. Bu nedenle Mu'tasım Arap ve İranlıların dışında, kendisine sırt verip destek olacak bir güç ve kuvvet bulmak zorundaydı. O döneme kadar İslâm fetihleri Mâverâünnehîr'e kadar ulaşmıştı. Oralarda bulunan valiler halifelere gönderdikleri hediyeler arasında Türklerden ve Ferganılılardan birtakım çocuklar ve köleler gönderiyorlardı. Mu'tasım yazdığımız gibi anne tarafından Türk olduğundan bu Kölemenleri (gulam) kolaylıkla çevresine topladı. Bazısını bazısını hediye olarak binlerce Türk Kölemeni elde etti. Sayıları çoğalarak 18.000'e ulaştı.[208] Bağdat şehri artık bunların yükünü çekemediği gibi halk da kötü hareket ve saldırılarından çok şikâyetçi olduğundan Mu'tasım bu Türk köleler için Samarra şehrini kurmaya ve kendilerini orada oturtmaya mecbur oldu.[209] Mu'tasım bu Kölemenlere maaşlar bağladı ve özel askerî birlikler oluşturdu. İnkâr edilemez bir gerçek şudur ki; bu Türk köleler Mu'tasım'ın hâkimiyetini güçlendirmesine, Türk ve Rumlarla yaptığı savaşlarda başarı ve galibiyetine yardım etmişlerse de diğer yönden paraya karşı hırs ve tamahları devlet gücünü ele geçirmekteki istek ve arzularının etkisiyle Abbasi devletinin duraklaması ve gerilemesine de sebep olmuşlardı. Öyleki devlet bunların elinde âdetâ bir oyuncak haline gelmişti.

Me'mun âlim ve hikmet sahibi bir zat olduğu gibi emri altındaki idareciler de bilgili ve olgun insanlardı. Bununla birlikte Me'mun kibarlık ve alçak gönüllülüğüyle de ünlüydü. Bağdat başkadısı ilim ve faziletiyle ünlü olan Yahya b. Eksem, Me'mun'un bu özelliğini şöyle anlatır:

> "Günün birinde Mehdi'nin kızı Mu'nise'nin bahçesinde Me'mun ile beraber yürüdüm. Ben güneş tarafından yürüyor ve gölgemle onu güneşten koruyordum. Döndüğümüz zaman güneş tarafına geçip yine siper olmak istedim. Me'mun izin vermedi. 'Hayır öyle yapmayınız şimdi sıra benimdir. Ben de sizi gölgeleyeceğim' dedi. 'Fakat ey müminlerin emiri! Cehennem ateşinden sizi koruyabileceğimi bilsem hayatımı esirge-

208 Kırmani, 157.
209 Yakubi, *Kitab el Buldan*, 32.

mem. Güneşin sıcaklığından sizi korumaya çalışmam hiçbir şey değil' dediğimde 'Hayır, arkadaşlığın âdâp ve nezaketine göre bu doğru değildir' cevabını verdi. Güneş tarafından yürüyerek o da bana siper oldu."[210]

Yine Yahya diyor ki:

"Bir gece Me'mun'un yanında uyuyordum, gece susadı. Beni uyandırıp rahatsız eder düşüncesiyle uşağı çağırıp su istemedi. Yavaşça kalktı. Parmaklarının üzerinde hafifçe yürüyerek suya doğru gitti. Bulunduğumuz yer ile su doğru ibriklerinin bulunduğu yer arasında üç yüz adım kadar mesafe vardı. Su içtikten sonra yine parmaklarının uçlarına basarak sessizce geri döndü. Beni uyandırmamak için yavaş ve dikkatlice yatağına girdi."

Halife Me'mun, halkına ve devlet adamlarına karşı o kadar kibar ve alçak gönüllü davranıyordu ki bu durum onların yüz bulmasına sebep olmuştu. Abdullah b. Tahir diyor ki:

"Bir gün Me'mun'un yanında bulunuyordum uşağı çağırmak için 'Oğlan!' diye bağırdı. Kimse gelmedi. İkinci kez çağırdı. Bunun üzerine bir Türk köle içeri girerek 'Oğlan yiyip içmez mi? Huzurundan çıktıkça ey gulam, ey gulam! diye bağırıyorsun. Ne zamana kadar böyle bağıracaksın?' şeklinde küstah ve cüretkârca bir cevap verdi. Me'mun uzun bir müddet gözlerini yere dikip düşündü. Bu saygısız kölenin kellesini kestirmek için emredeceğinden hiç kuşkum yoktu. Ancak gözlerini yerden kaldırdı ve bana baktı: 'Ey Abdullah bir insan güzel ahlak sahibi olursa hizmetçi ve uşaklarının ahlakı bozulur. Bozuk ahlak sahibi olur ise hizmetçi ve uşaklarının ahlakı ve terbiyesi de düzelir. Hizmetçilerimizin terbiyesi düzgün olsun diye ahlakımızın güzelliğinin bozulmasını arzu etmeyiz' diye konuştu."[211]

İşte Me'mun bu şekilde nezaket ve tevazu, yumuşak huy, ilim irfan, edep, fazilet ve geniş yüreklilik gibi yüksek ve yüce

210 *Ikdu'l-Ferid*, 1, 209.

211 *Müstadraf*, 1, 96.

huylarla ünlenmişti. Kendisinden sonra hilâfet makamına geçen Mu'tasım tam aksine ilim ve kemalden uzaktı. Ancak basit bir şekilde okuyup yazabilirdi. Hiddetli, öfkeli ve intikamcı bir adamdı.[212] Bütün gayesi ata binmek ve cirit oynamaktı.[213] Bunun için bedeni gücü de uygundu. Bin ratllık (her ratl 130 dirhem, her dirhem 3 gramdır) bir ağırlığı kaldırarak birkaç adım yürüyebilirdi.[214] Devlet adamları bu yeni halife ile Me'mun arasında büyük fark gördüklerinden Mu'tasım'a sevgi ve yakınlık göstermediler. Bu durum Mu'tasım'ı kendi köleleri ve Ferganalılara doğru itti. Ayrıca o da kardeşi Me'mun gibi Kur'an'ın mahlûk olduğuna inanıyordu. Hatta bu görüşünü kabul ettirmek için baskı ve şiddet kullandı. Ünlü imam Ahmed b. Hambel'i bir gün yanına davet ederek Kur'ân hakkındaki görüşünü sordu. İmam Ahmed, halifenin Kur'ân hakkındaki görüşünü kabul etmediğinden ona şiddetli bir dayak attırdı. O kadar ki imam dayağın acısından bayılmış, derisi parçalanmıştır. İmam bu dayaktan sonra ayaklarına zincir vurulduğu halde hapse atılmıştır.[215] Bu gibi durumlardan tüm Müslümanların özellikle Arapların nefreti bir kat daha artığı halde yine de Mu'tasım duruma aldırmıyordu. Çok yakın zaman içinde Müslüman olmuş özel birliği olan Orta Asya askerine güveniyordu. Bu askerler henüz bedevilikten kurtulamamış bir bölgeden geliyorlardı. İslâm'dan ve medeniyetten uzaktılar. Bu yüzden İslâm medeniyetinin önünde bir engel oluşturdular. Bu durum ülkede iyi niyetleri ve işlerin düzenini bozdu. Bu tarihten itibaren devlet yıkılışa doğru adım adım yaklaştı.

Para

Râşid Halifeler zamanında Müslümanların en büyük gayesi, İslâmiyet'i güçlendirmek ve Arapların şanını yüceltmekten ibaretti. Daha sonra Emevîler hilâfet makamına geçince, güçlü

212 Ebul fida, II, 37.

213 İbnu'l-Esîr, VI, 216.

214 el -Fahri, 209.

215 İbnu'l-Esîr, VI, 181.

bir hazineye sahip olmak için her durum ve koşulda para biriktirmenin yollarını aradılar. Emevîler döneminde İslâm'ı yaymak ve güçlendirmek gayreti azalmış ancak Arap ırkçılığı gittikçe güçlenmiştir. Daha sonra Abbâsîler hilâfete geçince Emevîlerin ırkçılık üzere kurulu politikasını bırakarak onun yerine tüm Müslümanlara yardım ve destek olmayı amaçlamışlardır. Yükselme dönemlerinde ilim ve felsefe, ticaret vs. gibi medeniyet amilleriyle meşgul olmuşlar ve bu konuda İranlıları yardımcı edinmişlerdir. İranlılar İslâm fetihlerinden önce medeniyet kurmuş ve medeniyet kurmaya yaratılıştan uygun bir milletti. Bundan başka Abbasi devleti güçlenip yükseldikçe kendi ülkelerinin de mamur olacağına inanıyorlardı. Özellikle hilâfet merkezi olan Bağdat kendi ülkelerindeydi. Bu yüzden Abbâsîlere son derece samimi duygu ve doğruluk içinde hizmet ettiler. Ülke bu sayede bayındır hale geldi. Gelir kaynakları çoğalarak her yönden halifelerin ve diğer devlet adamlarının hazinelerine doğru coşkun bir sel gibi akıp geldi. Halifeler ve devlet adamları bu büyük servetle israf ve savurganlığa düşerek rahat ve refaha daldılar. Hârunürreşîd ve Me'mun devrinde devlet şan ve şevketin en yüce noktasına ulaşmıştı. Daha sonra Mu'tasım maiyetinde çoğunlukla Türk köleleri görevlendirip devlet makamlarının birçoğunu bunlara verdiği dönemde artık devlet adamlarının en büyük emeli kendileri için -ülkenin zararına da alsa- servet biriktirmekti. Çünkü ne ülke bunların ülkesi ne de ülke halkı bunların yakınıydı. Bütün himmet ve gayretleri para toplayıp kendi ülkelerine göndermekti.[216] Halifeler ise bu durumun önünü alamayacak derecede otoritelerini kaybetmişlerdi. Kölemenler vs.'den türeyen valiler ve vezirler bu otorite boşluğundan yararlanarak zorbalaşmaya ve hemen hepsi mal ve servet biriktirmek için birbirleriyle yarış etmeye başladılar. Abbasi serveti halife ve hazineye gideceği yerde, devlet adamları, idareci ve kumandanların ceplerine gitmeye başladı. Diğer taraftan halifeler de kendi iktidarlarını sürdürmek istiyorlardı. Oysa bu

216 İbnu'l-Esîr, VI, 209.

hâkimiyet ancak askerle, askere malik ve sahip olmaksa ancak parayla mümkündü. Para ise vezirler, valiler ve küttâbın elindeydi. Bu yüzden halifeler para temini için bu görevlilerin mallarını zabt ve musâdereden başka çare bulamadılar.

Oysa müsâdere yapabilmek için bile adama yani askere muhtaçtılar. Bunlarda ancak parayla iş görürlerdi. İşte bu kritik zamandan itibaren para devletin varlığını muhafaza için asıl unsuru teşkil ettiği gibi, hilâfeti ele geçirme, koruma, güçlendirme, düşmanlarla savaşma ve hatta kendi sarayları içinde hayatlarını güvence altına alabilmek için de yegâne tek araç oldu. Emevîlere karşı Mekke'de halifeliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr'in kardeşi olan Mus'ab'ın oğlu İsa'nın H. 71'de kendi babası olan Mu'sab bile Emevî halifelerinden Abdülmelik b. Mervan arasında patlak veren savaş sırasında "Oğlum beni yalnız bırak, şehit olayım, sen canını kurtar" nasihatına karşılık Kureyş'ten utanarak ölüme atlamasına sebep olan hamiyet ve Kureyş kahramanlığından hiçbir eser kalmamıştı.* Her bireyi gerçek kahramanlık için bir örnek olan Zübeyr ailesinden Mu'sab b. Zübeyr, söz konusu savaşta kardeşi Abdullah'ın halifeliğe olan hakkını müdafaa ederken kendi hayatından ümit kesmişti. O sırada Halife Abdülmelik b. Mervan'ın erkek kardeşi Muhammed b. Mervan yanına gelerek teslim olursa canına zarar verilmeyeceği hakkında kendisine güvence verdi. Mus'ab kendisi için teklifi reddetti. Ancak oğlu İsa'ya canını kurtarması için teslim olmasını tavsiye etti. Kahraman delikanlı babasına dönerek "Babacığım, canımı kurtarayım diye sizi bırakırsam Kureyş kadınları arasında kötü bir adla çağrılmaz mıyım zannediyorsunuz?" demişti. Mu'sab oğluna "Oğlum, arkadaşlarınla beraber Mekke'ye amcanın yanına git. Irak halkının yaptıklarını anlat. Beni bırak, zira ben mutlaka öldürüleceğim" diyerek ısrarını sürdürür. Oğlunun: "Kureyş'e seninle ilgili bir haber asla götürmem. Size itâat etmiş olan Basra'ya veya müminlerin emiri Abdullah b. Zübeyr'in yanına sığınsanız" önerisine karşılık babası oğlunu koruma duygusuna

(*) Hamiyet, kahramanlık, cesaret vs. gibi duyguların yerini para doldurmuştu. Bu yüzden böyle kahraman bir âile yalnız bırakılmıştı (ng.).

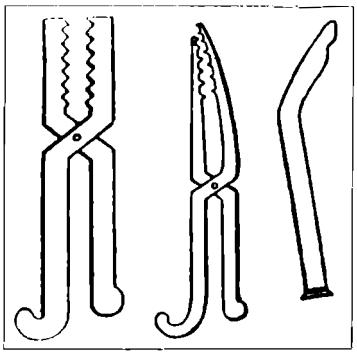
mağlup olarak "Kureyş kaçtım demeyecek mi?" dedikten sonra "haydi ileri, seni de bu uğurda feda edeyim" der. Bunun üzerine oğlu da kendisiyle birlikte hücum eder. Ölünceye kadar savaşırlar.[217]

Her koşul altında bir devletin servet ve zenginliği, bulunduğu yükselme veya gerileme devirlerinin etkilerine bağlıdır. Abbasi devleti Hârunürreşîd ve Me'mun zamanlarında medeniyet ve umranın en yüksek derecesindeydi. Devletin zenginliği de böyleydi. Daha sonra Mu'tasım devrinden itibaren devletin mali durumu birdenbire zayıflamaya başladı. Biri İbn Haldun'un (H. 204-210), diğeri Kudame'nin (H. 225), diğeri de İbn Hurdazbih'in (H. 250) daha önce kaydettiğimiz üç listenin karşılaştırılmasından bu gerileme ile ilgili ilginç sonuçlara ulaşabiliyoruz.

Listelerdeki rakamlar şöyledir:

İbn Haldun	396.155.000 dirhem
Kudame	388.291.350 dirhem
İbn Hurdazbih	299.256.340 dirhem

Kısaca anlaşılıyor ki; H. 3. yüzyıl başlarında devlet gelirleri mallar, eşyalar vs. gelirlerden başka 400 milyon dirhem kadardı. Söz konusu yüzyılın ilk çeyreği geçmeden gelirler gallesiz* olarak 388 milyona geriledi. Aynı yüzyılın ortalarında ise 300 milyon dirhemden daha aşağı düştü. Gelirlerdeki bu noksanlık Abbasi devletinin son günlerine kadar bu oranda devam etmiştir. Bununla beraber o zamanlarda devletçe muntazam bir bütçe tutulmamasından veya o gibi

Arapların kullandığı diş çekme takımı (veya araçlar).

217 İbnu'l-Esîr, IV, 159.

(*) Mahsûl gelirleri vs.

resmi belgelerin iç karışıklıklar sırasında yanmış olmasından dolayı elimize pek az belge geçtiğinden her devir ve asra göre o noksanlık ve gerilemeyi açık biçimde belirleyip kanıtlamak mümkün değildir. Gerileme devrindeki gelirleri, bu devrede Beytülmal'de gelir fazlası olarak kalan paraların miktarını ilk halifeler zamanında Beytülmal'deki gelir fazlasıyla karşılaştırmanın mümkün olmadığı görülür. Bununla birlikte tutumlu ve ileri görüşlü bir halife hilâfete geçer Beytülmal'de para biriktirir ondan sonra savurgan ve tedbirsiz diğer bir halife gelip o birikimi saçıp savururdu. Hatta meşhur şu söz atasözü haline gelmiştir: "Saffah, Mansur, Mehdi, Hâdî ve Hârunürreşîd'in topladığı paraları Emin yedi (H. 193-198/M. 808-813). Me'mun Mu'tasım ve Vâsık'ın topladığı parayı Mütevekkil harcadı (232-247/M. 846-861). Muntasır, Müstain, Mu'tez, Mühtedi, Mu'temid, Mu'tazıd ve Müktefî'nin topladığı paraları da Muktedir harcadı (H. 290-320/M. 902-932)."

Söz konusu devirlerde devletin yıllık gelirleri hakkında Muktedir zamanına ait bilgilerin dışında hiçbir bilgiye ulaşamadık. Muktedir dönemine ait bu bilgiler de vaktiyle bir zaruret üzerine yazılmıştı. Beytülmâl gelirleri ile harcamaları arasında bir açık ortaya çıktığından o devrin veziri Ali b. İsa kendini aklamak düşüncesiyle devletin üç yüz altı yılına ait gelirlerini gösteren bir rapor yazarak Muktedir'e arz etmeye mecbur olmuştu. Bu raporun kopyası kaybolmuştu. Nihayet Baron V. Kramer bunu bulmuş ve "Abbasi devletinin üç yüz altı yılına ait gelirleri"[218] yazdığı bir eserde yayımlamıştır. Kitabını Almanca yazdığı giriş bölümünde bu makaleyi nasıl yazdığını, raporu okurken ne kadar zahmet çektiğini anlatıyor. Söz konusu rapor ekte görüleceği üzere bilinmeyen bir Arabî hat ile yazılmıştır. Bunun dışında rapor hakkındaki kendi düşüncelerini de belirtiyor ki çok uzun olduğundan buraya alınmasını uygun görmüyoruz. Yalnız cetveli kaydetmekle yetineceğiz.

Rapordaki liste dört bölüme ayrılmıştır:

Birincisi; Sevad bölgesi ile ona bağlı yerlerin geliri.

218 *Binnahmebutget des Abbasiden Reiches.*

İkincisi; doğu bölgelerinin (Sevad bölgesinin doğusu).

Üçüncüsü; batı bölgelerinin (Sevad bölgesinin batısı).

Dördüncüsü; Emlâk-ı hâssa (sultaniye) ve mevkûfe gelirleri.

(Baron V. Kramer tarafından okunan metne göre) Abbasi devletinin (H. 306/ M. 918-19) yılına ait gelirleri.

Muktedir'in veziri Ali b. İsâ tarafından düzenlenen cetveldir. V. Kramer'in ifadelerine göre.*

Baron v. Kremer tarafından okunan, h.306/m.918 tarihli gelirler listesinin ilk sayfası. Listenin çevirisi kitap içinde ilgili bölümde verilmiştir.

Sevad Bölgesi Gelirleri

Sevad bölgesi aşağıda belirtilen mamur vilayetler kısmı:

Sevad ve nahiyelerinden ve Basra'da bulunan Mağrib topraklarının sadakalarından ve Basra'da deniz araçlarından vs.'den toplanan gelirler: 1.547.734 dinar.

Ayrıntılı döküm

Eyaletler	*Dinar*
Bazurya, Gülvazi, Nehr-i Beyyin (166 283 dirhem) ambar vs.	198.313
Nehri Seyr, Rumkan, îgar Yaktin, Câzer ve Medîne-i Atîka	75.576
Kûsi, Nehr-i Darkit	25.000
Zab a'lâ, Nehr-i Kûştaseb	9.526
Fulüce-i ulyâ, Erha'	16.736

(*) Bu cetvel veya liste V. Kramer tarafından çok karışık eski bir yazıdan okunduğu şekilde yayımlandığından anlamlar üzerinde durulmamıştır. Bu nedenle tercümede büyük zahmetler çektik. Arapça aslıyla bu tercüme karşılaştırılırsa çektiğimiz zahmet anlaşılır (zm.).

Fulûce-i sûflâ, Nehreyn, Ayn-ı Temr	13.585
Sîbî a'lâ, Sûra, Bâbil, Hatarniye...	140.259
Nehri'l-Melik, Murca, Nehr-i Cuber, Asâsan ve Mâlkiyât	38.350
Barusma-yı Esfel	46.336
Kûfe Nahiyeleri ve Mahzenleri	110.154
(Sermen-i Rey) deki eyaletler	50.219
Nehr-i Bevvak, Deyr-i Esfel	20.590
Bezir Cisabur	24.300
Râzânân	30.035
Rustikbad	13.666
Nehrivan-ı a'lâ, Semintay	46.480
Nehrivan-ı Evsat	40.327
Nehrivan-ı Esfel	60.532
Sulh ve Menazil	159.089
Badraya, Baksaya	42.499
Vâsıt (Giderler çıkarıldıktan sonra emlak-i hâssa ve müstahdise ve Abbasiye dahildir.)	310.720
Basra ile Dicle nahiyeleri	131.095
Basra'da deniz araçlarından toplanan gelirler	22.575
İltizamlardan alınan paralar ve nehirlerden sulama gelirleri (ayrıca ayrıntılı listesi de vardır)	42.750
Su vergileri	80.250
Bağdat, Sermen-i Rey, Vâsıt, Basra ve Kûfe'deki koyun pazarları	16.975
Bağdat, Sermen-i Rey, Vâsıt, Basra ve Kure'deki darphâneler	60.370
Bağdat'tan toplanan cizye gelirleri	16.000
Emlak vergisi, ağaçlar ve mukataat malları olarak ödenen paralar	13.874
Genel toplam[219]	1.846.181

Doğu Bölgesi'nin (Fırat'ın doğusundaki bölge) Gelirleri

İbrahim b. Abdullah vs.'nin iltizamında bulunan Ahvaz nahiyeleri	1.840.922
Fars bölgesi gelirleri muni hadim'in kendi toprakları için ödemeyi kabul ettiği* paralar ve etrafındaki memurların ellerinde bulunan arazi için verdikleri paralar (yalnız toplamı alınmıştır).	1.634.520

219 Bu genel toplam ile listenin başında bulunan toplam arasında bir fark göze çarpıyor. İhtimal ki bu fark asıl listede bulunan rakamların okunmasında ortaya çıkmış bir hatadan kaynaklanıyor. Biz baştaki yekûna itibâr ediyoruz (yazarın notu).

(*) Munis Hadim, Muktedir devrinde yetişen Emevîlerdendi ne miktar haraç vermeyi uygun görürse devletin de o kadar alabildiği anlaşılıyor. (zm.)

Bahsedilen nahiyelerde bulunan ümera çiftlikleri ile seyrafta gemilerden alınan vergi	258.040
Kirman ile ümera çiftlikleri gelirleri	324370
Umman mukatası (halifeye sunulan hediye dahil değildir).	80.000
	3.597.862
Doğu bölgesinin haracı ile iltizam gelirleri	(net) 1.570.525 (dirhem)
Rey ve Demavend'in haraç, öşür ve hums gelirleri	465.078
Oradaki çiftlikler (emlak-i sultaniye) Kazvin, Zencan ve Ebher'in haracı	115.710
Aynı bölgelerin çiftlikleri (emlak-i sultaniye)	58.290
Kum bölgesinin haracı	197.229
Kum bölgesi çiftlikler (emlak-i sultaniye)	80.229
Isfehan yeni anlaşmalarla bağlanan yerler ile Kürtlerin haracı, îgâr usulünden ve emlaki hassa-yi sultaniyeden istiğlal olunan gelirler	410.178
Isfehan'daki çiftlikler: emlak-i sultaniye	189.334
Mah el-Basra ve Igareyn haracı	185.636
Aynı bölgenin çiftlikleri	267.520
Hemedan haracı	150.480
Hemedan çiftlikleri	55.789
Masebzan haracı	57.746
Masebzan çiftlikleri	16.750
Save ve oradaki darphâne gelirleri	17.225
Mah el-Küfe'nin haraç gelirleri (önceden mevcut çiftlikler ile yeniden alınan çiftlikler ve ihsan olunan yerler bu hesaba dahil değildir)	105.678
Oradaki emlak-i sultaniye	89.500
Hulvan haracı ile emlak-i hâssa	30.015
Fiyatlar üzerine karar verilen bedel gereğince Azerbaycan ve Ermeniye gelirleri	226.370
Genel toplam	6.439.663

Batı Bölgesi'nin (Fırat'ın Batısındaki Yerler) Gelirleri

Batıdaki âmme çiftlikleri, haracı ve ordugâhlarının dökümü (belli kanunlar gereğince valiler tarafından haraçtan çıkarılan hesaplardan sonra mukatalar ve ganimetler ve Kıbrıs halkı ile her yıl Cezire'nin verdiği vergi hesaba dahil değildir). Söz konusu vilayetler ve gelirleri aşağıda gösterilmiştir. Toplam olarak Mağrib bölgesinin gelirleri 4.746.492 dinar.

Ayrıntılı Döküm

Eski hesaplar düşürüldükten sonra Mısır ve İskenderiye Mazerailer'in[220] Musâderesinden ve pazarlardaki çeşitli ürünlerden ithalattan ve ganimetlerden toplanan gelir hariç	1.080.000
İhtisabattan sonra Filistin garnizonu mal	80.750
nukûd	230.647
İhtisabattan sonra Ürdün ordusu mal	40.460
İhtisabattan sonra Şam ordusu mal	113.057
nukûd	310.300
İhtisabattan sonra Mısır ordusu mal	200.460
nukûd	115.114
İhtisabattan sonra Kınnesrin ve Avasım ordusu mal	133.097
nukûd	352.570
Dülük ve Raiyan	15.765
Şam sınır şehirleri (Kâtib Ahmet b. el-Hüseyind'en barış yoluyla alınan paralar dahil değildir.)*	52.985
Şimşismat, Hısn-ı Masur ve Keysum (iskonta yapılan paralardan sonra) mal	5.397
nukûd	65.332
İhtisabattan sonra Şimşismat ve Malatya mal	14.501
nukûd	24.120
Amid gelirleri mal	5.478
nukûd	82.422
İhtisabattan sonra Erzen ve Meyya Farikin mal	56.750
nukûd	82.420
Diyar-ı Muzar	257.225
İhtisabattan sonra Diyar-ı Rebia mal	22.897
nukûd	304.093
İhtisabattan sonra Musul, Mardin vs. mal	17.750
nukûd	492.430
Tariku'l-Fırât	96.584
Genel toplam[221]	4.659.341

Emval-i Hâssa Gelirleri

Aşağıda belirtilen vilayetler ile emval-i hâssa ve emval-i mevkûfe vs. gelirleri:

220 Mısır'da ünlü bir aileydi.

(*) O dönemde bir hükûmet memuru devlet mallarından zimmetine bir şey geçirdikten sonra inkâr eder veya ödemeye gücü yetmediğini beyan ederse o para üzerine ödemesi koşuluyla sulh yoluyla anlaşma yapılırdı. (zm.)

321 Bu toplam ile yukarıda bulunan toplam arasında bir fark görülüyor, biz yukarıdaki toplamı esas alıyoruz (yazarın notu).

Hâssa hakkında cereyan eden muameleye uygun olarak Vâsıt'ın iltizamından sonra "ziya-ı müstahdese"nin (yeniden alınan çiftliklerin) gelirleri:	289.036
Emval-i hâssa (Vâsıt nahiyelerinde bulunan emval-i hassa buraya dahil değildir. Çünkü bunlar emval-i ammeye ilave edilerek gelirler ve giderler olarak onlara karıştırılmıştır).	516.437
Iber (sahil vergileri)	185.411
Ahvaz (bataklıklar geliri)	116.120
Doğu	72.666
Batı	104.700
Hît ve bağlı yerler.	18.778
Iber sahil vergileri	7240
Batı	58.450
Doğu	62.200
Abbâsîlere ait çiftlikler. Vâsıt nahiyelerinde bulunan çiftlikler dışında	144.760
Iber	14.732
Ahvaz	14.246
Doğu	30.672
Batı	75.116
Mescidlere vakfedilen mallar. Vâsıt'ta bulunanlar hariç.	4570
Doğu	22.868
Batı	12.760
Fırat çiftlikleri malları	617.126
Iber sahilleri vergisi	170.326
Ahvaz bataklıklar geliri	129.724
Fars	97.336
Doğu	95.278
Batı	114.225
303 yılının çiftlik gelirleri	100.318
Mahzenler ve sarrafiye malları (asıl mallar ile beraber valilerin topladıkları paralar ve fars bölgeSinde munis hadimin ordaki malları için ödenmesini uygun gördüğü miktar ve Vâsıt iltizamına dahil olan gelirler).	76.980
GENEL TOPLAM	1.768.015

Özet Tablo

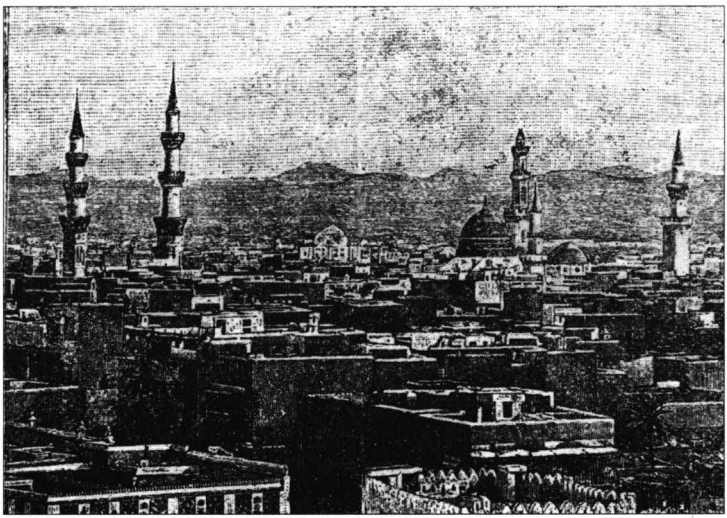
Sevad gelirleri	1.547.734
Doğu gelirleri	6.439.663
Batı gelirleri	4.746.492
Emlak-i hassa ve mevkûfe gelirleri	1.768.015
Toplam dinar	14.501.904

Yukarıdaki Gelirlerin H. 1. yüzyıldaki Gelirlerle Karşılaştırılması

14 milyon dinardan fazla olan yukarıdaki toplam, dirheme çevrilecek olursa Abbâsîlerin yükselme devrindeki gelirlere yakın bir rakam çıkar. Ancak gerileme devrindeki mali durum yükselme dönemindekinden tamamen farklıdır. Gerileme devrindeki gelirler çok olmasına rağmen devletin giderlerini bile karşılamaya yetmiyordu. V. Kramer'e göre söz konusu dönemdeki gider tablosu:

Haremeyn ve hac giderleri	315.426,5
Sınır şehirleri giderleri	491.456
Ülkedeki kadıların maaşları	56.569
Bütün ülkedeki hisbe ve mezâlim memurlarının maaşları	34.439
Posta ve haberleşme dairesi reislerinin maaşları	79.402
Toplam	977.292,5

Burada gösterilen giderlerin hiçbiri Mu'tezid zamanına ait gelirler cetvelinde gözükmemektedir. Vezir Ali b. Musa zamanında askerlerin sayısı vs. gider kapıları pek çok artmış bir du-

Medine-i Münevvere'nin manzarası.

ruma geldiğinden devletin giderleri gelirlerini 2.089.894 dinar açıkla geçmişti.

Gerek Muktedir'den önce gerekse sonra Beytülmâl'in durumunda devirlere göre, büyük veya küçük farklar bulunmakla beraber, yine de yukarıdaki açıklamalara göre bir kıyas yapabiliriz. Herhalde şu nokta bir kez daha sabit olur ki, Abbasi devleti 7. Halife Me'mun'dan sonra nasıl gerilemeye yüz tutmuş ise devletin mâlî durumu onu takip etmiştir. Yine tekrar ediyoruz: Servetten amaç gelirlerden giderler çıkarıldıktan sonra artan fazlalıktır. Toplam gelirler değildir. Me'mun'dan sonra devam eden devirlerde Beytülmâl'de pek az miktarda para kalıyordu. Diğer vakitlerde hazinede para bulunmazdı. Mu'tasım Beytülmâl'de 8 milyon dirhem[222] ve Müstain (H. 251/M. 865) yalnız 500 bin dinar bırakmıştır.[223] Yalnız Müktefi, (H. 295) Beytülmâl'de 15 milyon dinar bırakmıştı. Anlaşılan, bu para Müktefi'den daha önceki halifeler zamanından itibaren yavaş yavaş toplanmıştı. Sonraki halife Muktedir bu parayı harcadıktan sonra kendi zamanında ele geçen gerek haraç gelirlerini, gerek müsadere mallarını da harcamıştır.[224] Muktedir o kadar savurganlık yapmıştır ki devlet harcamaları dışında sırf savurganlık olarak harcadığı paranın toplamı 70 milyon dinar tahmin edilmiştir.[225] Bununla beraber asker ve kölelerini kendisine bağlamak için en sonunda köylerini, saray döşemelerini ve altın süslemelerini bile satmaya mecbur olmuştu.[226] Mutî' zamanında (H. 361/M. 971) Beytülmâl çok fakir düşmüştü. Öyle ki, Bağdat'ta ortaya çıkan asker isyanı sırasında askerin istediği 400 bin dirhemi ödeyebilmek için kendi elbiselerini ve sarayının eşyasını satmıştı.[227] H. 322/M. 933'te Razibillah'ın zamanında halifelerin durum ve mevkileri tamamen değişerek hâkimiyet halifelerin elinden ve kontrolünden gitmiş, sikke ve

222 El- Fahri, 209.

223 Taberî, III, 1545.

224 İbnu'l-Esîr, VIII, 4.

225 İbnu'l-Esîr, VIII, 90.

226 Taberî, 44.

227 İbnu'l-Esîr, VIII, 244.

hutbelerde isimlerinin anılmasından başka bir tesirleri kalmamıştı.[228]

Yükselme devrinde mevcut değilken gerileme devrinde konulan birtakım alışılmamış vergiler de Abbasi devletinin servetinin azalmasının nedenlerinden bir kısmını teşkil etmiştir.

Gelirlerin Azalmasının Sebepleri

1. Ülkenin Küçülmesi

Abbâsîler Hârunürreşîd ve Me'mun zamanında en büyük sınırlarına ulaştıktan sonra aşağıda açıklayacağımız bazı nedenlerden dolayı eski güç ve kudretlerini kaybederek küçülmeye başladılar. Sonunda bir kısım vilayetler bağımsızlıklarını ilan ederek devletten koptular. Bunların ilki İfrikiyye (Tunus) vilayetiydi. Bu vilayet, -daha önce söylediğimiz gibi- Hârunürreşîd zamanında bağımsızlık mücadelesine başlamıştı. Daha sonra Horasan vilayeti Me'mun zamanında ve Mısır vilayeti H. 3. yüzyıl ortalarında bağımsızlıklarını ilan ettiler. Fars ve Mâveraünnehir vilayetleri ve diğerleri de bunları takip ettiler.

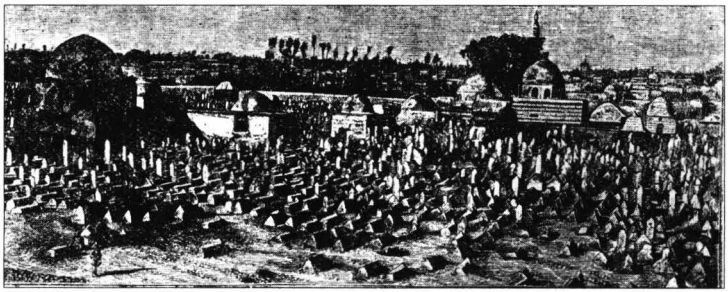
H. 4. yüzyılın ilk çeyreği geçmeden Abbâsîlerin o büyük ülkesi her biri ayrı bir İslâm devleti olmak üzere ondan fazla parçaya bölünmüştü. Bununla birlikte daha önce sözü edilen hükûmet ve devletlerin çoğu, Abbasi halifesini dinî reis olarak kabul ederek, bazıları yıllık bir vergi, bazıları anlaşmayla, diğer bazıları da hediye adı altında vs. paralar ödüyorlardı. Onların büyük kısmı bu parayı ancak birkaç yılda bir verirlerdi. Doğal olarak ülkenin bu şekilde bölünmesi gelirlerin azalmasının da nedeni olmuştur.

2. Haracın Azalması

Ülkede ve özellikle Irak bölgesinde vergilerin ağır olmasının, Abbâsîlerin en parlak devrinde devlet gelirlerinin çok ol-

228 Fahrî, 252; İbnu'l-Esîr, VIII, 142.

masının en büyük nedenlerinden biri olarak belirtmiştik. Çünkü Me'mun zamanına kadar ürünlerin yarısı "mukâseme" şeklinde hazineye alınırdı. Bu akıllı ve ileri görüşlü halife bir yönden bu verginin ağır olduğunu, diğer yönden de hazinede bol para bulunduğunu göz önüne alarak, verginin azaltılmasını uygun gördü. Ürünlerin yarısına bedel, Irak haracını 2/5 oranına indirdi. Halife bununla haraçtan % 20 indirim yapmış oluyordu.[229] Bu büyük oranda bir indirimdi. Bundan sonra Irak'ın gelirlerinde göze çarpan bir azalma görüldü. 114.457.650 dirhemden 78.319.340 dirheme düşmüştür.

Şam'da Hz. Fatımâ'nın türbesi.

Me'mun'dan sonra gelen halifeler de vergilerin azaltılması hususunda aynı yolu takip ettiler. Vâsık H. 232/M. 846 yılında deniz araçlarından alınan öşrü kaldırdı.[230] Halbuki bu vergi önemli bir gelir kaynağıydı. Vâsık'tan sonraki halife Mütevekkil de aynı şekilde hareket ederek haracın toplanma zamanını iki ay kadar geciktirerek halka karşı olan müsamaha ve merhametini göstermiştir. Bu geciktirmenin önemli bir nedeni vardı.

İranlılar İslâmiyet'in doğuşundan önce haracın toplanmasına Nevruz'da başlıyorlardı. Nevruz onların takviminde 5 Haziran'a denk geliyordu. İranlılar her yüz yirmi yılda bir, ayı artık yıla eklemek zorunda kalırlardı. Bu şekilde Nevruz tekrar haziranın beşine denk getirilirdi. Şu halde her yüz yirmi yıl geçince bir ay fazla olarak haziranın beşini mayısın beşi sayarlar ve bu tarih-

229 El-Fahrî, 198; İbnu'l-Esîr, VI, 147; Taberî, VII, 1039.
230 Taberî, III, 1363.

ten bir ay geçmeden, Nevruz bayramını yapmazlar ve haraç ödemezlerdi. Müslümanlar bu bölgeyi ele geçirince aynı usulü sürdürdüler. Sonunda Halid Kasri'nin Irak valiliği zamanında bu 120 yıllık dönem bittiğinden İranlılar valiye mürâcaat ederek bir ayın düşürülmesini istediler. Halid ise bunu kabul etmeyerek eski usulden vazgeçilmesini emretmiştir: "Öyle bir ayı hesaptan düşmek, bir adamın kendisine emanet edilen bir şeyin zaptını kasten terk etmesi demektir ki, bunun hakkında ilahi bir yasaklama vardır" dedi. Halit, halife Hişam'ın bu konudaki fikrini sorunca o da valisi gibi düşünerek kebsin (sıvış)'ın iptal olunmasını uygun gördü. Bunun üzerine tahsilat hesabı mahsulün yetişme dönemine göre yapılan gerçek hesaptan bir ay ileri bir halde devam etti. İranlılar sıvışın uygulanması konusunda hükûmetin onayını alabilmek için gayrete devam ettilerse de başarılı olamadılar. Daha sonra Hârunürreşîd halife olunca İranlılar vezir Yahya b. Halid Bermekî'ye mürâcaat edip kendilerine aracı olmasını istediler. Yahya bu haklı talebi halifeye götürüp ondan emir alarak hesabı düzeltmek istemişse de aleyhinde fırsat bekleyen düşmanlarının bu fırsattan yararlanarak kendisi Zerdüşt mezhebine meyletmekle suçlayacaklarını anladığından bu teşebbüsünden vazgeçmek zorunda kalmıştır. Ancak yıllar geçtikçe hesaptaki açıkta büyüyordu. Hatta halife Mütevekil zamanında Nevruz, ürünlerin yemyeşil bulunduğu nisan ayına denk gelmeye başladı. Halbuki tahsilat o zamanda yapılıyordu. Tesadüfen Mütevekkil bir bahçeden geçer. Ekili şeyleri yemyeşil görür. Yanında bulunan bir arkadaşına "Ürünler böyle yeşilken halktan nasıl haraç istenir?" diye sorar. Arkadaşı bunun sebebini kendisine anlatır. Bunun üzerine Mütevekkil, Nevruz'un gerekli vakte denk getirilmesi için geri kalan günlerin hesaba eklenmesini emreder. Geri kalan günler o zamana kadar iki ay birkaç güne ulaşmıştı. Mütevekkil, Nevruz'un gerekli vakitte girmesi için söz konusu müddetin düşürülmesine dair H. 243/M. 857 yılında bir emirname çıkardı. Bunun üzerine halk çok sevindi.[231] Çünkü bu hesabın düzelmesi

231 Bîrûnî, 31.

yüzünden o yıl halk üzerinde haracın 1/5'i indirilmiş oluyordu. Ünlü şairlerden Buhterî Nevruz'un Ezdeşir tarafından konulan usule döndürüldüğünü bir beyitle de anlatmıştır.

Bununla birlikte bir müddet sonra Mütevekkil öldürülünce ülke karışmış olduğundan söz konusu emirnamenin hükmü tam uygulanmamıştır. Ondan sonra Mu'tazıd Billah halife olunca bu konuda kendisine yapılan mürâcaat üzerine H. 281 yılının sonlarında Nevruz'un altmış gün sonraya geciktirilmesine dair bir ferman yazdırdı.

Nevruz H. 282 yılında Muharrem'in başlarına denk geliyordu. Halife Nevruz'un o yıl rebiyülevvelin 13. gününde olmasını emretti. Daha önce 5 Haziran'a denk getirilirken söz konusu tarihten sonra Haziran 11'e tesadüf ettirilerek İranlıların her dört yılına bir gün ilavesiyle sıvış yılı yapılmasına karar verildi.[232] Mütevekkil bunu halka olan merhametinden dolayı yapmıştı.[233]

Bundan daha önce halife Mühtedî H. 255/M. 868 yılında arazi ölçümü üzerinden alınan haraçtan halk zimmetinde kalan fazlalığı kaldırmıştı. Daha önce söylediğimiz gibi Mansur tarafından Irak'ın haracı, alan usulünden mukâseme usulüne çevrildiği zaman arazinin bir bölümü eskisi gibi alan usulünde bırakılmıştı. Bu arazinin haracından sahipleri üzerine her yıl bir miktar fazlalık kalırdı. Hükûmet halktan bu parayı isterdi. Mühtedî halife olunca bu fazlalığı affetti ve diğer fazlalık usulünü de kaldırdı. Bu fazlalık yılda 12 milyon dirhem kadar bir para tutuyordu.[234] Yukarıdaki bilgiler gösteriyor ki gerileme döneminde haraç kaynakları önceki yıllara oranla azalmış, bu da devlet gelirlerinin azalmasına neden olmuştur.

Cizye ve Zekât

Halkın günden güne İslâm'a girmesiyle cizye gelirlerindeki düşüş de gelirlerin azalmasının sebeplerinden biridir. H. 3. yüzyılın ortalarında Bağdat'ın cizye gelirleri 120 bin dirheme

232 Makrîzî, I, 273.

233 İbnu'l-Esîr, 186.

234 Mâverdî, 77.

kadar düşmüştü.[235] Vezir Ali b. İsâ'nın hazırlattığı, daha önce bahsettiğimiz cetvelde de görüldüğü üzere, Bağdat'ın cizye gelirleri ilk yıllarda 16.000 dinar tutuyordu. Yani İbn Hurdazbih'in söylediği miktarın iki misliydi. Şu durumda; o çağda cizye; ortalama miktar üzerinden bir hesap yaparsak, yani her adam başına 24 dirhem olarak kabul edersek söz konusu tarihte Bağdat'ta 9.000 gayr-i müslim bulunduğu ortaya çıkar. Bu erkek sayısına kadınları ve çocukları da eklersek H. 3. yüzyılın ortalarında, o parlak devirde 1 milyondan fazla nüfusun yaşadığı Bağdat'ta 40.000 gayr-i müslim bulunduğunu anlarız. Diğer şehirler de bununla kıyaslanabilir.

Cizye gibi zekât da zamanla azalmıştır. Hatta zekât gelirleri hemen hiç denilecek derecede düşmüştü. Halktan zekât istemek halkın şiddetle şikâyette bulunmasına neden oluyordu.[236] Mısır'da zekât büsbütün ihmal ve iptal edilmişti. Salahaddin Eyyübi hükümdar olunca zekâtı tekrar canlandırdı. Burdaki Müslümanlar zekâttan şikâyet eder ve kendilerinden zekât isteyenleri kötü görürlerdi. Nihayet H. 678/M. 1279 de Mansur Kalavun Mısır'a hâkim olunca zekâtı tamamen kaldırdı.[237]

3. Valilerin Devlet Mallarını Kendi Zimmetlerine Geçirmeleri

Emevîler devrinde valilerin devlet mallarını nasıl gasp edip ceplerine attığını, Abbâsîler döneminde nasıl kendilerine çeki düzen verildiğini daha önce belirtmiştik. Ancak valilerin bu intizam ve doğruluk dönemi çok sürmedi. Halifelerin otoriteleri zayıflayınca, valiler tam aksine kuvvetlenerek bağımsız hale gelmiş ve devlet mallarını kendi çıkarları doğrultusunda kullanmışlardır. Bunun üzerine halifeler valilerle anlaşmaya ve toplanan mallardan eksik olsa bile, kira veya mukataa adıyla belli bir meblağ almayı yeterli görmek zorunda kaldılar. Nitekim Me'mun H. 205 yılında yılda 1 milyon dirhem vermek

235 İbn Hurdazbih, 125.

236 İbnu'l-Esîr, VIII, 82.

237 Makrîzî, I, 106-108.

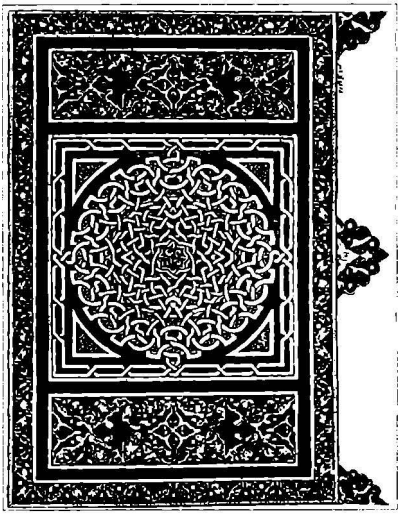
üzere Sind vilayetini Beşir b. Davud'a mukataaya vermişti.[238] Oysa bu vilayetin gerçek geliri 11.500.000 dirhemdi.[239] Halife Razi zamanında Berîdî de her yıl taksitle 360.000 dinar vermek üzere Ahvaz'ı kira suretiyle almıştı. Oysa bu bölgenin gerçek haracı bunun dört katından fazlaydı. Bununla beraber kiracı veya mültezimler söz verdikleri miktarın ancak bir parçasını ödüyorlardı. Şayet halife isteğinde ısrar ederse o mültezimler bu durumu büsbütün bağımsızlığa bir vesile kabul ederlerdi. Bunun üzerine halife askerin yardım ve desteğine mürâcaat ederdi. Askerin desteği ise parayla mümkün olabiliyordu. Parayı her kim verirse hâkimiyeti o ele geçiriyor, dilediği gibi hareket ediyordu.

4. Halkın İşi Gücü Terk Ederek Fitne Fesatla Uğraşması

Gerileme döneminde asker sınıfı arasında veya asker ile valiler arasında fitne ve karışıklıklar devam edince, halk da ticaret ve ziraati bırakarak iç savaşlarla meşgul oldu. Ülkede her türlü kazanç ve üretim faliyeti durdu. Her şeyin fiyatı yükseldi. Enflasyon arttı. Asayişin ortadan kalkmasıyla tarım büsbütün durduğundan hükûmet gelirleri de iyice düştü. Oysa valiler ve komutanlar bu kargaşa döneminde her zaman olduğundan fazla paraya muhtaçtılar. Para toplamak için zulüm ve baskı kullanmaktan başka bir çare bulunmadığı için ülke haksızlıkların artmasıyla iyice harap oldu. Zaten zulüm kadar, mamuriyeti yok edecek başka bir unsur da yoktur. Çünkü zulüm ve adaletsizlik elleri bağlar, halkı çalışmaktan alıkoyar. Zulmün tesiriyle çiftçi tarımdan, tacir ticaretten, sanayi erbabı da üretimden yüz çevirir. Bunun vebali ve sorumluluğu her zaman devletin boynunadır. Devlet halkla ayakta durur. Halkın durumu yükselmezse devletin şan, güç ve itibarı olmaz. Meşhur tanıma göre; zulüm bir malı sahibinden sebepsiz ve bedelsiz almak ve gasp etmek demektir. Ancak zulüm manen bundan çok daha kapsamlıdır. Her kim ki haksızca bir malı

238 Ibnu'l-Esîr, VI, 149.
239 Ibn Haldun, I, 150.

sahibinden alır yahut istifade hakkına el koyar veya haksız olarak ondan istekte bulunur veya kanunun koymadığı bir hakkı icat ederse, zulüm yapmış olur. Şu durumda haksız para toplayan vergi memurları halkın mallarına haksız yere el uzatan gaspçılar, insanların mallarını elde edip çalan rüşvetçi ve hırsızlar ve bunlara yardım ve yaltaklıkta bulunan her çeşit yaratık zalimdir. Bir ülkede zulüm hüküm sürerse o ülke kısa süre içinde perişan olur ve yıkılır.

Eski bir Kuranı Kerim mahfazası (koruma kutusu).

Söz konusu devirde felaketler daha da körükleyen şeylerden biri de, Abbâsîlerin ilk dönemlerinde ıslah ve bayındırlık faliyetlerini seven halifeler tarafından bol ürün için büyük yatırımlarla yapılan kanallar ve nehirlerin savaşlar sırasında harap olmasıydı. Birbiriyle savaşan gruplar düşman gemilerinin geçişini engellemek için çoğunlukla kanalları ve nehirleri kapatıp tahrip etmeye mecbur olurlardı.[240] Su kanallarının bu şekilde tahrip edilmesiyle ortaya çıkan zararı açıklamaya gerek yok. Tüm bunlara ek olarak hükûmet memurlarının kayıtsızlık ve ihmalleri neticesinde birçok kanal da zamanla bozulmuştu.

5. Köylerin Çoğunun Hükûmet Adamlarının Eline Geçmesi

Abbâsîler zamanında köyler çoğunlukla halifeler veya akrabaları, valiler ve vezirler, devlet kâtibleri veya hükûmet adam-

240 İbnu'l-Esîr, VI, 181 ve VIII, 226.

larına mensup nüfuz sahipleri olmak üzere, hükümet memurlarının elinde bulunuyordu. Daha önce görüldüğü gibi; vaktiyle Hz. Ömer savaşa sürekli hazır olmaları için Müslümanları tarımdan, çiftlik ve köy sahibi olmaktan men ettiği gibi, Beytülmâl'de para biriktirilmesini de uygun görmemişti. Ancak bu kurallar çok uzun süre devam etmedi. Hilâfet Emevîler zamanında dinî şekilden saltanata döndüğünde Müslümanlar servet toplamak, emlak, arazi, köşk ve hisar sahibi olmak için çalışmışlardı. Bunlardan sonra gelen nesillerde o yolda hareket ettiler. Emevî halifeleri bu yolda başı çektiler. Bunlar pek çok köy ve çifliklere, köşk ve hisarlara (palangalara) sahip olmuşlardı. Hatta bunlardan bazıları rastgele, halkın mal ve mülkünü gasp ederlerdi. Mal ve arazi sahipleri ise ırkçılıkta son derecede katı olan ve diğer milletlere hakaret ve nefretle bakan hükümete şikâyet arz etmede bir yarar görmezlerdi. Bunun dışında Emevîler fethettikleri yerlerin kendileri için helal mülk olduğunu bunlardan istediklerini almanın kendi hakları olduğunu kabul ederlerdi.[241] Bu haksızlık ve baskılar tüm şiddetiyle devam ederken Ömer b. Abdülaziz gibi adil bir halife başa geçmiş, hiçbir kanun, hak ve adaletle uyuşmayan ortadaki duruma engel olmak istemiş ve Hıristiyanlardan, Musevîlerden vs. gayr-i müslim haktan zorla alınan mal ve toprakları gerçek sahiplerine geri vermek için çok uğraşmış ise de bu durumdan çıkarları zarar gören akraba ve yakınları o adaletli halifeyi öldürmüşlerdir. Vefatından sonra durum öncekinden daha kötü bir hale dönmüştür.

H. 132/M. 749 yılında hilâfet Abbâsîlerin eline geçince, bunlar sürekli, Emevîleri sindirip tepelemek ve katletmekle uğraştılar. Emevîler mallarını mülklerini bırakarak kaçtılar, Abbâsîler o mal ve topraklara da el koydular. Bunları sahiplenmeyi hilâfet anlayışına aykırı görmediler. Abbâsîler Emevîlere ait mal ve mülklerin müsâderesini kendi devletlerinin yerleşip güçlenmesi için yapılması gereken bir tedbir veya hâkimiyete bağlı bir hak kabul ediyor ve dinî açıdan bunu yasaklayacak

241 Makrîzî, I, 77 ve *Egânî*, XI, 30.

açık bir hüküm olmadığına inanıyorlardı. İnsan imkân bulursa dünya malına çoklukla sahip olmaya, biriktirmeye fıtraten meyillidir. Bununla beraber Abbâsîlerin ilk halifeleri halka adaletli ve insaflı davranarak kendilerinin Emevîlerden farklı olduğunu göstermeye gayret etmişlerdi. Hiçbir köy veya bir mala haksız yere el koymuyorlardı. Yalnız onların hizmetinde olan veya yakınlık peyda eden emirler ve büyüklerden bazıları insanların mallarına el uzatmaktan çekinmiyorlardı. Ancak halifeler böyle bir olayı duyduklarında derhal haksızlığı ortadan kaldırmak için gerekli işlemleri yapıyorlardı.[242] Bununla birlikte bu durum devlet adamlarının açgözlülük ve hırslarına engel olmuyordu. Valiler, vezirler vs. idareciler haklı haksız birçok köy ve binaya sahip oldular. Halifeler bunları bu yoldan güçleri yettiğince vazgeçirmeye çalıştılar. Yine de son tedbir olarak, hayatlarında veya öldükten sonra mallarını ve mülklerine hazine adına el koydular. Nitekim Hârunürreşîd Basra valisi Muhammed b. Süleyman'ın servetini öylece müsâdere etmişti. Muhammed'in köyler, akarlar ve müstegallâtından başka nakit olarak serveti 50 milyon dirhemdi. Her günkü geliri de 100 bin dirhem tutuyordu.[243] Bu şekilde vuku bulan musâdereler oldukça çoktu, ilerde birçok örnek vereceğiz. Bu suretle müsâdere olunan (devlet adına el konulan) köyler halifenin veya devletin malı olduğundan bu usulle bizzat halifeler de pek çok köy ve çiftliğin sahibi oldular.

Bununla birlikte köyler çoğunlukla halifelerin maiyyetinde bulunan saray halkı ile akraba ve yakınlarının ellerinde bulunurdu. Bu durum zorba hükûmetlerde ve özellikle hükümdar kötü ahlak sahibi veya yandaşları ve yakınlarının etkisinde kalan zayıf karakterli ise doğal sayılır. Buna dayanarak Abbâsîler döneminde de zamanla pek çok köy devlet adamlarının kontrollerine geçti. O derece ki, bunlar köyleri birbirlerine hediye etmeye, bir kaside, bir ariza veya bir latife karşılığında bağış olarak vermeye başlamışlardı. Bermekîlere yakıştırılan hikâyelerde buna benzer bağış ve ihsanlar çok görülür. Buna bir ör-

242 Mâverdî, 87.
243 Mesûdi, II, 188.

nek şu olaydır: Irak valisi Hasan bin Sehl kızı Boran'ı Me'mun'a nikâhladığı zaman köylerini, her köyü bir kâğıda yazarak bu kâğıtları bağış olarak komutanların başları üzerine serpti. Her kimin eline bu kâğıtlardan biri geçtiyse içinde yazılı köy onun oldu.[244] Saray halkının ve devlet adamlarının -hatta Abbâsîlerin ilk dönemlerinde bile pek çok köy sahibi olmalarına yardım eden durumlardan biri de Emevîler zamanında atıl olarak kalan arazilerdir. Halifeler akrabasından veya yakınlarından bazılarını bu çeşit toprakları imar ve ihyaya memur etti. Sonunda arazi kendilerinin oluyordu. Nitekim Mansur oğlunu da bu işle görevlendirmişti.[245] Bir araziyi kim ihya ederse o yer onun oluyordu.

İlcâ' (Arazinin Halife ve Yakınları Adına Kaydettirilmesi)

Saray ve devlet adamlarının ellerine birçok köyün geçmesine yardım eden diğer bir durum da, köy sahiplerinin haraç memurları ve vergi tahsildarlarının zulmünden bıkarak topraklarını terk etmeleri veya halifelerin akraba ve yakınlarının üzerine kayıt ettirmeleriydi. Bu durumda haraç memurları baskı ve zulüm yapamıyorlardı. Hatta bazen haracın yarısı veya çeyreğiyle yetiniyorlardı. İlcâ' adıyla bilinen bu muamele üzerine hükûmet defterlerinde asıl arazi sahipleri çiftçi mertebesine inerdi. Mal sahipleri olmak üzere o güç sahiplerinin adı zikrolunurdu. Zamanla o köyler söz konusu nüfuz sahiplerinin tamamen eline geçerdi.[246] Asıl sahibi ise yalnız ürünlere ortak olurdu. Herhangi bir bölgeye ne zaman benzeri bir istibdad çökmüşse oralarda da aynı durum ortaya çıkıyordu.

İslâmiyet'te ilcâ' usulü Emevîler zamanında başlamıştır. Sevad bölgesi (Fırat ile Dicle arası) halkı, köylerini Velid b. Abdülmelik'in hilâfeti devrinde biraderi Mesleme'nin Irak'ta valiliği sırasında haraç memurlarının baskı ve zorbalıklarına engel

244 Ebu'l-Fida, II, 31.

245 Fahri, 157.

246 İbnü'l-Fakih, 282 ve İbn Haldun, I, 308.

olmak üzere Mesleme'nin adına kayıt ettirmişlerdi. Daha sonra bu mallar Mesleme'nin malı olarak kendi üzerine kaydedilmiş ve ondan sonra da çocuklarına geçmiştir. Bilahare hilâfete Abbâsîler geçince, Emevîlerden müsâdere olunan mallar arasında bu araziler de müsâdere olunarak Davud b. Ali b. Abdullah b. Abbas'a ikta' (timar) olarak verilmiştir. Daha sonra da sultanın özel mülkleri (emlâk-ı hassa) olarak kaydedilmiştir.[247] Mervan b. Muhammed Ermeniye'de vali bulunduğu sırada Azerbaycan'da Meraga halkından bazıları köylerini bu valinin adına geçirmişlerdi. Emevîlerin mal ve topraklarına el konulduğu zaman bu köyler de hazineye devredildi.[248] İlcâ usulü Emevîler zamanından sonra da devam etmiştir. Zencan halkı mal ve topraklarına tecavüzde bulunan ayak takımları ve serserilerin taciz ve şerrinden kurtulmak ve Hârunürreşîd'in oğlu Kasım'a intisab etmek amacıyla köylerini onun adına kaydettirmişlerdi. Bu köyler de sonraları sultan mülkleri olarak zaptedildi.[249] Fars bölgesinde de bu köyler vardı. Saray halkı üzerine kaydedilmiş bu köylerden alınan haraçtan bir çeyrek düşürülmüştü. Söz konusu köyler yüzyıllarca bu halde devam ederek saray büyüklerinin özel mülkü haline gelmişti. Gerçek arazi sahipleri ise basit çiftçiler durumuna düşmüştü.[250]

Kısaca özetlemek gerekirse; Abbâsîlerin birinci dönemi henüz bitmeden, sayısı ve oranı belirsiz derecede bir çok köy ve çiftlikler halife ve yakınlarının, ellerine geçmiş bulunuyordu. Devlet bu çeşit toprakların haraç ve öşrüne bakmak üzere "Dîvân- el ziya" (çiftlikler divanı) adıyla ayrıca bir daire kurulmasına mecbur olmuştu. Bu emlak o kadar çoğalmıştı ki birçok yerde diğer araziden fazlaydı. H. 306/M. 918 yılı gelirlerine ait olmak üzere, vezir Ali b. İsâ tarafından tanzim olunan ve daha önce kaydettiğimiz listede görüldüğü gibi, bu çeşit köy ve çiftliklerin haracı dikkat çekicidir. Cetvelde adı geçen hassa köy ve çiftliklerinin tamamı doğu ülkelerinde Rey, Demavend,

247 Kudâme, 241.

248 Ibnu'l-Fakih.

249 *A.g.e.*, 282.

250 Istahrî, 158.

Kazvin, Zencan, Kum, İsfehan, Hemedan vs.'de bulunuyordu. Bazı bölgelerde bu tür toprakların haracı diğer toprakların haracından daha fazla görülmektedir. Halbuki hassa köy ve çiftlikleri çıkarılmadan halkın toprakları gibi haraç toplamada aynı muameleyi görseydi verdiği haraç bedelinin birkaç katını ödemeleri gerekirdi. Bu toprakların haracı diğerlerinden oldukça düşüktü ve düzenli ödeme yapmıyorlardı. Bazen yıllarca biriktirilir sonra arazi sahibinin iktidardan düşmesinden sonra biriken haraçlar yeni idare döneminde toplanırdı.[251]

Emlâk-i Sultaniye (Sultan Mülkleri)

Köy ve çiftlikler başlıca iki kısma ayrılıyordu. Birincisi "emlâk-i âmme"dir. Bu tür arazi devlet adamlarının ve halktan vs.'den olan servet sahiplerinin malıydı. Diğeri "emlâk-i sultaniye" idi. Bu tür topraklar da aşağıda gösterildiği gibi farklı isimleri olan bölümlere ayrılmıştı.

Birincisi; emlâk-i hassa: Bu mülkler hiçbir kimseyle ortak olmaksızın bizzat halifenin sahip olduğu köy ve çiftliklerden oluşuyordu. Vezir Ali b. İsâ'nın listesinde görüldüğü kadarıyla bu tür arazinin haracı 516.447 dinar tutuyordu.

İkincisi; emlâk-i Abbasiye. Bu arazinin sahipleri çoğunlukla Abbasi hânedânından kişilerdi. Yedinci Abbasi halifesi Me'mun zamanında bu kişilerin sayısı otuz üç bin idi.[252] Bu çeşit arazinin haracı 306 yılındaki Vâsıt'ta bulunan araziden başka 144.760 dinara varmıştı.

Üçüncüsü; emlâk-i müstahdese (yeniden elde edilen araziler). Bu çeşit arazinin söz konusu yıldaki haraç toplamı 289.036 dinara ulaşmıştı.

Dördüncüsü; emlâk-i Fıratiye. Bu arazi Fırat Nehri'nin kenarlarında bulunduğu için bu isimle anılıyordu. Aynı yıl buranın haraç toplamı da 616.126 dinardı.

Söz konusu emlak Bağdat, Küfe, Basra, Vâsıt, Ahvaz, Isfehan zirai topraklarındandı. Bazen yıllık belli bir bedel karşılı-

251 İbnu'l-Esîr, VII, 182.
252 Ebu'l-Fida, II, 24.

ğında kiraya verilirdi.[253] Bu arazinin idaresine bakan özel daire ve görevliler vardı.

Bu çeşit ülke emlakının ürün veren arazilerden oluştuğu halde genellikle haracı az miktardaydı. Çünkü halife ve valiler bu çeşit araziye düşen haraç taleplerini tahsilde göz yumarlardı.[254]

Bazen de bu tür haracın toplanmasından tamamen vazgeçilirdi. Bütün bu durumlara rağmen Vâsıt vs.'de bulunan sultan topraklarından başka yukarıda zikrolunan diğer memleketlerde bulunan emlak-i sultaniyenin haracı 1.500.000 dinardan fazlaya ulaşıyordu ki, bu durum bu mülklerin ne kadar çok olduğunu gösterir. Durumdan anlaşılıyor ki bu çeşit emlak-i sultaniyenin çoğalması baskıcı ve zorba hükûmetlerin doğal bir sonucudur. Daha önce yazdığımız üzere Osmanlı devletinin kanuni devrindeki toplam geliri 8 milyon duka altınıyken bunun 5 milyon duka altınını yalnızca emlâk-i sultaniye gelirleri oluşturuyordu.[255]

İgâr (Vergiyi Peşin ve Toptan Alarak Araziyi Haraçtan Muaf Tutmak)

Haracın toptan verilmesi veya kırdırılması için geçerli bir yoldu. Bu yönteme îgar adını verirlerdi. İgârın asıl anlamı "istîfâ"dır (alacağını borçludan tamam olarak almak). "Vali haracı îgâr etti" denince "Vali haracı istîfâ etti" demek isterlerdi. Daha sonra bu îgâr kelimesi arazi sahibinin bir defada verdiği bir meblağa karşılık o arazinin haraçtan muaf tutulması anlamında kullanıldı. Şu ikinci anlama göre "padişah filanın hazinesini îgâr etti" denirse "Padişah o araziyi haraçtan muaf kıldı" denmek istenilirdi. Veya îgâr, toprak sahiplerinin, valilerin ve diğer hükûmet memurlarının zulmünden kaçarak halifeye mürâcaat ve haracı bizzat kendisine maktu' bir şekilde bir defada ödemeleri demekti. Köy ve çiftlik sahipleri fırsat buldukça köy ve çiftliklerini îgâr ederdi. Abbâsîler zamanında Yaktîn

253 İbnu'l-Esîr, VIII, 68.

254 *Ein. Abbin*, 80.

255 Porter, *a.g.e.* (yazma).

adındaki şahsın îgârı çok meşhurdu. Bu kişinin çeşitli nahiyelerde bulunan birkaç köyü ve çiftliği o suretle îgâr edilmişken köyleri elinden alınarak emlak-i sultaniyeye geçirilince bu durum halk arasında şöhret bularak "îgâr-i Yaktîn" adıyla dillere düşmüştü.[256]

Abbâsîlerin Gerileme Devrinde Devlet Giderlerinin Artmasının Sebepleri

1. Halife ve Kadınlarının Savurganlığı

Bir devlette gelirler arttığında, hükümdarların israf ve savurganlığa yönelmeleri de bu gelişmenin doğal bir sonucudur. Bu durum özellikle Abbâsîler gibi mutlak hükümetlerde doğal kabul edilmelidir. Çünkü Abbâsîlerde halife Beytülmâl'de mutlak tasarruf hakkına sahipti.[257] Bununla beraber eski zamana göre halifelerin başı rakiplerinden boş kalmadığından mevkilerini korumak için taraftarlara ve güçlü bir orduya sahip olmaya ve dolayısıyla birçok harcama yapmaya mecburdular. Daha önce verdiğimiz malûmattan anlaşılacağı üzere o devirlerde özellikle Hârunürreşîd ve Me'mun zamanlarında para oldukça boldu. Bu yüzden söz konusu halifelerin kendilerine ulaşacak olası zararları ortadan kaldırmak, ayrıca fitne ve fesatçıların ağızlarını kapamak için harcama yapmalarını, para ve mal dağıtmalarını yadsımamak gerekir. Bununla birlikte halifeler savurganlık konusunda bununla sınırlı kalmadılar. Çeşitli nedenlerle, israf ve savurganlık duygularına kapıldılar. Cariyeler, tiftik, dibâ ve ipek mefruşat, gümüş ve altın kap kacaklar için saçıp savurdular. Ayrıca kendi nefisleri için bahçeler, kâşâneler, şehirler inşa ettirdiler, nedimlerle beraber çalgı ve zevkusafa meclisleri kurarak; giyecek, yiyecek ve dekorasyon için her türlü savurganlıktan kaçınmamışlardı.[258] Irak ve Fars bölgelerinde İranlıların İslâm fetihlerinden önceki savur-

256 Kudame, 241.

257 Mâverdî, 203.

258 *l'lamu'n-nâs*, 98.

ganlıklarından çok zaman geçmemiş olması da halifelerin bu yola düşmelerini, yani israf yolunu seçmelerini kolaylaştırmıştı.[259] Kısaca söylemek gerekirse; İranlıların savurganlığı Abbasi halifeleri için kötü örnek olmuştu. Bunun dışında halifeler kendi eşlerinin, validelerinin ve maiyetlerindeki halkın da savurganlığına göz yummuşlardı.

Halife Kadınlarının Servetleri

Abbâsîlerin birinci halifesi olan Saffah tek kadınla evliydi.[260] Kardeşi ikinci halife Mansur, oğlu üçüncü halife Mehdi'ye, kadınları devletin işine karıştırmamasını vasiyet etmişti.[261] Fakat buna rağmen Hârunürreşîd'in annesi, gerek Hâdî gerek Mehdi zamanlarında tüm devlet işlerine el attığı gibi, Mehdi'nin veziri Yahya da onun emri altında bulunuyordu. Annesi bu nüfuz ve etkiyle pek büyük bir servet toplamıştı. O kadar ki yıllık geliri 160 milyon dirheme ulaşmıştı.[262] Bu gelirler o dönemde Abbasi devletinin tüm gelirinin yarısına eşitti. Oysa günümüzde en büyük zenginlerin serveti bile yukarıdaki paranın 2/3'ünü geçmez. Amerikalı ünlü zengin Rockefeller'ın yıllık geliri 10 milyon beş yüz bin İngiliz lirası tahmin olunuyor. Halbuki Harun Hârunürreşîd'in annesi Hizran'ın geliri bundan daha çoktu. O günkü dinar bugünkü yarım İngiliz lirasına eşitti. Bugünkü yarım İngiliz lirası ise o zamana göre 1,5 İngiliz lirası demekti, bu durumda Rockefeller'ın geliri Hizran'ın yıllık gelirinin 2/3'ünden fazla değildir. Hizran devlet üzerindeki gücünü korumak ve hâkimiyetini devam ettirmek konusunda o derece hırslıydı ki, oğlu Hâdî'nin kendisine karşı gelmeye başladığını hissedince oğlunun hasta bulunmasından yararlanarak cariyeler aracılığıyla yüzünü örtülerle bastırtarak kendisini boğdurttu.[263] Hizran

259 İbnu'l-Esîr, II, 254.

260 *İ'lamu'n-nâs*, 45.

261 İbnu'l-Esîr, VI, 8.

262 Mesûdi, II, 188.

263 İbnu'l-Esîr, VI, 40.

öldüğü zaman Hârunürreşîd onun servetine el koyarak köylerini halka dağıtmıştır.[264]

Bununla birlikte Hizran ilim ve dirayet sahibi kadınlardan biriydi. Böyle bir kadının devletin yükselme devrinde bu kadar zengin olmasına şaşmamak gerek. Asıl şaşılacak şey Abbasi devletinin duraklama ve gerileme devrinde devlet hazinesi bomboş dururken halife annelerinin çok büyük servetler toplamalarıdır. Örneğin 13. Halife Mu'tezz'in (H. 252-255/M. 866-869) annesi Kabîha[265] bodrumlarda sakladığı iki milyon dinar nakit servetten başka fiyat biçilemeyecek birçok mücevher ve nadir eşyalar da bırakmıştı. Bu cümleden olarak bir mukük (bir tas dolusu) kıymetli zümrüt, yarım tas dolusu iri inci ve 1/3 tas dolusu kırmızı yakut bırakmıştı ki bunlara da iki milyon dinar kıymet biçilmişti. Ancak bu kadar büyük servete rağmen bu kadın kendi öz oğlunu 50.000 dinar için ölüme maruz bırakmıştı.[266]

Bundan daha garibi 9. Abbasi halifesi Vâsık'ın karısının servetidir. Karâtîs adındaki bu kadının yıllık geliri 10 milyon dinara ulaşıyordu.[267] Söz konusu kadın, Harun Hârunürreşîd'in annesi Hizran'ın yıllık gelirine yakın olan servetini kendi cariyelerine harcıyordu. 18. Halife Muktedir'in validesinin türbesinde 600.000 dinar bulmuşlardı. Halbuki o çağda oğlu Muktedir ve devlet hazinesi büyük sıkıntı içindeydi.[268] Gerek Irak'ta gerekse diğer İslâm şehirlerinde diğer halife annelerinin durumlarını bunlarla karşılaştırabiliriz. Bu kadınlar zaman zaman ordu kumandanlarıyla da işbirliği yaparak devletin kontrolünü ellerine geçiriyorlardı. Nitekim 12. Abbasi halifesi Müstaîn'in (H. 249) annesi kendi kafasına göre emirler görevlendirmişti. Onların devlet işlerinde ve Beytülmâl hazinesinde istediği gibi

264 *Seyru'l-Mulûk*, 85.

265 Siyahın kâfur şeklinde adlandırıldığı gibi, el-Mütevekkil güzelliğinden dolayı ona "Kabîha" (çirkin) lakabını takmıştı. Kabîha'nın ilginç mücadelesi ve faaliyetleri konusunda geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr,) *el-Kâmil*, (çev. A. Ağırakça) VII, 165-168. (ng.)

266 Taberî, III, 1719.

267 Taberî, III, 1720.

268 İbnu'l-Esîr, VII, 7.

hareket etmesine izin vermişti. Toplanan paraların büyük kısmı bunların hazinesine gidiyordu.[269] Bir devlette bu gibi durumlar oldukça zenginliğin ve gücün kadınlara, saray ağalarına ve komutanlara geçmesi garip değildir. Nasıl garip görülebilir ki? Müstain'in annesinin eşyaları arasında dokuması ve süslemesi 130.000.000 dinara (dirhem olsa gerek) mal olmuş bir kilim vardı. Kilimin üzerinde bazı hayvanlar, kuş ve kuş şekilleri çizilmişti. Bu hayvanlar ve kuşların gövdeleri altından, gözleri mücevherden yapılmıştı.[270] Kadınlarda bu derece zenginlik olur ve böyle bir kadın bir şairin ağzını inciyle doldurmuş, o şair de inciyi 20.000 dinara satmış dense şaşılır mı?[271] Aynı şekilde, Katrun, Neda vs. halife kadınlarının bağışladıkları hediyelerin değerini ve büyüklüğünü de abartılı sanmamalıdır.[272]

Gerek Abbasi halifelerinin gerek diğer halifelerin saraylarında bulunan hazinedar ustaların durumları da gerçekten incelemeye değer. Bu görevliler vezirle veya vezirin yerine geçen zat ile sarayların idaresine ve giderine bakardı.[273] Bu kadınların halife saraylarında ve devlet işlerinde büyük güçleri vardı. Hicrî 4. yüzyılen başlarında halife Muktedir'in Ümm-ü Musa adındaki hazinedar ustası böyle büyük bir güce sahipti.[274] Bu ustaların halife saraylarındaki savurganlıkları saraylarda pek çok cariyenin hademe vs.'nin bulunmasından ileri geliyordu.

Cariyeler ve Gulamlar

Daha önce belirttiğimiz gibi Mansur zamanında bir köle tambur çaldığı için Mansur'un emriyle tambur başında parçalattırıldığı gibi köle de saraydan kovulmuştu. Ancak Mansur'dan sonra 40 yıl geçmeden halife sarayları şarkı söylemek ve zevk-u sefa gösterileri için birer sahne haline gelmişlerdi.

269 İbnu'l-Esîr, VII, 47.
270 *Müstadraf*, I, 134.
271 İbn Hallikân, II, 199.
272 *Müstadraf*, II, 46.
273 İbnu'l-Esîr, VIII, 37.
274 İbnu'l-Esîr, VIII, 24.

Kaynakların aktardığına göre Hârunürreşîd'in sarayında çeng, ud, def, kanun, mizmar gibi müzik aletleri çalan, şarkı söyleyip dans etmekle görevli 300 cariye vardı. Ayrıca saraya bağlı nedimler, Şamlı hoş tavırlı Şeyh Ebu'l-Hasan[275] ve İbn Ebî Meryem el-Medeni[276] vs. gibi nüktegânlar ve komedyenler vardı. Bu cariyelerden her biri b. veya 10 bin dinardan[277] 100 bin dinara kadar çıkan büyük bir meblağla satın alınıyorlardı. Bu gibi cariyelerin elbise ve mücevherlerine harcanan paralar da çok fazlaydı. 3. Abbasi halifesi Mehdi 100 bin dinara bir yüzük satın almıştı.[278] Halifelerin köle ve gulamları da oldukça çoktu. Muktedir'in hizmetinde bulunan yalnız Rum ve Zenci harem ağalarının sayısı 11.000'e ulaşıyordu.[279] Bu sayıda bir hizmetliler grubu için ne kadar bina, döşeme vs. gerektiğini düşünmeye gerek yoktur. Halife Muizz'üd-Devle su ve hava değişikliği için Bağdat'ta yaptırdığı bir saraya 13 milyon dirhem[280] harcamış, Emin de yirmi milyon dirhem harcayarak Bağdat'ta köşkler yaptırmıştı. Söz konusu halife Dicle Nehri'nde gezinti yapmak üzere aslan, fil, karakuş, yılan, ve at şeklinde olmak üzere beş gemi inşa ettirmiş ve bunlar için büyük harcamalar yapmıştı. O devrin şairlerinden Ebu Nüvvaz, Emin'i övmek ve alkışlamak için yazdığı şiirlerinde bu gemileri isimleriyle belirtir.

O dönemin savurganlığına, zevk ve eğlenceye düşkünlüğüne örnek olarak aşağıdaki olayı aktaralım: Bir gün halife Emin, Mansur'un bina ettirdiği 'Huld' adındaki sarayda kendisi için konulan bir taht üzerinde süslü ve debdebeli, bir şekilde otururken: her tarafı altın ve gümüş takılar ve kıymetli mücevherlerle süslü yüz sanatkâr cariyenin (çalgıcı ve şarkıcı) onar onar huzuruna çıkıp, birer birer şarkı söylemelerini emretmişti. Onlar da bu emri yerine getirmişler ve bu görkemli gösteri-

275 Alam el- nas, 97.

276 Taberî, 743, c. 3.

277 *Tertibu'd-Düvel*, 126.

278 İbnu'l-Esîr, VI, 44 (Mehdi'nin yerine yanlışlıkla Hârunürreşîd yazılmıştır).

279 Fahrî, 234.

280 İbnu'l-Esîr, VIII, 211.

yi gerçekleştirmişlerdi.[281] Halifelerin bu tür zevk ve eğlence meclisleriyle ilgili detaylı bilgileri kitabımızın "İslâm Devletinde Sosyal Yapı ve Görünüş" bölümünde ele alacağız.

Kerem ve Seha (Cömertlik)

Bununla birlikte savurganlığın en büyük kısmı cömertlik gösterisi olarak saçılan para ve mallardan oluşuyordu. O kadar ki, bu tür bazı günlük harcamalar sanki ödenmesi gereken bir borç gibiydi. Hârunürreşîd, özel mallarından zekât dışında her gün bin dirhem sadaka verirdi.[282] Me'mun kendi çevresindekilere günde 6000 dirhem dağıtıyordu. Bununla birlikte bu paralar halifelerin hibe ve bağış olarak verdikleri meblağa göre büyük bir şey değildi. Mansur bir günde kendi ev halkına 10 milyon dirhem dağıtmıştır.[283] Me'mun bir günde yalnız üç kişiye 1500 dirhem vermiştir. Bunun dışında daha önce yazıldığı gibi, Şam'da bulunurken aldığı 30 milyon dirhemden 24 milyonunu ayağı üzengideyken (hemen oracıkta) maiyetine dağıtmıştır. Harunürreşîd'in oğlu Me'mun'a 100 milyon dirhem verilmesini vasiyet etmişti. Mu'tasım'ın halifelik döneminde sadaka olarak dağıttığı miktar 100 milyon dirheme ulaşmıştır.[284] Halife Muktedir'in maaşlar dışında yalnızca etrafa dağıttığı bahşişler 70 milyon dinara ulaşmıştı. Şairler vs.'den halifelere müracaat edenlere verilen ve bazen bir defada 100 bin dirheme ulaşan bağışlar ise bunun dışındadır. İbn Hallikân'ın anlattığına göre Sâlim adındaki şair halife Mehdi'yi övmek için bir kaside yazmış ve mükâfaat olarak 100 milyon dirhemden aşağı kabul etmeyeceğine dair yemin etmiş ve Mehdi de bu büyük parayı kendisine bağışlamıştı. Ancak bu rivayette çok açık bir abartı olduğu kesindir. Bununla beraber cömertliğin büyüklüğünü anlamak da mümkündür.[285] Çok defa şairlere

281 İbnu'l-Esîr, VI, 120.

282 Taberî, III, 740.

283 İbnu'l-Esîr, VI, 13.

284 Taberî, III, 1329.

285 İbn Hallikân, I, 198.

para dışında toprak, hatta köy de bağışlanırdı.[286]

Günümüzde insanlar bu derece cömertliği ekonomik kural ve gerçeklere aykırı bulduklarından uydurma ve hurafe kabül ederler. Ancak daha önce belirttiğimiz gibi, devlet hazinesinde her yıl büyük miktarda fazlalık ortaya çıktığı göz önüne alınırsa yukarıdaki cömertlik örneklerinin pek de mantık dışı olmadığı anlaşılır. Diğer yönden, o dönemdeki devlet gelirlerinin miktarı konusunda kuşku duymak, bütün tarihi bilgiler hakkında kuşku duymak demektir. Çünkü elimizdeki tüm tarihî kaynaklar bu konuda görüş birliği içerisindedirler. Bunun dışında ileriki bölümlerde göstereceğimiz gibi şairler ve diğer sanatkârların o dönemdeki toplum ve cemiyet üzerindeki ve hattâ bizzat hilâfet makamı üzerindeki etkilerini göz önüne alacak olursak o derece büyük hediye ve bağışların verildiğine inanmakta çok güçlük çekmeyiz. Çağımız zenginlerinden bazılarının, sahibine hiçbir yarar veya zararı olmayan bir resim veya antika için bile elli veya yüz bin lira vermekten kaçınmadıklarına şahit olabiliyoruz. Daha geçenlerde, Amerika'nın ünlü zenginlerinden Morgan'ın bazı müzelere hediye etmek için bir milyon liraya bazı resimler satın aldığını okuduk.

Bunun dışında doğruluğu kesin olan bazı olaylar da o dönemlerde benzerine rastlanmayan bir cömertliğin hüküm sürdüğünü gösteriyor. Şair Müemmil ile Mehdi arasında geçen bir olay şöyledir. Şair Mehdi veliahd bulunduğu sırada onunla olan hikâyesini şöyle anlatır: "Mehdi veliahdken Rey'de yanına vardım. Kendisinin methine dair yazdığım beyitlere karşılık bana 20.000 dirhem bağışladı. Babası Mansur durumu öğrenince Mehdi'yi azarlayan bir mektup yazdı. Bu mektupta oğluna 'Bu şair senin kapında bir yıl misafir kaldıktan sonra ona yalnız 4.000 dirhem vermeliydin. Bu yeterliydi' demiş. Daha sonra Mansur beni huzuruna çağırdı. 'Söyle bakalım, tecrübesiz bir çocuk buldun aldattın değil mi?' diye sordu. Ben ise 'Evet, şan ve şevketiniz artsın. Tecrübesiz, cömert bir çocuğa fakirliğimi arz ettim. O da aldandı. Aldanmak ise cömertlerin

286 Taberî, III, 1468.

şanındandır' dedim. Mansur söylediğim şiirleri dinlemek istedi. Ona okudum. 'Beyitlerin güzel ancak 20.000 dirhem etmez' dedi. Aldığım parayı ne yaptığımı sordu. 'Yanımdadır' dedim. Hacibine 'Bu adamı al, yanındaki paradan dört bin dirhemi kendisine ver, kalanı al' diye emir verdi. Hacip de emri yerine getirdi."[287] Bu hikâyeden şairlerin kıymetinin binlerce dirhemle ölçüldüğünü anlayabiliyoruz.

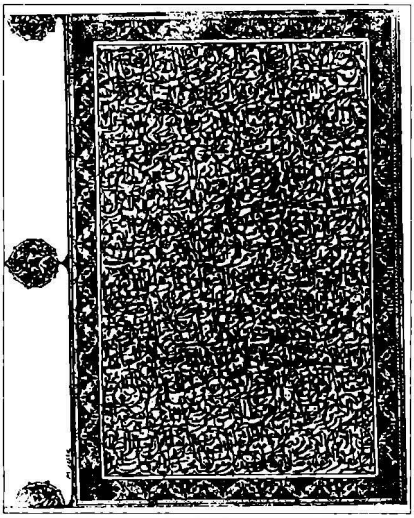
Halifelerin Savurganlığının Kaynağı: Kendi Hazineleri mi? Devletinki mi?

Bu konudaki araştırmalarımızda kesin bir bilgiye rastlayamadık. Konu hep sükut ile geçiştirilmiştir. Bu durum o paraların olsa olsa hazineden verildiğini düşündürüyor. Ancak halifeler bu harcamalardan dolayı sorgulanmazlardı. Çünkü Müslümanların inancına göre, halife Beytülmâl'in velisidir. Kendi görüşüne göre Müslümanlara faydalı gördüğü şeylere, yani kamu yararına istediği harcamayı yapabilir. Halife bir şaire bağış ve hediye vermeyi devlet için bir yarar görebilirdi.

Bununla beraber Abbasi halifelerinin dördüncüsü olan Hâdî zamanında Hazine-i Hâssa'dan (özel hazineden) söz edildiğini gördük. Halifeler dönemlerinde ortaya çıkan bazı olayların gelişmesinden anlaşılıyor ki, bir halife bir şaire atiyye ve ihsan emrederse, o bağışın hazineden ödenmesini arzu ederdi. Vezirler birçok kez bu şekilde yapılan savurganlıktan bıkarak halifeleri uyarmışlardı. Nitekim Hâdî'nin yaptığı ihsan meselesinde benzeri bir durum olmuştu. İsa b. De'b, Hicaz edipleri arasında nazımda, nesirde ve güzel söz söylemede seçkin bir kişi olduğundan Hâdî'nin huzurunda kendisinden önce hiçbir kimsenin nail olamadığı bir hüsnü teveccüh görmüştü. Hâdî bir gün kendisine bir seferde 30.000 dinar verilmesini emreder. Şair ertesi günü bu parayı almak için hazinedarını saray mabeyncisine gönderir. Hacip hazinedara "Bu emrin benimle ilgisi yoktur. Dîvân nazırı mühürdara mürâcaat ediniz" ceva-

287 Taberi, III, 406.

bını verir. Hazinedar dönüp durumu şaire bildirir. O da "Peki, dursun" der. Hâdî bir gün etrafa bakar bir durumda köşkünde otururken şair İsa'nın bir uşakla oradan geçtiğini görerek çağırır. Şair huzura varıca Hâdî kendisine hitaben "Hâlâ yıkanmış elbise giydiğini görüyorum. Halbuki şimdi kıştır. Yeni elbise giymen lazım" der. O da cevap olarak "Kulacım kısadır" cevabını verir. Hâdî "Bu nasıl olur? Durumunu düzeltmen için sana gerekli paranın verilmesini emretmedik mi?" der. Şair İsâ "İhsanınızı alamadım" cevabını verince, halife Hâdî, özel hazinesi nazırını yanına çağırarak "Şimdi hemen 30.000 dinar getir!" emrini verir. Paralar derhâl getirilip şaire verilir.[288] Bu hikâyeden anlaşılan, halife Hâdî, şaire bahşiş ve hediye olarak verilmesini emrettiği paranın önce genel hazineden ödenmesini istemiş, ancak oradan verilmeyince kendi özel hazinesinden bağışlamıştır.

Bir Kuranı Kerim'in son sayfası.

Hârunürreşîd tarafından veziri Yahya b. Halid b. Bermek'e verilen bir emir de bu konuda bir başka örnektir. Hârunürreşîd, bir cariyenin bedeli olan 100.000 dinarın verilmesini vezire emretmişti. Vezir parayı çok görerek ödemede gecikir. Halife buna gücenir. Bunun üzerine Yahya devlete hiçbir yararı olmayan bu çeşit harcamalar için hazinenin uygun olmadığını göstermek için 100.000 dinarın dirhem olarak karşılığı 1 milyon 500 bin dirhemi gümüş para olarak sayıp Hârunürreşîd'in abdest aldığında geçip oturduğu sofaya koydurur. Hârunürreşîd

288 İbnu'l-Esîr, VI, 43.

bu parayı görünce çok olduğuna karar verir. Paranın cariyenin bedeli olduğunu söylediklerinde savurganlığın büyüklüğünü anlar. Ancak kendisine karşı gelinmesinin bir cüret olduğunu ve bununla savurganlığına bir sınır çizilmek istenildiğini anlayarak gücenir. Kaynaklara göre bu olay Hârunürreşîd'in Bermekîleri görevden uzaklaştırmasının sebeplerinden biri olmuştur. Abbasi halifelerinin dokuzuncusu olan Vâsık ile veziri İbn el-Ziyad arasında da bir cariyenin fiyatını ödemekle ilgili bir olay geçmişti. İbn el-Ziyad cariyenin fiyatını ödemede ağır davranınca, Vâsık ceza olmak üzere kendisine iki kat para ödetmiştir.

Hârunürreşîd tarafından Bağdat'a çağrılan büyük alimlerden Süfyan-ı Sevri'ye yazılan davet mektubuna cevaben, Süfyan'ın; Ebu Zer'in Muaviye'ye karşı kullandığı sert üslûba benzer bir dille Hârunürreşîd'e yazdığı cevap mektubunun içeriğinden Hârunürreşîd'in atiyye ve ihsanları Beytülmâl'den ödettirdiği anlaşılıyor. Hârunürreşîd, Kûfe'de bulunan Süfyan-ı Sevri'ye bir mektup göndermiş ve Bağdat'a davet etmişti. Hârunürreşîd mektubunda herkesin kendisinin huzuruna koştuğunu ve kendisinin ihsan ve hediyelerle onları taltif ettiğini belirtmişti. Süfyan bu mektuba çok sert bir cevap yazmıştı. Şöyle ki: "Seninle her türlü ilişkiyi kestiğimi, sana karşı artık hiçbir saygı duymadığımı, Müslümanların hazinelerine hücum ederek, onların mallarını gereksiz yerlere kanun ve kural dışı harcadığına dair mektubunda bizzat yaptığın ikrar ve itirafın üzerine, beni şahit kabul ettiğini sana anlatmak için bu cevabı yazıyorum. Benden uzak olduğun hâlde şu yaptıklarınla yetinmiyorsun da yaptığın işlere beni de şahit etmek için bana mektup yazıyorsun. Gerek ben gerek mektubun okunurken hazır olan dostlarım senin üzerine şahit olduk. Yarın mutlak Âdil olan Cenab-ı Hakk'ın huzurunda bu şahadette bulunacağım. Ya Hârun! Müslümanların hazinesine, rızaları olmaksızın hücum ve tecavüzde bulunmuşsun. Acaba şu yaptığın şeyleri yeryüzünde bulunan müellefe (kalpleri İslâm'a ısındırılanlar) ile o yolda gayret sarf edenler ve fî sebîlillah (Allah yolunda) savaşanlar ve yolcular mı onayladı veya Kuran hafızları ve ehl-i ilim veya

yetimlerle dul kadınlar mı? Veya halk mı?..."[289] Bu ve benzeri olaylar halifelerin Beytülmâl hazinesiyle hediye ve ihsanlarda ve savurganlıklarda bulunduklarını, bu nedenle uyarıldıklarını gösteren örneklerdir.

2. Devletin Masraf Kalemlerinin Çoğalması

Peygamber devrinde İslâm devletinde emir, vezir, kadı, komutanlık Hz. Peygamber'in şahsında toplanmışken daha sonra Râşid Halifeler zamanında devlet memuriyetlerinin altı çeşit makama ulaştığını, Emevîler ve Abbâsîler devirlerinde ülkenin gelişmesi ve genişlemesiyle hükûmet memurlarının da o ölçüde çoğaldığını daha önce belirtmiştik. Zamanla devlet gelirleri arttıkça, halifelerin ve büyük devlet adamlarının hükûmetin rahat ve refahına doğru meyilleri attıkça hükûmet işleri de çoğalmaktaydı. Bu yüzden her gelen halife döneminde yeni memuriyet kadroları açılıyordu. 16. Halife Mu'tazıd devrine (H. 279/M. 892) ait olan, daha önce bahsettiğimiz masraf cetvelinde saray halkından hassa gulamları, köleler, mutfak eminleri, musâhibler, üzengi ağaları gibi maaş ve tayinat alan birtakım memurlar görülüyor. Bunlar, Abbâsîlerin ilk dönemlerinde yoktu. Hekimler, müftüler, nedimler vs. gibi özel maiyet memurlarının artışını da buna göre hesaplamak gerekir. Aslında bu artış, savurganlık ve refah, devletlerin kalkınıp gelişmesinin doğal bir sonucu kabül edilmelidir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, devletin bazı giderleri önceleri Beytülmâl hazinesinin dışından karşılanırken bilinemeyen bazı sebeplerden dolayı bu paralar Beytülmâl hazinesinden ödenmeye başladı. Ancak bu konuda güvenilir bilgiler elimizde yoktur. Yine de eldeki bilgilerden bazı sonuçlar çıkarabiliyoruz. Örneğin; Mu'tezit zamanına ait gider cetveliyle, vezir Ali b. İsa'nın H. 306/M. 918 zamanına ait gider cetveli arasında farklar görüyoruz. Ali b. İsa zamanına ait Harameyn giderleri, kadılar, ihtisab eminleri ve berîd reislerinin maaşları ve

289 Demiri, II, 188.

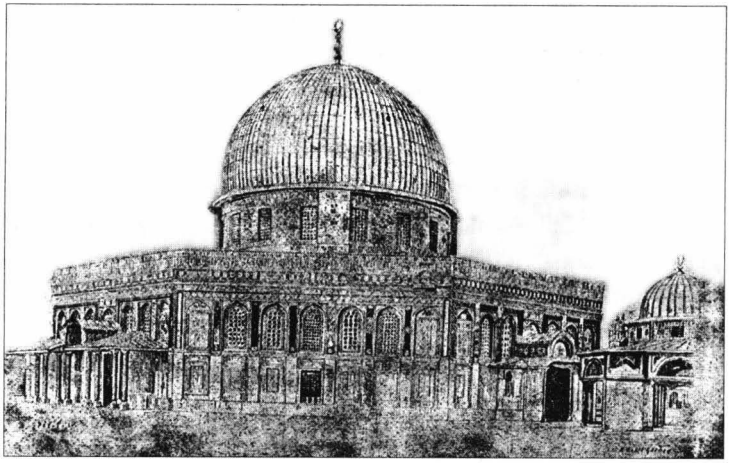
serhatler gideri adıyla belirtilen giderlerin benzerleri Mu'tezit zamanına ait listede görülmüyor. Çünkü daha önce belirttiğimiz gibi bu memurlar maaşlarını topladıkları gelirlerden doğrudan doğruya alırlardı. Devletin gücünün zayıfladığı ve halifelerin otoritelerinin oldukça sınırlı olduğu son dönemlerde, halifeler valilere söz geçiremez duruma düşmüşlerdi. Bu durumda doğal olarak, devlet memurların maaşlarını Beytülmâl'den ödemeye mecbur oldular.

Daha önce belirttiğimiz üzere sınırlardan alınan gelirler bölge memurlarının maaşlarına ve diğer giderlerine sarf edilir ve Beytülmâl'e bir şey gönderilmezdi. Bununla birlikte Abbâsîlerin ilk yıllarında yapılan akınlarla serhatlerde ganimet hasılatından pek çok gelir elde edilmekteydi.[290] Daha sonra devlet zayıflama ve gerileme dönemine girince, akınlar azalıp ganimetler kesilince, devlet hazinesi serhad giderlerini de karşılamak zorunda kaldı. Bu giderler zamanla iyice artmış ve halife Muktedir zamanında 500.000 dinara ulaşmıştır. Oysa ilk dönemlerde bu gider yalnızca 100 bin dinardı.[291] Asker giderlerinde ortaya çıkan artışlar da bu sonuçlarla kıyaslanabilir.

3. Maaşların Artması

Daha önce var olmayan yeni memuriyetlerin kurulmasıyla birlikte giderlerin çoğalmasının yanında bir de maaşların artırılması yoluna gidildi. Devlet gelirleri arttıkça memurların maaş ve tayinatlarının da yükselmesi gayet doğaldır. Ancak, devlet binasının temelleri sarsılmaya başlamışsa, gelirler azaldığı hâlde maaşlar eskisi gibi büyük miktarlarda kalmaya devam ediyorsa, kısa süre sonra hazine bu maaş ve masrafları ödemekten aciz kalacaktır. Bu olumsuz durumla karşılaşan hükûmet ağır vergiler koymanın yanında, bu vergileri tahsil edebilmek için de zor ve şiddet kullanmaya mecbur kalacaktır. Böyle bir durumun sonunda perişan duruma düşen halk çalışamaz hâle gelir. Ülke eskisine göre fakirleşir.

290 İbnu'l-Esîr, VI, 27.
291 Kudâme, 253.

Kudüs Ömer Cami'nin dış görünüşü.

Müslümanlar esas olarak, Hz. Peygamber ve Hz. Ebubekir zamanlarında ele geçen ganimet mallarıyla geçinirdi. Herkesin payı ganimetin durumuna göre az veya çoktu. Daha sonra Hz. Ömer devrinde dîvan teşkilatı (idare meclisi) kurulunca her Müslüman için yıllık belli bir maaş tesbit edilmişti. Hz. Ömer bu maaşları görülen işe göre değil, Hz. Peygamber'e olan yakınlık derecelerine ve İslâm'ı kabullerindeki kıdeme göre takdir ve tayin etmişti. Daha sonra devlet işleri çoğalıp çeşitli bölümlere ayrılınca, memurlara yaptıkları görev ve makamlarına göre maaşlar verilmesi zorunlu hâle geldi. Abbâsîler devrinde vezaret makamı kurulunca, diğer makam ve mansıb sahipleri gibi vezire de ayrı bir maaş tahsis olunmuştur. Bu maaşlar devletten devlete farklı miktarlarda olabiliyordu. Şimdi belli başlı mansıb ve görevler için tayin edilmiş maaşların miktarı üzerinde duralım:

Vali Maaşları

Vali maaşı olarak Hz. Ömer zamanında ayda 600 dirhem ayrıldığı hâlde[292] sonraları bu maaş valilere ve vilayetlere göre

292 *Sirâc el-Mülûk*, 277.

değişmiştir. Örneğin Hz. Ömer o tarihlerde Şam valisi bulunan Muaviye'ye yıllık 1000 dinar tahsis etmişti.[293] Hâkimiyet Emevîlere geçince valiler adeta bir anarşi ortamına düştüler. Bazı valiler Emevîlere arka çıkıp destek verdiklerinden vilayetleri "geçim yeri ve arpalık" olarak kullandıkları gibi, valilerin diğer bir kısmı da Şiiler ile savaşmak için paranın gerektiğinden bahsederek, bulundukları vilayetlerde istedikleri gibi hareket, gelirlerde de istedikleri gibi tasarruf ederlerdi. Bununla birlikte bu izin yalnız Irakeyn (Arap ve Acem Irakları), Mısır, Horasan valileri gibi büyük vilayetlerin valileri için geçerliydi. Emevîler zamanında Irak valisi bulunan Yezid b. Amr'ın maaşı yıllık 600.000 dirheme ulaşıyordu.[294]

Söz konusu valilerin maiyetlerinde bazı küçük valiler (mutasarrıflar) bulunuyordu ki, Irak'ta Haccac ve Mısır'da Amr b. el-Âs'ın yaptıkları gibi valiler bu maiyet memurlarını gereken yerlere tayin ederlerdi. Bu küçük valilerin maaşları ayda 300 dirhemi geçmezdi.[295] Maaşlar Me'mun'un devrine kadar bu miktarda devam etmiştir. Zamanında gelirlerin artması ve Horasanlılardan Me'mun'a destek olanların memnun edilmesi düşüncesiyle vezir Zü'l-riyaseteyn Fazl b. Sehl tarafından yükseltilen maaşlarla birlikte o küçük vali ve memurların maaşları da artırılmıştır. Bununla birlikte maaş miktarları vilayetlere göre farklı farklı ayarlanıyordu. Vilayetin büyüklüğüne göre maaş da artıyor veya azalıyordu. Çeşitli vilayetlere veya bir vilayete atanmışsa memuriyet alanının genişlik ve önemi, halifenin kendi hakkındaki tevecchühü göz önüne alınarak ona göre maaş takdir edilirdi. Me'mun şark vilayetini Fazl b. Sehl'e yıllık 3 milyon dirhem maaşla tevcih ettiği sırada harbesi iki bölümlü bir mızrak üzerine bir bayrak bağlayarak kendisine teslim etmiş ve "riyâset-i seyf ve kalem" anlamına gelen "Zü'l-riyâseteyn" (iki reislik sahibi) elkabını da tevcih etmişti.[296] Bunun dışında Fazl'ın kılıcının bir tarafına gümüş ile "riyâsetü'l-harb" diğer tarafına "riyâsetü't-ted-

293 Makrîzî, I, 95.

294 İbn Haldun, III, 96.

295 Taberî, III, 434.

296 İbnu'l-Esîr, VI, 103.

bîr" kelimelerini nakşettirmişti.[297] Bu şark vilayeti; boyuna olarak Hemedan Dağı'ndan Tibet'e, enine olarak da Fars Denizi'nden (Basra Körfezi) Bahr-i Deylem (Bahr-i Kazvin) ve Cürcan'a kadar uzanyordu. Me'mun'un bu olağanüstü tevcihâtı, Fazl'ın Emin'e karşı kendisine verdiği olağanüstü desteği ödüllendirmek istemesindendi. Tabii diğer valiler (özellikle Fazl'ın görevli olduğu bu büyük bölgede onun emri altında bulunanlar) aynı derecede ödüllendirilmezlerdi. Bununla birlikte bu memurların görev yerleri ve görevleri çeşitliydi. İbn Havkal, küçük valilerin (mutasarrıfların) Horasan'da ve Mâveraünnehir'de hüküm süren Samanilerin altıncı hükümdârı Mansur b. Nuh (H. 350-365/M. 961-976) zamanındaki maaşlarının 300 ile 1000 dirhem arasında bulunduğunu söylüyor.[298]

Her durumda doğrudan doğruya halifeye bağlı olan Fazl b. Sehl'in maaşı çok yüksek miktardaydı. Hicrî 4. asır başlarında Mısır'da vali bulunan Hasan b. Ali'nin maaşı ayda 3 bin dinar veya 60 bin dirhemdi. Diğer maaşlar bunlara göre kıyaslanıp hesaplanabilir.

Bahsedilen maaşları bugünkü maaşlarla karşılaştıracak olursak şaşırtıcı rakamlar karşımıza çıkar. Osmanlı Devleti'nde II. Abdülhamid devrinde vilayetler üç sınıfa ayrılıyordu. Birinci sınıf valinin aylık maaşı 250, ikincininki 200, üçüncününkü de 150 lira kadardı. İngiltere'nin Hindistan genel valisinin aylık maaşı 20.833 rupiya,[299] yani yaklaşık 500.000 franktır. Bu yüzyılda bir valinin en büyük maaşı da budur. Bununla birlikte bu maaş adı geçen Mısır valisi Hasan b. Ali'nin maaşından daha azdır. Abbâsîler devrinde valilerin ticaret vs.'den kazandıkları paralar ise bu maaşın dışındadır.

Dîvan Kâtiblerinin Maaşları

Me'mun'un zamanına kadar kâtiblerin (mektupçular veya tahrirat müdürleri) maaşları küçük valilerin maaşları gibi ayda

297 Taberi, III, 841.

298 İbn Havkal, 342.

299 Whitaker, *Almanack*, 466.

300 dirhemden fazla değildi. Daha önce görüldüğü üzere Me'mun'un veziri Fazl b. Sehl bu maaşları artırmıştı. Ancak bunların kesin miktarını bilemiyoruz. Bu zamların, emsaliyle kıyaslanırsa, yüksek olması gerekir. Maaş dışında bu kâtiblere günlük erzak tayinatı da yapılırdı. Makrîzî, gerek bu kâtiblerden her birinin gerek aile bireylerinin Mısır'da Fatimiler zamanında günde sebze, baharat, tatlılar meyveler, kokular vs. yiyeceklerden; döşeme ve giysilerden aldıkları tayinatı belirten detaylı bilgiler vermektedir.[300]

Vezir Maaşları

Vezirlik Abbâsîlerin kurduğu makamlardan biridir. Bu konuda ilk şöhret bulan vezir ailesi Bermekî ailesidir. Bunların maaşlarının miktarını gösterir bir bilgiye ulaşamadık. Bununla birlikte anlaşılan o ki, Bermekîlerin aldığı maaş oldukça büyük oranlardaydı. Bermekîler devlet işlerinde istedikleri gibi hareket edebiliyorlardı. 16. halife Mu'tezid zamanına ait olan ve daha önce üzerinde durduğumuz harcamalar listesinde söz konusu halife devrinde vezirin günlük maaşının 33,5 veya aylık maaşının 1000 dinar olduğunu görüyoruz. Altın ve gümüşün bugünkü değerine göre bu miktarın 1500 İngiliz lirasından fazla tuttuğu anlaşılır. Günümüzde hiçbir vezirin bu kadar maaş alması mümkün değildir. II. Abdülhamid devrinde Osmanlı'da bir nazırın (yani bakanın) maaşı ayda 300 liraydı. Yalnız sadrazam 1000 lira maaş alırdı. Mısır'da bir nazırın maaşı 250 İngiliz lirasıdır. İngiltere'nin en büyük bakanlarının maaşı ise yıllık 2000 liradan ibarettir.

Bununla birlikte İslâm devletlerinde vezirlerin maaşları devirden devre ve ülkeden ülkeye değişmiştir. Endülüs'te 3. Abdurrahman zamanında vezir yılda 80.000 dinar maaş ve hediye alırdı.[301] Hicrî 6. yüzyıl ortalarında 31. Abbasi halifelerisi Muktedi'nin veziri Yahya b. Übeyre'nin yıllık maaşı 100.000 dinar kadardı. Vezirlere verilen maaşlardan başka oğullarına,

300 Makrîzî, I, 399.
301 *Neşhu't-tîb*, I, 168.

erkek kardeşlerine ve hizmetinde bulunanlara ayrıca maaşlar verilir ve gerek vezir gerekse emrindeki görevlilere özellikle Mısır'da, birçok erzak ve arpalık tahsis olunurdu. Mısır'da Fâtımî vezirinin maaşı ayda 5.000 dinar ve oğullarıyla biraderlerinden her birinin aylık maaşı 200-300 dinar, yakınlarının ve hizmetinde bulunanların sayılarına göre her birinin maaşı ise 300-500 dinar kadardı. Bu maaşlar vezir ve yakınlarına verilen mukataalar,[302] erzak vs. tayinatından hariçtir. Fâtımîlerde Aziz Billah zamanında vezir bulunan İbn Ammar ve ailesi halkına verilen et ve baharat tayinatı ayda 500 dinar tutuyordu. Bir dinar kıymetinde bir sepet meyve, bir dinar kıymetinde on ratl mum, yarım yük hurma da verilirdi.[303]

Kadı Maaşları

Râşid Halifeler devrinde kadının maaşı, ayda 100 dirhem ile ev ihtiyaçlarını karşılayacak miktarda buğdaydan ibaretti. Bu maaş Emevîler döneminde diğer maaşlar gibi yükseltilmiş ve H. 88 yılında Mısır kadısının yıllık maaşı 1000 dinara[304] yani Râşid Halifeler zamanındaki miktarının on katına çıkarılmıştır. Abbâsîlerin hilâfeti döneminde maaşlar indirildiğinden Halife Mansur zamanında Mısır kadısının aylık maaşı 30 dinara indirilmiştir. Mansur'dan sonra gelen halifeler zamanında maaşlar tekrar artırılarak Me'mun devrinde (H. 213/M. 828) Mısır kadısının maaşı ayda 4000 dirheme, yani yaklaşık 270 dinara çıkarılmıştır. Tulunoğulları döneminde ise Mısır kadısının maaşı tekrar yıllık 1000 dinara indirilmiştir.[305]

Bağdat'a gelince Abbâsîlerin ilk dönemlerinde kadılara ne kadar maaş verildiğine dair bilgi bulamadık. Ancak Abbasi halifelerinin onaltıncısı Mu'tazıd zamanına ait olan gider cetvelinde kadının günlük maaşı, emri altındaki fakihlerden 10 kişiye ve kadı vekiline verilen ücretler de dahil olduğu hâlde

302 Makrîzî, I, 401.

303 Makrîzî, II, 3.

304 *Sirac el-Muluk*, 277; Süyûti, II, 115.

305 Suyuti, II, 119.

yaklaşık 16,5 dinar veya ayda 500 dinar olduğu gösteriliyor. Söz konusu fakihlere ve vekile ne kadar ücret verilirse verilsin yine bu maaş günümüzde kadılara verilen maaştan fazladır. Osmanlı devletinde istibdat devrinde İstanbul'da bulunan şeyhülislâmın maaşı 500 Osmanlı lirası idi. O günkü paranın değeri ile bugünkü kıyaslanırsa aradaki fazlalık rahatlıkla anlaşılır.

Halife ve Akrabalarının Maaşları

Vezir ve kâtiblerin akraba ve yakınlarına maaşlar tahsis eden halifelerin kendileri, oğulları, akraba ve yakınları için de maaşlar tahsis olunmasını uygun ve layık bulacakları kuşkusuzdur. Zaten Beytülmâl hazinesi halifelerin elinde bulunuyordu. Bununla beraber halifelerin kendi aile bireylerine verilmesini emrettikleri köy, çiftlikler ve paradan başka bu konuda açık ve kesin bir bilgiye rast gelemedik. Bu ödemeler ve tahsisat çoğunlukla bir halifenin cülusu sırasında akrabasından rakipleri olursa onların onayını alabilmek için verilirdi. Nitekim Abbasi halifesi Mansur oğlu Mehdi için -kendisi ve oğulları için- veliahdı biraderi İsa b. Musa'dan 11.000.000 dirheme satın almıştı.[306] Böylece Mansur kendi amcalarına hizmet etmek, kendisine yardım ve desteklerini sağlamak için onların her birine Beytülmâl hazinesinden bir milyon dirhem verilmesini emretmişti.[307] İslâm tarihinde bunu ilk yapan zat Mansur'du. Bir de durumdan anlaşıldığına göre, söz konusu paralar her yıl söz konusu akrabalara tekrar ödeniyordu. Mansur'un oğlu Mehdi öldüğünde aile bireylerinden her birine yıllık 6.000 dirhem maaş bağlatmıştı.[308] Anlaşılan o ki, daha sonra hilâfet ailesinin bireylerine bu miktarda maaş ödenmesine devam edilmiştir. Hesaba, halife oğullarına -öncelikli olarak veliahdlara- verilen büyük bağışlar dahil değildir. Dördüncü Abbasi halifesi Hadi H. 170 yılında oğlu Hârunürreşîd'i veliahdlıktan almayı dü-

306 İbnu'l-Esîr, V, 275.

307 Taberî, 420.

308 *Seyru'l-Mulûk*, 65.

şündüğü zaman Hârunürreşîd'e 1.000.000 dinar ile haracın yarısının verilmesini emretmişti.

Hârunürreşîd'in halifeliği zamanında akraba ve yakınlarının maaşlarını artırdığı anlaşılıyor. Bu şekilde tüm maaşlar artırıldığı zaman hilâfet hânedânı bireylerinin maaşlarının da yükseltilmiş olması gerekir. O vakte kadar hilâfet ailesi bireylerinin sayısı çoğalmış Me'mun'un zamanında otuz üç bin kişiye ulaşmıştı. Müstakim H. 248 yılında hilâfete geçince Mütevekkil'in oğulları olup Muntasır tarafından veliahdlıktan hâl edilmiş bulunan Mu'tezz ve Müeyyet'ten bütün mallarını satın almış ve bunu belgelemiş; Mu'tezz'e yılda 20.000 ve Müeyyed'e yılda 5.000 dinar gelir getiren akarlar bıraktıktan sonra ikisini de hapsetmiştir.[309]

Ne zaman ki H. 4. yüzyıl başlarında Abbasi devleti Emir'ülümera İbn Râik'in kontrolü ve yönetimi altına düşünce halifelerin Beytülmâl üzerindeki yetkileri bu devlet adamlarının eline geçti. Bu şekilde Beytülmâl hazinesinden el çektirilen ilk halife H. 329/M. 940 da ölen Razibillah'tı. Bu tarihten sonra başkomutanlar vs. devlet adamları Beytülmâl hazinesini ve bütün devlet mallarını ele geçirerek istedikleri gibi hareket ettiklerinden ellerinde para ve güç kalmayan halifeler maaşa muhtaç olmuşlar ve bu nedenle kendilerine küçük bir maaş bağlanmıştır.[310]

Anlaşılıyor ki bu zamandan daha önce halifelerin ganimetlerden şer'an kendilerine tahsis olunan payın dışında başka maaşları yoktu. Yalnız Hz. Ebubekir öyle değildi. Gerek kendisinin ve gerek ailesinin zorunlu giderlerine karşılık kendisine altı bin dirhem maaş bağlanmıştı.[311] Ebubekir'den sonra adı geçen İbn Râik zamanına kadar halifelere ait özel bir maaş olduğunu hiçbir kaynakta göremedik. Buveyhîlerden Muiz el-Devle H. 334'te Bağdat'ı ele geçirdiği sırada halife Müstekfi'ye giderleri için günde 5000 dirhem maaş bağladı. Ancak bu maaş nadiren ödeniyordu.[312] Bu tarihden sonra, ilgili bölümde

309 Taberî, III, 1507.

310 Fahri, 254.

311 İbnu'l-Esîr, VIII, 176.

312 Makrîzî, I, 95.

göstereceğimiz üzere, halifelerin fakirlik devri başlar. Hükümdarlar ve aile bireylerine maaş bağlamak günümüz devletlerinde de geçerli bir gelenektir. Uygar devletlerde bu maaşlar çoğunlukla devletin bütçesinde kayıtlıdır. İngiltere'de kraliyet ailesinin milâdî 1902'ye ait yıllık maaşları aşağıda gösterilmiştir.

İngiltere kraliyet ailesinin (M. 1902) yılına ait maaş tablosu (İngiliz lirası olarak)

Kral Edward'ın maaşı	110.000
Saray görevlilerinin maaşı	125.800
Saray giderleri	193.000
Diğer giderler ve sadakalar	41.200
Kralın toplam tahsisatı	470.000
Kraliyet ailesinin diğer bireylerinin maaşları	160.000
Toplam	630.000

Mısır Hidiv ailesinin (M. 1902) yılına ait maaş tablosu (Mısır lirası)

Hidiv'in maaşı	100.000
Hidiv ailesi bireylerinin maaşı	97.927
Hidiv'in maiyetinin giderleri	57.434
Toplam	255.361

Osmanlı Devleti'nde tahttan indirilen Sultan Abdülhamid'in özel giderleri de dahil olmak üzere maaşı aylık 75.000 veya yıllık 900.000 Osmanlı lirasıydı.

Halifelerin Emrinde Bulunan Memur ve Hizmetlilerin Maaşları

Halifelerin maiyetinden maksat hekimler, mâbeynciler, özel muhafızlar gibi görevleri devletle değil de doğrudan doğruya halifeyle ilgili görevlilerdir. Bunların aylıkları hallifenin özel hazinesinden ödenirdi. Bununla birlikte bunlara bazen maliye hazinesinden de maaşlar da bağlanırdı. Bu maaşlar Hârunürreşîd zamanında hassa hekimbaşısı bulunan Cibril bin Bahtişu'ya ödenilen maaşa bakılarak büyük miktarlarda olduğu anlaşılıyor. Söz konusu hekime bazıları Hârunürreşîd'in özel hazinesinden, diğerleri de Beytülmâl hazinesinden nakit olarak

maaşlar ödeniyordu. Hekim Cibril'in kendi özel kâtibinin el yazısıyla yazılmış maaşları aşağıda gösterilmiştir.[313]

Halife Hârunürreşîd'in hekimbaşısı Cibril b. Bahtişu'un yıllık maaşı	
1- Maliye hazinesinden - dirhem olarak:	
Nakdi maaş	120.000
Misafirlerine yemek parası	60.000
Toplam	180.000
2- Halifenin hazinesinden (hazine-i hassa) - dirhem olarak:	
Nakdî maaş	50.000
Elbise parası	50.000
Hıristiyanların perhiz yortusu (Pâques) gününde hediye	50.000
Şeânin yortusunda (Dimanche des Rameaux) hediye edilen kumaş ücreti	10.000
Ramazan bayramında (îd-i fıtr) nakden hediye	50.000
Ramazan bayramında elbise ve kumaş olarak hediye	10.000
Hârunürreşîd'den yılda iki kere kan almak için	100.000
Hârunürreşîd'e yılda iki kez içirilen ilaç için	100.000
Toplam	420.000
3- Hârunürreşîd'in yakınlarından nakit, elbise ve ıtriyat (koku, parfüm vs.) olarak:	
İsa b. Cafer'den (Hârunürreşîd'in amcası oğlu)	50.000
Zübeyde ümmü Cafer'den (Hârunürreşîd'in karısı)	50.000
Abbâse'den (Hârunürreşîd'in kızkardeşi)	50.000
İbrahim b. Osman'dan	30.000
Fazl b. Rebi'den	50.000
Fâtıma Ümm-ü Muhammed'den	70.000
Elbise, ıtriyat ve binek hayvanları	100.000
Toplam	400.000
4- Bermekî Ailesinden aldıkları:	
Yahya b. Halid'den	600.000
Cafer b. Yahya'dan (Vezir)	1 200.000
Fazl b. Yahya'dan	600.000
Toplam	2 400.000
5- Çiftliklerinden gelen gelirler:	800.000
6- Mukataasının hasılat fazlası:	700.000
Genel toplam	4.900.000 Dirhem

313 *Tabakat el-etıbba*, I, 146.

Yukarıdaki listeden anlaşıldığı gibi Halife Hârunürreşîd'in hekimbaşısı Cibril'in yıllık geliri 4.900.000 dirhemdi. Cibril, 23 yıl Hârunürreşîd'in hizmetinde bulundu. Dolayısıyla bu kadar uzun süre zarfında Abbasi hazinesinden 112.700.000 dirhem para almış demektir. Bu paradan Bermekîlerin nikbed ve felaketi sebebiyle son on yıl içinde kesilen maaşlarının toplamı olan 24.000.000 dirhem çıkarılırsa 88.700.000 lira kalır. Şimdi bu paranın nerelere gittiğini görmek için aşağıdaki tabloya bakalım.

Hekimbaşı Cibril'in giderleri (Dirhem olarak)

Kendisi ve ailesi halkı için yıllık 1.300.000'den 23 yıllık gider	27 600.000
Ev bahçe dinlenme yerleri ve binek hayvanları köle vs. ücretleri	70.000.000
Âlet ve edevat paraları ve sanatkâr ücretleri vs.	8.000 .000
Kendi yakınlarına ve satın aldığı köy ve çiftliklere giden paralar	12.000.000
Mücevherat ve müddefirat değeri	5.000.000
İyilik, ihsan ve hediye bağış yolunda harcanan para	3.000.000
Emanet sahiplerinin inkâr ettikleri miktar	3.000.000
Toplam	128.600.000

O çağda halifenin maiyetinde bulunan müstahdem ve diğer hassa memurların maaşlarını da bununla karşılaştırmak gerekir. Zira Hârunürreşîd'in hassa muhafızlar ağasının (sahib'ülhars) maaşı yıllık 300.000 ve asesbaşı ağasının yani zabıta nazırının (sahibü'ş-şürta) maaşı yıllık 500.000, mabeynci ve teşrifatçısının (hacibinin) maaşı yıllık 1.000.000 dirhemdi.[314]

Asker Maaşları

İslâm'ın ilk yıllarında bütün Müslümanların nasıl asker olduklarını, Hz. Ömer tarafından bunlara -Cenab-ı Peygambere yakınlık dereceleri ve İslâmiyet'i kabuldeki kıdemlerine göre ne kadar maaş bağlandığını, bu maaşların Emevîler devletinin ilk yıllarında artırılıp devletin son zamanlarına doğru azaltıldığını, onları takiben Abbâsîlerin ilk devirlerinde maaşların tek-

314 *Tabakatü'l-etıbba*, I, 132.

rar nasıl yükseltilip daha sonra Me'mun zamanında piyade askeri maaşının -savaş ve harbe giderse verilmesi doğal olan ganimet listesi hariç- 240 dirheme varıncaya kadar nasıl azaldığını daha önce yazdığımız asker bölümünde belirtmiştik. Bununla birlikte eldeki bilgilerden anlaşılıyor ki, Abbâsîlerin başlangıcında ganimet hissesi askere verilmiyordu. İşte bu yüzden asker H. 198 yılında Halife Emin'e başvurarak; savaşa giden askere ganimet mallarından pay verilmesini istemişler, Halife Emin de taleplerini uygun görerek her birine 6 dinar verdirmişti.[315]

Hârunürreşîd'in oğulları Emin ile Me'mun arasında hilâfet mücadeleleri başladığında her ikisi de maiyetinde bulunan askeri maaş ve hediyelerle savaşa teşvik ediyordu. Sonunda Tahir b. Hüseyin'in kumandası altında bulunan Me'mun'un ordusu hicrî 195 yılında Ali b. İsâ'nın kumandası altındaki Emin'in ordusunu yenince Me'mun askerlerinin maaşını artırarak her askerin aylığını 80 dirheme, yani 1. Abbasi halifesi Saffah zamanındaki miktara yükseltmiştir.[316] Daha sonra bu savaşlar sona erince askerin yıllık maaşı tekrar 240 dirheme indirilmiştir.

Ünlü Türk Komutanı Afşin ve Bâbek Fitnesinin Sona Ermesi

Me'mun'dan sonra (H. 218/M. 833) yılında halife olan Mu'tasım Türklerden, Ferganalılardan, Megaribe'den maiyeti adamı alarak özel birlikler kurdurmuştu. Gerek bu nedenden gerekse daha önce gösterdiğimiz diğer sebeplerden dolayı halifelerin yönetimdeki güçleri azalmıştı. Böylece hemen her problemin çözümü için askere müracaat edilir olmuştur. Bâbek Hurremî'nin* Ermeni'ye ve Azerbaycan'da güç kazanıp

315 Taberi, III, 972.

316 Taberi, III, 830.

(*) Bâbek: Me'mun zamanında ortaya çıkmış bir zındıktır (kâfir, dinsiz) ki öldürmeyi, zinayı vs. haramları helal sayarak yeni bir mezhep kurmuştu. Kendisine itâat edenler Babakiyye adıyla anılıyorlardı. Bâbek, Bez kasabasını kendisine merkez yapmış, 20 yıl kadar direnmiş, çevreye sarkıntılık ederek birçok ganimet ve esir toplamıştı. Nihayet Mu'tasım'ın hilâfeti döneminde (H. 223/M. 837) Afşin adındaki komutan tarafından tutulup Bağdat'a (doğ-

anarşi çıkarması üzerine, durumu kontrol etmek ve asayişi sağlamak için asker gönderilmesi, askerin yönetim üzerinde kuvvet ve güç oluşturmasının başlangıcını oluşturmuştur. Bâbek, Me'mun zamanında "ruhun göç etmesi" (tenasüh) esası üzerine kurduğu bir dine halkı davet etmek üzere ortaya atılmış ve halife tarafından gönderilen orduyu birkaç kez mağlup etmişti. Mu'tasım hilâfete geçince bütün gayretini Bâbek'i ele geçirmeye sarf etti; çünkü Bâbek'in her geçen gün genişleyen ve artan gücü, Abbasi halifesinin makamını tehdit ediyordu. Bu yüzden Mu'tasım, Bâbek'i ele geçirmek için emrinde bulunan Türk askerini görevlendirdi. H. 220/M. 835'te başlarına özel maiyetinde bulunan Türk komutanlardan Afşin Haydar b. Kavus'u atadı. Daha sonra bu kuvveti gerekli mal ve erzakla beraber maiyetindeki Türk emirlerden Boğa el-Kebir ve Cafer el-Hayyat ile takviye etti. Bunun peşinden askere gerekli maaş ve nafaka için Memlük beylerinden îtah ile, Afşin'e 30 milyon dirhem gönderdi. Mu'tasım'ın ordusu ile Bâbek ve taraftarları arasında iki yıl devam eden savaşlar sonunda Afşin galip geldi. Bâbek ve erkek kardeşi Abdullah esir edilerek Samarra'ya getirildi. Bâbek'in yenileceği pek düşünülmezken Afşin'in bu şekilde onu esir etmesi olağanüstü bir başarı olarak kabul edildi. Mu'tasım'ın oğlu Vâsık ile diğer akraba ve yakınları şehrin dışına çıkarak orduyu muhteşem bir törenle karşıladılar. Bâbek 20 yıl boyunca insanların mallarını çalıp kendilerini öldürerek ülkeyi karmakarışık etmiş, bu süre içerisinde 255.500 kişi öldürmüş, Me'mun ve Mu'tasım'ın daha önceki komutanlarının

---

rusu Samarra'dır) götürülerek idam olunmuştur. Kendi taraftarları ona Bâbek Ferrah derlerdi. *Kâmûsu'l-a'lâm*. Bâbek (H. 201/M. 816) yılında Azerbaycan ile Iran arasında bulunan Bez nahiyesinde ortaya çıkmıştır. Bâbek söz konusu nahiye emiri Cavidan bin Sehl'in ruhunun kendisine geçtiğini iddia ediyordu. Yaydığı mezhebe göre bir insanın kendi annesi, kız kardeşi ve kızı ile evlenmesini caiz gördüğünden taraftarları bu mezhebe "meserret mezhebi" (sevinç ve neşe mezhebi) adını verirlerdi. Bunun dışında bu mezhep taraftarları ruhların bir canlıdan diğerine geçmesine, yani tenasühe (reenkarnasyon) inanıyorlardı. Afşin Bâbek'in ordusunu yenip taraftarlarını kılıçtan geçirdi. Bâbek bu yenilgi üzerine kaçıp Rum ülkesine sığınmak istemişse de başarılı olamayarak yolda yakalanmıştır. Savaş sonunda Bâbek'in taraftarlarından 3.303 kişi esir edilmiş, Müslümanlardan kadın ve çocuk olmak üzere yanında esir bulunan 7.600 kişi kurtarılmıştır (zm.).

çoğunu mağlup etmişti. Bâbek, Samarra şehrine getirilince Mu'tasım'ın emriyle bir fil üzerine bindirilerek halka gösterilmiştir. Bâbek irikıyım bir adamdı. Kendisinin halka teşhir muamelesi bittikten sonra Bâbek halifenin sarayına getirilir. Mu'tasım bizzat Bâbek'in celladına Bâbek'in kol ve bacaklarını kesmesini emreder. Cellat emri yerine getirir. Bâbek yere serilir. Mu'tasım cellada Bâbek'in boğazlanmasını emreder. Cellat da onun boğazını keser. Bu işler bittikten sonra Bâbek'in karnı yarılır. Mu'tasım Bâbek'in kellesini halka teşhir için Horasan'a gönderir ve vücudunu da Samarra'da astırır.*

Bâbek'in kardeşi Abdullah da kendisine aynı muamelenin uygulanması için Bağdat'a gönderilir.[317] Bu olayların olduğu gün büyük bir gündü. Mu'tasım Bâbek belasını ortadan kaldırmakla kendi saltanatını kurtarmış ve Afşin ile maiyetinin bu konudaki hizmetlerini de takdir etmiştir.

Mu'tasım Afşin'i savaşa gönderdiği günden dönünceye kadar her gün kendisine hil'ât ve ihsanlar göndermeyi ihmal etmemişti. Afşin'e her gün bir hil'ât ve bir at gönderdikten başka, ona savaştığı her gün için 10.000, savaşmadığı her gün içinde 5.000 dirhem tahsis etmişti. Afşin'e verilen erzak ve misafir gideri vs. ise bundan hariçtir. Afşin savaştan döndüğü zaman Mu'tasım bizzat kendisine mücevherlerle süslü iki gerdanlık taktığı gibi 10 milyonu özel harcamalarına ait olmak, diğer 10 milyonu da askerine dağıtmak üzere kendisine

---

(*) Hicrî I. yüzyılın başlarında İran asıllı Mecusîler, İran-Azerbaycan arasında kalan bölgede siyasî iktidarı ellerine geçirince, bölgenin sosyal-siyasî çehresinde hızlı deformasyonlar meydana geldi. Bu bölgede İslâm'a karşı Mecusî akideleriyle beslenen bir savaş ve mücadele dönemi başlattılar. Bu dönemle Gulât-ı Şia'dan olan El-Babekiye el-Hürremiyye mezhebi, şu dört ilkeyi kabul ederek Mecusî Mazdekî bir misyonu yürüttüklerini ortaya koydular: 1. Siyasal iktidarı ele geçirmek; 2. Ric'at akidesini yaymak; 3. Mecusîliğin nur ve zulmet ilâhlarına inanmak; 4. Kadının orta malı olduğunu kabul etmek. Babek, Abbâsî halifesi Mu'tasım zamanında ulûhiyyetini ilan ederek isyan etti. Mecusî etkiler altında ortaya çıkan bir başka gulât-ı Şîa ekolü de Batınîliktir. Bu mezhep, Irak'ta ayrıca Karmatî ve Mazdekî adını almıştır. Bu mezhebin ilk kurucusu, Ahfaî'li Mecusî dönmesi Me'mun b. Deysan olup; İran ve Irak'ta İslâm kisvesi altında Mecusîliği yaymaya çalışmıştır (İzmirli İ. Hakkı, *Yeni İlmi Kelâm*, (haz. Sabri Hizmetli), Ankara 1981, 105). "Mecûsîlik" *Şamil İslam Ansiklopedisi* (ng.).

317 İbnu'l-Esîr, VI, 195.

20.000.000 dirhem hediye vermişti. Buna ek olarak Sint vilayeti emirliğini de ona vermiş (tefvîz), ayrıca kendisine saygı ve hürmet göstermek için şairlerin onun huzuruna çıkarak methiye söylemelerine de izin vermiştir.[318]

Bundan anlaşılıyor ki Mu'tasım'ın savaş sırasında sürekli gönderdiği hil'at ve paralar ve savaştan döndüğünde yaptığı bağış ve verdiği hediyelerden anlaşıldığı gibi, Afşin'in Bâbek ile muharebede sabır ve sebat göstermesi kendisine yapılan para desteğiyle gerçekleşmişti. Hatta savaş meydanında bulunduğu sırada aldığı paraları ve hediyeleri hep kendi memleketine gönderirdi. Gerek ganimet, gerek hediye olarak kendisine gelenleri, yanında servet biriktikçe kendi memleketi olan Mâveraünnehir'de bulunan Üşrûsene'ye gizlice gönderirdi. Paraları götürenler Horasan'dan geçmeye mecburdular. Bunlar oradan geçtikçe Horasan valisi Abdullah b. Tahir, durumu Halife Mu'tasım'a bildirirdi. Zaten Halife Mu'tasım bu tür olayların kendisine bildirilmesini emretmişti. Bir seferinde Afşin, memleketine büyük miktarda paralar göndermiş ve bunun görülmemesi için de paraları kemerlere doldurarak adamlarının bellerine sardırmıştı. Parayı taşıyan adamlar Horasan'dan geçerken vali İbn Tahir onların üstlerini arattırarak paraları buldurur. "Bu paralar size nereden geldi?" diye sorunca onlar da paranın Afşin'e ait olduğunu söyler. İbn Tahir, güya Afşin'in öyle bir şey yapmayacağını söyleyerek, adamları hırsız kabül ederek paralara el koyar. Bu olaydan sonra İbn Tahir ile Afşin arasında bir nefret ve düşmanlık başlar. Sonunda Afşin, Mu'tasım'ın kendisi hakkındaki iyi düşüncelerini kaybederek hapse atılır. Yargılanma sonunda İslâm dinini yalnızca paraya olan düşkünlüğünden dolayı kabul etmiş gibi gözüktüğü,[319] ger-

318 Taberî, III, 1232.

319 Afşin'in (Haydar b. Kâvûs) Abbasi devleti hizmetine girmesinden itibaren katıldığı askeri harekât ve başarıları için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler Devrinde Türk Kumandanları, el-Afşîn, Haydar b. Kâvûs", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı: 5-6, s. 1-22; Afşin'nin siyasi faaliyetleri, yargılanması ve ölmesiyle ilgili geniş bilgi için bkz. Aynı yazar, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul Ünv. Ed. Fak. Yayınları, (İstanbul, 1976), 89-104.; "Vezir, kâdılkudât ve Bağdat valisi İshak b. İbrahim'den meydana gelen bir mahkeme heyetinin huzu-

çekte ise hâlâ Mecusi mezhebinde bulunduğu ortaya çıkar.[320]

Mu'tasım'ın diğer askerlerini de buna göre kıyas etmek mümkündür. Çünkü bunlar da ancak para kazanmak ve kazandıkları paraları doğudaki kendi ülkelerine göndermek için savaşıyorlardı. Bir devletin askeri ve komutanı bu hâlde olursa devlet işleri nasıl ileri gider? Bununla birlikte halifeler bu askerlerin yardım ve desteğine muhtaçtılar. Bu da ancak parayla yapılabilirdi. Bu yüzden halifeler bunlara -Mu'tasım'ın kendilerine yaptığı gibi- hediye ettikleri eşya vs.'den başka büyük maaşlar bağlardı. Halife Mu'tasım bunlar için "Sâmerrâ" şehrini kurmuş ve kendilerine toprak vermenin yanı sıra, onları satın aldığı Türk cariyelerle evlendirmiş ve kendilerinden çocuklar doğup birbirlerinden kız alıp verinceye kadar yabancı kadınlarla evlenmelerini de yasaklamıştı. Mu'tasım Türk cariyelerine de maaşlar tayin ettiğinden ve onların isimlerini hükûmet dairelerinde resmen kaydettirdiğinden bu özel Memlûk askerlerden hiçbiri karısını boşayıp bırakamazdı.[321]

---

runa çıkarılan Afşin, halife ve devlet erkânını öldürmeye teşebbüs etmek, izinsiz olarak Üşrüsene'ye para göndermek, Taberistan meliki Mazyar'ı isyana teşvik etmek, mecusiliği ihya etmeye ve Abbasi devletine son verip Sâsânî Devleti'ni yeniden kurmaya çalışmak, gerçekten Müslümanlığı kabûl etmeyip eski inancını sürdürmek, putperestliğe ve Mecusiliğe dair kitaplar okumak, evinde heykeller ve putlar bulundurmakla suçlandı. Ayrıca Soğd meliklerinden Merzuban b. Türgiş de mahkemede Üşrüsene halkının Afşin'e "ilahlar ilahı" diye mektup yazdığını iddia etti. Bunun üzerine Afşin, "Bu doğrudur; dedeme, babama ve Müslüman olmadan önce bana böyle hitap edilirdi. Kendimi onlardan aşağı görmek istemem" deyince, İshak b. İbrahim, "yazıklar olsun sana! Firavun ile aynı şeyleri söylüyorsun; nasıl Müslüman sayılabilirsin?" dedi. Mahkeme heyetinin sünnet olup olmadığına dair sorusuna da tehlikeli bulduğu için sünnet olmadığı cevabını veren Afşin, kendine yöneltilen diğer suçlamaları ise reddetti. Sonunda mahkeme heyeti herhangi bir cezaya hükmetmedi; Afşin tekrar hapishâneye gönderildi. Halifeye iftiraya maruz kaldığını bildirdiyse de affedilmedi. Bu ise Mu'tasım ve çevresindekilerin onun Müslüman olmadığına inandıklarını göstermektedir. Afşin, Şaban 226'da (Haziran 841) hapishânede öldü. Cesedi gündüz Bâbü'lâmme'de bir müddet teşhir edildikten sonra yakılıp külleri Dicle'ye atıldı. Evinde yapılan aramada mücevherlerle süslü putlar, heykeller ve Mecûsiliğe dair *Zerâneye* adlı bir kitap bulundu." Hakkı Dursun Yıldız, "Afşin, Haydar b. Kâvûs", *DİA*, I, 441-442. (ng.)

320 İbnu'l-Esîr, VI, 209-211.

321 Yâkubî, *Kitabu'l-Buldan*, 33.

Şimdi bu maaşlar, muhtaç oldukları yiyecek, içecek ve harçlık göz önüne alınırsa bunun ne kadar bir yekûn tutacağı ortaya çıkar. Taberi (H. 252/M. 866) yılına ait olayları anlatırken diyor ki: "Etrak (Türkler), megâribe, şâkiriye askerinin bu yıla ait maaşları tesbit edilince bunlara bir yılda sarf edilen giderin 200 milyon dinara ulaştığı anlaşılmıştır. Bu ise bütün ülkenin iki yıllık haraç geliri demektir."[322] Bizce Taberi burada dirhem diyeceği yerde dinar demiştir. Çünkü haraç gelirlerinin bu kadar dinara ulaşması mümkün değildir. Taberi'nin rivayetine bakılırsa, her dinar o zamanki değeri olan 20 dirhemden hesaplanırsa, yıllık haraç 2 milyar dirhem olması gerekir. Halbuki daha önce gösterdiğimiz üzere Abbâsîlerin en parlak devrinde yıllık haraç geliri 400 milyon dirhemden fazla değildir. Bununla beraber dinarı dirhem kabul etsek bile Taberi'nin rivayetine göre askere yıllık 200 milyon dirhem harcamak -özellikle o zamanlarda paranın değerinin yüksek olduğu göz önüne alınarak- o devirlere göre büyük bir harcama sayılmalıdır. Ancak bu gider günümüzde askeri harcamalar için kabul edilen fedakârlıklarla kıyaslandığında hiçbir şey değildir. Çünkü günümüz uygarlığı, büyük ordu beslemek ve kuvvetli harp mühimmatına sahip olmak gibi son derece tedbirli davranmayı gerektirdiğinden askeri harcamalar -özellikle donanma gideri eklenirsepek büyük miktarlara ulaşmaktadır. Mesela İngiltere kara ve deniz ordusu için yıllık 40 milyon İngiliz lirası, yani 1 milyar frank veya dirhem sarf ediyor. Fransa ve Rusya'nın savaş giderleri de buna benzer. Günümüzdeki savaş harcamaları Abbasi devletinin yukarıda bahsedilen harcamalarının yaklaşık iki katına eşittir. Böyleyken yine o zamanın savaş harcamalarını çok büyük görüyoruz. Çünkü o zamanlara askerin nafaka ve gideri tamamen başka bir şekilde tayin ve temin olunuyordu.

O dönemde askere ayrılan giderlere, askerin halkın evlerinden ve mağazalarından en küçük sebeplerden dolayı gasp ettikleri paraları ve eşyayı da ilave ediniz. Halifeler ise bu baskı ve çapulculuğa cüretlerinden dolayı askeri sorgulamazlardı.

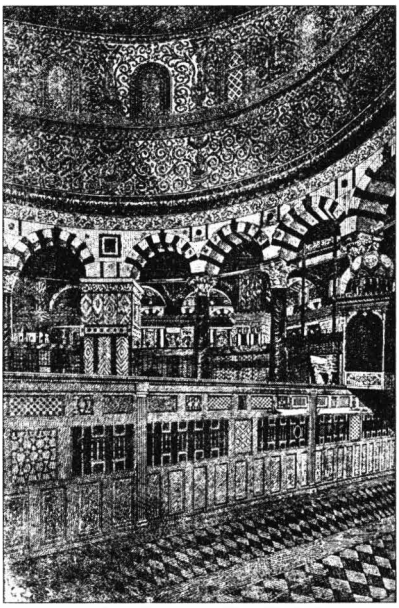
322 Taberi, III, 1685.

Bilakis eşya ve mallarını askerin görmeyecekleri yerlerde saklayamadıklarından dolayı malları gasp edilen ve ellerinden alınan çaresiz halkı sorguya çekerlerdi. Askeri şımartan ve açgözlülüklerini artıran ve özendirenler bizzat halifelerdi. Halifeler her mevkide ve hatta savaş meydanlarında "bu işi yaparsan sana bu kadar mükâfat var" gibi bir metototla askeri göreve gönderirlerdi. O kadar ki, örneğin; savaş meydanında halife veya emir (komutan) ordusunun moral açısından zayıfladığını hissederse -Abbasi halifesi Muktedir'in (H. 320/M. 932) yılında yaptığı gibi- "esir getirene 10 ve köle getirene 5 dinar mükâfat var!" diye bağırarak askeri savaşa teşvik ederdi.[323]

Abbâsîler döneminde askere yılda belli bir şekilde verilen maaşlar -Abbasi halifelerinin 16.'sı olan Mu'tezit (H. 279-289) zamanına ait olarak daha önce gösterdiğimiz cetvelden anlaşıldığı üzere- süvari, Memlûk vs.'lerin maaşları dahil olduğu hâlde 1.500.000 dinar veya 30.000.000 dirhemden fazla değildi.

---

323 İbnü'l-Esîr, 90, c.8. Muktedir'in öldürülmesiyle sonuçlanan bu olay hakkında İbn el-Esir'de şu bilgiler görülüyor: 320 yılında Muktedir ile ümeradan Munis Hadim arasında bir nefret oluşmuştu. Bunun üzerine Munis Bağdat'ı terk edip Musul'a gider. Musul'da asker onun etrafında toplanarak kendisine "Bizi halifenin huzuruna götür. Ya bizim maaşlarımızı verir veya kendisi ile harp ederiz" derler. Munis askerle beraber Bağdat'a hareket eder. Bağdat'taki asker bunu haber alınca isyan çıkararak Muktedir'den maaşlarını ister. Muktedir bunlara birçok para dağıtırsa da onları bir türlü doyuramaz. Muktedir Munis'in karşısına bir askeri kuvvet gönderir; ancak gönderdiği asker harp etmeden dağılır o vakte kadar Munis'in askeri Bağdat'ın kapısına varır. Muktedir Vâsıt'a savuşup oradan asker ile beraber Bağdat üzerine yürümek ister; maiyeti halkı ise 'bu şekilde gitmesi olumsuz etki yapar' diye kendisini kandırarak savaş meydanına çıkarırlar. Muktedir bir tepe üzerinde mevki alır. İşte bu sırada askerine "Kelle getirene beş, esir getirene on dinar var!" diye bağırır. Ancak emri altında bulunan asker bu teşvike önem vermeyerek kendisini bırakıp kaçtığından yalnız başına kalır. Megaribe ve Berber askerinden bazıları halifeyi ele geçirip öldürürler. Muktedir kendisinin öldürüleceğini anlayınca "Merhamet ediniz ben halifeyim" derse de katiller "Hayır sen iblissin, sen iblisin halifesisin! Sen kelle için beş, esir için on dinar vaat ediyordun" cevabını verirler. Katiller Muktedir'i öldürdükten sonra kellesini keserek bir sırığa takarlar. Üzerinde ne kadar elbise varsa çıkarıp çırılçıplak bırakırlar. Daha sonra orada bir çukura gömerler. Muktedir'in kellesi Munis'e götürüldüğü zaman Munis ağlar ve "Hainler, böyle yapınız demedim! Hepimiz öleceğiz!" sözüyle üzüntüsünü ve sonlarını haber verir. Gerçekten de yeni halife Kahir Billah tarafından o yıl öldürülenler arasında Munis de idam edilir. Bunların kelleleri temizlendikten sonra kelle hazinesinde muhafaza olunur (zm.).

Kudüs'teki Ömer Camii'nin içi.

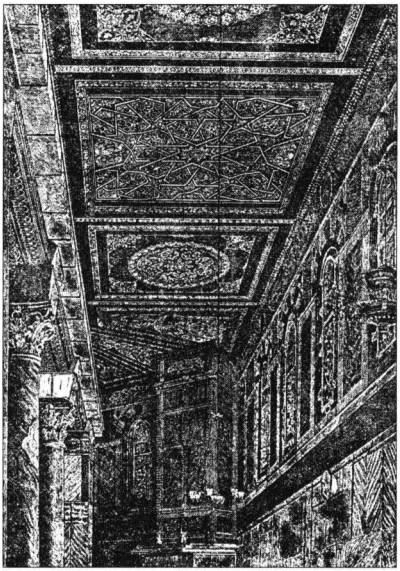
Ancak bahsedilen devirden sonra, zamanla Türk askeri büyük önem kazanmış sınıfları ve maaşları kesin olarak belirlenip, tayini mümkün olmayacak derecelerde çoğalarak artmıştır. Zaman değiştikçe asker sınıfında ve maaşında değişiklikler oluyordu. Şu kadar ki tarihçiler tesadüfen kaydettikleri ufak tefek malûmattan başka bu konuda düzenli ve açık bir şey yazmıyorlar.

H. 317 yılında Muktedir'in özel askeri birliğinin sarayın hizmetine memur olan "Musafiye" adındaki piyade bölüğünün sayısı 20.000'di. Bunların aylıkları 120.000 dinardı ki buna göre her birinin aylığı 6 dinar demektir. Süvari askerinin sayısı 12.000, bunların aylık maaşları da 500.000 dinardı. Bu hesaba göre her süvariye 42 dinar aylık tahsis edilmişti. Dirhem hesabıyla, her süvari yılda 12.000 ve her piyade 1.440 dirhem alıyor demektir. Maaşları bu derece fazla olmasına rağmen, yine de isyan eden askerler maaşlarının daha da artırılmasını istemişler ve istekleri uygun görülmezse halifeleri ölümle tehdit etmişlerdir.[324]

Askerler günden güne etkinliklerini arttırmışlar, sonunda halifelerin saray işlerine karışmaya ve hilâfet makamını kontrollerine alarak istediklerini göreve getiririp azlettirmişlerdir. Ayrıca hazineye de el atıyorlar ve devlet hazinesine herhangi bir yerden para gelecek olursa -Türk askeri komutanlarından Atamış ve Şahin'in (H. 249/M. 863) yılında Müstain zamanın-

324 Taberi, II, 142-151.

da yaptıkları gibi- o paralara el koyarak az bir miktarını halifeye ve hükûmet divanına bırakıp geri kalanını kendi aralarında paylaşırlardı.[325]

Kudüs'teki Ömer Camii'nin tavanı.

Komutanlar, halifeleri hor görüp nasıl zorbaca davranıyorlarsa, aynı şekilde kendi askerlerine de benzer muameleyi reva görüyorlar ve onların paraların kendi ceplerine atıyorlardı. Bu yüzden birçok kez askerler kendi komutanlarına karşı ayaklanmışlardı. Eğer tehdit ve uyarılarına kulak verilmezse kendi komutanlarını bile öldürürlerdi. Nitekim H. 253 yılında Türk komutanlarından Vasıf Türkî'yi bu yüzden katletmişlerdi. Söz konusu tarihde Türk, Fergana ve Üşrûsene askeri isyan ederek biriken dört aylık maaşlarının ödenmesini istemişlerdi. Emirlerden Boğa, Vasıf, Sima askerin karşısına çıkmış ve Vasıf asker hakkında sert bir lisan kullanarak "Öyleyse toprak yiyin!... Paramız yok!.." demişti. Bunun üzerine askerler Vâsıf'ın üzerine atlayarak kendisini öldürmüşlerdir.[326]

Askerler çok kere halifeye müracaat ederek, komutanlarının ülkenin köy ve çiftliklerine, el attıklarını, devlet haracını azaltacak derecede mukataaya sahip olduklarını şikâyet ederlerdi. Ayrıca en üst düzey komutanların eskiye oranla maaşlarında büyük artışlar olduğundan, kadınlara ve çaresiz insanlara verilen maaşların haracın büyük kısmını kapsayacak büyük miktarlara vardığından söz ederek şikâyetçi olurlardı.[327] Hatta komutanla-

325 Taberî, II, 151.

326 İbnu'l-Esîr, VII, 70.

327 Taberî, III, 1796.

rından o kadar bıkmışlardı ki, onlardan kurtulmak için halifenin kardeşinin askere bizzat komutan olmasını bile istemişlerdi.

Günümüzde Asker Maaşları (1900 Yılı Başları)

Râşid Halifeler zamanında Abbasi devletinin son günlerine kadar geçen çeşitli dönemlerde asker maaşlarının günümüz askerlerine verilenlerden oldukça fazla olduğunu görürüz. Abbâsîler döneminde bir neferin (er) maaşı yıllık 300-500 dirhem kadardı. Emevîler döneminde 1000 dirheme ulaşmıştı. Abbâsîler devrinde ise çeşitli rakamlara inip çıkarak nihayet Muktedir zamanında -evvelce söylediğimiz şekilde- piyade için yıllık 1440, süvari için 12.000 dirheme yükseltilmişti. Oysa günümüzde İngiltere'de piyade askerine bir şilin ve süvari askerine bir şilin ile dokuz peni günlük ücret verilir. Buna göre yıllık piyadeye 455 frank veya dirhem, süvariye ise 800 frank veriliyor demektir. Bununla birlikte İngiltere hükümetinde bu maaş gerek piyadelerin, gerekse süvarilerin bağlı oldukları bölüklere göre değişiklik gösterir. Ancak her durumda İngiltere'de askere verilen maaşlar diğer devletlere göre daha fazladır. Buna rağmen Abbâsîlerin askere ödediği maaştan -özellikle her iki zamanda paranın değerini göz önüne alırsak- daha küçüktür.

Günümüzde askeri giderlerin çok olmasına neden olan sebeplerden birinin subay sayısının çok olması ve bunlara büyük maaşlar verilmiş olmasıdır. Yukarda sözü edilen İslâm devletleri zamanında komutan ve serdarların ne kadar maaş aldıklarını bilmiyoruz. Bu konuda bir bilgiye rastlayamadık.

İngiliz askerinin en büyük subayından erine kadar maaşları ile Osmanlı ve Mısır subay ve erlerinin maaşları:

İngiliz askerinin İngiliz lirası, şilin ve peni hesabıyla günlük maaşları:

Piyadelerin günlük maaşı 3 peni ile 8 İngiliz lirası arasında değişiyor.

Subayların günlük maaşları:

General (müşir):	8 paund.
Ferik:	5 paund 10 şilin.
Liva:	3 paund
Miralay:	1 paund, 1 şilin, 6 peni

Kaymakam.	1 paund, 1 şilin, 6 peni
Binbaşı:	15 şilin.
Yüzbaşı:	13 şilin.
Mülazim-i evvel:	8 şilin 6 peni.
Mülazim-i sânî:	6 şilin 8 peni.
Nefer:	1 şilin 9 peni.

Osmanlı askerinin günlük maaşları (Osmanlı kuruşu olarak):

Müşir:	25.000.
Ferik:	10.000.
Liva:	6000.
Miralay:	2500
Kaymakam:	1800
Binbaşı:	1200
Kol ağası:	800
Yüzbaşı:	500
Mülâzim-i evvel:	250
Mülazim-i sânî:	200
Nefer:	20

Mısır askerinin günlük maaşları (Mısır kuruşu olarak):

Müşir:	Bu rütbede kimse yok.
Ferik:	7500
Liva:	6500
Miralay:	4700
Kaymakam:	3000
Binbaşı:	2500
Kol ağası:	1500
Yüzbaşı:	900
Mülâzim-i evvel:	600
Mülazim-i sânî:	500
Nefer:	30

Diğer Maaşlar

O dönemde hilâfeti elde tutup iyi idare edebilmek için, kalemlerinden, dillerinden veya çevrelerinden korkulan bazı kimselerin gönlünü hoş etmek gerekiyordu. Çünkü memleket sürekli bir biçimde Şiiler, Hariciler vs., hilâfet davasında bulunan grupların tehdidi altındaydı. Her devirde hükümdarlar intikam almak için fırsat bekleyen kıskanç ve fesatçı kişilerden kurtulamazlar. O dönemde hitâbet sanatı ve hamasî nutuklar kamuoyu üzerinde günümüz basınından daha çok etki yapıyordu. İleri

görüş sahibi ve tedbirli halifeler kendilerine karşı duran, etkili şair ve hatiplerin kötülüklerine fırsat vermemek için onlara bağış ve lütuflarda bulunmayı yeğliyorlardı. Bu zamanlarda hükümdarların basına susmaları için veya desteklemeleri için bağış verdikleri gibi halifeler de kalem ve nüfuz sahiplerini geçici bağışlar veya sürekli maaşlarla sustururlardı. Şairler, hatipler ve benzerleri o çağda günümüz basınının görevine benzer bir iş yapıyorlardı. Bu yüzden halifelerin onları memnun etmek için kendilerini mal mülk ve paraya boğmalarına şaşılmamalıdır.

İslâm tarihinde bu yöntemi ilk kullanan halife, Muaviye b. Ebu Süfyan idi. Muaviye bizzat kendisi aleyhinde çalışanları ve söz söyleyenleri işittiği ve bildiği hâlde onlara bağış ve ihsanda bulunur, hediye ve paralar gönderirdi. Bu yüzden bir şairin susması demek ona bağış yapılmış demekti.[328] Muaviye şairlere ve diğer önde gelenlere bu muamelede bulunurdu. Ondan sonra gelen halifeler de aynı yolu takip ederek Haşimoğullarından ve Talibilerden olan imam ve liderlere maaşlar bağladıkları gibi muhalefetinden korktukları diğer kimselere de bağış ve hediyeler vermeyi sürdürmüşlerdir. Bu bağış ve hediyelere en çok layık olanlar kaside söyleyenler ve şairlerdi.

Halifeler bazen saltanatta kendi rakipleri aleyhine yardım ve desteklerini bekledikleri kişilere de maaş bağlarlardı. Nitekim Fatimi halifelerinden Aziz Billah (H. 381/M. 991) yılında Mağribîlerden Ali b. Hüseyin, Bağdat'tan kendi katına geldiği zaman ona böyle bir muamele yapmıştı. Aziz Billah, Ali b. Hüseyin'e yıllık 6.000 dinar maaş tahsis etmekten başka kendisine "meşâyih-i devlet" (şeyhülislâmlık) payesini vermişti.[329] Bunun dışında İhşid'in Mısır'da H. 4. yüzyılın başında yaptığı gibi gerçek ihtiyaç sahipleri ve fakir fukaraya da maaşlar verilirdi. İhşit aile düşkünlerinden zayıf ve fakirlere (içlerinde asker yakınları ve devlet memurları bulunmamak şartıyla) ve diğer muhtaçlara maaşlar bağlamıştı. Bu maaşlar Kâfur zamanında yılda 500.000 dinara ulaşmıştı.[330] Abbâsîler döneminde de bu-

328 *Müstedrak*, I, 34.

329 Makrîzî, II, 459.

330 Makrîzî, I, 99.

na benzer maaş ve ücretler verilmiş olması gerekir.

Maaşları devlet giderleri olarak ödenen hükümdarın sarayındaki memurlar vs.'ye verilen maaşları da unutmamak gerekir. Bunların miktarı başka bir yerde gösterdiğimiz gibi büyük yekün tutuyordu. Yine bu kabilden olmak üzere emirler, valiler, vezirler vs.'nin maiyetlerinde bulunan memurları da unutmamak gerekir. Çünkü bazen bunun gibi büyük devlet adamlarının bazılarının emrinde birkaç binden fazla adam bulunuyordu.[331]

Bir Aydaki Günlerin Sayısı

Abbâsîler devlet zenginliğinin zirveye ulaştığı zamanlarda çalışanların ücretlerini de yükseltmeye başlamıştı. Bu dönemde ülkenin her köşesinden Beytülmâl'e paralar akıp geldiği için ücretlere yapılan zamların hazineye ağırlığı hissedilmiyordu. Ancak bu devreden sonra gelirler azalmaya başladı. Hükümet memurları ise halifelerin izinden giderek savurganlığa başlayıp hizmetçi ve köle sahibi olmaya alışmışlardı. Hükûmet bu yüzden bunların maaşlarını azaltamıyordu. Diğer taraftan da maaşların indirilmesi durumunda memurların bir fitne ve fesada kalkışmalarından korkuluyordu.

Maaşları açıktan açığa azaltamayacaklarını anlayan vezirler kendilerince akıllıca bir hileye başvurmaktan ve bu şekilde tasarruf yapmaktan başka bir çare bulamadılar. Bu da maaşları aylık hesabından gün hesabına çevirmekti. Örneğin indirilmesi veya düşürülmesi istenilen maaşlar bin dinarsa bunu 800 dinara indirmeye karşılık maaşları olduğu gibi bırakarak ayın günlerini artırarak ayı 40 veya 50 gün kabul etmektir. Bu metodun uygulanmasıyla memurların hemen her sınıfı için farklı bir maaş süresi ortaya çıktı.

Mu'tezit devrine ait giderler listesinde gösterilen memur sınıflarının her birinin maaş süresi de farklıydı. Nâsır'ın âzad eylediği belirtilen hass gulamların aylıkları 40 günlüktü. Bunlar bir gün maaşlarını talep ederken edebe aykırı harekette bu-

331 İbnu'l-Esîr, VII, 183.

lunduklarından Nâsır bunların maaş müddetlerini ceza olarak 50 güne çıkarmıştı. Daha sonra Mu'tazıd hılâfete geçince, müddeti 60 güne çıkardı. Hür ve seçkin süvarilerin aylıkları 50 gündü. Mu'tazıd bu süreyi 90 güne yükseltti. Bu yüzden bunlara "tis'îniyye" (doksanlık) adı verilirdi. Daha sonra bunlardan bazılarının aylık müddetleri 120 gün yapıldı. Yine söz konusu listede görüldüğü üzere her askeri bölükten seçilip alınan ve "muhtârîn" adı verilen askerin maaş müddeti 70, süvari askerinin aylık müddeti de 120 gündü. Bağdat'taki şurta (zabıta) görevinde bulunan maaşlı askerin ve sakaların maaş müddetleri de 120 gün sayılıyordu. Söz konusu liste ile diğer listelerde belirtilen öbür memurları da bununla karşılaştırınız. Şu hâle göre 1000 dinar maaş alan bir memurun aylığı 120 gün olarak hesaplanırsa bu şekilde ödemeyle maaşın bir çeyreğe indirilmesi arasında fark yok demektir. Bununla beraber Beytülmâl hazinesi bu kadar indirilmiş maaşları bile vaktinde ödeyemiyordu. Maaş ödemeleri gecikince asker olay ve kargaşa çıkarıyordu. Bu karışıklıklar ya halifenin tahttan indirilmesi veya öldürülmesiyle sonuçlanıyordu. Parayı kim verirse halife makamına o geçiyordu.

4. Biat Giderleri (Cülûs Bahşişleri)

Daha önce verdiğimiz bilgilerden anlaşılacağı üzere Abbâsîlerin ilk döneminde halifeler kendilerine yapılan biatı güçlendirmek için Haremeyn halkının gönlünü kazanmaya muhtaç idiler. Bu yüzden onlara külliyetli miktarda paralar götürürler, kendilerine atiyye ve hediyeler dağıtırlardı. 8. Abbasi halifesi Mutasım'dan sonra Araplar ehemmiyetten düşüp de Türk askerleri kuvvet kazanınca Haremeyn halkına daha önce gösterilen önem de azalmaya başladı. Bütün kuvvet Türk askerine, daha doğrusu para ve bahşişe geçmişti. Asker kimde para varsa ona destek oluyor ve onun uğrunda savaşıyordu. Halifelere biat, askerin keyif ve arzularını veya parayı veren kimsenin emir ve idaresine bağlı bir şekle girmişti. Bununla beraber biat merasimi ile birlikte askeri memnun etmek ve birtakım hedi-

yelerle taltif eylemek Abbasi devletinin oluşumu döneminden itibaren süren bir gelenekti. Askere bu yolda verilen paralara "hakku'l-bia" (biat hakkı) adı verilirdi. Halife Emin hilâfet tahtına geçince askere 24 aylık maaşı birden dağıtmıştı.[332] Böyle yapmasaydı bir ay bile halifelik edemezdi. Me'mun H. 201 yılında peygamber sülalesinden Musa el-Kâzım'ın oğlu Ali Rıza'yı veliahd tayin ettiği zaman ürünler yetiştiğinde geri kalanını ödemek üzere- askere bir aylık maaş dağıttı.[333] Ancak askerler buna razı olmamışlardı. Muhtemelen Me'mun bütün paranın tamamını hemen bulup dağıtabilseydi askerler onun istediği adama biat edeceklerdi. Emevîler kendilerine biat edilmesine karşılık olarak bir vilayeti birkaç yıl arpalık veya geçimlik olmak üzere veriyorlardı. Nitekim 5. Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan H. 72 yılında Abdullah b. Hazım hakkında öyle bir muamele yapmıştı. Abdülmelik o dönemde Mekke'de Abdullah ibn el-Zübeyr ile savaşıyordu. Diğer taraftan İbn Hazım'dan da korkuyordu. Abdülmelik İbn Hazım'a haber göndererek kendisine biat etmesine karşılık Horasan'ı 7 yıllığına arpalık olarak kendisine vereceğini vaat etti.[334]

Halifelere biatın bir ticaret olarak sayılmasına gelince bu durum Mutasım'dan sonra başladı. Bu dönemden itibaren paraya veya askere her kim sahipse hilâfete o geçiyordu. Paraya veya askere malik olmak aynı anlama gelmektedir. Asker parayı düşünerek halifeleri hâl' etmekte bir mutluluk ve sevinç duyuyorlardı. Çünkü yeni halife geldikçe ondan biat hakkı ile beraber hırs ve aç gözlülüklerinin derecesine göre 6 aylık veya 1 yıllık veya daha az veya daha çok maaş isterlerdi.[335]

Bu çeşit isteklerle ilgili sayısız örnekler vardır. Daha fazla bilgi almak isteyenler Abbasi halifeleri tarihine müracaat edebilirler. Bunun sonucunda halifeler memleket işleri yerine bu tür iç karışıklıklarla uğraşmak zorunda kaldılar. Devlet işleri iyice karıştı. Halifeler kendi canlarını, çiftliklerini makamları-

332 İbnu'l-Esîr, VI, 89.

333 Taberi, III, 1013.

334 İbnu'l-Esîr, IV, 168.

335 İbnu'l-Esîr, VIII, 75.

nı korumaktan başka bir şey düşünemiyorlardı. Ülke askerin veya askeri elde edenlerin elinde oyuncak oldu. Halk tarım ve ticareti bıraktı düzen bozuldu ve ülkede iş güç sekteye uğradı.

Ülkenin içine düştüğü bu felaketi iyice büyüten nedenlerden biri, komutanların Beytülmâl'de gereği kadar para bulamayınca halktan gasp etmeye başlamalarıdır. Bu durum çoğunlukla halifenin tahta çıkması konusunda bölükler arasında farklı görüşler ve savaşların ortaya çıktığı zamanlarda gerçekleşiyordu. Örneğin Deylem askeri (H. 324/M. 935) yılında, Abbasi halifesi Mutîullah'ın halifelik mücadelesi sırasında Hemedan oğullarından Nasıru'd-devle ile Büveyhi oğullarından Muizzu'd-devle arasında ortaya çıkan savaşlar sırasında Bağdat halkının mallarını yağmalamışlardı. Bu olay sırasında sadece bilinen kişilerin mallarından yağmaladıkları miktar on milyon dinar değerindeydi.[336] Halife Müstekfi o yıl Şirzad'a "emir'ülümera" payesini verince Şirzad, o gibi tayinler sırasında askere bahşiş vermenin âdet olduğunu bildiğinden bahşişleri oldukça artırmıştı. Ancak o kadar para Beytülmâl'de mevcut olmadığından bu paraları taksitle ödemek üzere valiler, kâtibler ve tüccar üzerine dağıtmış ve parayı tahsil ederken de çeşitli zulümler yapmıştır. Bunun sonucunda Bağdat'ta birçok eşkıya türemiş, halkın mallarını çalıp gasp etme olayları arttığından eylediklerinden ticaretle uğraşanlar Bağdat'ı terk etmek zorunda kalmış ve ülke anarşiye teslim olmuştur.[337]

Bu ve benzeri durumlar felaketlerin ülke üzerine bir sağanak gibi yağması neticesini vermiştir. Şehir halkı bu karışıklıklar arasında ticaret ve sanatı terk ettikleri gibi köylerde çiftçiler de topraklarını terk ederek tarımdan vazgeçmişlerdir. Bu yüzden piyasada her şeyin fiyatı artmış, enflasyon oldukça yükselmiş, bütün Irak şehirleri ve özellikle Bağdat yıllar boyu açlık çekmiştir. İşsizlikten ve açlıktan hırsız, yankesici ve serseriler türemişti. Bunlar her fırsatta özellikle karışıklık anında çevreye saldırarak halkın mallarını çalmaktan başka bir işle uğraşmazlardı. Halifelerin düzeni sağlamak için asker kirala-

336 İbnu'l-Esîr, VIII, 178.
337 İbnu'l-Esîr, VIII, 176.

maya paraları da kalmamıştı. Bununla birlikte bazı halifeler paraları olduğu hâlde bile nüfuzun kendilerinden başkasının elinde bulunduğunu gördüğünden bu kötülükler için para harcamaktan çekinirlerdi. Nitekim 18. Abbasi halifesi Muktedir H. 320 yılında böyle davranmıştı. Kendisinde ve validesinde para varken vermemiş; bu nedenle Türk komutanlarından Munis Muzaffer veya Munis Hadim'in gayretleri sonunda öldürülmüştür. Munis'in bu hareketi etrafta bulunan beylerin halifelere karşı cüretlerini artırmış; hattâ halifelerin mallarını yağma, zapt ve müsâdere etmelerine teşvik etmişti.[338] Nitekim 23. Abbasi halifesi Muti'ye de öyle bir muamele reva görülmüştü. H. 361/M. 971 yılında Rumlar, el-Cezire yönünde İslâm şehirlerine tecavüz ederek Nusaybin'e kadar varmışlar ve halkın mallarını yağmalamışlar, kadın ve çocukları esir edip, şehirleri yakmışlardı. Nuseybin halkından bazıları halifeden yardım istemek üzere Bağdat'a gelmişlerdi. Bağdat'ta halk Rumların daha fazla yaklaşmalarından korkuya düştü. O sırada babasından sonra emirlik makamına geçen ve Bağdat'ı idare eden Büveyhilerden Muizzu'd-Devle'nin oğlu İzzu'd-devle Bahtiyar Rumlarla savaşacak Müslüman gaziler için gerekli giderlerin karşılanması konusunu halife Muti'ye bildirdi. Muti, "Hâkimiyet elimde olsaydı, devlet gelirlerinden gelen mallar kontrolümde bulunsaydı savaşa asker göndermek, onların giderlerini karşılamak ve Müslümanların diğer işlerine bakmak görevim olurdu. Ancak ben bu hâlde bulundukça o görev bana düşmez. Bugün memleket kimin elindeyse bu vazife de ona düşer. Adımdan başka hiçbir güç ve kuvvetim yoktur. İsterseniz halifeliği bırakayım" cevabını verdi. Bununla birlikte bu cevabın etkisi olmadı. Halife elbiselerini, evinin enkazını vs. satmaya ve 400 dirhem ödemeye mecbur oldu. Bunun üzerine halifenin mallarına el konduğu söylentisi çevreye yayıldı. Ancak garip olan şu ki söz konusu paralar mücahitler için de harcanmadı. Büveyhi emiri Bahtiyar parayı kendi özel işleri için harcadı.[339]

338 İbnu'l-Esîr, VIII, 90.
339 İbnu'l-Esîr, VIII, 244.

Abbasi halifelerinin Türk askeriyle olan ilişkileri Osmanlı sultanlarının 18. yüzyılda ve daha sonraki dönemde yeniçerilerle olan ilişkilerine ne kadar benziyor. Sultan 2. Mahmud 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırmasaydı Osmanlı sultanlarının durumu ne kadar acıklı ve vahim olacaktı.*

Abbâsîlerde o dönemde devam eden sıkıntılar ve karışıklıklar yüzünden herkes işi gücü bırakmış, ülke harap olmuştu. Bundan dolayı devlet artık işlerini idare etmek ve asker beslemek için gereken harcamaları ödeyecek gelir kaynaklarından yoksundu. Oysa askere sahip olmak bir devletin devamı için olmazsa olmaz şartıdır. Büveyhilerden adı geçen Muizzu'd-devle, halife Mûti'nin hilâfeti zamanında Bağdat'ı ele geçirdiğinde, askerler kendisine karşı bir gürültü koparark ağır sözler söylediler. Muizz onlara maaşlarını ödeyeceği sözünü verdi. Fakat eldeki gelirlerle bu maaşları ödeyemeyeceğini anladığından halkın mallarını şerîat ve kanuna aykırı olarak zapt ve müsâdereye mecbur oldu. Bu şekilde bile askerin maaşlarını ödeyemediğinden köy ve çiftlikleri askere teslim etmekten başka çare kalmadığını görmüş, hilâfete ve mal sahiplerine ait köyleri askerlere dağıtmıştı. Bunun üzerine devlet divanları (devlet daireleri) çoğuna gerek kalmadığından kapatıldı. Valilere de işten el çektirdiler. O zamana kadar ülke baştan başa harabeye dönmüş, mamur olarak yalnız birkaç köy kalmıştı. Az sayıdaki bu köyler kumandanların ellerine geçmiş, bunların gücü ile bir kat daha mamur olmuştur. Harap köyler ise askerlerin payına düştüğünden, daha da harap oldu. Neferler o köyleri geri vererek yerine daha mamur köyleri aldılar. Sulama işleri vs.'ye bakılmadığı için köylerin birçoğundan eser bile kalmamıştı. Mukata sahiplerinin çiftçiler hakkında reva gördüğü zulüm ve baskılar felaketin bir kat daha artmasına yol açmıştı. Kısacası bahsedilen durumun etkisiyle Muizz bir gaile veya olay olduğunda harcanmak için hiçbir tedbir akçesi biriktirmede başarılı olamadı. Halife özel askeri olan Türklere yüksek maaşlarla birlikte geniş topraklar da dağıttığından

(*) Daha önce de belirttiğimiz gibi 1900'lü yılların başı kasttedilmektedir (ng.).

Türk askeriyle Deylem askeri arasında öteden beri mevcut olan nefret ve düşmanlığın bir kat daha artmasına sebep olmuştur.[340]

5. Devlet Adamlarının Gelirleri Kendi Ceplerine Atmaları

Bir halife zenginliğin zirvesine varır, rahat ve refaha, zevku sefaya dalar ve memleket işlerini bizzat idare etmezse o zaman hükûmetin gücü vezir, vali, başkâtib, mabeynci, kumandan gibi etrafında bulunanlara veya onun tarafından işleri idare edenlere veya hükümdar ile halk arasında aracı olanlara intikal eder. Sonunda bu devlet adamları hazine gelirlerini kendi ceplerine yönlendirerek ele geçirebildiklerini geçirirler, bulundukları makam ve mevki ile ahlaki durumlarına uyarak kendileri de israf ve savurganlığa dalarlar. Bu durum ancak işleri teftişe maruz kalmayan, yaptıklarından dolayı hesap vermek zorunda olmayan totaliter hükûmetlerde vuku bulur. Bu çeşit hükümetlerin savurganlık devrinde hükümdarlara vekalet eden herhangi bir vezir, başkâtib veya mabeynci mutlaka büyük bir güce sahip olur. Özellikle Abbasi devletinde vezirlerin ve başkâtiblerin bu şekilde elde ettikleri siyasal gücü doğal görmelidir. Zira Abbâsîlerde devletin bu çeşit büyük memurları İranlılardandı. Abbasi devleti İranlıların yardımıyla kurulduğu gibi, medeniyetleri de İranlı âlimlerle parlamıştır. İşte bu yüzden Abbâsîlerde, hatta onların en parlak dönemlerinde, vezirlerin mevkii ve sözü çok önemliydi. Abbâsîlerde vezirin ne kadar önemli bir gücü ve makamı olduğunu anlamak için Bermekîlerin Hârunürreşîd zamanındaki konumlarını göz önüne almak yeterlidir. Hârunürreşîd zamanında bütün devlet gelirleri Bermekîlerin kontrolündeydi. Öyle ki Hârunürreşîd bazen az miktar bir paraya ihtiyaç duyar, ancak bunu bile bulamazdı.[341] Bermekîler Hârunürreşîd'in arzu ettiği savurganlık ve baskıya engel olmak isteyince Hârunürreşîd

340 İbnu'l-Esîr, VIII, 179.
341 Mesudi, II, 201.

de -çok iyi bilindiği şekilde- kendilerini perişan etti.[342] Hârunürreşîd'den daha önce, Halife Mehdi de veziri Yakup b. Davud'u böyle harcamıştı. Mehdi Yakup'u vezir olarak görevlendirdiğinde ona bütün devlet işlerini terk ederek zevku sefaya ve eğlenceye daldı. Ancak halifenin bu durumu halka, özellikle de Arapların gururunu yaraladığından Yakup'la alay edilmeye başlandı.

Örneğin ünlü Arap şairlerinden Beşşar b. Berd şu iki beyti söylemişti:

> "Ey Ümeyye oğulları! Uyanınız, uykunuz uzadı. Zaman yararlanma zamanıdır. Çünkü bugün gerçek halife Yakup b. Davud'dur. Ey ahali! Hilâfetiniz mahvoldu. Artık Allah'ın halifesini ney ve ud arasında arayınız."[343]

Bu dedikodular Mehdi'ye haber verilince Mehdi Yakup'u huzuruna çağırmış, yakalatıp hapse atmıştır. Yakup yıllarca hapishânede kalmıştır.

Me'mun, devlet işlerini başladı Kadı'l-kuzât Yahya b. Eksem'e devretmiş, Hârunürreşîd'in Bermekîler hakkında gösterdiği ilgi ve güven kadar kendisi de Yahya'ya aynı duygularla güvenmişti. Ancak daha sonra Yahya'dan rahatsız oldu. Vefatı sırasında kardeşi Mutasım'a şöyle vasiyet etti: "Geniş yetkilerle sakın vezir edinme; Yahya b. Eksem'in halka reva gördüğü muamelelerden ve kendisinin kötü ahlakından çektiğim felaketleri bilirsin."[344]

Araplar vezirleri çoğunlukla İranlı olduğundan dolayı sevmezlerdi. Vezirleri korkaklık, cimrilik, açgözlülük ve rüşvetçilikle suçlarlardı. Bir Arap'ın (bedevînin) şu iki beyti vezirlerin nasıl sıfatlarla anıldıklarını gösterir: "Öyle adam ki vicdanının aksine zahid olduğunu gösteriyor. Hediyeleri pek çok sever. Etrafı adamlarla çevrilmiş. Kendisinde vezir olduğuna delil olan korkaklık, cimrilik, açgözlülük gibi sıfatlar görüyorum."[345]

342 Taberî, III, 1232.

343 Fahrî, 166.

344 Taberî, III, 1139.

345 Taberî, 1088.

Bununla birlikte vezirler birçok kere şahsi bir yarar için değil de sırf hazinenin savurganlıkla zarar görmemesi amacıyla halifelerin savurganlığını önlemeye çalışırlardı. Nitekim Halife Vâsık ile veziri İbn el-Ziyad arasında öyle bir olay olmıştu. Vâsık, Âlem isminde bir cariyenin söylediği bir şarkıyı pek beğenmiş, cariyenin sahibine 5.000 dinar verilmesini emretmişti. Vezir İbn Ziyad paranın ödenmesini geciktirdi. Vâsık bu gecikmeden dolayı kızmış ve paranın iki kat olarak ödenmesini emretmişti. Bunun üzerine vezir mecburen cariye sahibine on bin dinar verdi. Ancak çoğunlukla vezirler halifelerde idari zaaf ve acz gördükçe mâli işlerde daha çok nüfuz sahibi olmak ve ellerinden geldiği kadar paraları kendi ceplerine indirmek için çalışırlardı. Bu sayede büyük servetlere sahip olmuşlardı.

Vezirler

Vezirler, devletin gerileme döneminde devletin parlak devrindeki halifelerin ve Beytülmâl'in serveti kadar büyük servetlere sahip olmuşlardı. Sanki devletin gelirleri vezirlerin evlerine akıyordu. Bunun üzerine vezirlik büyük emel peşinde koşanların göz diktiği bir makam oldu. Bu mansıbı elde etmek için rüşvet ve hediyeler dağıtılmaya başlandı. Bununla birlikte birçok defa vezirlik, askere maaş ödeyebilenlere bedelsiz olarak teklif ve tevcih olunurdu.[346] Fakat çoğunlukla bu mansıba erişmek için çok para dağıtılıyordu. Bu şekilde vezirlik ya doğrudan doğruya halifeden veya halifenin özel adamlarından biri aracılığıyla elde edilirdi. Nitekim H. 4. yüzyılın başlarında ünlü hattat İbn Mukle, bu mansıbı elde etmek için halife Razi'ye 5 milyon dinar vermişti. Aynı şekilde Kaim Bi-emrillah'ın veziri İbn Cüheyr, vezaret mansıbını elde etmek için söz konusu halifeye 30 bin dinar ödemişti.[347] Halifenin yakın adamlarından biri aracılığıyla vezareti ele geçirmek için de çok para dağıtmak gerekiyordu. Vezirler, verdikleri bu paraların birkaç katını görevleri sırasında tayin edecekleri valilerden, nazırlar-

346 İbnu'l-Esîr, VIII, 83-86 ve Taberî, 79.
347 el -Fahri, 253 ve 266.

dan (mutasarrıf veya müdürlerden), kâtiblerden vs. alacakları rüşvetle çıkaracaklarını iyi biliyorlardı.

Vezirlerin rüşvetçilikleri ve yolsuzluklarına örnek olarak rivayet okunan olaylardan birisi şudur: Halife Muktedir'in veziri Hâkânî, rüşvetçilikte o kadar ileri gitmişti ki; bir günde on dokuz kişiden rüşvet alarak Kûfe'ye nâzır tayin etmişti. Bunlar görev yerlerine gittiler ve orada buluştular. Durumu öğrenince ne yapacaklarını düşündüler. Nihayet en son tayin olunanın -kendisinden sonra yirmincinin gelmemesinden dolayı- o memuriyete hakkı olduğuna karar verdiler. En son gelen on dokuzuncu, memuriyet yerine, diğerleri de vezirin huzuruna gitti. Vezir bunları başka görevlere gönderdi. Şairlerden biri söz konusu veziri şöylece hicvetmişti:

> "Öyle bir vezir ki hayasızlıktan usanmaz. Şimdi tayin ettiğini bir saat sonra azleder. Parayla gelenleri yanına yaklaştırır, parasız müracaat edenlerden yüz çevirir. Rüşvetçiler makamına çıkınca, bunlardan en ziyade kabul görecek olan en ziyade rüşvet götürendir."[348]

Valiler ve diğer memurlar vezirlerin gözündeki yerlerini devam ettirebilmeleri için onlara "hediye" adı altında her yıl belirli bir para takdim ederlerdi.

Bununla birlikte vezirlerden bazıları, -pek nadir olmakla birlikte- ne rüşvet kabul eder ne de haktan ayrılırdı. 10. Abbasi halifesi Mütevekkil Alellah'ın veziri olan Ubeydullah b. Yahya böyle iffetli ve dürüst bir adamdı. El-Fahrî'nin rivayetine göre Mısır valisi daha önceki vezirlere hediye verildiği inancıyla Ubeydullah'a hediye olarak 200 bin dinar ile 30 sepet dolusu Mısır kumaşı göndermişti. Hediye vezirin huzurun getirilince vezir Mısır valisi tarafından gelen adama "Hayır ben bunu kabul etmem, valiler üzerine yük olamam" demiş, sepetleri açmış ve onlardan yalnız bir mendil alarak onu dizinin altına sokmuş. Bütün para ve kumaşların Dîvân hazinesine götürülerek kaydedilmesini ve bu paralarla Mısır hükûmeti adına evler

348 el-Fahri, 241.

satın alınmasını emretmiştir.[349] Halife Muktedir'in vezirlerinden olup daha önce bahsettiğimiz haraç listesini düzenleyen Ali b. İsâ da iffet ve doğrulukla şöhret bulmuş vezirlerdendi. O devirler bunlar gibi iffet ve doğrulukla hareket etmiş diğer vezirlerden de mahrum değildi. Ancak kısaca denilebilir ki Abbâsîlerin gerileme döneminde vezirler çoğunlukla vezirlik makamına ancak servet sahibi olmak için geçerdi. Muktedir zamanında Ebu'l-Hasan b. el-Fırat üç kez vezir oldu. Birincisi H. 296'daydı. Üç yıl görevde kaldı. Bunun sonunda yanında 7 milyon dinar birikti ve hepsi müsâdere edildi. İbn el-Fırat H. 304 yılında tekrar vezarete nasb ve 306'da da tekrar azledildi. Üçüncü defa 311 yılında tayin ve 312'de tekrar azledildi. Bu son iki defada üç yıl görevde kalmıştı. Azledildiği zaman yanında bulunan servet on milyon dinardan fazlaydı. Bunun dışında yılda 2 milyon dinar gelir getiren köy ve çiftliklere malik bulunuyordu. Böyleyken bile bu zat pek cömert bir adam olduğu için hiçbir Arap tarihçi onun hakkında kötü bir şey yazmamıştır. İbn el-Fırat vezaret makamına geçtikçe kar, mum ve kâğıt fiyatları yükselirdi. Çünkü vezirin evinde bu üç şey çok tüketilirdi. Onun evinde ilkbahar, yaz ve sonbaharda herkese karlı su içirilirdi. Böylece vezirin evinden güneş battıktan sonra her kim çıksa büyük ve temiz bir mumla ona arkadaşlık edilir ve uğurlanırdı. Vezirin evinde kâğıt odası adıyla bilinen bir oda vardı ki buraya giren kimse kâğıda muhtaçsa istediği kadar almasına izin verilirdi.[350] İbn el-Fırat hadis erbabına, şairlere, edebiyatçılara, fakihlere ve mutasavvıflara yirmişer bin dirhem ayırmıştı.[351] İlim ve diyanet sahibi ileri gelen kişilerden ve fukaradan 5.000 kişiye maaş bağlamıştı. Bu maaşların en büyüğü 100 dinar, en küçüğü ise 5 dirhemdi.[352] Daha önce Bermekîlerin gösterdiği cömertlik onların hırs ve tamahlarını ve yargılanmalarını gerektirecek diğer durumlarını nasıl örtüp kapattıysa söz konusu vezirin cömertliği de diğer hatalarını

349 Fahrî, 216.

350 Fahrî, 240.

351 İbnu'l-Esîr, VIII, 57.

352 İbn Hallikân, I, 372.

örtmüştür. Cömertliği ile şairlerin dillerini kesmiş, tarihçilerin de kalemlerini kırmıştır.

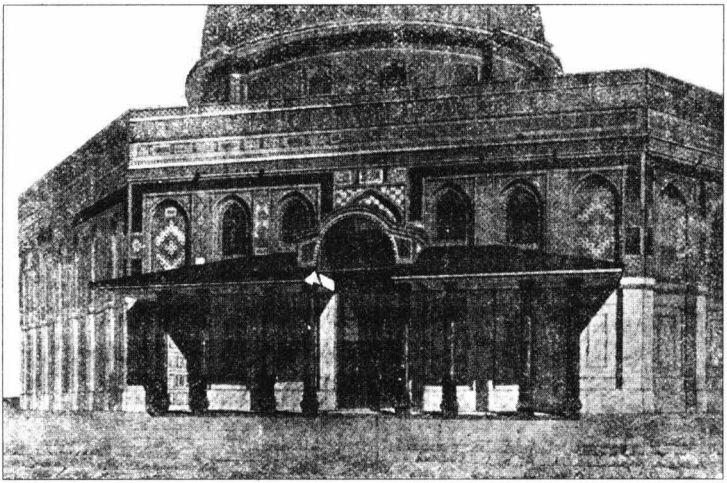
Bunlar gibi büyük servetler toplayarak refah ve savurganlığa dalan daha pek çok vezir gelmiştir. Eski tip yönetim ve hükûmetlerde bu gibi durumların olmasını doğal görmek gerekir. Vezirler Irak'ta olsun, Mısır'da olsun, Endülüs'te olsun her yerde büyük servet topluyorlardı. Mısır'da Tulunoğulları Devleti vezirlerinden olan Mardanî kendisinden önce bir adamın uhdesine pek nadir geçebilen öyle büyük çiftliklere malikti ki bunların haracından başka yıllık net geliri 400 bin dinar tutuyordu. Bu zat pek çok bağış, atiye ve sadaka vermişti. 27 kez hacca gitmiş ve her defasında 150 bin dinar sarf etmişti.[353] Yine bu cümleden olarak Fatimilerin ilk veziri Yakub'un malik olduğu emlak ve arazi arasında Şam'da yıllık 300 bin dinar gelir getiren mukataaları vardı. Ölümünde terk ettiği emlak, çiftlikler ve hayvanlar vs.'nin değeri 4 milyon dinara ulaşmıştı. Kızının çeyizi için harcadığı 200 bin dinar bunun dışındadır. Söz konusu vezir hizmetkâr cariyelerden başka 800 kalfa ve odalık ve "vezirlik tayfası" adını alan 4 bin köle bırakmıştır.[354] Fatimi halifelerinden Mustansır'ın veziri Eftal Emirü'l-Cüyuş* benzeri duyulmamış büyük bir servet; yani altın olarak 60 milyon dinar[355] ve 250 erdep miktarı Mısır nukudundan dirhem, 75 bin top atlas kumaş, 30 deve yükü Irak altınından yapılmış esans kutuları, on iki bin dinar kıymetinde mücevherat

353 Makrîzî, II, 155.

354 Makrîzî, II, 6.

(*) Asıl adı Bedir olan Eftal aslen Ermeniydi. Cemal el-Devle bin Ammar tarafından köle olarak satın alınıp terbiye edilmişti. Doğru görüş, mertlik, azim sahibi devlet adamlarından biriydi. Fatimilerden Mustansır bu zatı öncelikle Sur ve diğer bir rivayete göre Akka'ya kaymakam tayin etmişti; ancak daha sonra Fatimilerin işleri kötüleşmeye başladığından tavsiye üzerine Mustansır onu Kahire'ye davet ederek vezir yaptı (H. 466). Bedir hem vezir hem başkomutan olduğundan kendisine 'emirü'l-cüruş' lakabı verilmişti. İskenderiye'de attarlar çarşısında bulunan camiyi bina eden kendisidir. 80 yaşını geçmiş olduğu hâlde 488 yılında Kahire'de vefat etmiştir. İbn Hallikân (zm.).

355 Asılda altı yüz bin bin dinar (6.000.000.000) deniliyor. Halbuki o kadar bir paranın bir adamda birikmesi mümkün değildir. Bunun doğrusu altmış kere bin olması gerekir. Hem dirhemden çok dinar olması gerçeğe yakındır. Çünkü Mısır'da servet pek nadir olarak dirhem ile belirtilir (müellif).

Kudüs'teki Ömer Camisi.

ile murassa bir altın divit, sayısız ve hesapsız elbiseler, at, katır, davar, cariye, köle vs. bırakmıştır.[356]

Endülüs'te bulunan vezirlerin durumunu da bununla karşılaştırınız. Vezir ibn Şehid'in sunduğu hediye oralarda da vezirlerin ne kadar büyük bir servete malik olduklarını gösterir. İbn Haldun ve el-Makarri bu hediyeyi kitaplarında kaydediyorlar. El-Makarri belirtilen hediyenin ayrıntılarını 3 büyük sayfada ayrıntılarla yazıyor.[357]

Osmanlı Devleti'nde de servetin en yüksek zamanında veya ondan az zaman sonra buna benzer durumlar olmuştur. Vezirler bu devlette de geniş çiftliklere sahip oluyorlardı. Çiftliklerin haracını ve öşrünü kurtarmak için, gelirlerinin büyük kısmını kendi mirasçılarına ait olmak şartıyla, o çiftlikleri bazı cami ve mescidlere vakfetmek hilesine başvurarak, gelirlerin kendileri ve vârislerine kalmasını garanti altına alırlardı.[358]

Abbâsîlerde vezirlerin gelir kapılarını -yukarıda gösterdiğimiz şekilde memur tayininden alınan rüşvetler, valilerden ge-

356 İbn Hallikân, I, 222.

357 *Neſhu't-Tîb*, I, 168.

358 Porters, *a.g.e.*

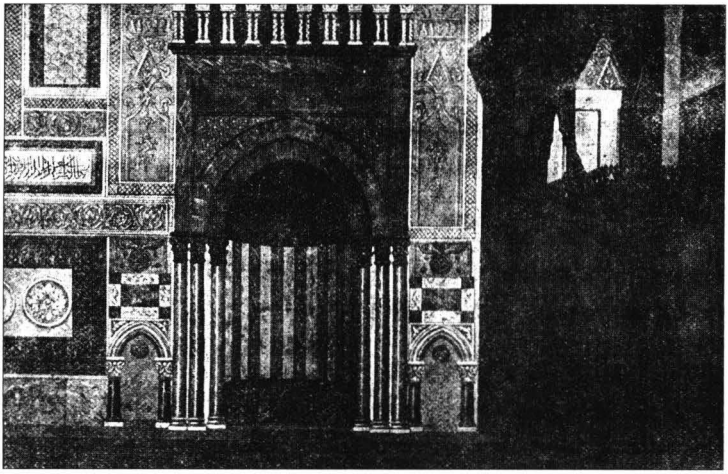
len hediyeler, sahip oldukları nüfuz kuvvetiyle gasp ettikleri köy ve çiftlikler ile haraç gelirlerinden çaldıkları mallar teşkil ederdi. Vezirler, vezirlik gücüyle hadsiz hesapsız tarla ve çiftlikler gasp ettikleri gibi Hac'dan gelen gelirlerden de istedikleri kadar yürütürlerdi. Daha önce belirttiğimiz gibi o zaman tutulan hesap defterleri çalmayı engelleyecek veyahut ortaya çıkaracak şekilde düzenli ve ayrıntılı değildi. Bunun dışında maaş kesmek de vezirlere bir gelir kaynağı kazandırıyordu. Bazı memurlar görevlerinin başından ayrılamazlardı. Paraya muhtaçtılar. Bu ihtiyaç ile maaşlarını her ne şekilde olursa olsun almak isterlerdi. Vezirler kendilerini destekleyecek adamlar görevlendirirler ve bu adamlar aracılığıyla söz konusu memurların maaş senet ve koçanlarını (yani çeklerini) yarı fiyatıyla satın alırlardı.[359] Daha sonra hazineden bu çekleri tam olarak tahsil ederlerdi. Fakihlere ve ileri gelenlere verilen maaşları da öylece kırarlardı. Bu ise memurların yarım maaş alması demekti. Vezirler zorunlu ihtiyaçlardan olan erzak ve eşyadan başka bir şehri veya bir haracı iltizam edenlerden rüşvet veya hisse olarak bir para alırlardı. Böylece vezaretin gücünü kullanır ve halifelerin göz yummaları sayesinde ticaret erbabından birçok mal gasp ederlerdi.[360] Bu suretle vezirlerin kazandıkları paralara "murâfık-ı vüzerâ" veya "menâfi-i vüzerâ" (vezirlerin çıkarları) adı verildi. Bu kazanç kapıları insanlar arasında çok iyi bilinirdi. Nakit paraların ayarını azaltmak da vezirlerin kazançları arasındaydı. Ayrıca dinarları eksik olarak bastırır ve bundan büyük para kazanırlardı.[361]

Söz konusu dönemlerde vezirlerin durumu böyleydi. Devletin önemli tüm işleri bunların elindeydi. Hâl böyleyken askerin maaşının ödenmesi için sıkıştırılanlar ise vezirler değil halifelerdi. Türk askerlerinin devlet hizmetlerine nasıl girdiklerini, halifelere karşı nasıl zorbaca hareketlere giriştiklerini, maaş ve giderlerini ne şekilde istediklerini yukarda kaynaklarıyla göstermiştik. Bunun üzerine baskı altında kalan halifeler, para bul-

359 İbnu'l-Esîr, VIII, 84.

360 Taberî, III, 803.

361 İbnu'l-Esîr, VIII, 149.

Kudüs'teki Mescid-i Aksâ'nın mihrab ve minberi.

mak için vezirleri sıkıştırmaktan başka çare bulamıyorlardı. İstenilen parayı kolaylıkla vermeyen vezirlerden zorla para alınırdı. Bu şekilde zorla para alınmasına "müsâdere" adını veriyorlardı. Abbâsîlerin gerileme ve yıkılma devrinde bu müsâdere usulü çok kullanılmıştır. Buna başvurmadan devlet harcamalarını karşılamak mümkün değildi. Hatta o devirde malı müsâdere olunup öldürülmeyen vezire nerdeyse rastlanılmazdı.

Müsâdere veya Özel Servete Devlet Adına El Koyma

Müsâdere uygulaması İslâm'da oldukça eski tarihlere dayanır. Buna Râşid Halifeler devrinde başlanmıştır. İlk defa malları müsâdere olunanlar hükûmet memurları olan valilerdi. O devirde bir vali kendi maaşından başka bir yolla -ticaret vs. şeklinde- para kazanacak olursa halife valinin kazancının yarısını alır ve devletin genel hazinesi olan Beytülmâl'e koyardı. Hz. Ömer, Kûfe, Basra ve Bahreyn valileri hakkında bu uygulamayı yapmıştır. O dönemde bu işleme "mukâseme" veya "müşâtara – paylaşmak" adını veriyorlardı. Hilâfet Emevîlerin eline geçip de valiler zorbalıkla hareket ederek devlet mallarını tek

başlarına ellerine geçirmeye başladıkları için, özellikle Emevîlerin son dönemlerinde halifeler, valileri görevden aldıklarında, onlardan hesap sormadan, mal ve servetlerinden ele geçirilebilen şeyler el koymadan yakalarını bırakmazlardı. Söz konusu dönemde bu muameleye "istihrâc" (çıkarma) adını veriyorlardı.

Abbâsîlerin ilk yıllarında valilerin büyük kısmı halifelerin kardeşlerinden ve amcalarından oluşuyordu. Bu valilerden bazılarının fena hareketleri ve icraatları olsa bile, istihrac veya mukâseme usulüne başvurularak mallarına devlet adına el konulmazdı. Sonraki dönemlerde valilikler yakın akraba dışındaki kimselerin ellerine geçince, bu valiler Mansur zamanında bile hırs ve tamaha, para kazanıp biriktirmek için şiddet kullanmaya başladılar. Bu nedenle halife Mansur valileri azledip görevden aldıkça, servetlerini müsâdere eder ve "Beyt'ül-mâli'l-mezâlim" adıyla kurdurduğu hazineye gönderirdi.[362] Daha sonra Mehdi zamanında (H. 158-169/M. 774-785) valilerin zulüm ve haksızlıkları haddi iyice aşdığından halife halkın şikâyetini bizzat dinleyip sıkıntıları gidermek zorunda kaldı. Bu şikâyetler yalnızca valiler hakkında yapılıyordu. Daha sonra, Hâdi, Hârunürreşîd, Me'mun ve H. 3. yüzyıl ortalarında Halife Mehdi'ye kadar bütün halifeler bu çeşit şikâyetleri (yani mezâlimi) bizzat dinleyip, haklarında hüküm veriyorlardı.

Valilerin halka yaptığı zulüm ve haksızlıklar konusunda halifelerin dikkatini çekenler vezirlerdi. Çünkü vezirler, özellikle de Bermekîler, halifenin vekili olarak devlet işlerini yürütüyorlardı. Halife bir valinin tayininde vezirle istişare ettiğinde, vezir tayini istenen vali hakkında görüşünü belirtirdi. Örneğin Hârunürreşîd, Ali b. İsâ'yı Horasan'a vali olarak göndermek istediğinde, veziri Yahya b. Halid b. Bermek ile istişarede bulundu. Yahya tayini uygun bulmadı; ancak Hârunürreşîd vezirin muhalefetine rağman Ali b. İsâ'yı vali olarak tayin etti. Ali Horasan'a varınca halka binbir çeşit zulüm ve haksızlık büyük servet topladı. Hârunürreşîd'e at, esir, elbise, misk vs. mallardan olu-

362 Taberî, III, 415.

şan eşi benzeri görülmemiş birçok hediye gönderdi. Halife Hârunürreşîd hediyeleri görünce beğendi. O sırada Yahya b. Bermek yanında duruyordu. Hârunürreşîd Yahya'ya "Bu adamı vali yapmayalım diyordun, sana muhalefette ne kadar bereket varmış, görüyor musun?" deyince Yahya "Efendim, ömür ve ikbaliniz devam etsin! Her ne kadar düşünce ve görüşümün doğru çıkmasını istersem de, müminlerin emirinin görüş açısından daha âlim, ileri görüş ve zekâca daha isabetli olmasını candan isterim ... Ancak işte bir mahzur olmamak şartıyla ... Emin olunuz ki, bu vali ülkenin ileri gelenleri ve halka zulüm ve haksızlık yapmasa, malların çoğunu baskı ve zulümle almasaydı size bu hediyeleri gönderemezdi. Halka bu şekilde davranılmasına razı olursanız, hemen bu saatte bu hediyenin iki katını bir Kerh (Bağdat'ın bir mahallesi) tüccarından alabilirim" cevabını verdi.

Hârunürreşîd tarafından "Nasıl alabilirsin?" sorusuna Yahya "biraz önce Avn adındaki tacir bize bir sepet mücevherât gönderdi. Pazarlığa giriştik. 7 milyon dirhem verdik. Kabul etmedi. Şimdi arzu ederseniz kâhyamı ona göndereyim. Mücevherata bir daha bakılması için gönderilmesini emredeyim. Getirdiğinde ise elinden alıp adamı kapı dışarı edelim. 'Öyle bir şey getirmedin' diye inkar edelim. İşte bu şekilde birden 7 milyon dirhem kazanmış oluruz. Onun gibi diğer iki tacire de öyle yaparız, elinizdeki hediyelerden daha çok elimize para ve eşya geçer," cevabında bulundu.[363] Yahya'nın bu sözleri dikkat çekicidir. Bu olay o zamanlarda valilerin hesapsız para toplamak için ne derece güç ve baskı uygulayabileceklerini göstermektedir.

Yukarıda gösterdiğimiz biçimde, valiler arasında para sahibi olmak için hırs ve tamah göstermek Abbâsîlerin en parlak dönemlerinde dahi vardı. Bununla birlikte Bermekîlerin bu tür yolsuzlık ve zulümleri önleme konusunda önemli hizmetleri olmuştur. Bu ünlü vezir ailesi, valilerin halka zulüm yapmalarını engelliyordu. Ancak Bermekîlerin gözden düşerek, halife tarafından ortadan kaldırılmalarından sonra, yerlerine gelen vezirlerin bazıları iyi niyet, doğruluk ve samimiyet sahibi ol-

363 Taberî, III, 703.

malarına rağmen, diğer bazıları ise kendi şahsi menfaatlerinden başka bir şey düşünmeyen kimselerden oldukları için, valiler fırsat bularak para toplamaya ve daha evvel gösterildiği üzere mevkilerini sağlamlaştırmak için vezirlere rüşvet vermeye başlamışlar; böylece büyük servet sahibi olmuşlardır.

Valiler

O dönemde bir valinin zengin olması elinde bulundurduğu güç ve kuvvet göz önüne alınırsa oldukça kolaydı. Özellikle her şeyde istediklerini yapabilen istila valileri (zorla ve savaşla vali olanlar) için pek kısa bir zaman içinde zengin olmak çok kolaydı. Valilere para getiren gelir kaynakları çoktu. Bir vali memuriyet yerine varır varmaz halk ona hediyeler getirirdi. Bu hediyeler binek hayvanı, cariyeler, paralar, elbise vs.'den oluşan büyük bir meblağdı.[364] Vali bazen bu hediyeleri kendi almaz, memuriyeti kendisine tevcih eden veya bu konuda yardımda bulunan halifeye, vezire, saray hazinedar ustasına, mabeynciye veya saray erkânından diğer birine bırakırlardı.[365] Bununla birlikte valiler eşya, kereste vs. ile ticaret gibi diğer kaynaklardan da gelir elde ediyorlardı.[366] Bunun dışında paraya ihtiyaçları oldukça yeni yeni vergiler icat ederler ve bu vergilerin bazılarını 2-3 kere tahsil ederlerdi. Valiler bir taraftan vezirlere mevkilerini korumak için para verirken diğer taraftan görevden alındıklarında geçimlerini sağlamak için para sahibi olmak istiyorlardı. Valilere en çok gelir getiren şey ticaret mallarından alınan gümrük vergileriydi. Makdisi'nin rivayetine göre Yemen tüccarının mallarından 1/3'ü devlet tarafından gümrük vergisi olarak alınırdı.[367] Yemen'de bir yük buğdayın gümrük vergisi yarım dinardı.

İnşaat ve tamirat da valilere bir başka kazanç kaynağıydı. Örneğin vali bir hükûmet konağı inşa ettirdiğinde, bir köprü

364 İbnu'l-Esîr, VI, 51.

365 Ein. Abb. 80.

366 Makrîzî, I, 109 ve 333.

367 Makdisî, 104.

veya bir kanal kazdırdığında bin dinar sarf etmişse giderleri 10 bin, 100 bin dinar olarak göstererek hırsızlık yapardı. Hatta bazen valiler sarf ettikleri 10 dinarı 60 bin dinar şeklinde gösterirlerdi. Vezirler gibi valiler de halktan toprak ve çiftlikler gasp ederek çıkar temin ederlerdi.[368] Bundan başka halktan topladıkları vergileri gümüş ve altına çevirirken para farkından da istifade ederlerdi. Bu kadar geniş gelirlere sahip olduktan sonra Hârunürreşîd'in Basra valisi bulunan Muhammed b. Süleyman'ın ev, emlak vs. gelirlerinden başka servetinin 50 milyon dirheme ulaşmış olmasına şaşmamak gerekir. Bu valinin günlük geliri 100 bin dirhemdi. Daha önce sözü geçen Horasan valisi Ali b. İsâ'nın serveti 80 milyon dirheme varmıştı.[369] İşte bu sebepten dolayı Hârunürreşîd bunların mallarını müsâdereden başka çare bulamamıştı.

İşin başlangıcında çoğunlukla valilerin malları vefatlarından sonra müsâdere olunuyordu. Nitekim adı geçen Basra valisi Muhammed b. Süleyman'ın malları vefatından sonra zaptedilmişti. Sonraki yüzyıllarda valiler hayattayken bile servetlerine hazine adına el konulmaya, yani müsâdere olunmaya başlandı. Nitekim Hârunürreşîd daha önce bahsettiğimiz Horasan valisi Ali b. İsâ'ya böyle davranmıştı. Onu görevden alarak mallarını zapt ve müsâdere etti. Söz konusu mallar 1500 deve yükünü bulmuştu. Söz konusu valinin oğlu İsa'nın Belh'teki konağının bahçesine gömerek müsâdereden kurtardığı 30 milyon dirhem ise bunun dışındadır.[370]

Vezirlerin Mallarına El Koyma

Bununla birlikte, valiler çok zaman geçmeden bağımsız emirler ve beyler konumuna geldiklerinden bunların mallarını müsâdere zamanı da böylece sona ermiştir. Çoğunlukla valilerden Beytülmâl için talep olunan şey iltizam bedeli vs. kabilinden belli bir meblağdan ibaret kalmıştı. Servet ve gelirlerin

368 Mâverdî, 78.

369 Taberî, III, 713.

370 İbnu'l-Esîr, VI, 81.

kontrolü bu dönemde vezirlerin eline geçmişti. Bu yüzden halifeler Beytülmâl hazinesinin ihtiyaçlarını karşılamak için vezirlerin servetlerini müsâdere etmekten başka bir çare bulamıyorlardı. Bu iş yapılırken bu servetlerin Beytülmâl hazinesine ait gelirlerden gasp edilerek ve çalınarak toplanmış paralar kabul ettiklerinden bu işlemi zulüm ve haksızlık kabul etmiyorlardı.

Abbâsîlerde bu müsâdere işlemleri ilk dönemlerde başlamıştı. Şu kadar ki başlangıçta müsâdere, görevden alma ve cezalandırma şeklinde icra olunurdu. Bununla amaçlanan, siyasal bir suçtan dolayı vezirden intikam almak veya ondan kurtulmaktı. Abbâsîlerin ilk veziri Ebu Selmâ böyle bir nedenle öldürülmüştü. Horasanlı Ebu Müslim, Abbasi devletini nasıl kılıcıyla kurmuş ve güçlendirmiş ise Ebu Selma'da mali gücüyle aynı şekilde devletin güçlenip kuvvetlenmesine hizmet etmişken "Devleti Abbâsîlerin elinden alacak" diye Saffah'a haber verildi. Bunun üzerine Halife Saffah, vezirini Ebu Müslim'in eliyle katlettirdi. Daha sonra aynı durum Ebu Müslim'in başına geldi ve aynı suçlamayla kendisi de Saffah tarafından öldürüldü. Hârunürreşîd zamanında Bermekîlerin ve Mu'tasım devrinde Fazl b. Mervan'ın* başlarına gelen felaket de bu gibi nedenlerden doğmuştur. Sözü edilen Fazl b. Mervan'a layık görülen ceza azl ve hapisle birlikte parasına el konulmasıydı. Mutasım, vezirini görevden alıp hapse attığında, yapılan ara-

(*) Me'mun'un hilâfetinin son yıllarında daha sonra Halife Mutasım'a vezirlik etmiş otoriter bir zattı. Mutasım'a biat edilmesini sağlayan da odur. Bundan başka Mutasım'ı kendi ellerinde büyütmüştü. Devlet işlerinde bağımsız hareket ederdi. Aslen Hıristiyan olan bu zat ulum ve maariften çok fazla anlamazsa da halifelere hizmet metodunu iyi bilirdi. Kendisinin bir mektubat mecmuası ve gördüğü durum ve olaylara ait "Kitab el- Müşahedat ve el-Ahbar" adında diğer bir eseri vardır. "Bir kâtib dolap (çarh) gibidir, durursa kırılır" sözü onundur. Rivayete göre Fazl bir gün gelen arzuhallere bakmakla uğraşırken aralarında üzerine üç beyit yazılmış bir beyit görür. Beyitlerde anılan üç fazldan amaç Hârunürreşîd'in veziri Fazl bin Yahya Bermekî ve Hârunürreşîd ile Emin'in veziri Fazl bin Rebi ve Me'mun'un veziri Fazl bin Sehl'dir. Daha sonra Mutasım Fazl bin Mervan'a kızmış ve kendisini 5 ay hapisetmiş ve mallarına el koymuştur. Hapisten sonra onu kendi hânesinde zorunlu ikamete mecbur etmiştir. Mutasım kendisini hapse gönderirken "Beni memnun etmek için Allah'ı darıltıyordu. Bu yüzden Allah da beni ona musallat etti," demiştir. Fazl bin Mervan 80, diğer rivayete göre 93 yaşında H. 250'de vefat etmiştir (Ibn Hallikân) (zm.).

malar sonucunda konağında 1 milyon dinar kıymetinde nakit para ile 1 milyon değerinde altın eşya ve kap kacak ele geçirilmişti.[371] Ancak daha sonra devlet zayıflayıp düşüşe doğru gittikçe müsâdere de amacından çıkarak sırf vezirlerin mal ve servetine el koyma işlemi haline gelmiştir.

Halife Muktedir zamanında (H. 295-320) müsâdere işlemi en şiddetli devrine varmıştır. Mutasım hilâfete geçtiğinde 13 yaşındaydı. Bu nedenle vezirler meydanı boş bulmuşlardı. Bunun dışında bu halifenin dışında devlet işleri halifenin annesi, haremleri ve hademesinin elinde dönüyordu. Sonunda devlet perişan oldu. Hazineler boşaldı. Halife tahttan indirildi. Yenisi tahta geçirildi, yine tekrar indirildi. Sonunda öldürüldü.[372] Bu halife döneminde çok vezir değiştiği gibi birçok vezirin malına da hazine adına el konuldu. Halife Muktedir'in ilk veziri İbn'ül-Fırat'tı. Üç kez vezirlik yaptı. Yanında ne kadar servet biriktiğini yukarıda görmüştük. Hepsi hazineye devredildi. İbn'ül Fırat'tan sonra Muktedir'in vezirlik makamına Hakani geçti. Daha önce gösterildiği şekilde bu zat kötü bir üne sahipti. Daha sonra vezaret makamına Ali b. İsâ geçti. Faziletli ve namuslu bir kişi olan bu vezir, memleket işlerini ıslahla uğraşmışsa da anarşi, kargaşa ve yolsuzlık devletin damarlarına kadar işlemiş olduğu için bir fazla bir şey yapmaya gücü yetmedi. Bundan sonra Muktedir'e Hamid b. Abbas vezir oldu. Bu adam para toplama konusunda çok katı yürekliydi. Bunların dışında Ubeydullah b. Muhammed, Ahmed b. Ubeydullah b. el-Hasib, ünlü hattat İbn Mukle, Süleyman b. Hasan, Ubeydullah b. Muhammed Gülvazi, Hüseyin b. Kasım, Muktedir'e vezirlik yaptılar.[373] Ancak bunların içinde derdest olunup hapse atılmamış veya öldürülüp malı mülkü hazineye gönderilmemiş kimse yok gibidir. Bu dönemde yalnız vezirlerin değil kadıların ve hizmetçilerin malları da müsâdere ediliyordu. Muktedir'in bu müsâderelerden topladığı paraların toplamı 40 milyon dinara ulaşmıştı. Diğer bir yerde de söylediğimiz gibi hali-

371 İbn Hallikân, I, 415.

372 Fahrî, 236.

373 Fahrî, 239, 249.

fenin saçıp savurmasından dolayı boşuna harcadığı paralar 70 milyon dinarı aşıyordu. Yerinde ve gereğinde sarf ettiği paralar ise başkadır.[374] Diğer vezirlerin durumu bunlarla kıyaslanarak anlaşılabilir.

Zaman geçtikçe devlet adına mala mülke el koymak, hazineye gelir sağlamak için başvurulacak en önemli araç olmuştu. Valiler halkın, vezirler valilerin, halifeler vezirlerin, valilerin ve halkın mallarını müsâdere ediyorlardı. Bununla birlikte günümüzde uygar Avrupa ülkeleri bir savaş veya çok büyük bir projenin gerçekleştirilmesi için gerekli harcamaları karşılamak amacıyla nasıl borçlanma yoluna gidiyorsa halifeler de müsâdere metodunu ancak asker aylıklarını veya diğer devlet harcamalarını karşılamak için paraya gereksinimleri olduğu zamanlarda yapıyorlardı.

Daha önce belirttiğimiz gibi bu tür paralar zaten hazinenin malı gibi düşünüldüğünden yapılan el koyma işlemi de adalete aykırı bir durum olarak kabul edilmiyordu. O dönemde böyle bir metodun uygulanması, devleti günümüzdeki gelişmiş devletlerin sırtında büyük bir yük olan genel borçlardan kurtarmıştı. Günümüzde bazı devletlerin gelirlerinin 1/4'ü veya 1/3'ü borçlarının sadece faizlerine gitmektedir. Bu nedenle söz konusu devletler -örneğin İngiltere- bu yük altından kalkabilmek için çeşit çeşit vergiler icat etmekte, insanın geçinmek için el attığı her işten vergi almaktadır.

Kâtibler

Devletin mallarına el koyarak paraları ceplerine indiren başka memur sınıfları da vardı. Haraç kâtibleri bunlardan biridir. Bunlar devletin asıl gelir kaynağı olan vergilerin toplanması işine baktıklarından zimmetlerine para aşırmakta güçlük çekmezlerdi. Bu memurlar gerek Emevîler zamanında, gerekse daha sonra haraç paralarını ceplerine atmaktan geri kalmamışlardı. Ancak işi çığrından çıkarmaları ve devletin başına bela

374 İbnu'l-Esîr, VIII, 90.

kesilmeleri Abbâsîlerin gerileme ve duraklama devrine rastlamıştır. Halife Vâsık H. 229/M. 843'te bu kâtibleri hapsettirerek çaldıkları paralara karşılık üzerlerine borç çıkarmış ve şiddet kullanarak bu parayı kendilerinden tahsil etmiştir.[375] 13. Abbasi halifesi Mu'tez de H. 255 yılında bu memur grubuna aynı muameleyi yaptırmıştır. Basra'da Bardanî ailesi yazıcılık yoluyla zengin olmakla ün kazanan bir aileydi.[376]

Zenginlik yalnız haraç ve diğer hükûmet dairesi kâtiblerine özel bir şey değildi. Halifelerin akrabalarının ve diğer devlet adamlarının özel kâtibleri de benzeri yollarla zengin oluyorlardı. Bunların kazandıkları paralar çoğunlukla rüşvet ve ihtilâs (hırsızlık) yolundan gelirdi. Bunlar rüşvet ve hırsızlıkta o kadar ileri gitmişlerdi ki, vezirler zulüm ve haksızlıkla nasıl kötü ün kazanmışlarsa bunlar da zulüm ve baskıyla kötü şöhret kazanmışlar ve şairlerin alay ve eleştirilerine maruz kalmışlardı.

Valileri ve diğer memurları göreve getirmek için rüşvetle aracılık yapmak ve yarar sağlamak bu kâtiblerin kazanç kapılarından biriydi. Nitekim Halife Me'mun'un başkâtibi Ahmed b. Ebî Hâlid, 3 milyon dirhem rüşvet karşılığında, Tahir b. el-Hüseyin'in Horasan'a vali tayini için halifeye aracılıkta bulunmuştu.[377] Vilayetlerdeki dîvân kâtibleri valilere gelen hediyeler ve rüşvetlerde valilerle ortaklaşırlardı. Bazen bu paraları yarı yarıya pay ederlerdi.[378]

Hacipler (Mabeynci ve Teşrifatçılar)

Ülkenin servetini kullanmak, devleti yönetenlerin yakınında mevki sahibi olanların hepsine, özellikle halifelerin kapısında duran haciplere (mabeynci ve teşrifatçılara) serbestti. Hacipler halifelerin katında güç ve yetki sahibi olduklarından bu güçlerini çoğunlukla para kazanmak için kullanırlardı. Halifenin huzuruna çıkmak isteyenleri öne almak veya yetkileri-

375 Taberî, III, 1330.

376 Makrîzî, I, 331.

377 Yâkubî, II, 554.

378 Makrîzî, I, 99.

ni kötüye kullanarak önce engel olup zorluk göstermeden huzura çıkarmak için para alırlardı. Bu durum Dört Halife Dönemi'nde bile olmuştur. Mugîre b. Şu'be "Hz. Ömer'in huzuruna girmemi kolaylaştırmak için Yerfa'ya vermek istediğim dirhem bazen avucumda terlerdi" diyor.[379] Bu hacipler çok kere rüşvet alarak mansıp ve makam konusunda da aracılık ederlerdi. Nitekim 2. Abbasi halifesi Mansur'un hacibi Rebi b. Yunus, Yakub b. Davud'dan 100.000 dinar alarak kendisine vezirlik görevinin verilmesinde aracılık etmişti.[380]

Özet

Yukarıdan beri verdiğimiz bilgileri şu şekilde özetleyebiliriz: Abbasi devleti Türk komutanların baskıları altına girince devletin malî yapısı genel hazine olan Beytülmal'in kontrolünden çıkarak, valiler, vezirler, kâtibler, mabeynciler gibi halife tarafından görevlendirilen veya halife ile halk arasında aracılık yapan devlet adamlarının eline geçti. Halife bu tarihten sonra sözü edilen memurların servetlerini zapt ve müsâdere etmeksizin idareyi sürdürmeye imkân bulamıyordu. Oysa bu yolla hâkimiyeti devam ettirmek bir insanın kendi etinden yiyerek yaşamını sürdürmesine benzer. Doğal olarak bu durum devleti kısa sürede zayıflatıp yoksullaştırdıktan sonra tamamen yıkılmasına neden olmuştur.

Abbasi devletinde vergilerin ağırlığı, devletin duraklaması ve yıkılmasına neden olan başlıca ögelerden biri olarak ilk akla gelen nokta olabilir. Aslında devletin servet ve irfan devri olan en parlak zamanlarda bile vergiler ağırdı. Ancak o dönemde halk bu ağırlıktan şikâyetçi değildi. Halkın felaketi daha sonra gerileme devrinde vergilerin azaltıldığı zaman başgösterdi. Gerçekte bu durum halkı memnun etmeliydi; ancak söz konusu zamanlarda vergi indirimine gidilmesi Beytülmâl hazinesine ait olan servet kaynaklarını azaltmakla birlikte devlet adamlarından hırs ve tamah sahiplerinin paraya olan ihtiyacını artırmıştı.

379 Ibn Ruste, *el-A'lâku'n-Nefise*, VII, 195.
380 Fahrî, 166.

Zaten o vakte kadar daha önce gösterdiğimiz nedenlerden dolayı, devletin idarî ve malî durumu da ahlakın bozulmasıyla birlikte ortaya çıkmıştı. Bunun sonunda can, mal ve ırz emniyeti kalmayıp ülkenin genel düzeni de bozuldu. Herkes işten güçten elini çekti. Ülkenin gelirleri azaldı. Kimsede devlet adamlarının hırslarını doyuracak kadar para kalmadı. Bu durumla karşılaşan idareciler gelirleri artırmak ve halktan vergi toplamak için şiddet, baskı ve haksızlık yoluna başvurdular. Tüm bunların sonunda sıkıntılar iyice büyüdü. O derecede ki halk, can ve mallarından bezmiş hale gelmişlerdi.

Diğer taraftan yalnızca vergilerin ağırlığı ve çokluğu, ülkeleri tahrip eden tek neden olsaydı, kendi ülkesinde Arapların akıl ve hayaline gelmeyen birçok ağır vergiler koyan İngiltere'nin her devletten önce harap ve perişan olaması gerekirdi. İngiltere her çeşit ürün ve gelir üzerine koyduğu vergilerden başka, her vatandaşıyla gelirleri paylaşırcasına gelirler üzerine vergi koymuş, dava vekilliği ve doktorluğa varıncaya kadar bütün sanat ve zanaatkârlardan işlerini yapabilmelerine izin verme karşılığında, bir vergi de koymuştur. Bu vergiler çok ağır ve çeşitlidir. Örneğin hâkimlik görevinin çeşidine göre; hâkimlerden 20 liradan 50 İngiliz lirasına kadar vergi alınmaktadır. Doktorlar, eczacılar, avukatlar, hatip ve vaizler, bankalar, banknotlar, senetler, evlilik boşanma vs. üzerine konmuş vergiler de vardır.

İngilizlerde gelir vergilerine gelince; söz konusu vergiler tüm ticaret sanayi, bankalar vs. çeşitleriyle beraber vaizlere ve hatiplere varıncaya kadar insanların iş ve kazanç için başvurdukları her işten alınmaktadır. İngiltere hükûmeti paraya ihtiyaç duyunca vergileri, özellikle gelir vergisini artırarak bütçe açığını kapatır. Bu durum çoğunlukla savaş durumunda ortaya çıkar. Örneğin 1901'de Transval ile savaşta bulunduğu devrede bütçesinde 117 milyon İngiliz lirası gelire karşılık, harcamalar 154 milyon İngiliz lirasına ulaşmıştı. Aradaki açık 37 milyon İngiliz lirasıydı. İngiltere hükûmeti bu açığın büyük kısmını vergi zamlarıyla kapatmıştır. İngiltere'de gelir vergisi lirada sekiz peni, yani yüzde üç buçukken, lirada bir şiline yani yüzde

beşe yükseltilmiştir. Bu fazlalıktan gelen gelirlerin toplamı 9 milyon lira tutmuştur. Bira vergisi üzerine konulan zamdan yıllık 1 milyon 752 bin lira lira gelir toplanmıştır. Diğer içecekler üzerine konulan vergiyle yıllık 10 milyon 15 bin, tütün vergisinden 1 milyon 100 bin, çaydan 18 milyon İngiliz lirası toplanmıştır. Savaş bitince ekstra alınan vergilerin kaldırılması için çalışma yapılmış, gelir vergisi 4 peni indirilmiş; böylece eski duruma dönülmüş ve hükûmetin gelir vergisi gelirleri 8 milyon 400 bin lira azalmıştır. Aynı şekilde hükûmet savaştan sonra buğday vs. vergilerini de azaltmıştır.

Kısacası İngiltere bu kadar çok vergileri ve bunca borçlarıyla beraber günümüzde dünyanın en güçlü ve zengin devletlerinden sayılır. Hiç kuşku yoktur ki vergilerin azaltılması halk için rahatlatıcı bir olaydır. Ancak vergilerin çokluğu ve ağırlığı ülkenin yıkılmasına neden olmaz. Bir ülkenin harap olup yıkılması ancak zulüm ve haksızlıkla olur. Çünkü zulüm devlet binasını temelinden yıkar. Zulüm halkı iş güçte çalışmaktan soğutur, canından bezdirir. Çiftçiler çiftçiliği, esnaf ticareti, sanatkârlar da sanatı bırakırlar. Ülkeye para getiren halktır. Bunlar çalışmazsa ülkede para olmaz. Para olmayınca ülke ve devlet perişan olur ve yıkılır. İşte bu yüzdendir ki tarih boyunca öncekiler ve sonrakiler "Adalet mülkün temelidir" demişlerdir.

Abbâsîler devleti, 8. Abbasi halifesi Mutasım'dan sonra bir ganimet malı gibi askerin ve yabancıların eline düşüp de paralar yabancıların ülkelerine gönderilmeye başlandığı, vezirlerle valilerin servet toplama yoluna düştüğü, halifelerin ülkede, hatta kendi saraylarında uşakları ve cariyeleri üzerinde hiçbir hâkimiyet ve güçleri kalmadığı zaman bütün bu olumsuzlukların sonucu halkın başında patladı. Çünkü gelirlerin kaynağı halktı. Ülke iyi idare edilerek beslenmelidir ki ürün verebilsin. Halbuki devlet adamları beslemeden, yatırım yapmadan gelir almak istiyorlardı. Gıdasına ve terbiyesine bakılmayan bir inek ne hâle gelirse ülke de işte öyle bir hâle gel ve sonunda yıkılmıştır. Bugünkü devletlere gelince bunların kanunlarının temeli şahsi hürriyet ve ekonomik kurallar üzerine kurulmuştur. Hiçbir bireyden, bireyin kendisi için borç olduğuna inan-

madığı bir para istenemez. İlerde bu konu üzerinde tekrar duracağız.

Abbasi Ülkesi: Şehirler ve Halkın Serveti

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerde Abbasi Devleti ile devlet adamlarının servetlerinden bahsetmiştik.

Bundan sonra ülkenin, yani şehirler ile halkı oluşturan esnaf, çiftçi, sanayici vs. her sınıf halkın mal mülk ve serveti konusunda bilgi vereceğiz. Ülke şehirler ve köyler olmak üzere ikiye ayrılıyordu.

Şehirler

Medeniyet veya uygarlık alanı, o dönemin medeniyet kurallarına uygun olarak şehirlerle sınırlıydı. Köylerde uygarlıktan bir ize rastlanamazdı. Halife ile yakınları, saray halkı, valileri ve vezirleri nerede toplanırsa servet, rahat, ün ve güç de orada bulunurdu. Bu kişiler şehirlerde ve özellikle başkentlerde otururlardı. Bu yüzden Bağdat, Basra, Şam, Fustat, Kahîre, Kayravan, Kurtuba, Gırnata vs. şehirleri bayındır hâle gelmiş; köy ve çiftliklerse ziraate ayrılmış yerler olarak şehirlerde bulunan binalardan ve konumuz olan medeniyetten pay alamamıştır. Servet ve zenginlikten nasip almış şehirlerde, halk halifenin ve devlet adamlarının etrafında mükâfatlara, ihsanlara, hediyelere ve hilatlara nail olarak veya bolluk ve rahat içinde yaşamıştır. Uygarlaşmış bu kentlerde, âlimler, şairler, müzisyenler ve nedimler toplanırlar, halifenin, beylerin yahut diğer devlet adamlarının cömertlikleriyle geçinirlerdi.

Hârunürreşîd'in veziri Fazl b. Yahya'nın sözleri o dönemin sosyal tabakasını gösterir: "İnsanlar dört gruptur. Öncelikle padişahlardır ki kendi haklarıyla o mevkiye yükselmişlerdir. İkincisi vezirlerdir ki, fatânet (çabuk kavrayış, zihin açıklığı ve anlayış) ve dirâyetleriyle (zeka, bilgi ve tecrübe) bu mevkilerini elde etmişlerdir. Üçüncüsü halkın yüksek tabakasıdır ki bunlar zenginlikleriyle bu mevkiyi tutmuşlardır. Dördüncüsü

orta tabakadır ki bunlar diğer tabakalara ilim ve edep yoluyla girmişlerdir. Şu dört tabakadan sonra gelen halk ise boş, değersiz ve akılsız yaratıklardan ibarettir. Bunlar yiyip yatmaktan başka bir şey düşünmezler."[381]

İbn Haldun hükümdarı âlemin ve uygarlaşmanın kök ve temeli kabül ettiğinden, hükümdar tarafından verilen maaşlar ve yapılan harcamaları memleketin servetinin ve gelirlerin çokluğunun bir göstergesi kabul ediyor ve şöyle diyor: "Hükümdar paraları veya devlet gelirlerini kendi nefsi için bir tarafa saklar veya paraları ortadan yok edip de gerekli yerlerde harcamazsa emrindeki memurlar ile devlet ve hükümet idarecileri ve askerin elindeki paralar azalır. Bunlar doğal olarak emirleri altında bulunan adamlara ve yakınlarına maaş veremezler; bunun üzerine bu kısım halkın harcamaları azalır. Oysa halkın önemli bölümünü bunlar oluşturur. Ülkede arz ve talebi en çok harekete geçiren, piyasaları canlandıran en önemli şey bunların harcadığı paralardır. Bunlar harcayacak para bulamazlarsa o zaman ülke piyasasında işler durur. Alışveriş kesilir, ticaretten para kazanmak güçleşir. Bunun sonucunda haraç ve devlet gelirleri düşer. Çünkü devlet gelirleri ülkede bayındırlığın devam etmesi, alışverişin gözde olması ve kazanç kapılarının sürekliliğine bağlıdır. Halk kazanç kapıları bulmalıdır ki vergi ödeyebilsin. Harcama olmaz ve gelirler azalırsa bu durumdan sorumlu olan devlettir. Söylediğimiz gibi devlet, gelirler ve giderler açısından halkın en büyük revaç pazarı veya revaç pazarlarının aslı ve esasıdır. Devletin alıp verme gücü bozulup da harcamaları azalırsa, onun da diğer pazarlar ve alışverişler gibi veya daha katı bir duraklamaya uğraması doğaldır."

İslâm şehirleri esas olarak hükümdarlardan ve ikinci derece devlet adamlarından oluşuyordu. Hükümdarların devlet adamlarını bu derece yükseltmeleri onların zeka, anlayış ve tecrübelerinden dolayıydı. Üçüncü dereceden zenginler ve dördüncü dereceden ilim ve edep ile yükselen orta tabakayı

381 İbnü'l-Fakîh, 1.

oluşturan halk, diğer iki tabakanın keyif ve arzusuna bağlıydı. Bunlardan daha aşağı olan halk ise normal insan mertebesinde sayılmıyordu. Oysa sosyal yapının sözü edilen bölünme biçimi, bireysel hürriyet yüzyılı olan zamanımızdaki sosyal yapının özüne aykırıdır. Bugün her birey, işçi, kâtib, esnaf veya hükûmet memuru, ayrı ayrı iş ve mesleğe sahip olsa da, kendisini cemiyetin bir organı kabul eder.

Abbâsîler çağında; kent halkı halife, emirler vs. devlet adamlarının çevresinde geçinirler, onların gölgesinde yaşarlardı. Halifeler, emirler ve diğer hükûmet adamları ele geçirdikleri devlet gelirlerinden onları yararlandırırlardı. Gelirler çok olursa yararlanma da o oranda çok olurdu. Devletin gelirleri haraçtan, haraç ise araziden elde edilirdi. Arazi ise çiftçilerin içinde çalıştıkları köylerden ibaretti. Şu durumda Abbasi servetinin kaynağı köylerdi ve bu servet çiftçilerin alınterinden toplanırdı. Çiftçiler her çağda, özellikle tarım ülkelerinde zenginliğin temelidir. Oysa çiftçi -özellikle eski medeniyetlerde- zenginlikten ve servetten en az para alan insandır. Söz konusu devirlerde servet ve kuvvet hükümdarların veya hükümdar adına yönetimde bulunanların ve diğer devlet adamlarının elinde bulunurdu. Bireyler ise hükûmet adamlarının maiyetleri, yardımcı ve destekçileri, uşak ve kulları sayılırlardı. İnsanlığın bu ikinci kitlesinden bir bölümü devlet adamlarının muhtaç olabilecekleri çeşitli binaları, elbise ve mücevheratı hazırlamak için sanayiyle uğraşırlardı. Diğer bir bölümü hükûmet adamlarına konaklarında ve kâşanelerinde hizmet etmek üzere doktorluk ve kâtiblik sanatlarını öğrenirdi. Diğer bir kısmı idareci sınıfın keyfini yerine getirmek için çalgı şarkı öğrenmeye çalışır, bir diğer kısmı da yine idareci sınıfının hoşnutluğunu kazanmak için şiir, düzyazı vs. ile uğraşır veya toprakta çiftçilikle uğraşan bir çiftçi olurdu. Çiftçiler her zaman ve mekânda ülke halkının çoğunluğunu oluştururlardı. Bu konu üzerinde daha detaylı bilgileri kitabımızın sosyal ahlak ve edep kısmında vereceğiz.

Şu durumda kentlerin refah ve zenginliği, söylediğimiz nedenlerden dolayı hükûmetin veya hükûmet adamlarının zen-

ginliğine bağlıydı. Hârunürreşîd'in sarayı heyetler ve çevreden halifeye gelen misafirlerle ve Beytülmâl de para ile dolup taştığı, Bermekîlerin paraları avuç avuç dağıttığı devirlerde, Bağdat'ta bulunan esnaf -özellikle mücevherler ve pahalı mefruşat tüccarı- büyük bir saadet ve servet içindeydi. Çünkü medeniyetin refah ve sarfiyat devri bu iki çeşit ticaretin rağbet görmesine neden olur. Daha önce gösterildiği üzere Bağdat'ta Kerh mahallesinde bulunan tüccardan bir mücevhercinin bir sepet içinde gösterdiği mücevherler için, Yahya Bermekî tarafından pazarlık yapılmış ve 7 milyon dirhem verilmişken mücevherci bunu az bularak vezire satmamıştı.[382] Oysa bu mücevherler dükkânda bulunanların yalnızca bir kısmıydı. Burdan öyle bir tacirin toplam servetinin ne derce büyük olduğu anlaşılmaz mı? Bu mücevher satıcısından başka İbn el-Cassas adında diğer bir mücevherci vardı ki, bu adamın serveti H. 302 yılında Halife Muktedir tarafından müsadere edilmiş ve bu sırada bu tüccarın evinden alınan mal ve eşyanın değeri 20 milyon dinarı geçmişti.[383] Bağdat'tın ileri gelenlerinden Muhammed b. Ömer adında birinin yıllık vergisi 2 milyon 500 bin dirheme ulaşıyordu. Bağdat'ta ve diğer şehirlerde bulunan diğer tüccarları da bunlarla karşılaştırabiliriz. Istahır kentinde yaşayan Beni Hanzala ailesinin bireylerinden olan Ömer b. Uyeyne'nin çok büyük bir serveti vardı. Bu yüzden bir milyon dirhem harcayıp mushaflar (Kuran-ı Kerim) satın alarak onları İslâm kentlerinde ücretsiz dağıtmıştı. Söz konusu ailenin sahip olduğu çiftliklerin yılık vergisi 10 milyon dirhemdi. Yine bu zenginlerden birisi olan Mirdas b. Ömer'in arazi ve akarlarının vergisi 3 milyon dirhem tutuyordu. Bunun amcaoğlu Muhammed b. Vasıl da onun serveti kadar büyük bir servete sahipti.[384] Seyraf şehrinde serveti 60 milyon dirhemi aşan tacirler vardı. Bu tacir bu büyük serveti deniz ticareti yoluyla üd, kafur, amber, mücevherat, hızran, fildişi, abanoz, karabiber vs. alıp satarak kazanmıştı.[385] Bunlardan biri-

382 Taberî, III, 702.

383 İbnu'l-Esîr, VIII, 33.

384 Istahrî, 142.

385 Istahrî, 154.

si bir konağın yapılması için 30 bin dinar harcamıştı.[386] Doğu kentlerinin çoğunda bu gibi birçok zengin vardı.

Vezirler, ve diğer bürokratlardan başka devletin refah ve zenginlik devrinde halifelere yaklaşıp hulafaya onların ihsan ve bağışlarına kavuşanların, saraylarda halifelere hizmet edenlerin servetleri de bunlardan aşağı değildi. Hârunürreşîd'in şarkıcısı İbrahim el-Musuli öldüğünde 24 milyon dirhem değerinde bir servet bırakmıştı. Aynı şekilde Hârunürreşîd'in hekimbaşısı olan Cibril b. Bahtişu öldüğünde arkasında çiftlikler, mücevherler ve nakitten oluşan 90 milyon dirhemlik bir mal varlığı bırakmıştı.

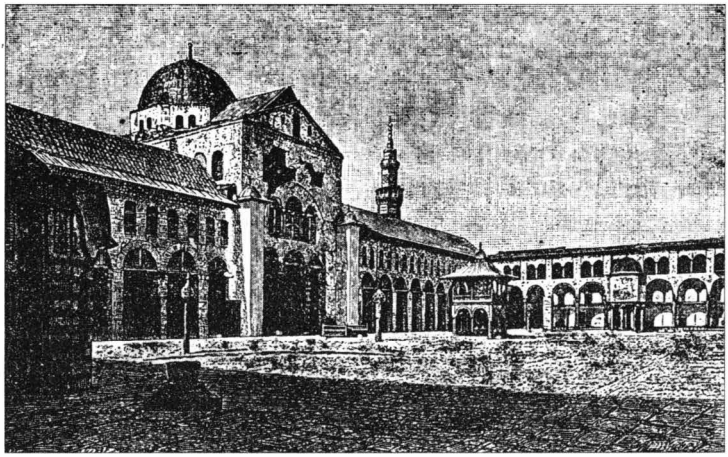
Kentleri de göz önüne alacak olursak çoğunlukla servetin halifelerle onlara mensup olan kişilerin elinde bulunduğunu görürüz. Şu kadar ki o dönemde tüccara varıncaya kadar tüm servet sahipleri -çok azı hariç- ancak halifelere ve diğer hükûmet adamlarının kanatları altına girerek servetlerini güvence altına alıyorlardı.

Köyler

Köy halkı asıl halktan, yani "haraç verenler" (haraçgüzarlar/ehl-i haraç) adıyla anılan çiftçilerden oluşuyordu. Bunlar toprak sahibi olan halife ve emirlere veya onlara bağlı olan güç sahiplerine, özellikle İslâm'dan önce Irak ve Fars'ta büyük mukataa sahibi olup dahhakin (dahhaklar) adıyla bilinenlere ücretle veya ortaklıkla çalışırlardı. Ülkede İslâmiyet yayıldıkça bu dahhaklar malik oldukları servet ve ülke halkı arasında elde ettikleri güç ve öncelik nedeniyle hükûmet adamları yanında söz sahibi oldular.[387] Asıl çiftçiler ise daha önce belirttiğimiz sebeplerden dolayı çok azı toprak ve mala sahip olabiliyorlardı.

Şu durumda köylerin halkını çiftçilerle o sınıftan olan halk oluşturuyordu. Bunlar geçinecek derecede bir şey bulurlarsa ona razıydı. Bunların çoğu ağır bir yoksulluk içinde yaşıyordu.

386 Ibn Havkal, 198.
387 Ibnu'l-Esîr, V, 101.

Şam'daki Büyük Cami'nin avlusu.

Oyle ki tüm yaşamı boyunca dinarı görmeyen adamlar bile vardı. İnsanların yaratılışı ve sınıflara ayrılışı gerçekten dikkat çekicidir. Şehirlerdeki devlet adamları dinarları avuçlarla tüketir, bağışlar ve hediye ederken köylerdeki çaresiz halk oldukça fakir, her şeye muhtaç, her şeyden yoksun ve acıklı bir sefalet içindeydi. Öyle ki onlardan biri bir dinarın yüzünü görse sevincinden onu birkaç kez öpüp başına koyacaktı. Veya o zavallılardan biri kendisine on veya yirmi dinar verilse sevincinden çıldırıp kendini kaybedecekti. Nitekim öyle bir olay H. 3. yüzyıl ortalarında Mısır emiri bulunan Ahmed b. Tulun ile bir balıkçı arasında yaşanmıştı. Ahmet b. Tulun inşa ettirdiği saraylar, koruluklar, bahçeler, ahırlar vs.'den dolayı cömertlik ve savurganlığıyla ünlenmişti. Her ay yoksullara bin dinar sadaka verirdi. İhsan ve bağış ve cömertlikte o kadar ileri gitmişti ki yoksullara sadaka dağıtan vekili kendisine başvurur ve "Bazen üstü çarşaflı, parmağında altın yüzük bulunan bazı kadınlar gelip sadaka almak için el uzatıyorlar. Bu gibilere vereyim mi?" diye sorunca ibn Tulun "Sadaka istemek için sana kim el uzatırsa ona ver," cevabını vermişti.[388] Soğuk bir günde İbn

388 İbn Hallikân, I, 55.

Tulun ata binerek Fustat bölgesinde dolaşmaya çıkmıştı. Nil Irmağı kenarında yarı çıplak ve pejmürde bir balıkçı ile yanında aynı durumda olan bir çocuğa rastladı. Balıkçı ağını nehre atmıştı. İbn Tulun balıkçı ile çocuğun soğukta o perişan hâlini görünce çok üzüldü. Yanında bulunan Nesim adındaki uşağa "Nesim, bu balıkçıya yirmi dinar ver" dedi ve yürüdü. Uşak balıkçıya parayı verdikten sonra İbn Tulun'a yetişti. İbn Tulun ise biraz dolaştıktan sonra yine aynı yerden geçti. Balıkçı yere serilmiş, ölmüştü. Çocuk da ölünün başucunda duruyor, ağlıyor, feryad ediyordu. İbn Tulun önce, kendi adamları olan sipahilerden birisinin bu adamı öldürerek elindeki parayı aldığını zannetti. Çocuktan durumu sordu. Çocuk ağlayarak "Bu adam (eli ile İbn Tulun'un para veren uşağını göstererek) babama bir şey verdi. Babam o şeyi elinde evire çevire sonunda düşüp öldü" cevabını verdi. İbn Tulun uşağa "Bu adamı ara, paralar üzerinde mi göreyim," dedi. Uşak atından indi ve adamın üzerini aradı. Para olduğu gibi duruyordu. İbn Tulun paranın olduğu gibi durduğunu gördü ve çocuğa parayı almasını söyledi. Çocuk reddetti "Bu şey babamı öldürdü, ben alırsam beni de öldürür!" dedi. Bunun üzerine İbn Tulun merhamete geldi ve şehrin kadısı ile şeyhlerini çağırdı. Gelirleri çocuğa verilmek üzere 500 dinar ile gelir getiren bir evin satın alınmasını buyurduktan başka çocuğun adını kendisine aylık bağlananların defterine yazdırdı. "Bu çocuğun babasının ölmesine sebep olan benim. Zenginliğin yavaş yavaş olması gerekir. Bu balıkçıya dinarları birer birer vermek gerekiyordu. Parayı teker teker alsaydı gözüne öyle büyük görünmeyecekti" yorumunda bulundu.[389]

Başkent yakınında yaşayan bir kişinin durumu böyle olursa devletin savurganlığından, bağışlarından ve aylıklarından uzak bulunan köylerdeki halkın durumunun nasıl olabileceğini burdan çıkarabiliriz.

389 Makrîzî, II, 123.

*İslâm Şehirleri**

İslâm şehirleri tabiriyle anlatılmak istenen; Müslümanların kendi yaşamları için kurdukları yeni şehirlerdir. Bunlar ele geçirilen İran ve Rum şehirlerinden başkadır. Irak, Şam, Mısır, Afrikiyye ve Endülüs bölgelerinde kurulmuşlardır. Bu kentlerden Basra, Bağdat ve Kahîre gibi bazıları günümüze kadar gelişerek varlıklarını sürdürmüşse de Mısır'daki Fustat ve Endülüs'teki Zehra ve diğer bazıları tamamen yıkılıp gitmişlerdir. Konumuzla yakın ilgisi olduğundan dolayı, tamamlayıcı bir bölüm olarak söz konusu şehirlerden en önemlilerinin İslâm medeniyeti dönemlerinde ulaştıkları bayındırlık seviyeleri hakkında bilgi vereceğiz. Ancak bundan önce Arapların veya Müslümanların söz konusu kentleri kurmalarının sebeplerini kısaca belirtmek isteriz.

İslâm'ın ilk yıllarında Müslümanlar; çadırlarda yaşıyor, davar, at vs. hayvancılıkla uğraşıyorlardı. Surlar ve kentler içinde kapalı bir yerde oturmayı sevmezlerdi. İslâmiyet yayılınca Irak, Şam ve Mısır bölgelerini ele geçirmek için bir araya geldiler, bu savaşlara giderken eşlerini ve çocuklarını da yanlarında götürmeye ve kenti ele geçirince çevresinde çadırlar kurup yerleşmeye başladılar. Bu yerleşme yeri onların ordugâhlarını oluşturuyordu. Hazret-i Ömer çevredeki şehirlerde oturan İslâm askerleri ile kendi arasında su veya nehir gibi su engellerinin bulunmamasını şart koşardı. Bununla amacı gerektiğinde devesine binerek askere yardım etmek isteyen birliklerin önünde bir su engelinin bulunmamasıydı. Hz. Ömer'in bu kuralından dolayı Amr b. el-Âs Fustat'ta, Sad b. Ebu Vakkas ise Kûfe ve Basra'da yerleşmişti. Genellikle bu yeni şehirler o bölgeyi ele geçiren askerin konak yerleriydi. Bu gibi yerlere 'rabıta' veya 'measker' adını verirlerdi. Buralarda uzun süre kalacaklarını anladıklarında ise bölgeyi cadde, sokak ve pazarlara bölerek kendileri için evler, köşkler yaparlardı. İslâm'ın ilk yıl-

(*) İslâm kentleri konusunda ayrıntı için bkz. Hourani, *A History of The Arap Peoples*, s. 109-128; Türkçe çev., *Arap Halkları Tarihi*, (çev. Yavuz Alogan), İletişim Yayınları, III. Baskı, (İstanbul, 2001), s. 142-163 (ng.).

larında hep bu şekilde hareket ettiler. Basra, Kûfe, Fustat şehirleri bu şekilde kurulmuştu.

Daha sonra Müslümanlar hâkimiyet alanlarını iyice büyüterek İslâm topraklarının sınırlarını genişlettiklerinde, kentleri bir fetih hatırası ya da düşmana karşı sığınma yeri olarak kurmaya başladılar. Nitekim ikinci Abbasi halifesi Mansur Bağdat'ı kendisine bir sığınak olmak üzere kurdurmuştu. Fatimilerin Kahire'yi kurmaları da aynı sebeptendi. Birçok kez halifeler halkın gürültü ve patırtısından uzaklaşmak ve rahat yaşamak amacıyla kentler kurdurdular. Samarra, Mütevekkiliye, Zehra gibi şehirler bu amaçla kurulanlardan bazılarıdır. Tüm bu kentlerle ilgili detaylı bilgi vermek konuyu fazla uzatacağından yalnızca önemli İslâm şehirleri üzerinde duruyoruz.

Yüzyılımızdaki gezginler gezdikleri ve dolaştıkları kentleri nasıl tanımlıyor ve anlatıyorlarsa İslâm tarihçileri de kentleri çoğunlukla öyle tanımlayıp nitelemişlerdir. Yalnız İslâm tarihçileri o kentlerin nüfus ve yüzölçümü konusunda nadiren bilgi verirlerdi. Genillikle kentlerde bulunan cami, hamam gibi mimari eserler üzerinde dururlardı. Bununla birlikte birçok yerde aşağıda görüleceği gibi akıl ve mantığa uymayacak derecede abartılı bir anlatım biçimi kullanmışlardır. En önemli İslâm kentleri kuruluş sırasıyla şunlardır:

Basra

Müslümanların kurduğu en eski kent Basra'dır. Günümüze kadar ayakta kalan bu kent H. 16. yılda Utbe b. Gazvan* tarafından kurulmuştur.[390] Basra'nın yeri önceleri Mekke ile onun

(*) Utbe bin Gazvan: (ebu Abdullah veya ebu Gazvan) sahâbenin ileri gelenlerindendi. Kırk yaşındayken Habeşistan'a hicret etmiş, daha sonra Mekke'ye dönerek İkrime bin ebu Cehil'in emri altında Müslümanlara karşı savaşmaya giden Kureyşlilere katılıp Ubeyde bin el-Haris'in emrindeki Müslüman birliğiyle karşılaşınca onlara katılarak Medîne'ye gitmiştir. Bedir savaşından başlayarak tüm savaş ve gazalarda bulunmuştur. Hz. Ömer'in halifeliği döneminde İranlılara karşı savaşması için Basra bölgesinde görevlendirilmiş, büyük hizmetleri görülmüştür. (*Kâmus el-Âlâm*)

390 İbnu'l-Fakih, 188.

arasında su bulunmayan bir ordugâh olarak seçilmişti. Fırat'ın batısında kurulan bu yer ile Mekke arasındaki yerler kumsallar, dağlar ve ovalardan oluşuyordu. Ara bölgede hiçbir ırmak yoktu. İlk önce kamıştan bina edilen bu kent sonra yangından korkularak -Kûfe hakkında vereceğimiz bilgilerden anlaşılacağı gibi- Hz. Ömer'in izniyle kerpiçle inşa olundu. Kent, İslâm askerlerini oluşturan kabilelere göre her kabile bir sınır içinde olarak bölümlere ayrılmıştı. En büyük caddesinin genişliği 60 (1 arşın = 68 cm.) arşındı. Bu cadde şehrin hurma serip kurutulacak yeriydi. Diğer caddeleri 20, sokakları 7 arşın genişliğindeydi. Her iki kabile arasındaki sınırın ortasında büyük bir meydan yeri bırakılmıştı ki bu yerler at bağlamak ve mezarlık için ayrılmıştı. Evler ise birbirlerine bitişikti. Basra Irak bölgesinin iskelesi, Şam ve Fars bölgeleri arasında orta bir kent olduğundan önemli bir ticari merkez olduğu için kısa bir sürede çok gelişmiş, Emevîler zamanında Irak'ın idare merkezi olmuştur. Hattâ Halit b. Abdullah'ın valiliği döneminde uzunluğuna iki, genişliğine iki fersah; yani 36 mil kare büyüklüğüne varmıştı. Kentin bulunduğu yer dağsız ve düz bir araziydi. Bu alan günümüzdeki Kahire kentinin yerleşim alanından daha büyüktür.

Basra, ticaret erbabının toplandığı bir merkez olduğundan Abbâsîler devrinde zengin bir şehir olmuştu. Kentin ticareti doğuda Hindistan ve Çin'e, batıda Merakeş ve Endülüs'e, güneyde ise Habeşistan'a kadar uzanıyordu. Ticaret gemileri Basra limanına demir atarak kumaş ve ıtriyat vs.'den oluşan ticaret mallarını taşırlardı. Ticaret yapmak veya yerleşmek isteyenler ve her yönden gelen halkın çoğu sayesinde kentin zenginliği iyice artmıştı. Kentte birçok kâşâneler, bahçeler, meydanlar, havuzlar yapılmıştı. İbn Havkal: "Basra şehri güzel toplantı yerleri, hoş manzaraları, ilginç meydanları, nefis meyveleri ve geniş havuzlarıyla ünlüdür. Yolları gelen giden gezginler veya yolculardan bir an bile boş kalmaz." Basra limanı yüzlerce ticaret gemisinin uğradığı bir yerdi. Hükûmetin Basra'da yalnız bir tacirden aldığı yıllık verginin 100 bin dinara ulaştığını daha önce görmüştük. Kentin büyük ve küçük tüccarlarının o devirde ne ölçüde servet sahibi olduğu da bundan çıkartılabilir.

Basra halkı ticaret amacıyla her yöne sefer yapmakla ün salmış, öyle ki bu durum atasözü veya vecize haline gelmiştir: "Dünyada ticaret arkasında en fazla koşanlar Basralılar ile Huzistanlılardır. Fergana'da (o güne göre en uzak doğu), Sus'ta, Aksa'da (o güne göre en uzak batı), her nerede olursa olsun orda bir Basralı'ya, bir Huzistanlı'ya veya bir Hîreli'ye rast gelmemek mümkün değildir."[391] O dönemlerde Basralılar ile Huzistanlılar ticaret konusunda nasılsa günümüz Suriyelileri de aynı durumda dünyanın her tarafına koşarlar. Suriyelilerin bu durumu büyük olasılıkla Fenikeliler döneminden beri günümüze kadar uzayıp geliyor.

Basra kentinin Bilal b. Bürde (H. 118/M. 736) zamanındaki genişliği ile kanallarının sayısını, hattâ kayığın geçmesine uygun olan bu kanalların 120 bine ulaştığını, herkes gibi H. 4. yüzyılda yaşamış İstahri de acayip bularak bu rakamları bizzat araştırdığını ve sonunda o kadar kanalı bizzat müşahede ederek sayıda bir abartma olmadığını belirtmiştir: "Bilal zamanında su kanallarının bu kadar çok bulunmasını mümkün görmüyordum. Ancak daha sonra Basra bölgesinin birçok noktasını bizzat dolaştım. Bazen bir ok atımından fazla büyüklüğü olmayan yerde birçok su kanalları görüyordum. Bu küçük kanalların hepsinde küçük kayıklar işleyebiliyordu. Bu küçük kanallardan her birinin, onu kazıp yapan şahsın ismine veya bağlı olduğu yere göre bir adı vardı. Buna dayanarak boyuna ve enine bu kadar büyük olan söz konusu bölgede bu kadar çok sayıda kanallar bulunduğuna inanmaya başladım."[392] Basra'dan söz ederken de aynı şeyleri söylüyor.[393]

Her ikisinin de bu konudaki açıklamaları kesinken yine biz bu kadar kanalın bulunmasını abartılı görüyorduk. Sonunda yıllarca Basra'da yaşamış araştırıcı bir kişiye rastgeldik. Bu kişi Basra vilayetinin o dönemdeki genişliğinin, kanallarının ve küçük kanallarının sayı olarak çok büyük miktarda olabileceğinden gerek İstahrî gerekse İbn Havkal'ın verdiği bilgilerin abartı-

391 İbnu'l-Fakîh, 191.

392 Istahrî, 80.

393 İbn Havkal, 159.

lı kabul edilmemesi gerektiği yorumunda bulundu. Bu yorumu destekleyen bir kanıt da 36 mil kare alanında bulunduğunu belirttiğimiz Basra ile yalnız kent merkezinin kastedilmiş olmamasıdır. Buna Fars Denizi (Basra körfezi) kıyısındaki Abadan'a kadar bütün tarlalar ve arazi de dahildi. Bu tarlalar ve arazinin hepsi ekili ve bayındırdı. İbn Havkal ve İstahri diyorlar ki:

"Basra bölgesinin Abdesi mevkiinden Abadan'a kadar 50 fersah boyunca birbirine bitişik hurmalıklar vardır ki insan nerde bulunsa kendini bir hurma bahçesi ve bir kanal önünde görür veya hurmalık göz önünden hiç kaybolmaz." Şimdi uzunlukça o büyüklükte bulunan alanın en az yarısını düşünsek, yani boyunun 150, eninin de 57 mil kare olduğunu kabul etsek söz konusu bayındır arazinin yüzölçümü 11.250 mil kareye ulaşır ki o hâlde her mil karede on küçük kanal bulunuyordu demektir. O ise akla aykırı bir durum sayılmaz. Allah en iyisini bilir.

Kûfe

Bu kent Basra'nın kuruluşundan birkaç ay sonra Sa'd b. Ebî Vakkas tarafından kurulmuştur. Kuruluş nedeni şuydu: Sa'd Irak'ı fethedip İranlıları mağlup ettikten sonra İranlıların başkenti olan Medâin'de ikamet etmek istemiş ve Halife Hz. Ömer'e bu amaçla özel bir heyet göndermişti. Özel heyette bulunan kişiler halifenin huzuruna varınca Hz. Ömer bunların renklerinde ve hâllerinde bir değişiklik olduğunu görerek bunun sebebini sordu. Heyettekiler, "Bölgenin kötü havası bizde bu değişikliği yaptı" dediler. Bunun üzerine Hz. Ömer Arapların develerine uygun gelmeyen yerlerin kendilerine de uygun gelmeyeceğini düşünerek Müslümanların yerleşmesi için uygun bir yer seçilmesini emretti. Hz. Ömer Sa'd b. Ebî Vakkas'a şöylece bir emir gönderdi: "Süleyman ile Huzeyfe'yi gönder arasınlar. Hem karası hem denizi olan ancak sizinle aramda bir deniz veya bir köprü olmayan bir yerleşim yeri bulsunlar."[394]

394 İbnu'l-Esîr, II, 259.

Sa'd aldığı emre göre hareket etti. Fırat'ın arkasında, Fırat ile Hîre arasında bir yer seçtiler. Evler çadırlara yakın olsun diye ilk önce Basra'da olduğu gibi Kûfe'de de kamıştan yapılmıştı. Ancak çok geçmeden bu evler yandı. Kerpiçle inşa olunması için Hz. Ömer'den izin istediler. Ömer, her adamın üç evden fazla inşa etmemesi ve bu evlerin çok uzun yapılmaması kaydıyla buna izin verdi. Hz. Ali, şehit olacağı zamana kadar Kûfe şehrini başkent olarak kullandığından Şiilerce bu şehrin önemi büyüktür.

Fustat

Mısır'da Müslümanlar tarafından kurulan ilk kenttir. (H. 18/M. 640) yılında Amr b. el-Âs tarafından bugünkü Kahire ile eski Mısır arasında kurulmuştu. Amr'ın camisi ile onun çevresinde bulunan ve dağ kadar uzayan harabeler söz konusu kentten bugüne kadar gelen kalıntılardandır. Araplar günümüzde eski Mısır'da 'Hıristiyan Manastırı' veya 'Deyr-i Mâr Circis' adıyla bilinen Babil kalesini ele geçirmek için geldikleri zaman Fustat'ın bulunduğu yeri ordugâh edinmişlerdi. Kaleyi ele geçirince İskenderiye'yi ele geçirmek için oradan ayrılmak istediler. Amr b. el-Âs kendi otağının sökülüp götürülmesini emretti. Otağı yıkmak istediklerinde içinde bir yaban güvercininin yavru yapmış olduğu görüldü. Amr "Bu hayvan bize sığındı. Ona kötülük edilemez" dedi. Otağın yani çadırın olduğu gibi bırakılmasını emrederek orada yaşayan Kıptîleri otağı korumakla görevlendirdi. Amr b. el-Âs oradan İskenderiye'ye gitti. Şehri ele geçirdikten sonra Medîne'de bulunan Halife Hz. Ömer'e bu bölgedeki fetihleri ve başarıları rapor etti. Yerleşim yeri için de Hz. Ömer'e danıştı. Hz. Ömer mektubu götüren adama "Benimle Müslümanlar arasında engel olarak su engeli var mıdır?" diye sorunca bu adam "Ey mü'minlerin emiri, Nil Irmağı taşarsa su yayılır" cevabını verdi. Bunun üzerine Hz. Ömer Amr b. el-As'a şöyle bir emir yazdı: "Gerek kışın, gerek yazın olsun kendileri ile benim aramda bir su engel olacak bir yerde Müslümanların yerleşmesini istemem. Öyle bir yerde olmalarını is-

terim ki deveme binip yanlarına gitmek istesem gidebileyim."[395] Amr b. el-Âs bu emri alır almaz İskenderiye'de bir askeri kuvvet bırakarak diğer mücahitlerle beraber Babil kulesine döndü. Buraya geldikleri zaman daha önce bıraktıkları çadırı eskisi gibi kurulmuş ve içi güvercinle dolmuş buldular. İslâm askerleri çadırın çevresinde yüklerini indirdiler ve o çadırı ordugâhlarının merkezi yaptılar. Bu yere o zamandan Fustat (otağ) adını vermişlerdi. Daha sonra Berber kabileleri çoğalarak askerin yerleşmesi için evler yapmaya başladılar. Bunun üzerine Amr b. el-As Babil kulesinin kuzeyinde kalan şehrin plan ve projesini yapıp ona Fustat adını verdi. Bu plana göre şehir yirmi mahalleye ayrılmıştı. Mahallelere hıtat adı verilmişti. Amr halkı gruplarına ve kabilelerine göre bu mahallelere yerleştirmek için emrinde bulunan dört kişiyi görevlendirmişti.

Bundan sonra Müslümanların Mısır'daki güçleri arttıkça Fustat'ın bayındırlığı da o ölçüde arttı. O derecede ki burası birçok yönden Basra ve Kûfe şehirlerini geçiyordu. Fustat'ın Nil boyunca uzunluğu üç mile ulaşmıştı.[396] Arap tarihçileri bu şehrin gelişmişliğini göstermek amacıyla içinde 26 bin mescid, 8 bin cadde ve sokak, 1170 hamam bulunduğunu anlatıyorlar. Ancak bu rivayet inandırıcı olmaktan çok uzaktır. Bununla birlikte bu derece abartılı bir anlatım, yine de kentin oldukça bayındır bir seviyeye ulaştığını göstermektedir.

Fustat halkının nüfus oranının çok yükselmesi nedeniyle, konut sıkıntısı başgöstermiş ve sorunu çözebilmek için binalar iki, üç hattâ bazıları yedi kat inşa edilmişlerdi. Bazen bir binada iki yüz kişi yaşardı. Bu binalardan birinin yapım giderleri 700.000 dinara ulaşıyordu. Bu bina Ahmed b. Tulun'un oğlunun harem konağıydı. Söz konusu binalardan büyüklüğü ve sahiplerinin zenginliği dillere düşmüş, deyim haline gelmişti. Örneğin bunlar arasında ünlü bir konak vardı ki ona Abdülaziz'in konağı derlerdi. Nil üzerinde bulunan bu konak derece büyüktü ve nüfusu da o kadar kalabalıktı. Öyle ki, söz konusu konağa htiyaçlar için her gün dört yüz tulum su götü-

395 Makrîzî, 296.
396 Ibn Havkal, 96.

rülürdü. Bazı tarihçilerin anlattığına göre; Nil kenarında bulunan evlerin pencerelerinden Nil'in üzerine makara ve iple uzatılmış kovaların sayısı on altı bine ulaşıyordu. Milâdî 9. yüzyılın, sonlarında Ahmed b. Tulun'un oğlu Humâruye zamanında Fustat'ı ziyaret eden bir adam şehrin mamuriyet ve zenginliğinden bahsederken diyor ki: "Hizmetime bakmak için bir uşak aradım ama bulamadım. 'Bu şehirde o kadar çok hizmetçi kullanılır ki bir uşak iki üç kişiye birden hizmet eder' dediler. 'Şehirde ne kadar uşak vardır?' diye sorduğumda da 'Yetmiş (?)* uşak var. Bu işten para kazanıp hizmeti bırakanlar hariç bu uşaklardan her biri üç kişiye birden hizmet eder' cevabını verdiler."[397]

Sözü edilen tüm bu ifadeler Fustat kentinde yaşayan halkın büyük zenginlik ve refah içinde olduğunu gösterir. Fustat halkı pek çok yatak kullanırlardı. Bazen bir adamın binlerce yatağı olurdu. Fustat halkından birinin her yatağı bir odalık cariyeye ait olmak üzere üç yüz yatağı bulunduğu rivayet olunmuştur. Elbise vs.'de de böyle yaparlardı. Bazen bu şeylerin fiyatları çok pahalanırdı. Ancak alım gücünün yüksekliğinden dolayı halk bu pahalılıktan hiç etkilenmezdi. Kuzâî diyor ki: "Humariye'nin kızı Katru'n-nedâ'nın çehizi arasında her biri on dinar değerinde bin kemer vardı ki bunun toplam değeri on bin dinara ulaşmıştı." Yiyecek ve içecekte aradıkları kalite, lezzet ve istedikleri harcamaları da bu bilgilerle kıyaslayabilirsiniz. Detayları üzerinde durmak çok zaman alacağından kısa kesiyoruz. Makrîzî, vs. tarihçiler Fustat'la ilgili çok detaylı bilgi verirler.

Bağdat

Abbâsîlerin başkentiydi. İkinci Abbasi halifesi Mansur tarafından (H. 145/M. 762) yılında kurulmuştur. Yeri birçok kez değiştiği hâlde şehir günümüzde hâlâ ayaktadır. Kuruluşuna sebep şuydu: Birinci Abbasi halifesi Saffah, hilâfet makamına geçince Irak ve Fars'ta kendisini destekleyenlerin sayısı iyice ar-

(*) Rakamda bir yanlışlık olmalı (ng.).

397 Makrîzî, I, 330.

tınca, kardeşi Mansur'la beraber Kûfe'ye yerleşmeye karar verdi. Daha sonra Saffah Ambar'ın yakınında bir şehir kurarak bu şehre Abbâsîler ile Aleviler arasındaki bağlantıya işaret olmak üzere Haşimiyye adını verdi. Kardeşi ile beraber buraya taşındı.[398] Saffah bu şehirde öldü. Mezarı buradadır. Saffah'tan sonra halife olan kardeşi Mansur burada birkaç yıl oturduktan sonra Ravendiye halkının saldırısı* üzerine şehirden nefret etmeye başlamış ve yeni bir şehir kurma düşüncesiyle bir yer aramaya başlamıştır. Kendisine bugünkü Bağdat'ın yerini göstererek en uygun yerin burası olduğunu söylediler. Abbasi halifesi Mansur burada bir şehir kurarak ona Bağdat adını verdi. Burası 'Medînet'ül Mansur' (Mansur'un şehri) adıyla bilinir oldu.

Mansur Bağdat şehrini Dicle Irmağı'nın batı tarafında daire biçiminde kurdurmuş ve çevresini saray halkına, mevâlîsine ve yakınlarına mukataa olarak vermişti. Üçüncü halife Mehdi asker ordugâhını Dicle'nin doğusuna taşıyarak buraya Mehdi ordugâhı adını verdi. Bundan sonra güç ve kuvvet sahibi insanlar ve devlet adamları bu tarafa geçmeye başladılar ve burada birçok bina yaptılar. Daha sonra halife de aynı bölgeye taşındı. Halifelerin sarayları, bahçeleri nehir boyunca uzanmaktaydı. Bağdat'ın sözü edilen doğu tarafına Rasâfe ve batı tarafına Kerh adını vermişlerdi.

Bağdat Me'mun devrinde en mâmur devrine ulaşmıştı. Rivayete göre o sırada Bağdat'ın bina ve bahçeleri 56.750 cerib (60 x 60 arşın, 1 arşın = 68 cm.) alanı işgal ediyordu. Bu alanın 26.750 ceribi doğuda, 27.000 ceribi de batı bölgesindeydi.[399] Bi-

398 Ibn Hallikân, I, 151.

(*) Horasan vilayetinde Ravent şehri halkından altı yüz kişi kadar bir grup H. 141 yılında ruhların tenasühüne, Hz. Adem'in ruhunun Mansur'un muhafızları reisi Osman bin Nüheyk'te yaşadığına ve kendilerine yaşam ve yiyecek veren yaratıcının Mansur olduğuna inanmak gibi bir mezheple ortaya atılarak Mansur'un Haşimiyye'deki konağına gitmişler ve "Allah'ımızı görmek isteriz" diye bağırmaya başlamışlardır. Mansur bunların reislerinden iki yüz kadarını hapsederek diğerlerini dağıtmak istemişse de adamlar boş bir tabut omuzlayarak hapishâneye gitmişler, arkadaşlarını çıkarmışlar ve saldırıya başlamışlardır. Bunun üzerine şiddet kullanmak zorunda kalınmış ve Ravendlilerin hepsi öldürülmüştür. Ibnu'l-Esîr (zm.).

399 *Seyru'l-Mülûk*, 55.

lindiği gibi bir cerib 3.600 ziradır. Fidana oranı 100/333,5'tur. Buna göre bütün Bağdat'ın yüzölçümü 16.000 fidan demektir (her fidan 4.200 metrekaredir). Bu miktar oldukça büyük bir yüzölçümü gösterir. Bununla birlikte bu durumdan anlaşıldığına göre Bağdat birbirlerine bitişik çeşitli mahallelerden oluşuyordu. Hatib-i Bağdadî Bağdat'ın kırk mahalleden oluştuğunu ve Me'mun zamanında Bağdat'ta bulunan hamamların 65.000 olduğunu söylüyor.[400] Seyrü'l-Mülük adlı kitabın yazarı da Bağdat'ın ulaştığı mamuriyeti gösterirken şu bilgileri veriyor: "O sırada Bağdat'ta 60.000 hamam vardı. Her hamamda en az bir hamamcı, bir kalfa, bir çöpçü, bir ateşçi ve bir saka olmak üzere beş kişi bulunurdu. Her hamamın çevresinde beş mescid bulunuyordu." Bu hesaba göre Bağdat'ta 300.000 mescid vardı. Her mescidde beşer memurdan aşağı bulunmayacağına göre sözü edilen mescidlerde 1.500.000 kişinin görevli olduğu anlaşılır.[401]

Yukarıda verilen bilgilerde aktarılan bayındırlık derecesi, bugünkü ölçülere uymadığından rakamların doğruluğunu kabul edemiyoruz. Ancak yukarıda da söylediğimiz gibi, bu abartılar bile insanı hayrete düşüren medeniyet döneminde Bağdat'ın yüksek bir bayındırlık ve uygarlık seviyesine ulaştığını göstermektedir. Taberî'nin (H. 255/M. 868) yılında patlak veren isyandan söz ettiği sırada verdiği bilgiler de yukarıdaki yorumları desteklemektedir. Taberî "Rivayete göre ayaklanma sırasında halktan kayıklarla iki köprüyü geçenlerin sayısı 100.000 kişiydi" diyor.[402] Kaçanlar bu kadarsa kaçamayanların sayısının bundan çok olması gerekir. Bu duruma göre Bağdat'ın o dönemdeki nüfusunun 1.500.000 veya 2.000.000 kabul edilmesi abartılı bir sayı kabül edilmemelidir.

Bağdat'ın çevresinde, Fırat ile Dicle arasında bulunan yerlerin o dönemlerdeki mamuriyeti de unutulmamalıdır. H. 4. yüzyılda o yerleri bizzat gören İbn Havkal "Bağdat'la Küfe arası birbirine bitişik ve sınırları ayırt edilmez mâmur arazilerden oluşmuştur. Bu yerler genellikle Fırat'tan açılan kanallarla su-

400 İbn Haldun, I, 287.

401 *Seyru'l-Mulûk*, 55.

402 Taberî, III, 1730.

lanır...." diyor. Yukarıda sözü geçen kentlerden başka batıda, yani Tunus'ta, Kayrevan, Irak'ta Vâsıt; Mısır, Şam ve Fars kıtalarında diğer şehirler gibi Müslümanların kurmuş olduğu bazı önemli kentler daha vardır. Bir de daha önce kurulmuş olan Şam, Kurtuba, Gırnata, Tulaytule, İskenderiye gibi şehirler Müslümanlar zamanında daha fazla büyümüş, eskisinden daha büyük mamuriyete kavuşmuştur. İleriki bölümlerde bu kentlerin sosyal durumları hakkında söz edeceğimiz bölümde önemli eserler ve kentlerin gelişmişliği ve uygarlık derecesi konusunda ayrıntılı bilgiler verilecektir.

ONUNCU BÖLÜM

İslâm Öncesi Bilim, Eğitim ve Kültür

Giriş

Uygarlığın en büyük ve en güçlü temeli bilim ve eğitimdir. Bu nedenle ulusların bilim ve kültüründen söz etmek de bir tarihçi için önemli görevlerden sayılır. İslâm tarihinde bilim ve kültür konusu özellikle önemlidir. Bunun nedeni İslâmî bilimlerin devletletlerin idari işleriyle doğrudan ilgili ve bağlantılı olmasıdır.

İslâm uygarlığının bilim ve kültürüne ayrılan bu bölüm; kapsadığı konuların özelliği açısından diğer bölümlerden daha önemli sayılmalıdır.

Müslümanlar, uygarlığın başlangıcından kendi zamanlarına kadar gelmiş olan, gerek akla gerekse nakle dayalı bilimler alanında üretilen ortak kültür, bilgi ve çabaların sonucu olarak ortaya çıkmış kitapların büyük bölümünü kendi dillerine çevirdiklerinden, kendilerinden önce yaşamış olan Keldâniler, Fenikeliler, Eski Mısırlılar, İranlılar, Yunanlılar ve Hintlilerin mirasçısı ve halefi olmuşlardır. Bu yüzden özellikle İslâm devletlerindeki bilim, kültür ve eğitim tarihinin İslâmiyet'ten daha önceki zamanlarla olan söz konusu bağlantılar konunun önemini bir kat daha artırıyor. Sözü edilen ulusların bilim ve kül-

türlerinin Araplarca nasıl ve hangi yollarla aktarıldığını ele aldığımız bölümde bu bilgiler ve gelişmelerin o milletlerin her birinde geçirdiği özel tarihsel devreleri de incelememiz gerekti. Bu yüzden İslâm uygarlığı tarihine ait olan bu bölüm İslâmiyet'teki bilim, kültür, felsefe, edebiyat tarihinin dışında genel olarak eski ulusların bilim ve uygarlıkları ve bu ortak uygarlığın doğuşundan İslâmiyet'in ortaya çıkışına kadar geçirdiği tarihsel dönemlerin özetini de içine almıştır.

Daha önce de çeşitli yerlerde işaret ettiğimiz gibi, bir kısım batılı yazarlar ve doğubilimciler Müslümanların veya Arapların bilim ve eğitime çok az katkıda bulundukları, söz konusu bilimleri yalnızca Yunanlılardan aktarmış oldukları ve orijinal bir katkıda bulunmadıkları inancı ve düşüncesindedirler. Üstelik bunlardan birileri bu yanlış tezle de yetinmeyerek Müslümanların Yunan ilimlerinin orijinalliğini bozarak çevirdiklerini iddia edecek kadar ileri gitmişlerdir. Şaşılacak şey, bu düşünceler, bağnazlık ve hoşgörüsüzlüğün geçerli olduğu devirlerde ortaya çıkmış ve günümüz yüzyılının başlarına kadar gelmişken, bunun araştırılmasına veya eleştirilmesine yönelik Araplardan veya Müslümanlardan hiçbir bilimsel çalışma yapılmamış olmasıdır.

Bununla birlikte bir kısım insaflı doğubilimciler (şarkiyatçılar), İslâm uygarlığının bilimlere ve topyekûn gelişmelere yaptığı olumlu katkıları belirtmekten geri kalmamışlardır. Bunların bir kusurları varsa, o da söz konusu katkıları, ayrıntılara girmeden oldukça kısa birkaç cümleyle yazarak geçiştirmeleridir. Müsteşriklerden bazıları o uygarlık hakkında o kadar kısa bilgiler vermişlerdir ki, bir Müslüman ilk önce onu okuyunca hoşlanır ve neşelenir, ancak incelemeye ve ayrıntılara girince çalışmalarının çoğunun boşa gittiğini anlar. İslâm uygarlığıyla ilgili bilgiler, eski Arap yazarlarının kitaplarında yazılı olanlarla sınırlıdır. Genel olarak, İslâmiyet, Müslümanlar ve İslâm kültür tarihinin tek kaynağı da bu kitaplardır. Avrupalı tarihçilerin de İslâm uygarlığıyla ilgili verdiği bilgilerin çoğu bu İslâm tarihi kaynaklarına dayanmaktadır. Bu durumda Avrupalıların yazdığı kitaplarda İslâm kültür ve uygarlığı ve topyekûn

tarihi ile ilgili verdikleri bilgiler orijinal İslâm tarihi kaynaklarına dayanmıyorsa, verdikleri bilgilerin doğruluğu hakkındaki inancımız sarsılır. Verilen bu bilgi veya anlatılan olaylar bazı Avrupalı gezginlerce Ortaçağda yazılan seyahatnamelerden alınmış olabilir. Oysa Musevî Benjamin De Tudéle'in seyahatnâmesinde olduğu gibi bu kitapların çoğunluğu üzerinde bilimsel tenkit ve inceleme yapılmamıştır. Söz konusu kişi, milâdî 12. yüzyılda İstanbul, Mısır, Suriye, İran ve Çin sınırına kadar yaptığı geziyle ilgili seyahatnamede öyle olaylardan söz ediyor ki, abartılmış garip bilgiler dışında, anlatılan olaylar da tarihi gerçeklere aykırıdır. Orjinali İbranîce yazılmış olan bu seyahatnâme M. 16. yüzyılda Latince'ye ve 18. yüzyılda Fransızca'ya ve 19. yüzyılda da İngilizce'ye çevrilmiştir.

Söz konusu seyahatnamede söylentilerin gerçek olmadığına bir örnek şudur: Fatimiler devrinde İskenderiye'de 20 medrese ve Kahire'de sayısı pek çok "Dâru'l-fünunlar" (bilim akademileri) bulunduğu söylenmektedir. Oysa ilerde medreselerin tarihi konusunda vereceğimiz açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Mısır'da medreseler ancak Fâtımî Devleti'nin hâkimiyetinden sonra bina olunmuştur. Gerçek böyleyken, yazarlarımızdan bir kısmının sözü edilen bilgilerin gerçekliğini araştırmaksızın almaları ve bu gibi asılsız şeyleri övünç aracı saymaktan çekinmediklerini görüyoruz. Oysa bu gibi yazarlar biraz titiz olsalar ve araştırsalardı böyle asılsız iddialarda bulunmazlardı. Mektubunun bir bölümünden, kitabımızın giriş kısmında söz ettiğimiz Hindistan âlimlerinden dostumuz Şiblî Numânî Efendi bu konu hakkında dikkatimizi çeken kişilerden biriydi. Bu zat yazdığımız bu kitap için kaynak gösterdiğimiz kitapların sayfalarını da dipnotlarda belirtmemizi öğütlemişti. Biz de bu düşünceyi uygun görerek birinci ciltten sonra dipnotları belirtmeye karar verdik. Gerçekte araştırma ve incelememiz sırasında tarihçilerin buna benzer o kadar çok hatalarına rast geldik ki, açık güvenilir belgeler veya ona benzer kuvvetli bir desteğe dayanan bilgilerin dışında hiçbirşeye güvenmemeye başladık.

Bununla birlikte Hârunürreşîd tarafından Fransız kralı ve batı imparatoru Şarlman'a (Charle Magne) hediye edildiği ri-

vayet olunan saat ile Avrupalıların rakkası[1] Endülüs Araplarından öğrenmeleri ve almaları gibi onların tarihiyle ilgili olan konular hakkında verdikleri bilgilere inanmamız gerekir. Böylece kimya tarihinden söz eden Avrupalılar tarafından örneğin "Araplar şu terkibi ve filan maddeyi buldular" diye verilen bilgileri de kabul etmeliyiz. Ancak bunun dışındaki bilgiler için tarih, edebiyat ve dille ilgili Arapça eserlere başvurmak ve dayanmak zorunludur. O tür yararlı Arapça eserlerin sayısı oldukça çoktur. Bunlar incelenirse önemli bilgiler elde edilebilir. Bununla birlikte, Avrupa müsteşriklerinin söz konusu Arapça kaynakların basım ve yayımında sarf ettikleri çaba ve gayreti inkâr etmek de doğru değildir. Bu çabalar olmasaydı o kitaplar ya kaybolacak veya bir köşede unutulup kalacaktı.

Konumuzla ilgili birçok yararlı bilgileri toplayan ve müsteşrikler tarafından basılan bir kitabı özellikle belirtmemiz gerekir. Bu İbnü'n-Nedîm'in (ö.385/995?) *Kitâbu'l- Fihrist* adındaki eseridir. Söz konusu kitap müsteşrik Gustav Flügel'in himmet ve gayreti ile basılmış ayrıca kendisi tarafından, bir cilt dolusu yararlı bilgi ve araştırma da eklenmiştir.

Tüm bu gerçeklerden dolayı kitabımızda topladığımız tarihi bilgileri titiz incelemeler sonucunda ayıkladık. Bununla birlikte konuların genişleyip tamamlanmasına yararlı olmak üzere önemli müsteşriklerin İngilizce, Fransızca ve Almanca kitaplarına da başvurmaktan geri kalmadık. Yukarıda sözü geçen Şiblî Nu'mâni Efendi'nin Urdu dili ile yazmış olduğu *Resâil-i Şiblî* adındaki eseri de inceledik. Müslümanları medrese, hastane, kütüphâne ve kitaplar konusundaki bilgileri içine alan bu eser oldukça değerlidir. Âlimlerin bu konuya ait verdikleri bilgileri gözden geçirdikten sonra, Arapça kaynaklara dönerek bunları araştırmacı ve inceleyici bir gözle inceledik. Bu kaynaklarda aşağıdaki bölümlerde ayrıntılı görüleceği gibi, İslâm uygarlığının büyüklüğü, özellikle çeşitli bilimler ve edebiyatla ilgili şaşılacak derecede çok ve değerli bilgiler bulduk.

---

1 Rakkas; çalar saatin makinasının hareketini düzenlemeye mahsus olarak çeşitli madenlerden oluşan kepçe biçiminde âlettir. Saat çalıştıkça yatay olarak hareket eder.

Bu Bölümün Konusu

Bu bölüm İslâm'dan önce ve sonra Araplarda bilim ve eğitim bölümlerine ayrıldıktan sonra Cahiliye döneminde Arapların bilim ve kültürünü oluşturan nücum (hey'et), envâ (hava değişiklikleri bilimi), esâtîr ve hurâfât (mitoloji), kehânet ve harâfet (gayb bilimi), tıp, şiir, hitâbet, edebiyat meclisleri, ensâb (soy bilimi) ve tarihle ilgili bilgileri vererek, söz konusu bilimlerin Araplara nereden geçtiğini, tarih felsefesi açısından inceledik. Daha sonra İslâmî dönemde bilim ve kültür konusuna geçtik. Söz konusu bilimleri şu şekilde sınıflandırdık:

Öncelikle İslâmiyet'in gerektirdiği ilimler: Buna "İslâm bilimleri" adını verdik.

İkincisi Cahiliye döneminde ortaya çıkıp İslâm döneminde gelişen ilimler. Bu da Cahiliye Araplarının kültüründen oluşmaktadır.

Üçüncü olarak diğer dillerden alınan ve aktarılan bilimler. Bunları "ulûm-i dahîle" adı altında ele aldık.

Bu bölümler hakkında açıklamalara girmeden önce genel bir giriş yaptık. Öncelikle İslâmiyet ve İslâm bilimleriyle, Arapların bu bilimleri zaman içerisinde nasıl kabul ettikleri ve aralarındaki ilişkiler. İkincisi; İslâmî konular ve özellikle Kur'ân-ı Kerîm'in Araplar üzerinde yaptığı etki ve onunla yetinmeleri. Üçüncüsü, bu yetinmenin diğer ulusların bıraktıklarından ellerine geçen kitapların ve özellikle İskenderiye Kütüphânesi'nin[2] yakılmasıyla nasıl sonuçlandığı, dördüncüsü; Romalılar, İslâmiyet ve bilimler konusudur. Uygarlık alanında Romalılarla Araplar arasında karşılaştırma yapacak olanların Araplar hakkında haksız hüküm verecekleri, bu karşılaştırmanın Romalılarla yalnız Araplar arasında değil, tam aksine Romalılarla İslâmlar arasında yapılması gerekeceği, beşincisi; İslâmiyet'te bilim ve eğitim sınıfının çoğunlukla Arapların dışından olan toplum bireylerinden oluşmasının nedenleri, altıncısı; İslâmiyet'te bilim ve eğitim faaliyetleri ve Arapların H. 1.

2 İskenderiye Kütüphânesi'nin yakılmasıyla ilgili tartışmalar ve iddialar üzerinde ilgili bölümde ayrıntılı olarak durulmuştur (ng.).

yüzyılın sonuna kadar bu bilimsel çalışmalardan uzak kalmalarını zorunlu kılan nedenler, yedincisi; Arap yazısı ve tarihi, hareke ve noktaların konulması hakkında bilgiler verdik.

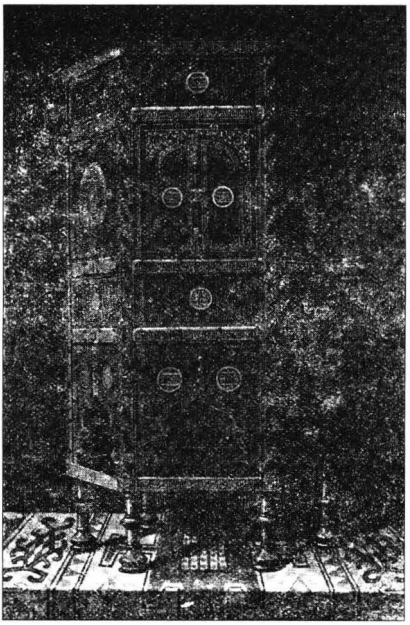
Bu giriş bölümünden sonra İslâm bilimleri konusuna geçerek, bunları öncelikle "şer'î bilimler", yani dinî bilimler, ikincisi; "dil bilimleri veya lügat bilimi" üçüncüsü; "tarih bilimleri" bölümlerine ayırdık. Şer'î bilimler konusunda, öncelikle Kur'ân-ı Kerîm'in toplanması, okunması ve tefsirinden (yorumlanmasından), üslûbunun halk üzerinde yaptığı etkilerden başlayarak hadis konusuna geçtik. Hadis-i şeriflerin vaz' ve isnâdının nedenleriyle sayısı hakkında gerekli bilgileri verdik. Daha sonra fıkıhtan söz ettik. Fıkıhın temeli ve kaynaklarını, fakîhleri (İslâm hukukçuları), rey' ve kıyası, fakihlerin halifeler yanındaki konumlarını, bilim dallarının birbirleriyle olan bağlantılarını gösterdik. Daha sonra dil bilimlerinden söz ederek bu bilimlerin İslâmiyet'in istediği ilimlerden olduğunu gösterdikten ve nahv'ın (sentaks) bir bilim haline getirilmesini gerektiren nedenleri de ayrıntılarıyla yazdıktan sonra, edebiyat ve dilin, Basra ve Kûfe'de geçirdiği tarihsel dönemleri ve bunların ülkenin yönetimiyle olan ilgisini açıkladık. Belagat-ı inşa' (retorik) ve belâgat tarihi ve geçirdiği aşamalarla, felsefi nedenler konusunda ayrıca bir bölüm hazırladık. Daha sonra tarih ve coğrafya konusuna geçerek bu iki bilimin ortaya çıkış ve gelişiminin nedenle-

Arap el sanatlarından fildişi ile kabartmalı bir sanduka.

ri ve bu bilimlerin Arap diliyle ilgili özellikleri ve diğer dillerde olmayan ayrıcalıkları hakkında bilgi verdik. Cahiliye Araplarının edebiyatını oluşturan hitâbet ve şiirden söz ettiğimiz bölümde İslâm'ın bu iki edebî sanat üzerindeki olumlu etkilerini açıklayarak Müslümanlardaki hitabet sanatı ile diğer milletlerin hitabet anlayışı arasında bir karşılaştırma yaptık. Şiir ve dereceleri, üslûbu, aktaranları, devlet üzerindeki etkilerini, şairlerin sayısı ve şiirleri hakkında da bilgiler verdik.

Yukarıdaki bölümleri bitirdikten sonra Müslümanların dışarıdan Arapça'ya aktardıkları dahîle bilimleri (bilimler ve fenler) geçtik. Konunun kolayca anlaşılması için bu ilimler hangi dilden alınmışsa o dillerin sahibi olan ulusların tarih, bilim ve edebiyatı hakkında birtakım girişlerle söze başladık. Söz konusu ulusların başlıcaları Yunanlılar, İranlılar, Hintliler ve Keldâniler idi. Bu yüzden Yunanlıların, bu bilimleri Keldânilerle Eski Mısırlılar ve Fenikelilerden aldıkları tarihten itibaren kendilerince tarih, felsefe, nücum (heyet) vs. bilimleri icat ettikleri zaman ve daha sonra İslâmiyet'in doğuşuna kadar Yunanlıların tarih bilim ve edebiyatından söz ettik. Söz konusu dilde, felsefenin tarihi ve Sokrates, Eflatun, Aristotales'in zamanlarına kadar geçirdiği devreleri ve Aristo'nun eserlerini özellikle ayrıntılı olarak inceledik. Daha sonra İskenderiye Kütüphânesi'nin İslâm fetihlerine kadar Yunan ve Roma devirlerindeki tarihsel durumunu ele aldık.

Sultan Mahmud b. Kalavun'un gümüş işlemeli tunçtan yapılmış masası.

Böylece Fars dili ve ürünlerini inceledikten sonra Yunan bilimlerinin Cündişabur medresesinde ve İran'ın diğer medreselerinde Farsça üzerinde yaptığı etkiler hakkında bilgiler verdik. Bunun gibi birtakım benzeri nedenlerle Hintliler ve Süryânîlerin bilim ve edebiyatında da söz ettik.

Daha sonra Araplar ve dışarıdan aldıkları bilimler ve bu naklin nedenleriyle Abbâsîlerden önce bu ilimlerle ilk uğraşan Müslümanlardan söz ederek ikinci Abbâsî halîfesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un astronomi ve tıp bilimini Hintliler ve İranlılardan nasıl aldığını ve söz konusu halîfenin bu konuda ne kadar gayretli olduğunu bunun nedenlerini, kendisinden sonra Muhammed el-Mehdî ve Hârûnürreşîd dönemlerindeki gelişmeleri de belirttik. Abbâsî halîfesi el-Me'mûn ile felsefe ve mantık ilimleri ve kendisinin bu iki bilimi Arapça'ya aktarmasına yardım eden sebepler hakkında ayrıntılı bilgiler verdik. Abbâsîler devrinde yetişen çevirmenler ile kısaca hayat hikâyelerine ait bir özel bölüm yazdık. Bunlar Hıristiyan, Musevî, Sabiî*, Mecûsî, Sâmîrî[3] vs. olmak üzere genellikle Müslüman olmayanlardı. Bazıları Yunanca bazıları Farsça, Hintçe, Nebatça kitaplardan çeviriler yapmışlardı. Böylece Suriyeliler hakkında özel bir bölüm yazarak böylece Suriyelilerin en eski zamandan beri uluslararasında bilim ve eğitimi nakil ve yaymakla nasıl uğraştıklarını da göstermiş olduk.

Sözü edilen bu bölümden sonra asıl konumuz olan bilimsel uyanış döneminde Arapça'ya çevrilen kitaplara geçtik. Her dil-

(*) Sabiî: Eski yunan efsanelerine benzer olarak, gezegenlere ve diğer gök cisimlerine ibadeti esas alan eski bir mezhebe bağlı kişilere denir. Bu mezhep başlıca Cezire, Şam ve Irak bölgesinde yayılmış olup, Harran'da da İslâm'dan sonra uzun müddet yaşamıştır.

3 Samarie: Filistin'in batı bölgesinde kurulmuş eski bir şehirdi. Önceleri İsrailliler in, daha sonra Samarbetîde(?) adıyla oluşturulan özel hükûmetin merkeziydi. Hz. İsa'nın doğumundan 912 yıl önce kurulmuş, M.Ö. 718 yılında Asur hükümdarı Salmansar tarafından ele geçirilmiş ve halkı Fırat'ın ötesine sürülerek Asurlulardan bir ulusla beraber iskân edilmişti. Samaryalıların Asurlular ve diğer yabancı uluslarla karışmalarından dolayı, ibadetlerine putperestlik bulaşmıştı. Ancak, yalnızca Tevrat'a inanıp diğer Yahudi kitaplarına güvenmezlerdi. Kendilerine ait eski bir yazıları vardır. Bunlardan günümüzde Nablus ve Yafa'da bazı bireyler bulunmaktadır. Başkalarıyla karışıp kaynaşmazlar (*Kâmûsu'l-a'lâm*).

de ne kadar kitap çevrildiğini ayrıntılarıyla göstermekle birlikte konularını, yazarlarını ve çevirmenlerini belirttik. Yunanca, Farsça, Hintçe, Nebatça, İbranîce ve Kıptice'den çevrilen ve sayıları yüzlerle belirtilen eserleri gösterdik. Bu kitaplar o kadar hızlı ve kısa bir sürede çevrilmiştir ki hiçbir ulusun tarihinde buna benzer bir başka örnek gösterilemez. Bu yüzden bu çabukluğa yardım eden nedenleri araştırıp belirtmeye çalıştık. Halifeler ve diğer devlet adamlarının Müslüman olmayan bilginlere karşı gösterdiği ilgi, himaye ve saygının sözü edilen çabukluğun ve süratin nedenlerinden olduğunu anlattık. Daha sonra dışarıdan alınan bilimlerin İslâm ülkelerinde ne şekilde yayıldığını ülkede bir uçtan diğerine ne gibi filozoflar, doktorlar yetiştiğini halife ve valilerin bizzat ilim ve kültürle nasıl uğraştıklarını, bilim ve kültür sahiplerini nasıl desteklediklerini, kitap yazımına teşvik ettiklerini, kendilerine sunulan kitaplardan dolayı yazarlarını nasıl ödüllendirdiklerini, bunun için büyük servetler ayırdıklarını belirtmekle birlikte, önemli yazarlar, yazdıkları eserlerin sayısı, önemi hakkında bilgiler verdik.

Tüm bunlardan sonra İslâm uygarlığının bu bilimler ve fenlere yaptığı katkıları belirttik. Bu bölümde de felsefeden başlayarak kelam ilminin (İslâm felsefesi) bunun sonunda nasıl ortaya çıktığını, felsefenin doğu ülkelerinde yayıldığı dönem, Abbâsî uyanışından sonra halifelerin felsefeciler üzerindeki baskıları bu baskı ve şiddetin birtakım gizli cemiyetler özellikle de "ihvan al-safa" cemiyetinin oluşumuna nasıl neden olduğunu ve bunların ve diğer filozofların yazdıkları risalelerin Endülüs bölgesine nasıl geçtiğini ve aktarıldığını ve Endülüs'te felsefî faaliyetler üzerinde durduk. Daha sonra tıp bilim tarihi konusuna geçtik. Bu bölümde İslâm tıbbı ile Yunan, İran ve Hint tıbbı arasındaki farkları belirttik. Ve İslâm hekimliğinin diğer tüm hekimlikleri içine alacak genişlikte olduğunu gösterdik. İslâm hekimlerinin sayılarını ve İslâm devrinde kurulan hastanelerin tarihini, Müslümanların tıp bilimine ve onun dalları olan kimya, eczacılık ve botanik vs. bilimlere kendilerinin yapmış olduğu katkıları belirttik. Daha sonra İslâm dünyasında astronomi ile rasathânelerin (gözlemevi) tarihleri, (ilm al-tencîm) astrolo-

ji ile astronomi arasındaki fark, İslâmiyet'te astronomi bilimiyle uğraşanlar, bu konuda yaptıkları buluşlar, gözetleme aletleri, bu bilimlerle bağlantısı olan hesap, cebir, hendese ve matematik hakkında bilgiler verdik. Daha sonra güzel sanatlar (sanâî al-nafîse) tarihinden söz ederek sanılanın aksine Müslümanların bu sanatta geri kalmadıklarını kanıtladık. Son bölüm olarak medreselerle kuruluş tarihleri, bunların kurulmalarını gerektiren nedenlerden söz ettikten sonra kütüphâneler konusuna geçerek İslâmiyet'in o hayret uyandıran uygarlığı devrinde bilim ve eğitimin ne ölçüde yüce bir yer tuttuğunu gösteren bu kütüphâneler ve onlarda bulunan kitapların sayılarıyla ilgili değerlendirmeler yaptık. Ulaştığımız sonuçları, verdiğimiz bilgileri ve ileri sürdüğümüz görüşleri delillendirebilmek için elimizden geldiğince kaynaklara ulaşmaya çalıştık.

Bu şekilde sarf ettiğimiz çabayı memnuniyet ve takdirle karşılayan ve kendilerine yakışan övücü cümlelerle belirten seçkin bilim adamlarına bu vesileyle özel teşekkürlerimi sunuyorum. Bunlar arasında özellikle Avrupa'nın ileri gelen şarkiyatçılarını belirtmekle yetineceğim. Onlar kitabımızın birinci ve ikinci ciltlerini gördükten sonra bize mektuplar göndererek takdir ve teşvikte bulundular. Bazıları kitabımız hakkında değerlendirmelerde bulunup övücü yazılar yazmışlar ve Avrupa dergi ve gazetelerinde yayımlamışlardır. Söz konusu teşvikler onlar tarafından bu alanda daha önce hazırlanmış, öncü bilimsel eserlere başvurma konusunda bizi daha da özendirmiştir. Bize bu yolda mektup yazarak takdir ve teşvikte bulunan kişilerin isimlerini burada belirterek tekrar teşekkür etmek isteriz. Bu kişiler alfabetik olarak şöyledir: Leiden'de Muallim de Guyé, Paris'te Derenbourg, Petersburg'da Rosan, Peşte'de Goldzhier, Roma'da Guidi, Oxford'da Margoliouth.

Bu büyük müsteşriklerin gönderdikleri mektupları inşallah diğer bir fırsatta yayımlayacağız. Bu cildin de (orjinal üçüncü cilt kastediliyor) kendilerince takdir edileceğini ümit ediyoruz.

Bu kitabın sonraki cildi bu ciltten sonra yayımlanacak ve konusu İslâm ülkesinde sosyal sınıflar ve kültür olacaktır (her durumda başarı Allah'tandır).

İslâm'dan Önce Araplarda Bilim ve Eğitim

Arap Yarımadası su açısından oldukça yoksul, çöller ve dağlar açısından zengin bir bölgedir. Toprağın verimsiz olmasından dolayı halkı tarımla uğraşamamıştır. İnsanlar bulundukları ve yaşadıkları ortama göre gelişme gösterirler. Bu yüzden Arap toplumları yaşadıkları susuz ve verimsiz toprakların zorlamasıyla hayvancılıkla özellikle de deve beslemekle geçimlerini temin etmişler ve otlaklar aramak için göçebe bir yaşam sürdürmüşlerdir. Çevre koşullarının zorlamasının sonucunda ortaya çıkan bu yaşam biçiminin etkisiyle göçebelik duyguları, uygarlık duygularına baskın gelmiştir. Yanlarında götürdükleri hayvanlara gereksinimlerinden bunlara sahip olma konusunda aralarında bir yarış oluşmuş bunun sonunda gece gündüz, açık gökyüzü altında birbirlerinin mallarını yağmalamak ve çalıp çırpmakla uğraşmışlar, çadır ve hayvanlarıyla otlaktan otlağa, köyden köye göçmeye mecbur olmuşlardır. Böyle sürekli yer değiştiren ilkel bir toplum, yollar ve otlakların yerlerini belirlemek zorundaydı. Bunun için de yıldızlardan yararlanıyorlardı. Yön ve yer belirleme konusunda yıldızlar onların en önemli kılavuzu olmuştur. Düşmanlarını takip için onların gizli yerlerini bulacak izleri araştırmaya da gerek gördüklerinden "iz sürme" metodunu buldular. Böyle bir yaşamın ve koşulların sonucu olarak yağmur, fırtına vs. gibi hava değişikliklerinden sakınmak işinde ortaya çıkan zorunluluk üzerine yağmur ve rüzgârı önceden tahmin etme metotlarını geliştirdiler ki buna "hava değişiklikleri" ve "rüzgârların estiği yönleri bilme" bilimleri adını verdiler.

Savaş ve yağmaya alışmış olmaları, yandaş gruplar oluşturmalarını gerektirdiğinden birbirleri arasında bağlantı kurabilmek için soy ve sop bilgisine önem verdiler. Bu yüzden "neseb ilmi" doğdu. Yağma ve talan için bir yerden bir yere göçmek iyi silah yapmak ve iyi at yetiştirmeyi de gerektirir. Araplar o devirde uygar bir halde bulunmadıklarından silah yapımı çok gelişmemiştir. Ancak at eğitmek, yetiştirmek ve bakıcılık konularında çok ileri gittiler.

Araplar, eski uygarlığın temellerinden olan Keldâniler, Babilliler, Fenikeliler vs.'nin kardeşleri olduklarından zeka ve akıl yönünden benzer özellikler gösterirler. Onlar gibi Fırat veya Nil vadileri gibi verimli bölgelerde yerleşmiş olsalardı, onların veya komşuları olan Yemen devletlerinin gösterdikleri uygarlığın bir benzerini ortaya çıkarabileceklerdi. Araplar açık gökyüzü altında, parlak bir güneş ve berrak bir çölde yaşam sürdükleri için gök ve güneşleri gibi saf, parlak ve berrak bir zihne sahip oldular. Yetenekleri şiir üzerinde yoğunlaştı ve gelişti. Olayları, neseblerini, duygularını hep şiirle ile ifade ederlerdi. Belâgat (retorik) yetenekleri de çok fazla geliştiğinden etkili konuşma ve nutuk atmada büyük gelişme gösterdiler. Bu nutuklar halkı gayrete getirmek, savaş veya barışa yöneltmek veya övünme ve büyüklüklerini sergileme yarışmaları düzenlemek için söylenirdi. Arapların yaratılışlarından sahip oldukları akıl ve zeka olmasaydı Kızıldeniz'in batı kıyılarında yaşayan halklardan daha fazla bir yetenek gösteremeyeceklerdi. Sözü edilen bölgede yaşayan halk uygarlık açısından yüzyıllarca önce ne haldeyseler günümüzde de aynıdırlar. Arapların Cahiliye dönemindeki durumları Yunanlıların Homére devrindeki hallerine benzer. Müslüman Araplar uygarlık yoluna girince Yunanlıların benzeri bir uygarlık örneği göstermişlerdir. Bununla birlikte onlar gâibden haber vermek (kehanet ve arafet), kuşlarla fal bakmak (zecr-i tayr)* sonra reml atmak (bir

(*) Zecr: Engellemek, yasaklamak veya sesle kovmak demektir. Kuş ile kura çekip falı kötü gördüğünde kuşa bağırıp kovmak anlamındadır. Ve bu ıyâfeden başka bir şeydir, ancak aynı gruba girer. Eski Araplar bazı konularda kura çeker veya kuş uçururlardı. Arâfet ve kehanette bu tür geleneklerdendir. Arâfet; bazı berrak şeylere, su ile bardağa, gökyüzüne ve billur nesnelere bakarlardı. İnançlarına göre cinleri görüp gizli şeylerden haber alırlardı. Hâlâ birtakım saf kadınların Ayasofya bölgesinde bir kuyuya bakmaları da bunun bir benzeridir. Hilekârca bir oyundur. Para tuzağıdır. Kehânet birkaç çeşittir. Örneğin yedi taş alıp her birine işaretler koyap bazı sözler söyler ve avucunu açıp o taşların duruşundan ve şeklinden hayır ve şerre hüküm ederler. Bu sanata turuk da derler. Zecr ve ıyâfe ise, salınarak yürüyen güzel sesli kuşlarla bazı olayların olacağını önceden anlamak sanatıdır. Örneğin yolculuk veya ava çıktıklarında, vahşi hayvan sağ taraftan gelirse uğurlu, soldan gelirse uğursuz sayarlardı. Yaban kargası ikişer ikişer uçsa uğursuz, üçer üçer uçarsa uğurlu sayarlar. Hayır ve şer kelimelerinin harfleri sayısına itibâr ederler. Eğer karga yeşil dal üzerine

çeşit şans oyunu) ve rüyaları yorumlama gibi inanışlarda kendileriyle çağdaş olan büyük ulusların gittikleri yola sapmadan kurtulamadılar. Toplumlarda görülen bu gibi doğal durum ve inanışlar, insanlık gereği olarak her şeyin nedeninin bilinmesi ve açıklanması arzusundan kaynaklanmaktadır. Bu nedenle, daha önceki halklarda olduğu gibi Araplar arasında da kâhinler ve benzeri gaibten haber veren kişiler çoğalmıştı.

Arap Yarımadası'nda İslâmiyet'ten önce yayılan bilim ve eğitim, bu bölge ile burada yaşayan halkın tabiatları gereği günlük yaşamda yararlandıkları şeylerdi. Bunlara bilim ve eğitim adını vermemiz diğer uygar uluslarda yer alan bilim ve eğitimle benzerlikleri olması yönündendir. Yoksa Araplar bu ilimleri ne okullarda öğrenmişler ne yazılı olarak okumuşlar ne de bunlara ait bir kitap yazmışlardı. Araplar genellikle ümmi insanlardı ne okumaları ne de yazmaları vardı. Onlarca bu bilgiler yüzyıllar boyunca dilden dile aktarılarak hafızalarında toplanmış, önceki nesillerden sonrakilere aktarılmış, zamanla genişleyip dal budak salmıştır. İslâmiyet'in doğuşu zamanında bu ilimler on çeşitten daha fazlaydı. Bunların bir kısmı tabiat, bazıları matematik, edebiyat, kâhinlik veya bunlara benzeyen bilimlerden oluşuyordu. Bu ilimleri ayrıntıyla

Arap ürünlerinden bakır bir vazo.

konsa hayır, kuru dal üzerine konarsa, şer ve uğursuzluk sayarlardı. Yazarın söz konusu örnekle anlatmak istediği şudur: Karga böyle bir yere konduktan sonra, ötüş biçimine göre anlam çıkarılırdı. Onlara göre, bu ötüş güzel bir biçimde olursa mutlu olurlardı. Eğer istemedikleri bir şekilde öterse, kızarlar, bağırırlar veya taşla kargayı kovarlardı (*Tercüme-i Kâmûs*) (zm.).

yazmak uzun zaman alacağından ana çizgilerine işaret etmekle yetiniyoruz.

Söz konusu bilim ve eğitim dikkatlice incelenecek olursa bunlardan bazılarının Araplara ait orijinal bilimler olduğu, diğerlerinin ise başka milletlerden alındığı ortaya çıkar. Arapların kendilerine ait olan ilimleri; ensâb, şiir ve hitâbettir. Diğer milletlerden alınan ilimler (dahîlî olan) ilimler ise ilm-i nücûm (astronomi), ilm-i tıb, ilm-i envâ (hava durumları), ilm-i hayl (at ve kısraktan anlamak), ilm-i mehab al-rîh (hava değişiklikleri), esâtîr (mitoloji), kehânet, 'iyafet* ve kıyafettir (iz sürme).

1.İlm-i Nücûm (İlm-i Heyet veya Astronomi)

Keldâniler (yaygın bilinen adlarıyla Keldâniler), astronomi biliminde tüm dünyanın öncüleri ve öğretmenleri kabül edilmektedir. Bu bilimin temelini atan ve direklerini kuran onlardı. Göklerinin berraklığı, havalarının kuruluğu ve ufuklarının genişliği, bu konuda kendilerine yardım ettiğinden kırk asır önce bazı gözlem aletleriyle yıldızları gözetlemişler ve yerlerini belirledikleri gibi burçları ay ve güneşin yörüngesini ve yerlerini resimleyip güneş ve ay tutulmalarını da hesaplamışlardı. Eski uygarlıklarıyla ünlenen Yunanlılar, Hintliler, Eski Mısırlılar ve diğer milletler astronomi bilgilerini Keldânilerden almışlardır. Keldâniler veya Babilliler, milattan 8 yüzyıl önce devlet kurmuş bir toplumdur. Zamanla çağdaşları olan Asurluların egemenliği altına girmişlerdir. Ancak her iki ulusun dil ve dini birbirine benzemesi nedeniyle söz konusu Asur egemenliği Keldânilerin sosyal hayatında hiçbir etki yapmamıştır. Hicrî 5. yüzyılda Keldâniler İranlıların saldırısında uğradılar. İranlılar Keldânilerin ülkesini ele geçirip ma'bûdlarını değiştirdikleri gibi birçok baskı ve zulüm de yaptılar. Yaşam, Keldâniler açısından çekilemeyecek hale gelince birçokları komşu ülkelere özellikle de Arap topraklarına göç etti. Arap toprakları, bir taraftan sıcak çöllerle dış saldırılara karşı doğal bir engel

(*) Iyâfe: Kuşların yürüyüş ve hareketlerinden anlam çıkararak, şans, uğur veya aksine yorumlama biçimindeki Arap geleneği.

olması, diğer yönden sâmî dilleri arasında var olan benzerlik etkisiyle çevreden gelen kabilelerin kolaylıkla yerleşip yaşayabilmesine çok uygundu. Bu nedenle özellikle Irak, Mısır ve Şam bölgelerinden gelen göçmenlerin bir sığınak yeri konumundaydı.

Bu göçmenler arasında kuşkusuz kâhinler ve astronomlar da vardı. Araplar bu astronomlardan astronomi hakkında önemli bilgiler almışlar, yıldızların isimlerini, burçların yerlerini, ay ve güneşin yörüngelerini bunlardan öğrenmişlerdir. Arapların bu tarihten daha önce kendilerinin gayretleriyle veya Hindistan vs. yoluyla astronomi konusunda bir kısım bilgilere sahip olmaları da mümkündür. Ancak, genel anlamda Araplar astronomi bilimini Keldânilerden almışlardır. Arapların Keldânilere "sâbiî" (âî-tâb ve ahterperestler- güneşe ve yıldıza tapanlar) adını vermeleri de bu görüşümüzü güçlendirmektedir. Sâbiîler bizzat Keldâniler değilse de herhalde onların takipçileri veya öğrencileri olmaları gerekir.[4] Arap şehirlerinde yaşayan birçok sabiî vardı. Hıristiyan ve Yahudîlerin bu bölgedeki konumlarına benzer konumlara sahiptiler. Onlar gibi yer ve yurtları vardı. Araplar, bunlardan astronomi bilmini terminolojisiyle birlikte almışlardır. Bununla beraber gezegenlerden büyük kısmının Arapça'daki isimleri Babilce aslına benzemekten oldukça uzaklaşmıştır. Büyük olasılıkla bu durumu gerektiren sebepleri gösteren bilgiler de kaybolmuştur. Bununla birlikte (Merih) Mars gibi gezegenlerden bazıları günümüzde de Babil dilindeki asıllarını göstermektedir. Merih, Babil dilinde kelime ve anlam olarak "Merdah" kelimesinin karşılığıdır. Ancak bu isimlerin çoğu telaffuz benzerliğini kaybetmiştir. Arada yalnız anlam benzerliği kalmıştır. Örneğin Zuhal'in Arapça'daki anlamı (yükseklik) olduğu gibi Keldâni dilinde adı olan "kavun" da aynı anlamdadır. Burçlarla ayın menzilleri (ayın felekleri) gelince, bunlar Keldâni dilindeki orijinal isimleri Arapça'da da olduğu gibi korumuşlardır.

4 *Muhtasaru'd-düvel*, 226.

Burçların yerleri, Araplar ve Keldânilerce verilen adları:

Arapça isimleri	*Keldâni dilindeki isimleri*	*Fransızca isimleri*
Hamel veya Kebş	Emr	Bélier
Sevr	Sevra	Taureau
Cevza veya Tevemin	Tami	Noix
Seretan	Seretan	Ecrevisse
Esed	Arye	Lion
Sümbüle	Şibilta	Epi
Mizan	Masasa	Balance ou Fléau
Akrep	Akrabu	Scorpion
Kavs veya Rami	Qastu	Arc ou Sagittaire
Cedi	Gedya	Chevreau
Delv	Delva	Urne
Hut veya Semek	Nunu	Poissones

Ay ve güneşin menzillerinde de gezegenlerin adlarında zamanla olan değişiklik gibi bunların bazılarının adlarında da değişiklikler olmuştur. "Menâzil-i kamer ve menâzil-i şems" (ay ve güneşin konakları) terimlerine varıncaya kadar bu kural ve terminoloji Keldânilerde ne haldeyse, Araplarda da aynen korunmuştur. Keldânilerden astronomiyi alan diğer uluslar bu terimleri diğerleriyle değiştirmişler ancak yalnız Araplar ve Yahudiler olduğu gibi bırakmışlardır.

Arapların astronomi bilimine karşı duydukları büyük ilgi ve merak tarih boyu ünlüdür. Yukarıda görüldüğü üzere Araplar gezegen ve burçları öğrenmenin dışında, kevâkib-i sâbite (sâbit yıldızların) pek çoğunu da öğrenmişler ve diğer milletlerin astronomlarının görüş ve düşüncelerinden ayrı, kendilerine özgü ayrı bir ekol oluşturmuşlardır.[5] Bu yıldızların Arapça isimlerinin eskiliği, Arapların bu yıldızları çok önceden bildiklerini göstermektedir. Benât- na'şi'l-kübrâ (Filles du Grand Cercuel), diğeri, Benât-ı na'şi's-sugrâ (Filles du Petit Cercuel) (debb-i asgar şeklinde yedi yıldızdan oluşur), Sehâ (Benât-ı na'ş-i sugrâ içinde küçük bir yıldız), Zabbâ (Daim), Rüb', Râbid, Avâiz, Ze'bîn, Nesr, Ferkad, Kadr, Râî, Kelbü'r-Râî, Agnâm, Râmih, Semâk, Asâ'd-diyâ, Evlâdü'd-diyâ, Simâk-i Râmih, Haris-i Semâ, Azfâr, Fevâris, Keff-i Muhdab, Habâ',

5 Demîrî'nin notuna dayanarak, Kazvînî, I, 59.

Uyûk, Inez, Cedyîn vs. bu yıldızlardan bazılarının isimleridir.

Araplar ay konaklarını Hintlilerin yöntemine aykırı olarak, yirmi sekize bölmüşlerdir. Hintlilerde bu yirmi yedidir. Arapların bu bölmeyi yapmaktaki amaçları da farklıdır. Bununla hava değişikliklerini ve dört mevsimde ortaya çıkan iklim değişimlerini anlamak istemişlerdir. Arap toplulukları genel olarak ümmi idiler. Bu nedenle bir şeyi öğrenmek için onu bizzat gözle görmeleri gerekiyordu. Bu nedenle "envâ" konusunda görüleceği üzere, bu konakları ve değişiklikleri, daha iyi anlamak için birer alâmet veya işâret olarak kabül ettiler. Arapça'da yirmi sekize ayrılmış olan ay konak veya durakları şunlardır:*

Süreyyâ	Cebhe	Iklîl	Sa'dü's-suûd
Deberân	Zübre	Kalp	Sadül ahbiye
Huk'a	Surfe	Şule	Fürgu mukaddem
Hen'a	Avva	Neaim	Fürgu muahhar
Zira	Simak	Belde	Batmıl hut
Nesre	Gafr	Sadûz zabih	Şeretan
Tarf	Zübaniyan	Sadü bula	Butayn

Araplar ayın duraklarını sıralarken iklimlerden dolayı Şeretan'dan başlarlardı. Abbâsîlerin ilk dönemlerinde aşırı Arap milliyetçileri Arapların astronomide son derecede ileri gitmiş olduklarını ve bu konuda otorite bulunduklarını iddia etmişlerdi. Örneğin İbn Kuteybe, "Arapların Arap Olmayanlara Tercih Edilmeleri Gereği" adı ile yazdığı kitapta Arapların yıldız biliminde vs.'de diğer toplumlardan üstün olduğunu söylemiştir.[6] Bu gibi sözler abartılı olmakla birlikte, en azından Arapların bu ilimlerde oldukça geniş bir bilgiye sahip olduklarını gösterir.

Yıldızlar Arapların yaşamında çok önemli bir yer tutar. Yolculuklarında vs.'de yönleri belirlemek için onların kılavuzluğuna başvurduklarından, Arapların, yıldızların mevkilerini iyi

(*) Ayın gökyüzündeki hareketi içinde, güneşin bir yılda dolaştığı her biri 30 derecelik yaylardan oluşan 12 durak yerine benzer biçimde, her biri bir günlük yolu karşılamak üzere 13'er derecelik yaylardan oluşan 28 menzil (durak) tesbit edilmiştir. Yukarıdaki çizelgede gösterilmiştir (ng.).

6 Bîrûnî, 238.

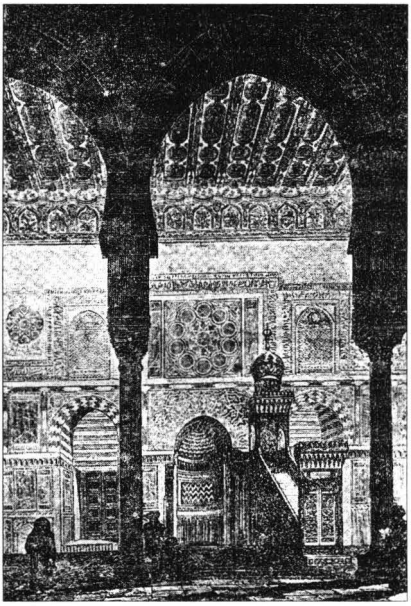
bilmeleri konusunda uzmanlaşmalarını yadsımamak gerekir. Onlar, yolları ve yönleri belirleme işinde yıldızları o kadar yoğun kullanırlardı ki, örneğin bir adam onlardan bir şehre giden yolu sorsa "falan ve filan yıldızların yönüne git..." derlerdi. O adam yıldızları takip ederek varmak istediği yere varırdı. Kimi zaman yer tayini için rüzgârların estiği yönleri de kullanırlardı. Bunlara "cihad" derlerdi. Bununla ilgili olarak bir örnek vermek gerekirse; Süleyk b. Sa'd adında biri, Kays ibn Mekşuh Murâdi adında bir başkasına karşılıklı olarak kabilelerinin yurtlarını tanımlamayı önerir. Anlaşarak yalan söylemeyecekleri konusunda birbirlerine söz verirler. Kays ibn Mekşuh kendi yurdunun bulunduğu yeri şöyle tanımlar: "Güney ile saba rüzgârları arasında gidersin. Ağacın gölgesi nerededir. Anlayamayacak hale gelinceye kadar yürürsün. Sular kesilince dört gece gidersin. Sonunda bir kumluk yere varırsın. Kumluğun ortasından giderek kavmime ulaşırsın." Süleyk ise ona karşılık şu tanımı yapmıştır: "Süheyl yıldızının doğduğu yer ile Cüza yıldızının sol tarafı arasındaki yeri tutarsın. Bu yöne doğru gide gide kavmimin yurtlarına varırsın." Arapların Cahiliye çağında özellikle bazı kabileler astronomi konusundaki derin ve geniş bilgileriyle ün salmışlardı. Mariye ibn Kelb Oğulları, Mürre ibn Hemmam eş-Şeybânî oğulları bunlardan ikisidir.[7]

2. Envâ ve Mehâbü'r-Riyâh (Meteoroloji)

Arapların envâ ilmi dedikleri bilim, günümüzdeki hava durumları ve değişiklikleriyle ilgilenen meteorolojidir. Ancak onlar hava ve rüzgâr değişikliklerini yıldızların doğuşu ve batışına bağlıyorlardı. Bu açıdan bakıldığında enva' bilmi astronominin bir dalıdır. Menzilenin doğuşuna "kalkması" diyorlardı. Doğuşun etkisini "bârih" ve batışın etkisini de "nev'" kelimeleriyle ifade ediyorlardı. Bunlardan birinin doğuşundan, onu takip eden diğerinin doğuşuna kadar üç günlük bir zaman vardır. Yalnız "cephe" menzilesi bu kuralın dışındadır. Zira bu menzile

7 Bîrûnî, 341.

ile onu takip eden eden menzilenin doğuşu arasındaki müddet 14 gündür. Onların ünlü sözlerine göre: "Zaman esas olarak dörde ve her çeyrek de yediye ayrılmıştır. Ve her yedide doğuda bir yıldız çıkar ve batıda kaybolur. Bir yıldızın doğuşundan diğerinin doğuşuna kadar 13 gecelik bir müddet vardır."

Kahire'deki el-Müeyyed Camii'nin içi.

Bununla birlikte bu konuda uzlaşamamışlardı. Bazılarına göre bir menzilenin doğuşundan sonra onu takip eden menzilenin doğuşuna kadar her ne etki olursa doğan menzileye bağlamak gerekir. Diğer bazılarının görüşüne göre her menzilenin doğuşu ile yok oluşuna ait bir süre vardır ki bu süre içinde ne olursa ona bağlanır. Bu müddet geçtikten sonra oluşan değişiklikler ona bağlanamaz. Eğer o zamana ait etkiler gözlemlenmezse o yıldız veya menzile sükut etmiş demektir. Çünkü yağmur, sıcak, soğuk ve rüzgârın sebeplerini yıldızlar sanıyorlardı.[8] Hatta bir iş arkasına koşup başarılı olamayanlara atasözü olarak kullandıkları "yıldızın boşa çıktı" sözü buna delil olarak söylenmişti.[9]

Açıkladığımız şekilde yağmur yağınca bu yağmurun o sırada egemen olan yıldızın etkisine bağlandığı o dönemki Arapların birçoğunun sözünde rastlanır: "Mecre yıldızı yağmuru yağdı." Onlara göre nev'i'den amaç yıldız menzillerinden batıda fecr ile beraber bir yıldızın düşüp ona karşılık ve rakip olarak doğuda bir yıldızın çıkmasıdır. Bu yüzden onlar 28 nev'

8 Bîrûnî, 239.
9 Meydani, I, 202.

Şam ürünlerinden gümüş mineli bakır bir vazo.

veya yıldız mevcut olduğuna inanıyorlardı. Yağmurlara, rüzgârlara, sıcağa soğuğa neden bu yıldızlar sayılıyordu. Bu devirde okuma yazma bilen çok az olduğundan ezberlemeye kolaylık olması için hava durumlarının veya dört mevsimin yıldızların yakınlığı veya doğumuyla ilgisini şiir olarak yazmışlardır. Örneğin; "Ay süreyya ile yakınlaştığı zaman kış geçmiş bulunur. Böylece Debran ? ayın 14'ü ne yaklaşınca dünyanın her yerinde kış olur" vs. derlerdi.[10]

Bununla beraber Keldânilerde olduğu gibi Araplar da yıldızların insanların eylemlerini etkilediğine inanırlardı.[11]

Araplar çoğunlukla bulutların şekil ve renkleriyle yağmur yağıp yağmayacağını çıkarırlardı. Onların inancına göre en az yağmurlu bulut, beyaz renkli çok yağmurlu bulut, kırmızı renkli daha da fazla yağmutlu bulut, siyah renkli bulutlardır. "Beyaz bulut boştur. Kırmızı bulut az yağmurludur. Siyah bulut ise en çok yağmur taşır" cümleleri dillerde dolaşan sözlerdendi.[12]

Araplar yolculuklarda yolları ve yönleri bilmek için rüzgârların estiği yönleri bilmeleri gerektiğinden o yerleri gösterir isimler koymuşlarsa da sayısı konusunda uzlaşamamışlardı. Bir kısmı, rüzgârların isimlerini 6 ya çıkardığı halde diğerleri 4 kabul etmişlerdi. Dört sayanlar; "Kuzeyden esen "sabâ"; batıdan esen "şimâl"; güneyden esen "debur"(?); ve doğudan esen "cenûb" olmak üzere dört çeşit rüzgâr vardır" derdi. Altı

10 Bîrûnî, 336.

11 Rawlinson, *Ancient Manarchies*, 111, 426.

12 Meydânî, I, 159.

sayanlarsa sözü edilen rüzgârlara kuzeyin yanından esen nekba ve güneyin yanından esen mahve adında iki rüzgâr daha eklerdi.

3. Esâtîr (Mitoloji)

Avrupalılarca mitoloji adıyla bilinen "ilmi esâtir ve hurâfât" astronominin bir dalı sayılır. Mitoloji; Kendilerine "ulûhiyet" sıfatı verilen yıldızlar arasında, Yunan tanrılarınla görülen insânî özelliklerin uyuşması ile ilgili rivayet olunan haberleşmeler veya zevac vs.'den ibarettir. Araplar, Yunanlılar gibi gök cisimlerine tanrılık sıfatı vererek onları ma'bûd edinmişlerdi. Ancak onların bu konudaki bilgileri kaydedilip düzenlenmediğinden kaybolmuştur. Yalnız putların isimlerine ve bazı adamların ibadet şekillerine ait bize ulaşan şeylerden Araplar arasında o gibi efsanelerin bulunduğunu anlıyoruz. Arapların Cahiliye dönemlerinde Lât[13] adlı putu "Zühre" (çoban Yıldızı Venüs) adına dikilmişti. Zühre'ye, güneşe, aya ve şi'râ'ya[14] tapan birçok kişi vardı. Bu ma'bûdlardan hangisinin diğerlerinden daha yüce ve hayırlı olduğu konusunda, aralarında tartışmalar da yapılırdı. İddiâlarına göre "Şi'râ'ya ilk tapan kişi Ebû Kebşe adında biriymiş. Bu adam; "Şi'râ, gökyüzünü enine olarak geçiyor. Oysa ondan başka gökyüzünü enine olarak geçen bir güneş, ay veya bir yıldız bulamazsınız" dermiş."[15]

Söz konusu yıldız ve gezegenlerin tesbiti ve insan şekline sokulması Araplar arasında da geçerli bir gelenek ve inançtı. Mitoloji hikâyelerinden yayılmış olan üstüreler şöyleydi: "Debran Süreyya'ya nişanlanmak istemiş. Ay da bunları evlendirmeyi istemiş, ancak Süreyya kabul etmeyerek kaçmış. Ay'a 'parası olmayan bu züğürtü ne yapacağım' demiş. Bunun üze-

13 Lat, Cahiliye döneminde Sakif kabilesine ait bir puttu. Çok ünlü olan bu put, Tâif'te kare şeklinde bir taşın üzerine konulmuş ve üstüne de bir kubbe yapılmıştı. Arap Yarımadası'nın her tarafından ziyarete gidilirdi. İslâmiyet'ten sonra bu put peygamberin emriyle yıkılmış ve yakılmıştır.

14 Şîra, gökte iki yıldızın adıdır. Arapların düşüncesine göre şira yıldızları süheyl adındaki yıldızın kız kardeşleridir.

15 *El Hamis*, I, 65.

rine Debran eşyalarını toplayıp servet kazanmaya koyulmuş. Süreyya nereye giderse Debran da onun arkasından koşar ve göçünü mehir olmak üzere önüne koyar." Yine bu hikâyelerden biri: "Ceda, Maaş'ı öldürmüş. İşte bu yüzden Maaş'ın kızları Cedâ'nın çevresinde hareket ederek onu yakalamak isterler." Bir başka hikâye de şöyleydi: "Süheyl ayağıyla Cevza'yı tekmelemiş. Cevza da onu ayağıyla tekmeleyerek bulunduğu yere düşürmüş. Ancak buna karşılık Süheyl de ona kılıçla vurarak ortasından kesmiş." Yine bununla ilgili olarak: "Şam Şi'râ'sı ile Yemen Şi'râ'sı beraber yaşıyordu. Daha sonra Şam Şi'râ'sı diğerini bırakarak Samanyolu'nu (kehkeşân- hacipler yolu) geçmiş. Yemen Şi'râ'sı onun ayrılığına dayanamamış ve gözleri çapaklanıncaya kadar ağlamış. Bu yüzden ona 'Çapaklı Şi'râ' adı verilmiştir."[16]

Arapların, padişahlar, kumandanlar veya diğer geçmişlerden en büyük ve ünlülerinin bazılarına tanrılık (uluhiyet) sıfatı vermeleri ve diğer bazılarını da melekler veya cinler soyundan saymaları da aynı inanışın bir sonucudur. Örneğin, eski Arapların inanışına göre Belkıs'ın* annesi cinlerdendir. Cürhüm** ise baba tarafından melek anne tarafından insan, yani melek bir baba ile insan bir anneden doğmuş. Zülkarneyn de onların inancına göre insan bir anne ve melek bir babadan doğmuş.[17] Tüm bu inançlar Hintlilerden, Yunanlılardan veya Mısırlılardan alınmış olabilir. Çünkü Keldâniler bu gibi efsâne ve hikâyelere çok önem vermezlerdi.

---

16 Meydânî, II, 312.

(*) Belkıs: Peygamber Hz. Süleyman zamanında Yemen'de Sebe kentinde hüküm süren Himyerilerin ünlü kraliçesidir. Hz. Süleyman bunu Filistin'e çağırmıştır. Belkıs da bu davete uymuş ve gelip kendisine iman etmiştir. Hakkında gerek Tevrat'ta gerekse Kur'ân-ı Kerîm'de çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Söz konusu ayetler dışında Belkıs'la ilgili birçok efsane de anlatılmaktadır (ng.).

(**) Cürhüm: Bu isimle bilinen büyük bir kabilenin büyük dedesiydi. Zamanla yok olan bu kabile gerçek Araplardan sayılan Arap-ı a'ribeden idi. İlk önce Yemen'de oturuyorlardı. Daha sonra Hicaz'a göç etmişlerdir. Hz. İsmail bunlardan bir kızla evlenmiş ve onun soyundan bunlar türemiştir. Asıl Cürhüm kabilesi zamanla yok olmuş yalnızca adları kalmıştır.

17 Demîrî, II, 18.

4. Kehânet-Arâfet ve Kıyâfet (Gelecekten Haber Verme ve İz Bulma Bilimleri)

Kehânet ve arâfet aynı anlamda iki kelimedir. Bununla beraber bazıları bu iki kelimeyi birbirinden ayırarak kehânetin gelecekteki işler ve arâfetin ise geçmişteki işlerle ilgili olduğunu söylemişlerdir. İster geleceğe isterse geçmişe işaret etmiş olsun her iki kelimeden amaç gâibten (görünmeyen ve bilinmeyen evrenden) haber vermektir. Araplar kâhinlerin her işi yapabilecek güçte olduklarına inandıklarından işlerinde onlara danışırlar ve aralarında uyuşmazlık ve düşmanlık olduğunda kâhinlerin hükmüne başvururlardı. Hastalandıkları zaman onlara tedavi olurlardı. Zor bir durumla karşılaşırlarsa onların görüşlerini sorarlardı. Rüya görünce onlara yorumlatırlardı. Gelecekte ne olacağını onlardan öğrenmek isterlerdi. Kısacası kâhinler Babilliler, Fenikeliler, Eski Mısırlılar vs. gibi bütün eski uluslar yanında nasıl önemli bir yer tutmuşlarsa eski Araplarda da ilim, felsefe, tıp, kadılık, din adamlığı vs. ilimleri kendi ellerine almış ruhani reisler makamındaydılar.

Kâhinlik, Araplara dışarıdan yani kendilerine komşu olan milletler aracılığıyla gelmiş ilimlerdendir. Bizce Keldâniler astronomi ile beraber kehâneti de Araplara götürmüşlerdir. Arapça'da kâhine "hâzî" veya "huzzâ'" adı da verilir. Bu ise "görücü" veya "bakıcı" anlamına gelen Babilce bir sözcüktür. Bundan başka bu sözcük, Keldânilerde "hikmet-şinas" (hikmet bilen) ve "peygamber" anlamına gelmektedir. Kâhin sözcüğüne gelince, Araplar bu sözcüğü, özellikle Kudüs M. 70 yılında Roma imparatoru Titus tarafından yakılıp yıkıldıktan sonra karşılaştıkları felaketler üzerine Arap ülkesine göç eden Musevîlerden almışlardır. Araplar Musevîlerden bu konumuzla ilgisi olmayan daha birçok gelenek ve kültür de aktarmışlardır.

Büyük olasılıkla astronomiyi Araplara getiren Keldânili kâhinlerle birlikte kâhinlik de gelmiştir. Arapların "Huzzâ'" kelimesini hem kâhin hem müneccim için kullanmaları da bu gö-

rüşümüzü desteklemektedir.[18] Babil halkı İslâm'ın doğuşundan sonraki zamana dek Arap şehirlerine göç etmeyi sürdürmüşler ve bilime verdikleri önem nedeniyle Araplar yanında daima saygı ve sevgi bulmuşlardır.

Yukarıda da söylediğimiz gibi, kâhinlerin her şeyi bildiklerine ve bu bilginin ruhlar aracılığıyla kendilerine ulaştırıldığına inanıyorlardı. Tek Tanrı inancına sahip olanlar, kâhinlerin meleklerden gaybı öğrenerek söylediklerine, putperest inancına sahip bulunanlar ise, putların içinde ruhların olduğuna ve bu ruhların kâhinler ve puthâne kapıcı ve görevlilerine tabiat sırlarını ifşa edip öğrettiklerine inanıyorlardı. Araplara göre putlarda cinniler (ruhlar) bulunur ve bu cinler kâhinlerle konuşurdu. Cini, kâhine gökte ne oluyorsa ona ait bilgiler getirirdi. Araplar bu cinlere bazen hatîf adını verirlerdi. "Ahbar (hahamlar) Musevîlerden, ruhbanlar Hıristiyanlardan ve kâhinler de Araplardandır" derlerdi.

Kâhinin yaptığı her şeyin kaynağı gayb bilimiydi. Birisi, kâhine bir yel veya bir baş ağrısından dolayı bir tedavi için başvuracak olsa, kâhin onu efsûn (okuyup üfürmek metodu) ile tedavi ederlerdi. Zor bir iş hakkında görüşünü sorsa, kâhin ok atarak veya bir ipte düğümler yapıp üzerine üfürerek kendisine görüşünü söylerdi.* İki davacı kâhini hakem olarak kabul ettiklerinde kâhin kura oklarıyla davayı çözerdi. Bir hırsızın bulunması için kendisine başvurulsa kâhin eline bir düğüm alarak içine üfürmek vs. hareketlerle hırsızı bulmaya çalışırdı. Bir rüyanın yorumlanması için kâhine gidilse kâhin anlaşılmaz sözler söyleyerek gaipten haberler aldığını göstererek rüyayı yorumlardı.

Daha önce söylediğimiz gibi kâhinlik "iki nehir arasından" (Mezopotamya) Araplara geçmiş olduğundan Araplar arasında yaşayan eski kâhinlerin çoğu (Arapların sâbîler dedikleri) Keldânilerdendi. Bilim ve eğitim bu kâhinlerin kişiliğinde toplanmıştı. Daha sonra Musevî ve diğer uluslardan da kâhinler türediği gibi Araplar da zamanla bu sanatı öğrenerek kendilerin-

18 *el-Sîretü'l-Halebiyye*, 1, 48.

(*) Bir ipte düğümler yapıp üzerine üfürme işine Araplar "Nefesü'l-ukd" derlerdi. Ayette "Düğümlere üfleyenlerin şerrinden" cümlesiyle buna işaret olunur (zm.).

den de kâhinler çıkarmaya başlamışlardır. Bununla beraber bazı Araplar kehânet bilimlerinden yalnız biriyle yetinirdi. Bu durumda her biri doktorluk, rüya tabiri, iz araştırması veya anlaşmazlıkları çözme sanatlarından birini yaparlardı. Arap ülkelerinde kâhinlerden birçok kişi ün kazanmıştı. Bunların en eskileri Şakk ve Satıh'dır. Bu iki kâhin hakkında rivayet olunan hikâyeler hurafe ve efsane gibidir. Eski Araplara göre Şakk adındaki kâhin bir insanın yarısı yani ortadan bölünmüş insan yarısıydı. Bunun yalnız bir eli, bir ayağı ve bir gözü vardı. Aynı şekilde Arapların inanışına göre, sözü edilen kâhin kumaş gibi dürülür, bir et parçasıydı. Kafatasından başka kemiği yoktu. Yüzü de göğsünde bulunurdu. Bu iki kâhinin birkaç yüzyıl yaşadıkları vs. gibi birçok evham ve hurafe daha aktarılmıştır. Hanafir ibn Tev'em el-Himyerî ve Sevad ibn Kârib el-Devsî, Arapların uyanma dönemi yıllarında ortaya çıkan ünlü kâhinlerdendiler. Bunların bazıları bağlı oldukları ülke veye kabile adıyla bilinirdi. Kureyş kâhini, Yemen kâhini, Hadramut kâhini vs. kâhinler hakkında yukarıda verdiğimiz bilgiler, arraflar için de geçerlidir. Bunlar da çoğu kez bağlı oldukları ülke veya kabilenin adıyla ünlenirdi. Bunların da en ünlüsü Yemame arrafıdır. Ünü şiirlere kadar geçmiştir.

Kadın kâhinlere gelince bunlar da çeşitliydiler. Yemen kâhinesi Tarîfe, bunların en eskilerindendir. Bu kâhinenin Ma'rib seddinin yıkılacağını ve Aram selinin geleceğini olmadan önce haber verdiğini rivayet ederler. Şahr ve Hadramut arasında Zebrâ ve Selmâ el-Hemdâniyye ve Afira el-Himyeriye ve Mekke'de Fatıma el-Haşa'miye ve Zerka el-Yemame vs. Cahiliye çağında ünlenen kâhineler arasındaydılar. Bu kâhineler bağlı oldukları şehir veya kabile adlarıyla anılırdı. Beni Sad kâhinesi gibi. Bu kâhinenin Şakk ve Satıh'tan daha eski zamanlarda yetiştiğini ve söz konusu iki kâhini kendisinden sonra halef olarak bıraktığını rivayet ederler. Kehanet, "Peygamberlikten sonra kâhinlik yoktur." hadisi şerifiyle ortadan kaldırılıncaya kadar Araplar arasında devam etmişti.[19]

19 *Keşfu'z-Zunûn*, II, 329.

Kâhinlerin kendilerine ait şifreli gizli bir dilleri vardı ki "kâhin seci'i" adıyla bilinirdi. Büyük olasılıkla o kâhinlerin bu anlaşılmaz söz ve kelimelerle amaçladıkları -günümüzde birtakım müneccimlerin ve falcıların, yalanları ortaya çıkınca hatalarını halkın anlamaması için farklı şekilde yorumlamaya açık iki anlamlı sözler gibi- muhataplarında bir vehim ve etki oluşturmak ve sözlerinin tersi olursa te'vil yapabilmekten kaynaklanıyordu. Yemen kâhinesinden nakledilen sözler kâhinlerin kullandıkları müseccâ' (cümlelerin sonu veya ortası uyaklı olan düz yazı) cümlelere bir örnektir. Ma'rib halkı Amr ibn Amir'in saltanatı zamanında âram selinden korkarak bu kâhineye başvurdukları zaman kâhine kendilerine: "Size gidiniz deyinceye kadar Mekke'ye gitmeyiniz. Diyeceğimi bana öğreten ancak hakîm, muhkem olan Arap ve acem bütün ümmetlerin Rabbi öğretti" demişti. "Görüşün nedir?" diye sorduklarında ise; "şedd-i kum cinsinden deveyi alınız. Onu kanla boyayınız. Beytullah'ın yanında olan Cürhüm'ün yeri sizin olur."[20]

Kıyâfet

Kıyafet de kehânet çeşidindendir. Şöyle ki kıyafet ilmi izlerin incelenmesiyle iz bırakanların belirlenmesiyle uğraşır. Kıyafet; biri "kıyafet el-eser" diğeri "kıyafet el-beşer" olarak ikiye ayrılırdı. Birincisi insanların veya hayvanların kum veya toprak üzerinde bulunan ayak izlerini inceleyerek o izlerin sahiplerini keşif ve tayin etmekle uğraşırdı. Bundan amaç firarda bulunan insan veya hayvanları bulup yakalamaktı. Araplar bu ilimde o kadar ustalaşmışlardı ki, bazıları; ayak izinden, basanın yaşlı veya genç, erkek veya kadın, kız veya dul olduğunu bile çıkarabiliyordu.

İkincisi olan kıyafet el-beşer; iki kişinin organının şekli arasındaki benzerliği karşılaştırarak o iki kişinin soy ve sop açısından bir olup olmadığını anlamaktır. Bu ilim de bir ferâset (anlayış ve çabuk seziş) çeşididir.

---

20 *Eğânî*, III, 110.

Kıyâfet bilmi tüm Arap toplumları içinde yaygın ve geçerli bir bilimken, daha sonra özellikle bazı kabileler bu alanda sivrilmişlerdir. Araplardan kıyafet-i eser ile en ünlü kabileler Müdlic Oğulları ve Leheb Oğullarıydı. Bu bilgi veya sanat Necd kabilelerinin bazılarınca günümüze kadar ulaştırılmıştır ve günümüzde de uygulanmaktadır. Kaynaklara göre söz konusu kabilelerden bu alanda en geniş bilgiye sahip olanlar Mürre oğullarıdır. Bu konuda yeteneklerini o derece geliştirmişlerdi ki, bir insanın özelliklerini ayağının izinden anlayabiliyorlardı. Hatta bazen bir devenin ayak izinden o devenin kime ait olduğunu da çıkartabiliyorlardı. Bir adamın memleketini; Iraklı, Şamlı, Mısırlı veya Medîneli olduğunu da bir görüşte belirleyebiliyorlardı.

Ferâset bilimi (çabuk anlayış ve seziş) eski Arapların başvurduğu ve kullandığı bilimlerdendi. Bu bilimde uzmanlaşmışlardı. İnsanın duruşundan, şekil ve renginden, söz ve eylemlerinden, ahlâkını ve hayat hikâyesini, iyilik ve kötülüklerini ortaya çıkarırlardı. Feraset, güçlü zeka ve güçlü anlayış yeteneği olup, yaratılıştan gelen bir özelliktir.

Araplar arasında yaygın ve geçerli olan rüya tabiri de kehânet benzeri bir sanattı. Araplar rüya gördükçe yorumlanması için hemen kâhinlere başvururlardı. Bununla birlikte kâhin olmayanlardan da bu ilimle uğraşanlar vardı. Bunların en ünlüsü Hz. Ebubekir'di.[21]

Zecr-i tayr (kuşlarla uğur veya uğursuzluğu anlama), hatt-ı reml (reml atmak) bu konu içerisine giren bilimlerdendir. Konuyu uzatmamak için ayrıntılarına girmiyoruz.

5. Cahiliye Döneminde Tıp

Tıb bilimi, Keldâniler tarafından temelleri atılan bilimler arasındadır. Hastalıklara ilaç bulmakla ilk meşgul olanlar Keldânili kâhinlerdi. Keldâniler, gelenek olarak hastalarını sokaklarda ve halkın geçtiği yerlerde teşhir ederlerdi. Öyle ki oralar-

21 *el-Sîretü'l-Halebiyye*, 1, 291.

dan geçenlerden böyle bir hastalığa yakalanmış birisi geçerse nasıl tedavi olduğunu öğrenip ona göre davransınlar ve tedavi etsinler. Keldâniler bu alanda topladıkları bilgi ve deneyimi levhalara yazarak ibadethânelerinin duvarlarına asarlardı. İşte bu yüzden tıp bilimi onlarda kâhinlerin uğraştığı sanatlardan sayılıyordu. Diğer eski milletler ve özellikle Araplar tıbbı Keldânilerden öğrenmişlerdir. Eski tabâbetin Mısır, Fenike ve Asurlularda birbirine benzemesi de buradan kaynaklanıyor. Daha sonra tıp bilimini Yunanlılar daha da geliştirmişler ve düzenlemişlerdir. Romalılar ve İranlılara da Yunanlılar aracılığıyla geçmiştir. Araplar söz konusu devletlerle çağdaş olduklarından onların tıp konusundaki bilgilerini aldıktan başka, daha önce Keldânilerden aktardıkları bilgi ve deneyimlerle, kendilerinin doğrudan doğruya buldukları tedavileri ve bilgileri de eklemişlerdir. Bu şekilde toplanan bilgilerle Cahiliye dönemindeki tıp bilgileri ortaya çıkmıştır. Bu bilgilerden birçok şey hala çöl kabileleri arasında bilinmekte ve kullanılmaktadır. Araplarda tıp iki metoda bağlıydı. Biri kâhin ve arrafların metoduydu. Diğeri ise gerçek ilaç kullanma metoduydu. Kâhinler; hastaları önce de belirttiğimiz üzere okuyup üfürmek, sihir yapmak veya Kâbe'de kurban kesmek, duâda bulunmak veya muska (nüsha) yazmak vs. metodlarla tedavi ederlerdi.

Okumak ve üfürmek yoluyla tedâvi bütün eski milletlerde yaygın olan yöntemlerdendir. Eski Mısırlıların kalıntıları arasında hastaların tedavisi için önerilen birçok muska bulunmuştur. Onlardan bize gelen bilgilerden anlaşıldığına göre, o zamanlarda bir kâhin bir hastanın tedavisi için davet olunduğu zaman kâhinin yanında, biri muska ve dua kitabını, diğeri ilaçları taşıyan iki adam bulunurdu. Eski Mısırlılar hem muska ve dua hem de ilaçlarla hastaları tedavi ederlerdi. Gerek muska yazmakta gerek okumakta sözü ma'bûdlarından birine ve özellikle eski Mısır ma'bûdlarından İsiz,* Osiriz ve Râ'ya yönlendirirlerdi. İlacı yaparken veya onu hastaya içirirken birtakım özel duâlar okurlardı. Bunlara örnek olmak üzere aşağı-

(*) Eski Mısırlıların en önemli tanrılarındandır.

daki duâyı gösterebiliriz ki, bu duâ hasta ilaç içerken okunurdu: "Bütün hastalar için şifa kitabı budur. Ey İsiz! Horus'u erkek kardeşi Set tarafından, babası Osiriz öldürüldüğü zaman onun yüzünden karşılaştığı elemler ve sıkıntılardan şifaya kavuşturduğun gibi beni de şifaya kavuşturur musun? Ey İsiz! Ey büyük sihirbaz! Oğlun Horus'u nasıl kurtardıysan beni de acı çektiğim üzüldüğüm kötü ve şeytani şeylerden, bana bulaşacak bulaşıcı ve öldürücü ve kötü hastalıkların hepsinden şifaya kavuştur ve kurtar."[22] Onların inancına göre insanın içine girerek hastalıkları doğuran kötü ruhları çıkarmak için özel dualar vardı. Eski Mısırlılarda bu gibi şeyler insanlık düşüncesinde nasıl yayılmışsa Araplarda da aynı durumlar gerçekleşmiştir. Araplar hastalandıkları zaman, kendi putlarına bu gibi dualarla hitap ederlerdi. İnsanların içlerine girdiklerine inandıkları şeytanları da okumakla, muska yazmakla çıkarmak isterlerdi. Bu inançlardan biri olarak; bir vebâdan kurtuldukları zaman eşek gibi anırırlardı. İnsan eşek gibi anırırsa vebadan kurtulurmuş. Yine o inanca göre padişahların kanı felç ve sakatlığı tedavi edermiş.

Arapların ilaçlarla tedavi yöntemine gelince; bu yöntem Eski Mısırlılarda ve diğer eski milletlerde ne haldeyse Araplarda da aynı durumdaydı. Araplar basit tıbbi ilaçlar, şerbetler ve özellikle bal gibi maddelerle hastalıkları tedavi ederlerdi. Onlara göre bal, iç hastalıkları için en etkili ilaç sayılırdı. Bununla beraber hastalıkları tedavide en büyük önem hacamat (kan almak), demirle dağlamak gibi yöntemlere verilirdi. "Her hastalık sonunda dağlamakla kesilmiştir. Şu halde doktorlukta en son çare yarayı dağlamaktır" cümleleri Arapların ünlü sözlerindendir. Çoğu kez bir organı keserek tedavi ederler. Ve bu kesme işini ateşle yaparlardı. Çünkü ateş o devirlerde bugün bizdeki çürümeyi ve kokmayı giderici maddeler yerine kullanılırdı. İnsanın organından birini kesmek istediklerinde ateşte büyük bir bıçak kızdırarak onunla o organı keserlerdi. Örneğin ünlü şairlerden Hansa'nın erkek kardeşi Sahr ibn Amr'ın

22 *Bagiyyetü't-tâlibîn*, 258.

aldığı bir yaranın etkisiyle karnında ciğer gibi bir şiş oluşunca bir bıçak kızdırarak onunla o şişi kesmişlerdi.[23]

Araplar göz şaşılığını, gözü; dönen değirmen taşını takip etmekle tedavi ederler ve gözün değirmen taşına baka baka doğrulacağına inanırlardı. O dönemdeki düşünce ve inançlardan olup günümüzde hurafe kabul ettiğimiz şeylerden biri de bir yaralının su içtiğinde öleceğine inanmalarıdır.[24] Bir kadın bir şeyden korkupta yüreği soğursa ona sıcak su içirirlerdi.[25]

Tabipler

Tabipler önceleri kâhinlerden ibaretti. Daha sonra Araplar Rum ve İranlılarla karşılaşıp kaynaşınca tıp ilmini onlardan alarak tabipliği yani hekimliği öğrenmiş ve bu bilimde ün sahibi olmuşlardı. Bunların çoğu milâdî 6. yüzyıl sırasında İslâm'dan önceki Arap uyanışını başlatan kişilerdi. Bununla birlikte o hekimlerden bazıları daha önceki devirlere de yetiştiler. Lokman, Arapların en eski hekimlerinden biridir. Aynı zamanda Arapların hâkim ve filozofudur. Lokman'ın kişiliğiyle bulunduğu zaman hakkında anlaşmazlık vardır. Lokman'dan sonra Teymur Rebab'dan İbn Huzeym gelir ki bu zat hekimlikteki ustalık ve uzmanlığı ile Araplar arasında efsane halini almıştır. Araplar bir hekimin ustalığını belirtmek istdikleri zaman İbn Huzeym'den daha hâzık derlerdi.

Hârîs ibn Kelede, Cahiliye devrinin en son hekimlerindendi. H. 13. yüzyılda öldü. Sakâf oğullarından ve Tâif halkından olan bu zat İran ülkesine giderek Cündişâpûr'da (Cündîsâbûr) tıp ilmini öğrendikten ve oralarda bu sanatı uygulayarak para kazandıktan sonra kendi ülkesine dönmüş ve Tâif'te yerleşmiş ve hekimlikte büyük bir ün kazanmıştı. İslâmiyet'in doğuşuna yetişti. Hz. Peygamber her kimde hastalık olursa bu kişiye gidip kendini tedavi ettirmesini önerirdi. İbn Ebî Rumiyye el-Temîmî, Nadr b. Hars b. Kilde de Cahiliye devri tabiplerindendi.

23 *Egânî*, XIII, 137.

24 *Egânî*, XIV, 131.

25 *Egânî*, X, 32.

Sözü edilen tabiplerden çoğu, tabipliği İran ve Rum ülkelerinde öğrenmişlerdi. Manastırlarda ve ibadethâneler vs.'de bulunan kâhin ve hahamlardan tıbbı öğrenenler de vardı. Bunlar tıp ilmini öğrenirken bazan eski felsefeden de bilgiler aktarırlardı. Durumdan anlaşıldığına göre tabiplikle uğraşanlardan bazıları cerrahlık alanında da uzmanlaşır ve tabip isminden çok cerrah lakabıyla ünlenirlerdi. Cahiliye devrinin en ünlü cerrahı yukarıda sözü geçen İbn Ebî Rümîyye'dir.[26]

Bundan başka Araplar at ve develere çok fazla önem verdiklerindn tabiplerden bazıları bugünkü veterinerler gibi hayvanların tedavisinde uzmanlaşmışlardı. Âs b. Vâil Cahiliye devrinin veterinerlerindendi.[27]

6. Cahiliye Çağında Şiir

Araplara göre şiir uyaklı ve vezinli sözden oluşur. Oysa bu tanım nazımlar için geçerli olabilir. Asıl şiirin tanımı bu değildir. Çünkü nazım şiirden ayrıdır. Bir insan şair olur ancak nazmı bilmeyebilir. Böylece bir insan nazım olur ancak nazm ettiği sözlerde şiir denilecek bir şey bulunmaz. Bununla beraber nazmın şiire ne kadar tatlılık ve incelik verdiğini ve onun duygulara olan etkisini ne kadar artırdığını inkâr etmek mümkün değildir. Nazım, şiirin bir kalıbından ibarettir. Genel anlamda şiire gelince; bunu kapsadığı ifade üslûplarıyla ve düz yazının üstün olarak duygular üzerindeki etkileri yönünden kısa bir cümleyle tanımlamak olası değildir. Düz yazı ile şiir arasındaki fark şudur ki, düz yazıda hayatın eylemlerinden gördüğümüz veya çıkardığımız şeyleri benzetmeye veya kanıt ve delile dayandırarak söyleriz. Şiirde ise kişisel içerleme ve öfkelerimizle doğan duygularımızı benzetme ve kanıt aramaksızın betimleriz. Şu durumda düz yazı "Aklın dilidir" şiir ise "Ruh veya kalbin dilidir" demek gerekir. Bazılarının tanımına göre şiir, gözükmeyen gerçeklerin görünen biçimidir."

Bu yüzden şiir çok eskidir. Eskide olsun yenide olsun dün-

26 *Tabakâtü'l Etibbâ*, I, 116.
27 İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 194.

yada hiçbir millet şiirden ayrı kalamaz. Şiir milletlerin edep aynası, din, olay ve ahlaklarının divanıdır.

İnsanlar, akıl ve düşüncelerini sistematik olarak kullanmayı öğrenmeden önce duygusal yönden ilerlemeyi ve kalben harekete geçmeyi öğrendiklerinden, bilimle konuşmaktan önce şiirle konuşmuştur. İnsanlık olaylarının en eskisinin hayallerden olması ve şiir kitaplarının milletlerin düzenlediği ve koruyup bıraktığı şeylerin en eskisi bulunması bundan kaynaklanıyor. Söz konusu şiir kitaplarında bizden önce gelenler dinî, edebî ve kahramanlıklarının törenlerini vs. diğer şeyleri her şeyden önce kaydetmişlerdir. Hintlilerde Mahabharata ve Ramayana,* Yunanlılarda *İlyada ve Odysseia*, Romalılarda Enéide ve Yahudilerde Tevrat'ın bazı bölümleri, İranlılar da şehnâme, o milletlerin özellikle ibadetleri, ma'bûdları, âdetleri, ahlak ve olayları kapsayan şiirlerden başka bir şey değildir. Çünkü şiir duyguların dilidir. Ruhta oluşan duygu ve hisleri betimler. Nefis onunla amacına ulaşmak ister onda kıyas ve delil aramaz. Din ise teslimiyet ve hayal aleminde dolaşıp akabilmesi için, ruhu en iyi besleyen ve ona güç veren gıdalardandır.

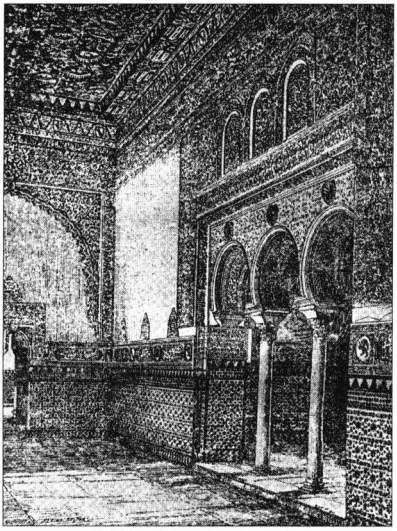
İbrânî Şiiri

Sâmî milletler hayallere ve hayal dünyasına en çok düşkün olan milletlerden oldukları için duyu organlarıyla temas etmeyen inançlara diğer milletlerden daha çok yöneldikleri gibi, yine bu sebepten şairce düşüncelerde de diğer milletlerden daha fazla ileri gitmişlerdir. Sâmî milletlerin bıraktıkları şiirlerde bunu açıkça görürsünüz. Sâmîlerin bu alanda en eski eseri Tevrat'tır. Şairce düşünceler Tevrat'ın en eski ciltlerinde görülmüştür. (sefer-i tekvin - kitab-ı tekvin) (s. 4/23) de Lâmek'in kendi iki karısı Âde ve Sıla'ya söylediği sözler tamamı kaybolup yalnız matla'ı** kalmış olan ve asıl İbranîcesi vezinli ve uyaklı şiir

(*) Hint edebiyatının ilk destanlarıdır. Isa'dan sonra 500-1000 yılları arasında ortaya çıkmıştır. Bu destanlardan Mahabharata 220 bin, Ramayana 96 bin dizeden oluşmuştur. *TB.*, VIII, 177 (ng.).

(**) Matla': Gazel ve kasîdenin uyaklı ilk beyti.

olduğunu göstermekte bulunan bir manzumenin bir bölümünden başka bir şey değildir. Bu beyitler, İbranîlerde manzumların en eskisini ve bütün dünyada uyaklı şiirlerin ilkini oluşturur.

Endülüs İşbiliye'de el-Kasr Sarayı'nın bir salonu.

Tevrat'ta şairce tasavvurların daha birçok örneği vardır. Hz. Musa elinde iki şahâdet levhası bulunduğu halde dağdan indiği zaman (Huruç, 32: 17) Yaşu Hz. Musa'ya "Orduda bir savaş sesi vardır" deyince Hz. Musa "o ses zafer veya yenilgi sesi değildir. İşittiğim şarkı ve müzik sesidir" cevabını vermiştir. Bu parçanın bir beyit olduğu ve Hz. Musa'nın onu bu yerde söylediği sanılıyor.

Tevrat'ta Eyyûb'un kitabı, gibi birtakım bölümler daha vardır ki bunlar tamamen şiirdir. Hatta bu bölümün aslında bir Arapça şiir olduğu da rivayet olunur. Eşiya'nın kitabı, Davud'un mezamirleri vs. hepsi şiirdir. İbranî şiiri Hz. Süleyman zamanında egemen olan asayiş ve düzen, geniş mülkler, halkın içinde bulundukları bolluk ve zenginlik çağında en yüksek dereceye ulaşmıştı.

Araplarca el-Me'mûn'un zamanı nasıl altın bir çağ ise Musevîlerce de Hz. Süleyman'ın çağı öyle kabul edilir. Ayrıca el-Me'mûn nasıl hakîm (hikmetle sıfatlanmış) ve şair idiyse Hz. Süleyman da öyleydi.

Arap Şiiri

Araplar İbranîler gibi sâmî milletlerden olduklarından şiir konusunda da onlar gibi yaratılıştan gelen bir yeteneğe sahip-

tiler. Artı olarak Arap dilinin sahip olduğu zenginlik şairce tasavvur ve duyguları ifade etmede İbranîce'den çok daha uygundur. İklim ve geçim durumlarını göz önüne alacak olursak, Araplar çöllerde yaşadıklarından eylem, düşünce ve diğer durumlarda hür ve bağımsız olmalarından dolayı şairce duygu ve betimlemelerde İbranîlerden daha çok yetenekli olduklarını görürüz. Yaşamlarının gereği Arapların çoğunlukla şiirlerini kahramanlık, fedakârlık, yiğitlik, ata binmede ustalık vs. şeyler oluştururdu. İbranîlerin şiirleri ise bu toplumun en görünür özelliği olan zillet (aşağılık, horluk), inkisar (kırılma, gücenme) ve tedeyyünden (dinini koruma ve sakınma) ibaretti.

Şiirde nazım kullanma işinde, ulusların kullandıkları yöntemler çeşitlidir. Ancak şiir genellikle manzum olur. Bazı uluslar, şiirin yalnızca manzum olmasıyla yetinerek uyağa önem vermemişlerdir. Bazıları ise tam aksi olarak şiiri ölçüsüz ancak uyaklı söylemişlerdir. Bazıları ise şiirin hem ölçülü hem de uyaklı olması gerektiğini kabul ettiler. Araplar arasında şiirin manzum ve uyaklı olması şarttır. Yoksa o gibi sözler yani manzum ve uyaklı olmayan cümleler şiir sayılmaz. Oysa kardeşleri olan Süryânîlerle İbranîlerde şiirlerin yapısı bunun tam tersidir. Eski Süryânîler olan Afram Süryânî ve İshak Antakî'nin şiirlerinde olduğu gibi şiirde uyak kullanmayıp yalnız nazımla yetinirlerdi.[28] İbranîlerin şiirlerinde ise ne vezin ne de uyak bulunurdu. Belki yalnızca uyağa dikkat olunuyordu. Bu yüzden İbranîler uyak ile beraber şairlere özgü dinî duygu ve düşünceleri içeren Kur'ân-ı Kerîm ayetlerini işittikleri zaman kendi dillerindeki şiirle karşılaştırarak onu da şiir sanmışlardı.

Hiç kuşkusuz uyak ve veznin bir tınısı vardır ki, bunlar şaire özgü anlamların insan benliği üzerindeki etkilerini artırır. Ancak hiçbir zaman yalnızca vezin ve uyak sözü şiir yapamaz. Hatiplik veya güzel söz söyleme sanatı ölçülü ve uyaklı olmadığı halde insanı etkiler ve duyguları heyecanlandırır. Bu da şairlere özgü duygu ve düşüncelerden sayılmıştır. Yalnız uyak-

28 *Süryânî Şairler*, 1.

lı ve vezinli değildir. Hatiplik konusunda kendi bölümünde gerekli bilgileri verilecektir.

Şiirde Nazım

Açıkladığımız gibi, Araplarda şairce tasavvurlar yaratılıştan gelen bir yetenekse de nazım sonradan ortaya çıkmıştır. Büyük olasılıkla önceleri şiiri atasözleri gibi ezberleyip kullanmak için kısa cümlelerden oluşturuyorlardı. Hikmetli sözler de bu şekildedir. Durumdan anlaşılıyor ki, şiir o halde yani "emsâl" (kıssa, hikâye ve masal) sınıfından olarak birçok yüzyıllar geçirmiştir. Bundan sonra biri masal veya öykü anlatırken sözü tesadüfen bir veya birbirine yakın manada iki atasözü şeklinde cümlelerin sonu veya ortası uyaklı iki bölüm yapmış. Bu uyaklarla sözde bir tını ortaya çıkmış ve belli bir makamla söylenmiştir. Halk bunu onun ağızından işitip almış, sevinç anlarında veya yolculukta, develer arkasında şarkı şeklinde söylemeye başlamışlardır. Bilindiği üzere mûsikî dili doğal bir dildir. Bu şekilde vezin ve uyak tınısı halkın hoşuna giderek bir uyak üzerine bir veya iki dize eklemişler. Böylece en basit olarak "recez" vezni ortaya çıkmış. Bir öğünme veya bir ayrılma (şöhret ve üstünlük yarışması) için bir şairin şaire yakışır duyguları heyecana geldikçe recezden 2 veya 3 beyit şiir söylemiştir. Böylece yüzyıllar geçmiş ve zamanla büyük şairler yetişmiş ve recez de geliştirilmiştir. Kasidelere gelince, bu alanın en büyük üstatları ve en ünlüleri şairlerin imamı İmru'l Kays ile beşinci milâdî yüzyılda yaşamış olan büyük babası Mühelhel'dir. Rivayete göre Araplarda ilk kaside söyleyen Mühelhel ve kasideleri ilk uzun yapan, şiiri ilk kez bölüm ve çeşitlere ayıran ve şiire açıklık veren, ona his yoğunluğunu katarak ağlayan İmru'l Kays idi. Atları hızlı ve çabuk hareket eden karakuşlara ve geyiklere ilk benzeten de bu şairdir.[29] İmru'l Kays böylece Araplarda ilk duygusal gazel vs. de söyleyen şairdir. İmru'l Kays'ın Rum ülkelerine yaptığı gezilerde onların ve-

29 *el-Şiir ve'l-Şuarâ*, 52.

ya Yunanlıların şiirlerini işiterek Arap şiirinde bir ilerlemeyi oluşturmak istemesi de mümkün gözükmektedir. Zaten yaratılıştan gelen zekası bu yeni kültür ve şiirlerle bir kat daha parlar. Kendisinde bulunan şairlik yeteneğini, bu yeni bilgilerle besleyip güçlendirerek Arap şiirinde bir yenilik oluşturmuştur. Cahiliye devri şairleri Rum ülkesine nadire ayak basarlardı. Bunlar Arap beldelerinden yola çıksalar bile, pek azı hariç, Belkâ ve Hîre'den öteye geçmezlerdi.

Araplar en eski tarihlerinden beri yaratılışlarından gelen şairlik yeteneklerine sahiptirler. Öncelikle yaratılıştan hayal sahibi olan sâmî ırkındandırlar. İkincisi, çöllerde yaşayarak hürriyet ve bağımsızlığa alışmış bir toplumdurlar. Üçüncüsü, göçebelik özellikleri ve işleri, aralarında düşmanlık ve övünmenin yerleşmesine neden olmuş, bu gibi zihnî durumlar yetenekleri artırmada destekçi olmuştur. Dördüncüsü, dillerinin nazma çok uygun ve yatkın olmasıdır. Araplar çok eski bir ulus oldukları için eski zamanlarda da şiir söylemiş olmaları gerekir. Oysa Arapların eserlerinden günümüze ulaşan en eski şiirler İslâm'dan önce 2 yüzyıldan öteye geçmiyor. Acaba Araplar o tarihten daha önce şiir söylemiyorlar mıydı? Bize göre Araplar o zamanlarda da kardeşleri İbranîler gibi şiir söylemişler ve şiirle uğraşmışlardır. Yukarıda sözü geçen Eyyüb'un kitabında geçen şiirin, o eski Arap şiirleri kalıntısından olması ve bunun İbranî dilinde korunarak asıl Arapça'sının kaybolmuş bulunması olasıdır. Bu şiir İbranîce'de korunmamış olsaydı, Arapların okuyup yazma bilmemelerinden ve okuyup yazma bilen toplumlardan uzak bir şekilde yaşamalarından dolayı diğer eski Arap şiirleri gibi yok olup gidecekti.

Araplarda Şiirin Çok Kullanılmasının Nedenleri

Arapların İslâmiyet'ten önce gerçekleşen son uyanışları çağındaki devre ait olarak bize bıraktıkları şiirlerin çokluğu, daha eski zamanlarda da oldukça çok şiir yazdıklarının kanıtı sayılır. Araplar o son bir veya iki yüzyıl içinde o kadar çok şiir yazmışlardır ki, diğer toplumlarda, özellikle göçebelik zamanlarında

birkaç yüzyıl içinde o kadar şiir söylenmemiştir. Homeros'un* *Ilyada ve Odysseia*'sı Yunanlıların Cahiliye dönemine ait şiirlerin büyük bölümünü oluşturuyor. Oysa o iki manzum eserin beyit sayısı 30.000 i geçmez. Aynı şekilde Hintlilerin Mahabharata'sı 20.000 ve Ramayana'sı 48.000 beyitten fazla değildir.[30]

Araplara gelince İslâm'dan önce son uyanışları döneminde yazdıkları şiirlere ait gördüğümüz bilgilere göre bunlar, sözü edilen sayıdan çok daha fazla şiir söylemişlerdir. Araplar manzumelerini beytle değil kasidelerle sayarlardı. Rivayete göre "kitab al-humâse" yazarı Ebû Temmâm, Cahiliye devri şairlerine bağlı olmak üzere kaside ve makta'lardan başka 14.000 ercûze ezberlerdi.[31] Hammad Râviye** alfabeden her harfin kafiyesinden bin kaside olmak üzere 27 bin kaside ezberlemişti.[32]

Halife Hârunürreşîd zamanında yetişen Arap tarih ve edebiyatı bilginlerinden Esmaî 16.000 ercuze[33] ve Ebû Da'dam hepsinin ismi Amr olmak üzere 100 şairin şiirini ezberlemişlerdi.[34] Bu rivayetlerde abartma bulunduğu sanılmakla beraber,

---

(*) Homeros: Eski Yunan edebiyatının ünlü destan şiirleri *Ilyada ve Odysseia*'nın yazarı olarak bilinir. Kendisinin nerde, ne zaman ve nasıl yaşadığı kesin olarak bilinmemektedir. Üstelik yaşadığı bile kuşkuludur. Ancak, özellikle Yunanlılar, Homeros'la ilgili anlatılanların çoğunun doğru olduğuna inanırlar. Homeros, çok az kişinin okuma yazma bildiği bir dönemde, kent kent dolaşan halk ozanlarının en büyüğü sayılır. İleri yaşta kör olduğu, yoksul düştüğü, yine de eşsiz güzellikteki şiirlerini okumak için Yunanistan'ı bir baştan diğer başa katettiği anlatılanlar arsındadır. Homerosu'un Truva Savaşı'nı anlatan ünlü destan şiirleri *Ilyada ve Odysseia* Atina'da dört yılda bir düzenlenen büyük bir festivalde okunurdu. Bu destanlar, dinleyenleri coşturan serüvenlerle doludur. Bunun yanında ahlaksal ve eğitici yanları da vardır. Homeros'un büyük olasılıkla, İÖ 8. yüzyılda yaşadığı kabûl edilmektedir. Yine büyük olasılıkla Anadolu'nun batı kıyılarında, eskiden Iyonya adı verilen bölgede yaşamıştır. *Ilyada ve Odysseia* etkilerini bugün de sürdüren edebiyat başyapıtları arasındadır. *Temel Britannica*, VIII, 202 (ng.).

30 *Litt. Hist. of India*, 213

31 Ibn Hallikân, I, 121.

(**) Hammad Raviye: Aslen Deylemli olan bu kişi, eski Arapların meşhur haberlerini, şiirlerini, neseb ve tarihi konusunda bilgindi. Kûfe'de yetişen en büyük bilginlerden biriydi. Bu nedenle, Emevî halifeleri ara sıra kendisini yanlarına davet ederler ve bilgisinden yararlanırlardı.

32 *En-Nücûmu'z Zahire*, I, 420.

33 Ibn Hallikân, I, 121ve *Tabakâtü'l-Udebâ*, 151.

34 *el-Şiir ve'ş-Şuarâ*, 4.

özellikle İslâm devrinde şiir rivayetçilerine intikal eden şeylerin ancak Cahiliye devri şiirlerinin bir kısmı olduğunu göz önüne alırsak yine de Araplardan kalan manzûmelerin çokluğuna kanıt sayılırlar.

Cahiliye devri şiirlerini aktaran râvilerinden birçoğu İslâm fetihleri sırasında ölmüşlerdi. Bu yüzden bunların hafızalarında bulunan şiirler de onlarla beraber yok olup gitmiştir. Ebû Amr bin el-Alâ diyor ki: "Arap şiirlerinden size az bir şey kaldı. O şiirlerin hepsi size ulaşmış olsaydı daha pek çok bilgi ve şiir görürdünüz."

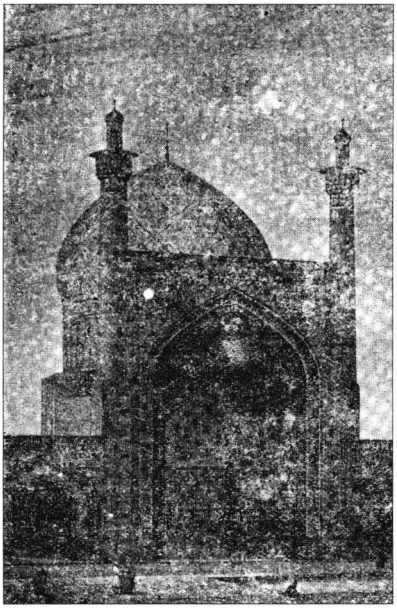
Artı olarak, Arapların bu kadar çok şiir söyledikleri dönem, Yunanlılar ve Hintlileri şiir söylemeye ve yazmaya teşvik eden devlet, birlik, din vs. sahibi olmak gibi bir itici güce bağlı olmadıkları bir dönemdir. Araplar hükûmetsiz ve sözü edilen diğer teşvik edici nedenlerden yoksun bulundukları halde, yalnızca yaratılışlarında bulunan şairlik duygularına bağlı olarak şiirler söylemişlerdi. Bu yetenekleri olmasaydı, Romalılarda olduğu gibi şiir söylem ve düzenlenmesi için devlet kurduktan sonra düşünme ve zihinsel yetenekleri açılıncaya kadar bekleyeceklerdi. Çünkü Romalılarda şiir kültür ve sanatı devlet kurduktan birkaç yüzyıl sonra ele alınıp düzenlenebilmiştir. Latin şiiri, Roma'nın kuruluşunun ancak sekizinci yüzyılında (birinci milâdî asırda) Auguste ve Tibére zamanlarında altın çağına ulaşmış, daha sonra gerilemeye başlamıştır. Günümüz Avrupa milletlerinde de aynı durum söz konusudur. Bunlarda da şiir ancak devlet kurduktan, bilim ve eğitimde epey yol aldıktan sonra olgunlaşma devrine ulaşmıştır.

Şiirin Bölümleri

Şiir konu açısından iki büyük bölüme ayrılır. Birincisi, şairin kendi duyguları veya kendisini ilgilendiren kişilerin (kabile ve milletin) duygularını kapsar. İkincisi, şairin bu konular dışında çeşitli durumları tavsif ettiği şiirlerden ibarettir. Birinci kısma Avrupalılar "Lyric" yani şarkı veya mûsikî adını verirler. Bu isim "ud" anlamına gelen "Lyre" kelimesinden türetilmiş-

tir. Sevgi, arzu, aşk övgü, hamâset, övünme, intikam gibi benzeri nefsin duygularıyla masal ve öykü, hüküm vs. gibi deneyim çokluğu ve akıl gücüyle ile oluşan şeyler bu kısma girer. İkincisi, şiirin diğer çeşitlerini içine alır. Avrupalılarca "Epic" adı verilen şiir hikâyesi (olayları betimleyen şiirler) ve "Drama" adı ile bilinen açıklayıcı ve uygulayıcı şiirler (tiyatroya ait şiirler) bu kısma giren şiirlerdendir. Sâmî ulusların ve özellikle İbranîlerin birçok şiiri birinci kısımdandır. İbranîler mersiye okumada, duygusal şiir söylemede, ağlamakta, arzu ve şikâyetleri dile getirmede çok ileri noktalara ulaşmışlardır. Tevrat'taki ınazmurlar ve mersiyeler vs. duygusal masal ve öyküleri anlatan şiirler ise hüküm çeşidindendir. Kısaca denebilir ki, İbranîlerde şaire özgü duygular ibâdet, yakınma, bağlılık gibi dinsel duygulara yönlendirilmiştir.

İbranîlere dayandırılan bu düşünceler Araplar için de geçerlidir. Şu kadar ki Araplarda şairlere özgü duygu ve düşünceler kendilerinin durum ve konumlarının gerektirdiği övünce, cesaret ve kahramanlık, gazel, kılıç ve atları anlatma ve övme gibi şeylere yönlendirilmiştir. Araplarda şiir ondan fazla çeşide ayrılmıştır. bunların çoğu gazel, fahr (övünme), medh (övme), hecâ' (şekil, kıyâfet), 'ıtab (azarlama, paylama), i'tizâr (af ve özür dileme), zühd (dünyadan el etek çekme), resâ' (ağıt), tehniyet (kutlama), vaîd (tehdid), tahzîr (uyarma, sakındırma), hamâset (yiğitlik, cesaret ve kahramanlık) gibi duyguları anlatan şiir ve mûsikî cinsinden, bazıları da zühriyât ve hamriyât (çiçek ve şarapa ait şiirler) gibi nitelendirme, bazıları da ahlak ve hikmet gibi öğüt ve nasihat çeşidindendir. Bunların anlamları incelenirse şairin kişisel duygularını veya bağlı olduğu kabilenin duygularını anlatan şeylerden oluştuğu görülür. Nitelendirici şiir veya öykü vc masal anlatan şiire gelince, bunun esas olarak Arap dilinde olmadığını söyleyemezsek de, Arap şiirinde ve özellikle Cahiliye zamanına ait şiirler arasında bu gibi şiirlerin çok az olduğunu itiraf etmek zorundayız. Bu çeşit şiirler bazı alet ve araçların veya bazı hayvanların, kıssa ve olayların nitelendirilmesini içeren şeylerden oluşmuştur. Homeros'un *İlyada* ve *Firdevsî*'nin Şehnâmesi tarzında olan

İsfehan'da Büyük Cami.

kıssa şiirine gelince; Araplarda bu çeşit bir şiirle söylenmiş yapıt yoktur. Bununla beraber bu durum, Arapların o gibi eserler ortaya koymadıklarını göstermez. Bizce Araplar kendi kabileleri arasında gerçekleşen ünlü savaşların bölümlerini nazın etkileri halde kaydedilmediği için o tür şiirler kaybolmuş ve yalnız her kasidesi bir olayın tamamını veya bir kısmını anlatan birtakım parçalar kalmış ve İslâmiyet'in doğuşundan sonra şiir kayıt ve derlendiği zaman öncekilerin eseri olmak üzere bu parçalar da toplanmıştır.

Daha önce de birkaç kez işaret edildiği gibi, Araplarda şairlik doğuştan gelen genel bir yetenektir. İçlerinde şiir söylemeyenler çok azdı. Hatta deliler ve hırsızlar bile şairdi.[35] Erkekler arasında olduğu gibi kadınlar içinde de ünlü şairler vardı. Şair olmayanlar da şiir okumak için kurulan toplantı yerlerine devam ederek şiirden yararlanmanın yollarını ararlardı. Çoğu kez kadınlar da şiir söyler, şairleri anarlar, şiirleri eleştirmek veya övmek ve şairlerin birbirlerine üstünlüklerini belirlemek için meclis kurarlardı.[36] Birçokları henüz çocukluk yaşında edebiyat ve şiir hakkında hiçbir bilgi ve eğitim almaksızın şiir söylerlerdi.[37] Şiir yeteneği olmayan birisi aralarında alay konusu olur, bu onun için bir eksiklik ve bağlı olduğu kabile için de bir ayıp sayılırdı.

35 *el-Beyan ve't-tebyîn*, II, 164.

36 *Egânî*, I, 150.

37 İbn Hallikân, II, 23.

Şâirlerin Yerleri ve Dereceleri

Araplar şiir okuma ve güzel söz söyleme konusunda çocuklarının gayret ve ilgilerini artırmak için büyük çaba harcarlardı. Çünkü Cahiliye çağında şairler, toprağın koruyucuları, olayların hâfızları ve bilgilerin nakledicileriydiler. Öyle ki, Araplar kendilerinden büyük bir şair yetişmesini büyük bir komutanın yetişmesine yeğliyorlardı. Bu nedenle bir kabilede bir şair çıktığında, diğer kabileler o kabilenin yanına gelerek kutlamada bulunurlar ve düğünlerde yapıldığı gibi yemekler pişirilir, kadınlar toplanıp ud çalarak eğlenirlerdi. Büyükler küçükler birbirlerini tebrik ederdi. Böyle bir şaire sahip olmanın ırzlarını diğer şairlerin saldırısından korumaya, soy ve soplarını korumaya, kabileye ait durum ve olayları ebedileştirmeye ve isimlerini yüceltmeye hizmet edeceğine kesinlikle inanıyorlardı.

Gerçekten de Cahiliye devri Araplarının olayları, bilim ve kültür ve ahlakıyla ilgili bize ulaşan bilgiler ancak bu şiirler yoluyla aktarılmıştır.

İslâmi dönem Arapları kendilerinden önceki Cahiliye devri Araplarıyla ilgili olay ve haberleri onların bıraktığı şiirlerden çıkarmışlardır. Ünlü Sicistânî, ancak bu şiirlerden aldığı bilgilerle kitabını yazabilmiştir. İbn Kuteybe vs. gibi Alimler de eski şairlerin durumlarını bu şiirlerden bularak şairlerin hayatlarıyla ilgili eserler yazmışlardır. Şehirlerin dağların derelerin vs.'nin tanım ve nitelendirilmeleri hepsi bu şiirlerden alınmıştır. Câhız'ın *Kitab al-Hayvan*'ı ve Ebû Hanîfe-i Dîneverî'nin *Kitab al-Nebat*'ı gibi hayvan ve bitkilerle ilgili yazılan kitapların temeli de bu şiirlerdir. Arapların Cahiliye dönemlerinde bağlı oldukları dinlerin ne olduğu, o şiirlerden öğrenildiği gibi ziyafetlerde, düğünlerde, mâtemlerde vs.'de ne gibi âdet ve geleneğe dikkat ettikleriyle ilgili ne biliniyorsa yine bu şiirler sayesinde öğrenilmiştir.

Aşiretlerinin ırz ve adını güçlü ve etkileyici şiirleriyle savunan ve koruyan bir kısım şairlerde zikrediliyor. Ziyad Â'cem'in Abdülkays kabilesini Ferazdak'ın kötüleyici dilinden ve Utbe b. Rebîa'nın Kusay oğullarını korumaları gibi. Bu şekilde hare-

ket eden daha birçok şair vardır.[38] Eski zamanlarda Araplar şiir ve şairlere saygı ve hürmette çok ileridir. Bu nedenle eski şiirlerden yedi kaside seçerek bunları altın mürekkeple, Mısır kumaşı üzerine dolambaçlı bir şekilde yazdıktan sonra Kâbe'nin duvarına asmışlardı. "Muallakat-ı seb'a" (yedi askı) bunlardır. Bu Yedi Askı'ya, bu yüzden "müzehhebât" da (altınla yazılmış ve süslenmiş) denilir: İmru'l Kays'ın müzehhebesi, Züheyr'in müheZZebesi gibi.[39] Bununla birlikte bazıları müzehhebâtın, muallakâttan ayrı şiirler olduğunu da iddia etmişlerdir. Cahiliye devrinin en seçkin şiiri 49 şaire ait 49 kasîdeden oluşur. Bu kasideler her biri 7 kasideyi içermek üzere 7 koleksiyona ayrılmıştır. Her koleksiyon bir özel isimle anılır: Muallakat, mücemherât, müntakiyyât, müzehhebât, merasi', müşevvebât, mülhamât. Tüm bu şiirler Ebü Zeyd Ensarî'nin *Cemheretü eşâ'r el-Arap* adındaki kitabında toplanmıştır.

Şiirin Etkisi

Şiirin ırz, namus ve adın korunması üzerindeki büyük etkisinin nedeni, Arapların yaratılışlarında var olan hamâset ve hayal duygusundan dolayı belli sözlerden çok fazla etkilenmeleri ve belki yalnız bir beytin kendilerini ayaklandırıp sakinleştirmeye yeterli bulunmasıdır. Bu yüzden şairlerin taşlamalarından korkarlar ve övmeleriyle övünürlerdi. Hatta Hz. Ömer iki şair arasında ortaya çıkan bir anlaşmazlık kendisine getirilince bu işe karışmaktan çekinirdi. Anlaşmalığın çözümünü şair Hasan b. Sâbit gibi şairlere havale ederdi.[40] Hz. Ömer bir şair, halkı diliyle rahatsız edecek olsa ihtar ve tekdire başvurmaksızın daha şiddetli bir ceza şekli olarak bu tür şairlerin benzerî şiir söylemelerine engel olurdu. Örneğin, Hatie adındaki şaire 3000 dirhem vererek bir daha kötü şeyler söylemeyeceğine dair kendisinden söz almıştı.[41] Araplar ken-

38 *Bülûgu'l-Ereb*, III, 91.

39 *Ikdu'l-ferid*, III, 93.

40 *el-Beyân ve't-tebyîn*, I, 57.

41 *Fevâtü'l- veſiyât*, I, 99.

dilerinden sonrakilere kalır da dillerde dolaşır korkusuyla, taşlamadan veya hicivden çok çekinirlerdi. Kabileler arasında ortaya çıkan savaşlarda bir şair esir düşerse kendilerini hicvetmeyeceğine dair ondan yeminli söz alırlardı. Kimi zaman, yine bu amaçla şairin dilini bir parça kayışla bağlarlardı. Nitekim Teym oğulları "yevm-i kilab" olarak bilinen günde Abdyagus ibn Vakkas adındaki şairi esir ettikleri zaman dilini böyle bağlamışlardı.

Aynı şekilde, şairlerce övülmek için elden gelen her türlü fedakârlığı da yaparlardı. O dönemde şairler kimi överlerse o adamın mevkii ve itibarı yükselirdi. Övülen kişinin kızları varsa kolayca koca bulurlardı. Nitekim el-Â'şâ el-Ekber adındaki şair Ukkaz panayırında Muhallak adındaki bir kişiyi bir kasideyle övünce o kişi bununla ün kazanmış ve derhal kızları nişanlanmıştı. Yine şairlerden Miskin Daremî'de siyah yaşmak takan güzel bir kadını iki beyitle övünce elde kalan siyah yaşmaklar halk arasında kapışılır olmuştu.

Bunun üzerine halk siyah yaşmaklara yönelmiş, hepsini satın almıştır.[42] İslâmî dönemde şiirin toplum üzerindeki etkisini ele alacağımız bölümde bu konu üzerinde tekrar duracağız.

Şâirlerin Lakapları (Takma İsimleri)

Eski Araplar döneminde, şairlerden her biri kendi şiirinde geçen bir sözle lakaplanırdı. Avf b. Sa'd b. Malik şiirinde geçen "erkaş" (benekli) lakabıyla lakaplanmıştı. Diğer tüm şairlerin de bu şekilde lakapları vardı.[43] Arap kabileleri şairlik derecesinde de farklı gruplara ayrılıyordu. Şairlikte en seçkin kabile Rebîa idi. Büyük şairlerden Mühelhel, Merkaşi Ekber, Merkaşi Asgar, Turfe b. el-Abd, Ömer ibn Kumie vs. bu kabileye bağlıydı. Daha sonra Kays kabilesi geliyordu. Büyük şairlerden iki Nâbiga, Züheyr b. Ebî Selma, Rebîa, Lebid vs. bu kabiledendi. Sonra Temîm kabilesi geliyordu. Mudar şairi Evs b. Hacer bu kabile şairlerindendir. İkinci derecede Hüzeyl kabilesi vs. şair-

42 Ibn Hallikân, I, 446.
43 *Letâifü'l-Maârif*, 17.

leri gelir. Himyerlilerden de bazı şairler vardı.[44] Garip olan nokta şudur ki, diğer Arap kabileleri, Kureyş kabilesinin her şeyde kendilerinden önde ve ilerde olduğunu kabul ettikleri halde yalnızca şiirde ona bu üstünlüğü vermezlerdi.[45] Durumdan anlaşıldığına göre Arapların Arap olmayanlarla karışmaları yeteneklerini güçlendirerek kendilerini şiir yazmaya yöneltmiştir. Bu yüzden Irak taraflarına en fazla yakın olan kabileler en çok şiirle uğraşanlardı. En şairleri de İranlılarla karışan kabilelerdi. Bunlardan daha üstün şair olanlar ise hem İranlılar hem de Rumlarla ilişkide bulunanlardı.

Kısacası şiir Araplar arasında çok yaygın ve etkin bir araçtı. Hiçbir kabile kendisini savunmaya ve duygularına tercüman olmaya yarayacak bir veya daha fazla şairden yoksun değildi. Şiir Cahiliye devrinde olayların korunması edep, ahlak ve geleneklerinin hazinesiydi. Bu yüzden "Şiir Arapların divanıdır" denmiştir. Atasözleri de, milletin âdet, ahlak, gelenek ve göreneklerinin aynası olması açısından şiir gibi kabul ediliyordu. Arapların Cahiliye çağındaki gelenek ve göreneklerinden birçoğu o zamana ait atasözlerinden çıkarılmıştır.

7. Cahiliye Çağında Hitabet (Hatiplik)

Hitâbet, güçlü bir hayal gücüyle birlikte, etkili ve iyi konuşma gerektiren bir sanattır. Bu nedenle şiir gibi kabul ediyoruz. Veya her ikisi ayrı olmakla beraber şiir "manzûm şiir" hitabet ise "mensûr şiir" sayılır. Hitâbet, hamâset (yiğitlik ve yüreklilik) ister. Hitabetin en yoğun etkisi, çoğunlukla fürûsiyyet çağında (atcılık ve binicilik çağı) kişilik ve onur sahibi, hürriyet âşığı olan milletlerde görülmüştür. Şiirde ise böyle koşul ve sınırlama söz konusu değildir. Bu açıdan bakıldığında Arapların Cahiliye devri, Yunanlıların Cahiliye devrine benzer. Her iki ulusta da şiir ve hitabet çok gelişmişti. Her ikisi de kişilik sahibi ve bağımsız toplumlardı. Aynı özellikleri taşımadıklarından dolayı, Romalılarda şiir sanatı daha geç dönemlerde geliş-

44 *Bülûgu'l-Ereb*, III, 93.
45 *Eğânî*, I, 35.

miş olmasına karşın, hitâbet büyük bir yarış ortamında oldukça gelişmişti. Aynı nedenle, İbranîlerde şiir sanatı çok ilerlemişken hitabet oldukça geri kalmıştı. İbranîler, Arap ve Yunanlılar gibi bağımsız uluslar olamadıklarından, kişilik ve onurlarını koruyacak güce de erişememişler bu nedenle de zayıflık ve zillet, onlar üzerinde baskın bir huy ve özellik haline gelmişti. Bunun için İbranîlerde şaire yakışır hayal ve duygular, yakınma, yalvarma ve dua etmeye yönelmiştir. Zihin ve yetenekleri mersiye ile birlikte, hikmetli ve öğüt verici şiirler türü üzerinde yoğunlaşmıştı.

Arap toplumları, içinde bulundukları çevrenin etkisiyle, bağımsızlık ve yiğitlik duygularıyla özdeşleşmiş, şairlere özgü hayal ve duygularla dolu olan diğer uluslar gibi hassas bir millet olduklarından, hitâbet sanatı oldukça önemli bir konum ve etkiye sahip olmuştu. Bazen etkili ve edebî bir söz uyandırdığı etki ve heyecanla onları ayaklandırırdı. Konum ve geçim yolları etkisiyle aralarında ortaya çıkan tartışmalar, birbirleriyle rekabetleri, birbirlerine karşı övünmelerini gerektirdiğinden etkili ve vurgulu sözlerle rakiplerini inandırmak ve kendilerine destekçi bulmak için etkili söz söyleme ve nutuk atmak zorundaydılar. Nutukların konusu çoğunlukla genel ve özel toplantı yerlerinde soy sop, ahlak ve terbiye ile övünmelerinden oluşuyordu. Arap hatipleri hitâbet kürsüsüne çıktıklarında, başlarında sarık ve ellerindeki bastona dayanarak, ayakta nutuk atarlardı. Kimi zaman, baston yerine, üzerine dayandıkları ok veya mızrakla, sözün gelişine uygun olarak, özel işaretler yaparlar ve söylediklerinin dinleyenler üzerinde daha etkili olması için çaba harcarlardı. Kimi zaman da deve üzerine binmiş oldukları halde nutuk atarlardı. Şiirle hitabetin benzerliğini gösteren kanıtlardan biri de, şairlerden çoğunun aynı zamanda hitabetle ve hatiplerden çoğunun da şiirle uğraşmalarıdır. Bunların pek çoğu hem hatip hem de şairdiler. Her iki sanatla uğraşırlar, hangisinde daha baskın gelirlerse ona göre kendilerine hatip veya şair adı verilirdi. Hatipleri çok olan kabilerin çoğunlukla şairleri de bol olurdu. Arapların şiir ve hitâbet tarihiyle ilgili söyledikleri sözlerden biri de: "Abdülkays kabilesi

İyad savaşından sonra iki gruba ayrılmış. Bunlardan biri Umman bölgesini yerleşim yeri olarak seçmiş Arap hatipleri bu grupla beraber yaşamışlar, diğer grup Bahreyn bölgesine yerleşmiş. Arapların en ünlü şairleri bunlar arasından çıkmış." Oysa bunlar çölün göbeğinde ve fesâhatin kaynağındayken böyle değildiler.[46] Bu durum, daha önce söylediğimiz gibi, yabancılarla karışma sonucu, ortaya çıkan kültür alışverişi Arap edebiyatındaki gelişmenin temelini oluşturmuştur. Yemen bölgesinde birçok hatibin yetişmiş olması da burdan kaynaklanıyordu. Yemen halkı Araplar gibi hitabet sanatında üstat olan İranlılarla kültür alışverişi içindeydiler.

Hutbelerin (Nutuklar) Konuları

Araplar okuma yazma bilmeyen bir toplum halindeyken bile, dili çok ustaca kullanırlar, insanlar üzerinde etki yaratacak kelimeleri seçerler ve bunlarla nutuklarını süslerlerdi. Şiir sanatı gibi, hatiplik ve yaratılışlarından gelen bir yetenekti. Bu yeteneğe ek olarak, çocuklarını küçük yaştan başlayarak bu konuda eğitirler, etkili konuşma ve nutuk alanında pratik yaptırırlardı.[47] Onların düşüncesine göre, soylarının korunması, ırz ve namuslarının savunması için şairlere nasıl gereksinim duyuyorlarsa, gerektiğinde çevre bölge ve şehirlere heyet göndermek için de hatiplere de gereksinim duyuyorlardı. Bununla birlikte Cahiliye çağında şairler, hatiplere tercih ediliyordu.

Ancak İslâmiyet'ten sonra, ikna etme ve taraftar toplama açısından daha yararlı oldukları için hatipler ön plâna çıkmıştır. Temsilci veya vekillik için duyulan gereksinimden dolayı da hatipler, o kabilenin en büyüğü ve başkanı sayılırdı. Bu şekilde bir adam bir kabileye, bir dil birçok dillere denk anlamına geliyordu.

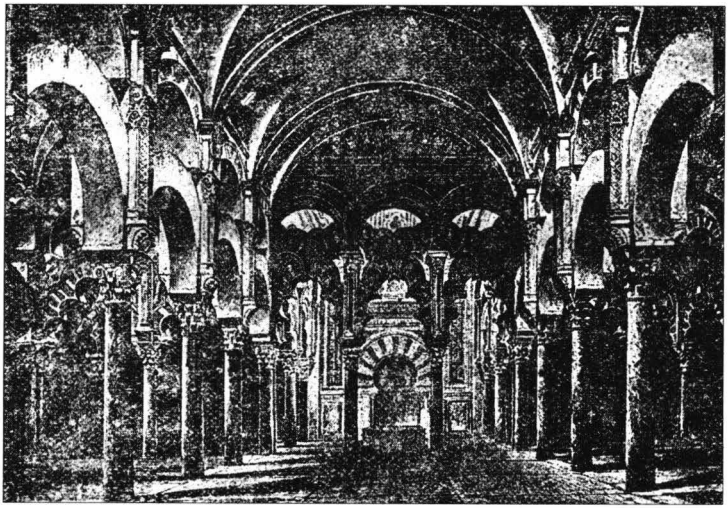
O yüzyıla göre vekîl ve temsilciler göndermek her ülkede geçerli bir gelenekti. Rum, Hint, Çin, İran devletleri aradaki dostluk ilişkilerini güçlendirmek veya övünmek amacıyla bir-

46 *El-Beyân*, I, 42 ve 139.
47 *El-Beyân*, I, 58 ve 98.

birlerine özel heyetler gönderirlerdi. Arapların o tarihlerde heyetler gönderecek belli başlı bir devleti yoktu. Ancak Irak'ta bulunan Arap melikleri (âl-i münzîr) kisraların ve özellikle Kisrâ Nuşirvan'ın huzuruna çıktıklarında, Arapların dildeki ustalık ve yeteneklerini anmaktan geri kalmadıkları için, kisrâ bu dil üstatlarını görmek ve dinlemekten büyük zevk alırdı. Bu meliklerinden Numan, birgün Nuşirvân'ın huzurunda bir konudan söz edince Nuşirvân, bu söz söyleme üstatlarından birini görmeyi arzu etmişti. Bunun üzerine, melik Numan, her Arap kabilesinden ikişer veya üçer hatip seçip, kisranın huzuruna çıkarmıştır. Arapların filozof ve büyükleri olan bu hatipler arasında Temîm kabilesinden Eksen, Hâcib b. Zürâre ve Bekir kabilesinden Hars b. Zalim ve Kays b. Mesud ve Amir oğulları kabilesinden Hâlid ibn Ca'fer vs. gibi kişiler bulunmaktaydı. Bunlar kisranın huzuruna çıkarak sırayla nutuk atmışlardı. İbn Abdi Rabbih *el-Ikdü'l-ferîd* adındaki kitabının 3. cildinde bu nutukları ayrıntılarıyla kaydetmiştir.

Bununla birlikte Yemen Arapları ile Arap Yarımadası'nın doğusunda yaşayan Araplar kendi topraklarında egemen olan İran valilerinden yakınmak ve diğer bazı Araplar ise -Muâviye'nin babası Ebü Süfyân'ın yaptığı gibi- at vs.'den oluşan hediyeler sunarak bir düşmana karşı yardım istemek için İran hükümdarlarının huzurlarına çıkarlardı.

Arap meliklerine gidip misafir olmak veya özel heyetler göndermek de geçerli bir âdetti. Ünlü şair Hassân ibn Sâbit, Hîrede Münzir oğulları ve Belkâ'da Gassanlı meliklerine gidip misafir olurdu. Seyf b. zî Yüzn, Yemen bölgesini ele geçiren Habeşlileri öldürüp ülkeyi kurtardığı zaman, Kureyş büyükleri özel bir heyet kurarak kendisinin huzuruna çıkıp teşekkür ve tebriklerini sunmuşlardı. Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalip de bu heyetin hatipleri arasındaydı. İslâmiyet'in yayılması üzerine çeşitli kabilelerden Hz. Peygamber'in huzuruna çıkan kasideciler de böyleydi. İslâmiyet yayılıp güçlenince çevre kabilelerin en seçkin hatipleri ve büyükleri İslâm'a girmek veya bazı konuları sormak için Hz. Peygamber'in huzuruna çıkmışlardı.

Endülüs'te Kurtulan Camii'nin içi.

Gassan ailesi meliklerinden Cebele ve Yemen büyüklerinden Amr b. Ma'dikerb'in Hz. Ömer'in ve Yemâme halkının Hz. Ebubekir'in yanlarına gelmeleri ve burada anlatılması uzun sürecek diğer Arap kasidecilerinin, selamlamak veya kutlamalarda bulunmak amacıyla halifelerin huzuruna çıkmaları da aynı nedenden kaynaklanmaktadır.

Hatipler

Özetlemek gerekirse, Cahiliye çağındaki uyanış döneminde hatipler, şairler gibi oldukça bol yetişmiş ve bunların çoğunluğu kabile başkanları, büyükleri veya hâkimleri olmuşlardır. Her kabilenin bir veya daha çok hatibi vardı. Cahiliye hatiplerinin en ünlüsü İyad oğullarından Kuss b. Sâ'ide idi. Hz. Peygamber bu kişinin zamanına yetişerek kendisini Ukâz panayırında kırmızı bir deve üzerinde görmüş ve halka hitaben "Ey insanlar! Geliniz dinleyiniz, düşününüz. Her kim yaşarsa ölür. Her kim ölürse göçmüş bulunur. Bir şey ki mutlaka olacaktır. Er veya geç gelip çatacaktır" dediğini işit-

miştir.[48] Dilindeki ustalık ve akıcılıktan dolayı "Sehbân Vâil'den daha büyük hatip" denilerek deyim haline gelen Sehbân Vâil Bâhilî" o zamanın büyük hatiplerindendi. Bu kişi nutuk atarken üzerinden terler boşanır, hiçbir kelimeyi tekrar etmez, hiçbir yerde şaşırıp durmaz ve nutkunu bitirmeden oturmazdı. Himyer'den Duveyd b. Zeyd, Züheyr b. Habbâb.. gibi birçok hatipler vardı. Diğer kabilelerden Hâris b. Ka'b, Kays b. Züheyr, Rebî' Dabî', Altı Parmak Advânî, Eksem b. Sayfî, Amr b. Gülsûm vs.'de diğer büyük hatip arasındaydılar.

Arap hatipleri nutuklarında ince ve etkileyici sözleri ve alışılmış anlamları seçerlerdi. Nutukları uzun veya kısa olmak üzere iki çeşitti. Kısa nutuklar kolaylıkla ezberlendiği için daha çok kullanılıyordu. Nutuklara çok fazla önem verdiklerinden öncekilerden sonrakilere geçen bir miras olarak korur, aktarır ve her nutka özel bir isim verirlerdi.[49]

8. Edebiyat Meclisleri ve Ukâz Panayırı

Araplar şiir söylemek, düşünce ve olaylar hakkında görüş alışverişinde bulunmak, yarışmalar yapmak gibi genel veya özel birçok konuda görüşmelerde bulunmak için, birtakım meclisler kurar ve bunlara "endiye" (meclis, encümen ve kulüpler) adını verirlerdi. Kureyş meclisi ile Kâbe yakınında bulunan "Dâr al-Nedve" (danışma meclisi) bu çeşit meclislerdendi. Bununla beraber boş zamanlarında bir yerde toplandıklarında özellikle "esvâk" adını verdikleri panayırlarda şiirler okurlar, eğlence ve yarışmalar yaparlardı.

Esvâk (Panayırlar)

"Sûk"ler (pazar-panayır), şehir veya köy halkının alışveriş yapmak, görüşmek veya konuşmak amacıyla belli zamanlarda toplandıkları yerdir. Bu gibi pazar veya panayırlar günümüz

48 *El-Beyân*, I, 119.
49 *El-Beyân*, VII, 133.

uygarlığından uzak bulunan köy ve kentlerde hâlâ kurulmaktadır. Bununla birlikte Kahire gibi büyük şehirlerin bazılarında da haftanın belli günlerinde pazarlar kurularak o günlerin adlarıyla anılır. Kahire'de kurulan "sûk el-sebt veya sebtiye" (cumartesi pazarı), "sûk el selase" (salı pazarı gibi). Halk çevreden bu pazarlara gelir ve alışveriş yapar.

Söz konusu pazarların her hafta kurulanı olduğu gibi, ayda veya yılda yalnız bir kez kurulanı da vardır. Bazıları ise birkaç yılda ancak bir kez kurulur. Hintlilerin her yıl (Ganj-(gange) Irmağı kenarında ve Delhi (Hardwar) şehrinde kurdukları pazar veya panayırda 300 bin kişi toplanır. Aynı şekilde Hintliler her on iki yılda bir kez söz konusu yerde hac törenleri yapar. Buraya giden ziyaretçilerin sayısı 1 milyona ulaşır. Dünyada en büyük panayır bu panayırdır. Gerek Rusya'da gerek Osmanlı ülkesinde, Almanya, İngiltere ve Amerika'da da bu gibi pazarlar kurulmaktadır.

Rusya'nın Novgorod şehrinde yılda iki kez panayır kurulur. Rusya'nın her köşesinden, Doğu Avrupa ülkelerinden on iki bin kişi bu panayırlara katılır. Bu panayırın alışveriş hacmi on iki milyon ruble civarında tahmin olunmaktadır.

Eski devirlerde bu gibi birçok panayır ve pazarlar vardı. Ancak söz konusu devirlerde, hac gibi dinsel bir amaç olmazsa halk bu panayırlara çok fazla rağbet etmezdi. Cahiliye çağında kurulan Ukâz vb. panayırlar buralarda toplanan hacıların yiyecek, içecek vs. ihtiyaçlarını karşılamanın yanında, çeşitli kültürel faliyetlerde bulunmak amacıyla kuruluyordu.

Arap Panayırları

Cahiliye çağında Arapların yılın her ayında ayrı yerde kurulan panayırları vardı. Bir yerde panayır süresi bitince diğer şehre giderek oradaki panayıra katılırlardı. Araplar uzak ve yakın yerlerden buralara gelerek alışverişte bulunurlardı. Örneğin, Necid'in yukarı bölgelerinde bulunan Dûmetülcendel'de Rebiyülevvel ayının başlarında panayır kurulurdu. Daha sonra Hicr bölgesine gidilir orada da bir ay pazar kurulduktan sonra

Umman'a geçerlerdi. Daha sonra Hadramut ve Aden'e gidilirdi. Panayırcılardan bazıları San'a'ya kadar giderlerdi. Daha sonra haram aylarda (Zilkade, Zilhicce, Muharrem, Receb) Ukâz panayırına gidilirdi. Bunun dışında değişik yerlerde de panayırlar kurulurdu.[50]

Ukâz Panayırı

Cahiliye çağında Arapların en ünlü panayırı Tâif ile Nahle arasında kurulan Ukâz idi. Araplar hacca gittiklerinde Zilkade ayının başlangıcından yirmisine kadar bu panayırda kalır, alışverişten sonra Mekke'ye giderler ve burada hac görevlerini yerine getirdikten sonra yurtlarına dönerlerdi. Kabilenin ileri gelenleri sözü edilen diğer panayırlar sırasında herkes kendi şehrinde kurulan panayıra katılmakla yetinirdi. Ancak Ukâz panayırı ayrıcalıklı bir pazardı. Herkes her taraftan bu büyük ve önemli panayıra gelirdi. Bu panayır boyunca kimin esiri varsa fidye vererek kurtarmaya çalışırdı. Kimin çözülmesi gereken davası varsa davayı görecek memura müracaat ederdi. Panayırlarda bu davalara bakanlar Temin kabilesindendi. Kimin birinden alınması gereken öcü olup da aradığı adamı bulamazsa onu Ukâz panayırında arardı. Her kim Araplarca bilinmesini istediği bir işi yapmak veya yapacağı işe Arapları şahit tutmak isterse onu Ukâz'da yapardı.[51] Her kim halkın huzurunda bir başkasıyla övünme gösterisinde bulunmak isterse bu panayırı seçerdi. Araplar her meziyetin ve hatta karşılaştıkları felaketlerin büyüklüğüyle de övünürlerdi. Rivayete göre ünlü şair kadınlardan Hansâ.* iki karde-

---

50 *Nihâyetü'l-Ereb* (el yazması).

51 *Eğânî*, VIII, 2.

(*) Hansâ, Arap şairlerinin en büyüğü ve en ünlüsüydü. İslâmî döneme de yetişmiştir. Hem Cahiliye hem de İslâmî dönemde bunun gibi bir kadın şair gelmemiştir. Kendisi Hassan ve Cerîr gibi büyük Arap şairlerinin önüne geçirenler de olmuştur. İslâm'dan sonra kabilesinin temsilcileriyle Hz. Peygamber'in huzuruna gelerek Müslüman olmuştur. Hz. Peygamber Hansâ'ya kendi şiirlerini okutur ve bundan olağanüstü zevk alırmış. Dört oğlu olup Hz. Ömer'in halifeliği devrinde beraberce Kâdisiye Savaşı'na katılmışlar, kendilerini savaş için

şinin ölümünden dolayı içine düştüğü felaket üzerine Arapların "en büyük felaketlisi" olduğunu ilan etmişti. Kendisinin daha büyük belâ ve felaketlere uğradığına inanan Hind binti Utbe[52] bu iddiaları haber alır almaz, devesine binip, üzerine bir bayrak dikerek Ukâz panayırına gitmişti. Panayırda kendi devesinin Hansâ'nın devesinin yanında durdurulmasını istemiş ve isteği yerine getirilmiştir. Hansâ, kendisine dönerek "kardeşciğim! Siz kimsiniz" diye sormuş. Hind: "Arapların en büyük felakete uğrayanı Hind binti Utbe'yim. Araplar içinde senin kadar belâ ve felaket görmüş kimse bulunmadığını söylediğini işittim. Bunu nasıl kanıtlayabilirsin?"diye sormuş, Hansâ "babam Amr bin Şerid ile kardeşlerim Sahr ve Muâviye'nin kaybından dolayı Arapların en büyük felaketlisi benim. Sen nasıl benimle yarışıyorsun?"cevabını vermişti. Bunun üzerine Hind "babam Utbe bin Rebîa ile amcam Şeybe b. Şebîa ve kardeşim Velid'in kaybı felaketi ile"demiştir. Bu-

---

teşvik edip cesaretlendirmiş ve dördü de bu savaşta şehit olmuşlardır. Hz. Ömer tarafından bu ünlü şaire oğullarından dolayı iki yüz dirhem maaş bağlanmıştı. Hansâ, Muâviye zamanında vefat etmiştir (Kâmûsu'l-a'lâm). Hansa, Ukâz'da kendisine kırmızı çadır kurularak hakemlik yapması istenilen ünlü şair Nâbiga'yla çağdaşdı. Bütün şairler Nâbiga'nın yanına gelerek huzurunda şiirlerini okurlardı. Ukâz'ın bir mevsiminde Nâbiga, şairleri dinlemek deha ve iktidar erbabını takdir etmek için çadırında otururken ünlü şairlerden Â'şa gelip şiirini okuduktan sonra Hassan bin Sâbit gelir ve şiirini dinletir. Nâbiga Hassan'a hitaben "Senden önce Â'şa gelip şiirlerini okumasaydı sana cinlerin ve insanların en şaiirisin diyecektim" diye konuşur. Hasan bu sözlere kızarak "Allah'a yemin ederim ben senden, babandan ve dedenden daha büyük şairim" der. Bunun üzerine Nâbiga, Hassan'ın elini tutarak ona "Al kardeşimin oğlu! İleri gitme sen ne kadar parlak şiir söylesen Â'şa gibi şiir söyleyemezsin cevabını verir. Daha sonra Hansâ şiirlerini okur. Nâbiga bu şair kadına "Kadınlardan senin çapına yetişecek şair görmedim" der. Hansâ "Hayır öyle söyleme, erkeklerden de görmedim de" cevabını verir (*el-şi'r ve'l-şuarâ*) (zm.).

52 Hind binti Utbe: Ebû Süfyân'ın karısı ve Emevî halifelerinin birincisi olan Muâviye'nin annesiydi. Ebû Süfyân'dan önce Fakih bin Mugire'yle evlenmişti. Mekke'nin fethinden önce İslâm'a karşı büyük bir düşmanlık ve kin beslediğinden Uhud Savaşı'nda Kureyşlileri birtakım şiirlerle heyecanlandırıp cesaretlendirmişti. Mekke'nin fethi günü kocası Ebû Süfyân'dan bir gün sonra Hz. Peygamber'e gelip Müslüman olmuş ve bundan sonra güzel ve iyi bir Müslüman olmuştu. Akıllı, doğru görüşlü bir kadındı. Yermük Savaşı'nda kocasıyla beraber hazır bulunmuş, Müslümanları Rumlara karşı heyecanlandırıp, coşturmuştu. Hz. Ömer'in halifeliği devrinde Hz. Ebubekir'in babası Ebû Kuhâfe ile aynı gün vefat etmiştir (*Kâmûsu'l-a'lâm*) (zm.).

nun üzerine iki şair kadın arasında şiir yoluyla bir övünme yarışı ve gösterisi yapılmıştır.[53]

Bir toplum, musibet ve felaketlerle böyle övünür ve yarışlarda bulunursa haseb, neseb, kahramanlık, fazilet vs. ile övünme konusunda neler yapmaz... Bu yüzden birçok kez Ukâz panayırında ateşli atışmalar ve yarışmalar yapılırdı.

Burada şu noktayıda belirtmek isteriz: Araplar özel vakitlerde kabileleriin toplanmasından yararlanarak şiir söylemeye ve övünme ve yarışmalar içinde özel toplantılar yaparlardı. Bu edebiyat meclislerinde şairler şiirlerini okurlar, hatibler konuşmalar yaparlardı. Aralarında bu konuda ortaya çıkacak anlaşmazlıkları çözmek için büyüklerden birini hakem seçerlerdi. Ukâz panayırında hakem seçilen büyük şairlerden Nâbiga'nın hakemliği yukarıda anlatıldı. Rivayete göre bu panayırda bir kasidenin seçilmesine karar verilince orada veya Kâbe'de saygı duyulacak bir yerde asılırdı. *Mu'allakât-ı Seb'a* işte bu çeşit kasidelerdendi.

Arapların bu durumları eski Yunanlıların Gumnasion'daki (Gymnase) edebiyat toplantılarına benzer. Jimnaz beden antremanlarını yapmak için yapılan bir binaydı. Bu vesileyle filozoflar ve bilginler de burada toplanırlardı. Bu toplantılardan yararlanarak Arapların Ukâz'daki panayırlarda yaptıkları gibi burada, yarışmalar, tartışmalar ve övünme toplantıları yaparlardı. Bu gibi toplantı ve uğraşıların, gerçeklerin ortaya çıkmasına, yetenek sahiplerinin desteklenmesine, dilin gelişmesine ve ilerlemesine yaptığı büyük katkı ise açıklama yapmaya gerek olmayacak biçimde ortadadır.

Kureyş kabilesi bireyleri bu toplantılar süresince, diğer kabilelerle karışarak onların dillerinden kendilerine uygun kelimeleri alırlar ve sahiplenirlerdi. Bu yüzden Kureyş halkı Arapların en güzel konuşan halkı olmuştur. Dilleri de, diğer kabile dillerinde bulunan müstehcen ve çirkin kelimelerle, anlamı bilinmeyen kapalı sözlerden ayıklanmıştı.[54]

---

53 *Egânî*, IV, 35.
54 Müzehher, I, 109.

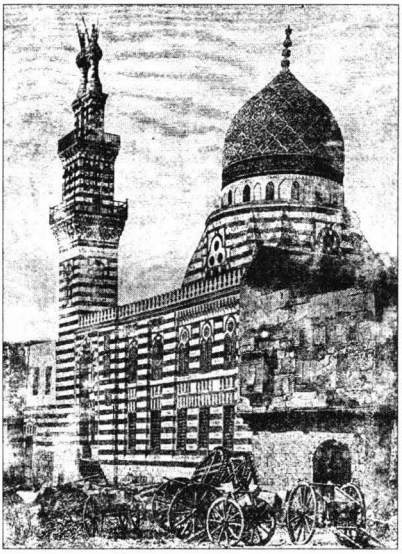
9. Cahiliye Çağında Ensâb (Soy-Sop) Bilimi

Ensâb: Eski milletlerin Cahiliye devirlerinde oldukça önemli bir bilimdi. Bu şekilde yaşayan insanlar arasında mezhep kuvvetli bir bağdır. Halk bu bağ ile birleşerek düşmana karşı birbirlerine destek olurlardı. Baba ve dedeleriyle övünmek için mezhep en başta gelen bir araçtır. Yunanlılar ilahlarının, mezheblerini ve birbirlerinden nasıl devam ettiklerini, çağdan çağa koruyarak aktarmakmışlardır. Bu noktada o kadar ileri gitmişlerdi ki, sonunda kendi mezheplerini tanrıların mezhepleriyle birleştirmişlerdi. Bu yüzden, Yunanlıların Cahiliye devirlerinde, hânedândan büyük ailelerin ve hükûmet adamlarının mezhepleri kesinlikle bu tanrılardan birine bağlanıyordu. Hatta bazıları Hz. İsa'dan birkaç yüzyıl önce bu neseble övünmeyi şiir haline getirmişlerdir. Romalıların ilk devirleri de böyleydi. Onlara göre batarika (Patricuis-asker reisleri) adıyla bilinen yüksek tabakanın, insanlığın üstünde baba ve dedelerin soyundan geldiklerine inanılırdı. İbranîlerin çok eski atalara ve peygamberlere bağlı bulunduklarını ve bu bağla diğer milletlerden üstün olduklarını iddia etmeleri de böyledir. Bununla birlikte İbranîler, bireylerin sonunda hep bir baba ve anne yani Hz. Adem ve Havva'dan doğduklarını itiraf etmekle o ayrıcalığı bir dereceye kadar düzeltmeye çalışırlardı. İbranîlerin bir baba ve anneden doğdukları hakkındaki bu inanışları, diğer sâmî milletler gibi yaratılışlarından kaynaklanan tek Tanrı inancına yönelik olmalarından ileri geliyordu.

Arapların Soyları

Arap toplumları, neseb yönünden İbrânîlerin bir koludur. Arapların Adnânîler kolu (Hicaz ve Necid halkı) eski ataları yönünden Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'e mensupturlar. Kahtânîler (Yemen halkı) ise Yektan ibn Abir'in soyundandırlar. Araplar yabancılar veya birbirleri aleyhine akraba ve yakınlarının destek ve yardımını sağlamak ve güçlendirmek amacıyla soy konusuna olağanüstü önem vermişlerdi.

Ensâb-ı Arap, altı derece veya tabaka üzerine kurulmuştu. Bunların birincisi "şa'b", ikincisi "kabîle", üçüncüsü "i'mâret", dördüncüsü "batn", beşincisi "fahz" altıncısı "fasîle"dir. Şa'b soyca en uzak köktür. Adnan, Kahtân gibi. Şab bölümlere ayrılır. Bu bölümlerin her birine kabile denilir: Rebîa, Mudar kabileleri gibi.

Kahire'de Akhar Camii.

Üçüncü derecede olarak bu kabilelerin bölümlerine i'mâre denilir: Kureyş, Kinâne gibi. Bunlar soy olarak bir kabile ve bir dalda son bulur. Dördüncü derecede, i'mâre batn ayrılır: Menaf Oğulları, Mahzum oğulları gibi. Bunlar ata yönünden i'mâre, kabile ve şa'b da birleşirler. Beşinci derecede, batn da fahz'lara ayrılır: Hâşim Oğulları, Ümeyye Oğulları gibi. Bundan sonra fasîle gelir: Tâlib Oğulları, Abbas Oğulları gibi. Bu şekilde soy fasîleden başlayarak şa'b da son bulur.[55]

Araplar her şeyin baba ve dedeye bağlanması konusunda o kadar ileri gitmişlerdi ki şehir ve ülkelerin adlarını bile kendi dedelerinden bazılarına bağlıyorlardı. Bu dedeler çoğunlukla Tevrat'a ulaşan babalardan oluşuyordu. Örneğin Arapların birine: "Endülüs ülkesini kuran kimdir?" diye sorulsa hemen, "Endülüs b. Ya'fes b. Nuh tarafından kurulmuştur" cevabını verirdi.[56] Araplarda neseb bilginleri (nessâbün) kabilelerin isimleri ile detaylarını oldukça ince bir tarzda ezberlemişlerdi. Biri kendilerine başvurarak "Temîmoğullarındanım nesebimi söyleyiniz" diye sorsa neseb bilgini, Temîm kabilesinden baş-

55 Maverdi, 194.
56 Ibn Hallikân, I, 14.

layarak yukarıda belirttiğimiz tüm sınıfları ve ataları saydıktan sonra babasına veya kendisine kadar ulaşıp söylerdi. Cahiliye çağında neseb bilginlerinin sayısı çok fazlaydı. Her kabilenin bir veya daha fazla neseb bilgini vardı.[57] İslâmiyet'in başlarında soya önem verme alışkanlığı devam ettiğinden bu devirde de birçok nesep uzmanı yetişmişti. Daha sonra İslâm devleti Arapların dışındaki Müslümanlar ve Arapların bağış ve terbiyesiyle yetişen kişilere geçince, halk kendi efendilerine, güç ve ihsan sahiplerine bağlanmaya başlamışlardır.

10. Cahiliye Çağında Tarih

Cahiliye devrinde, Arap toplumlarında bugünkü anlamda bir tarih ilmi yoktu. Bir kısım Arap yalnızca kendi ülkelerinde olmuş olaylarla ilgilenirken, diğerleri de başka toplumlardan kendi ülkelerine göç etmiş insanlarca aktarılmış ve hikâye olunmuş haberler ve olayları ezberleyerek birbirlerine anlatırlardı. "Eyyam-ı Arap" (Arap günleri) adıyla bilinen kabileler arası savaşlar Yemen'de Ma'rib Barajı'nın yıkılma hikâyesi, Yemen'in eski meliklerinden Tebân Es'ad Ebû Kerb'in Yemen'i ele geçirmesi, Yemen meliklerinden Zûnuvâs ve "Ashâb-ı uhdûd"un hikâyesi (Yemen meliklerinden Zûnuvâs'ın Necran halkından 20.000 kişiyi Hıristiyanlıktan Musevîliğe çevirmek için hendeklerde yakması hikâyesi), Habeşlilerin Yemen'i ele geçirmeleri, fil sahiplerinin hikâyesi, Seyf Zîbezen Himyerî'nin savaşları, Yemen'de İran hâkimiyetinin sona ermesine kadar süren olaylar vs., Arap putları, Cürhüm'ün hikâyesi, Zemzem kuyusunun kapanması, Kâbe'nin Kusay b. Kilab'ın zamanına kadar olan tarihi, hac mütevelliliği, Amir b. Zarb olayı, Kusay'ın Mekke hâkimliğini ele geçirmesi, "Hılfu'l-mütayyibîn" ve "Hılfu'l-fûdûl" hikâyeleri, zemzem kuyusunun kazılması, ficâr savaşları ve Kâbe'nin inşası olayları. O çağda Araplar arasında geçerli olan ve konuşulan tarihî olayların başlıcalarıdır. Yok olan ve bu yüzden "bâide" adı verilen daha eski Araplar-

57 *Bülûgu'l-Ereb*, III, 196.

dan "âd" ve "semûd" vs. kabilelerle ilgili bilgilerle Tevrat'tan aktarılan Belkıs, Süleyman vs.'nin hikâyeleri ve İslâmiyet'in doğuşu sırasında anlatılan diğer olaylar ve bilgilerde böyledir. Bunların ayrıntıları Arap tarihlerinde yazılıdır.[58]

Buraya kadar anlattıklarımızı kısaca özetlemek gerekirse: "İslâm'dan önce Arap bilimleri" şeklinde adlandırdığımız ilimlerin sayısı 10 kadardır. İslâm doğduktan sonra bunlardan kehânet, arâfet ve kıyâfet gibi bazıları terk edilmiştir. Bazıları ise meraklılarınca devam ettirilmiştir. İslâm uygarlığı çağında bunların yerine geçmek üzere astronomi, ilm-i envâ ve ilm-i mehâbü'r-rîh, (hava değişiklikleriyle uğraşan bilimlar), ilm-i tıp, ilm-i hayl (atlarla uğraşan bilim) gibi birtakım ilimler doğdu. Cahiliye çağındaki şiir, hitabet, belagat gibi ilimler ise İslâm devrinde Kur'ân-ı Kerîm'in desteğiyle gelişti.

58 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. İbnu'l-Esîr, c. 1, 146, 149, 151, 155 ve diğerleri; c. 2, giriş bölümü.

ONBİRİNCİ BÖLÜM

İslâmî Dönemde Bilim ve Eğitim

İslâmiyet'ten Sonra Araplarda Bilim ve Eğitim

İslâmiyet'ten sonra Arapların bilim ve eğitiminden amacımız, İslâmiyet'in doğuşundan itibaren İslâm uygarlığının yükselmesi devrine kadar uğraştıkları bilimlerdir. Sayı olarak çok olan bu bilimler üç bölümde toplanabilir:

Öncelikle İslâmiyet'in zorunlu gördüğü Kur'ân-ı Kerîm, hadîs-i şerîf, fıkıh, dil ve tarih bilimleridir. Bunlara "ulûm-i İslâmîyye" veya "âdâb-ı İslâmîyye" adını veriyoruz.

İkincisi; Cahiliye çağında bilinip İslâmi devirde iyice gelişen şiir ve hitabet ilimleridir. Bunlara "âdâb-ı câhiliyye" veya "âdâb-ı arabiyye" (edebiyât-ı arabiyye) diyoruz.

Üçüncüsü; tıp, hendese (geometri), felsefe, astronomi vs. "ulûm-i tabîiyye ve riyâziyye" (tabîat bilimleri ve matematik) gibi diğer dillerden aktarılan bilimler. Bunları "ulûm-i dahîle" veya "ulûm-i ecnebiyye" adlarını veriyoruz.

Söz konusu bilimlerle, bu bilimlerin İslâm uygarlığıyla olan bağlantısından söz etmeden önce açıklayıcı bir giriş yapmayı zorunlu görüyoruz.

1. İslâmiyet ve İslâmî Bilimler

Araplar daha önce sözünü ettiğimiz yaşantı, bilim ve kültür içindeyken, Kur'ân-ı Kerîm Hz. Peygamber'e nâzil olmuştu. Bu Yüce Kitap'ta kendilerince alışılmamış bir üslûp ve tarzda gördükleri fesâhat (anlatımda açıklık ve düzgünlük) ve belâgat (eksiksiz ve yanlışsız anlatma sanatı-retorik veya sözbilim) karşısında şaşırıp kalmışlardı. Çünkü Kur'ân-ı Kerîm, onların bildikleri kâhin sözü veya ölçülü ve uyaklı bir şiir çeşidi değildi. Belki her ikisine aykırıydı. Kur'ân-ı Kerîm, şiir ve uyaklı düz yazı (seci') biçimindedir. Ne şiir, ne düz yazı ne de yalnızca seci'e benzer. Bununla beraber o kadar belagatli ve yüce bir üslûba sahiptir ki, Arap dilinde daha önce böyle bir ifade tarzı hiç görülmemişti. Bu yüzden Araplar, Kur'ân-ı Kerîm'in içerdiği belâgatlı ifâdelere, şerîat ve hükümlere ve haberlere hayran kalmanın ötesinde âşık olmuşlardır. Daha sonra İslâm'ı kabul edip, Kur'ân-ı Kerîm'i okumaya ve hükümlerini, yani buyruk ve yasaklarını öğrenmeye çaba harcadılar. Çünkü Kur'ân-ı Kerîm, din ve dünyanın temeli, hâkimiyet ve halifeliğin destekçisidir. Kur'ân'ın hükümlerini anlamaya çalışırken kimi zaman zorluklara ve yorumlarda farklılıklara düşünce, Hz. Peygamber'in hadîs-i şerîflerine başvuruyorlardı. Bu nedenle hadislerin de toplanması ve düzenlenmesini gerekli gördüler. Hadiseleri Peygamber'in ağızından işitenlerden (sahâbeler) veya onlardan aktaranlardan (tâbîler) güvenilir bir zincirle toplamaya başladılar. Hadisleri toplarken kimi zaman rivayetlerde uyuşmazlık görüldüğünde doğru hadislerle diğerlerini ayırmak zorunluluğu doğdu. Bunun üzerine hadis kaynaklarını ve ravilerini inceleme ve araştırmaya başladılar. Bu zorunluluk kendilerini hadisçilerin sınıfları yani hadisi nakledenlerin Hz. Peygamber'e yakın veya uzak olmaları ve içtihad (yorum yapıp hüküm verebilme) derecesine ulaşmış alimlerden bulunmaları vs. açısından derecelerini - ve ne gibi durumdayken o hadisle karşlaştıklarını araştırma ve incelemeye yöneltti.

İslâm devleti zamanla daha da güçlenip kök salınca, ele geçirilen ülkeler üzerine vergiler konulup toplanmaya başladı. Bu

vergilerin, fetihlerin şekil ve tarzına yani savaş yoluyla veya barış yoluyla alınıp alınmadıklarına göre biçimi ve miktarı çeşitliydi. Buna dayanarak o vergilerin hukûka uygun biçimde, âdil bir yöntemle konulabilmesi için fetihleri, savaşları ve olayları kaydedip derlemek zorunda kaldılar. Emevîler devrinde devlet idaresi bozulunca ilim ve irfan sahiplerinin özellikle Râşid Halifeler devrini bir "örnek model" şeklinde gösterip, sosyal ve idârî düzeni ıslah etmeye çalıştılar. Bu bilgilerden de Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiîn'e ait olan tarihler oluştu. Kur'ân-ı Kerîm'in hükümleriyle peygamberin sünnetini anlamak ayet ve hadis metinlerinin anlaşılması ve incelenmesine bağlıydı. Bu ihtiyaçtan da, tefsir ilmi ve ayetlerin düzgün okunmalarıyla ilgili olan kırâat ilmi, sünnetin Hz. Peygamber'e isnadıyla hadisi şerifler ve hadislerin doğruluk derecelerini ayırt etme çabaları sonucunda da hadis ilimleri doğmuştur.

Sözü edilen hükümleri asıllarından çıkarabilmek ve bunun yöntemini anlatan ve gösteren kusursuz bir metot bulmak zorunluluğundan da "fıkıh usûlü" ilmi ve burdan da zamanla, fıkıh, akâid ilmi ve daha sonra da kelâm ilmi doğmuştur.

Müslümanlar Kur'ân-ı Kerîm ile hadisleri okumaya ve yorumlamaya başladıklarında, Araplardan olmayan Müslümanlar Arapça'yı çok iyi bilmediklerinden ve kuralına uygun olarak doğru okumada zorluk çektiklerinden, Arap dilinin kayt ve düzenlenmesi, dilbilgisi kurallarının konması ve sözcüklerin belirlenip anlamlandırılması gereksinimi doğmuştur. Arap dil bilimleri ile meşgul olanların çoğunun Arap olmayanlar milletlerden olmalarının nedeni de budur. Kelimelerin çeşitlerinin belirlenmesi, anlamıyla telaffuzunun tesbit olunması, Müslümanları, Kur'ân-ı Kerîm'in kendilerine indiği Kureyş'in dilini incelemeye yöneltti. Daha önce belirttiğimiz üzere, dil konusunda inceleme ve araştırma yapmak için eldeki tek kaynak Arap şiir ve atasözlerinden oluşuyordu. Bunun üzerine dil bilginleri, birçok sıkıntı ve güçlüğü göze alarak, Arap çöllerine gidip, orda yaşayan Araplarla çadırlarda kalıp kaynaşarak, onların ağızından şiirler, deyimler ve atasözleri toplamaya çalışmışlardır.

Oysa bu şiirler, deyimler, atasözleri ve Arap hikâyelerini iyi-

ce anlayabilmek, Arapların soylarını, tarihi olaylarını, gelenek ve göreneklerini iyi bilmeye bağlıydı. Bunun sonucunda Arap edebiyatı ve kültürü bilimi (ilm-i edeb) doğmuştur. Müslümanlar Arap şiirlerini araştırıp incelerken, anlamlarında anlaşmazlığa düştükleri gibi şekillerinde ve söylenişlerinde de birtakım uyuşmazlık ve farklılıklar gördüklerinden şairlerin derecelerini, yetiştikleri yerleri, şiirlerini, kabilelerinin tarihlerini de incelemek zorunda kaldılar.

Dil ve şiiri Arapların ağzından toplamak için onların çadırlarına kadar giden bilginler, astronomi, ilm-i enva', ilm-i hayl, ilm-i ensâb, vs. ile ilgili bilgilerini de öğrenmiş olduklarından, dönüşlerinde bu bilgileri de kayd ve zapt etmişlerdir. Bu yüzden sözü edilen bu bilimler üzerinde uzmanlaşanlar, çoğunlukla dil bilginleriydi. Müslümanlar bu topladıkları bilgiler arasında örneklerine çok seyrek olarak rastlanan bazı söz ve şiirleri "nevâdir" adı altında ayrı bir bölüm olarak düzenlemişlerdi.

Kısaca belirtmek gerekirse; İslâm'ın ilk yıllarında, Müslümanların meşgul oldukları bilimlerin esas kaynağı Kur'ân-ı Kerîm'di. Dinî ilimlerin dışında, edebiyât ve dil bilimlerinin doğmasının nedeni de Kurân'dı. Bu nedenle söz konusu bilimlere "İslâmî ilimler" adını verdik.

2. Araplar, Kur'ân-ı Kerîm ve İslâmiyet

İslâmiyet başlangıçta bir Arap uyanışı ve hareketiydi. Müslümanlar da (çok az kişi dışında) yalnızca Araplardan oluşuyordu. Müslüman ve Arap aynı anlamda kabul ediliyordu. Bu yüzden Hz. Ömer Müslüman olmayanların Arap Yarımadası'ndan çıkarılmalarını emretti. Böylece bütün yarımada halkı Müslümanlardan yani Araplardan oluştu.

Bilindiği üzere İslâmiyet'in esası ve temeli Kur'ân-ı Kerîm'dir. Şu durumda Kur'ân-ı Kerîm'in desteklenmesi ve hükmünün daha geniş çevrelere yayılarak güçlendirilmesi, İslâmiyet'in yerleşmesi ve kök salması demektir. Sahâbeler, her geçen gün artan fetihlerle Rum ve İran ülkesini ele geçirip, kontrolleri altına alınca bu inanış iyice yerleşmiş ve Arapların dı-

şında kimsenin egemen olmaması ve Kur'ân-ı Kerîm'den başka kitap okunmaması gereğine inanmışlardı. Bu düşünce Araplarda, özellikle Emevîler devrinde o kadar yaygınlaşmıştı ki, Araplardan olmayan diğer milletler gördükleri mahrumiyet, zulüm ve baskıdan dolayı Araplara düşman olmuşlardı.

Arap büyüklerinden biri.

İslâm'ın ilk yıllarında, toplum içinde "İslâm kendisinden önce gelen tüm şeyleri yok eder ve yıkar" genel inancı egemendi.[1] Bu yüzden herkes Kur'ân-ı Kerîm'in kendisinden önce gelmiş olan tüm kitapların geçerliliğini ortadan kaldırdığından, ondan başka bir kitaba bakmamak gerektiğine inanıyordu. Gerçekte İslâm dini, Müslümanlar arasında gerekli olan birlik ve beraberliğin güçlenmesi ve bu birliğin İslâm'a bağlanması amacıyla, söz konusu dönemde, Kur'ân-ı Kerîm dışında ilâhî kitaplarla ilgilenilmesini ve okunmasını tavsiye etmiyordu. "Ehl-i Kitap'tan olanlara (Hıristiyan ve Musevîlere) ne inanınız ne de yalanlayınız. Bize ve size inen ilâhî emirlere inanıyoruz, Allah'ımız birdir deyiniz" anlamında olan hadis buna delil olan hadislerden biridir. Bir gün Hz. Peygamber Hz. Ömer'in elinde Tevrat'tan bir parça gördü. Bunu gördüğüne o kadar gücendi ki, yüzünde bu gücenmenin izleri belirdi. Hz. Ömer'e hitâben "İlâhî emirleri apaçık ve tertemiz size getirmedim mi? Hz. Musa hayatta olsaydı bana bağlanmakta bir an duraksamazdı" buyurdular.[2] "Sizden önce olan şeylerle bundan sonra olacak olanlar ve şimdiki zamanda aranızda düzeni sağlayacak hükümlerin hepsi Allah'ın kitabında mevcuttur." Sözleri de o tarihlerde halk arasında ya-

1 *el-Nücûmu'z-zâhire*, I, 37.

2 İbn Haldun, I, 364; *Keşfu'z-Zunûn*, I, 25; *Ebcedü'l-Ulûm*, 109.

yılmış hadislerdendi.[3] Bunun etkisiyle Müslümanlar İslâm dininin temelleri iyice sağlamlaşmadan ve kuralları tam yerleşip güçlenmeden Kur'ân-ı Kerîm dışında başka kitap ve bilimlerle uğraşmayı uygun görmediler.[4] Bunun sonucu olarak Rum ve İran kitaplarından ele geçen şeylerin yok edilmesine çalışıldığı gibi, geçmiş devletlerin bıraktıklarından Kisrânın sarayları ve ehramlar vs.'nin yıkımına da çaba sarf edildi. Şu duruma göre Arapların eski ilim hazinelerinden İskenderiye Kütüphânesi'ni veya bir diğerini yaktıkları iddia olunursa bu iddiâ asılsız görülmemelidir.*

3. İskenderiye vs. Kütüphânelerin Yakılması Tartışması

Büyük İskender'in ölümünden sonra emrindeki komutanların kurdukları prensliklerden Mısır'da hüküm süren "Ptolé-

3 *el-İkdü'l-ferîd*, I, 158.

4 Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hak*, 6.

(*) İskenderiye Kütüphânesi'nin, Mısır'ın Müslümanlarca fethinden (M. 642) sonra Hz. Ömer'in emriyle Amr bin el-Âs tarafından yaktırıldığı konusundaki ilk haberler, en erken XIII. yüzyıl yazarlarının kitaplarında yer almaktadır. Bunlar sırasıyla; Abdullatîf (ö. 1231), İbnu'l-Kıftî (ö. 1248), Ebû'l-Ferec (ö. 1286). Bunların verdiği bilgilere güvenmek oldukça zordur. Örneğin, birinci kaynak olan Abdüllatif'in verdiği bilgilerde birçok yanlışlık vardır. Örneğin, Büyük İskender'in hocası olan ünlü filozof Aristotales, onun söylediği gibi İskenderiye'de değil M.Ö. 4. yüzyılda Atina ve Makedonya'da yaşamıştır. Ayrıca Mousaion'u da İskender değil, Ptolemaios I Soter, Ptolemaios II Philadelphos inşa ettirmiş ve kurmuşlardır. İkinci tarihçi İbnu'l-Kıftî'nin verdiği bilgi de yanlıştır. Çünkü Amr bin el-Âs ile konuştuğunu söylediği Johannes Philoponos, İskenderiye'nin Müslümanlarca fethinden bir yüzyıl önce yaşamıştır. İlk bilgileri veren bu yazarların yanlışı, Kâtip Çelebi vs. daha sonra gelen tarihçiler tarafından da tekrar edilmiştir. Ayrıca, XIII. yüzyılda yaşamış olan bu yazarlara gelinceye kadar, 500 yılı aşkın bir süre içinde hiçbir Müslüman veya Müslüman olmayan tarihçi kütüphânenin yakılması olayından söz etmemektedir. Bunlar arasında IX. yüzyılda yaşayan Belâzurî, Yakubî, Taberî ve X. yüzyılda Mesûdî, Mısır tarihi yazmış olan el-Kindî ve yine X. yüzyılda yaşamış olan İskenderiye patriği Eutychius, İskenderiye'nin fethini anlattıkları halde bu yangından hiç söz etmezler. Diğer bazı kaynaklar da göz önüne alındığında, İskenderiye kütüphânesinin Müslümanlardan çok önce (yaklaşık 390'lı yıllarda) tahrip edildiği anlaşılmaktadır. Modern araştırmaların, bu hikâyenin asılsız olduğunu ortaya çıkardığını söyleyen Bernard Lewis de olayı efsane olarak niteler ve Serapeion Kütüphânesi'nin Müslümanlardan önce yakılıp yıkıldığı düşüncesini tekrarlar. Bkz. *DGBİT*, c. II, sh. 100-104 (ng.).

mes" Hz. İsa'nın doğumundan önce üçüncü yüzyılda İskenderiye'de bir kütüphâne kurarak o tarihte uygar yerlerden bilimsel kitapları toplatarak bu kütüphâneye koydurmuştu. Bunun ayrıntıları ileride gösterilecektir. Bu kütüphâne İslâm fetihleri devrine kadar, Romalılar devrinde birçok değişiklikler olmuş, yakılmış, yağmalanmış ve bu yüzden birçok kitap kaybolmuştu. Araplardan vs.'den olan tarihçiler bu kütüphânenin ne şekilde perişan hale geldiği konusunda çeşitli rivayetler aktarmışlardır. Bunlardan bazıları bu kütüphânenin Hz. Ömer'in emriyle Amr b. el-As tarafından yakıldığını iddiâ ederek, bu düşüncelerini veya tezlerini birtakım Arapça kaynaklara dayandırmışlardır. Bunların en ünlüleri Ebû'l- Ferec,* Abdüllatîf Ba'dâdî,** Makrîzî, Hacı Halife'nin (Kâtib Çelebi) rivayetleridir. Diğer bazıları ise Arapların böyle bir hareketi yapmalarına imkân olmadığını ileri sürerek, İskenderiye Kütüphânesi'nin Müslümanlarca yakıldığı iddiasını reddederler. Biz de bundan yaklaşık 10 yıl önce yayımladığımız yeni Mısır tarihinde yazdığımız şekilde bu ikinci grupla aynı düşüncede bulunuyorduk. Ancak daha sonra İslâmiyet ve İslâm uygarlığı tarihi hakkında devam eden incelemelerimiz sonunda, gerçeği desteklemek amacıyla -aşağıda göstereceğimiz nedenlerden dolayı- birinci grubun düşüncesini ve yorumunu daha uygun bulduk. Şöyle ki:

Öncelikle, yukarıda verdiğimiz bilgilerden anlaşılacağı üzere; Araplar İslâmiyet'in ilk yıllarında, söylenilen Hâdîs-i Şerîf'ler ve

---

(*) Cemalettin Ebû Fereç bin Tacettin Mârûn; ünlü tarihçilerdendir. Arapça ve Süryânîce dillerinde çeşitli kitapları ve şiirleri vardır. Babası Yahudi iken Hıristiyan olduğu için "ibnü'l-İbrî" adıyla şöhret bulmuştur. Avrupa'da Ebu'l-Ferec künyesi daha çok kullanılır. 624'te Malatya'da doğup 685'te Maraga'da ölmüştür. Önceleri tıp ilmiyle uğraşmış, daha sonra Süryânîce, Arapça ve Eski Yunanca dilleriyle matematik ve felsefe tahsili için Antakya'da Yakubî âlimleri arasında kendini göstermiş, daha sonra manastırın birine çekilip dünyayla ilişkisini kesmiş ve ruhbanlığı seçmiştir. Eserlerinin en ünlüsü ayrı ayrı olarak Süryânîce ve Arapça olarak yazmış olduğu genel tarihtir. Yaratılıştan kendi devrine kadar olan olayları içine alan büyük bir eserdir. Latince'ye de tercüme olunmuştur. Arapça olarak başka eserleri de vardır.

(**) İbnü'l-Lûbad adıyla bilinir. Büyük âlim ve hekimlerdendi. Lûgat, edebiyat, hadis vs. bilimler ve fenlerin hepsinde otoriteydi. 555'te Bağdat'ta doğdu. Ve 629'da yine Bağdat'ta vefat etmiştir. Birçok eser yazmıştır.

sahâbenin önde gelenlerinin açık sözlerine dayanarak, İslâm dinini desteklemek ve güçlendirmek amacıyla Kur'ân-ı Kerîm'den başka tüm kitapların imhasına çalışmışlardır.

İkincisi, Ebû'l-Ferec'in "Târihu Muhtasari'd-Düvel" adındaki kitabında Amr b. el-Âs tarafından Mısırın fethi anlatılırken şu bilgiler veriliyor: "İskenderiye'nin ünlü âlimlerinden olup mezhep farklılıklarından dolayı Rumlar tarafından baskı ve sıkıntıya uğratılmış olan Yuvannis (Yahyâ), İskenderiye'nin Amr b. el-Âs tarafından fetholunduğu zamana kadar yaşamıştır. Bir gün Amr'ın huzuruna çıkmak ister. Amr Yahyâ'nın ilim ve irfânını iyi bildiğinden onu çok iyi karşılayarak huzuruna alır. Amr akıllı, anlayışlı ve ileri görüşlü bir valiydi. Yahyâ'nın, Araplarca bilinmeyen felsefi düşüncelerini beğenerek kendisini yanından ayırmamaya çalıştı. Birgün Yahyâ Amr'a "İskenderiye'deki gelir vs.'i ele geçirdiniz. Size yararı olan şeylere karışmayız. Ancak size yararı olmayan şeyleri bize veremez misiniz?" der. Amr ne istediğini sorar. Yahyâ, kral kütüphânesinde bulunan bilimsel kitapların kendisine verilmesini ister. Amr "Müminlerin Emiri Hz. Ömer'den izin almadan bunları veremem" cevabını verir. Amr, Yahyâ'nın sözlerini ve isteğini belirten bir mektubu Hz. Ömer'e gönderir. Bunun üzerine Hz. Ömer'den gelen mektupta şu cümleler yer almıştır: "Belirttiğin kitaplara gelince; bunlar Allah'ın kitabına uygun şeylerden ise Allah'ın kitabı bizi, onlara muhtaç olmaktan korumuştur. Allah'ın kitabına aykırı şeylerse onlara zaten ihtiyaç yoktur. Bunları yak." Amr b. el-Âs, bu kitapları İskenderiye hamamlarına dağıtarak külhanlarda yaktırmaya başlamış ve altı ay içinde kitaplar tüketilmiştir. Bu olayı işitip de hayrete düşmemek mümkün değildir.[5]

Yukardaki açık ve net cümlelere rağmen, söz konusu kütüphânenin Araplarca yakılmasını kabül etmeyen görüş sahipleri, bu rivâyetleri reddederek, iddiâ sahiplerini de dinî bağnazlıkla suçlarlar. Bu görüş sahipleri kütüphânenin yakılması iddiasını

5 *Kitâb-ı Muhtasaru'd-Düvel*, Pocock baskısı, Oxford 1663, s. 180. Beyrut'taki Cizvit Matbaası baskısında bu bölüm bilmediğimiz bir nedenden dolayı atlanmıştır (Yazarın notu).

çürütmek için birçok kitap da yazmışlardır. Bunların ana düşüncesi kısaca şudur: İskenderiye kütüphânesinin yakılması olayını Amr b. el-Âs'a ilk kez dayandıran kişi olan Ebû'l-Ferec, Hıristiyanlık taassubuyla Müslümanlara iftirada bulunmak için bu iddiayı ortaya atmıştır. Hicrî VII. yüzyılda (Mısır'ın Müslümanlarca fethinden beş yüzyıl sonra) yaşamış olan bu kişinin babası da Yahudiydi. Sonra Hıristiyan olmuştur. Ebû'l-Ferec Hıristiyanlık mezhebinde oldukça ilerlemiş ve piskoposluk derecesine kadar yükselmiştir. Daha sonra, Yunan, İran, Arap, Süryânî kaynaklarından yararlanarak Süryânice bir tarih kitabı yazmış ve bunu Arapça olarak özetleyip adına "Muhtasaru'd-Düvel" demiştir. Diyorlar ki: "Bu hikâyeyi içeren ilk bilgileri veren ve Avrupa'da revac bulup yayımlanan ilk eser budur. İslâm tarihçilerinden Abdüllatîf Bağdâdî, Makrîzî ve Kâtip Çelebi'nin bu konuda verdikleri bilgiler bağımsız ve ayrı birer tarihi kaynak kabül edilemez. Makrîzî, bu bilgileri Abdüllatif'ten olduğu gibi aktarmıştır. Kâtip Çelebi ise verdiği bilgilerde İskenderiye'den sözetmeyerek yalnız 'Araplar İslâm'ın ilk yıllarında kendi dillerinden başak hiçbir ilme önem vermediklerini' söyler ve sonunda 'rivayete göre ülkeleri ele geçirdikleri sırada buldukları kitapları yakmışlardır,' der. Abdüllatîf Bağdâdî'ye gelince, bu zat İskenderiye'de bulunan 'Amûde's-Suvârî'nden (Fener Kalesi) söz ederken İskenderiye kütüphânesinin yakılması konusunda hiç araştırmadan ve ayrıntıya girmeden söz etmiştir. Kütüphânenin Araplarca yakılmadığı düşüncesinde bulunanların görüşüne göre; İskenderiye kütüphânesi İslâmiyet'ten çok önce Romalılar tarafından yakılmıştır. Eğer Araplarca yakılmış olsaydı. İslâm tarihçileri bu olayı yazarlardı."

Söz konusu kütüphânenin İslâmiyet'ten önce kısmen yanmış olduğunu biz de inkâr etmiyoruz. Ancak bunun bir kısmının İslâmiyet'ten önce yanması geri kalanının da İslâmiyet'ten sonra yanmasına engel oluşturmaz. Bu konuda bize ulaşan tarihî bilgilere gelince; bunu ilk aktaran sanıldığı gibi Ebû'l-Ferec değildir. Ebû'l-Ferec doğmadan 20 yıl kadar önce Abdüllatîf Bağdâdî, Mısır'a seyahat ederek Mısır hakkında bir kitap yazmış ve İskenderiye Kütüphânesi'nin Araplarca yakıldığını

belirtmiştir. Ebû'l-Ferec (H. 622/1226) doğmuştur. Abdüllatîf Bağdâdî'nin Mısır'a seyahati ise H. 6. yüzyıl sonlarında olmuştur. Onun bu konudaki sözleri şöyledir: "Fener Kalesi'nin çevresinde bu direklerden işe yarar birtakım kalıntılar da gördüm ki, bunların bazıları sağlam bazıları kırıktı. Bu direklerin halinden vaktiyle üzerlerinde tavan olduğu anlaşılıyordu. Üzerinde bu direklere dayanan bir kubbe vardı. Bu yerin Aristotales'in ve kendisinden sonra öğrencilerinin eğitim ve öğretim gördükleri kubbealtı ve İskender tarafından İskenderiye şehri kurulduğu zaman inşâ edilen "Dâru'l-Ulûm" olduğunu sanıyorum. Hz. Ömer'in izniyle Amr b. el-Âs'ın yaktığı kütüphâne işte bunun içindeydi."[6]

Evet Abdüllatif Bağdâdî'nin bu ifâdeleri kısadır. Özel bir neden olmaksızın konuya eklenmiştir. Bununla birlikte bu sözler Bağdâdî'nin, Ebû'l Ferec, diğerinden nasıl aktarmışsa, o yüzyılda güvenilen ve doğru bir kaynaktan almış gibi, doğruluğunda hiç kuşku duymadığını göstermiyor mu?

Ebû'l-Ferec'e gelince; bu zat Arapça *Muhtasarü'd-Düvel* adındaki kitabını hayatının son günlerinde tamamlamıştır (ö. H. 684). Bu kitap Ebû'l-Ferec'in Süryânîce yazdığı tarihin, yalnız İslâm fetihleriyle ilgili bilgilerinin bir özetidir. Çünkü Arapça yazılmış tarih kitabına, İslâmiyet, Moğollar, Rum, Arap edebiyat ve bilim tarihiyle ilgili olan ve İbranîce yazılmış tarihinde yer almayan birçok bilgi eklenmiştir. Süryânîce kitapta yer alan bilgiler yalnızca İslâm fetihleriyle ilgilidir. Şu durumda, Süryânîce olan nüshada İskenderiye kütüphânesinin yakılması olayından söz edilmesi, bunun Arapça nüshasının aslında yazılmış olmasına veya bazılarının zannnettikleri gibi daha sonra gelenlerden biri tarafından oraya sokuşturulmuş bulunmasına işaret etmez. Yukarıda belirttiğimiz gibi, yazar; Arapça kitabına Rum ve Arap edebiyatıyla ilgili birçok şeyler eklemiş ve bu yüzden olayla ilgili bir bağlantı kurmuştur. Bu nedenle de İskenderiye kütüphânesinden söz etmeyi gerekli görerek yakılışından söz etmiştir. Bu konuda yaptığımız araştırma ve

6 *el-İfâdetü ve'l- i'tibâr*, 28.

incelemeler sonunda Ebû'l-Ferec'in bu bilgileri kendisinden 40 yıl önce ölmüş olan, Müslüman bir tarihçiden aktardığı ortaya çıkıyor. Bu kişi kadı-i ekrem adıyla bilinen Halep veziri Cemalettin Ebû'l-Hasan Ali b. Yusuf b. İbrahim Kıftî'dir. Bu zat H. 565 yılında Mısır Saîd'inde bulunan Kıft şehrinde doğmuş ve 646 yılında Halep'te ölmüştür. Bu zatın yazdıkları kitaplar arasında Kahire'de Hidiv Kütüphânesi'nde H. 1197 yılında yazılmış el yazısı Terâcimü'l-Hükemâ adında bir kitabını gördük. Bu kitapta Ebû'l-Ferec tarafından verilen bilgilerle aynı anlamda ancak daha detaylı bilgi verildikten başka İskenderiye kütüphânesinin kurulması tarihinden itibaren geçirdiği değişiklikler çerçevesinde açıklamalarda bulunuluyor. Söz konusu kitapta gördüğümüz bilgiler aynen şöyledir:

"Yahyâ Amr b. el-As tarafından Mısır ve İskenderiye fetholunduğu zamana kadar yaşamıştı. Bu bölge Müslümanların eline geçtikten sonra Yahyâ Amr'ın huzuruna çıktı. Amr b. el-As Yahyâ'nın ilim ve irfandaki yerini, inancını, Hıristiyanlarla olan hayat hikâyesini bildiğinden kendisine özel bir yer ayırdı. Yahyâ'nın teslisin iptali ve alemin inkizası hakkındaki düşüncelerini dinledi. Bunları beğendiği gibi, Araplarca o güne kadar bilinmeyen çeşitli konulardaki bilgi ve hikmetli sözlerine de hayran kaldı. Amr; akıllı, sözden anlar, doğru ve isabetli fikir sahibi biriydi. Yahyâ'yı yanına aldı. Yakınından ayırmadı. Bir gün Yahyâ, Amr'a der ki: 'İskenderiye'de tüm gelirleri ele geçirdiniz. Bulduğunuz her şeye el koydunuz. Bunlardan size yararı olanlara karışmak istemem ancak bir şeyin size yararı yoktur. Bunların bizim olması gerekmez mi? Bunları bize veriniz.' Amr "ne istiyorsun?" diye sorar. Yahyâ 'Kral kütüphânesinde bulunan kitapları istiyorum. Bunları koruma altına aldınız. Oysa biz bunlara muhtacız. Bunlardan size bir yarar yoktur' cevabını verir. Amr 'Bu kitapları kim topladı? Hikâyesi nedir?' diye sorar. Yahyâ kütüphânenin tarihini şöyle nakleder: İskenderiye meliklerinden Ptolémée Philadelphe (M.Ö. 285) ilim ve alimlere rağbet göstererek, her taraftan bilimsel eserleri toplattırdı. Bunlara odalar ayırdı. Böylece birçok kitap toplanmıştı. Bu kitaplara bakma görevini İbn Mürre (Zemire) adı ile

(Üstte) Akikten yapılmış nazarlık, (altta) gerdanlık.

bilinen birisine verdi. Bunların hangi fiyatla olursa olsun mutlaka satın alınması, satan kimselere ödüller verilmesi konularında kendisine izin ve yetki verdi. İbn Mürre aldığı emirler doğrultusunda kısa bir süre içinde 50.120 (elli bin yüz yirmi) kitap topladı. Kral kitapların biriktiğini ve sayısını öğrenince İbn Mürre'ye 'Bizde bulunmayan dünyada daha başka kitap kalmış mıdır?' diye sorar. O da 'Evet! Sind, Hind, İran, Cürcan, Erman, Babil, Musul ülkelerinde ve Rumların yanında başka kitaplar vardır' cevabını verir. Kral buna şaşırır. İbn Mürre'ye kitap toplama işini sürdürmesini emreder. Kral ölünceye kadar bu durum devam eder. Toplanan kitaplar bu kralın ölümünden sonrada koruma altına alınmıştır. Bugüne kadar gelen krallar, bu kitapların korunmasına özen göstermişlerdir. Amr b. el-Âs Yahyâ'nın bu açıklamalarını şaşırtıcı bulur. Yahyâ'ya 'müminlerin Emiri Ömer b. Hattâb'tan izin almaksızın bu konuda hiçbir emir veremem' der ve olayı Hz. Ömer'e yazar. Hz. Ömer'den şu cevap gelir 'Sözünü ettiğin kitaplara gelince; bunlar Allah'ın kitabına uygun şeyleri içeriyorsa Allah'ın kitabı bizi onlara muhtaç olmaktan korumuştur. Allah'ın kitabına aykırı şeylerse onlara zaten gerek yoktur. Onları yak.' Amr b. el-As bu kitapları İskenderiye hamamlarına dağıtmaya ve külhanlarda yaktırmaya başladı. O sırada İskenderiye'de bulunan hamamların sayısını biliyordum ama hatırlayamadım. Rivayete göre bu kitaplar böylece altı ay içinde tüketilmiştir. Bunu işitip de hayrete düşmemek mümkün değildir." İbn Kıftî'nin verdiği bilgiler işte burada bitiyor.[7]

7 *Terâcimü'l-Hükemâ* (el yazması).

Bu bölüm Ebû'l-Ferec'in sözleriyle kıyaslanırsa Ebû'l-Ferec'in İbn Kıftî'nin bu konuyla ilgili sözlerini kısaca aktarmış olduğu ortaya çıkar. Her iki kitap yani İbn Kıftî'nin kitabı ile Ebû'l-Ferec'in kitabı gözden geçirilirse Ebû'l-Ferec'in, Arapça tarihine eklediği bilimsel değerlendirmelerin çoğunu İbn Kıftî'den aktardığı görülür. Bu durumda İbni Kıftî'nin bu bilgileri nereden aldığını incelemek gerekir. Büyük çoğunluğa göre bunun kaynağı Abdüllatîf Bağdâdî'nin kaynağıyla aynıdır. Her ikisi de çağdaştılar. Ancak Abdüllatîf ondan daha önce yetişmişti. Çünkü bu zat H. 557'de doğmuş 629'da ölmüştü. Üzülecek nokta şudur ki, bu kaynaklar kaybolan Arapça kitaplar arasında yok olup gitmiştir. Bununla birlikte İbnü'n-Nedîm'in *Fihrist*'inde tabiatçı filozoflardan söz edilirken İskenderiye kütüphânesinin kurulması hakkında verilen bilgiler göz önüne alınırsa bu kütüphânenin tarihi durumu için o dönemde kaynak olan kitaplardan olarak İshak el-Rahib adında bir adamın Yunanlılar ve Romalılardan ve bunların ilim, edebiyat, gelenek ve ahlakından söz eden bir tarih kitabı bulunduğu ortaya çıkar. Arap tarihçilerinin İskenderiye kütüphânesinin Zemire aracılığıyla kurulduğu hakkında yazdıkları şeyler işte bu tarihten naklettikleri bilgilerdendi. İskenderiye kütüphânesinin nasıl kurulduğu bu kitapta şöyle anlatılıyor: "İskenderiye hükümdarlarından Ptolémée Philadelphe (M.Ö. 285) hükümdar olunca bilim kitaplarını araştırmaya ve toplamaya çalıştı. Zemire adında bir adamı bu işle görevlendirdi. Rivayete göre bu adam 54.120 cilt kitap topladıktan sonra bir gün krala; "Efendim! dünyada Sind, Hint, İran, Cürcan, Erman, Babil ve Musul'da ve Romalıların yanında, daha birçok kitap vardır" demiş.[8] Bu olay İbn Kıftî'nin söylediği olayın aynıdır. Büyük ihtimalle İbn Kıftî, kütüphânenin kuruluşunu sözünü ettiğimiz İshak Rahib'den ve yakılmasını da bir başkasından almıştır. İbnü'n-Nedîm, filozoflar hakkındaki bilgileri rahib İshak'tan almamış olsaydı, İslâm tarihçilerinin Amr ibnü'l As aracılığıyla İskenderiye kütüphânesinin yakıldığına dair bir şey yazmadık-

8 *el-Fihrist*, 239.

larını nasıl zannettiyse İshak'ın varlığından ve verdiği bilgilerden de haberimiz olmayacaktı.

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılıyor ki, İskenderiye kütüphânesinin yakılması olayı Ebü'l-Ferec tarafından dini bir taassup sonucu olarak ortaya atılmadığı gibi kendisinden sonra bir başkası tarafından kitabına sokuşturulmuş uydurma bir şey de değildir. Ebul Fereç bu konuyu İbn Kıftî'den almıştır. İbn Kıftî ise Müslüman kadılardan bir kadı, fıkıh, hadis, kuran ilimleri, dil vs. ilimlerde otorite sahibi saygın bir zattı Kendisi birçok seçkin eser toplamıştı. Her taraftan oldukça değerli kitaplar kendisine getiriliyordu. 50.000 dinar değerinde bulunan kütüphânesi kadar dünyada hiçbir şeyden zevk almazdı. İlim ve irfana olan büyük sevgisine dair birçok ilginç hikâyeler rivayet olunur. Çocuksuz olarak öldüğünden kütüphânesini Halep Emiri Nasirü'd-devle'ye vasiyet etmiştir. Tarih, nahiv ve dile dair çeşitli eserleri vardır. Mısır tarihinin başlangıcından, Salahaddin Eyyûbî zamanına kadarki tarihi olayları kapsayan 6 ciltlik *Kitabu Ahbar-ı Mısır* adındaki eseriyle, konumuz olan *Terâcümü'l-Hükema* kitabı bu eserler arasındadır. Burdan da anlaşılıyor ki, İbn Kıfti ile Abdüllatif Bağdâdî İskenderiye kütüphânesinin yakılması konusundaki bilgileri daha sonra kaybolmuş bir kaynaktan almışlardır. İslâm tarihlerinin bu olaydan bahsetmemesi konusuna gelince; bunun elbette bir nedeni vardır. Bizce İslâm fetihlerini ilk yazanlar bu olayı zikretmişlerdi. Ancak daha sonra Müslümanlar arasında uygarlık ilerledikçe, ilim ve maarif ile uğraşmak ve kitapların kadir ve kıymeti takdir edilince, Raşid Halifeler devrinde böyle bir olayın olmasını gerçeklerden uzak görerek söz konusu kaynaklardan çıkarmışlardır. Bununla birlikte belki de bu olay, diğer bir başka nedenden dolayı İslâm kaynaklarında yer almamıştır. Ancak her durumda Ebü'l Ferec'in bu konuda verdiği bilgilerin doğruluğunu kabül ettik.

Üçüncüsü; İslâm tarihlerinin birçok yerlerinde İran vs. kütüphânelerinin yakıldığı kısaca belirtiliyor. Keşfü'z-Zünün yazarı öncekilerin ilimlerinden söz ettiği yerde, söz konusu bilgileri şu şekilde özetliyor: "Müslümanlar İran şehirlerini ele ge-

çirince İranlıların kitaplarını da ellerine geçirdiler. Sa'd ibn Ebî Vakkas bu kitaplar hakkında ne yapılması gerektiğini sorarak, Müslümanların diline tercüme olunması için Hz. Ömer'den izin istemiştir. Hz. Ömer şu cevabı yazıp göndermiştir: "Bu kitapları suya atınız. Çünkü bunların içeriği doğru yola götürüyorsa Cenab-ı Hakk onlardan daha fazla Hakk yolunu gösteren bir açık kitap bize bahşetmiştir. Sapıklık ise Allah bizi ondan kurtarmıştır". Bunun üzerine Müslümanlar o kitapları suya veya ateşe atmışlar ve İranlıların bilimleri onlarla beraber yok olup gitmiştir.[9] Keşfu'z-Zunûn, sahibi Müslümanlarda bilim ve eğitimden söz ederken "Müslümanlar ülkeleri feth ettikleri sırada buldukları kitapları yakmışlardır" diyor.[10] Hiç kuşku yoktur ki Keşfu'z-Zunûn sahibi bu bilgileri bir kaynaktan almıştır. Nitekim İbn Haldun bunu destekleyerek "Fetihler sırasında Hz. Ömer tarafından imha olunması emredilen, İranlıların bıraktığı bilimsel eserler neredeydi?" diyor.[11]

Dördüncüsü; söz konusu yüzyıllarda bir düşmandan öç almak için kitap yakmak geçerli bir âdetti. Bir toplum veya bir ulus halkı, hakaret için diğer bir toplum veya ulusun kitaplarını yakardı. Nitekim Abdullah b. Tahir, Mecûsîlerin yazdıklarından kendi devri olan H. 213 yılına kadar ulaşmış bulunan bir kısım kitapları suya attırarak imha ettirdiği gibi diğer bölgelere de bu şekilde hareket etmelerini emretmişti.[12] Tatar hükümdarı Hülagü de H. 656 yılında Bağdat'ı ele geçirdiği zaman burada bulunan çok sayıda kitabı, daha önce Arapların yaktığı gibi, kendince ona bir karşılık olmak üzere Dicle Irmağı'na attırarak yok etmiştir.[13] Bazılarının rivayetine göre Hülagü bu kitapları kerpiç gibi kullanarak bunlardan atlarına ahırlar ve yemlikler yaptırmıştır.[14] Büyük ihtimalle Hülagü bu kitapları Ehl-i Sünnet'den öç almak için suya atarak imha etmiştir.

---

9 *Keşfu'z-Zunûn*, I, 446.

10 *Keşfu'z-Zunûn*, I, 25.

11 İbn Haldun, I, 32.

12 Bravn, *Lit Hist Rersia*, 347.

13 İbn Haldun, III, 537 ve V, 543.

14 İbnu's-sâî, 527.

Avrupalılar haçlı savaşları sırasında Trablusşam'ı fetih ettikleri zaman Kont Saint Gilles'in emri ile şehirde bulunan kütüphâneyi yakmışlardır. Kont, içinde Kur'ân-ı Kerîm'den birçok kopyanın bulunduğu bir odaya girip kitapları görünce tüm kütüphânenin yakılmasını emretmiştir. Tahminlere göre bu kütüphânede 3 milyon cilt kitap vardı.[15] İspanyollar Endülüs bölgesini 15. yüzyılda Müslümanlardan aldıkları zaman aynı eylemlerde bulunmuşlar, kütüphâneleri yakıp yıkmışlardı.

Beşincisi; o yüzyıllarda dinin temsilcileri, eski ma'bedlerin yıkılması ile sahiplerine ait kitapların yakılmasını yeni dinleri güçlendiren hususlardan sayıyorlardı. Rum imparatorları Hıristiyanlığı kabul ettikleri zaman putperestliğe ait olarak Mısır'da bulunan heykel ve mabedlerin, içlerinde bulunan kitap vs. ile beraber yakılmasını emretmişlerdi. Halifeler Mutezile mezhebi ve felsefe ile uğraşanlar hakkında zor kullanmak istediklerinde bunların kitaplarını yakarlardı.

Mutezile mezhebi mensupları bu şekilde gördükleri baskı ve şiddet yüzünden gizli gizli toplanırlardı. Buna rağmen yine de halifelerin takiplerinden ve baskılarından kurtulamazlardı. Buna örnek olacak en önemli olaylardan biri, Sultan Gazneli Mahmud'un H. 420 yılında Rey şehrini ele geçirdiği zaman Batınîleri* öldürüp Mutezile mensuplarını sürdürdüğü gibi felsefe ve yıldız bilimleri ile Mutezileye ait olan kitapları da yaktırmıştır.[16]

---

15 Gibbon, *Roman Empire*, II, 505; İbn Hallikân, II, 128.

(*) Batıniler (batıniyye- sebiyye) adıyla bilinen, İsmâilîler ve Karmatilerin aynı mezhebinde bulunan Şiilerden aşırı bir gruptu. Bu partinin düşüncesine göre şerî'ât sahibi olan büyük peygamberler; Adem, Nuh, İbrahim, Musa, İsa, Muhammed, Muhammed Mehdi olmak üzere yediden ibarettir. Bu peygamberlerden her ikisi arasında yedi imam bulunur. Çünkü her dinden kendilerine bağlanılacak yedişer kişinin ortaya çıkması zorunludur.

Mutezileye gelince; bu da Kaderiye fırkalarından bir İslâm grubuydu. Bu isimle adlandırılmalarına neden ise onlara göre iki sapık yol kabul edilen ehl-i sünnet ve haricilerden ayrılmaları yani i'tizal etmeleridir. Diğer rivayete göre, Vâsıl bin Atâ ile arkadaşları Hasan-ı Basrî'den ayrılarak caminin direği yanında imanla küfür arasında orta bir derece bulunduğuna, yani büyük bir günah veya bir suç sahibinin ne kesinlikle kâfir ne de kesinlikle Müslüman sayılamayacağına dair görüş beyan ettikleri zaman Hz. Hasan'ın "Vâsıl bizden i'tizal etti" demesi bu ismin verilmesine neden olmuştu (*Muhîtu'l-Muhît*) (zm.).

16 İbn Haldun, IV, 478.

Altıncısı; İslâm tarihinde imamlardan bazı kişiler, kendi kitaplarını kendileri yakmışlardır. Örneğin Ahmet b. Ebî'l Hivârî ilim tahsilini tamamladıktan sonra bir gün kalbine gelen ilham gibi bir duyguya dayanarak kitaplarını Fırat Irmağı'nın kenarına götürmüş ve orada bir saat kadar ağladıktan sonra kitaplarına dönerek "Allah'ı tanıtmak için bana iyi rehberlik ettiniz. Şimdi sizin gösterdiğiniz Allah'ı buldum. Artık rehber ile uğraşmak gereksiz ve saçmadır" diyerek kitapların yazılarını yıkayıp yok etmiştir. Anlatıldığına göre Süfyân-ı Sevrî sahip olduğu kitapların ölümünden sonra toprak altına gömülmesini vasiyet etmiştir. Aynı şekilde Ebû Amr b. Alâ, tavana kadar dolu olmak üzere bir oda dolusu kitaba sahipti. Dünyadan el etek çekip kendisini ibadete verince bunları yapmıştır.[17]

Yukarıdaki açıklamalara dayanarak Arapların İslâm'ın ilk yıllarında karşılaştıkları eski bilimsel kitapları İslâmiyet'in güçlendirilmesi amacıyla yaktıklarını kabul etmeyi tercih ediyoruz. Ancak zamanla egemenlikleri ve güçleri iyice artınca, ilim ve kültüre daha fazla ağırlık vermeye başlamışlardır. Bunun sonucu olarak, -ileride görüleceği üzere- yaktıkları kitapların birkaç katını ilim ve irfan alemine hediye ederek, bu konudaki kayıpları kat kat fazlasıyla telafi etmişlerdir.

4. Romalılar, İslâmiyet, İlimler ve Bilimler

Araplara yöneltilen suçlamalardan biri de şudur:

> "Araplar uygarlıklarının en parlak zamanlarında bile bilim ve eğitimle uğraşmamışlardır. O dönemde bilimsel çalışmalarla uğraşanlar yalnızca İranlılar ve Arapların hâkimiyeti altına giren diğer ulusların bireyleriydi. Oysa eski uygar devletlerden Yunanlılarla Romalılarda durum böyle değildi. Onlar kendileri bizzat bilimsel çalışmalara önem vermişler ve yeni bilim dalları kurmuşlardı. Söz konusu bu bilimler, bunlardan da diğer milletlere geçmişti. Araplarda ise durum tam tersidir. Bi-

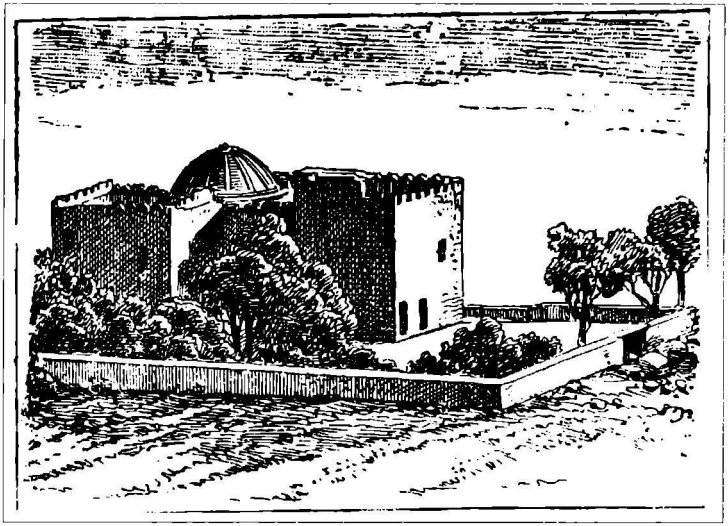
17 *Keşfu'z-Zunûn*, 140.

limsel çalışmaların çoğu diğer milletlerden kendilerine aktarılmış şeylerden oluşuyordu."

Bu düşünceyi ileri süren kişiler Roma ile Arap devleti arasında bir karşılaştırma yaparak bu tezi ileri surerler. Oysa bu şekilde bir karşılaştırma bilimsel bir değerlendirme değildir. Bu karşılaştırmayı Romalılarla İslâmiyet arasında yapmak gerekir. Çünkü Romalılar, Roma devletini kurdukları gibi Araplar da İslâm devletini kurmuşlardı. İslâm dinini birçok ulusun kabül etmesi sonucunda Araplarla kaynaşmasıyla İslâm ümmeti oluşmuştu. Nitekim Romalılar, ele geçirdiği ülkelerdeki toplumların birbirleriyle karışıp kaynaşmasıyla da Roma milleti adı altında tek bir millet oluşturmuşlardı. İşte bu noktadan Müslümanlarla Romalılar arasında bir karşılaştırma yaparsak Müslümanların Romalılardan daha çok bilim ve eğitimle meşgul oldukları görülür. Gerek Romalılar, gerekse Araplar bilim ve kültürü Yunanlılardan aktarmışlardı.

Romalılarda bilim, kültür ve eğitimle uğraşanların tamamı Roma halkından olmadıkları gibi Araplarda da bilimle uğraşanların tamamı Arap halkından değildi. Ancak Roma ülkesinde bulunan milletler Romalı adı altında toplandıkları halde İslâm ülkesinde bulunan milletler Arap adını almamışlardı. Bunun nedeni Arapların ele geçirdikleri yerlerin eskiden beri halkı uygar bulunan ülkelerden oluşmuş olmasıdır. Bu halkı Araplaştırmak ve ulusal benliklerini onlara unutturmak zordu. Ayrıca ülkede birçok dinin bulunması ve Arapların kendilerine bağlanan milletlerden kendilerini yüksek ve üstün tutmada aşırı gitmeleri bu zorluğu bir kat daha artırmıştır.

Yunanlılara gelince; Yunanlıların doğuştan taşıdıkları güce ve kabiliyete dayanarak bilim ve felsefenin mücidi olduklarında kuşku yoktur. Bununla birlikte Yunanlıların ilim ve felsefelerinin bir kısmını Eski Mısırlılardan ve diğer bazılarını Bâbilliler vs.'den aldıkları temeller üzerinde kurduklarını inkâr etmemek gerekir. Bununla birlikte Yunanlılar devletler kurma, kanunlar koyma ve idarecilikte Romalılar ve Araplardan daha az yetenekli sayılırlar. Zira Yunanlılar muntazam ve uzun süre

Medine-i Münevvere'de bir ev.

ayakta duran büyük bir devlet kuramamışlardır. Aralarında sürekli olarak düşmanlık ve rekabetlerin sürdüğü ve egemen olduğu birtakım küçük hükûmetlere ayrılmıştı.

Bilim ve felsefeyi Yunanlılardan alan Romalılar, aldıkları şeyleri çok fazla ilerletemedilerse de Yunanlıların güç yetiremedikleri bir çapta büyük bir devlet kurmuşlar ve birçok kanun ve nizamlar koymuşlardı. Şu durumda Romalılar büyük fatihler ve hâkimlerdi. Yunanlılar ise tasavvur ve hayal gücüne sahip kişilerdi. Araplara gelince; bunlar her iki özelliği ve yeteneği bir arada toplamışlardı. Hem büyük fatihler ve hâkimler hem de tasavvur ve hayal gücüne sahiptiler. Bu nedenle Araplar büyük bir devlet kurarak, hukuk alanında önemli başarılar göstermişler, yeni kanunlar ve nizamlar yapıp uyguladıkları gibi, Yunanlılardan da çeşitli ilimleri tercüme edip aktararak, oldukça geliştirmişlerdir. Kendi akıl ve kabiliyetlerinin ürünü olan bilimlere İran, Hind, Bâbilliler ve diğer uluslardan aldıkları aldıkları bilim ve kültürü de ekleyerek iyice zenginleştirmişlerdir. İslâm bilimleri ve lisan bilimleri gibi birtakım bilimleri de kendileri icat etmişlerdi. Şiirdeki kabiliyet

ve yetenekleriyse, ilgili bölümde anlattığımız gibi ayrı bir konudur.

5. İslâm Dünyasında Alimler Çoğunlukla Arap Değildir

Yukarıda açıklandığı üzere, İslâm uygarlığı devrinde meşgul olunan en önemli ilimlerden biri "ulûm-i İslâmîyye" diğeri "ulûm-i dahîle" olmak üzere iki çeşitti. İslâmi ilimlerle meşgul olanların çoğu Arap değildi. Bunun en önemli nedeni; İslâmiyet'i yaymak amacıyla ülkeler fetheden Arapların okuma yazması olmayan çöl halkından olmaları ve İslâmiyet'in ilk yılları olan fetih döneminde, tüm gayret ve dikkatlerini İslâm dinini yaymak ve bu amaçla devlet kurmaya yöneltiklerinden ulûm ve fünûna yeterli önemi verememeleridir. Bunlar ilim adına Kur'ân-ı Kerîm'den başka bir şeye gereksinin duymuyorlardı. Onun için Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemek ve hükümlerini yaymakla yetiniyorlardı. Aslında İslâm'ın doğuşundan itibaren 20 yıl geçmeden Şam, Irak, Mısır, İran, Afrika vs.'nin Müslümanlar tarafından fethi gerçekleştirilmişti. O dönemde İslâm askerini ve ordusunu Araplar oluşturuyordu. Fetihler sırasında bunlardan birçoğu şehit olmuştu. Oysa fethedilen ülkelerin İslâm'ın hâkimiyeti altında kalması o cihangir ordudan hayatta kalanların himmet ve gayretine bağlı bulunuyordu.

Bu nedenle Araplar askerlik ve hükûmet memurluklarından başka bir işle ilgilenmemişlerdi. Ayrıca yaratılışları gereği hayale eğilimli bir millet olduklarından düşünce ve zihinleri Cahiliye çağındaki edebi ilimleri oluşturan şiir, hitâbet, kıssa, hikâye ve masalcılıkla meşgul olduklarından kendi çocuklarını bu edebî bilimlerle uğraştırıyorlar, vücut sporlarıyla, at bakıcılığı vs. konularda eğitiyorlardı. Araplar aslında yaratılışlarından kaynaklanan bu kuvvet ve yetenekle İslâmiyet'in yayılmasında ve ülkelerin ele geçirilmesinde başarılı olmuşlardı. Bu nedenle ahlâk haline getirdikleri gayret, yardımlaşma, fedakarlık ve aralarındaki birliğin bozulmasını istemedikleri için şehirleşme ve uygarlaşmaya karşı mesafeli duruyorlardı. İslâm devletinin ikinci büyük halifesi olan Hz. Ömer, geleceği düşü-

nerek Müslümanların tarım vs. gibi yerleşik toplumların işleriyle uğraşmalarını hoş görmemişti. Hz. Ömer ilk İslâm fetihleri sırasında Müslümanları nehir veya deniz ötesi seferlerden men ettiği halde daha sonra deniz savaşlarına da gerek duyulunca, Müslümanlara vasiyette bulunarak, yüzme öğrenmelerini tavsiye etmiştir. Hz. Ömer'in bu konudaki mektuplarının birinde şöyle deniliyor: "Çocuklarınıza yüzmeyi, ata iyi binmeyi öğretiniz. En iyi atasözlerini, güzel şiirleri kendilerine ezberletiniz."[18]

Zamanla çeşitli toplum ve ırkların İslâmiyet dairesine girmesi sonucunda, Arap dilinin bozulmasına paralel olarak, Kur'ân-ı Kerîm'in okunmasında farklılıklar görülmüştü. Bunun üzerine, ilk halifeler Kur'ân-ı Kerîm'in toplanması ve tedvînine karar verdikleri zaman Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleyip okuyan ve İslâmi bilimlerle meşgul olanların çoğu Arap olmayan Müslümanlardan, özellikle de İranlılardan oluşuyordu. İranlılar o dönemlerde, medeniyet ve ilim sahibi bir toplumdular. "İlim gökte bulunsa İranlılar yine ona yetişirler"[19] anlamında olan hadisi şeriften anlaşıldığı üzere Araplar İranlıların bu özelliğini biliyorlardı.

Buna karşılık İranlılar da hâkimiyet, idarecilik, fütuhat yetenekleri ve nübüvvet açısından Arapların kendilerinden üstün ve avantajlı olduklarını bildikleri için, o günkü ihtiyaca uygun olarak bilim, eğitim ve öğretim alanındaki çabalarıyla Araplara yaklaşmaya çalışmışlardır. Arap İslâm devletinin ilk kuruluşu zamanında rağbet edilen ve geçerli olan bilimsel faaliyetler, Kur'ân-ı Kerîm ve hadisi şeriflerin okunması, ezberlenmesi, yorumlanması, derlenmesi ve aktarılmasından ibaretti. Bu yüzden hafızlar, Kur'ân okuyucular (Kurrâ), hadisciler (muhaddisler), İslâm hukukçuları (fukaha) ve Kur'an yorumcuları (müfessirler) çoğu Arap olmayanlar (mevâlî) arasından yetişmiştir. Bunların içinde Arap olan çok az sayıda kişi ise, çoğunlukla Asmâî'nin bağlı olduğu kabile gibi fetihlerde çok fazla yer ve önemi olmayan bazı küçük kabilelere bağlıydılar. Arap

18 *el-Beyan ve't-Tebyin*, I, 213.
19 İbn Haldun, I, 478.

edebiyatı üstatlarından olan Asmâî, aslen Arap ise de cimrilik ve açgözlülükle ünlü olan Bahile kabilesi gibi hiçbir önemi olmayan bir kabilenin bireylerindendi.* En eski hadis râvîlerinden ve müfessirlerden Vehb b. Münebbih İranlı olduğu gibi ünlü Kur'ân-ı Kerîm üstatlarından Nâfi b. Ebî Rü'yem de Deylemlidir. Diğer âlimleri de buna göre kıyaslayabilirsiniz. En büyük ve en eski fakihlerden Basra'da Hasan b. Ebî'l-Hasan, Muhammed b. Şirin, Mekke'de Atâ b. Ebî Rebah, Mücahid b. Cübeyr, Sa'd b. Cübeyir, Süleyman b. Yesar, Medîne'de Zeyd b. Eslem, Muhammed b. el-Münkedir, Nâfi' b. Ebî Necîh, Kuba'da Rebiatü'r-Re'y, ibn Ebî Zenad, Yemen'de Tâvus ve oğlu, İbn Münebbih, Şam'da Mekhül vs. yerlerdeki alimlerin hepsi mevâlîden yani Arap olmayan Müslümanlardandı.[20]

Çeşitli ulus ve toplumların İslâm'a girmesi sonucunda Arap dilinde bozulmalar başlayınca, dil kuralların düzenlenmesi ve kelimelerin toplanması konusunda en büyük çabayı, ihtiyaçlarından dolayı Arap olmayanlar göstermişlerdir. Çünkü Araplar ana dilleri olduğu için, yaratılıştan gelen melekeleri nedeniyle dil kurallarını öğrenmeye ve kelime ezberlemeye ihtiyaçları yoktu. Edebiyat ve dil bilginlerinden çoğunun yabancı olmasının nedeni budur. Örneğin Hammad Râviye Deylemli olduğu gibi Halil, Sîbeveyh, Ahfeş, Fârsi, Züccâc vs.'de İranlı veya diğer bir ırka mensuptu. Diğer ilimler ile felsefeden oluşan ulüm-i dahîleye gelince, bunlarla meşgul olanlar yalnız Arapların değil Müslümanların da dışında olan kişilerdi. Abbâsîler Yunan, İran ve Hint kitaplarının Arap diline çevrilmesini arzu ettiklerinde bu işe Bâbilliler, Süryâniler, İranlılar vs.'yi görevlendirmişlerdir. Bunların çoğu ileride görüleceği üzere Hıristiyandı.

Araplar daha önce belirttiğimiz nedenlerden ötürü İslâm'ın ilk fetih yıllarında siyaset ve yönetim işleriyle uğraştıklarından bilimsel çalışmalara gereken özeni ve vakti ayıramamışlardır. Kendileri; devletin başında, devlet adamlarının koruyucuları

(*) Yazarın buradaki ifadelerinde bir yanlışlık vardır. Çünkü İbn Hallikân "Esmaî'ye Bahlî adı verilir ise de onun bu kabile ile hiçbir alakası yoktur" diyor. Şu durumda yazarın yukarıdaki sözlerini düzeltmek gerekir (zm.).

20 *El-İkdu'l-Ferid*, I, 74.

ve halkın işlerini idare eden ayrıcalıklı bir grup olarak yaşadıkları için, zaman içinde kişilikleri üzerinde bir yöneticilik gururu baskın hale gelmiş ve bilim veya bilimsel faaliyetlerde bulunmayı bir tenezzül kabül ettiklerinden Arap olmayan unsura bırakmışlardı. Çünkü o dönemde bilimle uğraşmak, esnaflık gibi bir sanat sayılıyordu. Zaten başkanlık ve idarecilikle uğraşanlar zanaat ve sanayiyle uğraşmaktan kaçınıyorlardı. Bu yüzden Araplar kendilerinden birini ilim veya eğitimle uğraşır görünce onu ayıplıyarak "Mevâlinin sanatıyla meşgul oluyor" derlerdi. "Kureyş kabilesine mensup bir adamın tarihten başka bir bilimle meşgul olması doğru değildir. Diğer ilimlerden ise az bir şey öğrenmesi yeterlidir" sözleri o dönemde kullanılan cümlelerdendi. Kureyş'ten biri ünlü dilci Sîbeveyh'in kitabını okumakla meşgul bir delikanlıya rast gelince "Tuh, yazık size! ilmi ihtiyaç ve zillet ile tahsil etmek ve onunla geçinmek istiyorsunuz. Ne çirkin şeyler!" demişti.[21] Demek istiyordu ki, Araplara başkanlık ve idarecilikle uğraşmak yakışır. Öyle ilim öğrenmek veya öğretmek yoluyla çıkar elde ederek geçinmek onlara yakışmaz.

Mevâli Müslüman olduğundan İslâmî ilimlerle uğraşmaları garip ve tuhaf görülmez. Bununla birlikte Abbâsîler zamanında, uygarlaşmış Arapları ve hatta halifeleri -evlilikler yoluyla akrabalık, komşuluk vs. ile Mevâlî ve kölemenlerle karıştıklarından dolayı- saf Arap saymıyoruz. Çünkü halifelerin çoğunun anneleri Arap değildi. İleriki bölümlerde bu konuda daha fazla bilgi vereceğiz.

6. İslâm Dünyasında İlimlerin Kaydolunması ve Düzenlenmesi (Tedvîni)

Daha önce belirttiğimiz gibi, Raşid Halifeler de Arapların canlılık ve dinamizmini, gayret ve bedeviliklerini bozar düşüncesiyle kent yaşamına geçmelerini istemediklerinden, yerleşik bir yaşam biçimiyle mümkün olabilecek bilimsel çalışmalar vb.

21 *El-Beyan ve't-Tebyîn*, XI, 15.

iş ve sanatlarla uğraşmalarını uygun görmemişlerdir. O zamanlarda geçerli ve yaygın olan bilimler Kur'ân-ı Kerîm, tefsir ve hadis rivayetiyle sınırlıydı. Sahâbe ve ondan sonraki nesilden sözü dinlenilir kişilerin Hz. Peygamber zamanına yakın bulunmaları nedeniyle, her konuda onlardan doğru bilgiler almak kolay ve mümkün olduğundan, aktarılan bilgiler arasında çok az farklılık bulunduğundan dolayı, sözü edilen bilimlerin kayıt, sınıflandırma ve düzenlemesine gerek görülmüyordu. Sahâbeden Ebû Saîd Hudrî'nin rivayetinden anlaşıldığına göre kendisi ilmin yazı ile kayıt ve tedvini için Hz. Peygamberden izin istediği halde Hz. Peygamber bu konuda ona izin vermemişti. Sahâbeden Peygamber'in amcası oğlu İbn Abbas, yazıyla ilmin kayıt ve düzenlenmesini engelleyerek "Sizden önce yazı ile bilimleri toplayıp düzenleyen milletlerin hepsi doğru yoldan çıkmıştır" dediği aktarılmıştır. Bir gün bir zat, İbn Abbas'a başvurarak "Bir kitap yazdım size göstermek isterim" demiş. Ve kitabı göstermişti. İbn Abbas kitabın yazılarını suyla bozmuştur. Niçin böyle yaptığı sorulduğunda "İlim yazıyla yayılırsa yazıya güvenilir ve ezber (hıfz) terk edilir. Kitaplar bir kazaya uğrayabilir. O durumda ilim kaybolur" cevabını vermişti.[22] Bunun dışında o zamanın düşüncesine göre kitaplarda fazla eksik şeyler olabilir ve esas doğru böylece değişikliğe uğrayabilir. Ezberle korunmuş bilgilerde ise böyle bir sakınca yoktur.

Bu inanç sahâbe ve onu takip eden nesil arasında geçerliydi. Sahâbenin ileri gelenlerinden birçoğu bu şekilde inandıklarından dolayı, sahip oldukları bilgilerin yazılması ve düzenlenmesi kendilerinden istenildiğinde ondan özenle kaçınırlardı. Bir adam, bu nesilden olan büyük âlim Said b. Cübeyir'den bir Kur'ân-ı Kerîm tefsiri yazmasını isteyince o "Bir uzvum kesilip düşmesi bence öyle bir şey yapmaktan daha iyidir" cevabını vermişti.[23]

Buna dayanarak Araplar, bedevî bir Arap devleti şeklinde görünen Emevîler Devleti devrini, bedeviliğe özendirme ve sevdirme çabalarıyla geçirmişler, birinci ve ikinci hicrî yüzyılların

22 *Keşfu'z-Zunûn*, I, 25.
23 İbn Hallikân, I, 205.

bir kısmında, bilimi yalnızca ağızdan ağza aktararak ve ezberleyerek nakletmişlerdir. Nedenleri aşağıda belirtileceği üzere Kur'ân-ı Kerîm'den başka bir ilmi kayıt ve tedvinle uğraşmamışlardır. Hatta Kur'ân-ı Kerîm'in toplanması ve kitap haline getirilmesi çabaları sırasında Halife Hz. Ebubekir, ilk önce tereddüte düşerek; "Hz. Peygamber'in yapmadığı ve yapılmasını vasiyet etmediği bir şeyi ben nasıl yapayım" demişti.[24]

Kur'ân'dan başka tefsir, hadis, şiir, tarihi olaylar ve atasözleri de sözlü olarak nakledilirdi. Nakleden ravilerin çoğu okuma biliyorlar ancak yazı yazmayı bilmiyorlardı. Aralarında okuma yazma bilmediği halde hafız olanlar da vardı. Aynı şekilde, Cahiliye çağındaki Araplar, okuma yazma bilmeksizin şair ve hatip olabiliyorlardı.

Daha sonra İslâmiyet'in iyice yayılmasıyla İslâm ülkesi genişlemiş, sahâbeler çevre bölgelere dağılmışlar ve oralar yerleşmişlerdir. Siyasi mücadeleler sonucu anarşi ve karışıklıkların ortaya çıkmasıyla, farklı mezhep ve görüşler doğmuştu. Sorunlara çözüm bulmak amacıyla, sözü dinlenilen bu büyük sahâbelere baş vurma ve danışma olayları iyice artınca, hadis, fıkıh ve Kur'ân ilimlerinin kayıt ve düzenlenmesine gerek görülmüştür. Araştırmalar, akıl yürütme, hüküm çıkarma yol ve metotları, bilimsel yöntem ve kurallar koyarak, bilimleri çeşitli bölüm ve dallara ayırma çalışmalarını başlatmışlardır. Bu çalışmalar neticesinde ortaya çıkan güzel sonuçları beğenmişler ve benzeri yöntemleri kullanarak İslâmî bilimler üzerinde yoğunlaşmışlardır. Enes b. Mâlik tarafından rivayet olunan "İlmi yazı ile bağlayınız",[25] "ilim bir avdır. Yazı onun bağıdır. (bukağıdır)" hadisi şeriflerinin hükümlerine dönmüşlerdir.[26]

Bununla beraber hadisçiler ve hukukçular kendi el yazılarıyla bilimleri derleme ve düzenleme eyleminden kaçınmayı sürdürdükleri için, yazdıkları kitapları veya verdikleri dersleri kâtiblere ve öğrencilere imlâ metoduyla aktarırlardı. Muhaddis veya fakih yazdırmak veya vermek istediği şeyleri söyledikçe

24 *el-Fihrist*, 24.

25 *El-Beyân ve't-Tebyîn*, I, 161.

26 *Keşfu'z-Zunûn*, I, 26.

öğrenciler onu deri veya kâğıda not ediyorlardı. Öğrenci kâğıdın başına "Şeyhimiz falan tarafından, falan camiide, falan günde yapılan oturumda yazdırılmıştır" diye başlayarak, yazdıran kişinin ve yerin adlarını ve tarihini kaydettikten sonra, yazan kişi yazdığı şey hadis olsun, bir tarihi olay olsun onu kaynağıyla birlikte yazdırarak, açıklanması gereken kelimeler varsa onları açıklar ve görüşünü güçlendirmek için Arap şiir ve atasözlerinden deliller gösterir ve kaynaklarıyla belirtirdi. İbarelerdeki dil incelikleriyle ilgili değerlendirmelerde ise kendi isteğine göre kaynak gösterir veya göstermezdi.[27] "Bu; falan muhaddisin veya dilcinin emâlîsidir"* demelerinden amaç işte budur. Yani çeşitli ilimlerden imlâ yoluyla yazdırdığı şeylerdir.

Araplar te'lif ve tahrir ile meşgul olduktan sonra da halkı ezberlemeye ve işitip dinlemeye özendirmeye devam etmişlerdir. Bu anlayışa göre; en çok ihtiyaç duyulan ilimler dinî ilimler ve şiirdi. Çünkü şiir birçok garip kelimeyi, yabancı sözleri, ağaç, bitki vs. yerlerin isimlerini de kapsar. İslâmiyet'in ilk yıllarında yazılar noktasızdı. Bu yüzden örneğin Huzeyl kabilesi şairlerinin şiirlerinde yer alan, her biri bir yer ismi olan Şâbe veya Sâye gibi kelimeleri birbirinden ayırmak zordu. Noktasız bulundukları için, yazılışları birbirlerine benzeyen bu gibi kelimeleri doğru okuyabilmek için bir insanın ilim ve dirayet sahibi olması da yeterli değildi. Arap şiir ve edebiyatında yazıda noktalamanın olmamasından kaynaklanan hatalarla ilgili olarak birçok örnek aktarılmıştır.[28]

Kısaca özetlemek gerekirse, Müslümanlar kendi aralarında yazı yazmayı biliyor ve yaygın olarak kullanıyorken bile, Kur'ân-ı Kerîm'den başka toplanmış ve derlenmiş bir kitaba sahip olmaksızın bir yüzyıl kadar zaman geçirmişlerdi. O sıralar-

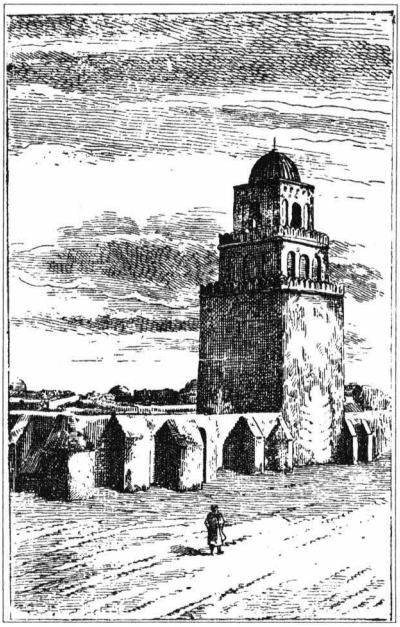
---

27 Müzehher, II, 162.

(*) Emâlî, "imlâ" (veya "ümliye") kelimesinin çoğuludur. Muhaddisler, müfessirler, fakihler, Arap dil ve edebiyatı bilginleri vs., rivayetiyle uğraştıkları bilgileri öğrencilerine çok defa ezberlerinden, bazen de kitaplarından kendilerine kadar gelen senedleriyle birlikte yazdırmışlardır. Emâlîlerin yazıldığı her bir derse "meclis" (çoğulu mecâlis) dendiği için bazı emâlîler "mecâlis" veya "mücâlese" veya "nevâdir" adıyla da anılmıştır. M. Yaşar Kandemir, *DİA*, XI, 70 (ng.).

28 Bkz.İbn Kuteybe, *eş-Şiir ve'l-Şuarâ*, 30.

da birçok Kur'ân yorumcusu, hadis ve dil bilginleri vs. yetişmişse de Arapça yazı yalnızca, Kur'ân-ı Kerîm'in yazımında, komutanlara gönderilen mektuplarda ve resmi yazışmalar Arapça'ya çevrildikten sonra, hükûmet dairelerinde kullanılıyordu. Diğer bilimler ise sözlü olarak aktarılır ve ezberlenirdi. Muhtemelen bu ilimlerden bazıları düzenli olmayan sayfalara yazılmıştı. Ancak o dönemde, kitap derlenmesi ve yazımı Araplarca bilinmiyordu.

Tunus-Kayravan h. 8. yüzyılda inşa edilmiş Seydi Ukbe Camii'nin minaresi.

İslâmiyet'te kitap yazan ilk kişi hakkında İslâm tarihçilerinin açıklamalarında farklılık vardır. Bazılarına göre ilk müellif hicrî 155'te ölen Basralı İbn Cüreyc'dir.[29] Diğerler kaynaklar ise daha değişik bilgiler veriyorlar. Ancak tüm tarihçiler İslâm dünyasında ilk kitapların H. 2. yüzyıl ortasında yazıldığını ve ilk önce derlenen ilmin, hadis ilmi olduğunu ortak bir bilgi olarak aktarmaktadırlar. Bizim bu konuda yaptığımız araştırmalar ise söz konusu yüzyıldan yarım yüzyıl önce kitap yazıldığını ve Kur'ân-ı Kerîm'den sonra ilk derlenen ilmin, tefsir ilmi olduğunu gösteriyor. Bugün bildiğimiz en eski tefsir kitabı H. 104 yılında ölen Mücahit b. Cübeyr tarafından yazılan eserdir.[30] Araplar tefsirden sonra tarih ve özellikle megazi (gazilerin menakıp ve destanları) yazmakla meşgul olmuşlar-

29 İbn Hallikân, I, 286.

30 İbn Cüreyc: Kureyşli ve Emevî olup 80 yılında doğmuş ve 149'da Mekke'de ölmüştür. Yazarın burada "Basrî" demesi bir hatadı. *Keşfu'z-Zunûn*, 214, c. 1 ve İbnu'l-Esîr'in 102 yılı olayları.

dır. Bu konuda en eski tarihli kitap; tarihî olaylar konusunda geniş bilgi vermesiyle ünlü olan Vehb b. Münebbih'in kitabıdır. Yemen'e yerleşen İranlıların orada doğan torunlarından olan bu kişinin ölüm tarihi, H. 116'dır. Kendisi Himyerilerin tarihiyle ilgili ayrıntılı bir kitap yazmıştır. İbn Hallikân bizzat bu kitabın bir kopyasını gördüğünü belirterek hakkında övücü sözler söylemiştir.[31]

Sözü edilen bu kitaptan sonra H. 141 yılında ölen Muhammed b. Müslim el Zührî'nin *Kitabu'l-Megâzî* adındaki kitabı gelir.[32] H. 2. yüzyıl ortalarında Müslümanlar, hadis ve fıkha dair kitaplar yazmaya başlamışlardır. İbn Cüreyc Mekke'de, Sa'd b. Ebî Urûbe ve Hammad b. Selma vs. Basra'da eserler yazdıkları gibi, imam Ebû Hanife de fıkıh ve re'ye ait Kûfe'de çeşitli kitaplar yazmıştır. Evzâî, Şam'da çeşitli tasniflerde bulunmuş, İmam Mâlik, Medîne'de ünlü hadis kitabı *Muvattâ*'yı derlemiştir. Diğer başka alimler de değişik eserler yazmıştır.[33] Bu tarihten sonra aşağıda gösterileceği üzere kitap yazımı ve derlenmesi çalışmaları çoğalmıştır.

7. Arap Yazısı

İslâmiyet'in doğuşundan kısa bir süre önce ortaya çıkan "Arap Uyanış Devri" dışında, Hicaz'da, daha önce Arapların yazı bildiklerini gösteren hiçbir tarihi eser bulunamamıştır. Oysa bu bölge yani Hicaz Arapları, kuzey ve güneyde birçok kitabe bırakmış bir kısım Arap toplumlarıyla çevriliydi. Bu toplumların en ünlüsü olan Yemen'deki Himyeriler *Müsned* yazı ile, kuzeyde bulunan Nebatlılar ise *Nebâtî* yazıyı kullanırlardı. Nebatlıların yazı örnekleri Havran ve Balka civarında bulunan eserlerde günümüze kadar ulaşmıştır. Hicaz veya Mudar Araplarının bu konuda geri kalmalarına neden göçebeliğin onların yaratılışlarında egemen bulunmasıydı. Bilindiği üzere yazı yazmak uygarlıkla ilgili sanatlardandır.

31 İbn Hallikân, II, 180.

32 *Keşfu'z-Zunûn*, II, 301; İbn Hallikân, I, 452.

33 İbn Hallikân, I, 452.

Bununla beraber Hicaz Araplarından İslâmiyet'ten az önceki dönemde Irak ve Şam bölgelerine seyahat edenler uygarlık ahlakıyla ahlaklanmış olmakla birlikte, o iki ülke halkından yazıyı da öğrenmişler ve bunlardan bazıları Arapça'yı, Nebat, İbrânî veya Süryanî alfabesiyle yazmayı öğrenip dönmüşlerdi. Bu yazılardan Nebâtî ve Süryânî alfabesi, Araplar arasında İslâmiyet'ten sonra da devam ederek birincisinden *Nesih* yazısı ikincisinden de Kûfe şehrine nisbetle *Kûfî* yazı doğdu. İslâm'dan önce Kûfî yazıya Hîre şehrine nisbetle *Hîrî* yazı adı verilirdi. O devirlerde Iraklıların şehri olan Hîre'nin yakınına daha sonra Müslümanlar Kûfe şehrini kurmuşlardır.

Bu noktayı biraz daha açıklayalım: Irak'ta yaşayan Süryânîler, Süryânî dilini çeşitli şekillerde yazarlardı. Bunlardan "hattı satrancîlî" adını verdikleri bir yazı vardı ki, Kitâb-ı Mukaddes'i bununla yazarlardı.[34] Araplar bu yazıyı İslâmiyet'ten önceki birinci yüzyılda almışlardır. Bu yazının alınması ve kullanımı daha sonra ortaya çıkacak olan uyanış devrinin nedenlerinden birini oluşturdu. Bu yazıdan da Kûfî yazı doğmuştur. Her iki yazı arasında bulunan benzerlik günümüze kadar devam etmiştir.

Satrancîlî yazıyı Araplara getirenlerin kimliği hakkında rivayetler çeşitlidir. En yaygın rivayete göre, bu yazı Ambar halkı aracılığı ile Araplara geçmiştir. Şöyle ki: Ambar halkından Beşir b. Abdülmelik el-Kindî adında biri -ki Dûmetulcendel emiri Ukeydir b. Abdülmelik'in kardeşi idi- bu yazıyı Ambar'da öğrendikten sonra Mekke'ye giderek Muâviye'nin babası Ebû Süfyân'ın kız kardeşi Sahba binti Harb ile evlendi. Bu münasebetle Mekke halkından birkaç kişiye bu yazıyı öğretti. Daha sonra İslâmiyet doğduğu zaman Mekke'de Kureyş'ten yazı bilenler çoğalmıştı. Araplara yazıyı ilk aktaran Ebû Süfyân b. Ümeyye olduğuna dair bazı tarihçilerin kabul etttiği yanlış düşünce buradan kaynaklanıyor. Kısacası her durumda kesin olan sonuç şudur: Araplar Hicret'ten kısa bir süre önce Nebâtî yazıyı Şam'a ticaret için gittikleri sırada Havran'dan ve Kûfî

34 *el-Lem'atü'ş-Şehiyye*, 97.

yazıyıda Irak'tan öğrendiler. Her iki yazı İslâm'dan sonraki devirde de devam etti. En doğru tahmine göre Araplar bu iki yazıyı kullanmayı sürdürerek Küfî yazının selefi olan Satrancîlî yazı, nasıl Süryânîlerce mukaddes kitapların yazımına ayrılmış ise, Küfî yazı da Araplarca Kur'ân-ı Kerîm vs. dinî terimlerin yazımına ve Nebâtî yazı da normal haberleşme ve mektuplaşmalar için kullanılmıştır. İki yazı arasında şekil açısından var olan benzerlikten başka, Küfî yazının Satrancîlî yazıdan türemiş olduğunu gösteren delillerden biri de "elif" harfinin kelimenin ortasında gelince çıkarılmasının Süryânîcede geçerli bir kural olmasıdır. İslâmiyet'in başlarında Arap yazısında ve özellikle Kur'ân'ın yazımında bu kural geçerliydi.

İslâmiyet doğduğu dönemde Hicaz'da yazı bilenler çok fazla değildi. Bilenlerin çoğu sahâbenin ileri gelenlerinden olan on beş yirmi kişiydi. Bunlar: Ali b. Ebü Tâlib, Ömer b. Hattâb, Talha b. Ubeydullah, Osman b. Said, Eban b. Said, Yezid b. Ebü Süfyan, Ömer b. Hattâb, Alâ b. Hadremî, Ebü Selma b. Abdüleşhel, Abdullah b. Sa'd b. Ebî Sarh, Huveytib b. Abdüluzza, Ebü Süfyân b. Harb ve oğlu Muâviye vs. Daha sonra başkaları da yazı yazmayı öğrenmişlerdir. Bunlardan bazıları Raşid Halifelerin dîvân kâtibliği görevlerinde bulunmuşlar, bunlardan sonra haberleşme, Kur'ân-ı Kerîm kâtib ve mübeyyizleri (müsvedde yazıyı temize çeken) yetişmiştir. Kâtibler gerek Raşid Halifeler devrinde, gerek se Emevîler zamanında Kur'ân-ı Kerîm'i Küfî yazıyla yazmışlardır. Bu devirde Kutbe adında bir hattat yetişmiştir ki, Küfî yazıdan dört çeşit yazı çıkarmıştı. Bunların her biri birbirlerinden türetilmişti. Devrinin en usta hattatı olan bu kişi, Emevîler için mushaflar yazardı. Ondan sonra Abbâsîlerin ilk yıllarında Dahhâk b. Aclün adında ünlü bir hattat daha yetişmiş ve Kutbe tarafından icat edilen yazıları daha da geliştirmiştir. Daha sonra İshak b. Hammad vs. gibi hattatlar yetişmiş, söz konusu yazıları daha da geliştirmişlerdir. Abbâsîlerin ilk yıllarında Arapça yazı çeşitleri on ikiye yükselmişti. Her birine kalem denilen bu yazılar şunlardır:

1. Kalemu'l-Celîl 2. Kalemu's-Sicillât 3. Kalemu'd-Dîbâc 4. Kalem-i Üsturmâr-i Kebîr 5. Kalemu's-Selâseyn 6. Kalemu'l-

Zenbur 7. Kalemu'l-Müfettah 8. Kalemu'l-Harem 9. Kalemu'l-Müdâmerât 10. Kalemu'l-Uhûd 11. Kalemu'l-Kısas 12. Kalemu'l-Hırfâc.

Daha sonraki devirlerde, örneğin el-Me'mûn zamanında kâtibler güzel yazı yazmakta birbirleriyle yarışmaya başladılar. Bunun sonucunda zamanla, kalem-i murassa, kalem-i nusah ve mucidi olan vezir Zü'l riyaseteyn Fazl b. Sehl'e nisbetle, kalem-i riyâsi, kalem-i ruk'a, kalem-i gubar adındaki yazılarda ortaya çıktı.[35]

Bu tarihten sonra yazı tipleri, hepsi Kûfî yazının çeşitleri sayılmak üzere yirmiden fazla sayıya ulaştı. Nesih hattı veya Nebâtî yazıya gelince; bu yazı resmi yazışmaların dışında kullanılıyordu. Daha sonra H. 326 yılında vefat eden ünlü hattat ve vezir İbn Mukle'nin çabalarıyla bu yazıda da çeşitli düzenlemeler ve süslemeler yapılarak bugünkü haline getirildi. Ve resmi muamelelerde de kullanılmaya başlandı. Tarihçilerce iyi bilinen İbn Mukle nesih hattını Kûfî yazıdan geliştirmiştir. Bize göre, daha önce de belirttiğimiz üzere, gerek Kûfî yazı gerekse nesih, İslâmiyet'in başlangıcından beri Araplarca biliniyordu. Kûfî yazı mushaf ve benzeri şeylerin yazılmasına, nesih ise haberleşme vs. yazışmalara ayrılmıştı. İbn Mukle nesih yazıyı ancak mushafları yazmaya uygun hale getirip güzelleştirmiştir. Kahire'de Hidiv Kütüphânesi'nde, eski Arap yazılarının sergilendiği bölümde H. 246 yılına kadar uzanan ve bir ceylan derisi üzerine yazılmış bir nikah akidnâmesi vardır ki, akdin kopyası, derinin yukarısına güzel bir Kûfî kalemle ve şahitlerin el yazısıyla, akdin altına gayet perişan ve bozuk nesih kalemiyle yazılıdır. İbn Mukle işte bu bozuk nesih yazısını geliştirip güzelleştirerek mushaf yazmaya uygun bir hale getirmiştir. Sözü edilen nesih yazı daha sonra birçok dala ayrılmıştır. Bununla birlikte Arapça yazıların asıl ve kökü olan yazılar biri Kûfî diğeri nesih olmak üzere ikidir. Diğer yazılar bu iki yazıdan türetilmiştir. H. 7. yüzyıldan sonra en ünlü hattatlar altı kalem (aklâm-ı sitte) idi: sülüs, neshi, ta'lik, reyhânî, muhak-

35 *Keşfu'z-Zunûn*, I, 466.

kak, ruk'a. Daha sonra bu devirlerde birçok hattat daha yetişmiş ve yazı sanatı konusunda birçok eser yazmışlardır. Bu kitapların bazıları kalem, kalem yontmak, yarmak, kesmek, divit, mürekkep, kâğıt vs. gibi yazı araçlarıyla ilgilidir.[36] Arapça yazı çeşitleri günümüze kadar dalbudak salmaya devam etmektedir. Büyüme kanununa bağlı olarak bundan sonra da Allah'ın dilediği kadar dal budak salacağına kuşku yoktur.

Harekeler

İslâmiyet'in başlangıcında Kur'ân-ı Kerîm hafızların ezberinde korunmuş bulunduğu için okunmasında bir anlaşmazlık olmasından endişe duyulmazdı. Bunun dışında Kur'ân'ın toplanıp kitap haline getirildiği, Müslümanların her bölgede sayılarının artıp çoğaldığı zamana kadar Kur'ân ayetlerinin aktarılmasında ve kelimelerin kaydedilmesinde son derece özen gösteriliyordu. H. 1. yüzyılın ilk yarısı geçtiği halde Kur'ân-ı Kerîm hem harekesiz hem de noktasızdı. Yazıda ilk önce var olması istenilen ve gereken şeyler harekeler olduğu gibi bu harekeleri ilk koyan kişi de H. 69 yılında vefat eden Arapça dilinin gramer kurallarının düzenleyicisi Ebü'l-Esved Düelî idi. Bu zat kelimeleri ayırmak veya harekeleri göstermek için birtakım noktalar kullandı. Arapça alfabeyi ilk noktalayan kişinin bu dil bilgini olduğuna dair ortaya çıkan düşünce bu hareke işaretlerini koymasından kaynaklanıyor. Gerçekte Ebü'l-Esved Düelî tarafından yazıya konulan noktalar "be"yi "te"den veya "cim"i "ha"dan ayırmak için değil, ismi yüklemden ve yüklemi edattan ayırmak içindi. Genel kabule göre bu zat bu yöntemi Irak'ta komşuları bulunan Bâbilliler veya Süryânîlerden aktarmıştır. Bu toplumlarda birtakım büyük noktalar vardı ki bu noktalar harfin mahrecini belirtmek veya bulunduğu kelimenin isim, fiil veya edat olduğunu göstermek için harfin altına veya üstüne konulurdu. Süryânîler örneğin "kütüb" kelimesini yazdıkları zaman bu kelime "kitab" kelimesinin çoğulu

36 *Keşfu'z-Zunûn*, I, 467.

olan isim olabileceği gibi, mazisi (geçmiş zaman kipi) veya mechulü (pasif fiil) de olabilirdi. İşte bu karışıklığı önlemek için o noktaların kullanılmasına lüzum görmüşlerdi. Bunun dışında bu noktaların kullanımından az zaman önce hareke yerine geçmek üzere Süryânî âlimlerden Yakub el-Rahâvî tarafından birtakım noktalar icad olunmuştu ki[37] bunlar önceleri harflerin içine sokuşturulur noktalardan ibaretken daha sonra üç hareke (fetha, zamme, kesre veya üstün, ötre, esre) yerine geçmek üzere çift noktalar biçiminde değiştirildi. Bu noktalama hâlâ Süryânîler ve Bâbillilerce kullanılmaktadır. Bunu destekleyen ek bir bilgi olarak şunu da kaydetmek gerekir; Ebü'l-Esved Düelî, harflere hareke koymak istediği zaman emrine verilen kâtibe: "Harfi telaffuz ederken ağzımı açarsam noktayı harfin üzerine, ağzımı büzersem noktayı harfin içine, aşağıya doğru kırarsam noktayı harfin altına korsun diyerek o şekilde uyarmış olmasıdır.[38] Daha sonra Araplar bu noktaları kullanmaya başlayarak çoğunlukla yazının renginden başka bir renk kullanırlardı. Kahire'deki Hidiv Kütüphânesi'nde bu şekilde noktalanmış Küfî yazılı bir mushaf gördük. Kahire civarında Amr Câmii'nden alınan bu mushaf veya Kur'ân-ı Kerîm en eski mushaflardan sayılır. Ceylan derileri üzerine ve siyah mürekkeple yazılıdır. Noktalar kırmızı renktedir. Ebü'l Esved'in talimatına göre bu mushafta harfin üzerinde bulunan nokta üstünü, ortasında bulunan nokta ötreyi ve altındaki nokta esreyi göstermektedir.

I'câm (Noktalama)

Arapça yazı Araplarca Süryânî ve Nebatlılardan alındığı zamanlarda noktasız ve harekesizdi (Süryânî yazılar bügüne kadar da noktasızdır). Noktaların sonradan eklendiği belliyse de hangi tarihte başlandığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak oldukça eski tarihe kadar uzandığı açıktır. Durumdan anlaşıldığına göre Müslümanlar yukarıda sözü geçen harekeleri kul-

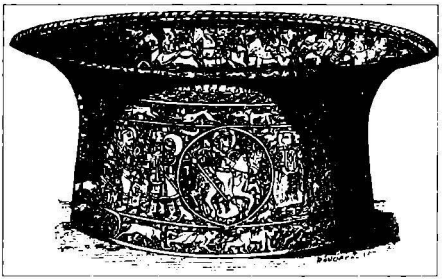
37 *el-Lem'atü'ş-Şehiyye*, 21.
38 *el-Fihrist*, 40.

landıktan sonra, harflerin birbirinden ayrılamamasından dolayı yanlış okumalar olduğunu ve birçok tereddüt ve karışıklığa düşüldüğünü görerek, nokta koymaya lüzum görmüşlerdir. Zamanla Arap olmayan Müslümanların sayısının çoğalmış olması bunda en büyük etken olmuştur. Bunlar Arapça kelimelerin telaffuzunda ve birbirine benzeyen harflerin ayrımında büyük sıkıntı çekiyorlardı. Emevî halifelerinden Abdülmelik b. Mervan zamanında Irak valisi bulunan Haccac bu sıkıntıları göz önüne alan ilk kişi olarak bir çare bulmak istedi. İbn Hallikân diyor ki: "Haccac emrinde bulunan kâtibleri yanına çağırarak görünüş olarak birbirine benziyen harflerin üzerine, ayırmak için özel işaretler konulması gereğini bildirdi. Rivayete göre bu işi üzerine alan kişi Nasr b. Asım'dı. Nasr, noktaları çeşitli yerlerde olmak üzere birer ve ikişer olarak koydu. Halk uzun süre bu şekilleri kullandı. Noktasız yazı yazmazlardı. Ancak bu noktaların kullanılmasıyla da yazıdaki karışıklığın önü alınamadığından noktalama yapmak zorunda kaldılar. Yazıda noktalamayla beraber noktalamayı da kullanırlardı."[39] İbn Hallikânın bu ibaresinde bir kapalılık vardır ki bundan ne demek istenildiği ve "tenkît" ile "i'câm" arasında ne gibi bir fark olduğu anlaşılmıyor.

Çünkü tenkît ile i'câm aynı anlamdadır. Ve nokta koymak demektir. Bunun dışında tenkîtten amacın harekeler olması kabul edilemez. Çünkü harekelerin konulmasına lüzum gösteren yanlışlıkların çokluğu yani noktaların karışıklığı ile okumada ortaya çıkan farklılıklardan ibarettir. Şu hale göre sözü edilen noktalar benzer harfleri birbirinden ayırmak için i'câm (noktalama) olarak kullanılması gerekir. Bununla birlikte anlaşılan, söz konusu Kâtip Nasr, bütün alfabeyi noktalamamıştır. Yalnız çok sık kullanılan ve karışıklığa neden olmasından korkulan birkaç harfi noktalamıştır. Daha sonra doğru okumak için günümüzde de olduğu gibi bütün harfleri noktalayarak buna i'câm adı verilmiştir. Hidiv Kütüphânesi'nde yazıların bulunduğu bölümde hicrî 91 yılına ait üzerinde Arapça ya-

39 İbn Hallikân, I, 125.

zı bulunan bir papirüs kâğıt dikkatimizi çekti. Bu yazıda da noktalar yer almaktadır. Ancak noktalar bazı benzer harfler için kullanılmıştır. Örneğin "ye" ve "te"den ayırmak için "be"ye nokta konulmuştur vs. Aynı yerde ceylan derisi üzerine yazılmış Kur'ân-ı Kerîmler de gördük. Bunlarda da harekeleri gösteren noktalar kırmızı, i'câm için konulan noktalarsa siyah mürekkeple yazılmıştır. Bununla birlikte yazıda bu durum her zaman geçerli olan genel bir kural değildi. Bazen eski olduğu halde noktalı ve harekeli yazı bulunduğu gibi bazen de daha yakın bir zamanda yazılmışken hareke ve noktası olmayan yazılara da tesadüf olunmaktadır.

Arap işi bir madeni vazo.

Tüm bu bilgilerden, Arapların H. 1. yüzyılın ortasından itibaren hem harekeleri hem de noktaları zaman zaman kullandıkları ancak bunların kullanımından da pek fazla hoşlanmadıkları anlaşılmaktadır.

Kur'ân Kerim vs. gibi dikkatli okunması gereken kitaplardan başka yerlerde hareke ve nokta kullanımını istemezlerdi. Noktasız ve harekesiz yazıyı, özellikle gönderilen kişi bilgiliyse kullanırlardı. Rivayete göre; Abbâsî valilerinden Abdullah b. Tahir'e bir yazı gösterildiği zaman kendisi "Noktaları olmasa ne güzel yazıdır" demişti. "Mektupta noktaların çokluğu gönderilen kişinin ilim ve irfanı hakkında şüpheyi gösterir" derlerdi. Bazen noktalar yüzünden hatalı ve zararlı sonuçlar da ortaya çıkardı. Rivayete göre Abbâsî halifelerinden Cafer Mütevekkil, valilerinden birine: "Müslüman olmayanların nüfuslarını yazarak bize bildir." şeklinde bir emir göndermiş ve emirnâmede, "saymak" fiilinin emir biçimi olan "ahsi"kelimesini kullanmıştı. Kelimede bulunan "ha"nın üzerinde yanlışlıkla bir nokta konduğunda vali emri "ahsi" (noktalı ha ile) (tavâşî yap=hadım et) şeklinde anlayarak vilayet içinde bulu-

nan gayri Müslimleri toplayıp tavâşî etmiş ve onlardan iki kişiden başkası söz konusu ameliyattan dolayı helâk olmuştur.[40]

Kâtibler, İslâm tarihi ve uygarlığı boyunca çeşitli dönem ve devirlerde Arap yazını kimi zaman noktalı kimi zaman da noktasız olarak kullanmışlardır. Ancak çoğunlukla noktasız yazmayı tercih etmişlerdir. Bunun sonucunda birçok durumda, özellikle iyi bilinmeyen, garip yer isimlerinde ve arkaik kelimelerde karışıklıklar olmuştur. Bilimsel eserlerde nokta kullanımını gerekli buldukları halde günlük yazışmalarda kullanmamayı daha uygun buluyorlar, güzel yazı yazmadaki hünerlerine güvenerek sadece sözün güzelliği ve inceliğine ve yazının güzel görülmesine önem veriyorlar, kısa ve edebi cümleler kullanılmasını yeğiliyorlardı. Gereğinden fazla açıklama yapmayı nokta ve hareke kullanımını kitap için bir fazlalık ve gereksizlik sayıyorlardı.[41]

Yazı Araç ve Gereçleri

Yazı araç ve gereçleri konusunda kitabımızın daha önceki bölümlerinde yeterli bilgileri vermiştik. Müslümanlar, Emevî devletinin son dönemlerine kadar yazılarını deri ve ceylan derisi üzerine yazarak bu derileri tomar şeklinde yaptıklarından hükûmet defterleri birtakım tomarlardan oluşuyordu. Daha sonra halifelik Abbâsîlere geçince 1. Halife Saffah tarafından Hâlid b. Bermek vezir olarak seçilince hükûmet defterlerini tomar şeklinden, yine deriden olmak üzere günümüzdeki defter veya kitap şekline çevirdi. Vezir Hâlid'ten sonra 5. Abbâsî halifesi Hârûnürreşîd devrinde Cafer b. Yahyâ Bermekî'nin vezirliği zamanına kadar bu durum devam etti. Cafer deri yerine kâğıt kullanmaya başladı. Bununla beraber halk asırlarca kâğıtla beraber deriyi de kullanmışlardır. O zamanlarda kullanılan kâğıtlar " kırtas" adındaki kâğıt ile, Çin, Tihâme ve Horasan kâğıtlarıydı.[42] Kâğıt ismi ile bilinen diğer bir çeşit kâğıt da-

40 *Keşfu'z-Zunûn*, II, 468.

41 *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, 52.

42 *el-Fihrist*, 40.

ha vardı. Bundan cüzler ve defterler yaparlardı. Bununla birlikte bazı yazarlar kâğıt var olmakla beraber yine deri parçalar üzerine yazı yazmayı tercih ederlerdi. Nitekim ünlü filozof Farabi eserlerini çoğunlukla deri üzerine yazardı.[43]

İslâmî İlimler (Şer'î İlimler)

İslâmi ilimler daha önce de belirtildiği üzere İslâm'ın ve İslâm uygarlığının gerektirdiği ve ortaya çıkardığı ilimlerdir. Bu ilimler üç bölüme ayrılır.

Birincisi; dinî ilimleri oluşturan "ulüm-i şer'iyye (şer'î ilimler),

İkincisi; Kur'ân-ı Kerîm'in yazılması, okunması, yorumu ile hadislerin anlaşılması için gerekli olan "ulüm-i lisâniyye"(dil bilimleri),

Üçüncüsü; Tarih ve Coğrafyadır.

Kur'ân-ı Kerîm'in Kitap Halinde Toplanması

Kur'ân-ı Kerîm Müslümanlarca din ve dünya işlerinde başvurulacak asıl kaynak olduğundan Müslümanların Kur'ân-ı Kerîm'in toplanması ve ezberlenmesine büyük özen göstermelerini çok doğal görmek gerekir. Kur'ân'nın korunmasına hizmet eden birinci adım onu bir arada toplamak ve kitap haline getirmektir. Kur'ân-ı Kerîm bir kerede nazil olmayarak Peygamber'in daveti başlamasından itibaren vefatına kadar kimi zaman Mekke'de, kimi zaman Medîne'de ve başka yerlerde durumun gereğine göre 20 küsur yılda yavaş yavaş indirilmiştir. Hz. Peygamber bir ayet veya bir süreyi okudukça kâtibler onu o zamanlarda kullanılan sayfalara yazarlardı. O sırada yazılar, deri parçalarına, omuz ve kaburga kemikleri gibi geniş kemiklere, hurma dallarına ve "lihâf" denilen bir çeşit geniş, beyaz taşlara yazılırdı. Hz. Peygamber H. 11. yılda vefat ettiği zaman Kur'ân'nın bir kısmı bu çeşit malzemeler üzerinde korunmuş.

43 İbn Hallikân, II, 57.

Diğer bir kısmıda hafızalarda korunmuş bulunmakta idi. Kur'ân hafızlarına "kurrâ" adı veriliyordu.

Hz. Peygamber'in hayatında Kur'ân-ı Kerîm'in kayıt ve düzenlenmesine en çok özen gösteren ve gayret eden kişi Hz. Ali b. Ebî Tâlib, Sa'd b. Ubeyd, Ebudderdâ, Muaz b. Cebel, Sabit b. Zeyd, Übey b. Ka'b vs. idi. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebubekir'in halifeliği zamanında Arap Yarımadası İslâmiyet'ten geri dönünce (irtidat edince) söz konusu halife onları bu yoldan geri çevirmek için üzerlerine ordu göndermek zorunda kaldı. Yapılan savaşlarda özellikle Yemâme savaşında sahâbeden pek çok kişi şehit olmuştu. Sadece sözü edilen bu savaşta yüzü kuran hafızlarından olmak üzere, Müslümanlardan 1200 kişi şehid düşmüştü. Bu büyük kayıplardan Medîne halkı özellikle Müslümanların büyük lideri Hz. Ömer haberdar olunca büyük endişeye düştüler. Hafızların vefatı ile Kur'ân'dan bazı ayetlerin kaybolması korkusundan dolayı derhal Kur'ân-ı Kerîm'in toplanmasını ve bir kitap haline getirilmesini Hz. Ebubekir'e teklif etti. Hz. Ebubekir bir süre düşündükten sonra; "Hz. Peygamber'in yapmadığı ve yapılmasını vasiyet etmediği bir şeyi ben nasıl yapayım?" dedi. Hz. Ömer bunun gereğini ve ivediliğini anlatarak sonunda Hz. Ebubekir'i iknâ etmeyi başarmıştı. Bunun üzerine Hz. Ebubekir vahiy kâtiblerinden Zeyd b. Sabit'i bu işle görevlendirerek, sahâbenin yanında bulunan sureleri toplattırdı. Bu toplama sırasında bazı surelerden iki, üç veya daha fazla kopya bulunduğu halde "Tövbe Süresi" gibi bazı surelerden ise yalnız bir kopya bulundu. Tövbe Süresi'nin tek bir nüshası veye kopyası Ebü Huzeymetü'l-Ensârî'nin yanında bulunmuştu.[44] Zeyd b. Sâbit Kur'ân-ı Kerîm'i sözü edilen sayfalardan ve hafızların ezberinden toplayarak Hz. Ebubekir'e teslim etti. Bu sayfalar Hz. Ebubekir'in yanında H. 13 yılına, yani vefatına kadar korundu. Daha sonra Hz. Ömer halife olunca, o sayfaları alarak halifeliğinin sonuna kadar yanında muhafaza etti. Hz. Osman halîfelik makamına geçince o sayfalar kendi kızı Hz. Peygamber'in eşlerinden Hz. Hafsa'ya geçmiştir.

---

44 *el-Fihrist*, 24.

III. Halife Hz. Osman zamanında, İslâm fetihleri oldukça uzak bölgelere kadar genişlemişti. Bunun sonucu olarak, aralarında birçok Kur'ân hafızının da bulunduğu Müslümanlar, Mısır, Şam, Irak, İran ve Afrika bölgelerine dağılmışlardı. Bu hafızlardan bazılarının yanında Kur'ân-ı Kerîm'den parçalar ve bölümler de vardı. Her hafız, Kur'ân'ı özel bir düzenle toplamıştı. Bunun üzerine her ülke ve şehir halkı o yörede bulunan hafızların düzenleyip, topladığı mushafa güvenmişler ve kullanmışlardır.*

Örneğin Şam ve Hıms halkı, Kur'ân'ı sahâbenin büyüklerinden Mikdad b. Esved'den, Basra halkı da Ebû Musa el-Eşarî'den öğrendiler.[45] Ebû Musa el- Eşarî'nin Kurân mushafına "Lübâbü'l-Kulûb" adı veriliyordu. Hafızlar Kur'ân'ın korunması ve ezberlenmesine son derece özen gösterdikleri halde, bazı surelerinin okunma biçimi konusunda anlaşamamışlar, değişik görüşler ileri sürmüşlerdir. O dönemlerde, sahâbeden Huzeyfe b. Yemânî, Ermeniye ve Azerbaycan savaşına katılan Müslümanlar arasında, kimi kişilerin bazı ayetleri farklı biçim ve şekillerde okuduklarına şahit olmuştu. Hatta bunlar daha da ileri giderek kendi okuyuşlarının doğru olduğunu, diğerlerinin yanlış olduğunu ileri sürerek hararetli tartışmalar yapıyorlardı.

Huzeyfe Medîne'ye dönünce durumu Hz. Osman'a bildirdi. Ve bunun önüne geçilmezse sonunun kötü olacağını söyleyerek "Musevîler ile Hıristiyanlar kendi kitaplarında nasıl ayrılık ve uyuşmazlığa düştülerse Müslümanlar da böyle anlaşmazlığa düşmeden önce bu ümmeti kurtarmak için acil önlem alınmalıdır" dedi. Hz. Osman Hz. Hafsa'ya "Kur'ân sayfalarını bize gönder, çoğaltıp tekrar sana geri verelim" diye haber gönderdi. Hz. Hafsa yanında bulunan sayfaları gönderdi. Hz. Osman sahâbenin ileri gelenlerinden Zeyd b. Sâbit ile Abdullah b. Zübeyr, Said b. As ve Abdurrahman b. Hâris b. Hişam'ı yanına davet ederek Kur'ân' sayfalarının çoğaltılmasını kendilerine em-

(*) Burda söz konusu olan farklılık, Kur'ân-ı Kerîm'deki sûrelerin sıralanmasındaki farklılıktır. Ayet veya sûrelerde fazlalık veya eksiklik söz konusu değildir (ng.).

45 Ebû'l-Fida, I, 176.

retti ve "Zeyd b. Sâbit ile bir konuda anlaşmazlığa düşerseniz onu Kureyş dili ile yazınız. Çünkü Kur'ân-ı Kerîm Kureyş dili ile nazil oldu" diye tavsiye etti. Onlar da bu emir ve talimat çerçevesinde hareket ederek[46] H. 30 yılında Kur'ân-ı Kerîm'i altı adet çoğalttılar. Hz. Osman bu mushaflardan dördünü, dört büyük eyalete yani Mekke, Basra, Küfe ve Şam'a gönderdi.[47] Biri halka diğeri kendine ait olmak üzere Medîne'de iki mushaf bıraktı. Hz. Osman'ın mushafına yani Kur'ân-ı Kerîm'ine "imam" adı verilir. Hz. Osman bundan daha önce var olan mushaf ve sayfaların hepsinin toplanıp yakılmasını emretti.[48] Bu tarihten sonra Müslümanlar Hz. Osman tarafından yazılan mushafa îtibâr ederek her yerde ondan kopyalar yapmışlar ve az zaman içinde birçok mushaf çoğaltılmıştır. Mesûdî, Hz. Ali ile Muâviye arasında gerçekleşen Sıffîn Savaşı'ndan, Hz. Ali'nin savaşın başlarında nasıl galip geldiğinden, mushafların yukarı kaldırılması hakkında Amr b. el-As tarafından ileri sürülen teklif ve tedbirden söz ederken "Muâviye'nin askerinden 500 kadar mushaf mızraklar ucunda yukarı kaldırılmıştır" diyor.[49] Kuşkusuz bu mushaflar o zamana kadar Müslümanlarca çoğaltılanların hepsi değildi. Hz. Osman tarafından Kur'ân-ı Kerîm'in mushaf şekline konulmasından Sıffîn Savaşı'na kadar yalnız 7 yıl geçmişti. Bu süre zarfında Müslümanlarca ne kadar çok mushaf yazıldığına bu olay önemli bir delildir.

Sahabeler, yalnızca Hz. Osman'ın mushafına îtibâr edilmesi ve diğer mushaflara bakılmamasını ısrarla tavsiye ettikleri halde, yine de bazı Müslümanlar yanında diğer mushaflardan da kopyalar kalmıştı. Bunların en ünlüsü Hz. Ali mushafıdır. Şiiler Hz. Peygamber'in vefatı sırasında mushafı ilk yazanın Hz. Ali olduğunu ve yazdığı mushafın kendi yandaşları arasında yayılarak ve nakledilerek Cafer ailesi yanında korunduğuna inanırlar. İbnü'n-Nedîm, Ebû Ya'lâ Hamza el-Hüseynî'nin yanında Hz. Ali'nin el yazısı ile yazılmış bir mushaf gördüğünü

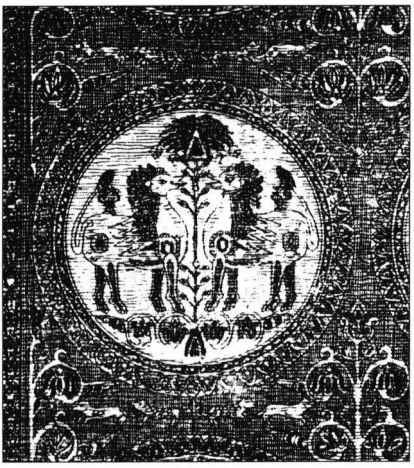
46 *el-Fihrist*, 25.

47 *Neſhu't-Tıb*, I, 287.

48 Ebû'l-Fidâ, I, 176.

49 Mesûdi, II, 20.

ve bu mushafın Hz. Hasan'ın evladı arasında miras olarak aktarılmakta bulunduğunu *Fihrist* adındaki kitabında belirtiyor.[50] Abdullah b. Mesud ile Übey b. Kâ'b'ın da ayrı mushafları olup, her ikisinde de surelerinin tertip ve sıralanmasında ayrı bir metot uygulanmıştı.[51] Bununla beraber halife ve valiler de Müslümanları Hz. Osman'ın mushafı üzerinde birleştirmek ve ona aykırı diğer mushafları iptal etmek konusunda son derece özen göstermişlerdir.

Perdelik kumaş.

Bu gayretlere bir örnek olmak üzere valiler, Hz. Osman'ın mushafını çoğaltarak halkın görüp örnek alması amacıyla camilere koyduruyorlar ve İslâm ülkesinin her köşesine gönderiyorlardı. Ancak bir yerin camisinde bir valinin mushafını kabul etmek o yerde o valinin hâkimiyetini tanımak demekti. Haccac, mushaflar yazdırıp çevreye dağıtan valilerin başta gelenlerindendi. Bir mushafı da Mısır'a göndermişti. O sırada Mısır'da vali bulunan Emevî hânedânından Abdülaziz b. Mervan, mushafın gelişini haber alınca, öfkelenerek; "benim bulunduğum bir orduya mushaf göndermek onun haddi midir?" dedi. Hemen bir mushaf yazılmasını emretti. Mushafın hatasız olmasına son derece dikkat ederek bunda bir yanlış bulana, kurbanlık bir koç ile otuz dinar ödül vereceğini ilan etti. Kûfe hafızlarından biri bu mushafta "nu'ce" (dişi koyun) kelimesinin "nüc'a"şeklinde yazılmış olduğunu gördüğünden söz verilen mükâfatı aldı.[52]

50 *el-Fihrist*, 28.

51 *el-Fihrist*, 26.

52 Makrîzî, II, 254.

İslâmiyet'in ilk yıllarında okuma yazma bilenlerin sayısı oldukça az olduğudan okuma yazma bilmenin büyük önemi vardı. Kur'ân-ı Kerîm'i okuyabilenleri diğer Müslümanlardan ayırt etmek için "kurrâ"adı verilmişti. Daha önce de belirttiğimiz üzere, Hz. Osman'ın Kur'ân Kerîm'i çoğalttırmasına ve dağıttırmasına neden olan şeylerden biri de okumaların farklılığını işitmesiydi. Hz. Osman önemli İslâm şehirlerine ve merkezlerine mushaflar göndererek okumadaki uyuşmazlıkları gidermek ve okumada bir birlik oluşturmayı amaçlıyordu. Ancak tüm bu önlemler sorunu tam anlamıyla çözemedi. Çok zaman geçmeden her vilayette özel bir okuyuş biçimi ortaya çıktı. Bu vilayetlerden her biri doğruluk ve bilgisine güvendikleri hafızlardan birinin okuyuş tarzını kabul etti. Ve bu okuyuş o bölgede yayılıp şöhret buldu. Ancak sonunda bu tarzlardan, Kur'ân-ı Kerîm'in okunması için genel kabul gören yedi tanesi seçilmiş, diğerleri terk edilmiştir. Bazı hafızlar ve Kur'ân-ı Kerîm üstadları bu okuyuş tarzlarını, yani "kırâat biçimi"ni ona (aşere) çıkarırlar.

Devam eden ve kabul gören on okuyuş tarzının kurucuları; Medîne'de Nâfi' b. Ebî Ru'yem, Yezid b. el-Ka'ka, Mekke'de Abdullah b. Kesîr, Basra'da Ebû Ömer b. Alâ, Ya'kub Hadramî, Şam'da Abdullah b. Amir, Kûfe'de Asım b. Ebî Nücûd, Hamza b. Habib Ziyad, Ali el-Kesâî, Halefü'l-Bezzaz'dır. Bu sayılan kişilerden başka İslâm dünyasında pek çok kişi kıraat konusunda şöhret kazanmıştı. Bunlardan bazıları, özellikle İslâmi fırka ve gruplar ortaya çıkıp tefsir ve fıkıhta farklı düşünce ve görüşler iyice yayıldığı zamanlarda oldukça garip okuyuşlar yapmışlardı. Bununla birlikte halifeler -miladın ilk yüzyıllarında Hıristiyan din adamlarının yaptıkları gibi- Müslümanlar arasında fesat ve ayrılık doğmasından endişe ettikleri için, bu tür, genel kabüle aykırı okuyuşları, dikkatle takip ettiriyorlar ve bu tür okuyuşta ısrar edenleri cezalandırıyorlardı.

İslâm dini, özellikle ilk yayılış dönemlerinde söz ve düşünce hürriyeti açısından Hıristiyanlıktan daha müsamahalı ve uygun bir ortam oluşturmuştu. Dinin özelliğinden kaynaklanan bu

hürriyet ve serbestlik sayesinde herkes görüş ve düşüncesini, halifenin fikir ve görüşüne aykırı olsa bile, söylemekten çekinmiyordu. Böyle bir ifade hürriyeti sonucu olmak üzere, söz konusu dönemde İslâm grup ve partileri (mezhepler) oldukça çoğalmıştır. Bunların taraftarlarının okuyuşunda, tefsir ve fıkıhta ve birçok konuda takip ettikleri metot ve düşünceler de farklıydı. Öyle ki, bu parti ve gruplardan bazıları "Yusuf Sûresi"nin Kur'ân'dan bir parça olmadığını, eski toplumlarla ilgili anlatılan hikâyelerden bir hikâye olduğunu ileri sürecek kadar ileri gitmişti.[53] Hatta diğer bir fırka da Hz. İsa'nın ilahlığıyla ilgili görüşlerden birinin ve kıyamet gününde yaratıklardan hesap soranın Hz. İsa olduğunun ispatına kalkışmak gibi bir görüş ileri sürüyordu.[54] Bazı gruplar, Abbâsî devletinin orta zamanlarına kadar bu garip ve genel kural dışı okumalara devam etmişlerdi. Örneğin H. 354 yılında vefat eden Yakup el-Attar, bu garip okuyuşuna devam ettiğinden devrin halifesi tarafından huzura çağırılmış, artık o günden sonra, okuyuşundan vazgeçtiğine ve bu kararından dönmeyip sözünde duracağına dair, âlimler huzurunda kendisine bir senet imzalattırılmıştır.[55] Şazz (kural dışı) bir şekilde kıraatte bulunanların en ünlüsü, H. 327 yılında vefat eden İbn Şenbûd Ba'dâdî'dir ki, bu kişi İbnü'n-Nedîm ve İbn Hallikân, tarafından ayrıntılarıyla anlatılan birtakım garip okuyuşlarla camilerde Kur'ân-ı Kerîm okurken, vezir İbn Mukle H. 323 yılında durumu haber alarak kendisini yakalatıp hapse at-

53 Şehristânî, I, 95. Bu gruba Accârde deniliyordu. Accârde; Harici reislerinden Abdülkerim bin el-Accard'ın taraftarlarından oluşuyordu. Bunlar haricilerden Necdet bin Amir el-Hanefi'nin arkadaşlarından olduğundan "Necedât" adını alan diğer bir harici grubun inançlarını tamamen kabul ettikten başka, bir çocuk ergen olup Müslümanlığını iddia etmeden önce o çocuğu oğul diye kabul etmenin caiz olmadığını, çocuk ergen olunca da onu İslâm'a davet etmek lazım geleceğine, müşriklerinin çocuklarının cehenneme gideceklerine inanıyorlardı. Bunlar on fırkaydı. Meymun bin İmran taraftarları olduğundan "Meymuniye" adı verilen harici fırkası ise, kadere inandıklarından isti'dat ve kudretin eylemden daha önce olduğunu ve Cenab-ı Hakk'ın yalnız hayır isteyip şer istemediğini, kâfirlerin çocuklarından ölenlerin cennete gideceklerini, kardeşler arasında nikâhın caiz olduğunu iddia ederler. Ve Yusuf Sûresi'ni tanımazlardı (*Muhîtu'l-Muhît*)

54 Şehristânî, I, 42.

55 *Tabakâtü'l-Udebâ*, 61.

tırmıştır. İbn Şenbûd bir süre hapishânede kaldığı halde bu garip okuyuşunu bırakmadığından vezirin emriyle kendisine dayak attırılmıştır. Bunun üzerine İbn Şenbûd, okuyuşundan tövbe etmek zorunda kalmış, Hz. Osman'ın mushafına göre, Müslümanların kabul ettikleri şekil ve tarzda okuyacağına söz vermiş, bu söz ve tövbesinden dönmeyeceğine dair de kendisinden şahitler huzurunda yazılı bir senet alınmıştır.[56]

Daha önce de belirttiğimiz gibi, yukarda kaydedilen on çeşit okuyuşun hepsi imamlar ve Müslümanlar yanında caiz ve doğru kabül edilmiştir. Bir kişi, grup veya ülke bu okuyuş yöntemlerinden birini, ikisini veya daha fazlasını seçebileceği gibi hepsini de kullanabilir.[57]

Müslümanlar okuyuşlarının doğruluğunu kanıtlamak ve göstermek için, zincirleme bir isnada (rivayet zinciri) dayanırlar ve bu okuyuşlarını Hz. Peygamber'e kadar uzatırlar. Örneğin "Yakub b. İshak; Selam'dan, Selam; Asım'dan, Asım; Ebû Abdurrahman'dan, Ebû Abdurrahman; Ali b. Ebî Tâlib'den; Ali de; Hz. Peygamberden böyle okumuşlardır" diyerek bu halkayı doğru okuduklarını kanıtlayan bir delil olarak kabul ederlerdi.[58]

Kur'ân-ı Kerîm'in Birey ve Toplum Üzerindeki Etkisi

Kur'ân-ı Kerîm'in korunması ve ezberlenmesi, özellikle İslâm'ın ilk yıllarında Müslümanların en önemli vazifesi sayıldığından, okuma ve ezberleme konusunda gösterilen özen ve gayret sonucu olarak, Kur'ân-ı Kerîm'in emir ve yasakları Müslümanların kalplerine yerleştiği gibi, cümleleri de tüm edebiyatçıların dillerine yerleşmişti. Kur'ân; şerî'ât, diyânet, lügat vs. her tür konuda bir başvuru kaynağıydı. İslâm'ı kabul eden milletler, kök, dil ve memleket itibariyle birbirinden ayrı ve uzak oldukları halde, Kur'ân-ı Kerîm bunların hepsi üzerinde benzer etkiler yapıyordu. Müslümanlar, hitabette Kur'ân'ın üslûbunu

56 İbn Hallikân, I, 490.

57 Makdîsî, 29; *Neſhu't-Tîb*, I, 104

58 İbn Hallikân, II, 308.

taklide çalışıkları için, yazdıkları eserlerde de âyetleri düşüncelerini desteklemek için şahit göstermeye çalışmışlar, ahlak ve geleneklere varıncaya kadar her şeyde Kur'ân-ı Kerîm'in etkisine tâbi olmuşlardır. Şer'î ilimler dışında, dil bilimlerinde de Kur'ân ayetlerine baş vuruluyordu. Arap nahiv ve sarfının eşsiz üstadı, ünlü Sîbeveyh'in bu iki bilime âit olan dil bilgisi kitabında 300 kadar ayet vardır. Belâgat ve fesâhat ehli kişiler, ileride "İslâmiyet'te hitâbet" ve "İslâmiyet'te belâgat (retorik)" bölümlerinde görüleceği üzere, Kur'ân-ı Kerîm ayetleriyle bezeyip süslemeksizin bir nutuk veya bir ifadeyi, söylemek ve yazmaktan hoşlanmazlardı. Bütün nutuklarda, yazışmalarda ve tevki'lerde âyet-i kerîm'e kullanılırdı.

Kur'ân-ı Kerîm'in okunması, ezberlenmesi ve anlaşılmasına o derece özen göstermişlerdi ki, bir ayetin yalnızca bir harf veya bir kelimesi söylense bile, tüm âyet hemen zihinlerde canlanıveriridi. Bu yüzden pek çok kez, bir ayetin tamamını ifade etmek veya belirtmek yerine, sadece bir kelimesinin söylenmesi ve yazılmasıyla yetinilirdi. Biraz dikkatli ve zekî insanlar derhal maksadı anlayabilirlerdi.

Bununla ilgili örneklerden birisi şu olaydır: Ünlü sultan Gazneli Mahmut Bağdat'ta oturan halifeye başvurarak, bağımsızlık alametlerinden olan, kendi adının hutbede okunması, altın ve gümüş sikkelerin üzerine işlenmesi için izin talep etmişti. Halife bu isteği yerine getirmekten kaçındığını görünce, Sultan Mahmut halifeye tehdit içeren bir mektup göndermiştir. Bu mektupta kısaca: "Bağdat'ın taşı ve toprağını fillerle Gazne'ye nakletmek istesem buna gücüm var" demişti. Bunun üzerine halife, Sultan Mahmut'a kapalı ve mühürlü bir mektup yazıp göndermişti. Sultan Mahmut, mektubu açınca içinde besmeleden sonra bir "elif-i memdûde" (uzun elif) ve ortasında bir "lam" ve sonunda bir "mim" ve peygamber üzerine salavât ve Allaha hamdetmekten başka bir şey bulamadığından şaşırıp kalmıştı. Sultanın meclisinde bulunanlar da halifenin amacını anlıyamadıklarından şaşırmışlar ve bir anlam çıkaramamışlardı. Sonunda devrin alimlerinden Ebû Bekir Kuhistânî gelip, mektubu görünce, bir süre düşündükten sonra halifenin

maksadını anladı. Sultan Mahmut, Kuhistânî'ye: "Ne demek istediğini söyle, ne istersen vereyim!" deyince Kuhistânî "siz onları fillerle tehdit etmiş idiniz onlar da bu cevabı gönderdiler. Mektuptaki elif, lam ve mim harfleri "Rabbin fil sahiplerini ne hale koyduğunu görmedin mi?" anlamında olan "elem tera keyfe feale Rabbuke bi ashâbi'l fîl" ayet-i kerîmesine işarettir" cevabını verdi. Sultan Mahmut, söz konusu sûrede anlatılan, İslâm'ın doğuşundan önceki dönemde Kâbe'yi yıkmak amacıyla fillerle, bu kutsal mabede saldırı düzenleyen ve Allah tarafından gönderilen kuşlarla, taşa tutulup perişan edilen Habeşlilerin acıklı durumunu hatırlatan bu şifreli cevaptan endişeye düşmüştür. Kalbinde, endişe, korku ve pişmanlık duyduğundan, bağımsızlık konusundaki ısrarcı taleplerinden vazgeçerek, halifeyle iyi geçinmenin yollarını aramıştır.[59]

Buna benzer bir başka örnek de şudur; 7. Abbâsî halifesi el-Me'mûn, Tahir oğullarından Abdullah b. Tahir'e gücendiği için, öldürülmesi amacıyla meclisinde bulunan yakınlarıyla istişare ettiği zaman, İbn Tahir'in dostlarından biri de bu meclisteydi hazır bulunmuştur. Bu dost İbn Tâhir'e bir mektup göndererek, içine besmeleden sonra yalnız "Yâ Mûsa!" yazmış. İbn Tahir mektubu açıp da yalnız besmele ile "Yâ Mûsâ!" yazısını görünce şaşırıp kalmış ve bir anlam verememişti. Ancak mektubun amaçsız yazılmış olamayacağını iyi bildiğinden, biraz uğraştıktan sonra maksadı anlamıştı. Amaç "Ey Mûsâ! Halk seni öldürmek için danışma meclisleri kuruyorlar" anlamını içeren "Yâ Mûsâ! İnne'l melei ye'temurûne bike leyaktulûke" âyet-i kerîmesi'ni anlatmaktı.[60]

Sedîdü'l-Mülk'ün ve "inne" edatının şeddelenmesinin hikâyesi daha edebi ve çarpıcıdır. Bu hikâye kitabımızın ilk bölümünde, daha önce kaydedildiğinden burada onu tekrar etmeye gerek görmüyoruz.

Müslümanlar, Kur'ân-ı Kerîm'e karşı gösterilmesi gerekli olan saygı ve özende çok ileri gittiklerinden, okunmasında, çoğaltılmasında büyük çaba ve emek harcamışlardır. Öyle ki,

59 *Tertîbu'd-Düvel*, 69.
60 Dumeyrî, I, 126.

onu altın, gümüş ve fildişi levhaları üzerine özenle yazdıkları gibi, ipek ve atlas kumaşlar üzerine, altın ve gümüş sırmalarla işleyerek, evlerini ve meclislerini süslemişler, mescidlerin, kütüphânelerin ve meclislerin duvarlarını ayetlerle bezeyip donatmışlardır. Kur'ân-ı Kerîm'i çeşitli yazı ve mürekkeplerle, ceylan vs. derileri ve kâğıtlar üzerine, tomar ve cüz şeklinde yazarlar ve ayetler arasında yaldızlı mürekkep kullanırlardı. Eskiden halifeler, sultanlar, valiler vs. idareciler, kendi elleriyle mushaf yazmayı büyük bir uğur ve bereket saydıklarından, bizzat kendileri Kur'ân-ı Kerîm yazarlar ve yazdıklarını da camiler vs. kutsal mekânlarda muhafaza ettirirlerdi.

Buna örnek olmak üzere, Kâhire'deki Hidiv Kütüphânesi'nde, Kûfî yazının hemen her çeşidiyle yazılmış, harekesiz ve noktasız, harekeli ve noktalı veya her ikisinin ortak özelliğini taşıyarak yazılmış Kur'ân-ı Kerîmler de vardır.

Müslümanlar Kur'ân-ı Kerîm hakkında gösterdikleri özen ve saygının bir göstergesi olarak; sûre, âyet, kelime ve harflerinin sayısını belirttikleri gibi, Kur'ân-ı Kerîm'de "Elifden ye'ye kadar" tüm harflerin her birinden ne kadar harf kullanıldığını da sayıp yazmışlardır.

Kur'ân Tefsirleri (Yorumları)

Araplar, İslâmiyet'in başlangıç yıllarında, Hz. Peygamber tarafından, kendilerine bir sûre veya bir âyet okununca, onu gerek lafız özelliği, gerekse kelam açısından kolayca kavrayıp anlayabiliyorlardı. Çünkü âyet ve sûreler kendi ana dilleri ve kendi dillerinin belagati ile iniyordu. Ayrıca, bu âyetlerin çoğu, birtakım olaylar nedeniyle geliyordu ki, bu olaylar âyetleri daha iyi anlamak için büyük kolaylık sağlıyordu. Bununla beraber bir âyetin anlaşılmasında zorlukla karşılaşınca, Hz. Peygamber'e başvururlardı. Hz. Peygamber onlara anlayamadıkları şeyleri tefsir eder ve âyetlerden hükmü kalkan (mensûh) bir şey varsa nesheden âyeti (eski hükmü kaldıran âyeti) göstererek, sorunlarını çözerdi. Sahâbeler, Hz. Peygamber'in yaptığı bu açıklama ve öğretileri dinlemişler, korumuşlar ve başkaları-

na aktarmışlardır. Sahâbeden sonra gelen nesil olan Tabiûn ve bunlardan sonra gelenler, Kur'ân-ı Kerîm'le ilgili bilimleri sahâbelerden öğrenmişler, zaman zaman kendi yorumlarını da ekleyerek daha sonraki nesillere aktarmışlardır.

Daha sonra dönemde, İslâmiyet, teşkilatlı bir devlet şekline girip, yeni kanun ve nizamlara ihtiyaç duyulunca, Kur'ân-ı Kerîm istenilen kanun ve nizamlar için kaynak olarak görülmüş, Kur'ân'ın tefsirine daha fazla önem verilmiş, hafızlar ve müfessirler o hükümleri çıkarma ve toplum içinde yaşatılmasında Müslümanların ilk başvurduğu uzmanlar olmuşlardır. Şu durumda, hafızlar ve müfessirler, İslâmiyet'in ilk yıllarında "fukaha" (İslâm hukukçuları) makamındaydılar. Müslümanlar hicrî 1. yüzyılın sonlarına kadar, tefsiri şifâhen, yani ağızdan ağıza nakletmişlerdir. Tefsiri yazı ile ilk düzenleyen zat, H. 104 yılında vefat eden Mücahid b. Cübeyr idi. Daha sonra pek çok kişi tefsirle ilgili eser yazmışlar ve sonunda H. 207 yılında vefat eden Vakıdî* ve 310 yılında vefat eden Taberî** ve diğerleri yetişmiştir.

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı üzere, tefsir ilminin asıl dayanağı ve kaynağı, Hz. Peygamber, daha sonra sahâbe ve tâbinden aktarılan bilgilerdir. O tarihte Araplar çoğunlukla okuma yazma bilmezlerdi. Evrenin sebeplerinden ve yaratılışın sır ve başlangıcıyla ilgili bilmedikleri şeyleri anlamak istediklerinde, aralarında yaşayan ve kendilerinden önce Ehl-i Kitap'tan

---

(*) Vakıdî; Ünlü Arap tarihçilerindendi. H. 130 yılında Medîne'de doğmuş ve 207'de Bağdat'ta vefat etmiştir. Kendisi el-Me'mûn döneminde Bağdat'ın doğu bölgesinin kadılığına tayin olunmuştu. İslâm fetihleriyle ilgili birkaç kitabı vardır. Özellikle "Fütuhu'ş-Şam"ı oldukça ayrıntılı yazmıştır. "Kitâbu'l-Ridde" başlığı ile bir kitabı daha vardır ki, Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan yalancı peygamberler ve olaylarından söz eder. Hadis ilminde itimat edilir birisi değildi. El-Me'mûn'un yanında büyük îtibâr ve ihsanlara kavuşmuştu.

(**) İbn Cebir; Taberî adıyla bilinen ünlü tarihçidir ki, fıkıh, hadis, tefsir ve diğer ilimlerde otorite kabul edilirdi. Büyük bir tefsir kitabı yazmıştır. Eserlerinden birisi olan ünlü tarihi de çok ayrıntılı ve tarafsız bilgileri kapsar. Alemin yaratılışından H. 300 yılına kadar olan olayları anlatır. Türkçe'ye yapılmış bulunan çeviri, "Tarih-i Caferi" adını verdiği asıl tarihinin çevirisi olmayıp yine kendisi tarafından yapılan özetin çevirisidir. Taberî, H. 224 yılında Taberistan'ın Amil şehrinde doğup 310 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.

olan Musevî ve Hıristiyanlardan soruyorlardı. Bunların çoğu Musevîliği kabul etmiş olanYemenli Himyerîlerdi.[61] Söz konusu bu Musevî ve Hıristiyanlar o dönemde, her ne kadar Müslüman olmuşlarsa da, şifahen yaptıkları nakiller (isrâiliyât), daha sonra bazıları tarafından yazılı bir miras olarak aktarılmış, ancak söz konusu bu bilgiler, İslâm şerîâtıyla ilgisi olmayan birtakım inanışlar ve alışkanlıkların etkisinden tamamen kurtulamamıştı. Burdan hareketle bunlardan bir şey sorulunca Talmut ve Tevrat'tan akıllarında kalmış olan hikâyeleri aktarırlardı. Bu yüzden tefsir kitapları bu çeşit nakillerle dolmuştu.

Hz. Ömer zamanında Müslüman olup, Ka'bu'l Ahbâr, adıyla bilinen Ka'b b. Mâni', sözü edilen Musevîlerin en ünlülerindendi.[62] Aynı şekilde, Hz. Peygamber'in Medîne'ye hicreti sırasında Müslüman olan Abdullah b. Selam b. el-Hâris'te bu kişilerden birisidir.[63] Bundan başka Sâbilerden ve Mecüsîlerden vs. milletlerden birçok kişi de İslâm'ı kabul etmişti. Bunlardan bazıları oldukça önemli ve büyük makamlara çıkmıştı. Bu kişilerden bir sorun hakkında bilgi istenince, eski dinlerinden hafızalarında bulunan bilgileri aktarırlardı. Bunların en ünlüsü Vehb b. Münebbihti. Bu zatın büyükbabası, Yemen'i işgal eden Habeşlileri ülkesinden çıkarmak için, İran hükümdarı tarafından söz konusu bölgeye gönderilen, yardımcı askeri kuvvetler içinde yer alan bir İranlıydı. Bu İranlılar Yemen'de yerleşerek çoluk çocuk sahibi olmuşlar ve "ebna" (oğullar) yani "İran oğulları" adıyla bilinir olmuşlardı. Sahâbeden sonraki neslin önemli alimlerinden olan Tâvus b. Keysân da bu İranlılardan birisiydi.

Yukarıda adı geçen Vehb'in, baba ve dedeleri İran dinlerine (Mecüsîlik veya Zerdüştlük) bağlıyken Yemen'de Musevîler arasında yerleşmişler, bunlardan Musevîlerle ilgili birçok bilgi, gelenek ve görenek aktardıkları gibi, Habeşlilerle karıştıklarından dolayı bunlardan da Hıristiyanlıkla ilgili birçok şeyler öğrenmişlerdi. Sözü edilen Vehb b. Münebbih, Yunanca'yı da bi-

61 İbn Haldun, I, 367.

62 *Üsdü'l-Gâbe*, IV, 247.

63 *Üsdü'l-Gâbe*, III, 176.

Arap işi bir vazo. Günümüzde el-Hamra Müzesi'ndedir.

liyordu.[64] Bu sayede, gerek Yunanlıların, gerekse diğer ulusların yaşam, gelenek ve kültürlerini kolaylıkla öğrenmişler, ümmetlerin tarihi, Peygamber'in mücadeleleri, yaşamları, yönetim sistemleri ve hükümdarların hayat hikâyeleri konusunda geniş bilgi sahibi ve otorite olmuşlardı. "İnsanlara indirilen kitaplardan 72 kitap okudum" sözü Vehb b. Münebbih'ten aktarılan sözlerden yalnızca biridir. Araplar bu zata çok güvenirlerdi. Her ne sorsalar hemen anında kafasındaki bilgilerden kendilerine ayrıntılı cevap verirdi.

Bu nedenle, İslâmiyet'in ilk asırlarında yazılan tefsir kitapları, bu çeşit birçok bilgi içermektedir. Bu bilgiler, Arap Yarımadası veya çevresinde yayılmış dinlerden aktarılan bilgilerden oluşuyordu. Nitekim daha önce Hıristiyanlık da ilk asırlarında bu gibi olumsuz durumlarla karşılaşmaktan kurtulamamıştı. Öyle ki, Hıristiyanlığın yayılmaya başladığı ilk yüzyıllarda, din adamları ve ileri gelen temsilcilerin tüm gayretlerine rağmen dine yeni girmiş olan putperest milletlerin inanç, âdet, gelenek ve kültüründen kurtulmak mümkün olamamıştır.

Ancak daha sonraki dönemde, dil bilimlerinin geliştirilmesiyle, Müslümanlar bu ilimlere büyük önem vermişler, mantık ve felsefe kitaplarından yararlanarak, bilimsel çalışmalarda delil ve kıyas arama, iç ve dış tenkit metodunu öğrenmişler ve kullanmaya başlamışlardır. Tefsir kitaplarını bu ölçülerle gözden geçirmişler, rivâyetlerini ciddi, esaslı, araştırma ve incelemelere tâbi tutarak, akıl ve mantığa uygun bir biçime sokmuşlardır. Bu şekilde araştırma ve incelemelerde bulunan kişilerin

64 Mesûdi, II, 109.

en ünlüleri, İbn Atiyye,* Kurtübî ve "Keşşâf" adlı ünlü tefsirin yazarı Cârullah Zemahşerî vd.'dir.

Tefsirle ilgili alanlarda yazılmış eserlerin sayısı oldukça çoktur. Keşfu'z-Zunûn yazarı, kitabında 300'den fazla tefsir kitabı kaydettiği halde, bu kitaplarından sadece bir kısmını belirttiğini söylüyor. Bundan da anlaşılıyor ki, tefsirle ilgili yazılan kitaplar yukardaki sayıdan oldukça fazlaydı.[65]

Hadislerin Toplanması ve Yazılması

Kur'ân-ı Kerîm'i her yönüyle iyice anlamaya çalışan Müslümanlar, bu çabalarının bir gereği olarak, Allah'ın kitabını en doğru şekilde anlamak maksadıyla, Kur'ân-ı Kerîm'in en güzel yorumunu ve açıklamasını yapan Hz. Peygamber'in sözlerini de toplamışlardır. Bunlara Peygamber'in hadiseleri ve sünneti adını vermişlerdir. Hadîs-i şerîfleri Peygamber'in ağızından ilk işitenler sahâbelerdir. Bunlar Hadîs-i şerîfleri ezberleyerek, âyetlerden birinin anlam ve yorumunda veya taşıdığı hükümlerin birinde anlaşmazlığa düştüklerinde, konunun açıklanması ve çözümü için hadislere müracaat ederlerdi. Daha sonra İslâm fetihlerinin genişlemesine paralel olarak, ashâb-ı kirâm da İslâm memleketlerinin her köşesine dağıldılar. Bu dönemde hadisler henüz yazılı hale getirilmemişti. Sahâbenin ezberinde korunuyordu. Her bir sahâbenin kafasında ve zihninde çeşitli hadisler vardı. Hatta içlerinden bazıları, kendilerinden başka kimsenin işitmediği hadisleri de biliyorlardı. Bu nedenle örneğin bir hadis öğrencisi, Mekke, Medîne, Basra, Kûfe, Rey, Mısır vs. yerlere seyahat ederek bu sahâbeleri ziyaret edip, bildikleri hadisleri toplamaktan başka bir yolla, doğru ve güvenilir bir biçimde öğrenemezdi. "İlim için seyahati göze alma" tabiri buradan kaynaklanmıştı. Bununla birlikte, ilim öğrenmek uğrun-

(*) Ebû Muhammed Abdülhak bin Atiyye: Fıkıh hadis tefsir nahiv ve lugatte Endülüs'te yetişen en büyük alimlerdendi. H. 471/m. yılında doğmuş ve (H. 546/M. 1151) yılında Lorna şehrinde vefat etmiştir. "El-Vecizé adıyla ünlü ve güvenilir bir tefsiri vardır.

65 *Keşfu'z-Zunûn*, 302, c. 1.

da uzun ve zahmetli seyahati göze almak metodu, ilk kez Müslümanların icat ettiği bir yöntem değildi. Bu metot ulaşımın ve haberleşmenin azlığından veya güçlüğünden dolayı ilk zamanlarda da biliniyordu. Yunan tarihçilerinden Heredot ve Yunan coğrafyacılarından Strabon vs.'nin yaptıkları gibi eski devirlerde tarih veya coğrafyaya ait malumat toplamak isteyen biri uzak yerlere kadar yolculuk yapmak zorundaydı.

Müslümanlar yalnızca Peygamber'in hadislerini öğrenmek ve toplamak için değil, diğer bilimsel ve kültürel faaliyetler için de seyahati göze alıyorlardı. İslâmi dönemlerde İslâm ülkelerinde yaşayan Hıristiyanlar, dinî ilimler konusundaki eğitimlerini tamamlamak amacıyla, çeşitli Rum şehirlerlerine seyahat ediyorlardı.[66]

Hadis Uydurma

Özellikle, Hz. Osman'ın bir suikast sonucu şehit edilmesinden sonra, ortaya çıkan fitne ve karışıklık devrinde Müslümanlar, halife seçiminde anlaşmazlığa düştükleri ve birden fazla halife adayı belirdiği zaman, bu adayları destekleyen her grup kendi iddialarının doğruluğunu kanıtlamak ve güçlendirmek için, delil bulmaya ve hadis çıkarmaya çalışıyordu. Hatta bazı aşırılar, herhangi bir sözü desteklemek, güçlendirmek veya bir davayı kanıtlamak için bir hadise gerek duyarsa, duraksamaksızın bir hadis uydurup söylerlerdi. Buna benzer durumlar söz konusu anarşi ortamında iyice artmıştı. Örneğin sahâbeden sonra gelen neslin en ünlülerinden Mühelleb b. Ebî Safra, Hariciler aleyhine Müslümanları teşfik etmek için kendi kafasından hadisler uydurmakla bilinen kişilerden biriydi.[67] Bununla beraber Mühelleb dirayet sahibi, iyilik düşünür, namuslu bir zat idi. Müslümanlar da bu hadislerin uydurma olduğunu biliyorlardı. Bununla birlikte, bu zatın iyi niyetine güvendiklerinden ve böyle bir araca başvurmasını bir savaş hilesi saydıkları için bundan dolayı kendisini mazur görürlerdi. Çe-

66 *Tabakâtu'l-Etibbâ*, 175, c. 2.
67 İbn Hallikân, II, 146.

şitli amaçlar uğrunda Mühelleb gibi asılsız hadis uyduran başka kişiler de vardı.

İslâm idaresinin ilk kuruluş yıllarından itibaren, halifelik konusunda hadisin büyük bir etkisi görüldüğünden, özellikle halifeliğin şartları ve meşruiyeti konusuyla ilgili olarak, herkes asılsız hadis uydurmada nerdeyse yarışıyordu. Daha önce belirtildiği üzere Hz. Peygamber vefat ettiği zaman, halifelik meselesinde Müslümanlar; "muhacirler ve ensar" olarak ikiye bölünmüş ve her iki taraf da kendini halifelik iddiasında haklı saymıştı. Özellikle Ensar adı verilen Medîneli Müslümanlar, bu konudaki iddialarında ısrarcı da olmuşlardı.

Öyle ki, anlaşmazlık oldukça nazik bir noktaya gelmişti. Sonunda Hz. Ebubekir "İmamlar Kureyş'ten olur"[68] Hadîs-i şerîfini söyleyince herkes susmuştu. Böylece Kureyş'ten olmayan Ensar ısrarını bırakmak zorunda kalmış ve halife olarak Kureyş'in ve muhacirlerin büyüğü Hz. Ebubekir kabul edilmiş ve kendisine biat edilmişti.

Bu kadar önemli bir konuda, tek bir hadis bile bu kadar etkili olunca, fitne ve anarşi dönemlerinde, her biri bir tarafı destekleyen fırka ve grupların rakiplerini ikna etmek ve halk arasında destekçi ve taraftar bulmak amacıyla, hadislere ne kadar muhtaç olacaklarını bununla kıyaslayabilirsiniz. Fetihlerle birlikte ortaya çıkan hukukî durumları vs.'yi belirlemek, ahirzamanda gelmesi beklenen kurtacı "Mehdi"nin sıfat ve alâmetleri ile, ne zaman ortaya çıkacağını bilmek, idarî işler, yargı, kanun ve yönetmelikler koymak için de hadislere büyük ihtiyaç duyuluyordu. 7. Abbâsî halifesi el-Me'mûn, "mut'a"yı (belirli bir süre için yapılan anlaşmalı evlilik ve nikah) kabul etmek ve kanunlaştırmak istediği zaman, kendisini bu karardan çeviren ve caydıran, sadece ona gösterilen bir Hadîs-i şerîf idi.[69]

Tüm bu açıklamalar göz önüne alındıktan sonra; servet, ikbal, makam ve menfaat düşkünü bazı kişilerin, hadis adına kendi kafalarından sözler uydurup yaymalarını çok da garip görmemek gerekir. Böyle doğru olmayan hadis uyduran ve ya-

68 "el eimmetü min Kureyş", Şehristânî, I, 12.
69 İbn Hallikân, II, 218.

yan birkaç kişi İslâm tarihi kaynaklarında da belirtilir. Bunların en ünlüleri; Medîne'de İbn Ebî Yahyâ, Bağdat'ta daha önce sözünü ettiğimiz Vakidî'dir. Horasan'da Mukâtil b. Süleyman ve Şam'da Muhammed b. Said olmak üzere 4 kişiydi.[70] Bu gibi hadis ravileri birçok kez bir sıkıntıya düştükleri zaman yaptıkları yalan ve iftirayı itiraf etmekten de çekinmezlerdi. Nitekim Kûfe'de muhaddisken Küfe valisi Muhammed b. Süleyman tarafından H. 153 yılında öldürülmesi emrolunan İbn Ebî'l-Avcâ, herhalde idam olunacağını anlayınca Allah'a yemin ederim ki 4000 (dört bin) hadis uydurdum. Bunlarla helali haram ve haramı helal gösterdim. Oruç tutmanız lazım olan günde size oruç açtırdım. Oruç açmanız gereken zamanda ise size oruç tutturdum" diyerek suçunu itiraf etmişti.[71]

Ahmet Cubyârî, İbn Ukkâşe-i Kirmânî, İbn Temîm Faryabî de doğru olmayan hadisleri aktaranlardandı. Sehil; "Bu üç adam kendilerinin uydurduğu 10.000 (on bin) hadis rivâyet etmişlerdir." diyor.[72] Sünnilerce muteber olan hadislerle, Şiilerce muteber olan hadisler arasında görülen fark işte bu gibi sebeplerden doğmuştu.

Ancak daha sonra fitne ve karışıklık son bulup da, Müslümanlar hadisler üzerinde bilimsel araştırma ve incelemelere başlayınca, sahih olmayan hadislerin etrafa yayıldığını görerek, doğru olanlarını, yanlışlardan ve uydurma olanlardan ayırmakla uğraşmışlar ve bu konuda birçok eser yazmışlardır. Bu kitaplarda hadisler konusunda bilgi vermekle birlikte, hadisleri güvenilirlik derecelerine göre sınıflara ayırarak adlandırmışlardır. Hadislerin rivâyeti en baş halkadan sona kadar bağlantılı olabildiği, gibi ortada bazı rivâyetçilerin ismi bilinemeyerek kesilmiş de olabilir. Bazılarında isnadlar sağlam olabildiği gibi, bazılarında zayıf bulunabilir. Hadîs-i şerîfler bu ve benzeri noktalar göz önüne alınarak sınıflara ayrılmış ve çeşitlerine göre sahih, hasen, zayıf, mürsel, münkatı, mudill, şâz, garib vs. gibi isimler verilmiştir. Ayrıca, hadisleri aktaran ravi-

70 İbn Hallikân, II, 113.

71 İbnu'l-Esîr, VI, 7.

72 *Tahziru'l-Müslimîn*, 4.

lerin okuma, yazma, değişme veya icazet yöntemleriyle hadisleri, birbirlerinden nasıl rivâyet edebilecekleri ve bu rivâyetlerin dereceleri, usul ve kurallara bağlanmıştır.[73]

Hadis İsnâdı

Yukarıda açıklandığı gibi, sahih ve güvenilir olmayan birtakım hadislerin ortaya çıkışı, hadis ilmine daha fazla önem verilmesine ve hadis rivâyet ve ravileri hakkında titiz davranılmasına neden olmuştu. İslâmiyet'in ilk devirlerinde naklin doğruluğu, ancak ezberle ve ezber olanları da, teselsül yolu ile asıl kaynağına isnad ile mümkün olabilirdi. İşte buna "isnad metodu" denilmiştir. Bu metot veya usul, işin başlangıcında örneğin "filan zat, filan zattan bize şunu bildirdi, veya haber verdi. Veya yazdırdı" şeklinde kısayken daha sonra ravi zinciri uzayınca silsile şekline gerek görülerek bu isnat silsilesi "filan zat, filan zattan ve filan zat filan zattan ve filan zatta filan zattan nakille diyor ki; bu son filan zat, filan zatın şunu bunu söylediğini işitmiştir" şekline girmiştir. Bunun sonucunda filan ile belirttiğimiz hadisçilerden güvenilenleri güvenilmeyenlerden ayırabilmek için hadisçilerin sınıfları (tabakât) hakkında araştırma ve inceleme yapılmasına gerek görülmüş ve hadisçiler sınıflara ayrılmıştır. Sahâbe-i kirâm, tabiûn ve tabiûndan sonra gelenler, içtihat derecesine ulaşmış olan alimler, yani müçtehitler, hadisleri toplama ve ezberlemekle meşgul olanlar, hadis nakilcileri, hadis şerhçileri vs. derece derece sözü edilen sınıf veya tabakayı oluşturuyorlardı.[74] Muhaddisler ve bunlardan hadis rivâyet edenlerin sınıflarıyla ilgili birçok kitap yazılmıştır.

Her ülke halkı bu isnad metodunda, diğer ülke halkından farklı bir yol takip etmiştir. Hicaz halkı, ravilerin adalet ve zaptlarıyla ilgili nakil şartlarında çok fazla dikkat ve özen gösterdiklerinden, bu konuda takip ettikleri yol diğer bölgelerin metodundan daha sağlam kabul edilir. Bunların sahâbeden

73 Ibn Haldun, I, 268.
74 *Ebcedü'l-Ulüm*, 86.

sonra sened ve mutemedleri, Medîne-i Münevvere'nin büyük alimi olup hicrî 179 yılında vefat eden İmam Mâlik ve ondan sonra İmam Şâfi' ve İmam İbn Hanbel ve onların arkadaş ve öğrencileri olan kişilerdi. İmam Mâlik, Hadîs-i şerîfleri kitap şeklinde yazan ve toplayan ilk kişidir. Kendisi Hicaz metoduna göre "muvatta' " adlı kitabını yazarak, çağdaşlarının ve dostlarının kabul etmiş oldukları doğru hadislerden şer'î hükümlere ait olanları toplayarak fıkıh bölümleri halinde düzenlemiştir. Diğer bir rivâyete göre hadisle ilgili ilk kitap yazan kişi İbn Cüreyc'dir. İmam Mâlik'ten sonra, hadis hafızları, ehl-i hicaz ve Irak ile diğer hadisçiler arasında kaydedilmiş olan çeşitli yol ve isnadların kayıt ve öğreniminde önem ve özen göstermişlerdir. Daha sonra kendi çağlarında hadisçilerin imamları olan Muhammed b. ismail Buhârî zuhur edince rivâyet dairesini genişleterek Hicaz, Irak ve Şam ekollerinin yöntemlerini birleştirmiş ve hadisleri "câmi'-i sahih" adındaki eserinde, fıkıh bölümlerine göre düzenlemiştir. Daha sonra imam Müslim b. Haccac Kuşeyri, Müsned-i Sahîh'ini yazmıştır. "Sahihayn" (iki sahih) adı verilen bu iki kitaba halk son derece güvenmiştir. Daha sonra hadisçilerden diğer bir tabaka daha yetişerek İmam Buhârî ve İmam Müslim'in metodlarından daha geniş bir yeni yöntemle, yazdıkları kitaplarında gerek en yüksek derecede güvenilir bulunan sahih hadisleri ve gerekse bu dereceye ulaşamayan ikinci derecede güvenilir olan hasen hadisleri vs.'yi zikretmişlerdir. Bunun sonucunda yazdıkları kitapların isimleri aşağıda kaydedilen ünlü "kütub-i sitte" (6 takım kitap) ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisi hicrî 256 yılında vefat eden imam Buhârî, ikincisi H. 261 yılında Nişabur'da vefat eden İmam Müslim, üçüncüsü H. 275 yılında Basra'da vefat eden Ebü Davut Sicistânî, dördüncüsü H. 279 yılında Tirmiz'de vefat eden Ebü İsa Tirmizî, beşincisi H. 303'te vefat eden Abdurrahman Neseî, altıncısı H. 385 yılında Bağdat'ta vefat eden Dârekutnî'dir.[75]

Hadis ilmi bu şekilde düzenli bir ilim haline getirilince bu-

75 Demîrî, I, 52.

nunla uğraşanlar, ana kitapları tashih, yazarlarından nakil, rivâyetleri zapt etmeye çalışırken hadis metodolojisi ilminde belirtilen kuralları uygulayarak, isnad konusuna özen göstermeye çaba göstermişlerdir. Örneğin hadis-i şerifleri yöntem ve kuralına göre öğrenen bir zat, Buhârî vs. gibi hadis imamlarından birine dayandırıncaya kadar naklinin doğruluğunu hadisi filan zattan öğrendim. Filan zat filan zattan öğrendi. Filan zat da Buhârî'den veya diğer bir muteber muhaddisten öğrendi" şeklinde tanımlardı. Diğer bir örnek olmak üzere; İbn Hallikân, Buhârî'nin "Sahîh"ini nasıl okuduğunu şu şekilde anlatıyor: "Sahih-i Buhârî'yi Erbil şehrinde H. 621 yılında güvenilir, iyi ve dürüst insanlardan biri olan Şeyh Ebû Cafer Muhammed b. Hibetullah'tan okudum. Bu zat Buhârî'yi 553 yılının Rebîu'l-Evvel'inde Bağdat'ta Nizamiye Medresesi'nde Şeyh Ebû'l-Vakt'dan okudu. Şeyh Ebû'l-Vakt de, Buhârîyi 465 yılının Zilkâdesinde Ebü'l Hasan Abdurrahman b. Muhammed b. Muzaffer Davûdî'den okudu. Bu zat da Buhârîyi H. 381 yılının Safer ayında Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmet'ten okudu. Ebû Muhammed de, 316 yılında Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Yusuf'tan okudu. Bu da bizzat kitabın yazarı olan hafız Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail Buhârî'den, biri hicrî 268 diğeri, H. 252 yıllarında olmak üzere iki kez okudu. Hepsine de Allah rahmet eylesin."[76] Müslümanlar meşhur olduğu üzere bu isnad metodunu, hadis dışında tarih ve edebiyat gibi diğer nakle dayalı bilimler içinde uygulamışlar ve İslâmi bilimlerden birçoklarının araştırma ve incelenmesinde diğer memleketlerde veya diğer milletlerde örneği görülmeyen bir tarzda "zincirleme isnad" yolunu tutmuşlardır. Bu bilimlerden herhangisinde uzman olursa olsun, bir alimi zikrettikleri zaman o alimin kimden ilim öğrendiğini, o ilmin kurucusuna varıncaya kadar hocalarını, zincir şeklinde birbiri ardınca, isimlerini belirterek sayarlardı. Örneğin, İbn Hallikân, Fahreddin b. el-Hatib'in hayatını anlatırken "Fahreddin, usul ilmini babası Ziyâüddin'den, Ziyâüddin de Kasım Süleyman b. Nâsır Ensârî'den,

76 İbn Hallikân, I, 306.

Madeni bir aynanın arkası.

bu da İmamü'l-Haremeyn Ebû'l- Meâlî'den, bu da üstad Ebû İshak'tan bu da, Şeyh Ebû'l-Hasan Bâhilî'den, bu da Şeyh-i sünnet, Ebû'l-Hasan Eşarî'den okumuşlardır. Ebû'l Hasan Eşarî işin başında bu ilmi, Ebû Ali Cübbanî'den öğrenmişken onun mezhebinden ayrılarak, ehl-i sünnet ve'l-cemâat mezhebine geçmiş ve bu mezhebin savunucusu olmuştur" diyerek bu isnadın biçimini ve zincirini göstermiştir.

Hadislerin Sayısı

Yukarıda açıkladığımız nedenlerden dolayı hadisler çoğalınca sayısı yüz binlere ulaşmıştı. Rivayete göre İmam Ahmet b. Hambel, 150.000'i senet ve metinlere dayalı olmak üzere 1 milyon hadis rivâyet etmiştir.[77]

Hadis imamlarından Yahyâ b. Muîn, "Kendi elimle 600.000 hadis yazdım" diyor. Bu bilgileri veren zat "Muhaddislerinde kendisine 600 bin ve bunun dışında da 600 bin hadis yazdıklarını zannediyorum" görüşünde bulunuyor. Yahyâ, 100 kitap mahfazası dolusu kitap bırakmıştır.[78] Hadise ait müsned-i sahih kitabı sahibi İmam Müslim, bu kitabı işittiği hadisler içinde yer alan 300 bin hadis arasından seçerek çıkarmıştı.[79] İmam Buharı, "Sahîh kitabını 600 bin hadisten kaleme aldım" demiştir. Hadislerin ne kadar çok olduğunu buna göre kıyaslayınız. Sahih olarak imamlarca kabul olunan Hadîs-i şerîflere gelince; bunların sayısı sözü edilen sayılardan çok azdır. Hatta

77 İbnü's-Sât, 66.

78 İbn Hallikân, II, 215.

79 İbn Hallikân, I, 91.

rey' ve kıyas taraftarı olan kişiler ve özellikle onların pîri İmam Ebû Hanife, sahih hadislerin az olduğu görüşünü savunmuştur. İmam Ebû Hanife'ye göre sıhhatinde hiç kuşku olmayan hadislerin sayısı 17'den ibarettir. İmam Mâlik'e göre de sahih hadisler 300 den fazla değildir. Sahih-i Buhârî kitabı 3 bini tekrar olmak üzere 9200 hadisi toplamıştır. İmam Ahmet b. Hanbel'in Müsned'inde 50 bin hadis vardır.[80]

Fıkıh ve Kaynakları

İslâmiyet, zamanla güçlenip devlet biçimini aldığı zaman, idareciler, kişisel durumlar ve uygar ilişkilerde, halk arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkları çözmek ve ülke düzenini kurmak için, yeni kanunlar koymak zorunda kalmışlardır. Bunun için de ilk iş olarak, Kur'ân-ı Kerîm'e ve hadislere başvurmuşlar, bunlardan çıkardıkları hükümlerden oluşan kanunlarla ülkeleri yönetmişler ve halk üzerindeki hâkimiyetlerini güçlendirmişlerdir. Büyük devletlerde bu şekilde kanun ve nizamlar koymak kuşkusuz, doğal bir yöntemdir.

Yunanlılar kısa bir müddet dışında, büyük bir devlet kuramadıklarından devlet kanun ve kurallarına, idarî ve adlî işlere çok fazla önem vermemişlerdir. Daha çok fikrî faaliyetler ve felsefe vs. ile uğraşmışlardır. Romalılar ise, İslâm'dan sonra Arapların ülkeleri nasıl genişlemişse, bunların toprakları da böylece genişleyerek hâkimiyetleri her tarafa yayılıp, büyük ün ve kudret sahibi olduklarından, durumun gereği olarak birçok kanun ve nizam koymaya mecbur olmuşlardır. Bununla birlikte, Romalılarda kanun yapımı ve uygulanması, devlet kurmalarından ancak birkaç yüzyıl sonra, M. 533 yılında ünlü kanun koyucusu Jüstinyen (Justinianos) zamanında tamamlanabilmişti.* Bu kanunlar Latin, Sabin ve Roma'ya bağlı olan diğer milletlerden zamanla toplanan ve gelen birtakım âdet ve inanışlardan ibaretti. Yavaş yavaş toplanan bu âdet, gelenek ve

80 İbn Haldun, I, 369-371.

(*) Bu konuda geniş bilgi için bkz. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), (Ankara 1999) s. 69 vd. (ng.).

kültür, Jüstinyen'in zamanında mükemmel bir kanun mecmuası biçimine sokulmuştur.

Müslümanlar ise kanun hükümlerini Kur'ân-ı Kerîm ile Hadîs-i şerîflerden çıkarmışlardır. Müslümanların İslâmiyet'in doğuşundan itibaren, gerek Kur'ân-ı Kerîm'i gerek hadîs-i şerîfleri ezberleme ve öğrenmeye ne kadar önem verdiklerini daha önce belirtmiştik. Buna dayanarak İslâm'ın doğuşundan daha iki üç asır geçmeden İslâmî kanun ve nizamlar, iyice geliştirilerek mükemmel hale getirilmiş ve bunun sonucunda "fıkıh" (İslâm hukuku) ilmi oluşturulmuştur. Fıkıh, dünyanın en yüce kanun hükümlerini içine alır. Müslümanlar nasıl büyük bir hız ve gayretle devletlerini kurmuş ve dinlerini yaymışlarsa, hukuk konusunda da aynı başarıyı göstermişler ve kısa bir süre içinde hukuk sistemlerini kurmuşlardır.

Kur'ân-ı Kerîm'in İslâm fıkhının esası olduğunu, Hz. Peygamber zamanında Müslümanların Kur'ân hükümlerini, bizzat Peygamber'den öğrendiklerini, Hz. Peygamber de o hükümleri onlara sözlü olarak açıklayıp belirttiğini, bu nedenle ayrıca bir araştırma yapmaya ve örnek aramaya gerek görülmediğini daha önce göstermiştik. Hz. Peygamber vefat edince sahâbe her konuda kitap ve sünnete başvurmaya mecbur olmuştur. Bunun üzerine kurrâ (hafızlar) ilk İslâm fakihleri veya şerî'âtın temsilcileri makamında görüldükleri için, fetva ve diğer hükümlerde bu kişilere başvurulmuştur. Daha önce de belirttiğimiz gibi, o dönemde okuma yazma bilenlerin sayısı çok azdı. Daha sonra İslâm devletinin hudutları genişleyerek, kültürel faaliyetlerin artması sonucunda, okuma yazma bilmeyenlerin sayısı azalmaya başlamış, fıkıh da gelişmiş, bir ilim ve sanat haline ulaşmış, bu ilimle uğraşanlara kurrâ yerine fukahâ (fakihler) ve ulema (alimler) adı verilmiştir.

Fukahâ (İslâm Hukukçuları)

Şu durumda, İslâmiyet'te ilk hukukçular; ilk sahâbeler ve bunların başında gelen Raşid Halifeler'dir. Bunlardan sonra ilk hukukçular, aşere-i mübeşşereden (cennetle müjdelenen 10 kişi)

Abdurrahman b. Avf, sahâbeden Übey b. Ka'b, Abdullah b. Mes'ud, Muaz b. Cebel, Ammar b. Yasir, Huzeyfe, Zeyd b. Sâbit, Süleyman Ebû'd-Derda ve Ebû Musa el-Eşarî gelir.[81] Daha sonra fetva ve fıkıh, sahâbeden sonraki nesil olan tabiûn nesline geçmiş ve bunlar arasından özellikle yedi kişi, İslâm hukuku konusunda şöhret bulmuştur.

Söz konusu yedi kişi şunlardır: Saîd b. Müseyyeb, Ebû Bekir b. Abdurrahman, Kâsım, Ubeydullah, Urve, Süleyman, Harice.

Bazı tarihçiler, bu isimlerin bazılarını değiştirmişler ve bu hukukçuların sayısını ona kadar çıkarmışlardır.[82] Geniş İslâm coğrafyasında, İslâm hukuk bilgisi bu büyük hukukçular aracılığıyla yayılmıştır.

İslâm'ın başlangıcında fıkıh, kıraât, tefsir, hadis hepsi tek bir ilimden ibaretken daha sonra bu bilimler değişik dallara ve bölümlere ayrılarak, her biri bağımsız birer ilim dalları haline getirilmiştir.

Fıkıh bu şekilde ayrı bir bilim olunca, yukarıda görüldüğü üzere bununla uğraşanlara fukahâ adı verilmiştir. Fukahâ tarafından verilen fetvaların görevden alma veya görevlendirme, idam ve af gibi önemli işleri kapsamasından dolayı fukahânın, yani İslâm hukukçularının İslâm devletlerinde yer ve etkileri oldukça büyüktü. Emevîler zamanında fıkıh konusunda görüşüne başvurulan kişiler Medîne alimleriydi. Emevî halifeleri bunların onayını almadan önemli bir işe kalkışmazlardı. Daha önceki bölümlerde belirttiğimiz gibi, Emevîler Arap ırkçılığında oldukça katı ve tutucu olduklarından Arap olmayanlara aşağılayıcı bir gözle bakarlardı. Medîne halkı Ehl-i Beyt taraftarı bulundukları ve Emevîlerin halîfeliğini haksız gördükleri halde, yine Emevîler Araplığa taraftar olmak açısından bunların gönüllerini okşamaya ve kendilerini memnun etmeye çalışıyorlardı. Özellikle Emevî halifelerinden Ömer b. Abdülaziz gibi büyük halifeler bu konuda daha da dikkatliydi. Ömer b. Abdülaziz Medîne alimlerinin görüşünü almadan hiçbir önemli iş hakkında karar vermezdi. Daha sonra halifelik Ab-

81 Demîrî, I, 51.
82 Ebû'l-Fidâ, I, 209.

bâsîlere geçince 2. Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr Arapların yönetimdeki önemini azaltarak, devletin desteği ve yöneticileri olduklarından İranlıları ön plana çıkarmak isteyince, Müslümanların Mekke ve Medîne ile olan bağlarını kesmek amacıyla, yaptığı gayretlerinden biri olarak, hacc yerine geçirilmek üzere Irak'ta "kubbe-i hadrâ" (yeşil kubbe) adını verdiği bir bina inşa etmiş ve denizden Mekke ve Medîne'ye gönderilen erzakı da kesmişti. O sırada Medîne alimi ve fakihi ünlü İmam Mâlik idi. Medîne halkı İmam Mâlik'e başvurarak, kendisinden bu konudaki görüş ve düşüncesini sorunca Ebû Ca'fer el-Mansûr'un halîfelikten indirilmesi için fetva verdi. Bunun üzerine Medîne halkı Ebû Ca'fer el-Mansûr'u halifelikten indirerek Hz. Ali'nin soyundan Muhammed b. Abdullah'a biât ettiler (H. 145). Muhammed b. Abdullah, kısa sürede birçok taraftar kazanarak büyük bir güç haline geldi. Ebû Ca'fer el-Mansûr, kendisine rakip çıkan bu zat ile uzun süre savaştıktan ve birçok sıkıntı ve mücadeleden sonra, zoraki galip gelebilmiştir.. Medîne halkı bu tarihten sonra istemeden, gönülsüz olark Ebû Ca'fer el-Mansûr a biat etmek zorunda kalmıştır. Oysa İmam Mâlik, Abbâsîlerin halifeliği aleyhindeki görüşünde ısrar ediyordu. O sırada Medîne valisi bulunan Ebû Ca'fer el-Mansûr un amcası Ca'fer b. Süleyman, İmam Mâlik'in bu karşı görüş ve ısrarını haber alınca çok öfkelenmiş ve imamı yanına getirterek soyduktan sonra ona dayak atmış ve omuzunu yerinden çıkarmıştır.[83]

Rey ve Kıyas

O tarihe kadar Kur'ân ilimleri Irak ve İran'da yayılmış ve bu iki bölge halkından İslâm hukuku alanında otorite sahibi büyük alimler yetişmiştir. Ancak bu alanda Medîne halkını görmemezlikten gelmeye de imkân yoktur. Çünkü Medîne halkı hadislerin ezberlenip korunması ve Kur'ân konusunda, geniş bilgi sahibi ve herkesten daha güvenilir kişilerdi. Özellikle

83 İbn Hallikân, I, 439.

Irak bölgesinde hadis çok az biliniyordu. Oralarda Arapların dışındaki Müslümanların çoğunluğu, İranlılardan oluşuyordu.

Bunlar eski ve köklü medeniyetler kurmuş milletlerden oldukları için Kur'ân-ı Kerîm ve Hadîs-i şerîflerden fıkıh hükümlerini çıkarmada aklî kıyası kullanmışlar ve bu konuda Medîne alimlerinin tuttuğu, gelenekçi yol ve yönteme muhalefet etmişlerdir. Çünkü Medîne âlimleri "taklîd" ile yetinirler kıyasa başvurmazlardı. Abbâsî halifelerinden Ebû Ca'fer el-Mansûr, özellikle İmam Mâlik tarafından halifelikten indirilmesi konusunda fetva verildikten sonra Medîne halkını ve hukukçularını halkın gözünden düşürmek isterdi. Bu konuda harcadığı çabalardan biri olarak, kıyas taraftarı olan Irak fakihlerine büyük destekte bulunmuştur. O tarihte Irak fakihlerinin büyüğü imam Ebû Hanife (Numan b. Sâbit) idi. Kûfe'de yaşıyordu. Ebû Ca'fer el-Mansûr İmam Ebû Hanife'yi Bağdat'a davet ederek kendisine hürmet ve saygı gösterip mezhebine yardım ve destek verdi. İmam Ebû Hanife ne Arapları ne de Arapça'yı severdi. Hatta Arap kurallarına uygun konuşup okuyamaz ve buna da önem vermezdi.[84] Bu yüzden Ebû Ca'fer el-Mansûr'un mabeyncisi (hâcibi) Rebi İmam Ebû Hanife'ye karşı gelirdi. Çünkü Rebi Arap soyundan geliyordu ve İranlıları sevmiyordu. Rebi'in oğlu Fâzıl, Bermekilerin görevden alınıp cezalandırılması için çalışan kişiydi.

Ebû Ca'fer el-Mansûr, İmam Ebû Hanife ile taraftarlarına destek verince İmam Malik de kendi mezhebine daha fazla yapıştı. Hadis üstadı olan Hicaz âlimleri kendisine bağlandı. Bunun üzerine fakihler, biri "ehl-i hadis" diğeri "ehl-i rey ve kıyas" olmak üzere iki gruba ayrıldılar. Birinci grubun başkanı İmam Mâlik idi. Taklîd ehli olan Hicaz âlimleri ile İmam Şafi'nin taraftarları, Süfyân-ı Sevrî'nin taraftarları, İmam Ahmet b. Hambel'in taraftarları vs. İmam Mâlik'e bağlı olanlardandı. Bunlara "erbâb-ı hadîs" adı verilmişti. Çünkü bunlar hadis-i şeriflerin ezberlenmesi ve hükümleri, âyet ve hadisler, yani "nasslar" üzerine bina etmeye önem verirlerdi. Bir haber veya

84 İbn Hallikân, II, 165.

bir eser mevcut olunca açık veya gizli kıyasa başvurmazlardı. İmam Şâfî'nin "Mezhebime aykırı bir nass görürseniz, o nass ne ise benim de mezebim odur" sözleri kendisinin ne dereceye kadar bu mezhebe bağlanmış olduğunu gösterir. Ehl-i rey ve kıyası; lideri ve reisi İmam Azam Ebü Hanife ile öğrenci ve arkadaşları olan diğer Irak fakihleri oluşturmaktaydı. Muhammed b. Hasan, Kadı Ebü Yusuf, Züfer b. Hüzeyl, Hasan b. Ziyad, İbn Semâa, Ebü Muti', kadı Afiye vs. bu gruba mensuptu. Bunlar "rey ehli" adı ile bilinmişlerdi. Çünkü bunlar, yeni olayların tamamı konusunda açık ve kesin, âyet ve hadisler bulunmadığından böylece açık olmayan hükümlerle, hakkında âyet ve hadis olan kesin hükümler arasında bir benzerlik arayarak, birbirleriyle kıyas ve karşılaştırma yapıp yeni hükümler çıkarılmasını uygun bulurlardı. Hatta bu mezheb taraftarları "kıyas-ı celî"yi (açık kıyası) nâsa tercih ederdi.[85]

İmam Mâlik'ten sonra onun mezhebi taraftarlarından olan Muhammed b. İdris el-Şâfi', fıkıh konusunda sivrildikten sonra, Irak bölgesine gitti. İmam Ebü Hanife'nin öğrencileriyle görüştü. Onlardan birçok şey öğrendi. Hicaz ehlinin yolu ile Irak ehlinin yolunu ve mezheblerini birleştirerek, yeni bir mezheb kurdu. Çok yerde İmam Mâlik'e muhalefet etti. Daha sonra İmam Ahmet b. Hambel ortaya çıktı. O da büyük hadisçilerdendi. Gerek kendisi gerek öğrencileri hadis ilminde geniş bilgi sahibi oldukları halde imam Ebü Hanife'nin öğrencilerinden hadis okuyarak ayrı bir mezheb kurdular. Bu dört imam tüm ümmetin ve milletin saygı ve sevgisine mazhar oldukları gibi, bunların dışında kalan diğer imam ve mezheblerin takipçileri de kaybolduğundan, her yerde Müslümanlar, adı geçen dört imam tarafından kurulan dört mezhebe bağlandılar. O tarihten itibaren ictihad kapısı kapandı. Bilindiği gibi bu dört mezheb; Hanefi, Maliki, Hambeli ve Şâfî adlarıyla bilinir.

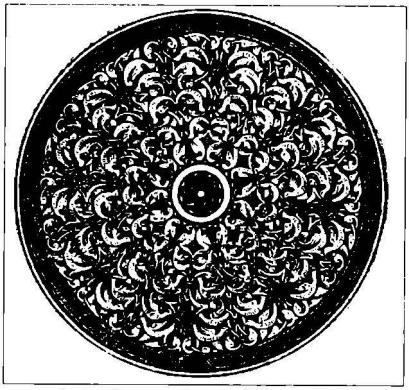
İslâm hukukunun birçok ayrıntısı vardır ki, bunların burada açıklanmasına ve anlatılmasına makam uygun olmadığından, gerek bu yönler gerekse diğer ayrıntıları Arapça'nın ede-

85 Şehristânî, I, 160.

biyat ve bilimler tarihi konusunda yazacağımız bölümde ele alacağız.

Alimlerin Halifeler Yanındaki Mevkileri

İslâmi bilimlerden söz ettiğimiz giriş kısmında da belirtildiği gibi, alimlerle işaret edilmek istenen kişiler hadis, Kur'ân ve fıkıh ilimleriyle uğraşan uzmanlardır. Bu bilimlerin halifelerin gözünde ne kadar önemli bir yer tuttuğunu daha önce belirtmiştik. Bundan dolayı halifeler, fakihler, hadisciler, dindar ve dürüst alimlere aşırı derecede saygı ve ikramda bulunurlardı. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Emevî halifeleri Medîne alimlerine danışmaksızın önemli bir konu hakkında karar vermezlerdi. Adalet ve hakkı yaymak için ne gibi yollar ve araçlar kullanılması gerektiğini onlardan öğrenirler ve yardımlarını isterlerdi. Örneğin dürüstlük ve dindarlığıyla ünlü olan halife Ömer b. Abdülaziz sahâbeden sonra gelen neslin büyüklerinden olup, dindarlığıyla ünlü olan Hasan Basrî'ye bir mektup yazarak "Bir halife ne yapmalıdır ki adaletli bir halife olsun?" diye sormuş ve Hasan Basrî de ona bu konuyla ilgili ayrıntılı bir cevap yazıp göndermişti.[86] Ömer b. Abdülaziz cevabı alınca bundan çok faydalanmış ve kişiliğiyle örnek bir halife olmuştu.

Bakırdan yapılmış eski bir tabak.

Halife Ömer b. Abdülaziz'in bu hareketi onun iyi işler yapma ve dindarlıkta çok ileri gitmiş olmasına bağlanır. Oysa bu yolda hareket yalnız bu halifeye has değildi. Doğru karar ve dehası ile ünlü olan ikinci Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Man-

86 *el-Ikdu'l-Ferîd*, 53.

sür aynı harekette bulunursa buna ne dersiniz? Ebû Ca'fer el-Mansûr kendi oğlu Muhammed el-Mehdî'yi veliahd tayin ettikten sonra salih kişilerden Amr b. Ubeyd onun huzuruna girer. Ebû Ca'fer el-Mansûr bu kişiye "Ey Ebû Osman! Bu, (yani Muhammed el-Mehdî) müminlerin emirinin oğlu ve Müslümanların veliahdıdır. Düşüncen nedir?" diye sormuştur. Amr "Görüyorum ki hâkimiyeti kendisine hazırladınız. O halîfelik makamına geçecektir. Ancak iyi kötü her ne yaparsa onun sorumluluğu da size aittir" cevabını verir. Ebû Ca'fer el-Mansûr: "Ey Amr bana vaaz ve nasihatta bulun" deyince o da, Ebû Ca'fer el-Mansûr'a birçok öğütte bulunur.[87] Amr b. Ubeyd ölünce, Ebû Ca'fer el-Mansûr onun hakkında birkaç beyt söyler. Böylece buna benzer olmak üzere Ebû Ca'fer el-Mansûr bir gece Kâbe-i Muazzama'da dolaşırken bir âbid ve dindar kişinin dünyada zulüm ve baskı işkence ve karışıklığın ortaya çıkması ve yayılmasından yakındığını işitir. Ebû Ca'fer el-Mansûr bu âbid kişiden şikâyetçi olduğu zulüm ve fesat hakkında bilgi isteyince, âbid bu zulüm ve fesadın kendisinden yani Ebû Ca'fer el-Mansûr'dan ve idaresinden kaynaklandığını açıktan açığa söyleyerek Ebû Ca'fer el-Mansûr'a oldukça sert öğütlerde bulunur. Ebû Ca'fer el-Mansûr bu sert öğütleri dinlemekten kaçmaz.[88] Evzai, İbnü's-Simâ, Süfyân-ı Sevrî, Şebîb b. Şeybe'nin; Ebû Ca'fer el-Mansûr, Muhammed el-Mehdî ve Hâdî'ye yaptıkları vaaz ve nasihatlar da bunlara benzer. Süfyân-ı Sevrî'nin, Hârunürreşid'e yönelttiği ve daha önce belirttiğimiz nasihat mektubuna müracaat olunabilir. Bu öğütler çoğu kez halifeleri duygulandırır ve gözlerini yaşartırdı. Çünkü halifeler, alimlere büyük saygı, hürmet ve ikramda bulunurlardı. O kadar ki, halifeler bu saygı ve hürmette ancak bir hizmetçinin efendisine yapabileceği ölçüde birbirleriyle yarışırlardı. Abbâsî halifelerinden Reşid, büyük alimlerden Muâviye el-Darîr'in ellerine su dökmüştü.[89] İşin başlangıcında hürmet ve saygı fakihler ve hadisçilerle sınırlıyken daha sonra gramer bilginleri, dil bilginleri

87 Mesûdî, II, 173.

88 *el-Ikdu'l-Ferîd*, I, 287.

89 el Fahri, 175.

vs. bilim sahiplerini de içine almıştır. Söz konusu halife Harunürreşîd, ünlü edebiyatçı ve dilcilerden Kesâî ile, büyük hukukçulardan Muhammed b. Hasan'ı kendi huzurunda oturttuğu zaman, dışarı girip çıktıkça kendisi için ayağı kalkmak suretiyle, sıkıntı çekmemelerini söylerdi. Bu iki âlim aynı günde Rey şehrinde vefat edince Reşid "İslâm fıkhı ile Arap dilini Rey'de gömdüm" demiştir.[90] Reşid'in oğulları Emin ile Me'mün, dil bilginlerinden Ferrâ'nın ayakkabılarını hangisinin çevireceği ve sunacağı konusunda anlaşmazlığa düşerler ve sonunda, her biri bir ayakkabıyı sunmaya karar vererek sorunu çözerler.[91] Halifeler alimlere böyle ikram ve hürmette bulundukça, halk da bundan etkilenir, ibret alır ve onlar da alimlere saygı ve hürmette yarışırlardı. İmam Ahmet b. Hambel vefat ettiği zaman cenazesinde 800.000 erkek ve 60.000 bin kadın bulunmuştu.[92] Bu olay halkın alimlere ne derece büyük bir sevgi ve saygı gösterdiğine güzel bir örnektir. Abbâsî halifelerinden Muktedî, ünlü Şâfi alimlerinden Ebü İshak Şîrazî'yi, Melikşâh'ın katına gönderdiği zaman, bu zat her nereden geçmişse halk gruplar halinde geçtiği yollara koşarak ellerine, eteklerine yüz sürmeye koşar ve bunu uğur sayardı.[93]

Dil Bilimleri

Nahiv (Sentaks)

Gerçekte nahiv, konuşan her insanın annesi kucağında, doğal bir şekilde öğrendiği bir şeydir. Çünkü insan konuşmayı öğrenirken nahvi de birlikte öğrenir. Nahvi bu şekilde öğrenemezse düşüncelerini ifade edemez. Bununla birlikte insan, yabancı bir dil öğrenmek isterse o yabancı dilin nahvini öğrenmesi o dilin anlaşılmasını da kolaylaştırır. Bu yüzden bir ulus, dil kurallarını düzenleyip bir bilim şekline koymadan önce

90 İbn Hallikân, I, 454.

91 *Tabakâtü'l-Udebâ*, 130.

92 İbn Hallikân, I, 17.

93 İbn Haldun, III, 474.

uzun yüzyıllar boyunca konuşup, şiir söyleyerek vakit geçirebilir. Yunanlıların kendi dillerinin kurallarını kayıt ve düzenlemeye başlamaları ancak milattan önce 5. yüzyılda gerçekleşmiştir. Bu konuda ilk çaba harcayan kişi M.Ö. 411 yılında vefat eden Protagoras idi. Bu kişi özellikle isimler konusunda araştırmalar yapmıştır. Daha sonra yine aynı yüzyılda Prodicus eşanlamlı kelimelerden söz etmiştir. Daha sonra Aristo vs. Yunan nahiv bilimini tamamlamışlardır. Yunan nahvinin, Arap nahvinin geçirdiği tarihi devirlere benzer bir geçmişi vardır. Böylece Romalılar Latin dilinin sentaksında aynı yolda hareket ederek, kendi sentaks kurallarını ancak milattan önce birinci yüzyılda, Roma konsüllerinden Pompée zamanında düzenlemişlerdir. Romalılarda dilin sentaksı, Denys de Thrace tarafından Yunanlıların eserlerine dayanarak düzenlenmiştir.*

Şu duruma göre, Yunanlılarda kendi dillerinde nahiv kurallarını düzenlemeden önce, aralarında birçok şair, hatip, edebiyatçı ve filozof yetişmişti. Homeros nahiv ve sarf (morfoloji) kurallarını okumaksızın *Ilyada ve Odysseia*'sını yazmış ve kural okumaması bu şaheserleri yazmasına engel olamamıştı. Çünkü Homeros'un dili doğal bir yetenekti. Bu yetenekle kural öğrenmeye gerek yoktu. Böylece dil bilgisi kurallarını koyup düzenlemeden önce, Eşiloz (Eschyle) tiyatro ve oyunlarını yazarak Yunanlıları o etkileyici diliyle adeta büyülemişti. Yine aynı dönemlerde Ferisides (Phérécide De Cyros) Anaksimendır (Anaximandre), Tales (Thalés) gibi filozoflar yetişmişti. Romalılarda da aynı durum söz konusudur. Bunlarda da sarf ve nahiv kuralları düzenlenmeden önce birçok şair hatip ve edebiyatçı yetişmiştir.

Arap Nahvinin Düzenlenmesi

Yunanlılar ve Romalılar da olduğu gibi, Araplarda da benzeri dönemler yaşanmıştır. Araplarda da dil bilgisi kuralları dü-

(*) Denis Trakya; M.Ö. 100 tarihlerinde Iskenderiye'de doğmuştur. Tarihte ilk kez Yunan dilinin kurallarını koyan kişidir. Pompius zamanında Romada öğretmenlik yapardı. Bir Yunanca dilbilgisi kitabı yazmıştır (*Kâmûsu'l-a'lâm*).

zenlenmeden önce birçok şair, hatip ve edebiyatçı yetişmiştir. Dil yeteneği onlarda da doğal bir yetenekti. Şiir söylemek ve etkili nutuklar atabilmek için kural öğrenmeye ihtiyaçları yoktu. Bununla birlikte, Araplar Kur'ân-ı Kerîm'in işaret ettiği anlamları korumak amacıyla, kendi dillerinin kurallarını koymaya ve düzenlemeye Yunanlılar ve Romalılardan daha önce başlamışlar, daha doğrusu mecbur olmuşlardır. Müslümanlar devlet kurduktan sonra, yarım asır geçmeden nahvin düzenlenmesi zorunluluğunu görmüşlerdir. Bize göre Araplar, Arap nahvinin düzenlenmesi konusunda Süryânîlerin yöntemlerini kullanmışlardır. Süryânîler kendi dillerinin kurallarını milattan sonra 5. yüzyılın ortalarında kaydedip düzenlemişler ve bu bilimle ilgili kitaplar yazmışlardır. Süryânîlerde dille uğraşan ilk kişi "müfessir-i kütüb" lakabıyla bilinen ve H. 460 yılında vefat eden Yakup Rehavî idi. Durumdan anlaşılıyor ki, Araplar Irak'ta Süryânîlerle ilişkide bulundukları zaman onların dil bilimlerinden ve özellikle nahivleri konusunda etkilenmişler ve daha sonra kendi dil kurallarını koymak zorunda kalınca -her iki dil kardeş olduğu için- Süryânî dilinin nahiv kurallarını, Arapça dili üzerinde uygulamışlardır. Arapların, Irak'ta Süryânîlerle Keldânî'ler arasında bulundukları bir zamanda Arap nahvini oluşturmaya başlamaları ve Arapça'da söz bölümlerinin (aksam-ı kelâm) Süryânî'cedeki bölümlerle aynı olması görüşümüzü güçlendirmektedir..

Arapların nahiv kurallarını oluşturma konusunda acele etmeleri, İslâm fetihleri ve dini yaymadaki süratlerine ayak uydurabilme çabası neden olmuştur. Fetihler onları, Arap olmayan milletlerle karşılaştırmış, bu da Arap dilinin bozulmasına neden olmuştu. Halk artık Arapça kurallara dikkat etmeksizin yazıp konuşmaya başlamıştı.

Oysa Araplar, İslâmiyet'in ortaya çıkışı sırasında Kur'ân-ı Kerîm nasıl okunuyorsa ona uygun bir kuralla konuşuyorlardı. Arapların dışındaki Mevâlî ve yabancılardan olduğu halde zamanla Araplaşmış kişiler böyle yapamıyordu. Bunlar önceleri, hatta Hz. Peygamber zamanında konuşurken de Arapça kurallarda birçok hata yapıyorlardı. Rivayete göre bir adam Pey-

gamber'in huzurunda söz söylerken hareke hatası (lahn) yapmıştı. Bunun üzerine Hz. Peygamber "erşidû ehâkum fekad dall" (kardeşinize doğruyu gösterin o yanlış yapmıştır) buyurmuştur. Hz. Ebubekir "Lahin ile okumaktansa düşüp kırılmayı yeylerim" demiştir.[94] Ancak, İslâm toprakları zamanla genişleyip, Arap unsur her tarafa dağıldıktan sonra, dilde hata yapma oranı çoğalmış ve bu durumu gören valiler, şunun bunun ağzından işittikleri ve özellikle Kur'ân-ı Kerîm'in okunmasında gördükleri hatalardan iyice rahatsız olmuşlardır. Bu zorunlu ihtiyaçtan dolayı, dil kurallarını düzenleme konusunda yoğun bir çaba harcamışlardır.

Arap nahvinin kurucusunun, H. 96 yılında ölen Ebû'l Esved Düelî olduğu konusunda kuşku yoktur. Kendisi sahâbeden sonra gelen neslin büyüklerindendi. Hz. Ali ile sohbet etme şerefine ulaştığı gibi, Sıffîn olayında da Hz. Ali ile beraber savaşmış ve daha sonra Basra'da yerleşmişti. Büyük olasılıkla orada Süryânîce öğrendikten ve Süryânî gramerini gördükten sonra Arap gramerini de ona göre düzenlemek istemiştir. Ebû'l- Esved, Arap gramerinin düzenlenmesi için o dönemde Irak valisi olan Ziyad b. Ebih'le görüşmüşse de daha önce belirtilen nedenlerden dolayı Ziyad bu düşünceyi uygun bulmamıştı. Ancak daha sonra bir şikâyetçi Ziyad'a başvurarak "Allah, emire tükenmez ömürler ihsan buyursun. Babamız vefat etti. Bize çocuklar terk eyledi" anlamındaki Arapça cümlelerde çok açık hatalar yapınca, bu duruma şahit olan Ziyad, Ebû'l Esved Düelî'ye derhal haber göndermiş ve daha önce karşı olduğu Arapça gramer çalışmasına izin vermenin ötesinde, bu kez bunu bizzat istemiştir.

Diğer bir rivâyete göre; Arap nahvinin konulmasının nedeni şuydu. Huveylid Esedî'nin kızı bir gün Muâviye'nin huzuruna çıkarak "Anne ve babam vefat ederek bana para bıraktılar" anlamındaki Arapça cümlede telaffuz hataları yaparak kelimelerin anlamını değiştirmiş. Hz. Ali bunu işitince Ebû'l-Esved Düelî'ye Arapça kelimelerdeki izâfet ve imâle bablarını tarif et-

94 Müzehher, II, 199.

miştir. Bir başka zaman, Ebû'l-Esved Düelî bir adamın "innallahe berîun mine'l müşrikîne ve rasulehu" âyeti kerimesini okurken "rasûlehû" kelimesindeki "hâ" zamirini "meksur"(esreli) okuduğunu görerek, atıf harflerini ve sıfat bablarını düzenlemiştir. Bu olaydan sonra bir gün, Ebû'l-Esved Düelî'in bizzat kızı kendisine hitaben soru şeklinde "mâ ahsen el sema" (gökyüzünde en güzel şey nedir?)" şeklinde sorunca Ebû'l-Esved Düelî yıldızlardır demiş. Kızı "hayır babacığım onu sormuyorum, gökyüzünün incelik ve güzelliğinden söz ediyorum" deyince, babası; "o halde semanın son harfini fetha ile telaffuz etmelisin" cevabını vermiştir. Yine onun kızı bir gün, bir başka cümlesinde hayret ve şaşkınlık belirten bir kelimeyi, soru biçiminde kullanınca, Ebû'l Esved, hayret ve şaşkınlık bildiren "taaccüb bâbı"nı ayırmak zorunda kalmıştır.

Tarihçiler bu rivâyetleri farklı şekillerde rivâyet etmişlerse de, anlam olarak birbirine yakın şeyler söylemişlerdir. Bütün tarihçiler, Ebû'l-Esved'in bu veya benzeri nedenlerden dolayı, Arap gramerini düzenlediği konusunda birleşirler. Ebul Esved, Arap dilinin diliyle ilgili esas bilgileri Hz. Ali'den aldığını söylemiştir. Netice olarak Ebû'l-Esved'in Arap dilbilgisinin, özellikle Arap nahvinin kurucusu veya en azından öncüsü olduğu açık bir gerçektir. *Fihrist* kitabının yazarı İbnü'n-Nedîm'in, eski devirde kullanılmış olan deri, kâğıt vs. maddeler üzerine yazılı olarak bir kütüphânede üç yüz kitap kutusunda gördüğü kitaplardan söz ederken, verdiği bilgiler de bunu destekliyor. İbnü'n-Nedîm, sözü edilen kitap ve kâğıtlar arasında şahit olduğu dört kâğıt için "Bu kâğıtların Çin kâğıtlarından olduğunu sanıyorum. Ebû'l-Esved Düelî'in imlâsı ve Yahyâ b. Yamer'in el yazısıyla yazılmış olan bu kâğıtlar, fâil ve mefûl ile ilgili konuları içermektedir. Yahyâ'nın yazısı altında eski yazı ile kime ait olduğunu gösteren kısa notlar yazılmıştır. Daha sonra Nadr b. Şümeyl ölünce mahfazayı kaybettik" diyor.

Bununla birlikte Ebû'l-Esved tarafından Arap dilbilgisi hakkında konulan kurallar, yazıyı düzgün okuyabilmek için hissedilen acil ihtiyacı ortadan kaldırmaya yetmiyordu. Ebû'l-Esved, Arap nahvinin özelliklerinden olan merfû'u, mansubdan

ve isimleri fiillerden ayırmak için, bir ölçü olmak üzere birtakım işaretlerle okunuşun kaydedilmesini gerekli görerek, Arap yazısı bölümünde belirttiğimiz biçimde, Süryânîlerde ref, nasb ve cerri göstermek veya fiili isimden ayırmak için konulan işaretleri kullanmıştır.

Kısacası Araplar, aruz biliminin kurulmasından önce nasıl şiir yazıyorlardıysa, nahiv ilminin konulup düzenlenmesinden önce de kuşkusuz Arapça biliyorlardı. Bu bilgi onlarda doğuştan gelen bir melekeydi. Ancak daha sonra Arap olmayan unsurlarla karışınca ve Arap olmayanlar, Kur'ân'ı anlamak için Araplar gibi bir şansa sahip olmadıklarından, Müslüman olunca dilin kurallarını koyup geliştirmişlerdir.

Dil ve gramer kurallarıyla en fazla uğraşanlar aslında Arap olmayanlardı. Nahiv konusunda ilk çalışma ve düzenlemeleri, yukarıda açıkladığımız şekilde Ebû'l-Esved Düelî başlatmıştı. Sonraki tarihlerde Basra ve Kûfe'deki alimler söz konusu bu bilimi iyice geliştirmişlerdir. Ebû'l Esved'den Arap nahvini ilk öğrenen Anbese b. Mu'dân idi. Nahiv bilimi, bundan Meymun Akran'a, ondan da Abdullah Hadramî'ye, Hadramî'den de İsâ b. Ömer'e aktarılmıştır. Aruz ve dil biliminde üstad olan Halil b. Ahmed, bu son kişiden nahiv bilimini öğrenmiştir. Nahiv biliminin ünlü üstâdı Sîbeveyd de bunu, Halil b. Ahmed'den öğrenmiştir.[95] Bu şekilde nahiv, dil bilginleri arasında birinden diğerine aktarıldıkça, daha da gelişip büyümüş ve H. 180 yılında ölen Sîbeveyh zamanında en mükemmel noktaya ulaşmıştır. Sîbeveyh, Arap nahviyle ilgili o ünlü kitabını bu dönemde yazmıştı. Daha sonra Arap nahvine dair her ne yazılmış ise, Sîbeveyh'in bu kitabı ile aşağıda belirteceğimiz "kitâbu'l-ayn" adındaki kitaba bakılarak yazılmıştır. Sîbeveyh'in kitabı o kadar ünlenmişti ki, yalnızca "kitap" denildiğinde, onun bu kitabı anlaşılırdı ve insanlar değerli bir hediye olmak üzere, bu kitabı birbirlerine verirlerdi.

95 İbn Hallikân, II, 308.

Müslümanlar, Kur'ân âyetlerini yorumlamaya başladıkları zaman, onun kelimelerinin anlamını kaydetmeye ve cümlelerinin üslûbunu anlamak zorunda olduklarından, Arapların üslupları ile sözlerini, şiirleri, atasözlerini de araştırma ve incelemeye gerek görmüşlerdir. Araplarla ilgili olan bu konulara, yabancı unsurlar karışmaması için Cahiliye çağında dil konusunda Kureyşin çok fazla güvendiği çöl Araplarından doğrudan doğruya öğrenmeden başka yol yoktu. Bu nedenle Islâm alimlerinden birçoğu bu çöl Araplarının ağzından şiirler, atasözleri dinlemek ve Arap dilinin inceliklerini öğrenmek için çöl ortalarına sıkıntılı yolculuklar yapmışlar ve bu yolla topladıkları bilgileri kaydetmişler ve dil kurallarını düzenlemişlerdir. Bu çeşit çalışmalar sonucunda ortaya çıkan bilgilere -buna bağlı olan sarf, nahiv, belagat dahil olmak üzere- "ilm-i edeb" (edeb bilimi) adı verilmiştir.

Arapça'nın korunması, kurallarının belirlenmesi ve düzenlenmesi için lehçe ve bilgilerine başvurulan Arap kabileleri Kays, Temîm ve Esed kabileleriydi. Dil konusunda toplanan bilgilerin çoğu, bu üç kabileden alınmıştır. Dil bilginleri anlamı bilinmeyen garip kelimelerin yorum ve anlamı, i'rab ve çekimine ait her ne yazmışlarsa bunların bilgilerine başvurduktan sonra yazmışlardır. Sözü edilen üç kabileden sonra, dil üzerindeki geniş bilgileri açısından Hüzeyl kabilesi ile Kinâne kabilesinin bir kısmı, Tay kabilesinin de bir kısmı gelir. Dille ilgili diğer Arap kabilelerinden hiçbir şey aktarılmadığı gibi, şehirlerde oturan Araplarla diğer uluslara komşu yerlerde yaşayan kabilelerden de, bir şey alınmamıştır. Örneğin, başka milletlerle komşu olan sınırlarda yaşayan kabilelerden hiçbir şey alınmamıştır. Mısır'a komşu bölgelerde yerleştiklerinden dillerinin bozulmuş olmasının mümkün olduğu düşünülmüş, bu bölge kabilelerinden de alıntı yapılmamıştır. Kuzâa, Gassan vs. kabilelerin de bilgi ve dilekçelerine başvurulmamıştır. Çünkü bunlar da Şam'a komşu bölgede yaşamalarından öte, ayrıca çoğunluğu da Hıristiyan idiler. Süryânîce ve İbranîce bi-

liyorlardı. Bu yönden dillerinin doğruluğuna ve saflığına güvenilemezdi. Bekir kabilesinden de alıntılar yapılmamıştır. Bunun nedeni de, İranlılar ve Nebatlılara komşu yerlerde oturmalarıdır. Abdü'l-kays, Ezd, Umman kabilelerinden de bir şey alınmamıştır. Bunlarda Bahreyn'de yaşadıklarından, Hintliler ve İranlılarla karışmışlardı. Aynı şekilde Hintliler ve Habeşlilerle karıştıklarından Yemen halkından da dille ilgili bir şey alınmamıştır. Benî Hanîfe, Yemame halkından ve Sakîf kabilesiyle, Tâif halkından da bir şey aktarılmamıştır. Bunların Yemen tüccarlarıyla içli dışlı olmalarından dolayı dillerine yabancı kelimelerin girmiş olması düşünülmüştür. Hatta Hicaz bölgesinin başkentinin diline de güvenilmemiştir. Dil bilginleri, bu bölge halkının da Arap olmayanlarla karışıp dillerinin bozulmaya başlamış olmasını gördüklerinden, lehçelerine güvenmemişlerdir. Tüm bunlara ek olarak, dil ve üslûbu, sözü edilen kabilelerden alarak bir ilim şekline getiren bilginler, Basra ve Kûfeli idiler.[96] Ayrıca, Arap olmayan Müslümanlar, dil ve edeb bilimlerine Araplardan daha çok muhtaç olduklarından bu bilimlerle daha çok meşgul olmuşlardır.

Basra ve Kûfe'de Edebiyat Bilginleri

Dil ve edebiyatla ilgili bilgileri toplama ve derleme işiyle ilk meşgul olanlardan Ebü Amr b. el-Alâ, rivâyetleri ezberlemedeki yeteneği ve geniş bilgisi ile toplum içinde ve bilginler arasında oldukça seçkin bir yer edinmişti. Bu kişi H. 154 yılında Kûfe'de ölmüştür. Doğduğu yer ise Mekke idi. Arap dil üstadları, şair ve hatipleri hakkında topladığı kitapları, evinin tavanına kadar doldurmuştu.[97] Bununla birlikte kendisi; "Araplaın söz ve edebiyatından elde ettiğimiz bu bilgiler, o zengin hazinenin küçük bir kısmından oluşmaktadır. Arap söz ve edebiyatından daha fazla bilgi elde edilmiş olsaydı, daha pek çok bilim ve şiirler olduğunu görürdünüz" diyor.

Hicret'in 2. yüzyılında Irak'ta edebiyat ve dil bilimlerinde uz-

96 Müzehher, I, 105.
97 İbn Hallikân, I, 386.

manlaşan ve ünlenen birçok bilgin yetişmiştir. Bunların en önde gelenleri; Ebû Zeyd Ensârî, Ebû Ubeyde, Asmâî ve Halil olmak üzere aynı yüzyılda yetişen dört dil bilginidir. Edebiyat ve dil bilimleri bu dört üstattan sorulurdu. Bunlardan Ebû Zeyd, Ebû Ubeyde ve Asmaî; dil, nahiv, şiir ve kıraat ilimlerini daha önce sözü geçen Ebû Amr'dan öğrenmişlerdi. Söz konusu bu dört bilginden Ebû Zeyd Medîneli Müslümanlar olan Ensar'ın soyundan geliyordu. H. 214 yılında ölen bu bilgin, aynı zamanda hadis râvîlerinden olup, dilde önde gelen güvenilir üstatlardan biriydi. Ünlü Arap dil bilgini Sîbeveyh, bu kişiden bilim öğrenmiştir. Ebû Ubeyde ise, Arapların tarihsel olayları ve bilimleri konusunda çok geniş bilgi sahibiydi. Bu nedenle, bu konudaki geniş bilgisini vurgulamak için, "Gerek Cahiliye çağında, gerekse İslâm devrinde, iki at birbiriyle karşılaşmışsa atlarını da süvarilerini de bilirim" derdi. Bu ünlü zat da H. 209 yılında ölmüştür. H. 213 yılında ölen Asmaî ise dilde, şiirde ve şiir eleştirisinde özellikle sivrilmiş en büyük otoriteydi.

H. 170 yılında ölen Halil b. Ahmed ise, diğer bilginlerden daha önce, yetenek ve bilimsel gücüyle ortaya çıkıp, sivrildiğinden kendisine "edebiyat biliminin efendisi" adı verilmiştir. "Kitâbu'l ayn"* adındaki ünlü eserinde, alfabetik düzene göre dili ilk düzenleyen kişiydi. Kitabın bu isimle adlandırılması "hecâ harfleri"nin sırayla boğazdan, dilden, dişlerde ve dudaklardaki mahreçlerine göre düzenlenmiş olmasından ileri geliyor. Yazar; kitabına "ayn" harfiyle başlamıştır. Kitabın düzeni şu şekildedir: ayn, ha, he, hı, gayn, fe, kef, cim, şın, sad, dad, sin, ra, tı, dal, te, zı, zel, se, ze, lam, nun, fe, mim, vav, elif, ye.

Büyük olasılıkla Halil b. Ahmed, bu konuda Hint kültüründen yararlanmıştır. Hintlilerin dilleri olan "sanskrit" dilinin alfabesindeki sıralamayı kendi kitabına uygulamış ve bu metotla kitabını yazmıştır. Hintliler alfabelerini, Halil'in yaptığı gibi boğaz harflerinden başlayarak dudak harflerinde bitirirler.[98]

Kitabın ilk kelimesi ile kitabı isimlendirmek Araplarca âdet-

(*) Kitabu'l-Ayn'ın bu zatın olmadığı hakkında Keşfu'z-Zunûn'da özel bir not vardır. Bkz. c. II, s. 290.

98 William, *Sanskrit Grammar*, 15.

ti. Hirevî'nin? "kitâbu'l-cîm"i gibi. Bu kitap da, yazarı tarafından hecâ harfleri düzeni üzere cim harfiyle başlanarak yazılmıştır. Ebû Amr Şeybânî'nin "kitâbu'l-cîm"i de böyledir.[99] Harflere ait olan "kitâbu'l-gayn" ile "kitâbu'l-cîm" vs. de bu tür kitaplardan bazılarıdır. Kitâbu'l ayn'da hecâ harflerinin düzenlenme tarzının incelenmesinden, zamanla "cîm" harfinin, bugünkü "fars kâfı" şeklinde telaffuz olunduğu gibi, harflerden birçoklarının da günümüzde aldıkları seslendirme biçimlerinden farklı olarak telaffuz edildiği anlaşılıyor.

Hâfızlar ve râviler, çöl Araplarından aktardıkları veya anlamlarını işittikleri olay, hikâyeler ve sözler konusunda olağanüstü titiz davranırlardı. Kur'ân'nın doğru tefsir edilebilmesi veya yorumlanması, sözü edilen bu bilgilerin doğruluğuna bağlıydı. Bu nedenle, Peygamber'in hadislerinin güvenilirliğini ve doğruluğunu kanıtlamak için, kullanılan nakil ve rivâyet zinciri yolu ve metodu, dille ilgili bilgilerin aktarımında da kullanılmıştır. Hadislerin ezberlenip aktarılması konusuna ne derece önem verilmişse, dil konusuna da o derece önem verilmiştir. Onlara göre dille ilgili bilgileri aktaranların da, Peygamber hadislerini aktaran râviler gibi doğru ve adaletli olması gereklidir. Çünkü hadisin açıklanma ve yorumlanmasının aracı da dildir.

Bununla birlikte bu konuda büsbütün de başarılı olamamışlardır. Basra ve Kûfe hicrî 2. yüzyıl ile 3. yüzyılın başlarına kadar parlak bir dönem geçirmiştir. Her iki şehirde, birçok büyük dil bilgini, râviler, hâfızlar, edebiyatçılar ve şairler yetişmiştir. Basra kenti bu konuda en baş köşedeydi. Kûfe bilginleri Basra bilginlerinden ilim öğrenirlerdi. Basra bilginleri ise Kûfelilerin inançlarına çok güvenmediklerinden onlardan bilim öğrenme ve alıntı yapmak istemezlerdi. Ebû Zeyd Ensârî'den başka, Basralılar arasında Kûfelilerden bilim öğrenen kimse görülmemiştir.[100] Bununla birlikte Arap şiiri, Basra'dan çok Kûfe'de yayılmıştı. Ancak bunların çoğu uydurmaydı. Yani sonradan yazılarak eski Araplara isnad olunmuştu. Kûfenin en ünlü bilgini H. 182 yılında ölen Kesâî idi. Ondan sonra nahiv biliminde H.

99 Ibn Hallikân, I, 65.
100 *Tabakâtu'l-Udebâ*, 175.

207 yılında ölen öğrencisi Ferrâ şöhret bulmuştur. Bunlardan sonra, Ali el-Ahmer el-Lihyânî ve diğerleri gelir. Nitekim Basra'da da Sîbeveyh ile daha önce sözünü ettiğimiz diğer nahv bilginleri ve edebiyat bilginleri şöhret bulmuştu.

Bağdat'ta Edebiyat Bilginleri

Basra ve Kûfe kentleri, Bağdat kentinin kurulmasıyla, bilim ve kültürün buraya geçmesi zamanına kadar, İslâmi bilimler ve kültürel faaliyetlerin kaynağı ve merkezi olmayı sürdürmüştür. Bu tarihten sonra Kûfe bilginleri, çoğunlukla yakın olduğundan Bağdat'a gitmeyi yeğliyorlardı. Bunlar Bağdat'a geldikçe Abbâsî halifelerinin yakın ilgisiyle karşılaşırlar, kendilerine saygı ve ikramda bulunulurdu. Abbâsîler halîfelik talebiyle, Emevîlere karşı ayaklandıkları zaman, Kûfe âlimleri onlara büyük destekte bulunmuşlardı. Bu yüzden Abbâsî halifeleri, Kûfe alimlerini, Basra alimlerine tercih eder, yüksek makam ve yetenek sahibi kabul ederler, onları Bağdat'a davet ederek büyük ikram ve ihsanlarda bulunurlardı. Halk, ülkenin her köşesinden bu saygın kişilerin yanına koşar, kendilerinden dil ve şiirle ilgili bilgiler öğrenirlerdi. Yukarıda sözü geçen büyük âlim Ferrâ'nın çağında Abdullah b. Saîd Emevî, Ebu'l Hasan el-Ahfeş Ebû İkrime, Ebû Amr Şeybânî vs. Kûfe âlimleri arasında büyük üne kavuşmuş kişilerdendi.

Edebiyat bilimi, Abbâsîler devrinde en yüksek ve görkemli dereceye ulaşmıştır. Bu dönemde, özellikle dört büyük âlim, edebiyat alanının büyük üstadları olarak öne çıkmıştır. Bu üstadlar, edebiyatla ilgili aşağıdaki ünlü eserleri yazmışlardır:

Birincisi İbn Kuteybe ve "Edebü'l-kâtib"i, ikincisi Müberred'in "Kitâbü'l-Kâmil"i, üçüncüsü Câhız'ın "Kitâbü'l-beyân ve tebyîn"i ve dördüncüsü Kâlî'nin "Kitâbu'l-nevâdir"idir.

Bu kitaplar Araplar arasında, günümüze kadar ulaşan edebiyat biliminin kaynağını oluşturur. Daha sonra bu konuda hazırlanan eserler çoğunlukla bu kitaplara dayanılarak yazılmıştır.[101]

101 İbn Haldun, I, 486.

Abbâsî halifeleri Kûfelilere böyle seçkin ve yüksek bir önem ve konum verince, Kûfeliler kendilerine güvenerek, Basra âlimleriyle rekabet etmek ve yarışmak istediler. Bunun üzerine iki şehir bilginleri arasında dil, edebiyat ve lûgatle ilgili birçok konuda yarış ve mücadeleler ortaya çıktı. Bunun en ünlü örneklerinden biri, Basra'dan Sîbeveyh ve Kûfe'den Kesâî arasında ortaya çıkan ve alevlenen eşek arısı ile bal arısı tartışmasıydı. Kesâî, Hârunreşid'in oğlu Emîn'in hocası olduğundan, Emîn kendisini destekliyordu. Karşılıklı anlaşmaya göre, bir şehirde yetişen bir dil bilgininin bir konuda galip gelmesi, bağlı olduğu bütün şehir halkının galibiyeti sayılacaktı. Halifelerin bilimsel konularla ne kadar yoğun bir biçimde ilgilendiklerini gösterdiği için bu olayı kısaca özetliyoruz: Kesâî Bağdat'ta oturuyor ve Emin'e hocalık yapıyordu. Tesadüfen büyük dil bilgini Sîbeveyh, Basra'dan Bağdat'a gelir. Halife Emin, her ikisini bir mecliste buluşturur. Kesâî ile Sîbeveyh arasında birçok mesele, özellikle "zenbûr ve nahle" (eşek arısı ve bal arısı) konusu hakkında ateşli tartışmalar olmuştur. Kesâî, eski Arap sözlerinden bir sözü "Eşek arısının sokmasını bal arısının sokmasından daha tehlikeli sanıyordu. Meğer her ikisi aynıymış" şeklinde aktarır. Sîbeveyh; "Hayır bu söz bu şekilde değildir, (feizâ hûve iyyâha) denilemez, (feizâ hûvehiye) demek gerekir" der. İki dil bilgini arasında bu konuyla ilgili uzun tartışmalar yapılır. Sonunda medenileşmiş Arapların lehçeleri ile dili bozulmamış saf bir çöl Arap'ına başvurmaya karar verirler. Emin, hocası bulunan Kesâî tarafını açık bir şekilde desteklediğiden, böyle bir Arap'ı huzuruna çağırarak ondan hangi ifadenin doğru olduğunu sorar. Arap da "Sîbeveyh'in dediği doğrudur" cevabını verir. Emin, bedeviye "Ancak biz Kesâî'nin haklı çıkmasını, onun dediğini kabul etmek istiyoruz" deyince Arap "dilim Kesâî'nin söylediği gibi telaffuz edemez. Çünkü hatasız söylemeye alışmıştır" cevabını verir. Hazır olanlar bedeviye "Öyleyse biz sana Kesâî böyle diyor, Sîbeveyh de böyle söylüyor. Hangisininki doğrudur diyerek sorarız. Sen de Kesâî'ninki doğrudur dersin, olmaz mı?" deyince Arap "peki bu olabilir" der. Bunun üzerine meclis kurulur. Kesâî ve Sîbeveyh davet edilir. Birçok bilgin ve

ileri gelen devlet adamları da bu mecliste hazır bulunurlar. Bedevîyi de çağırırlar. Daha önce kararlaştırıldığı biçimde soru sorulunca Arap "Kesâî'ninki doğrudur. Araplar böyle söyler" cevabını verir. Sîbeveyh, bu işin içinde doğrunun aranılmayıp Kesâî'nin fikrinin savunulduğunu görünce çok üzülmüş. Ve kalbi kırık biçimde Bağdat'ı terk edip İran'a gitmiştir.

Bu olay aslında bir siyasi amacı taşımakla birlikte, o dönemde devlet adamlarının edebiyat ve dil konularıyla nasıl ilgilendiklerini de göstermektedir. Aslında Müslümanlar, Emevîler zamanından itibaren edebiyat bilimlerine önem vermekten geri kalmamışlardı. Rivayete göre, Emevî halifelerinden Abdülmelik b. Mervan, edebiyat tartışmaları ve yarışmaları için toplantılar düzenlerdi. Bir gün böyle bir bilginler meclisinde bulunduğu sırada yanında bulunan kişilere "İnsanın bedeninde bulunan organların adlarını alfabetik olarak kim sayabilir? Yani 'elif'ten başlayarak 'ye'ye kadar her harf için bir organ adı söyleyecek adam var mıdır?" diye sormuştur. Mecliste hazır bulunanlardan Suveyd b. Gufle ayağa kalkarak vücudun organlarını Abdülmelik'in istediği sırayla sayar. Hazır bulunanlardan bir başkası ayağa kalkıp organları iki kez sayar. Yani her harf için iki organ adı söyler.[102] Abdülmelik her ikisine de ödül verir.

Dil bilimleri önceki dönemlerde, birbirine karışmışken daha sonra çeşitli dallara ve bölümlere ayrılmıştır. Bunlar; nahiv, sarf, lügât, meânî, beyân, iştikâk arûz, kavâfî, ahbâr-i Arap, emsâl, cedel ilimleri vs. gibi birbirinden bağımsız ve ayrı birer bilim halini almıştır. Bazen bu bilimlerin hepsine birden, "ilm-i edeb" (edebiyat) adını verirler. Sözü edilen bilimlerden her birinin tarihsel gelişimi vs. ayrıntılı olarak ele alınıp incelenmesi, edebiyat tarihlerinin ve konusu içine girmektedir.

Belâgat-i İnşa' (Güzel Söz Söyleme ve Yazma Sanatı)

İnşâ sanatın da belâgat (sözbilim- retorik), Kur'ân-ı Kerîm'in gerekli gördüğü konulardandır. Kur'ân, Müslümanlar açısından

102 *Keşkûl*, 155.

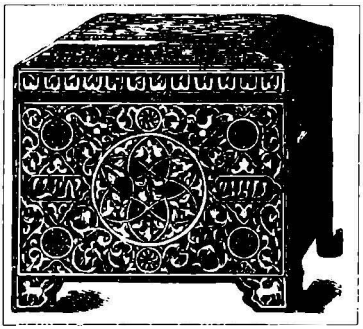
belâgat ve fesâhat (söz ve ifadede açıklık) örneğidir. Müslümanlar söz söylemede, mektup yazmada, her türlü yazışmalarında Kur'ân'ın belâgat ve fesâhatini rehber kabul eder. Kur'ân'ın dil özelliğini, isteyerek ve kasden rehber edinemeseler bile, Kur'ân-ı Kerîm'in okunması ve ezberlenmesi, onlara doğal bir retorik yeteneği kazandırıyordu. Müslümanların devletleri içinde hamâset (yaratılıştan gelen cesâret ve kahramanlık) ve izzet-i nefis (kişilikli olma) gibi meziyetler ile sıfatlanmaları da retorik sahibi olmalarının ayrı bir nedenini oluşturuyordu. Bu yüzden Arap dil ve edebiyatı, İslâmiyet'ten sonra retorik, bakımından yeni bir tarz ve biçime girmiştir. Dildeki bu devrim, gerek hitâbet, gerek yazıda olsun her ibâre ve ifadede geçerlidir. Hitabetteki retorik konusunda ilgili bölümde ayrıntılarıyla durulacaktır. Burada kitabetle ilgili bilgiler verilecektir. Kitabetin (yazı yazma ve yazışma sanatı) çeşitli bölümleri vardır. Ancak bunların tamamı "tahrîr-i mürâselât (mektuplar yazma) tahrîr-i kütüb (kitaplar yazma) bölümleri içine girer.

Tahrîr-i Mürâselât (Mektuplar Yazma)

Mektup yazımında kullanılan terimler; -tehdid, vaîd, nasihat, teşvîk ve tergîb, isti'tâf ve bunlara benzeyen, şaire yakışır anlamlarda ortaya çıkan hayal gücünün ürünü sanatlar- hitâbette de kullanılan terimler gibiydi. İslâm'ın başlarında Müslümanlar, Hz. Muhammed'in "Bana az sözle çok şey anlatan (cevâmiu'l-kelim*) verildi" hadîsine uyarak sözlerde ve yazılarda imkân ölçüsünde kısa ve öz cümleleri gerekli gördüklerinden, büyük ve

(*) Cevâmiu'l-Kelim: Hz. Peygamber'in az sözle çok şey anlatma özelliğini belirten bir terimdir. Bazı âlimler yukarda sözü edilen hadisin bir başka rivayetinde yer alan "buistü" (gönderildim) kelimesine dayanarak, cevâmiu'l-kelim'in Kur'ân-ı Kerîm olduğunu, diğer bazıları da, bu terimle Kur'ân ve hadisin birlikte kastedildiğini söylemişlerdir. Ancak büyük çoğunluk, bu terimle peygamberin hadislerinin kastedildiğini kabul etmiştir. Buna göre Hz. Peygamber kendisine bahşedilen, fesahat ve belâgat yeteneği sayesinde anlamların derinliğini kolaylıkla kavrayan, uzun sözlerle anlatılabilcek konuları, kendisine verilen bu özelliği nedeniyle çok kısa ve öz cümlelerle kolayca anlatabilen bir peygamberdir. M. Yaşar Kandemir, "Cevâmiu'l-Kelim", *DİA*, VII, 440); ayrıca bkz. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarih Tercemesi*, (Ankara, 1976), I, 455 (ng.).

derin anlamları, az kelimelerle anlatmaya özen gösterirlerdi. O kadar ki, insan cümlelerdeki anlamı kelimelerden ayrı gibi görürdü. Bu çeşit mektup ve yazışmalar, bazı edebî nutuklar kadar etkili olurdu. Sanki Müslümanlar ilk fetihler döneminden sonra, retorik ustası kâtibleri, retorik sahibi hatiplere denk tutmuşlardır.

Şam işi bir çekmece.

Hicaz'ın büyük bir kıtlık içinde bulunduğu yılda, Hz. Ömer tarafından Mısır valisi Amr b. el-Âs'a yazılan mektup bu kısa ve edebî yazışmaların tipik bir örneğidir. Mektup şu şekildedir: "Müminlerin emiri Ömer'den Amr b. el-Âs'a sana selam olsun Ey Amr! Sen ve beraberinde bulunanlar karnınızı doyurmaya bakıyorsunuz. Ben ve benimle beraber olanlar helak olsak bile önem vermezsin. İmdat! İmdat!" Bunun üzerine Amr b. el-Âs Hz. Ömer'e şu cevabı göndermişti: "Müminlerin Emiri Ömer'e Amr b. el-Âs tarafından, Lebbeyk!, Lebbeyk! sana erzak ve zahire yüklü öyle bir kafile yolladım ki bunun bir ucu sana bir ucu bana ulaşacak kadar uzundur. Allah'ın selam ve rahmeti üzerine olsun."

Bu konuda bir başka etkili örnekte şu olaydır: Emevî halifelerinden Abdülmelik b. Mervan Kudüs'te kendi adını taşıyan bir kapı yaptırdığı gibi Haccac da kendi adıyla anılan bir kapı yaptırmıştı. Tesadüf olarak bir yıldırım düştü. Abdülmelik'in kapısı yandı. Halife bu olaydan dolayı üzülmüş ve uğursuzluk olarak düşünmeye başladı. Bunun üzerine Haccac şu mektubu yazarak, halifenin üzüntüsünü gidermek istedi: "İşittim ki gökyüzünden bir ateş düşüp müminlerin emirinin adını taşıyan kapıyı yakmış ancak Haccac'ın kapısını yakmamış. Bu konuda ikimizin durumu Hz. Adem'in iki oğlunun durumuna benzer. Çünkü her ikisi Cenab-ı Hakka birer kurban sunmuşken Allah yalnızca birininkini kabul buyurmuştu." Abdülmelik mektubu okuyunca üzüntü ve endişesi kaybolmuştu.

Halifeler kâtiblerine en usta münşîleri (usta kâtib ve şair) seçmeye ve haberleşmede belagatle beraber mümkün mertebe kısa ve öz bir biçimde yazmak için çaba harcarlardı. Bununla ilgili bir örnek 7. Abbâsî halifesi Me'mûn'un başkâtibi Amr'ı tavsiyeyi içerir biçimde, valilerinden birine hitaben şu mektubu yazdırmıştı: "Size tam güvendiğim ve tavsiye ettiğim kişiyi son derecede iltizam eylediğim halde bu mektubu yazıyorum. Bu kadar güven ve iltizam oldukça tavsiye ve ümit kaybolmaz." Gelen mektuplara da çoğu kez tehdit ve ona benzer şeyler arzu edildiğinde yine kısa birkaç cümle ile cevap verilirdi.

Beşinci Abbâsî halifesi Reşid, Bizans tekfuru Nikfor'a böyle kısa bir cevap göndermişti. Bizans kraliçesi İréne Hârunürreşîd'e saygı ve hürmette bulunur, zaman zaman, halifeye vergi olarak birçok hediye gönderirdi. İréne, tahttan indirilip yerine tekfur oturunca, bu yeni hükümdar Hârunürreşîd'e bir mektup yazarak İréne'nin Hârunürreşîd'i hükümdar ve kendisini sıradan birisi konumunda tuttuğunu, kendisinin halifeyi hükümdar olarak tanımadığını, İréne tarafından Reşid'e gönderilen hediyelerin geri gönderilmesi gerektiğini, bu yapılmazsa, İslâm topraklarına hücum edeceğini bildirmişti. Hârûnürreşîd, mektubu alınca hiddetlendi tekfura şu kısa cevabı yazdı: "Müminlerin Emiri Hârunürreşîd'den Rumların reisi tekfura; mektubunu okudum cevabını kulakla işitecek değil gözünle göreceksin."

Ma'rib hükümdarlarından Yusuf b. Taşfîn de, kendisine tehdit dolu ifadeleri içeren bir mektup gönderen İspanya kralı Alphonse'ye aynı şekilde; "Ne olacağını sonra göreceksin" anlamında kısa ve özlü bir cevap mektubu göndermişti.

Tevkiât (Derkenarlar ve Paraflar)*

Tevki'ler de inşâ (güzel ve edebi yazı yazma) sanatı içinde yer alan yazışma stillerinden biridir. Tevki'ler günümüzde hükûmet dairelerinde resmi evrak ve dilekçeler üzerine yazılan

(*) Tevki' (çoğulu tevkiat) berat ve fermanlara çekilen padişah alâmeti ve nişanı, bu nişan ve alameti taşıyan padişah ferman ve beratı. Osmanlı'da buna daha çok "tevki'-i refî'-i hümâyûn" da denir.

açıklamalar, derkenarlar ve paraflar gibi, halifelerce resmi yazışmalar vs. üzerine yazılan açıklama ve notlardan ibaretti. Bu derkenarlar oldukça sanatlı ve çeşitli yazılırdı. Çoğunlukla âyetler veya hadîsler veya ünlü şiirlerden beyitler yazılırdı. Sahâbenin büyüklerinden ve aşere-i mübeşşere'den Sa'd b. Ebî Vakkas, bir binanın yapımı için Hz. Ömer'den izin istemişti. Hz. Ömer izin mektubunun altına "Güneşin sıcağından ve yağmurun etkilerinden seni koruyacak kadar bir bina yapmak yeterlidir" derkenarını yazmıştı. Hz. Osman amcası oğlu Mervan b. el-Hakem'den şikâyeti içeren ve boyunlarının vurulmasını emrettiğinden söz eden kişiler tarafından, sunulan bir dilekçeye, sana itâat etmezlerse yaptıklarınızdan sorumlu değilim de anlamındaki âyeti yazmıştı. Sahâbenin büyüklerinden Selmân-ı Fârisî tarafından "Kıyamet gününde halktan ne şekilde hesap sorulacak?" sorusunu içeren mektuba Hz. Ali "onlara nasıl rızık veriliyorsa kendilerinden öylece hesap sorulacaktır" şeklinde tevki' yazmıştı. Hz. Osman'ın dayısı oğlu sahâbeden Basra valisi Abdullah b. Âmir, Muâviye'yi bir konudan dolayı suçlayan bir mektup sunmuştu. Muâviye mektubun altına "Cahiliye çağındaki Ümeyye hânedânı İslâmiyet dönemindeki Hubeyb Hânedânından daha şereflidir. Bunu sen de kabul edersin" tevkiini yazmıştı. (Muâviye, bu sözlerle senden daha soyluyum demek istiyordu.)[103] Rebîa b. Hasan'ın, bina etmek istediği bir ev için, yardım olarak 12 bin adet direğin gönderilmesi isteğini bildiren mektubun altına Muâviye, Basra'da bir ev mi yoksa evinde Basra'yı mı inşa edeceksin? Anlamıyorum" ibaresini yazmıştı. Irak valisi Haccac, halife Abdülmelik b. Mervan'a bir mektup yazarak, Irak halkının itâatsizliğinden ve bu yüzden çektiği zahmetlerden bahsetmiş ve yerli halkın ileri gelenlerinin öldürülmesi için izin istemişti. Abdülmelik, Haccac'ın yazısına "İdareci uğurlu ve mübarek olursa uyuşmazlar birleşirler. Uğursuz ise birleşmiş olanlar birbirlerinden ayrılırlar" tevkiini yazıp göndermişti. Abdülmelik, kendi zamanında isyan eden Abdurrahman b. el Eşâs'tan gelen mektuba "Peri-

103 Mesûdi, II, 121.

şan olmasın diye kemiğini bağlayıp yerine getirmek istediğim adam aptallık ve kötülüğünden beni neden kahretmek ister?" anlamında bir beyitle cevap vermişti?

Ömer b. Abdülaziz, hakkında şikâyet bulunan bir valiye "Şikâyetçilerin çoğaldı, memnun olan azaldı. Ya adaletle hareket edersin ya da çekilirsin vesselâm" tevki'ini yazmıştır. Valilerden birinin, bir şehrin binası için izin isteğini içeren yazısına, Ömer b. Abdülaziz; "Şehri adalet temelleri üzerine binâ et. Yollarını zulümden temizle" derkenarını yazıp göndermiştir.

Emevî ve Abbâsîlerin diğer tevki'leri de bunlara benzer ve oldukça çoktur. Üçüncü Abbâsî halifesi Mehdi'nin aşağıdaki tevki'si gibi hepsi de oldukça edebî idi. Mehdi, Horasan valisi hakkında bir şikâyetten dolayı söz konusu valiye; "Ben uyanığım, sen uyuyorsun!" tevki'ini yazmıştı. Beşinci Abbâsî halifesi Hârunürreşîd, Mısır'daki valisine "Benim hazinemi ve kardeşim Hz. Yusuf'un hazinesini zarar ve ziyandan koru. Sonra ondan ve Allah'tan cezanı bulursun" anlamında bir derkenar yazmıştı. Yedinci Abbâsî halifesi el-Me'mûn, bir konuda zulm yapıldığını bildiren ve İbni Hişam tarafından sunulan mektubun altına "Mert ve şerefli adam kendinden üsttekilere zulmeder, aşağısındakilerden zulm çeker. Bu çeşit adamlardan hangisisin?" tevki'ini yazmıştır.

Vali ve vezirler de, kendilerine sunulan yazışmalar üzerine halifelerin yazdıklarına benzer tevki'ler yazarlardı. Muâviye zamanında Irak valisi olan, Ziyâd b. Ebih, emrindeki memurlardan biri tarafından takdim olunan ve zulme uğranıldığını bildiren mektuba "Seninle beraberim" cümlesini yazmıştır. Emevî halifelerinden Abdülmelik devrinde Irak valisi olan Haccac b. Yusuf, Kûfe mütevellisinden, söz konusu şehir halkının itâatsizliğinden ve bu yüzden çekmekte olduğu zahmetlerden söz eden yazı üzerine "Pek çok sevdikleri kişiyi (yani Hz. Ali'yi) öldüren bir halktan ne beklersin!" derkenarını yazmıştır. Üçüncü Abbâsî halifesi Mehdi'nin veziri Yahyâ b. Hâlid b. Bermek'e bir mektup sunularak bu mektupta garip ve yabancı bir tacirin ölümünden ve güzel bir cariye ile henüz kundakta bir çocuk ve pek büyük bir servet bıraktığından söz

edilmiş ve bunlara vezirin adına el konulması tavsiye olunmuştu. Yahyâ mektubun yukarısına "Tacire rahmet, kadınla çocuğa sa`âdet ve selamet, servete bereket, mektubun sahibi olan kötü düşünceliye ise (sana) kahır ve lanet olsun" cevabını yazmıştır.[104] Reşid'in veziri Cafer b. Yahyâ, bir tutuklunun dilekçesi altına "Her şeyin belli bir vakti vardır," diğer bir tutuklunun dilekçesine "suç onu cezaevine attı. Tövbe çıkaracaktır" tevki'lerini yazmıştır. Araplar bu şekilde tevki'ler yazmayı İranlılardan almışlardı.

Müslümanlar; İranlılarla karşılaşıp, kaynaştıkları ve devlet teşkilatlarını geliştirip, uygarlık yolunda ilerlemeye başladıkları döneme kadar, yazışmalarında, -yukarıda görüldüğü üzere-, özellikle, kısa ve öz yazmaya büyük önem verirlerdi. Daha sonra, İran kültürünün etkisiyle, onlardan övücü, ululayıcı ve abartılı yazışma biçim ve metodunu almışlar, bu abartılı yazı yazma veya inşâ metoduna H. ikinci yüzyıl başlarından itibaren başlamışlardır. Yazışmaları ilk kez alışılmışın dışında uzatan ve bunlara "hamd" bölümlerini (tahmidat) ekleyerek, ilk kez belâgat (söz bilim) sanatını kullanan kişi, H. 132 yılında ölen ünlü Abdülhamid el-Kâtip idi. Emevî halifelerinin sonuncusu olan Mervan'ın kâtibi olan bu dilci ve edebiyatçı kişi, Şam'lı idi. Aslen Arap değildi.[105] Bundan sonra gelen münşîler ve kâtibler onun açtığı çığır ve yolu takip edip onun yazışma stilini, taklit etmekle kalmamış, zamanla bu yolu daha da genişletmişlerdir. İçlerinde birçok vezir ve valiler bulunmak ve çoğunlukla Arapların dışından olmak üzere, birçok ünlü söz bilimci ve dilci yetişmiştir.

Bu şekilde yetişmiş ve sivrilmiş, büyük edebiyatçılar arasında, üçüncü Abbâsî halifesi Mehdî'nin veziri Yahyâ b. Halid Bermeki; İranlı, Hârunürreşîd zamanında vezirlik makamında bulunan Fazl b. Rebi; Mevâlîden, Memun'un veziri ve başkomutanı olan Fazl b. Sehl; İranlı, Buveyhilerden Müeyyedu'd-devle ve ondan sonra kardeşi Fahru'd-devle'nin veziri olan Sahib b. Ubad; Talkanlı, Buveyhiler devlet adamalarından olup

104 el-Fahrî, 57.
105 İbn Hallikân, I, 307.

H. 360 yılında vefat eden İbnü'l-Amid; Horasanlı, 597 yılında vefat eden büyük âlim ve münşîlerden İmadüddin el-Kâtib; İsfahanlı idi. Bu son kişinin yazışma tekniği, becerisi ve yeteneği diğerlerinden daha üstündü.

Kitap Yazımı

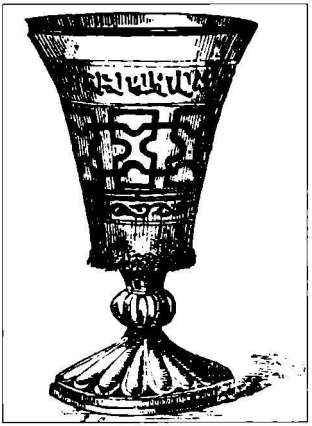
Kitap yazımı tabiriyle anlatılmak istenen, edebî, ilmî, tarihî ve sâir konularla ilgili oluşturulan kitaplardır. Bunların çeşidine göre, yazılış biçimi ve metodu retorik (belagat) açıdan farklı oluyordu. Örneğin edebiyatla ilgili kitaplarda yazış biçiminin beliğ olması gerekir. Çünkü konu, şairane duygu ve düşüncelere, kinayelere, sanat ile kalem oynatmaya çok uygundur. Gerçekte bu çeşit eserleri yazan edebiyatçılar çoğunlukla dil ve edebiyat üstatlarıyla karışarak Arap dil ve edebiyatını, retoriğini, mükemmel bir biçimde öğrendikten ve bu yolla birçok şiirler, nutuklar, edebî konuşmalar ve sözleri ezberleyerek, edebî üslûplar konusunda uzmanlaştıktan sonra yazdıkları için eserleri açık ve akıcı bir üslûp kazanıyordu. Oysa İslâm hukukçuları ve tıp bilimleriyle uğraşanlar bunun tam tersidir. Bunların üslûbu çoğunlukla retorik ve edebî özelliklerden uzak olur. Çünkü bu alanda uğraşan bilginlerin, uğraştıkları konular ve bilimler hayal gücü yeteneği isteyen düşünce ve duygular için uygun değildir. Bu yüzden edebiyatçılar ve retorikçilerin üslûbuna aykırı, kendilerine özgü bir anlatım biçimi kullanırlar. Bu anlatış ve yazış yöntemi, onlarda bir alışkanlık haline gelir. O kadar ki, bunlardan birisi, edebî bir üslûp ile bir şey yazmak veya şiir söylemek istese, zayıf ve sanat yönünden önemsiz şeylerden başka bir eser oluşturamaz.

Bununla birlikte, Araplar arasında fıkıh ilminin ortaya çıkışından ve tıp bilimlerinin Arapça'ya çevrilmesinden önceki dönemde, kâtib ve kâtiblerin anlatım biçimleri bu bilimlerin ortaya çıkışından sonraki üslûplarından daha edebi ve sanatsaldı. Bunun nedeni, daha önce üslûpların Kur'an-ı Kerîm'den etkilenerek oluşmasıydı. Kur'an-ı Kerîm ise retorik veya belagatin ulaşmak istediği en son noktaları da içine alan bir kitap-

tır. Bununla birlikte Kur'an-ı Kerîm, düz yazıdan daha çok şairane ifade ve duyguları okşar. Bu nedenden dolayı, İslâmiyet'in başlagıç yıllarında Kur'an'ın üslûbunu taklit etmeye çalışan kâtib ve hâtipler, hem nutuklarda hem de yazışmalarda oldukça edebî eserler ortaya çıkarmışlardır. Aslında o sırada kâtib ve hâtipler öyle bir üslûba muhtaçtılar. Çünkü o açık ve edebî anlatım biçimi muhâtaplar üzerinde son derece etkili oluyordu. Daha sonra Müslümanlar kitap yazımına başladıkları zaman müelliflerin çoğunluğunu İranlılar oluşturduğu için, İranlıların üslûbundan bazı özellikler Arapça'ya girmiş ve bunun sonucunda Arapça'da kelâm-ı mürsel-i mütenâsık zuhûra gelmiştir. İbnü'l-Mukaffa'nın "Kelile ve Dimne" nâmındaki kitabında kullandığı üslûp bunun en parlak örneklerindendir. İbnü'l-Mukaffa'nın bu üslûbu bugüne kadar retorik ve açık anlatım biçimi için de bir örnek oluşturmuştur.

İbnü'l-Mukaffa' İranlıydı. Fars dili ve edebiyatında tam bir otoriteydi. Çünkü bu dil kendisinin, baba ve atasının diliydi.[106] Bundan başka Pehlevîce ve Yunanca'yı da biliyordu. İbn'ül-Mukaffa', H. 2. yüzyılın ilk yarısında Basra'da yetişmiştir. Basra şehri o sıralarda birçok edebiyatçı ve şairin merkezi komununda bulunduğundan İbnü'l-Mukaffa' Arapça'da ve Arap edebiyatında da büyük bir güç ve ustalığa ulaşmıştı. Aslında kendisi zevk sahibi birisi olup, güzel yazı yazma yeteneklerine doğuştan sahip bulunuyordu. Bu nedenle, *Kelile ve Dimne* kitabını Farsça'dan Arapça'ya retorik ve akıcı, güzel ve seçkin bir üslupla çevirmeyi başarmıştır. İbnü'l-Mukaffa'nın eserleri, edebiyat konularıyla ilgili günümüze ulaşabilmiş en

106 İbnü'l-Mukaffa', meşhur dil bilgini, şair ve retorikçi. Önceleri Fars mecûsîlerindenken Abbâsi halifelerinin ilki olan Saffah'ın amcası İsâ bin Ali'ye müracaat ederek Müslüman olmuş ve onun kâtibliğini yapmıştır. İlim ve fazilet sahibi bir zat olup Hindçe'den, Nuşirvân zamanında Farsî'ye tercüme edilmiş olan *Kelile ve Dimne* adlı kitabı Arapça'ya tercüme etmiştir. Basra Vâlisi Süfyân bin Muaviye ile alay ettiğinden Süfyan kendisine kırılmış ve kin bağlamıştı. İnacının bozuk olduğu suçuyla halife tarafından tutuklanması emredilen İbn Mukaffa' ile ilgili bu durumu fırsat bilen Süfyân fırsatı kaçırmayarak kendisini tutuklatmış ve vücudunun azalarını birer birer kestirmiş, önce kestirdiği azalarını sonra da tüm bedenini aynı fırında yakmıştır. İbn Mukaffâ, 36 yaşında olduğu hâlde (H. 145/M. 762) böylece feci bir şekilde öldürülmüştür.

Arap işi billur bir bardak.

eski eserlerden olduğu için, daha sonra gelen rehberi kabûl edilmiştir. İbnü'l-Mukaffa', (H. 143/M. 762) yılında öldürülmüştür.*

Bununla birlikte, söz konusu dönemde yetişen edebiyatçılar ve kâtibler kendi düşünce ve yeteneklerinin ürünlerini hemen yazıya dökmezlerdi. Yazdıkları şeylerin çoğu usta hâtiplerden veya olaylardan naklettikleri birtakım parçalardan oluşurdu. Bazen kendi düşüncelerinden kısa bölümler de ilâve ederlerdi. Şu kadar ki bu cümleler "filân zat dedi ki" yahut "filân zat bize ihbâr etti ki" yahut "filân zat nutkunda böyle söyledi" yahut "filân zat şöyle dedi" yahut "şöyle yazdı" gibi şeylerden oluşuyordu. Bu cümleler doğal olarak, birer inşâ eseri, yani güzel ve edebî yazı örneği olarak kabûl edilemez. Hattâ hicrî 3. yüzyıl ortalarında Câhız, Müberred, İbn-i Kuteybe vesâire gibi edebiyat biliminin üstadlarının yazdıkları şeyler bile böyledir. Çünkü bunların yazdıkları eserler, orjinal Arap söz ve hikâyelerine dayanan, birtakım parçalardan oluşmuştur. Edebiyat üstatlarının bu konuda takip ettikleri yol ve yöntem Hammad, Asmâî, Ebu Ubeyde, Muhammed b. İshak gibi savaşlar, fetihler, Hz. Peygamber'in hayat hikâyeleri, tarih ve şiir yazarlarının tuttukları yöntemin de aynısıydı.

Çünkü bunlar da yazdıkları şeyleri çoğunlukla çölde yaşayan rivâyetçiler ve onların anlattıkları bilgilere dayandırıyorlardı. Söz konusu bilimlerin tamamını içeren kitaplar da bu gruptan sayılabilir. İbn Abd-i Rabbih'in, El-Ikdü'l-Ferîd'i, Ebu'l-Ferec Isfehânî'nin "Kitâb'ül-Egânî"si vesâire gibi. Zira bu kitapların içeriği de orjinal yazarlarına dayandırmış olan

(*) Hakkında yapılan suçlamalar, ölüm nedeni, eserleri konusunda geniş bilgi için bkz. Ahmet Ateş, "İbnülmukaffa", *İslam Ansiklopedisi*, MEB, c. IV/2, s. 864-868 (ng.).

birtakım fıkralar ve olaylardan oluşmuştur. Bunlarda da yazarın kendi yeteneği ve yorumunu aksettiren cümlelere pek az rastlanır. Her bakımdan *Kelile ve Dimne* kitabı tek bir adamın beceri ve bilgisinin ürünü olarak, elimize ulaşan en eski edebi eser kabül edilebilir. Bu kitabın üslûbundaki açıklık ve güzellik, o sırada yahut daha sonra yazılmış olan, edebî eserlerin üslûbunun üstündedir. Bu akıcılık ve incelikteki ayrıcalığı görüp de; bu anlatım üzerinde çevirmenin bildiği diğer dillerin etkisinin olduğuna; veya çevirmenin öyle bir üslûpta yazı yazabilmek için özel bir yeteneğe sahip bulunduğuna inanmamak mümkün değildir. Gerçekten İbnü'l-Mukaffa'dan sonra benzeri bir yetenek ve beceri ile yazı yazanlar pek az yetişmiştir. Bununla beraber bu üstadlardan hiçbiri -Abbâsîler devrinde bilimlerin gelişmesine ve birçok ünlü yazarın yetişmesine rağmen- bu alanda İbnü'l-Mukaffa'nın ulaştığı noktadan daha yüksek bir makama ulaşamamıştır. Bu durum ise, inşâ yeteneğinin, şairlik yeteneği gibi, Allah vergisi özel bir yetenek olduğunu, -istisnalar dışında- bu yeteneğin zaman yahut mekân ile sınırlı olamayacağını gösterir.

Tüm bilim dallarında yazılan, Arapça eserlerin sayısı belli bir noktaya ulaşıncaya kadar, Arapça ne kadar kitap yazılmışsa bunların tamamı isnâd ve rivâyet metoduyla yazılmaya devam etmiştir. Nihâyet yazılan kitapların sayısı zamanla artıp, yazar ve kâtibler, altıncı veya yedinci hicrî yüzyılda, söz konusu eserleri özetleyip, kısaltmaya başlayınca kitapları dolduran isnadları -tarih bahsinde görüleceği üzere birtakım özel nedenlerden dolayı bırakılması gereken yerlerden başka- kitaplardan çıkarmışlar veya özetlemişlerdir.

Seci' (Düz Yazıda Uyak)

İslâm uygarlığı, olgunluk dönemine ulaştığında, edebiyatçı ve şairlerin sayısı iyice artmış ve şiir her sınıf halk arasında yayılmıştı. Herkes şiir bilir, her yerde şiirler okunurdu. Halk kafiyenin tınısıyla, özel bir yakınlık ve alışkanlık oluşturmuştu. Kafiyeden hoşlanıyorlardı. Bunun üzerine edebiyatçılar, kafi-

yeyi özel veya resmî yazışmalarda da kullanmayı uygun gördüler. Bunun sonucunda, "kelâm-ı müseccâ'" (düzyazıda uyak yapma) sanatı ortaya çıkmış oldu. Düzyazıda uyak yapma önceleri çok az kullanıldığından hoş karşılanıyor ve kabül görüyordu. Bu çeşit ibâreler yalnız yazışmalarda kullanılıyorken, H. 4. yüzyıl sonlarında kitap yazımında da kullanılmaya başlanmış ve bu yöntemle makâmât (makamlar, meclisler, memuriyetler) kitapları yazılmıştır. Bu tarzda ilk eser yazan zat H. 398 yılında vefat eden meşhur makâmât sahibi Bedi'üz-zaman Hemedânî idi. İhtimâl ki, bu zat bu metotla yazmayı H. 390 yılında vefat etden Ahmed b. Faris Râzi'den almış olmalıdır. Ünlü makâmât sahibi Harîrî, Bedi'üz-zamân'ın eseri örnek almış ancak kolay ve akıcı anlatım biçiminde ondan geri kalmıştır. Makâmât biçiminde yazılan yazılar her tarafa yayılıp, halkın ilgisini çekince, yazarlar secîli yazı yazmaya bir kat daha heves etmişlerdir. Bunun sonucunda İslâmiyet'in Ortaçağları'nda seci'li yazı yazma stili, o kadar çoğalmıştır ki, bu bolluk ve ucuzluktan dolayı herkes ondan nefret etmeye başlamıştı. Çünkü bu secî, Cahiliye Çağı'nda kâhinlerin ağzından çıkan ve "secî-i kühân" (kâhinlerin seci'si) nâmıyla bilinen anlamsız ve tatsız bir şekle girmişti.

Kitaplarda ve özellikle, tenmîk (yazma, güzel yazıyla yazma), ıtnâb (sözü uzatma), tannâniyyet (tınlama), hayal gücü gerektirmeyen, tarih kitapları ve diğer bilimsel eserlerde uyak kullanma, yazışmalar ve şiirlere göre daha ağır kaçar. Hele tarihle ilgili alanlarda secîli kitap yazmak kadar soğuk ve ağır bir anlatım tarzı düşünülemez. Bunlara örnek olarak, H. 535'te vefat eden Feth b. Hâkân'ın tarihe dâir yazmış olduğu "Kalâid'ül-Ikyân"'ı veya yukarda sözü edilen, İmâd'üd-Din Isbahânî'nin (ö.597/1201) "El-Fethü'l-Kussî fi'l-Fethi'l-Kudsî" adındaki tarih kitabını veya yine İmâd'üd-Din'in önemli eseri olan, "Târih-i Âl-i Selçuk"'u her kim okursa tarih kitaplarında secî kullanımının kulağa ve zevke ne kadar ağır geldiğini ve tahammül ötesi bir duygu uyandırdığını bizzat hissedebiliriz. Evet, düzyazıda kafiye kullanımı, bazen yazışmalarda ve nutuklarda hoş düşer. Kabül edilir. Ancak, ilmî ve tarihî kitaplar-

da pek ağır ve adeta tatsız ve manasız sözler olarak gözüktüğü için kabül edilemez.

Bu sebepten dolayı, yukardaki gibi, secîli yazı yazan Arap yazarları azınlık grubunu oluşturur. Çoğunluk, her asırda düzyazıyla kitap yazardı. Bunlardan İbn-i Hâldun, İbn'ül-Esîr, Mesûdî vesâire gibi birçok büyük yazar bu yolda parlak eserler vücûda getirmişlerdir. Bu ünlülerin bazıları, hattâ yazışmalarda bile seci' kullanımını çirkin görmüşler ve bir yazarın bu şekilde yazı yazmasının inşâ ve kâtiblik yeteneğindeki eksiklikten ileri geldiğini söylemişlerdir.

ONİKİNCİ BÖLÜM

İslâm Tarihi ve Kaynakları

Tarih

İnsanlar çağlar boyunca yazı yazmayı bilmeksizin yaşamışlar, tarih konusu üzerinde durmamış ve böyle bir bilimle uğraşmamışlardır. İnsanlık, ilk çağlarda oldukça sade bir yaşam sürmüştür. Olayları kaydedilip düzenlenmesine ihtiyaç duymuyorlardı. Aslında buna imkân da yoktu. Bütün gayret ve çabalarını zorunlu gereksinimlerini sağlamaya yoğunlaştırmışlardı. Bu durum yüzyıllarca sürmüştür. Daha sonra insanlık, tufan, kıtlık, savaş ve benzeri büyük olaylarla karşılaştı. Bu önemli olaylar, insanın yaşam ve geçimini etkilediğinden, çoğunlukla hafızalarda yerleşmiş, yüzyıllar boyu sonraki nesillere aktarılmıştır. Bir nesilden diğer nesle nakledildikçe, biçim ve niteliği de büyümüştür. Çünkü insan doğası gereği ilginç abartılardan hoşlanır. Garip ve ilginç olaylar anlatmak kadar insanlar üzerinde etkili bir araç yoktur. Bu yüzden olaylar, belirttiğimiz şekilde, dildendile, aktarılarak gerçeklerden çok, hurafeye benzemiş ve tarih çağlarına ulaşmıştır. Bunlardan bir kısmı, dinsel bir renk almış, diğer bir kısmı da hamâsî duygulara uyandıran olaylar olarak kaydedilmiştir. Diğer bir kısmı da şairlere özgü duygu ve hayaller görüntüsünü almıştır. Bu şekil uyuşmazlık-

ları, ulusların yüzyıllar boyu süren değişmelerinden kaynaklanmaktadır. Bu aktarılan olay ve haberlerden, Homeros'un İliyada'sından Yunan mitolojisi, Mahabharata'dan Hindistan'ın eski olayları, Şehnâme'den İran'ın geçmiş dönemleri ve Arapların yok olmuş eski kabileler hakkında söyledikleri gibi, eski hurafeler adıyla bilinen destan ve hikâyeler ortaya çıkmıştır. Arapların en eski kabilelerden olan, Abdülmuttalip, Semud vs.'leriyle ilgili anlattıkları garip olayların aslında tarihi temelleri vardır. Ancak bu tarihi gerçek, zamanla abartıldığı gibi, aynı şekilde Yemen'de ortaya çıktığı rivâyet olunan Aram seli ile Belkıs hikâyesi vesâire de abartılardan kurtulamamıştır.

Sözü edilen olaylardan sonra, göçler ve savaşlar dönemi gelir. Bunlar arasında, İslâm'dan önce Arapların bilim ve kültürü konusu bölümünde söz ettiğimiz, İslâmiyet'ten önceki olaylar ve savaşları, "fil yılı olayı" ve benzerleri gibi, tarih çağlarına daha yakın bir dönem gelir. Bu olayların peşinden İslâmiyet doğunca, Araplar da Musevî hahamlardan ve İsevî papazlardan Tevrat ve Talmut'ta zikredilmiş olaylarla ilgili işittikleri hikâyelerden başka, kendi soylarına ve yukarda sözü edilen olaylar ve efsanelerle ilgili kısa bilgiler dışında ellerinde bir şey yoktu. Diğer uluslar hakkında, kendilerini ilgilendirmeyen konularda bilgileri yoktu. Söz konusu bu kısa bilgiler bile eksik ve basit, münferit olaylardan oluşuyordu. Öyle ki, bir olayla ilgili bilgiler diğerini ilgelendirmezdi. Olaylar arasında bir bağ yoktu.

Bu nedenle Araplar, İslâm'dan önceki devirde tarih bilimi alanında uygar toplumların en geri kalanlarından biriydi. Ancak, İslâmiyet'in orataya çıkışıyla, fetih ve savaşlarla meşgul olmuşlar, hâkimiyeti ele geçirdikleri bölgelerde sonra diğer İslâmî bilimlerde olduğu gibi, tarih konusu üzerine de eğilmişler, tarih yazımı çalışmalarını başlatmışlardır. Tarih bilmini, İslâmî bilimler arasına sokmamızın nedeni, onun İslâm'a özgü bir bilim olmasından değil, İslâm dininin tarih biliminin kurulması, derlenip toplanması ve gelişmesinin esas nedeni olmasıdır.

"İslâm dünyasında bilginlerin çoğu Araplardan değildi" başlığı altında açıkladığımız üzere, Müslüman Araplar tarihten

başka bir bilimle uğraşmaya tenezzül etmezlerdi. Tarihsel olaylara, yalnızca ve özellikle atabinicilikte usta olanlara, cesur ve kahramanlara, güzel ve etkili konuşan hatipler ve şairlere -güzel örnek olduğu, kahramanlık duygularını coşturduğu, büyüklük ve mertlik öğrettiği için- büyük önem verdiklerinden bu tür bilgileri hafızalarında saklayıp, ağızdan ağıza aktarmaktan büyük övünç duyar ve zevk alırlardı.

Halifelerin en akıllıları, tarihsel olayları dinlemeye en çok meraklı ve arzulu olan kişilerdi. Emevîler'in dâhisi olan Muaviye b. Ebu Süfyan, her gece yatsıdan sonra gecenin üçte biri geçinceye kadar olan vaktini tarih rivayetçileri için ayırmıştı. Kendisi her gece tarihçilerin toplandığı meclise katılarak, Araplar, İranlılar ve hükümdarlarının idare biçimleri ve halka karşı davranışları, diğer uluslar padişahlarının, hile ve düzenbazlıkları vs. olaylar konusunda anlatılan bilgileri dinlerdi. Muaviye gecenin üçte biri geçinceye kadar bu tarihçilerle birlikte olur ve sonra yatardı. Daha sonra, uyandığı zaman da daha önceden görevlendirilmiş bazı köleler, korumak ve okumakla sorumlu oldukları tarih kitaplarıyla hükümdarın huzuruna çıkarlar, hükümdarların biyografilerine, savaşlarına, savaş taktik ve planlarına, yönetim biçimlerine ait bu kitaplarda yer alan bilgileri Muaviye'ye okurlardı. Bizim düşüncemize göre, büyük olasılıkla bahsedilen bu kitaplar Arapça değildi. Herhâlde Yunan veya Lâtin dilleriyle yazılmıştı. İçeriği de, Büyük İskender, Jül Sezar, Anibal gibi Yunan ve Roma kahramanlarının hayat hikâyeleri, başlarından geçen olaylar ve mücadelelerinden oluşuyordu. Söz konusu köleler bu olayları söz konusu dillerden Arapça'ya çeviriyorlardı. Arapça yazılmış tarih kitaplarının çoğu Muaviye'nin devrinden sonra yazılmıştır.

Büyük adamların biyografilerini bilmek, onların bıraktıklarına sahip çıkıp, takip etmek onların yolunda gayret ve çaba gösterme duygusunu güçlendirdiğinden, gerek Araplardan, gerekse diğer uluslardan, yüce bir makama ulaşan ve şöhretli bir idareci olmaya çalışan büyük kumandanların çoğu, kendilerinden daha önce yetişen büyük adamların yaşam hikâyelerini okutturup dinlerlerdi. Siyasi bir zorlukla karşılaşınca, daha

önce diğerlerinin başına gelmiş benzeri olayları anımsayarak, bunlardan yararlanır ve sorunun çözümünde eskilerin bilgi ve tecrübeleri büyük kolaylık sağlardı.

Kaynaklara göre, ikinci Abbâsî halifesi Mansur, Ebu Müslim Horasânî'yi öldürmeyi düşündüğü zaman, Ebu Müslim'in Abbâsiler devletinin kuruluşunda yaptığı seçkin hizmetlerini göz önüne alarak, bazı kişilerle görüş alışverişinde bulunup bulunmamak konusunda kararsız kalmıştı. Bir gece endişesinden uyuyamamıştı. Ertesi sabah, İshak b. Müslim'i huzuruna çağırarak "Bana Harran'daki padişahın hikâyesini tekrar anlat" dedi. İshak hikâyeyi tekrar etti. Özeti şuydu: "İran hükümdarlarından Şapur halkı kendi hâkimiyetine davet etmek için vezirini Horasan'a göndermiş. Vezir gitmiş. Fakat halkı, hükümdâr yerine kendi hâkimiyetine davet etmiş. Vezirin tehlikesi önemli hale gelince, döner dönmez Horasan ileri gelenlerinin gözleri önünde hemen öldürülmesine karar vermişti. Vezir Horasanlılarla beraber dönünce Şapur derhal vezirin kellesini kestirmiş. Horasanlılar gözlerini açar açmaz vezirin kellesini önlerinde görmüşler. Bunun üzerine hemen Şapur'a itâat ve bağlılıklarını arz etmişlerdir." Mansur Ebu Müslim'in durumu ile benzerliği olan bu hikâyeyi dinledikten sonra, gözlerini yere dikerek uzun bir müddet düşündü. Gözlerini yerden kaldırdığı zaman Ebu Müslim'in de öldürülmesine kesin karar vermişti. Daha sonra Ebü Müslim duraksamaksızın öldürülmüştür.

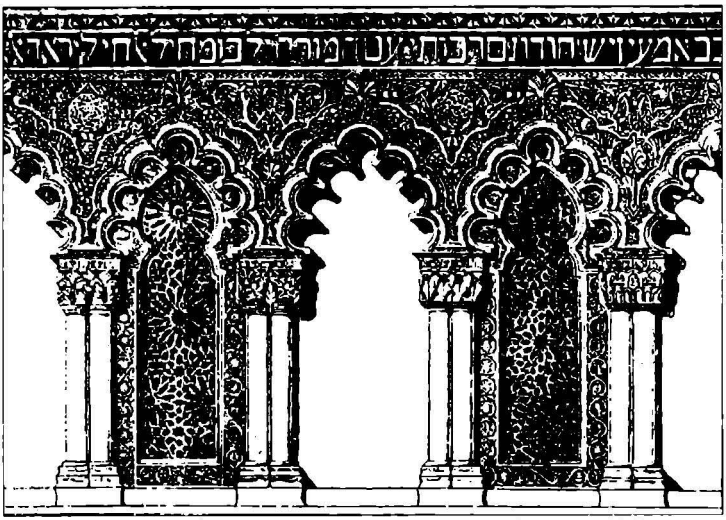
Musul Emîri Bedreddin Lü'lü', ramazan ayı gelince, kendisi için tarih kitapları topladı dünyanın halini kendisine okuttururdu. Bu yüzden tarih, padişahların ve diğer idarecilerin ilgi gösterdikleri bilimlerden biri olmuştur. İslâmiyet'in ilk çağlarında şu ifadeler atasözü haline gelmişti: "Soy bilimi ve tarih; padişahlara, günlük olaylar ve büyük adamların biyografileri; kumandanlara, kitap ve hesap bilimleri de ticaret erbabına özgü bilimlerdendir." Daha sonra, Abbâsi hilâfetinin şan ve kuvveti zayıflayınca ve vezirler devlet işlerini keyiflerine göre idare etmeye başlayınca, bu zorba vezirler, halîfeleri tarih kitapları okuma ve inceleme alışkanlığından uzaklaştırmak için tüm çabalarını sarf etmişlerdir. Buna engel olmaktan amaçları, hali-

felerin daima gözü kapalı kalmaları ve dünyanın durumundan haberdar olup vezirlerin baskı ve zorbalıklarına engel olacak bilgiler öğrenmemeleriydi. Örneğin, Abbasi halifelerinden Müktefî vakit geçirmek için kendisine birkaç kitap getirilmesini vezirinden istemişti. Vezir emri altında bulunan yardımcılara bu kitapların tedârikini ve halîfeye götürülmeden önce kendisine gösterilmesini emreylemiştir. Memurlar bazıları hükümdarlar ve önceki vezirlerin hallerine ve halktan daha çok para toplanması için uygulanması gereken metotlarla ilgili bilgileri içeren birtakım kitaplar bulup getirmişler. Vezir bu kitapları görünce gazâba gelmiş. Muavinlere "Meğer siz dünyada benim en korkunç düşmanımmışsınız. Ben size, halîfe beni unutsun diye ona eğlence kitapları bulunuz demiştim. Siz ise öyle kitaplar getirdiniz ki, bunları okursa vezirlerin durumlarını, zayıf noktalarını, halktan çokça para tahsîl etmek yollarını, ülkenin imarını veya yıkılması nedenlerini anlamaya başlar. Bu kitapları geri götürünüz. Halîfeyi eğlendirecek hikâyeler, sevindirecek şeyleri içeren kitaplar bulup getiriniz" demiş. Bunun üzerine vezirin arzusuna uygun kitaplar bularak takdim etmişler.

İslâm Tarihinin Kaynakları

İslâm tarihi, gelişmelere bağlı olarak, zamanla elde ettiği çok sayıda kaynağa dayanmaktadır. Söz konusu bu kaynaklar, şu şekilde açıklanabilir:

Müslümanlar, Kur'ân-ı Kerîm'in ve Hadîs-i şerîflerin toplanması ve tefsîriyle meşgul oldukları dönemde, ayetlerin nazil olduğu veya hadislerin söylendiği yerler ve durumların araştırılması ve incelenmesini gerekli gördüklerinden dolayı, tüm bu konuları kapsayan, Hz. Peygamber'in yaşamı ile ilgili bilgileri toplayıp kitap haline getirmek için büyük çaba harcamışlardır. "Sîret" veya "Siyer-i Nebî", adı verilen bu bilgiler, önceleri sadece sözlü aktarılıyorken, daha sonra yazılı hale getirilmiştir. En ünlü rivâyete göre, Sîret-i Nebeviye'yi ilk yazan kişi, H. 151 yılında ölen Muhammed b. İshak'tır. Bu zat Peygam-

Endülüs-Tulaytıla'da İbrani-Arap mimari tarzında inşa olunmuş eski sinagogun bir kısmı. Günümüzde Altransito (?) kilisesidir.

ber'in hayatını Abbâsî halifelerinden Ebü Ca'fer el-Mansûr için yazmıştı. Bununla birlikte Keşfu'z-Zunûn kitabında, H. 124 yılında vefat eden Muhammed b. Müslim Zührî'nin, peygamberin savaşlarıyla (megâzi) ilgili bir kitap yazmış olduğu hakkında bir nota rastlıyoruz.[1] Bu bilgilerden Zührî'nin, Muhammed b. İshak'tan 20 küsur yıl kadar önce vefat ettiği anlaşılıyor. İbn Hallikân'ın "vefeyât'ül a'yân" kitabında yer alan hayat hikâyesinden, yukarıdaki iki zatın birbirleriyle çağdaş oldukları anlaşılmaktadır. Megazi ve siyere ait ilk kitap yazan kişinin H. 93 yılında vefat eden Urve b. Zübeyr ile, H. 114 yılında vefat eden Vehib b. Münebbih oldukları da rivayet ediliyor.[2] Ancak her durumda şurası kesindir ki, sözü edilen kişilerce magazi ve siyerle ilgili yazıldığı söylenilen eserler kaybolmuştur.

Hz. Peygamber'in hayatı hakkında öncekilerden sonrakilere aktarılan en eski kitap H. 213 yılında vefat eden Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişam'ın "Siret-i İbn-i Hişam" adıyla bilinen kitabıdır. Bu kitap yukarıda söz edilen Muhammed b. İs-

1 *Keşfu'z-Zunûn*, II, 39 ve 30.
2 *Keşfu'z-Zunûn*, II, 470.

hak'ın kitabından naklen yazılmıştır. İbn Hişam'ın bu kitabı birkaç kez basılmıştır.

Müslüman idareciler ilk iş olarak, yönetimleri altına aldıkları ülkeler üzerine haraç koyma işiyle uğraştıkları zaman, söz konusu ülkelerin zorla mı yoksa barış yoluyla mı, veya kuvvet kullanılması gibi bir yolla mı zaptedildiklerini tesbit etmeye çalışmışlardır.

Barış yoluyla ele geçirilen toprakların, ne gibi barış koşullarıyla veya ahidnâme koşullarıyla elde edildiği konularında anlaşmazlık veya karışıklıkların giderilmesi için, fetihlerle ilgili olan bilgileri ülkelerin fetih biçimlerine göre kayıt ve düzenleme metodunu kullanarak, her memleketin fethini ayrı ve detaylı gösteren kitaplar yazmışlardır. H. 207 yılında vefat eden Vakıdî'nin "Fütüh'ş-Şam" kitabı* buna bir örnektir. Ancak bu kitap, hayal ürünü hikâyelere benzer bazı abartılarla doludur. H. 257 yılında vefat eden imam Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Abdülhakem'in "Fütuh-ı Mısr ve'l-Ma'rîb" adındaki kitabı ile Ebû Huzeyfe İshak b. Bişr'in "Fütüh-ı Beytü'l-Mukaddes" vs. de böyledir. Daha sonra yıllarda, İslâm tarihçileri -H. 279 yılında vefat eden Belâzurî'nin "Fütühu'l-Büldân" veya "Fütühu'l-Emsâr" adlı kitabında olduğu gibi- fetihlerle ilgili düzenli bilgileri ayrı kitaplarda toplamışlardır. Belâzurî'nin, sözü edilen bu kitabı, fetihlerle ilgili bilgiler açısından, en fazla güvenilen kaynaktır. Ayrıca, yukarda sözü edilen Vâkidî'nin kitabından sonra, bu çeşit eserlerin elimize ulaşabilmiş en eski tarihli olanıdır.

Tabakât ve Magâzî

Kur'ân-ı Kerîm, Hadîsler, nahiv ve diğer dil bilimleri konusunda daha önce üzerinde durulduğu gibi, İslâm âlimleri, söz konusu ilimlerle ilgili konuları incelemek için, öncelikle isnadlarını araştırmaya ve o isnadların zayıfını kuvvetli olanından ayırmaya mecbur olmuşlardı. Bu zorunluluk, İslâm alimlerini, ravileri ve bu ravilerin hayat hikâyelerini araştırıp incelemeye

(*) Bu kitabın Muhammed bin Mahmud bin Aca el-Türkî tarafından 12 bin beyit olarak Türkçe'ye çevrildiği Keşfu'z-Zunûn'da kaydedilmektedir.

yöneltmişti. Bu konuda oldukça ileri gitmişlerdi. Öyle ki, nakledilen hadisleri senedi ile birlikte bilmek ve nakleden ravilerinin adalet, güvenilirlik, eleştirilme veya reddedilme açısından hallerini ve o nakillere ait olan olayları, kavramış olmak, fıkıhta içtihat şartlarından kabul edilmişti.[3] Bunun sonucunda, her bilim dalının rivayetçilerini, çeşitli sınıf veya tabakalara ayırarak, "tabakât" adını verdikleri âlim, edebiyatçı, İslâm hukukçusu ve dilcilerin biyografilerini içeren kitapları oluşturmuşlardır. Şairler, edebiyatçılar, nahivciler, İslâm hukukçuları, kahramanlar, hadisçiler, dilciler, müfessirler, hafızlar, kelamcılar, soy bilginleri, tabipler, hatta nedimler ve şarkıcılar tabakâtı veya grupları biçiminde, ayrı biyografik eserler yazmışlardır.

İslâm âlimleri sözü edilen her tabaka hakkında birçok eser oluşturdukları için, Müslümanlar, büyük adamların biyografilerine dair en çok eser yazmış milletler arasında sayılırlar.

Bu kitaplar arasında, bize ulaşan en eski tarihli kitap H. 230 yılında vefat eden "Vakidî'nin kâtibi" adıyla bilinen Muhammed b. Said'in önemli eseri, "Kitâbu Tabakâti's-Sahâbe" adındaki kitaptır. Ondan fazla ciltten oluşan bu büyük eser, yazarın zamanına kadar, sahâbe ve ondan sonraki neslin ve halifelerin biyografilerini içine alır.[4] Sözü geçen kitabın her bir bölümü, dünyanın değişik bir kütüphânesindedir. Mısır'da Hidiv Kütüphânesi'nde ikinci cildi bulunmaktadır ki, perişan bir durumdadır. Biz bu kitabı yazdığımız dönemde bir Alman kuruluşunun o kitabı bastırmaya karar verdiğini ve birinci cildini yayımladığını öğrendik. Sözü edilen bu kitaptan sonra, tabakâtla ilgili en eski kitap, hicrî 236 yılında vefat eden İbn Kuteybe'nin *Tabakâtu'ş-Şuarâ* adındaki kitabıdır. Bu kitap da ünlü Hollandalı müsteşrik M.J. de Goeje'un himmet ve gayretiyle bu sene (1902'de) Leiden'de yayımlanmıştır.

Bu iki kitap dışında, daha sonraki dönemde tabakâtla ilgili

3 Şehristânî, I, 154.

4 İbn Hallikân, I, 507. Muhammed bin Said ünlü âlim ve hadisçilerdendi. Fütuhu'ş-Şâm yazarı Vâkidî'ye bir süre kâtiblik ettiğinden "Vakidî'nin kâtibi" adıyla ünlenmiştir. Sahâbe ve ondan sonraki nesil (tâbiûn) ile kendi zamanına kadar olan halifelerin biyografisini kapsayan 15 ciltlik bir kitap yazmış ayrıca bu kitabı özetlemiştir. Fıkıh ve hadis konusunda da eserleri vardır.

daha birçok eser yazılmıştır. Bunlar arasında, aşağıda görüleceği üzere "Vefeyâtu'l-a'yân", "el-Vâfî fi'l-vefeyât, Fevâtü'l-vefeyât vs. gibi büyük biyografi eserleri ortaya çıkarılmıştır. İbn Asâkir'in 80 ciltten oluşmuş *Tarîh-i Dimaşk* ve Hatib Ba'dâdî'nin yine bu kadar ciltten meydana gelen, *Târih-i Bağdât* adındaki kitapları gibi. Ülkeler tarihini de içine alan biyografi kitapları ise daha başkadır. Bu çeşit tarih kitaplarının içinde de birçok biyografi yer almaktadır.

Çöl halkı ağzından dil ve şiir konusunda bilgiler elde etmek için çöllere kadar seyahat eden edebiyatçılar daha önce de belirttiğimiz üzere, Araplarla ilgili tarihi hikâye ve olayları da, dil âdâbına ait yazdıkları kitaplar içinde ele alıp düzenlerlerdi. O yolda elde edilen şiirlerde özellikle pek çok tarihi olay yer alıyordu. İbn Yunus "Ferezdak'ın şiirleri olmasa idi tarihi olayların yarısı kaybolup gidecekti" diyor.[5]

Emevîler hilâfeti ele geçirip, keyiflerine göre bir yönetim oluşturup, Raşid Halîfeler denilen dört halife döneminin adalet ve hakperest yönetiminden ayrı bir yola sapınca, bu adaletsiz idareyi yaşayan halk, Raşid Halifeler'in yaşam hikâyelerini, yönetim metotları, adalet, ihsan ve merhamet üzerine kurulmuş olan düzenlerini hatırlayıp, dillerde dolaştırmaya başladılar. Adaletli bir yönetim şekli görüldükten sonra ona aykırı böyle bir sistemi yaşayan halkın önceki mutlu ve huzurlu dönemleri hatırlaması ve yönelmesi doğal bir gelişmedir.

Bu nedenle bazı tarihçiler, Râşid Halifeler ve daha sonra da, tüm halifelerin tarihleri hakkında eserler yazmışlardır. Bu konuyla ilgili, kitap yazan tarihçilerin en eskisi, H. 281 yılında vefat eden Dîneverî idi. Bu çeşit eserler nasıl vücuda getirilmişse vezirlerin biyografileri, zâbıta memurlarının tarihi, cimriler, âşıklar vs. tarihleri hakkındaki kitaplar da yer ve zamanın gereği ölçüsünde yazılmıştı.

5 *El-Beyân*, I, 124.

Hicretin 2. yüzyılı ile 3. yüzyılının ilk yarısı geçtiğinde, Müslümanların yazdıkları tarih kitapları, yukarda belirtildiği üzere biyografi, savaşlar, Peygamber'in hayatı ve fetih kitaplarından oluşuyordu. Millet ve ülkeler tarihleri gibi genel tarihler, daha sonraki dönemde yazılmıştır. Genel tarihle ilgili kitap yazanların en eskisi, Yâkubî adıyla bilinen İbn Vâzıh idi. Onun yazdığı genel tarih kitabı; birincisi, Musevîler, Hintliler, Yunanlılar, Rumlar, İranlılar vs. gibi eski milletler, diğeri de İslâm'ın doğuşundan başlayarak, H. 256 yılında başa geçen, Abbâsî halifelerinden Mutemid'in zamanına kadarki dönemi içine almak üzere, iki ciltten oluşmaktadır. Bu eser de yayımlanmıştır. Bundan sonra genel tarihle ilgili ikinci kitabın yazarı, H. 310 yılında vefat eden ünlü müfessir İbn Cebir Taberî'dir. Bu zatın yazmış olduğu tarih, H. 302 yılına kadar geçmiş olan önemli olayları, kronolojik olarak içeren, büyük bir eserdir. Fergânî, Taberî'nin sözü edilen tarih kitabına bir ek yazarak, H. 312 yılına kadar olan tarihi olayları da ilave etmiştir. Hem Taberî'nin tarihi hem de bu ek yayımlanmıştır. Daha sonra ünlü *Mürûcu'z- Zeheb*'in yazarı Mesûdî, bunları takip eder. H. 346 yılında vefat eden Mesûdî'nin sözü edilen tarihi, tarihi olaylardan başka, denizler ve çeşitli hayvanlarla ilgili bilgileri de içine almaktadır. Devletler veya milletlere göre bölümlere ayrılmıştır. Bu eser de yayımlanmıştır. Mesûdî'nin "Ahbâru'z-zaman" olarak isimlendirdiği, diğer bir tarih kitabından daha söz edilmiştir, ancak kaybolmuştur. Yazar tarafından "Mürucu'z-zeheb" de verilen bilgilerden onun oldukça ayrıntılı ve büyük bir eser olduğu anlaşılıyor. Sözü edilen yazarlardan sonra Hamza el-İsfahânî gelir (ö. 360/893). Bu tarihçi, cihan hükümdarlarının, hâkimiyet yıllarıyla ilgili yazdığı "Târihu sinî mülûki'l-arz"'ın yazımını H. 350 yılında tamamlamıştır.

Müslümanlar, Arap İslâm devletleri, (Bağdat'ta Abbâsîler, Mısır'da Fâtimîler ve Endülüs'te Emevîler) yıkıldığı H. 7. yüzyıla kadar yukarıda belirtilen kitaplar ve burada sayılmayan az sayıdaki diğer tarihlerle yetinmişlerdi. Arap devletlerinden

sonra, Türk, Kürt vs. diğer milletler, değişik devletler kurmuşlardır. Bu yeni gelişmeler sonucunda, Müslümanlar yeni bir devre girdiklerini görerek, geçmiş yüzyılların tarihlerini toplayıp düzenlemeye başlamışlardır. Tarihçiler, yukarda adı geçen tarih kitaplarından yararlanarak bazılarını özetleyerek, karışık olayları ve yazımları düzelterek, yeni bir anlayış ve mantıkla yeni tarihi bilgileri de ilave etmişlerdir. Bu çabalar sonucunda, birçok büyük ve hacimli tarih kitabı yazmışlardır. Bu kitapların en ünlü ve ayrıntılı olanı İbnü'l-Esîr'in (ö. 630) ünlü tarihidir. Büyük dikkat, titizlik ve araştırma sonucu yazılmış bulunan *Kitâbü'l-Kâmil* adlı bu eser, Taberî'nin tarihinde yer alan bilgileri, bazen özetleyerek almanın dışında, daha sonra gerçekleşen tarihi olayları da kapsamaktadır. İbnü'l-Esîr, bu kitabına; Endülüs vs.'de ortaya çıkan olayları da eklemiş ve kitabını Taberî gibi kronolojik olarak düzenlemiştir. 12 büyük ciltten oluşan bu önemli kitap da yayımlanmıştır. İbnu'l-Esîr'den sonra H. 232 yılında vefat eden Hama emiri Ebu'l-Fida *Kitabü'l-Kâmil*'i kısaltarak bir başka genel tarih kitabı yazmıştır. Söz konusu bu kitabına, edebiyatçılar ve diğer alimlerle ilgili birçok bilgileri de eklediği gibi, Cahiliye devri Arapları hakkında da geniş bilgiler vermiştir. Üç ciltten oluşan bu eser de yayımlanmıştır. Daha sonra Ömer b. el-Verdî, Ebu'l Fidâ'nın bu tarihini özetlemiş ve yeni bir eser ortaya çıkarmıştır. İbnü'l Verdî'nin vefat tarihi H. 749 yılıdır.

Daha sonra (H. 808/1405) yılında vefat eden ünlü âlim İbn Haldun gelir. Bu büyük zat, Arap devletlerinin kendi dönemine kadar yaşayamadıklarını görmüş, tarihi gerçekler ve ondan alınması gereken ders ve ibretler üzerinde durmuştur. Aslında çok dikkatli, sağlam ve doğru bir muhakeme gücüne sahip bir âlim olan İbn Haldun, ünlü tarihini kaleme almıştır. İbn Haldun, bu eserinde, olayları kronolojik olarak değil de, devletlere göre düzenlemiş ve tarihi olaylar konusunda, özellikle Ma'rîb ve Endülüs bölgesi hakkında, kendisinden daha önce kimsenin yapmadığı bir metotla, mükemmel ayrıntılar vermiştir. İbn Haldun'un tarihi, kendisinden önceki alimler hatta Yunan, Roma ve diğer eski milletlerin bilginleri tarafından da ör-

neği yazılmamış uzun bir tarih felsefî mukaddimesi ile başlamıştır. Eser bu özelliğiyle, o vakte kadar yazılan tarih kitaplarının üstünde seçkin bir yer tutmuştur. Sözü edilen *Mukaddime*'nin ünü herkes tarafından bilindiğinden daha fazla bilgi vermeye gerek görmüyoruz.

Bunların dışında, bazı tarihçiler kitaplarında, başka metotlar da takip etmişlerdir. Bir kısmı kitabını, yalnızca bir şehrin tarihine ve o şehirde yetişen önemli kişilerin biyografilerine ayırmıştır. Bu tür kitapların en ayrıntılı ve önemli olanları, Hatib Bağdâdî'nin (ö. 463/1071), *Târîh-i Ba'dâd*'ı ve İbn Asâkir'in (ö. 571/1176) *Târih-i Dımaşk* adındaki 80 ciltten oluşan kitaplarıdır. Bunlardan daha önce yukarıda söz edilmiştir. *Târih-i Dımaşk*'ın el yazması nüshaları *Târîh-i Ba'dât*'ın el yazması nüshalarından daha çoktur.

Ebû Ömer b. Yusuf Kindî, daha sonra kadı Ebû Abdullah Muhammed, daha sonra Makrîzî tarafından yazılmış olan *Hıtat-ı Mısır* da bu çeşit eserler arasındadır. Makrîzî'nin bu isimdeki kitabı oldukça ünlüdür.* Celaleddin Süyûtî'nin "Hüsnü'l-muhâdara fî ahbâr-i Mısır ve'l- Kâhire" adındaki eseri de bu çeşit eserlerdendir.

Terâcim-i Ahvâl ve Mu'cemât (Biyografi ve Sözlükler)

İslâmiyet'in ilk yıllarında, biyografi konusundaki bilgiler -daha önce de belirttiğimiz gibi- her grup ayrı olmak üzere, sanat veya bilim çeşidine göre düzenlenen tabakât kitaplarında yer alırdı. Daha sonra bilim ve eğitim alanındaki gelişmelerin yoğun olduğu devre ulaşınca, İslâm âlimleri eserlerinde, düzen ve tasnife daha çok dikkat etmeye başladılar. Tarihçilerden birçok ilim adamı, tabakât vs. kitapların içinden "terâcim-i ahvâl" bölümlerini çıkartarak bunları alfabetik sıraya göre düzenlemişlerdir. Bu tür eserlerin en ünlüleri, İbn Hallikân'nın (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-a'yân*'ı ile ikinci derecede önemli olan

(*) Söz konusu kitabın H. 969 yılında alimlerden biri tarafından Türkçe'ye tercüme edildiği *Keşfu'z-Zunûn*'da verilen bilgilerden anlaşılmaktadır.

Salahaddin Kutbî'nin (ö. 764/1363) nin *Fevâtü'l-Vefeyât*'ıdır. Salahaddin'in kitabı İbn Hallikân'ın kitabında bulunması gerektiği halde yer almayan biyografileri de içine alır. Her iki kitap da basılmıştır. H. 764 yılında vefat eden Salahaddin Safadî'nin "el-vâfî fi'l-vefeyât" adındaki kitabı da bu alandaki ünlü eserlerdendir. Söz konusu bu son kitap, hacim olarak çok büyükse de hiçbir kütüphânede tam bir kopyası olmadığı gibi, şimdiye kadar hepsi bir arada toplanamadığından basılamamıştır. Söz konusu kitaba ait Avrupa kütüphânelerinde çeşitli parçalar bulunmaktadır. Sıbt ibn el-Cevzi'nin (ö. 654/1256) (İbn el-Cevzî'nin torunu) *Mir'âtu'z-zamân fî târihi'l-a'yân* adındaki kitabı da bu tür eserlerden biridir. Bu da kırk ciltten oluşmakta ancak dağınık bir halde bulunmaktadır. Endülüs'ün ileri gelen ünlü adamları hakkında da birçok biyografi kitabı vardır. İbn Beşküvâl'ın (ö. 588/1192), *Kitabu's-sıla*'sı ile İbnü'l-Abâr'ın, *El Mu'cem* adındaki eseri de önemlidir.

Bu sözlük veya ansiklopedilerden bir kısmı, bir grup veya bir sınıfa aittir. *Kitabü'l Kâmil*'in yazarı İbnu'l-Esîr'in, *Üsdü'l-gâbe fî ahbâri's-sâhâbe* adlı kitabı gibi. 5 büyük ciltten oluşan bu kitap, sahâbenin hayat hikâyelerine ayrılmıştır. İbn Kıftî'nin *Terâcimü'l-hükemâ* adındaki kitabı da bir başka örnektir.

Bununla beraber pek çok biyografileri ve tarihi olayları, *Egânî, El-ikdü'l-Ferîd, Keşkûl, Müstadraf, el-beyân ve'tebyîn* kitapları gibi, edebiyata ait olan kitapların içinde de görebilirsiniz. Birtakım tarihi olayları da Demîrî (ö. 808/1405) *Hayâtü'l-heyavân* kitabı gibi, tabiat bilimleriyle ilgili yazılmış kitaplarda da bulabilirsiniz. Bu son kitapta o kadar önemli tarihi bölümler vardır ki, böyle ayrıntılı bilgilere tarih kitaplarında bile zor rastlanır.

Müslümanlar arasında tarih bilimi, daha önce medeniyet yoluna girmiş olan diğer milletlerin tarih konusunda yazdıklarıyla karşılaştırılacak olursa, çoğunlukla sözlükler şeklinde yazılan biyografi kitaplarının çokluğu ile onlardan ayrılır. Biyografi konusunda ilk eser yazanlarda Müslümanlardır. Uygar devletler, bu şekilde tarih sözlükleri veya ansiklopediler yazmayı, Müslümanlardan öğrenmişlerdir. İslâm dünyasında söz

konusu dönemde, yazılan sözlük ve ansiklopediler tarih, coğrafya, edebiyat ve diğer bilimler için zengin birer hazinedir. Özellikle *Vefeyâtü'l-a'yân* kitabı alfabetik olarak 820'den fazla kişinin biyografisini içine alan tarihi bir sözlük ve ansiklopedidir. Bu kitapta biyografiler verilirken başka ünlüler hakkında da bilgiler verilmektedir. İbn Hallikân'ın bu kitabında yer alan özel isimlerin doğru okunması için harekeler gösterildiği gibi, biyografi sahiplerinin doğum ve ölüm yılları da kaydolunmuş ve biyografiler arasında -başka kitaplarda çok az rastlanılan- birçok edebi ve ilmî yararlı bilgiler de kaydedilmiştir. Bu kitap hakkında söylediğimiz övgülerin aynısı "fevâtü'l-vefeyât", "el-vâfî fi'l-vefeyât", "üsdü'l-gâbe fî ahvâli's-sahâbe", "terâcimü'l-hükemâ" kitapları gibi diğer biyografik eserler hakkında da geçerlidir. Fevâtü'l-vefeyât, İbn Hallikân'da bulunmayan 450 biyografiden fazla biyografiyi içine alır. Şairler, fakihler, tabipler tabakaları gibi alfabetik sıraya göre düzenlenmiş olmayan biyografi kitapları ise daha başkadır. Bu tür kitapların en önemlilerinden biri, İbn Usaybia'nın (ö. 668/1269), *Tabakâtü'l-etibbâ*'sıdır. Söz konusu kitap, İslâm tıbbı ve tabipleriyle beraber, Yunan, İran, Hint ve Bâbillilerin, tıp bilimlerini ve tabiplerini, diğer bilim ve bilginlerini, felsefe ve filozoflerını toplamış ve kronolojik olarak, ülke sırasına göre düzenlemiştir. Söz konusu kitapta; biyografi, bilim ve eğitimden söz edilirken âdet, gelenek, görenek ve sosyal yapı hakkında verilen bilgiler de söz edilmeye edilmeye değer. Bu son kitap da yayımlanmıştır.

Tarih Kitaplarının Sayısı

Müslümanlar tarihle ilgili olarak, sayısını kesin olarak bilemeyeceğimiz kadar çok eser yazmışlardır. 20. yüzyıl medeniyetinden önce hiçbir millet, Müslümanların bu bilimde ulaştıkları dereceye ulaşamamıştır. Sadece, *Keşfu'z-Zunûn* kitabında tarihle ilgili 1300'den fazla kitap kaydedilmiştir. Tarih kitaplarını kısaltma ve özetleme veya şerh etme biçiminde yazılan eserlerle, kayboldukları için isimleri belirtilemeyen tarih ki-

tapları ise bu hesaba dahil değildir. Oysa bu şekilde özetleme veya şerh biçiminde yazılan veya kaybolan kitapların sayısı da oldukça fazladır. Buna kanıt olarak, tarih veya coğrafya ile ilgili kitaplardan bazılarının önsözlerinde yazarın kendi eseri için kaynak olarak kullandığı birçok kitabın adlarını söylediklerini görebilirsiniz ancak bu kitapları araştırırsanız büyük kısmının kaybolmuş hatta *Keşfu'z-Zunûn* ve benzeri fihrist kitaplarında isimlerinin bile kaydedilmemiş olduğunu anlarsınız. Örneğin Mesûdî Mürûcu'z-zeheb'in giriş kısmında, kendi zamanında ellerde dolaşan birçok kitabın isimlerini söylemekte ve bu kitaplardan alıntılar yaptığını da bildirmektedir. Oysa, Keşfu'z-Zunûn sahibi o kitapların ancak pek az bir kısmını kaydedebilmiştir. Şu durumda Müslümanlar tarafından tarihle ilgili yazılan eserlerden pek çoğunun kaybolduğu anlaşılmaktadır. Bunların tamamı korunmuş olsaydı tarih kitaplarının sayısı 5-10 bini geçebilirdi. Bunlar arasında 40, 50, 80 ciltten oluşan büyük tarih kitapları bulunduğu gibi, 15 ciltten daha az veya çok ciltten oluşanları da vardır.

Genel tarih kitaplarından bir kısmı, Taberî, İbnü'l-Esîr ve Ebu'l-Fidâ tarihleri gibi, yıllık kronolojiye göre yazılan tarih kitaplarıdır. Diğer bir kısmı da, Mesûdî, El-Fahrî, İbn Haldun'un tarihleri gibi, millet veya devletler açısından kaleme alınan sistematik eserlerdir. Bir kısmı da şehirler, hükümdarlar vs. sırasıyla yazılmıştır.

İslâm tarihi kitaplarının sayısı burada sayılamayacak kadar çoktur. Sözü edilen tarih kitaplarının çoğu, güzel ve edebî bir üslupla yazılmışsa da, bazen konu kitabın dışına çıkacak derecede dağıtılıp uzatılmıştır. İslâm tarihçileri H. 1. yüzyılda Araplar henüz sâf ve sâdeyken, bazı makam ve mevki düşkünlerinin veya heveslilerinin etkileriyle, tarihe geçmiş olan bazı rivayet ve olaylar dışında, tarihi olayları yazarken isnat metoduna bağlı kaldıklarından, yazdıkları şeylerde çoğunlukla doğruluktan ayrılmazlardı.

İslâm Tarihçilerinin Kusurları

İslâm tarihçilerinin eleştirilmesi gereken kusurlarından biri, yazdıkları tarih kitaplarında veya biyografilerde bilgiler ve tarihi olayları, ne şekilde kendilerine ulaşmışsa o şekilde ve bazen bir veya daha fazla rivayetçilere isnad etmek suretiyle nakletmekle yetinip, bilgileri alırken araştırma ve tenkit etme metodunu kullanmamalarıdır. Bu tarihçiler, birtakım siyasi amaçlar sonucunda doğru olmayan nasıl pek çok hadis nasıl uydurulmuşsa, isnâd ile nakledilen tarihi bilgilerin bazılarının da aynı amaçlarla uydurulmuş olduğundan haberdar değillerdi.

İslâm tarihçilerinin dikkat çeken diğer bir kusurları da; bütün himmet, gayret ve dikkatlerini, savaşlara, fetihlere, azil ve nasba (görevden alma veya göreve atama), doğum ve ölümlerle ilgili bilgiler üzerinde yoğunlaştırmalarıdır. Tesadüfen çeşitli biçimlerde görülen bazı bilgilerden başka edebiyat, bilim ve eğitim, devletin yönetimi ve kültür tarihleri, tarihi olayların oluş nedenleri, ne gibi sonuçlar ortaya çıkardığı, tarihi olayların birbirleriyle karşılaştırılması gibi konularla ilgili bir şey yazmamalarıdır. Halifenin gücenmeyeceği ve belki memnun bile olacağı durumlarda bile bir İslâm tarihçisinin bir tarihi olay hakkında, kişisel bir değerlendirme ve yorumuna veya bir halife veya emir hakkında bir eleştirisine veya bir nükteyle ilgili kişisel görüşüne çok az rastlanır. Nitekim Abbâsîler zamanında, Emevî devrinin tarihi olaylarını yazan tarihçilerin durumu da böyleydi. Abbâsî halifelerinin Emevîler hakkında kullandıkları şiddet çok açıktır. Böyleyken bile, Abbâsîler devrinde Emevîlerin tarihini yazanlar, rastgele kaydettikleri bazı farklı yorumlardan başka, Emevîlerin kötülüklerine dair bir şey yazmamışlardır. Muhtemelen bu sessizliğin nedeni; İslâm tarihi ve olayları çoğunlukla bir fırka ile diğer bir fırka veya bir mezhep ile diğer bir mezhep arasında oluşan birtakım dinî ve şer'î nedenlere bağlı olmasıydı. Bu duygu ile iki halife veya iki Müslüman emir arasında bir savaş ortaya çıktığında, biri zalim diğeri mazlum oluyordu. Tarihçi ise dinin makamına saygıdan dolayı zalimi eleştirmekten çekinirdi. O halde olayları iyi veya kötü her ne

durumda ise olduğu gibi aktarmakla yetinir. Yargılama işini okuyuculara bırakırlardı. İslâm medeniyeti hakkındaki bilgileri tarih kitaplarından çıkarmakta çektiğimiz güçlükler işte buradan kaynaklanıyor. Bazen bazı emirlerin kötülüklerini yazmamak için sessiz kalmayı yeğlemek, tarihçilerin o emirlere yaklaşmaya çalışmaları, bağış ve ödüllerine nail olmak için onları övmekle geçinmeleri gibi bir sebepten ileri de gelebiyordu. Birçok kez, bizzat halifeler emirler veya sultanlar yazarlara başvurarak kendi devletlerinin tarihlerini yazmalarını önerir ve bu şekilde yazılan kitaplar için ödüller verirlerdi. Bazı yazarlar da bu kitapları oluştururken öneride bulunan kişinin hoşuna gidecek biçimde yazmaya çalışırlar ve bile bile gerçek dışı şeyler de yazarlardı. Ünlü Kâtip Ebû İshak Sâbî'nin sözleri bu söylediklerimizi destekleyen en güzel delillerdendir. Buveyhi ailesinden olup, İslâm dünyasında "Melik" hitabını ilk kullanan Addü'd-devle, "Devlet-i Deylemiyye =Buveyhiyye" hakkında bir kitap yazmasını Ebû İshak'a teklif etmişti. Ebû İshak* bu teklif üzerine Addü'd-devle'nin sahip olduğu elkab veya unvanlar arasında "Tâcü'l-mille" lakabına nispetle "Tâcî" adıyla isimlendirdiği tarih kitabını yazmıştır. Bu kitabı yazarken dostlarından biri tesadüfen kendisini ziyarete gelip de neyle meşgul olduğunu sorunca, Ebû İshak; "Yalanlar uydurup ballandırmakla uğraşıyorum" cevabını vermişti.[6]

Bazen yazarla biyografi sahibi arasında varolan bir düşmanlık etkisiyle, tarafsız ve doğru bilgiler verilmeyerek, biyografi sahibi taşıdığı özelliklerden daha aşağı gösterilirdi. H.

(*) Ebû İshak İbrahim Sâbî, H. 4. yüzyılın en ünlü münşi ve şairlerindendi. Bağdat'ta hem Abbâsî halifesine hem de Buveyhilerden İzzüddevle'ye kâtiblik yapardı. H. 439 yılında yazışma reisliğine memur olmuştu. bu görevde iken yazdığı etkili mektuplarla Addüddevle bin Büveyhi çok üzdüğünden İzzüddevle öldürülüp Bağdat Addüddevle'nin eline geçince H. 367 yılında kâtib Ebû İshak İbrahimi hapsetmiş ve filin ayağı altında ezdirmek istemişse de bazı kişilerin araya girmesi üzerine kendi devletinin tarihini yazmak şartıyla affedilmişti. Söz konusu bu kâtibin fesahat ve belagat ile ünlü mektupları ve latif şiirleri vardır. İbrahim Sâbî, müşrik idi. İzzüddevle kendisini İslâm'a çevirmeye çalışmışsa da dininde çok tutucu olduğundan başarılı olamamıştır. H. 384/994 yılında 71 yaşında vefat etmiştir (*Vefeyâtu'l-âyân*).

6 İbn Hallikân, II,

529/1135 yılında vefat eden *Kalâidü'l ikyân* kitabı yazarı Fetih b. Hâkan'ın, Endülüslü ünlü filozof İbn Bâce hakkında yazdığı biyografi buna bir örnektir.[7]

Bazı İslâm tarihçileri özellikle halifeler, emirler vs. gibi idarecilerin kötülüklerini belirtmekten çekinirlerdi. Hükümet adamlarının ileri gelenlerinin durumlarına ait en çok bilgiye, el-Fahrî'nin "el-âdâbü's-sultâniyye" kitabı ile, İbn Haldun'un tarihinde rast geldik. El Fahrî, Hz. Ali taraftarı olmasının etkisiyle, devrin halifelerinin bazı kötülüklerini açıklamaktadır. Kendisi 5. Abbâsî halifesi Reşid ile o dönemde yetişen ünlü şairlerden Ebû Nuvâz arasında cereyan eden bir olay münasebetiyle, şairin Reşid hakkında bir beyit söyledikten sonra, "Reşid, şairin dediğinin tam aksi olarak asla Allah'tan korkmazdı. Çünkü Hz. Peygamber'in kızının torunları olan Ali ailesinin büyükleri hakkında, günahsız oldukları halde uygun gördüğü kötü muamele ortadadır" diyor. Bazen Şiilerin, Sünniler ve Sünnilerin Şiiler hakkındaki yorum ve değerlendirmeleri hariç tutulursa, hiçbir İslâm tarihçisinin buna benzer açık bir beyanatta bulunduğuna rastlamadık diyebiliriz. İbn Haldun'a gelince, kendisi bazı devletleri veya halifelerin durum ve hareketlerini doğru bir değerlendirme, akıl yürütme ve bir filozof gözüyle eleştirmiştir.

İslâm tarihçilerinin bugünkü terbiye ve edebe göre sorgulanması gereken bir halleri de, tarihi olaylardan söz ederken kendilerinin gördüğü veya işittikleri bilgilerde, -terbiyeli bir insanın işitmekten utanıp sıkılacağı şekilde- gördükleri çirkin kelimeleri veya çirkin olayları, diğer söz veya olayları kaydettikleri gibi açıkça yazmaktan çekinmemeleriydi. Bu yüzden birçok edep ve nezaket dışı şiirler tarih kitaplarında yer almıştır. Böyle şeylere "ahmâz" (ekşilik- turşu) adını verirlerdi. O gibi kelimelerin yazılması, o dönemin gereklerinden veya o tarihlerde ayıp ve çirkin sayılmayan işlerden olduğu akla gelebilirse de, gerçek öyle değildi. Çünkü tarihçiler arasında terbiye ve edep sahibi olanlar, -özellikle İbn Hallikân- terbiyeye aykırı

7 *Neſhu't-Tîb*, IV, 612.

böyle olayları yazmaktan çekinmişlerdi. İbn Hallikân, tarihçiler arasında çirkin söz ve tanımları yazmaktan kalemini en fazla koruyan tarihçi olarak kabul edilir. Onun sözdeki terbiye ve edebe ne kadar riayet ettiğini gösteren delillerden birisi şudur. Ünlü şairlerden "Bâri'" adıyla bilinen Hüseyin b. Mehmed'in hayatını yazdığı sırada, konunun yönlendirmesiyle, birinin Bâri'e yazdığı bir kasideyle, Bâri' tarafından ona cevap olarak yazılan diğer bir kasideden söz ederken, kasidenin yalnız ilk beytini almakta yetindikten sonra "Kasidenin içinde yer alan çirkin ve edepsizce kelimelerden dolayı aktarmaktan kaçınıyorum" değerlendirmesini yapmıştır.

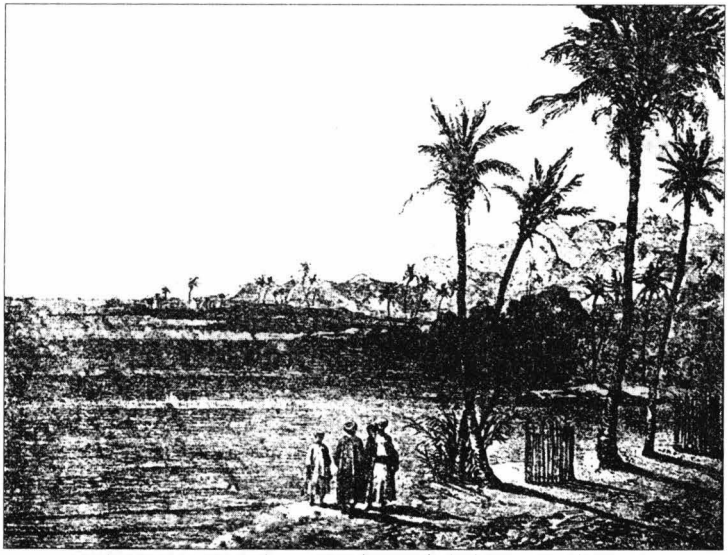
Coğrafya veya Takvîm-i Büldân

Yalnızca "coğrafya" kelimesi bile, bu ilmin Araplar tarafından icat olunmadığını göstermek açısından yeterlidir. Coğrafya bilimini burada belirtmemiz, tarih ilmiyle olan ilgisine ve Arapların coğrafya bilimini, yabancı dillerden Arapça'ya çevirmeden önce, İslâmiyet'e has birtakım nedenlerden dolayı, yollar, ülkeler ve şehirler konusunda, yani coğrafya hakkında eserler yazmış olmalarından dolayıdır.

İnsanlar hiçbir bilim veya fenni, kendilerini zorlayan neden ve olayların baskısı olmaksızın icat edip, düzenleme yoluna gitmemişlerdir. İnsanlık, yaşam ve eylemlerinde ihtiyaçların yönlendirmesine göre hareket eder ve o yöne doğru dikkatlerini çevirirler. Bunun için "ihtiyaç keşif ve icadların anasıdır" derler. İnsanların coğrafya bilimine karşı duyduğu gereksinim, birden ve aniden ortaya çıkmamıştır. Yavaş yavaş ve zamanla insanlığın elde ettiği bilgiler, büyüme kanununa uygun olarak, toplanmış, büyümüş ve yayılmıştır. Coğrafya biliminin doğmasının nedenlerinden başlıcası, insanlarca ticaret veya fetih amacıyla yol ve geçitlerin, ülkeler arasındaki uzaklıkların bilinmesi gereğine, eskiden beri ihtiyaç olmasıdır. İnsanlar tüccarlar ve ülkeler fetheden hükümdarlar aracılığıyla, zaman içinde pratik amaçla topladıkları coğrafi bilgilerden kendi amaçları doğrultusunda yararlanmışlardır. Neticede bu yararlı

bilgiler, coğrafya biliminin kurucusu olan kişilerin eline geçmiş ve onlar da eldeki bu birikimi, bölümlere ayırarak, dağınıklıktan kurtarıp, eksik olan noktaları da toplayarak özel bir bilim haline getirmişlerdir.

Bu bilimin temelini atanlar Fenikelilerdi. Fenikeliler dünyanın en eski tüccarları ve en çok yolculuk yapan toplumuydu. Bunlar, 30 küsur yüzyıldan önce, Akdeniz kıyılarını dolaşarak bazı bölgeleri sömürgeleştirmişlerdir. O dönemde Sur şehri ticaret dünyasının merkeziydi. Bütün dünya uluslarının tarım ve sanayi ürünleri, bu ticaret merkezinde toplandıktan sonra, Hindistan'a kadar her tarafa dağılırdı. Fenikeliler, Hindistan'dan fildişi, misk ve amber gibi koku çeşitlerini ve maymun vs. gibi çeşitli hayvanlar getirirlerdi. Bu malların günümüzde de Fenike ve İbranî dillerinde yaşayan isimleri, bunların gerçekte Hintçe'den alındıklarını göstermektedir. Ticaret alanındaki eylemlerine bağlı olarak, Fenikeliler birçok seyahat yapmışlar ve bu seyahatler sırasında çok sayıda ülke tanımışlar, onların durumunu öğrenmişler ve aralarındaki uzaklıklar, halklarının ahlak ve kültürleri hakkında bilgiler edinmişlerdi.

Arabistan'ın Batrahül-Haceriye kısmında bulunan Zeheb vahası.

Büyük İskender 40 bin piyade ve 5 bin süvariden oluşan ordusu ile Hindistan'a kadar Asya kıtasını, karadan ve denizden hâkimiyeti altına alınca, emrinde bulunan adamları Orta Asya ve daha ötesinde bulunan ülkeler ve halklar konusunda bilgi sahibi olmak istemişlerdir. Bu ülke ve uluslar hakkında kendilerine tuhaf gelen çeşitli bilgiler edinmişlerdir. Diğer yönden, Mısır'da da başka toplumlar, Habeşistan'a kadar Kızıldeniz kıyıları hakkında coğrafi bilgiler toplamakla uğraşmışlardı. Daha sonra Romalılar ve başka milletler de coğrafyayla uğraşmıştır.

Sözünü ettiğimiz nedenler sonucu elde edilen bilgiler, zamanla artarak çeşitlenmiş ve çoğalmıştır. İnsanlar bu bilgileri birbirinden kopuk ve düzensiz bir biçimde kullanıyor ve aktarıyordu. Zamanla insan düşüncesi, bunları bir arada toplama ve düzenleme gereğini görmüş ve bir bilim haline getirmiştir. Coğrafyayla ilgili bilgileri ilk toplayan ve düzenleyen kişi, M.Ö. 196 yılında ölen Yunanlı Eratestin (Eratosthéne) idi.[8] Kendisi Mısır'da yetişmiş ve coğrafyaya dair bir kitap yazmış ve Fenikeliler tarafından toplanan coğrafi bilgileri bir araya getirmiştir. Büyük İskender'in komutanları ve başkalarının da dikkatini çekmiş olan bu bilgileri söz konusu kitabında toplamıştır. Bu kişiden sonra ünlü gezginlerden Strabon, coğrafyacılardan Plinius[9] gibi birçok bilgin yetişmiştir. Sonunda (milâdî 2. yüzyıl) ortalarında, dünyanın evrenin ortasında yer alan hareketsiz bir cisim olduğuna dair kurduğu astronomi görüşü, daha sonra Kopernik tarafından çürütülen ünlü astronom Batlamyus (Ptolémée Claude) yetişmiş ve coğrafyaya dair büyük bir eser yazmıştır.[10] Bu eserinde

8 Eratosthéne; İskenderiye Bilim Akademisi'nde yetişen ünlü filozoflardandı. Kuzey Afrika'da ve Mısır'ın batısında Yunanlılar tarafından kurulan Sîren'de Hz. İsa'nın doğumundan 276 yıl önce doğmuştur. 80 yaşında intihar etmiştir (*M. Laurosse*).

9 Roma tabiatçılarındandı. Otuzyedi ciltten oluşan bir tabiat tarihi yazmıştır ki oldukça değerli bir bilimler koleksiyonudur. Bu eser yeryüzünün coğrafik durumu, hava, coğrafya, astronomi, botanik, zooloji, madenler, tıp ve hatta resim ve heykeltraşlık hakkında birçok konuyu içermektedir.

10 Batlamyus ünlü astronom ve matematikçilerdendi. Milâdî 2. yüzyıl başlarında İskenderiyede doğmuş ve yetişmiştir. Kendisi yazdığı bilimlerin hiçbirinde keşif yapmamışsa da öncekilerin eserlerinden birçok bilimsel gerçek ve bilgiler toplamıştı.

yerleri astronomi hesaplarıyla belirlediği gibi, matematiksel hesaplara dayanan haritalar yapmış ve coğrafi bölgeleri de o dönemdeki bilgilerin izin verdiği derecede belirlemeye çalışmıştır. Kendi zamanında sayısı 4350'ye kadar ulaşan şehirleri birer birer saydıktan başka, 200 kadar madeni ve yeryüzünde yaşayan diğer toplumları da kaydetmiştir. İslâmiyet doğduğu yıllarda, Batlamyus'un bu kitabı, coğrafya konusunda müracat edilen tek eserdi. Daha sonra Araplar Abbâsîler devrinde bilim, eğitim ve öğretimle ilgili kitapları kendi dillerine tercüme etmeye başlayınca, bu kitabı da çevirmişler ve coğrafya adını vermişlerdir. Batlamyus'un astronomiyle ilgili diğer kitabını da tercüme ederek, *el-Mecistî** adıyla isimlendirmişlerdir. Araplar tarafından coğrafya ile ilgili olan eserlerin çoğunda sözü edilen bu iki kitap temel kaynak kabul edilmiştir.

Müslümanlarda Coğrafya

Müslümanlar, Yunanlılar veya diğer milletleri coğrafya bilimini kurma ve düzenleme zorunda bırakan ticaret ve fetihler gibi nedenlerden dolayı, Batlamyus'un kitabını görmeden önce coğrafya bilimini kurmuşlar ve düzenlemişlerdi. Araplar cihangir milletlerden oldukları için, İslâmiyet'in doğuşundan kısa süre sonra, dünyanın her köşesine dağılmışlardı. Aslında Arap toplumu, özellikle de Hicaz halkı, Cahiliye Çağı'ndan beri ticaretle uğraşıyorlardı. Daha sonra ülkeleri genişledikçe, doğal olarak ticaret hacimleri de buna paralel büyümüş ve gelişmiştir.

Arapları coğrafya konusuna yönlendiren ve bunu bir bilim dalı şekline sokmalarını gerektiren başlıca üç neden şunlardır:

(*) *el-Mecistî*, "sintaksis" veya "matematikis sintaksis" adıyla anılan ve on üç bölümden oluşan eser: Astronomiyle ilgili genel bilgiler, trigonometri, iklimler teorisi, güneş yılı, ayın periyotları, anomali (ayın yörüngesinin eğikliği), güney ve kuzey yarım kürelerindeki sabit yıldızlar kataloğu, gezegenler teorisinin esasları, Mars, Merkür, Venüs, Satürn ve Jüpiter gibi o dönemde bilinen gezegenlerin hareketleri, doğuş ve batış zamanları konularını içermektedir. *el-mecistî*'nin Arapça'ya ilk kez tercümesini ve yorumunun yapılmasını sağlayan Bermekilerden Yahyâ bin Hâlit'dir. Cengiz Aydın-Gülseren Aydın, "Batlamyus" *DİA*, V, 197 (ng.).

Birincisi, hac ibadetini yerine getirebilme düşüncesiydi. Müslümanlar, hangi bölge veya memlekette bulunurlarsa bulunsunlar, gerekli maddi şartlara sahipse, hac görevini yerine getirmek için Mekke'ye gitmek zorundadırlar. Bu onlar için dinî bir görevdir. Mekke'ye kadar sağ salim ulaşabilmek ise, yolları, konak yerlerini iyi bilmeye bağlıdır.

İkincisi ilim öğrenmek uğrunda yapılan seyahatlerdir. Başka bir yerde de açıkladığımız gibi Müslümanlar, İslâm ülkesinin her köşesine dağılan büyük sahâbelerden peygamberin sünnetini ve çöl Araplarından Arap dilinin inceliklerini öğrenmek için, İslâm beldelerinin hemen her köşesine seyahat etmek zorunda kalmışlardır. Bu seyahatleri gerçekleştirebilmeleri de, gitmek istedikleri yer ve bölgelerin bilinmesine bağlıdır. Bu nedenle coğrafyayla ilgili, kendi kendilerine ilk yazdıkları şeyler, Müslümanların yaşadığı bölgeler ve bedevi kabilelerin konak yerlerinden oluşuyordu. Bu konularla ilgili ilk eserleri yazan kişiler, Ebû Said Asmaî ve Ebû Ubeyd Sekûnî gibi edebiyat ve şiir rivayetçileriydi. Daha sonra bütün İslâm şehirleri hakkında coğrafi bilgileri içeren eserler yazmışlardır. Hasan b. Ahmet Hemedânî'nin *Cezîretü'l-Arap* ve Ebû Eş'as Kindî'nin *Tihâme Dağları* vs. bu tür eserlere örnektir.[11]

Üçüncüsü, Müslümanların dünya genelinde egemen olduğu ülkelerin sayısı arttıkça, geniş bir coğrafyaya dağılmış olan bu toprakların fethedilme biçimine göre hükümler koymak zorunda kalmış olmalarıdır. Fey, cizye, haraç, mukataalar, musalahalar, tesvîfat ve iktaların[12] hükümleri o ülkenin ele geçirilme veya fethedilme biçimine göre ayrı ayrı belirleniyordu. Barış yoluyla ele geçirilen bir ülkenin, zorla ve silah gücüyle ele geçirilen bir ülkeden tamamen ayrı bir muameleye tâbi tutulması doğaldı. Dinsel hükümlerin ayrıntılarından sayılan bu hükümleri ve incelikleri yönetici ve hukukçuların bilmeleri gerekiyor-

11 Yâkût Rûmî, *Mu'cem el-Udebâ*, I, s. 7.

12 İktâa: Hükümdar tarafında kendi askerine ürünüyle geçinmek üzere verilen araziye denilir. Çoğulu ikta'dır. Mukataât ise, iktâatın aynı gibiyse de sahipleri elinde uzun müddet kalması nedeniyle mülkleri haline geçmiş olurdu. "Tesvîfât" da ikta'ların çeşitlerinden biridir.

du. Oysa bu bilgiler tarih ve coğrafyanın bilinmesine bağlıydı. Bu dönemden sonra coğrafyayla ilgili kitaplar, Arapça'ya çevrilmeye başlanmıştır. Bu eserlerden yararlanan Müslümanlar, coğrafya alanında çeşitli kitaplar yazmışlardır. Çeviri yoluyla aktardıkları bilgilere, kendi birikimklerini de ekledikten sonra, sadece duymak ve aktarmakla yetinmeyip, bizzat çeşitli deniz ve okyanuslara, dünyanın birçok bölgesine uzun yolculuklar yapmışlar, kişisel izlenimlerini ve kişisel araştırmalarıyla topladıkları bu bilgileri de kitaplarına kaydetmişlerdir. Bu çabalar sonucu Batlamyus'un birçok yanlışını da düzeltmişlerdir. Kaynaklardan anlaşıldığına göre, Müslümanlarda coğrafya bilimi, olgunluk dönemine ancak H. 4. yüzyılda ulaşmıştır. Söz konusu yüzyılda alimler genel tarihler yazımında gösterdikleri çabanın benzerini coğrafya alanında göstermişlerdir.

Müslümanlar arasında, coğrafya konusunda, Yunanlıların kullandığı metoda göre ilk eser yazan, Şeyh Ebû Zeyd Belhî idi. Bu bilgin, H. 4. yüzyıl başlarında yazdığı *Suveru'l-ekâlîm* adındaki coğrafya kitabında İslâm ülkelerini 20 bölgeye ayırmış ve her bölge hakkında bilgi verdikten sonra coğrafyayla ilgili de birçok şey yazmıştır. Ancak kitabını kısaltmak ve özetlemek düşüncesiyle birçok büyük ve önemli şehirlerden söz etmemiştir.

Aynı yüzyılda Kerhî adıyla bilinen, Ebû İshak Farisî-i İstahrî adında İranlı bir bilgin yetişmişti. İstahri seyahatten hoşlanan birisi olduğundan, bizzat dünyanın çeşitli bölgelerini dolaşmış, birçok ülke, deniz ve şehirler hakkında araştırmalar yapmış ve elde ettiği bilgileri, Belhî'nin kitabında yer alan diğer bilgilerle birleştirerek, yeni bir kitap yazmış ve buna *Mesâlikü'l-Memalik* adını vermiştir. Bu kitap basılmış ve yayınlanmıştır.* Belhî'nin

(*) Kâmûsu'l-A'lâm'da Istahrî'nin biyografisini verirken yukarıdaki bilgilere aykırı olarak Müslümanlardan coğrafya ile ilgili Yunan metodu üzere ilk kitap yazan kişinin Istahrî olduğu ve yazdığı kitabı *Suveru'l-Ekâlîm* adı ile isimlendirdiğini açıklıyorsa da bu bilgiler yalnıştır. El-Fihrist'in Avrupa'da basılan nüshasının 138. sayfasında verilen malumat yazarın yukarıdaki düşüncelerini desteklemektedir. Keşfu'z-Zunûn'a müracaat ettiğimizde de *Suveru'l Ekâlîm* kitabının Ebû Zeyd Belhî'nin olduğunu gördük. Bu da yazarın sözlerini desteklemektedir (zm.).

kitabı ise kaybolmuştur.*

İstahrî, İslâm ülkelerini çeşitli bölgelere ayırma açısından Belhî'nin metodunu uygulamış ve toplam 20 bölgeye ayırmıştır. Bu bölgeler; Diyâr-ı Arap'tan (Cezîretü'l-Arap) başlayarak Mâverâünnehir'de (Türkistan) son bulur. İstahrî, söz konusu bölgeleri ayrı ayrı açıklamanın yanında, ülkelerin sanayi, ticaretleri vs. özellikleri konusunda da bilgiler vermiştir. Yine aynı devirde İbn Havkal *el-mesâlik ve'l-memâlik* adlı kitabını yazmıştır. Bu bilgin de birçok seyahatten sonra söz konusu eserini kaleme almıştır. İbn Havkal kitabının önsözünde: "7 Ramazan, sene 331 tarihine denk gelen perşembe günü Bağdat'tan ayrılarak seyahate başladım" diyor. Yazar, bu seyahati tamamladıktan sonra, sözü edilen kitabını yazmış ve eserini birçok haritayla genişletmiş ve her İslâm bölgesi için ayrı bir harita hazırladıktan başka; şehirleri, nehirleri, dağları, denizleri, adaları vs. coğrafi özellikleri resimlemiştir. İbn Havkal bu kitabında, İstahrî'nin taksimini olduğu gibi kabul etmiştir. Bundan öte, birçok yerde kullandığı cümleler de hemen hemen birbirinin aynıdır.

Bu coğrafyacılardan sonra İbnü'l- Fakih Hemedânî, Makdisî, Mesûdî vs. bazı bilginler, coğrafya ile ilgili başka kitaplar da yazmışlardır. Bunlardan Mesûdî, birkaç kez büyük seyahatler yaparak, Hindistan'ın en uzak sınırlarına kadar varmıştır. Bu yolculukları sırasında gördüklerini, yaptığı araştırmalarını coğrafya ve tarihle ilgili kitaplarında kaydetmiştir. Sözü edilen yazarların hepsi H. 4. yüzyıl bilginlerindendi. Bunların kitapları, haritasız olarak bu yüzyıl içinde basılmıştır. Haritalar ise tamamen kaybolmuş kitaplarda söz edilmekten başka bir izi kalmamıştır.

İlgili bölümlerde açıkladığımız gibi, İslâm bilginlerince genel tarihlerle ilgili eserler yazılmaya başlandığında yukarda sözü edilen coğrafya kitapları ve belirttiğimiz diğer birkaç eserle

---

(*) *Suveru'l-Ekâlîm, Takvîmü'l-Büldân* adıyla da bilinmektedir. Bu esere ait tek yazma nüshanın Necef'te Mektebetü'l-hakîm el-âmme, nr.632'de yer aldığı tesbit edilmiştir. Bu eserin Belhî'ye ait olduğu konusunda kuşku yoktur. İlhan Kutluer, "Belhî, Ebû Zeyd", *DİA*, VI, 414 (ng.).

yetinilmişti. Bu tarihten sonra genel tarih kitaplarının yanında, coğrafyayla da ilgili önemli ve oldukça kapsamlı kitaplar yazmaya gayret etmişlerdir. Daha sonra alfabetik sıraya göre, coğrafya sözlük ve ansiklopedileri oluşturulmuştur. Bunların ilki ve en ünlüsü, H. 626 yılında vefat eden Yâkût-i Hamevî idi. Yâkût, çocuk yaştayken Rumlardan esir edilmiş ve Bağdat'ta bir tüccar tarafından satın alınarak yetiştirilmiş ve terbiye olunmuştu. Büyüdüğünde ticaret amacı ile birçok ülkeyi bizzat dolaştıktan sonra büyük hacimli ünlü eseri, *Mu'cemü'l-Bûldân* adı verilen kitabını yazmıştır. Yâkût, bu eserde ülkeleri, dağları, dereleri, ovaları, köyleri ve diğer yerleşim yerlerini, yurtları, denizleri, nehirleri, heykelleri, puthâneleri ve putları anlattığı gibi, her kentten söz ettikçe, orada doğan veya oralı olan ünlüler hakkında da bilgiler vermek suretiyle, kitabına birçok biyografik bilgi de eklemiştir. Bu yüzden, Yâkût-i Hamevî'nin bu önemli kitabı, hem coğrafya, hem tarih, hem de bir edebiyat sözlüğü kabul edilir. "Tarih-i Ebu'l-Fidâ" adı ile bilinen *Kitâbu'l-muhtasar fî ahvali'l-beşer* adındaki genel tarih kitabının yazarı Hama emiri, Melik-i Müeyyed İmadüddin İsmail Ebû Fidâ'nın da coğrafyayla ilgili bir kitabı vardır. Bu sayılanlar dışında, burda belirtemediğimiz daha başka birçok eser de yazılmıştır. Bu arada, coğrafya biliminin ilerlemesine ve gelişmesine katkıda bulunan çok sayıdaki gezi kitaplarını veya seyahatnameleri de unutmamak gerekir. Bu tür kitaplarla ilgili ayrıntılı bilgiler, Arap dilinin tarihsel gelişiminden söz ettiğimiz bölümde ele alınacaktır.

ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Edebiyat ve Şiir

İslâmiyet'ten Sonra Hitâbet

Hitâbet ve şiir, İslâmiyet'le birlikte bir kat daha parlaklık ve güzellik kazanan Cahiliye çağı bilimlerindendir. Eski çağlarda Araplar, çöllerde bedevi bir yaşam sürüyorlardı. Gerek şiir kalıbında olsun, şairce duygu ve düşüncelerden etkilenmekle birlikte fetihler ve savaşlar için hitâbete daha çok muhtaçtı. Bu nedenle hitabet İslâmî devirde şiirden önce gelişmiştir. Bilindiği gibi, hitâbet şairlikten daha kolay elde edilen bir sanattır. Bunun dışında, Kur'an-ı Kerîm'de bir kısım şiir ve şairlikten halkın nefret etmesini gerektiren ayetler gibi hitabet hakkında herhangi olumsuz bir yargıda bulunan ayetler nazil olmamıştı. Cahiliye çağında şairlere olan gereksinimden dolayı, şairler hatiplerden daha itibarlı sayıldığı halde, İslâmî devirde hatiplere daha çok ihtiyaç duyulması nedeniyle, hatipler şairlerin önüne geçmiş ve daha üstün tutulmuşlardı. Bunun nedeni; Cahiliye döneminde yol ve izlerin sürekliliği, düşmanı korkutma eyleminin, şiir diliyle gerçekleştirilmesidir. İslâm devrinde ise, çaba ve gayretleri arttırmak, bu yolda insanları heyecanlandırıp cesaretlendirmek, taraftar kazanmak ve düşmanın kalbine korku salmak ancak hitâbet yoluyla mümkün olabiliyordu.[1]

1 *El-Beyan*, I, 98.

Cahiliye devri ile İslâm devrindeki hitabet sanatı arasındaki fark, hatiplerin Kuran-ı Kerim'in üslûbunu kendilerine örnek alarak taklit etmeleri ve Kur'an ayetlerinden alıntılar yapmaları nedeniyle, hitabetin İslâmiyet ile birlikte daha da gelişmesi ve kaliteli hale gelmesidir. Hitabette yeteneği kullanma alanı daha da geniş olduğundan, bu bilimin ilerlemesi ve yayılması doğal olarak, diğer bilimlerden daha da hızlı olmuştu. İslâm'dan sonra yetişen hatipler; misâl, kinaye yahut tehdit ifadeleri için, nutuklarını Kur'ân ayetleri ile süslerlerdi. Hatta bazılarının nutkunun tamamı Kur'an ayetlerden oluşturuyordu. Nitekim Mus'ab B. Zübeyr, Irak'a gidip de bu bölge halkını kardeşi Abdullah B. Zübeyr'e itâat ve bağlılığa yöneltmek amacıyla nutuk attığında böyle yapmıştı. Mus'ab, minbere çıkarak şu nutku söylemişti: "Bismillahirrahmanirrahim. Tâ. Sîn. Mîm. Bunlar, apaçık Kitab'ın âyetleridir. İman eden bir kavim için (faydalı olmak üzere) Musa ile Firavun'un haberlerinden bir kısmını sana gerçek şekliyle nakledeceğiz. Firavun, (Mısır) toprağında gerçekten azmış, halkını çeşitli zümrelere bölmüştü. Onlardan bir zümreyi güçsüz buluyor, bunların oğullarını boğazlıyor, kızlarını ise sağ bırakıyordu. Çünkü o bozgunculardandı (buraya varınca elini Şam tarafına işaret vazında bulundururdu). Biz ise, o yerde güçsüz düşürülenlere lütufta bulunmak, onları önderler yapmak ve onları (mukaddes topraklara) vâris kılmak istiyorduk (eliyle Hicaz tarafına işaret ederek).[2] Ve o yerde onları hâkim kılmak; Firavun ile Hâmân'a ve ordularına, onlardan (İsrailoğullarından gelecek diye) korktukları şeyi göstermek istiyorduk (eliyle Irak'a işarette bulunarak).[3]

İslâmiyet'ten sonra Araplar, cihan hâkimiyeti peşinde çeşitli bölgelerde savaştılar. Bu savaşların çoğunda muzaffer olup, yeni ülke ve insanlarla karşılaştılar. Bu fetihler sırasında gördükleri yeni ülke, yeni millet, yeni dillerin etkisiyle vakar, onur, emel ve arzuları artarak retorik zevkleri de yükselmiş, sonuçta zihinsel güç ve yetenekleri de bir kat daha parlamıştı. Araplar da hitabet ve retorikte o derece ilerlemişlerdir ki, Yunanlılar ve

2 *El-Beyan*, II, 29.

3 Kurân-ı Kerîm, *Kasas*, 1-5.

Romalılar da dahil olmak üzere, kendilerinden önce uygarlıklar kurmuş toplumlardan çok azı bu makama yetişebilmiştir. Yunanlılar ile Romalıların hitabet alanında elde ettikleri yüksek derece ve makamı ve Yunanlılardan Demostenis (Demosten), Eşines (Eşin), Hiperides (Hiperid), Romalılardan Şişeron (Çiçeron), Yulyus Kayser (Jul Sezar), Salustis (Salust), Lukirtes (Lukres) gibi topuk kemiklerine bile varılamayan büyük hatipler yetişmiş olduğunu inkâr etmiyoruz. Ancak, Arapların hitabet ve belagatte onlardan geri kalmadıklarını beyan etmek istiyoruz. Her iki millet arasında lisan, ahlak, edebiyat ve kültür noktalarından mevcut olan fark göz önüne alınmakla birlikte, ihtimal ki İslâmiyet devrinde daha çok hatip yetiçmiş, daha parlak ve beliğ sözler ve daha çok nutuk söylenmiştir.

Yunanlıların en büyük hatibi olan Demosten'in nutukları altmış iki nutuktan oluşmaktadır. Bunların yarısı yanlışlıkla kendisine mal edilmişti. Halbuki İmam Hz. Ali'nin nutukları yüzlerle anılır. Hatiplerin çokluğu açısından da Araplar İslâm'ın ilk yıllarında hatipleri en çok olan milletlerdendi. Halife ve emirlerin, kumandanların çokları hatip. Zahidler bile hatipler sınıfındandı.[4] Bu durumu garip ve inanılmaz saymamalıdır. Araplar hayal gücü kuvvetli, hassas ve duygusal bir kavimdir. Güzel ve etkili söz söyleme sanatı üzerlerinde büyük büyük bir etki yapıyordu. O derecede ki bir sözle ayaklanırlar, yine beliğ bir sözle sakinleşirlerdi. Bu özellik, İslâmiyet'in Araplar arasında hızla yayılmasına yardım eden sebeplerden biri olmuştur. O koca fetihler sırasında çoğu kez bir şehrin, yahut bir kalenin zapt ve fethi kumandan tarafından askere irad olunan beliğ bir nutka bağlıydı. Bu nutuk askere elektrik gibi etki ederdi. Asker gurur, övünme ve cesaretle birer kahraman kesilir, gerek hücum, gerek müdafaada ölümü hiç görürdü. İslâm fetihleri tarihinde bu görüşümüzü destekleyen, ancak burada belirtilemeyecek kadar çok örnek vardır. Öyle kumandanlar vardır ki, zafer ve başarıları, yalnızca dillerinin gücü ve etkisi, nutuk atma yetenekleri ile halka attıkları nutukla-

4 *el-Beyan*, I, 135.

rın asker üzerinde yaptığı olumlu tesirler sonucu gerçekleşmiştir.

Örneğin, Emevîlerin ünlü valisi, Haccac B. Yusuf etkili ve güzel konuşan bir hatipti. Hitabet gücü ve yeteneği onun heybet ve otoritesini halkın gözünde bir kat daha büyütmüştü. Irak halkı, Emevî halifelerinden Abdülmelik'e karşı isyan durumundaydı. Ve bunda da ısrar ediyorlardı. Halife bu direnişe karşı aciz kalınca, oraya Haccac'ı vali olarak gönderdi. Haccac Küfe'ye gidince, tanınmamak için gözlerinden başka yüzünü örtmüş, yayını omzuna almış ve baş parmağını ağzına koyduğu halde minbere çıktı. Halk kendisini görünce daha evvel giden valilere yaptıkları gibi ona da aşağılayıcı ve küçük görücü bir nazarla baktılar. Öyle ki, az kaldı kendisini taşlayacaklardı. Haccac minberde büyük bir metanetle durdu. Yüzünü açtı. İlk beyti:

> "Ben İbnü Celâ yok edenlerin öncüsüyüm, sarığı ne zaman başa koyarsam o zaman beni tanırsınız"

şeklinde başlayan o meşhur nutku irad etti.

Haccac nutkunun sonunda şöyle demişti: "Emin olunuz, kötülük ve fenalık ne kadar ağır ise onu o ağırlığıyla taşımaktan aciz değilim. Herkesi fenalığına göre takip ve her fenalığa bir fenalık ile karşılık vereceğim. Sizin aranızda birçok kelle görüyorum ki, biçip kesmek zamanı gelmiştir. Sarıklarınız ile sakallarınız arasında kan aktığını görür gibiyim.

Malumunuz olsun ki, Emirü'l-Mü'minîn Abdülmelik b. Mervan ok sadağını (mahfazasını) dökerek oklarını birer birer yokladı. Beni o oklardan en katı ve kuvvetlisi görünce size gönderdi. Çünkü siz azgın, uyuşmaz, ikiyüzlü ve riyakâr bir toplumsunuz. Sürekli sapkınların yolunu takip ediyorsunuz. Daima azgınlık, haddi aşma ve tecavüz yolları icad ediyorsunuz. Vallahi değneğin kabuğu nasıl soyulur ise sizi de öyle soyarım. Ağaç nasıl doğranırsa sizi de öylece doğrarım. Çakmak taşına nasıl vuruluyorsa başınıza öyle vururum. Merada yaşayan develere nasıl dayak atılıyor ise size de öyle dayak atarım. Her ne zaman yemin edersem derhal keskin kılıç gibi yemini-

mi yerine getiririm. Her ne zaman söz verirsem sözümü derhal yaparım..."[5]

Haccac bu nutku bitirince halk kendisinden korkup itâat ettiklerini bildirdiler. Haccac, Irak bölgesini son derece şiddet ve baskı ile idare etmişti. Zalim idaresi ve icraatı tarihlerce ünlüdür. Bununla birlikte, bu vali minbere çıkıp da, etkili nutkuyla Irak halkının fenalıklarını nasıl bağışladığını anlattıkça, dinleyenin kendisinin doğru söylediğine, asıl zulmün Irak halkınca ona yapıldığına inanası gelir. İşte bu nedenle halifeler şairlerden korktukları gibi hatiplerden de -sözleri halkın hassasiyetine tesir icra ettiği için- korkarlardı.

Fetihlere, taraftarlar grubu toplamaya, ihtilal ve karışıklıkların bastırılması ve söndürülmesiyle ilgili olan olayları gözden geçirirseniz, etkili sözün yaptığı şaşılacak tesire karşı hayrete düşmekten kendinizi kurtaramazsınız. İslâm aleminde ateşlenmeye ve patlamaya meyilli ilk karışıklık, Hazreti Peygamber'in vefatının hemen ardından ortya çıkmıştı. Hazreti Peygamber'in vefatını haber alan Müslümanlar büyük bir heyecan ve telaş içine düşmüşlerdi. O derecede ki, sahâbe-i kiram olası gelişmelerden korkmaya başlamışlardı. Bunun üzerine Hz. Ebubekir halka "Ey İnsanlar! Muhammed vefat etti ise Allah Diri ve Ebedididir, Allah vefat etmedi" dedikten sonra nutkuna şu ayât-ı kerime ile nihayet vermişti: "Muhammed ancak bir peygamberdir. Ondan once de peygamberler geçmişti. Olur veya oldurulurse geriye mi doneceksiniz? Geriye dönen, Allah'a hiçbir zarar vermez. Allah şükredenlerin mukafatını verecektir..."[6] İşte bu birkaç kelime bahsedilen karışıklığı bitirmeye yetmişti.[7]

Hz. Ebubekir'in Medîne'de, Sakîfe adı verilen yerde yaptığı konuşmayı, kendisinden sonra halifelik makamına geçen diğer Raşid Halifelerin nutuklarıyla karşılaştırabilirsiniz. Halifeler

---

5 El-*Beyân*, I, 20.

6 Kurân-I Kerîm, Âl-i İmrân, ayet: 144.

7 *El-Beyan ve't-Tebyin*, I, 122 ve Şehristanî, I, 11.
El-Beyan ve't-Tebyin'de bu sözlerin sahibi Süheyl bin Ömer gösteriliyor. İbnü'l-Esîr'e müracaatımızda ise verdiği bilgilerin kitabın yazarını desteklediğini gördük. Bu nedenle İbnü'l-Esîr'e itimat ediyoruz.

arasında, en güçlü hatib kuşkusuz Hz. Ali idi. Kendisinin nutuklarının toplanıp yayınlandığı ve Müslümanlar arasında elden ele dolaşan *Nehcü'l-Belâga* adlı kitap bu görüşümüzü destekleyen kanıtlardan biridir. Adı geçen kitapta bulunan nutukların bir kısmının Hz. Ali'nin olduğu kesin değilse de herhalde büyük kısmının imamın nutuklarından olduğuna kuşku yoktur. Bu kitapta din, edep, ilim, cesaret, kahramanlık, övünme ve gurur duymakla ilgili hemen her çeşit nutuktan örnekler vardır. İslâm'ın ilk yıllarında yetişen halifelerin çoğu, güzel söz ve hitabette usta birer hatipti. Müslümanlar fetihlerden refaha kavuşup israfa dalınca güzel ve etkili söz söyleme sanatı dediğimiz belagat yetenekleri zayıflamaya başlamıştır. Önceleri kahramanlı ve cesaretle ilgili verilen nutuklar yerini, sürtüşmeler ve daha sonra da şikâyet ve haksızlığa uğramakla ilgili nutuklara bırakmıştır. Sonraları Arap İslâm devleti doğuda yıkılınca, hitabet ilmi de eski etkisini kaybetmiş, zayıflamış ve bozulmuştur. Endülüs Emevîleri devlet kurup güçlenince, o zamana kadar ölmüş olan hitabet mezarından çıkarılarak, yeniden hayat verilmiştir. Endülüs halifeleri, hatip ve şairlere büyük önem vermişler, ödüllerle onları kendilerine yaklaştırmışlardır. Bununla birlikte, o vakte kadar bedevilik ve fetihler dönemi de bitmiş, hitabete olan ihtiyaç da ortadan kalkmıştı. Gayret ve himmeti harekete geçirmek veya fitne ve ihtilali sakinleştirmek maksadıyla hatiplerin görevlendirilme olayına pek az rastlanırdı. Ancak bir halifenin göreve başlamasında, veya bir zaferden dönüşte veyahut bir büyük adamın karşılanma töreninde hatipler hazır bulunurlar, karşılama törenine uygun, halifeler için başarı ve saadet dileyen, onları yücelten nutuklar atarlardı.[8]

Vali ve komutanlar da düşmana hücum etmeden önce, evvel asker arasında durarak onların gayret ve sebatlarını artıracak, cesaretlendirecek nutuklar söylerlerdi. Çok kez, -Yermük savaşında Halid B. Velid'in, Kadisiye savaşında, Mugire'nin ve Fars savaşında Halid b. Munzur'un ve Endülüs'ün fethinde Tarık b. Ziyad'ın, irad ettikleri nutuklar gibi- nutuk zaferin te-

8 *Neſhu't-Tîb*, I, 175.

melini ve sebebini oluşturuyordu. Zaferle ilgili nutukları burda kaydetmek istesek ciltler dolusu yazı yazmamız gerekir.

Cahiliye devrinde olduğu gibi, İslâm döneminde de kabileler arasında hitabet sanatı geçerli ve yaygındı. Müslümanların başkentleri olan Medîne, Şam ve Bağdat vs. İslâm ülkelerinin her köşesinden halifeye tebriklerini arz veya bir savaş için yardım talebi veyahut para yardımı istemek amacıyla heyetler gelirdi. Başkentlere bu gibi heyetler geldikçe, gençlerden oluşan yazı ve kalem erbabı hitabet sanatına karşı olan sevhgi ve ilgilerinden dolayı heyetlerin bulunduğu yerlere koşarlar ve bunların içinde bulunan ve heyetlerle beraber gelmiş olan hatiplerin nutuklarını dinleyerek belagatte kullandıkları üslupları almaya çalışırlardı.[9]

Resmi ve özel tüm yazışmalarda kullanılan belagat de Araplarda hitabet çeşidi olarak kabül edilirdi. Halifeler, özellikle İslâm'ın ilk yıllarında bir valiyle yazıştıklarında, adeta minberde durup nutuk söylüyor gibi etkili ve veciz sözler yazmayı yeğlerlerdi. Hitabette yetenekli ve usta olanlar çoğunlukla yazı yazmada da usta ve beliğ olurlar ki, bunu daha önce de belirtmiştik.

İslâmiyet'ten Sonra Şiir

Şiir ve Emevîler

İslâmiyet'in doğuşuyla birlikte, Müslümanlar şânı yüce Kurân'ın gücü ve etkisiyle, peygamberlik ve vahye hayran olmuştu. Bunun sonucunda savaş ve fatihler ve İslâm'ın yayılmasıyla meşgul olunca, mücahitlerin bu alandaki himmet ve gayreti üzerinde tahrik edici bir güç oluşturmuştur. Herkesin cihada olan arzu ve eğilimi artmıştır. Müslümanları ibadet ve itâat konusunda teşvik etmek için hitabet sanatına daha çok ihtiyaç görüldüğü için, şairlik alanında yaratılışlarından gelen yetenekleri hitabet alanına yönelmiştir. Bu nedenle şiirle ilgilenilmeyen bir Raşid Halifeler devri geçmiştir. Bundan sonra Emevîler,

9 *El-Ikdü'l-Ferîd*, II, 267.

peygamber sülalesinden halifelik isteminde bulunan birçok kişiye rağmen hilâfeti ele geçirmeye göz diktiklerinden, kendilerine destek verip yardım edecek taraftarlara muhtaç olmuşlardır. Halkın desteğini kazanmak için bazen parayla taraftar sağlamışlar ve bu kişileri kurnazlık veya başka yollarla kendi amaçları yolunda kullanmışlardır. Şiir duygular üzerinde etkin bir güç olduğundan bunu da emellerine ulaştıracak yardımcı bir araç olarak kullanmışlardır. Emevî halifeleri, halkı kendi hâkimiyetlerine yönlendirmek ve özendirmek veya düşmanlıklarını bitirmek için şairlere değer ve ve ikramda bulunmada çok ileri giderlerdi. Bu nedenle şaire bağış ve cömertlikte bulunma işi için "kat-ı lisan" (dil kesme) tabirini kullanırlardı.

Bu yüzden Emevî halifeleri halkı şiire özendirme ve şairlere, söyledikleri şiirlerin güzelliğine ve yapabileceği etkiye göre büyük bağışlar ve ödüller verirlerdi. Kendi çocuklarını da şiir ezberlemek ve tarihi olayları öğrenmek konusunda sorumlu tutarlardı. Bununla birlikte, herkesi kendi çocuklarına şiir öğretmesi konusunda özendirme işi önceden de söylediğimiz üzere, Hz. Ömer zamanında başlamıştı. Ancak, o devirde yalnızca özendirmeyle yetinilirdi. Emevîler ise bu yolda yalnız özendirmekle yetinmez, para ve büyük gayret de harcarlardı. Emevî devletinin kurucusu Muâviye, "En çok önem verdiğiniz şey, ilim ve irfanınızın çoğunluğu şiir olsun" derdi.[10] Kendisi şiirlere ikram ve cömertlikte -kendisini ayıplasalar bile- aşırıya kaçardı. Muaviye'den sonra hilâfet makamına geçen Emevî halifeleri, valileri ve özellikle de ünlü vali Haccac da aynı geleneği devam ettirmişlerdir. Haccac şairlere büyük önem verirdi devrinin edebiyatçılarına: "En büyük şair kim?" diye sorardı. Şairlerin birbirleri üzerindeki üstünlükleri vs. şiir ve şairlerle ilgili konular üzerinde sohbet meclisleri düzenletirdi. Bu konuda meclis kurmadığı zamanlarda -Kuteybe B. Müslim ile yaptığı gibi- ilim ve irfan sahipleriyle mektuplaşırdı.[11] Emevî halifeleri ve valileri şairlerin kendi kapılarında dolaştıklarını görmezlerse, onları kendi yanlarına ve ziyaretlerine davet

10 İbn Hallikân, II, 107.
11 Müzehher, I, 420.

ederler ve ihsan ve hediyelere boğarlardı. Halife Abdülmelik b. Mervan, şiire çok önem veren halifelerden biriydi. Bunun zamanında halk her nerede toplanırsa sürekli şiirden ve şairlerdan söz ederdi.[12]

Şiire meyil ve rağbet Araplar için doğuştan gelen bir özellik olduğundan ve Emevîlerde bir Arap devleti olduğundan bu dönemde şiire karşı gösterilen ilgi ve alaka, edebiyat meraklıları ve şairleri teşvik etme ve ödüllendirmeleri Arap olma özelliklerinden kaynaklanan bir durum olduğunu düşündürebilir. Aslında bu tesbit yanlış değildir. Ancak, doğrusu Emevîler bu meyil ve rağbeti peygamber soyu mensuplarına karşı şairlerin dillerini bir silah şeklinde kullanmak maksadıyla destekliyorlardı. Emevîler, halkın hilâfetin peygamber soyundan gelenlere ait olduğuna inandıklarını biliyorlardı. Hatta birçok defa Emevîlerin lütuf ve bağışlarıyla nimetlere kavuşmuş şairler bile bunu açıktan açığa söylemekten çekinmezlerdi.

Örneğin, ünlü şair Ferazdak, Emevîleri övüp yüceltmek yoluyla birçok bağış ve ihsanlarını aldığı halde, içinden Peygamber sülalesi olan Haşimoğullarını seviyor ve destekliyordu. Emevîler bunu bildikleri halde yine de bu şairi memnun ve hoşnut etmek isterlerdi. Rivayete göre Muaviye'nin Medîne valisi bulunan Mervan B. El-Hakem, Ferazdak'ın cezalandırılmasını gerektiren birtakım sözler söylediğini işitir ve onu aratır. Şair yakayı ele vermemek için Basra'ya kaçar. Halk Mervan'a "Bu yaptığın şeyde hata ettin. Çünkü bu hareketle kendini muzır bir şairin hicvine hedef yaptın" der. Bunun üzerine Mervan onun diline düşüp de zem ve hiciv olunmamak için Ferazdak'ın arkasından bir adam gönderir. Adamla beraber yüz dinar ile bir binek deve de hediye yollar. Fakat bu ve diğer cömertliklerine rağmen, bu şair peygamber soyuna destek çıkmaktan geri kalmamıştır. Kaynakların kaydettiğine göre, Emevî halifelerinin dokuzuncusu Hişam B. Abdülmelik hacca gitmişti. Tavaftayken Hz. Hüseyin'in oğlu Hz. Ali'yi görür. Nasılsa tanımaz ve "Bu adam kimdir?" diye sorar. Ferazdak o sırada

12 *Letâifü'l-Maârif*, 70.

orada hazır bulunmaktadır. Bu ilginç durumu görünce Peygamber'in ehl-i beyt'ini övüp yüceltmek için söylediği;

> "Yeryüzünde iyi veya kötü herkes tarafından tanınan işte budur!"

beyti ile başlayan o meşhur ve beliğ kasideyi yazar ki bu kaside Arap şiirinin en parlak örneklerinden biri sayılmaktadır.

Emevîlerin şairlere büyük önem vererek, kendilerine yaklaştırmaları kendi hâkimiyetlerini güçlendirmek maksadıyla olduğuna bir başka örnek de şudur: Emevî halifelerinin en adil ve en dindarı olan Ömer b. Abdülaziz takva ve zühdde Raşid Halifelerin yolunu takip etmek istediğinde, şairlerin kendi kapısını çalmalarını yasaklamış, ne şiirlerini ne de şairleri kabül edebileceğini ilan ettirmişti.[13] Fakat bu gibi nedenlerden dolayı hilâfet süresi uzun sürmemiştir. Kendisinden sonra gelen halifeler eski düzeni tekrar getirmiş, şairler ikram ve bağışlarda bulunmayı sürdürmüşlerdir.

Şiir ve Abbâsîler

Emevîlerin yıkılışından ve yerine Abbasi Devleti'nin kuruluşundan sonra ikinci halife Mansur şairlere iltifatta bulunma ve teveccüh gösterme geleneğinden vazgeçmiştir. Oysa şairler halifelere başvurup onlardan bağış ve hediyeler almaya alışmışlardı. Aynı alışkanlıklarını devam ettirerek Mansur'un sarayına da gelmeye ve onun kapısını çalmaya başladılar. Ancak huzuruna kabül olunabilmek için günlerce beklemek zorunda kalıyorlardı. Bekleye bekleye ellerinde, avuçlarında bulunan harçlık biterdi. Beklemekten de usanırlardı. Mansur'un hâcibi her gün bu şairlerin kapıda beklediğini haber vermesine rağmen Mansur bunların kendi huzuruna kabullerini sürekli geciktirirdi. Bununla birlikte, uzun beklemeler sonunda huzuruna kabül ettiği şairlerden de daha önce Emevî halifelerine yaptıkları gibi, kendisini övüp methetmemelerini şart koşardı.[14] Ha-

13 *El-Ikdu'l-Ferîd*, I, 115.
14 *El-Ikdü'l-Ferîd*, I, 93.

life Mansur ayrıca cimriydi. Bu nedenle şairler kendisinden incinmişlerdi. Şairlerin böyle incinmeleri ve üzüntü duymaları Arap kabilelerin Mansur'dan uzaklaşmalarına ve Ali taraftarlarına meyil etmelerine yardım eden etkenler arasındadır. Mansur'a karşı Medîne'de halifelik davasını başlatan Muhammet b. Abdullah'ın konumu gittikçe güçlenmiş ve önemli bir noktaya ulaşmıştı. Mansur bu ihtilal ateşini söndürünceye kadar birçok zorluk ve sıkıntı çekmişti. Mansur'dan sonra gelen halifeler bu durumdan ders çıkarmışlar ve şairleri incitmekten kaçınmışlar ve kendilerini bağış ve ihsanlara boğmaya başlamışlardır. Şairler bu ihsanlara kavuştukça, özellikle Harunurreşîd zamanında Hz. Ali taraftarlarına destek olmak şöyle dursun, tam aksine onları hicvederek halifelere hoş görünmeye ve yakınlaşmaya çalışmışlardır. Özellikle Harunürreşîd'in zamanında yaşayan ünlü şairlerden Mervan b. Ebî Hafsa, Hz. Ali sülalesiyle alay eden ve onları eleştiren şiirlerle halifeye yaranmaya çalışmıştı.[15] Emevîler zamanında şairlere "dilenciler" adı verilirken Hârunürreşîd'in veziri Cafer onların değer ve kıymetlerine saygı göstermek için "ziyaretçiler" adını vermiştir. Yedinci Abbâsî halifesi Me'mun, şairlere ikram ve iltifatta o kadar ileri gitmişti ki kendisini ayıplayıp kötüleyen şairlere bile af ve müsamaha ile karşılık verirdi. Anlatılanlara göre, meşhur şair Duğbel üçüncü Abbâsî halifesinin oğlu İbrabim b. Mehdi'yi hicveder. İbrahim durumu halife Me'mun'a arz ile şairin cezalandırılmasını ister. Me'mun, İbrahim'e: "Benim yaptığım gibi, sen de müsamaha ile muamelede bulun. Bu adam beni de hicvetti. Bak! benim hakkımda neler söylüyor"[16] cevabını verir. İbrahim "Ey Emir'ül müminîn! Gerçekten çok bağışlayıcı ve hoşgörülüsünüz" der.[17]

---

15 İbn Hallikân, II, 89.

16 "Me'mun cahil bir adam gibi bana muamele etmek mi istiyor? Daha dün biraderi Muhammed-ül Emin'in başı nasıl yuvarlandığını görmedi mi? Ey Me'mun! Kılıçlarıyla kardeşini öldüren ve seni bu makama is'ad ile sana şan ve şeref veren kumandan olduğumu bilmelisin. O kavim ki namın yok iken namına şan ve şeref verdiler. Ve seni alçaklık toprağından kurtararak bu makama yükselttiler."

17 İbni Hallikân, I, 179.

Abbâsî halifelerinden Mehdî, Hârunürreşîd ve Me'mun'un kapıları şairlerin toplanıp biriktiği yerlerdi. O devirde Beşşâr b. Burd Akîlî, Ebu Nüvâs, Ebu'l Itâhiye vs. gibi büyük şairler yetişmiştir.

Şâirler ve Arap Devletleri

Önce de belirttiğimiz gibi, şiir, Araplara özgü bilimlerden biri olmanın yanında büyük önem verilen bir sanattır. Sonraki dönemlerde, özellikle Abbasi Devleti'nde, Arap olmayan milletlerin baskın unsurlar haline gelmesine paralel olarak, devlet işleri Türklerin eline geçince, şiir ve şairlerin eski önemi de azalmıştır. Bu durum Musul ve Haleb'i içine alan bir bölgede yaşamış olan Hamdânîler Devleti'nin (M. 929-990) kuruluşuna kadar devam etmiştir. Hükümdarları Arap olan bu devletin hüküm sürdüğü devirde Arap şiiri tekrar canlanmış ve parlamıştır. Şairler Hamdânîler hükümdarlarından meşhur Seyfüddevle'nin kapısını kendileri için bir sığınak edinmişlerdi. Söz konusu hükümdarın kapısında toplanan bu kadar büyük şair ve üstad kadar büyük kalabalık, sonraki dönemde hiçbir hükümdarın kapısında toplanmamıştır.* Seyfüddevle'nin kendisi de bizzat edip ve şairdi. Onun devrinde büyük şairlerden Ebu Fürâs Hamdânî, Mütenebbî, Serir Rifâ', Ebu Abbas el-Nâmî, Ebu'l-Ferec Babga, Ava' vs. yetişmiştir.

Fakat Hamdânîler devleti yıkılınca, doğu İslâm dünyasında şiir tekrar gerilemeye başlamış ve ihmal edilmiştir. Oysa, aşağıda gösterileceği üzere, aynı dönemlerde şiir batıda, Endülüs'teki Emevîler devletinde rağbet ve revaç bulmuş, oldukça gelişmiş ve yeni dallara ayrılmıştı.

Arap asıllı olmayan İslâm devletlerine gelince; aralarında iktidar mevkiine çıkan hükümdarlar arasında şiiri seven, şairlere ikram ve iltifat eden kişiler bulunmuş ise de çoğunlukla bunlar, kendilerini metheden ve öven şiirleri vs. anlamadıkları

(*) Asılda "Hiçbir halifenin kapısında içtima etmemiştir" deniliyor. İbn Hallikân da bu ibareyi "Halifeden sonra meliklerden hiçbirinin kapısında..." şeklinde gördük ve düzelttik.

halde büyükleri taklid etmek veya övünç ve gururlarını göstermek maksadıyla şiire ve şairlere ilgi göstermişlerdir. Bu tür hükümdarlar devrinde yetişen şairlerden bazıları Mağrib bölgesinde hüküm süren Murâbıtlar devleti hükümdarlarından Yusuf b. Taşfin'in* huzuruna çıkarak kendisini methetmek için yazdıkları kasideleri Mu'temed b. Abbâd aracılığıyla kendisine sunmuşlardı. Şairler kasidelerini okuyup bağış ve hediyeleri aldıktan sonra Mu'temed, Yusuf b. Taşfîn'den: "Müminlerin Emiri bunların ne dediklerini anladı mı?" diye sorar. O da: "Hayır! anlamadım. Yalnız hayır istediklerini anlıyorum" cevabını verir. Mutemed kendi memleketine gidince İbn Taşfîn'e bir mektup göndererek şu iki beyti yazar:

> "Birbirimizden ayrıldığımız günden beri şavkimiz sönmediği gibi ayrılık eleminden gözlerimiz de kurumadı. Gam ve ümitsizliğin istilasından günler gözümüzde o kadar değişmişti ki, yakınınızdayken geceleri gün gibi beyaz ve berrak geçirirken şimdi günler bile gözümüzde simsiyah kesildi."

Bu beyitler Yusuf b. Taşfîn'e okunduğu zaman kâtibine: "Mutemet bizden beyaz ve siyah cariyeler mi istiyor?" diye sorar. Kâtib "Hayır efendim; demek istiyor ki Müminlerin Emiri'nin

---

(*) Ebu YakupYusuf bin Taşfîn, Mağrib bölgesinde hüküm şüren bir hükümdardı. Diğer bir deyişle, Murabıtın devletinin üçüncü ve en kuvvetli hükümdarıydı. 478 tarihinde tahta çıkmış ve Merakeş şehrini kurarak başkent yapmıştır. Mağrip'te devletini güçlendirip, büyük bir ordu teşkil ettikten sonra Endülüs'te hüküm süren meliklerden Muhammed el-Mutemed bin Ibad'ın daveti üzerine (H. 479/M. 1086) da Sebte boğazını geçerek Kastilla kralı Altıncı Alfonso'ya karşı büyük bir zafer kazandıktan ve İspanya'nın birçok yerini fethettikten sonra Marakeş'e geri dönmüştür. Ancak, Seyir bin Ebî Bekir'in kumandası altında kalan askeri vasıtasıyla Endülüs'ün bütün devletçiklerini (tevaif-i mulûk) tasfiye ederek bölgeyi kendi ülkesine ilhak etmiştir. Kendisi okumayazma bilmez, Arapça'yı bile anlamaz bir Berberî idiyse de tedbirli ve adaletli bir hükümdardı. Kâmusu'l-A'lâm'da Yusuf bin Taşfîn'in (H. 481/M. 1088) tarihinde ikinci defa Endülüs'e geçtiği ve bu kez dönüşünden sonra asker göndererek tevaif-i mulûku izale edip ve Endülüs bölgesini kendi ülkesine ilhak eylediği belirtiliyorsa da, hayatı hakkında detaylı bilgi veren İbn Hallikân'da bu konu başka bir rivayet olarak kaydedilmiştir. İbn Hallikân'dan esas olarak aldığımız görüşe göre: Yusuf bin Taşfîn'in bir defa Endülüs'e gittiği ve dönüşünden sonra adı geçen bölgede kalan askeri aracılığıyla ordaki İslâm devletçiklerini ortadan kaldırarak bölgeyi kendi ülkesine bağladığı belirtiliyor.

yakınında bulunduğu zamanlarda onun gecesi bile gündüzdü. Çünkü mutlu ve neşeli olunan geceler beyaz olur. Şimdi o şereften uzak bulunduğu için gündüzleri bile siyah görüyor. Çünkü ayrılık, hüzün ve keder geceleri siyah olur" cevabını verir. Bunun üzerine İbn Taşfîn "Vallahi güzel! Ona yazacağı cevapta 'Gözlerimizin yaşı kendisi için dökülür. Başlarımız onun ayrılığını düşünmekten ağarıyor' diye yaz" cevabını verir.[18]

Şiirlerin Toplanması ve Ravileri

Müslümanlar Kur'an-ı Kerîm'in tefsirine başlayıp da, kelime ve cümlelerin incelenmesi gerekli olduğunda, şiiri de bu konuda başvurulması gereken araçlardan biri kabül ettikleri için bizzat aktaran ravilerden almak suretiyle toplamak zorunda kalmışlardı. Şiirlerin toplanmasına H. 1. yüzyılda başlanmıştır. Bu toplama işiyle en çok uğraşanlar Irak'ın Arap şehirlerine yakın bulunan kısmı, yani Kûfe ve Basra halkıydı. Bununla beraber Kûfe halkı Basra halkından daha çok sayıda şiir toplamışlardır.[19] Arap şiirlerini ilk toplayan, şiirlerle ilgili hikâyeleri ilk aktaran ve düzenleyenler H. 155 yılında vefat eden Deylemli - Kûfeli Hamad Râviye,[20] Ebu Berde'nin efendisi Ferganalı Halef binHayyan,[21] Ebu Amr b. Alâ, Ebu Ubeyde, Asmaî vs. idi. Şiir rivayetçilerinden çoğunluğu edebiyat ve dil bilginlerindendi. İlgili bölümde bununla ilgili bilgiler vermiştik.

Cahiliye Çağı şiirlerinden toplanan manzûmelerin sayısı binlerce kasideye ulaşmaktadır. Bu kadar zengin bir şiir koleksiyonuna sahip olmak gibi ayırıcı bir özellik hiçbir millete nasip olmamıştır. Bununla birlikte bazı şiir râvîleri birtakım nedenlerin yönlendirmesiyle kendilerinin yazdıkları şiirleri de Cahiliye Çağı Araplarına aitmiş gibi göstermişlerdir. Ancak bu gibi uydurma ve yakıştırma şiirlerin sayısı birkaç beyitten fazla değildi. Halef b. Hayyân Ahmer diyor ki: "Kûfe'ye gelerek

18 *Neſhü't-Tîb*, II, 781.

19 Müzehher, II, 206.

20 İbn Hallikân, I, 164.

21 *Tabakat-il Üdeba*, 69.

alimlerinden şiir nakil ve alıntı yapmak istedim. Hiçbir şey vermediler. Ben de kendim şiir yazarak eski şiir diye onlara vermek ve bunun mukabilinde kendilerinden Arap şiirlerini almaya mecbur oldum. Yani sahteyi verip gerçek şiirleri alıyordum. Bu hal hasta düştüğüm zamana kadar devam etti. Hasta düştüğümde ise onlara 'Yazıklar olsun size! İşte ben Allah'ın huzurunda tövbe ediyorum. Verdiğim şiirler hep benimdir. Cahiliye şiiri değildir' dedim. Sözüme inanmadılar. İşte bu sebepten verdiğim şiirler eski Arap şiirleri olarak kaldı."[22]

Daha önce adı geçen şiir toplayanlardan biri olan Ebû Amr b. Alâ da "Cahiliye Çağı şiirlerine şu beyitten başka bir şey ilave etmedim. 'Her şeyi inkar edebiliriz. Saçlara düşen aklar ve kellik dışında.'

Bunu da A'şâ'nın beyitleri içine sokuşturdum" diyor. Şairlerden Hammâd da buna benzer bir harekette bulunmuştur.[23] Şu kadar ki Araplar hadis-i şeriflerin incelenmesi ve ayırımında elde ettikleri ayırma yetenekleri ve tenkit özellikleriyle çok geçmeden şiirlerin de Cahiliye Çağı'na ait olup olmadığını belirleme ve bulma konusunda da uzmanlaşmışlar ve sahte şiirleri gerçeklerinden ayıklamışlardır.

Şiir nakil ve rivayetinde Arapların eskiden beri süregelen bir gelenekleri vardı. Cahiliye Çağı'ndan beri Araplar arasında ne zaman bir şair yetişse, kendisine bir adam arkadaşlık eder, şiirlerini ezberler ve okurdu. Yahut o şaire diğer şairlerin şiirlerini örnek olması veya diğer nedenlerden dolayı naklederdi. "Râviye" adıyla anılan bu şair yardımcısı veya yamağı çoğunlukla şairliğe aday olan meraklılardan birisi olurdu. Bu kişi, bir şair gibi muallliminin maiyetinde alıştırmalar yapıp, çalışır ve zamanla bilgi ve deneyim sahibi olarak üstat olurdu. Cahiliye Çağında insanlar çoğunlukla okuma-yazma bilmediklerinden bütün güç ve önemi ezberleme işi üzerinde yoğunlaştırırlardı.[24] Gerek Cahiliye Çağında, gerek İslâmiyet'in ilk devirlerinde bir râviye yalnız bir şairin üzerinde dikkatini toplar, uz-

22 İbn Hallikân, I, 208.

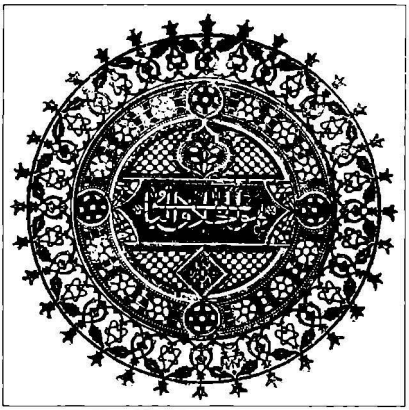
23 İbn Hallikân, I, 208.

24 Egânî, VII, 78.

manlaşır ve onun şiirlerini nakil ve rivayet edip, o şairle beraber olurdu. Bir öğrenci kendi hocasıyla nasıl övünürse ise şairle beraber olan bu yardımcı da peşinden gittiği şairin şiirleriyle öylece övünür ve kıvanç duyardı. Gerektiğinde onu savunur ve diğer şairlere karşı onu yeğlerdi. Ancak, daha sonra Araplar şiirleri toplama ve sınıflandırma gereğini hissedip bu işi yapmak zorunda kalınca, yalnız bir şair üzerinde yoğunlaşma geleneği ortadan kalkmış, bu işle uğraşan raviler ve toplayıcıların sayısı artmıştır. Söz konusu devirde şiir toplayanlardan her biri kendisini ilgilendiren bir amaç için şiir toplar ve aktarırdı. Örneğin nahivciler ve dil bilginleri örnek ve delil olması açısından şiirler üzerinde çalışırlardı. Şairler garip bir lafzı veya garip bir anlamı açıklamak için şiirlere rağbet ederdi. Şiir toplayanlar arasında delilerin, bedevî hırsızlarının şiirlerini, bedevîlerin kısa recezlerini, Yahudilerin şiirlerini nakil ve rivayet ile uğraşanlar da vardı. Bununla birlikte bu tür toplayıcı ve râviler şiir râvîleri olarak kabül edilmezlerdi. Her çeşit şiir toplayan ve rivâyetinde uzmanlaşanlar asıl şiir râvîleri sayılıyordu. Yukarda belittiğimiz Hammâd, Halef vesaire gibi kişiler bunlara örnektir. Evvelce beyan ettiğimiz nedenlerden dolayı o devirlerde yazı ile eserleri yazma ve düzenleme işinden kaçınıldığı için Kur'an-ı Kerîm'in ve hadis-i şeriflerin ezberlenmesi sayesinde hafızalarda ezberleme açısından büyük bir yetenek ve güç oluşmuştu. Bu nedenle şiirin aktarım ve ezberlenmesinde de olağanüstü ve şaşılacak biçimde bir yetenek vardı. Bu yüzden şiir toplayan ve aktaranlar arasında yirmi veya otuz büyük kasîdeyi ezberlemiş, bunları isnadları ve anlamıyla aktarabilecek kapasitede adamlar bulunuyordu. Şairler, Arap dili üzerindeki yetenek ve bilgilerini güçlendirmek için Cahiliye Çağı şiirlerini ezberlemeye son derece önem verirlerdi. Çünkü büyük bir şairin şiirlerini bilmekle onun gibi akıcı ve etkileyici şiirler yazabileceklerine inanıyorlardı. Bundan başka şairler kendilerine yöneltilen sorulara cevap verebilmek için de Cahiliye şiirlerini ezberlemek zorundaydılar. Gerek Emevîler zamanında, gerekse Abbâsîler ilk devirlerinde halifeler ve valiler Cahiliye şiirlerine çok fazla önem veriyorlardı.

Şâirlerin Sınıfları ve Dereceleri

Araplarda şairlik yaratılıştan gelen bir yetenek olmakla birlikte, zemin ve zamanın değişmesine paralel olarak Arap şiirinin anlam ve üslûbu da değişiklikler göstermektedir. Çöllerin ortasında devesini sürerken kasîde yazan bedevî, yurt yerlerinden başka hiçbir yaşam izi göstermeyen bir çevrenin ortasında bulunuyordu. Güneşin yakıcı sıcağı, yahut gecenin yoğun karanlığı gelince kıldan, yahut yünden imal ettiği çadırına sığınırdı. Tek yakın dostu ve yoldaşı devesi ve atıydı. Yiyecek olarak süt ve hurmadan başka bir şeye sahip değildi. Yatmak istedikçe bir düşmanın birdenbire hücumundan, yahut zararlı böcek ve haşerelerin kendisini sokmasından korktuğu için de yarı uyanık yatardı. Sevdiğiyle sözleştiğinde bir tepenin veya bir derenin kenarını buluşma yeri olarak seçerlerdi. Taştan veya ağaçtan yaptıkları ilahlara taparlardı. Yahut kendi eliyle hurmadan bir ma'bud yapar ancak, aç kalınca onu yerlerdi. Bu halde, böyle bir durumda yaşayan bir bedevînin şairâne hayalleri, süslü köşklerde ve refah ve bolluk içindeki bahçelerde büyümüş, ipekli elbiselere ve kadife yataklarda yatmaya alışmış, şan ve devlet saltanatı görmüş, halifeler ve vezirlerle dostluk yapmış, nazik ve nimet içinde, rahat ve bolluk içinde yaşamış olan bir adamın şairâne hayal ve duygularıyla elbette bir olamaz. İşte arada böyle büyük farklar bulundukça, mevki ve zamana göre bir milletin şiirinde de değişikliklerin olması doğaldır. Bu yüzden Cahiliye Çağı şiirlerini söz süslemelerini ve kinaye çeşitlerini ve mecazı taşımamakla birlikte anlam açısından daha sert ve söz bakımından daha sağlam görürsünüz.

Şam'da bir sarayın camı.

Daha sonra İslâmiyet'in zuhuru üzerine Kur'an-ı Kerim'le birlikte hadislerin de ezberlenmesi, toplanması ve yayılması işi geniş kitlelere kadar ulaşmıştır. Buna benzer olarak, dil ve edebiyat bilimleriyle ilgili bilgilerin, masal ve hikâyelerin, hikmetli sözlerin toplanması ve şiirin güzel ve sanat değeri taşıyanlarını taşımayanlardan ayırma çabaları başlayınca, şairce yetenek ve beceriler de güçlenmiştir. Bunun sonucunda retorikteki zevk ve anlayış da gelişmiş, şiir ve hitabet alanındaki hayal, anlatım ve betimleme yöntemleri değişik bölgelere de ulaşmıştır. Bu devirde yazılan şiir ve düzyazılar, Cahiliye Çağı'nın düşünsel ürünlerinden daha sanatsal, daha ince zevkli, renk ve berraklıkta daha saf ve parlaktır. Araplar bu dönemde, İranlılardan etkilenmişler, ıtnâb (konuşurken sözü boş yere uzatma) ve tatvîlât (boş söz) yapma yöntemlerini almışlardır. Bununla birlikte, İslâm devrinde yetişen şairler, belagat ve belagat zevkinde Cahiliye Çağı'nın şairlerinin üstünde bir dereceye sahiptirler. Örneğin, İslâmî dönem şairlerinden Hassân b. Sâbit, Ömer b. Ebî Rebîa, Hutay'a, Cerîr, Ferazdak, Nusayb, Zurrimme ve Ahvas'ın şiirleri belagatça, ifade tarzı, ustalık ve çeşitce, kısacası sanat açısından Cahiliye Çağı şairlerinden Nâbiga, Antere, İbn Gülsüm, Züheyr, Alkame ve Turfe'nin şiirlerinden daha yüksektir.[25] Nitekim İslâmî devirde yetişen hatipler de paragraf yazmadaki düzen ve anlatım yönteminde, Cahiliye hatiplerinden daha belagatli olup, onlardan yüksek dereceye çıkmışlardır.

Araplar arasında ilk şairler, Cahiliye devri şairleridir. Bu dereceden sonra İslâm dönemi şairleri gelir ki bunlar İslâmiyet'in doğuşundan Emevîyelerin sonlarına kadar olan devrede yetişen şairlerdir. Bu sınıf içine giren şairlere "muhadramîn"* adı veri-

25 İbn Haldun, I, 58.

(*) Arapça "hadrama" kökünden türetilmiş olan "muhadram" kelimesinin çoğuludur. Hz. Peygamber (s.a.s) devrinde müşrik Arap kabilelerle Müslümanlar arasında savaş yapıldığı zaman, bu kabileler içindeki Müslümanlar, kendilerinin diğer müşriklerden ayırdedilebilmelerini sağlamak maksadıyla, develerinin kulaklarından bir kısmını kesiyorlardı. Develerinin kulaklarını kestikleri için bu kimselere, "bir kısmını kesen" anlamında "muhadrim" denilmiştir (Sahih-i Buhari Tecrîd-i Sârih, tercümesi, Ankara 1980, I, 33). Kelimenin "iki şeyin birbiri-

lir. Üçüncü tabaka olarak Abbâsîler devrinde yetişen şairler gelir ki, bu tabakaya "mûlidîn" (yeni yetişenler) namı verilir. Bunlardan sonra ortaya çıkan şairler "muhaddisîn" (yenilikçiler) tabakasını oluştururlar. Bununla beraber sözü edilen şair tabakalarından biriyle onu takip eden tabaka arasındaki devri tam olarak tayin etmek, aralarında kesin bir sınır koymak mümkün değildir. Çünkü, birçok şair var ki bir tabakanın sonlarında ve onu takip eden tabakanın da ilk devirlerinde yaşamışlardır. Cahiliye Çağı şairlerinden bazıları İslâmî devre yetiştikleri gibi muhadramîn tabakası şairlerinden bazıları da mûlidîn devrinde yaşamışlardır. Bu konuda örnekler çoğaltılabilir.

Şâirleri bu şekilde tabaka ve derecelere ayırmamızın nedeni konuyu özetleyebilmektir. Birinci tabaka -ki şairleri Cahiliye Çağı'nda yaşamışlardır.- Bundan amaç tüm hayatı Cahiliye Çağında geçenlerle, şiirlerının büyük kısmını İslâmiyet'ten evvel yazan şairler tabakasıdır. Cahiliye Çağı şiirinin ayırt edici özelliği, sadelik ve basitliktir. Bir hissi yazıp ve tavsif ettiklerinde doğal durumu ne ise nazımları da o kadar olurdu. Bir aslanı, yahut bir çadırı, yahut bir kayığı anlatmak istediklerinde de sözlerinde bir zorlama ve yapmacılık, doğallığa aykırı bir şey, bir abartı bulunmazdı. Bu tabakanın en ünlü şairleri muallaka sahibi olan şairlerdir.

Muhadramûn adıyla bilinen ikinci tabaka ise, bu grup şairler Emevîler devrinde bedevî bir yaşam biçimi sürdürdüklerinden birinci tabaka şairlerine benzer. Ancak, bu tabaka şairleri yukarda açıkladığımız nedenlerden dolayı belagat açısından,

---

ne karışması" anlamında değişik bir kullanımına göre ise, yaşı itibariyle sahâbeden mi yoksa Tabi'inden mi olduğu karıştırılan kimselere de muhadramun denilmektedir (*a.g.e.*, 32). Arap edebiyatında ise, Cahiliye Çağı şairlerinden olup, İslâm dönemini de ulaşan ve hayatının kalan kısmını Müslüman olarak geçiren kimseler için kullanılmaktadır. İki ayrı mu'alâka'nın sahibi, Lebib el-Amirî ve Ka'b bin Züheyr, Hassân b. Sâbit, Nâbiğa el-Ca'dî, Ebu Züeyb el Hüzelî gibi şairler muhadramûn şairleri olarak adlandırılırlar. Bir kısm tarihçiler ise, Hz. Peygamber'in (s.a.s) zamanında yaşamış olduğu halde, onun ölümünden sonra iman eden kimseleri muhadramûn olarak adlandırırlar. Hadis bilginleri, Hz. Peygamber devrinde Müslüman olarak yaşamış oldukları halde onu göremeyen kimseler için bu sıfatı kullanmışlardır. Veysel Karanî adıyla şöhret bulmuş olan Üveys bin el-Karenî, Kadı Şüreyh bin el-Haris, Alkame bin Kays ve Ka'b el-Ahbâr bunlardan bazılarıdır (bkz. *a.g.e.*, I, 33-34) (ng.).

Cahiliye şairlerinin üstünde bir makam elde ettikleri gibi, şiirleri de uygarlık ve uygar yaşam özelliklerinden soyutlanmamıştır. "Peygamberin şairi" denilen Hassan b. Sabit ve ünlü "kasîde-i bürde" sahibi Ka'b b. Züheyr bu tabakanın en ünlü şairlerindendirler.

Mülidîn tabakasına gelince, bu tabakayı oluşturan şairler Abbâsîlerin en parlak devri olan Hârunürreşîd ve Me'mun'un zamanlarında, bolluk, nimet, rahat, israf ve zenginlik devrinde yetiştikleri için, karşılıklı ilişki ve etkileşim nedeniyle bu şairlerin şairane duyguları inceleşmiş, edebî zevkler de iyice gelişmiştir. Bu incelik ve ilerleme öncelikle şiirde görülmüştür. Şairler; şarabın, arkadaşlık ve aşk meclislerinin, sevinçlerin, köşk ve sarayların, bahçelerin, gül bahçelerinin şiir yoluyla anlatılmasına gayret etmişlerdir. Bu tabaka şairlerinin şiirleri incelik, güzellik, dış görünüm ve anlam olarak diğer iki tabakadan ayrı konumdadır. Bu grubun en ünlü şairleri Beşşâr Ukaylî, Ebu'l-Atahiye, Ebu Nüvâs, Ebu Tammâm, Buhterî'dir.

Dördüncü tabaka olan muhaddisîn ise Yunan felsefe ve bilimlerinin Arapça'ya aktarılması sonucunda, Müslümanlar arasında kelam bilimi yayıldıktan sonra yetişen şairlerden oluşmaktadır. Mütenebbî, Ebu'l-Alâ el-Maarrî, Şerif Rızâ, Safiyyü'd-din Hillî'nin şiirlerinde görüldüğü üzere bu tabakayı oluşturan şairlerin şiirlerinde felsefeyle ilgili duygu ve düşünceler, ibret verici söz ve olaylar ve diyalektik bir yapı vardır.

İslâm'da Şairler ve Şiirleri

İslâm'ın ilk çağlarında şiir oldukça revaçta ve gözde olduğu için, Cahiliye devrinde yetişen şairler kadar bu dönemde büyük şairler çıkmıştır. Ancak şairlerle ilgili bilgilerin çoğu günümüze ulaşmadığından, bu şairlerin sayısını ve şiirlerini tam olarak tesbit etmek mümkün değildir. Bununla birlikte ele geçen bilgilerden bu dönemde birçok şairin yetiştiğini anlayabiliyoruz. İbn Hallikân, "Bağdatlı müneccim Harun b. Ali'nin söz konusu dönem şairleri hakkında *Kitâbü'l-Bâri'* adıyla bir kitap yazarak, bunun içinde 161 tane şairin biyografisini top-

ladığını, ilk biyografinin Beşşâr Ukaylî 'ye ve son biyografinin de Muhammed b. Abdülmelik b. Salih'e ait bulunduğunu" belirtiyor.

Beşşâr ile Muhammed B. Abdülmelik arasında geçen zaman oldukça kısadır. Bundan başka eserin yazarı Harun B. Ali, bu kitapta yalnız seçkin ve en ünlü şairleri yazmakla yetindiğini belirtmiştir. Böyle kısa bir müddet zarfında 161 büyük şair yetişirse 2. tabakayı oluşturan muhadramînden ve 4. tabakadan olan muhaddisinden ne kadar şair yetişmiş olduğunu buna göre kıyaslamak gerekir. Endülüs bölgesinde yetişen ve sayıları yüzlerle ifade edilen şairleri de unutmamak gerekir.

Bu kadar çok sayıdaki şairlerinin yazdıkları kasideler ve divanların sayısını tesbit etmek ve belirtmek mümkün gözükmememektedir. Özellikle, o kaside ve divanların büyük kısmı İslâm'ın orta çağlarında ortaya çıkan fitne ve ihtilaller sırasında kaybolup gitmiştir. Bundan dolayı Keşfü'z-zünûn yazarı İbn Nedim'in bu konuda verdiği bilgileri buraya aktarmakla yetineceğiz. İbn Nedim, her biri ünlü şairlerin zihin ve zekâsının ürünü olan 600 kadar divan'dan (şiir mecmuası) söz etmektedir. Divanları zikrederken şairlerin isimlerini, lâkaplarını, ölüm tarihlerini de yazıyor. Bu şairler Irak, Şam, Fars, Horasan, Mısır, Endülüs ve sair haklar arasından çıkmıştı. Zikrolunan divanların hacimleri farklı olduğu gibi, sayfa sayıları da farklı olup, yüzden bine kadar, daha az veya çok sayfadan oluşuyordu. Onların kullanımına göre, bir yaprak iki sahfa ve her sahfa yirmi satırdan oluşuyordu. Örneğin, Beşşâr Ukaylî'nin divanı b. yaprak, yani iki bin sayfadır. Her sahfa 20'şer satırdan oluştuğuna göre, toplamı 40.000 satır, yahut beytten oluşmaktadır. Ünlü şair İbn Harme'nin divanı da 500 yapraktan mürekkeptir. O halde 20.000 beyti içermiş demektir. Aynı şekilde, ünlü şairlerden Müslim B. El-Velid'in divanı 200 yapraktan oluşmuştur. Bu hesaba göre, 8000 beyti içine almaktadır. Diğer divanlar da buna göre kıyas edilebilir.[26]

Zamanın değişiklik ve kargaşaları arasında kaybolup yok ol-

26 *Fihrist*, 159.

duğu için *Keşfü'z-zünûn* yazarının kaydetmediği divanlar ile şairler, şiirleri toplanmadığı için divan sahibi olamayan şairler de göz önüne alınırsa, gerek Cahiliye Çağı'nda gerekse İslâmî dönemde hiçbir dilde eşi görülmeyecek sayıda Arap şair ve şiirlerinin çokluğunu görüp de şaşırmamak ve takdir etmemek mümkün değildir.

Şiirde Aruz*

Yaygın rivayete göre, Arap şiirinde aruzu ilk kullanan kişi H. 170 yılında vefat eden Halil B. Ahmed'dir. Bu bilgin aruz ölçüsünü bularak Arap şiirini 15 bahr'i** (vezni) kapsayan 5 bölüme ayırmıştır. Daha sonra Ahfeş, bu 15 vezne "Habeb" adını verdiği bir vezin ilave etmiştir.[27] Ancak büyük olasılıkla şiir vezinleri söz konusu Halil ve Ahfeş'den önce de biliniyordu. Eğer böyle olmasaydı, Araplar -daha evvel tanzim ettikleri şiirlerde gördüğümüz gibi- şiirlerini dikkatle yazıp düzenleyemezlerdi. Kur'an-ı Kerîm'in bir şiir olduğunu iddia edenlerin sözünü reddetmek üzere sahâbeden Velid b. Mugîre tarafından söylenen: 'Kur'an şiir değildir. Çünkü O'nu şiirin her çeşidiyle, ölçü ve uyaklarla, hecez ve recezle vs. ile karşılaştırdım ancak bunların hiçbirine uymadığını ve benzemediğini gördüm' sözleri de bu görüşümüzü desteklemektedir.[28] Velid b. Mugire şiir çeşit ve ölçülerini bilmeseydi bu sözleri nasıl söyleyebilirdi? Demek ki, Halil B. Ahmed aruz ölçü ve çeşitlerini icat etmiştir, ancak ilk kez aruzu bilim şekline koyarak bu düzene göre dü-

(*) Hecelerin uzunluk ve kısalık, kapalılık veya açıklık değerlerine göre çeşitli ses kalıplarından oluşan divan edebiyatı nazım ölçüsü. Arap, Fars ve Türk şiirinde kullanılır (ng.).

(**) Bahr veya bahir: Arapça deniz anlamına gelen bu söz, edebiyat terimi olarak şiirde veznin ana makamı demektir. Bunun dallarına da vezin (ölçü) denilir. Zaman içinde arzuda 20'den fazla bahir oluşturulmuştur. Ancak Osmanlı şairleri bunların -rübâî ile birlikte- on tanesini kullanmışlardır. Onlar da şunlardır: bahr-i kâmil, bahr-i hezec, bahr-i recez, bahr-i remel, bahr-i münserih, bahr-i muzari, bahr-i müctes, bahr-i hafif, bahr-i seri ve bahr-i mütekarib. *TDTS*, I, 147 (ng.).

27 Ibn Hallikân, I, 176.

28 Müzehher, II, 177.

zenlemeler yapmış, Arap ölçülerinden olmayan birtakım vezinleri Arap şiir ölçüsüne kazandırmıştır. Büyük olasılıkla Araplar, daha sonra Yunan şiir çeşit ve ölçülerinden de bazı alıntılar yapmışlardır. Söz konusu dönemde Müslümanlar arasında Yunan dili ve edebiyatına önem verenlerden bazıları Arap ve Yunan şiirleri arasında karşılaştırmalar yapıyorlardı. Hicret'in 5. yüzyılı başlarında yetişen ünlü alimlerden birisi olan İbnü'l-Heysem'in Arap ve Yunan edebiyatının birbiriyle karışması konusunda kaleme aldığı, şiir sanatı ile ilgili bir küçük kitabı vardır. Bu kitabı bizzat göremedik ancak Nâşi-i Ekber adıyla bilinen ve H. 293 yılında ölen İbn Şerşîr adındaki şair, aruzun kurallarını inceleyerek kuşku ve tereddütlerini belirtmiş ve Halil B. Ahmet'in gösterdiği kurallara aykırı değerlendirmeler yapmıştır.

İnkâr edilmesi mümkün olmayan gerçeklerden birisi şudur: Şiirde aruz, canlı organizma ve cisimlerin bağlı olduğu kural gereğince, daha sonra uzun zaman içinde gelişmiş, bölüm ve dallara ayrılmıştır. Zamanla nazımda "ismaiyyât", "şiir-i bedevî", "şiir-i havranî" ve benzeri birtakım kaside çeşitleri türemiştir.

Endülüs'e gelince; burada şiir, daha önce yaşamış olan İslâm toplumlarınca ihmal edildikten sonra, tekrar revaç bulup önem verildiğinden dolayı özel bir tarihi vardır. Endülüs'teki Müslümanlar Arap şiirine gerekli önem ve özeni göstererek, çeşitli bölümlere ayırmışlar, kural ve ölçülerini geliştirmişler, daha da güzelleştirmişlerdir. Şiirlerin kalıba dökülüp yazılması sanatında çok ileri gitmişlerdir. Endülüslüler şiirde "Muvaşşah*" tarzını icat ederek, meşhur Endülüs muvaşşahlarını bu metotla yazmışlardır.

Bu şiir tarzı, Endülüslü Mukaddem b. Muafir Ferîrî tarafından hicrî üçüncü yüzyıl sonlarında icat olunmuştur.[29] Endülüs'te süsleme metodu; açık, kolay ve ahenkli ifade tarzını ve ifadelerin yazımında nezafeti ve bölümlerinin kolaylıkla mısra yapılması açısından her tarafa yayılıp kabul görünce, sıradan

(*) Muvaşşah: Süslenmiş, süslü anlamına gelen bu kelime edebiyatta, mısralarının birinci harfleri bir kelime oluşturan şiir çeşidi için kullanılır (ng.).

29 İbn Haldûn, 518, c. I ve İbnü'l-Esîr, VIII, 28.

halk da aynı tarzda şiir söylemeye başlamış, dilbilgisi kurallarına bağlı kalmaksızın şehir diliyle şiirler yazmıştır. Bu şekilde oluşturulan şiire "zecl" adı verilmiştir. Bu şekilde yazılan şiirler, imâmü'z-zeccâlîn" adıyla bilinen Kurtubalı Ebubekir b. Kirman'ın şiirleriyle tanınmıştır.

Sözü edilen şiir çeşidinden sonra Mağrib halkı "eârız-ı müzdevice" (bir kelimeye uyak olan aruzlar) ve şehir lisanıyla yapılmış bir başka çeşit şiir daha icat etmişler ve buna "aruzu'l-beled" (beldelerin aruzu) adını vermişlerdir. Bunu ortaya çıkaran İbni Umeyr Endülüsî idi. Zamanımızda Mısır'da, "zecl-i Mısrî" nin çeşitleri ve Suriye bölgesinde "kırbaz Lübnânî" ve "ma'nâ" nasıl yaygın ise, Fas'ta "arûzü'l- beled" öylece yaygın olarak kullanılıyordu. Zamanla bunun da değişik alt kolları ortaya çıkmıştır. Müzdevec, kârî, melâbe ve gazel gibi.

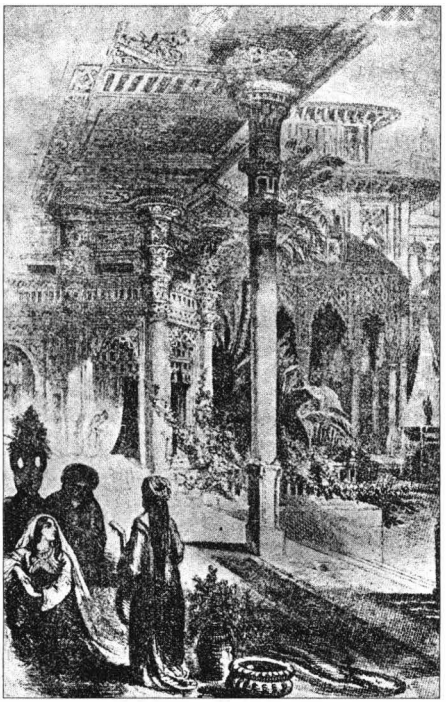
Bağdat halkının da kendilerine özgü şiir çeşitleri vardı. Buna "mevâliyâ" adını vermişlerdi. Bu şiir türünün de birçok alt bölümü vardı. Mevvâliye'nin bir kısmı bir beyitten, bazıları da iki beyit veya daha ziyade beyitlerden oluşuyordu. Bu şiir çeşidi, zamanla Irak bölgesinden diğer bölgelere geçerek, türlü türlü biçimlere bürünmüştür. Günümüzde Suriye, Irak ve Mısır'da bilinmekte ve yaygın olarak da kullanılmaktadır.

Şiir ve Devlet

Cahiliye Çağı şiiri konusunda bilgi verirken halkın bu konudaki hassasiyeti ve ilgileri nedeniyle şiirin üzerlerinde ne derece bir etki oluşturduğunu göstermiştik. Müslüman Araplar devlet kurup idari bir sistem oluşturduktan sonra, doğal olarak akıl ve düşünce açısından daha da ileri noktalara ulaşmışlardır. Bunun sonucunda duygu ve hisleri de incelmiş, şiirin etkisine daha fazla maruz kalmışlardır. Zamanla İslâm devleti sınırları genişledikçe egemenlik alanlar büyümüş, idari yetenekleri de gelişmiştir. Bu gelişmelerden şiir de payını almış ve etki alanı eskisine oranla daha da büyümüştür.

Arap devletlerinde bu etki daha yoğun olmuş ve gelişme için bereketli bir altyapı bulmuştur. Söz konusu devletlerde

bizzat halifeler şiir ile meşgul olurlar, şiir ve şairlere büyük önem verirlerdi. Emevî halifelerinin şairlere ne derece önem verdiklerini, şairleri huzurlarına davet ederek, saygı gösterip onurlandırdıklarını ve ödüller verdiklerini daha önce söylemiştik. Bu durum Abbâsîlerin ilk devrelerinde ve diğer Arap devletlerde de devam etmiştir. Şairler, halife veya valilerin makamlarına vardıklarında huzura kabul olunması için izin ister ve huzura girince de kasidesini okurdu. Halife okunan kasideyi dinler ve hazır bulunanlar da beyitleri terennüm ederdi. Şair kasidesini bitirince halife yahut emir şaire mükafat verilmesini emrederdi. Bu hediye veya bahşiş bazen 100.000 dirhemi aşardı. Bazen de 1 milyon dirheme kadar ulaşırdı. Şaire bazen aylık belli bir maaş da bağlanır, hil'atler giydirilerek hürmet gösterilir ve kendisine memuriyet de verilirdi. Abbasi halifelerinden Mehdi ve Hârunürreşîd, Endülüs Emevî halifelerinden Nasır (III. Abdurrahman) ve Mansur, şairlere en fazla cömert davranan, ikram ve ihsanda bulunan halifelerdendiler. Emevîler zamanında, Irakeyn'de vali bulunan Halid-i Kasri ile Hemdânîlerden Seyfüddevle de şairlere benzeri iltifat ve ihsanda bulunan valiler arasındaydı.

Halifelere mahsus bir saray.

Bununla birlikte, halife ve valiler -pek azı dışında- genellikle şairlere mal ve servet bağışlarlar ve cömert davranırlardı. Bunlar haftada, ayda, veya yılda şairleri kabul için bir özel şiir gü-

nü tayin eylerler ve o gün sanki şiir ve edebiyattan başka bir şeyle uğraşmak istemiyorlarmış gibi, huzurlarına şairlerden başka kimseyi kabül etmezlerdi. Şairler halife ve valilerin huzurunda kurulan bu meclislerde tartışma ve yarışmalar yaparlar, sohbet ederlerdi. Bu gibi bilimsel tartışmaların düşünce ve zihin gücünün güçlenmesine, gayret ve çabaların artmasına ne derece yararlı olacağı açıktır. Endülüslüler, bu konuya diğerlerinden daha fazla önem verirlerdi. Hicrî 5. yüzyılda İşbiliyye'de hüküm süren sülâlenin birinci hükümdarı olan Mu'tazit b. Ubbâd'ın, şairlerin rahat edip ikram gördükleri ve ikamet özel bir dairesi vardı. Her hafta pazartesi günü yalnızca şairler kendisinin huzuruna girerler ve başka kimse kabul olunmazdı. Endülüs'te şairlerin mevki, rütbe ve başkanları da vardı. Başkanı sultan tayin ederdi.[30] Şairlerin isimleri devlet memurları gibi, özel bir deftere kaydedilirdi.[2] Endülüs hükümdarlarından biri bir fatihten dönünce halkın kabulü için bir meclis kurardı. Mecliste ilk önce hafızlar Kur'an tilavet eder, daha sonra şairler ayağa kalkarak kasidelerini okurlardı. Bizim tahminimize göre Endülüslülerin şairlere bu derece saygı gösterip cömert davranmaları Bağdat halifelerini örnek almalarından kaynaklanıyordu. Nitekim başka konularda, âdâb ve geleneklerde de Endülüs hükümdarları Bağdat halifelerini taklit ederlerdi.

Şiir, Halife ve Valiler

Şiir sanatının Arap devletlerinde makbul olmasının sebeplerinden biri de halifelerin bizzat şiir yazımıyla uğraşmalarıydı. Bundan öte, bazı halifelerin sanatsal açıdan oldukça parlak kaside ve beyitleri vardır. Emevî halifelerinin ikincisi olan Yezid B. Muaviye, şair halifelerin en ünlülerinden biriydi. Kendisinin şiirleri 3 ciltte toplanmıştı. İbn Hallikân bu şiirleri çok sevdiği için tamamını okuyup ezberlediğini söylüyor. Bunu garip görmemek gerekir. Çünkü Yezid çölde büyümüştü. Annesi Benî Kelb'den Meysûn binti Buhdel, Muaviye'nin zevce-

30 *Neſhu't-tîb*, II, 119.

siyken, onun Şam'daki saraylarını beğenmeyerek, çöle olan iştiyak ve muhabbetini açıklamaktan çekinmemiş ve başlangıç beyiti:

> "Her tarafı rüzgâra maruz bir çadır, bence yüksek bir saraydan daha hoştur. Bir aba giyip memnun ve mutlu yaşamak, ince ve süslü elbise giyip hoş ve mutlu olmayan bir hayat geçirmekten daha iyidir."

Beyitlerinden oluşan o ünlü şiirini söylemiştir. Muaviye, karısının bu dizelerini işitince "Beni besili bir danaya benzetmek derecesine kadar vardı ha!" diyerek onu boşamıştı. Meysün, Yezid'i karnında taşıdığı bugünlerde Necid'deki ailesinin yanına sığınmış ve orada Yezid'i doğurmuş, iki sene de emzirmiştir. Emevî meliklerinden Velid B. Yezd b. Abdülmelik ile Abbasi halifelerinden Hârunürreşîd de şair halifeler arasındaydı. Bununla birlikte Abbasi halifelerinin çoğunluğu şiir yazıyorlardı. Bunlar içinde kuşkusuz en büyük şair halife H. 296 yılında ölen Abdullah B. El-Mu'tez idi. Kendisi hilâfet makamında yalnız bir gün bir gece kalmıştır. İlim ve kudret sahibi bir zattı. Kendisinin bir şiir divanı vardır. Mısır'da yayımlanmıştır. Abbasi halifelerinden en son şiir yazan zat H. 329 yılında vefat eden Râzî Billah idi. Kendisi yazdığı şiirleri kaydolup derlenen en son Abbasi halifesi olduğu gibi, minberde hutbe okuyan, nedimleriyle sohbet meclisleri yapan ve alim ve bilginleri kendisine yaklaştıran en son Abbasi halifesiydi.

Endülüs halife, hükümdar ve valilerine gelince; Bunlardan Abdurrahman Evsat ve Müstaîn Billah şiirle uğraşanların önde gelenlerindendi. Sülî, Abbasi halifelerinin şiirleriyle ilgili ayrı bir kitap yazmıştı. Endülüs Emevî hükümdarları şiir konusunda Abbâsîlere özenmiş ve onları örnek almışlardır. Bu nedenle, bu hükümdarlardan biri olan Hakem'in bütün arzusu, Sülî tarafından yazılan kitabın Abbâsîlerin şiirlerini içerdiği gibi, Endülüs'te yetişen Emevî halifelerinin şiirlerini içine alan benzeri bir kitabı yazacak bir yazar bulmak üzerinde odaklanmıştı.

Yukarda verdiğimiz bilgileri dikkatle göz önüne alırsanız, şiire en fazla önem veren halife ve diğer idarecilerin şiir yazımı

konusunda en fazla yetenekli olan idarecilerden olduklarını görürsünüz. Çünkü bunlar şiirin değerini gereğince bilir ve şairlere gerekli olan önem ve saygıyı gösterirlerdi. Söz konusu bu durum mutlakıyet idaresini kullanan hükûmetlerinin bir gereğidir. Bu tür idarelerde geçerli olan sanayi, bilim ve edebiyat ancak padişah veya diğer idarecilerin rağbet gösterdiği şeyler üzerinde yoğunlaşır. Emevî halifelerinden Velid b. Yezîd b. Abdülmelik kendi medhine dair Yezid B Münebbih tarafından yazılan bir kasidenin her beyit için 1000 dirhem atıyye vermiştir. Kendisi kasidelerin beyitlerini saydırarak her beyit için 1000 dirhem ihsan eden ilk halifeydi. Diğer halife, emir ve şairleri de buna göre kıyas etmelidir. Hamdânîlerden Seyfüddevle'nin devrinde şiirin revaç bulması, yalnızca kendisinin bizzat şair olmasından kaynaklanıyordu. (Abdülmelik b Mervan) bir gün şairler ve ediplerle sohbet ettiği sıra meclisdekilere "uhîmu bida'din mâ hayyitu fein emut - fevâ harben mimmen yuhûmu bihâ biadî" beyti hakkında fikriniz nedir? diye sorar. Musahibleri "Manası güzel bir beyit" cevabını verirler. Abdülmelik "Hayır, bu beyitin sahibi zevzektir. Mana güzel değil. Başka bir manada söylemeliydi" der. Musahibandan biri beyti şu şekle çevirir: "uhîmu bida'din mâ hayyitu fein emut - evkilu bi da'din men yuhîmu biadî."

Abdülmelik bu manayı daha çirkin görerek hatta bunu söyleyecek âşığı hissiz, namussuz addeyler. O halde nasıl olmalıdır? diye sorarlar. Abdülmelik şu şekilde olmalıdır der: "uhîmu bida'din mâ hayyitu fein emut - felâ salihat da'du lidahilletin bi adî."

Yukarıdan beri verdiğimiz izahattan anlaşılacağı üzere, Emevî devletinin ilk yıllarında şairlere ya siyasî bir amaçla önem veriliyordu. Daha sonra bu önem, halife ve emirler tarafından, lezzet ve tat alınan edebi bir zevk ve sanat şekline döndürülmüştür. Halife ve diğer idareciler, şairler ile meclislere, kaside ve beyitler yazmalarını teklif ederlerdi. Veya manasını çözemedikleri veyahut bir kısmını unuttukları bir beyti sormak için şairleri huzurlarına getirtirlerdi. Bazen halifelerle getirilmesi arzu olunan şairlerin ikamet ettikleri yerler arasında büyük me-

safe bulunurdu. Nitekim Emevî halifelerinden Hişam B Abdülmelik, başkent olan Şam'da otururken, Irak valisi bulunan Yusuf B Ömer Sakafî'ye bir emirnâme göndererek, Hammad Râviye'ye 500 dinar ile bir cins at veya deve göndererek, kendisini Şam'a göndermesini emretmiştir. Hammad Irak'tan hareket ederek 12 günde Şam'a ulaşır. Halifenin huzuruna çıkarak davet edilmesinin sebebini sorduğunda halife Hişam, Hammad'a "Bir beyit hatırıma geldi. Ancak beytin kime ait olduğunu bilemedim. Bu beyit şudur: "Bir gün sabah zevk u sefâya dalalım diye karar verdiler. Derhal bir kadın şarkıcı gönül açmış vaziyette, sağ elinde bir ibrik içki taşıyarak meclise geldi" der.

Hammâd, bu beytin Adî B Zeyd Ibadî'nin olduğunu söyledikten sonra, beytin yer aldığı kasidenin tamamını Hişam'a okur. Çoğu kez halifeler, bu gibi şeyleri şerîatın izin vermediği ve uygun bulmadığı zevk u safâ meclislerinde bulunurken emrederlerdi. Örneğin, Habbâbe'nin âşığı olan ve aşkıyla rezil rüsva olarak, hayatını terk eden Yezd b. Abdülmelik, bir gece Habbâbe ile içip zevk ve safa ediyordu. Yezid, Habbâbe'nin elinden içkiyi alıp içtikten sonra keyiflenir ve Habbabe şu beyti şarkı olarak okur: "Baştan çıkaran sevgilimi düşünmemek, unutmak, ondan vazgeçmek istedikçe onun güzelliğinden dolayı, bir şefaatçi karşıma geçerek; 'bu kalp âzâdeliği ancak kabre girildiği zaman mümkün olabilir' demektedir."

(Yezid) Habbâbe'den bu beyti kimin söylediğini sorar. Habbâbe'nin bilmediğini söylemesi üzerine, hemen sahâbeden sonraki neslin en ünlü ve faziletli alimlerinden olan Zührî'nin huzuruna getirilmesi için adam gönderir. Oysa vakit gece yarısını geçmişti. Zührî korku ve endişe içinde halifenin huzuruna çıkar. Çağrılış nedenini anlayınca korku ve endişesi yok olur.

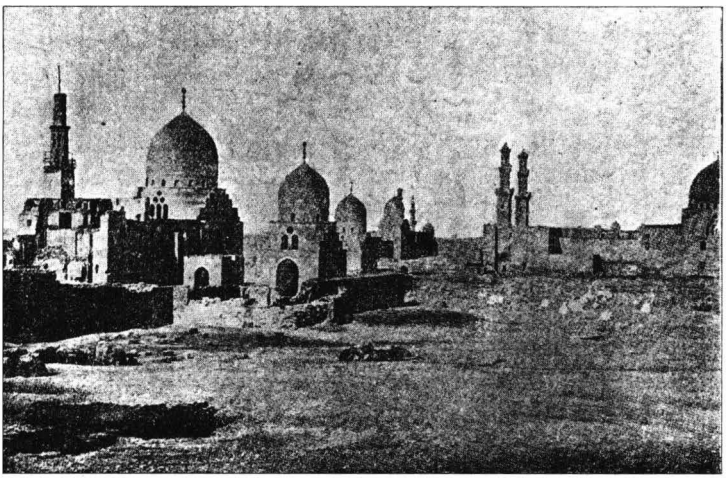
Bununla birlikte şairlerle meclis kurma, Abbasi halifelerinden Hâdî'nin yaptığı gibi, bir manzaranın yahut bir aletin nitelendirilmesi gibi, çoğunlukla edebi bir maksad için yapılırdı. Söz konusu halife, şairleri huzuruna çağırtarak, Mehdi tarafından kendisine hediye edilmiş olan Amr b Ma'dî Kerb'in, "Samsama" adındaki ünlü kılıcı sanatsal olarak nitelendirmelerini istemişti. Şairlerden İbn Yâmîn Basrî, o keskin kılıcı tüm şair-

lerden daha güzel anlattığı için halifenin mükafatına kavuşmuştu.

Şiir ve şairlerle sohbeti en çok seven halifelerden biri olan Hârunürreşîd bir gün huzurunda düzenlenmiş olan bir edebiyat meclisinde bir konu üzerinde konuşurken orda hazır bulunanlardan "Ve min yes'elü-l essa'luk eyne mezahibe..." (kurda nereye gittiğini soruyorsun?) şeklinde yarım bir dize okur ve bunun kime ait olduğunu sorar. Hazır bulunanlardan hiçbiri bilmez. Ünlü edebiyatçılardan Asmaî o sırada meclise katılamayacak derecede hasta olduğu için Hârunürreşîd İshak Mavsilî'yi, 1000 dinar hediye ile Asmaî'ye gönderir. Asmaî, sorulan beytin tamamının şu şekilde olduğunu söyler:

> "Gidene nereye gittiğini soruyorsun, kurda hiç gittiği yeri soran olur mu mu?"

Hârunürreşîd çoğu kez anlamını çıkaramadığı bir beytin çözümü için için meclisler kurdururdu. Bir gün yine böyle bir mecliste bulunurken "Halife Hz. Osman'ı muharrem olarak öldürdüler..." şeklinde başlayan bir beyitte yer alan "muharrem" (haram edilmiş, harama) kelimesinin farklı iki zıt anlamda kullanılması konusunda huzurunda bulunan ünlü şairlerle

Kahire'de halifelerin kabirleri.

tartışmıştı. Mecliste ünlü şairlerden Kesâî ve Asmâî de bulunmaktaydı. Aralarında "Muharrem" kelimesinin anlam ve yorumu hakkında tartışma çıkar. Sonunda burdaki anlamının "suçsuz" şeklinde olduğu Asmaî tarafından kanıtlanır. Hârunürreşîd Arapların kurt hakkında söyledikleri en iyi beyit için mükafat olarak ünlü şairlerden Fazlı B Abdussamed Rakkâşî'ye, 10.600 dinar kıymette bir yüzük hediye ettiği gibi oğlu Me'mun da, yine büyük şairlerden Ali B El-Cühm'i bir söylediği güzel bir beyitten dolayı vali tayin etmişti. Şiir seven diğer halifelerle valilerden özellikle Seyfüddevle ve benzerlerinin bu konudaki çaba ve desteklerini yukarda verdiğimiz örneklerle karşılaştırabiliriz.

Şiirin Devlet Yönetimi Üzerindeki Etkisi

Konu kısaca şöyle özetlenebilir: Şiir özellikle Arap toplumunun tüm edebi bilimlerini oluşturuyordu. Her zaman, nerede bulunursa bulunsunlar şiir meclisleri, sohbetleri yarışmaları ve şölenleri kurmakla uğraşırlardı. Bu uğraşı yalnızca halifeler, valiler vs. diğer idareciler ve edebiyaçılarla sınırlı olmayıp erkek ve kadın tüm halkı içine alacak şekildeydi. Şiir ile yoğun uğraşıda ve ezberleme işinde o derece aşırı gitmişlerdi ki, herhangi bir yerde konuyla ilgili bir anlam içeren bir beyit söylemek gerekirse, şiiri okumaksızın sadece şairin adını söylemekle yetinirlerdi. Şairin yalnız ismi hangi beytine işaret edilmek istenildiğini göstermek için yeterli görülüyordu. Rivayete göre, Bağdat köprüsünde duran bir adam bir gün; Rasâfe tarafından köprüye doğru gelen çok güzel ve alımlı bir kadının kendi önünden geçerken, karşıdan gelen bir delikanlıyla karşılaştığını ve delikanlının kadına hitaben "Allah, İbn Cühm'e rahmet etsin" dediğini, kadının da "Allah Ebu'l-Alâ el-Marrî'ye rahmet etsin" cevabını verdiğine ve ikisinin de hiç durmayarak yollarına devam ettiklerine şahit olur. Bu olaydan hiçbir şey anlamayan bu meraklı adam, kadının arkasından koşarak kendisine yaklaşır ve "Ey Kadın! Aranızda yaptığınız konuşmadan ne demek istediğinizi bana da söyle. Yoksa sizi rezil rüsva ede-

rim" der. Kadıncağız; "Delikanlı; Allah, İbn Cühm'e rahmet etsin" derken bu sözden şairin "ceylan gözlü kız Rasâfe ve köprü arasında (Bağdat'ta) izin vermediğim halde, bilerek veya bilmeyerek gönlümü aldı gitti."

Ünlü beytine işaret etmek istemiştir. Ben de ona cevaben "Allah, Ebu'l Alâ el-Maarrî'ye de rahmet etsin" dediğimde bununla Ebu'l-Alâ'nın: "Aslan yuvasında olan evi çok yakındır. Seni onu ziyaretten engelleyen korkudur" ünlü beytini anlatmak istedim." Cevabını vermiştir.

Şiire bu derece önem verilince, bir beyit şiirin bir savaşın patlak vermesine yahut bir cemaatin katliamına, yahut tam aksine ölümden kurtulmasına sebep olacak ölçüde şiirlerin devlet idarecileri üzerinde son derece büyük etki oluşturması mantıklı görülmez mi?

Şiirin o dönemde ne kadar büyük bir tesir oluşturduğunu gösteren olaylara bir örnek de şudur: Birinci Abbasi halifesi Saffâh yönetimi ele geçirdikten sonra, Emevîler ve bağlılarından hayatta kalanların izini takip ettirerek hepsini kılıçtan geçirmişti. Emevîlerin ileri gelenlerinden bir grup Saffah'a sığınmış, bağlılıklarını arz etmişlerdi. Affedildikleri için Bağdat'ta oturmayı ve halifenin meclisine devam etmeyi istemişlerdi. Raslantı olarak onlardan Süleyman b. Hişam b. Abdülmelik, bir gün Saffâh'ın huzurunda bulunurken halifenin iltifat ve ikramına mazhar olur. O sırada şair Sedîf b. Meymûn, Saffah'ın huzuruna girip şu iki beyti okur: "gördüğün adamlar seni aldatmasın, onun kaburgaları altında bir kin var." "hiçbir Emevîyi bir daha görmek sitemiyorsan kılıç ve kırbacını hazır tut!"

Süleyman b. Hişam bu beyitlerin ne derecede etkili olacağını hissederek, bu beyti okuyan şaire dönüp "Ey Şeyh beni öldürdün!" der. Gerçekten de göz açıp kapayacak kadar kısa bir süre geçmeden Süleyman huzurdan götürülerek idam edilir.

Aynı şekilde, bir gün Saffâh, Emevîlerden 70 kadar kişi huzurunda bulunduğu sırada yemeğe oturmak üzereyken içeri bir şair girer ve "Abbasoğullarından ileri gelen bir toplulukla beraber melik oturmaktadır" beytiyle başlayarak Emevîlerin zulüm ve fitnelerini hatırlatan şu iki beyti okur. Bunun üzeri-

ne Saffah bu beyitlerden gazaba gelir ve huzurunda bulunan Emevîlerin hepsinin kılıçtan geçirilmelerini emreder. Tamamı kılıçtan geçirilerek oldukları yerde katledilirler. Üzerlerine yerde bulunan minderler örtülür. Saffâh, minderlerin üzerine oturarak, kılıçtan geçirilenlerden hâlâ can çekişenlerin inlemelerini dinleye dinleye yemeğini yer. Öldürülenlerin hiçbirinde yaşam izi kalmayıncaya kadar üzerlerinde oturmaya devam eder.[31]

"Sana Tekfur'u (onunla seni çağdaş yapan) veren çok zulmetmiştir. Çünkü dünyayı o çevirmektedir" beytinden oluşan ve Hârunürreşîd'i Rum Padişahı Tekfûr'a karşı savaş ilan etmeye yönelten kaside de şiirin yarattığı güçlü etkiyi gösteren bir başka örnektir.[32]

Birçok defa bir insan halifenin takdirine mazhar olan bir beyit sayesinde hayatını kurtarıyordu. Abbasi devleti valilerinden Mâlik b. Tavk'ın, Hârunürreşîd ile aralarında geçen macerası meşhurdur. Malik b. Tavk, devlete karşı isyan etmek suçundan idam cezasına çarptırılır. İdam edileceklerin çıkarıldığı deri döşek üzerine diz çöktürüldükten sonra başlangıç beyti "Ölüm kılıçla dokunuşu arasında gizlenmiştir. Yüzümü ne tarafa çevirirsem çevireyim o beni takip ediyor" şeklinde olan kasideyi okuyarak, ölümden korkmadığını, ölümün her ne zaman olsa mutlaka geleceğini, yalnız yetim bırakacağı çocuklarını düşündüğünü anlatmak ister. Hârunürreşîd, bu acıklı ve dokunaklı tasvirden çok etkilenir ve ağlar. Mâlik b. Tavk'a dönerek; "Şeref ve onurumuzla sustuk, ilim ve hikmetle söz söyledik. Seni affediyor ve çocuklarına bağışlıyorum. Ailenin yanına git. Sakın bir daha böyle bir olaya bulaşma" diyerek serbest bıraktırır. Malik, bundan sonra halife Hârunürreşîd'e itâat edip kendisine bağlı kalacağına yemin ettikten sonra ailesinin yanına gider.

Nice komutanlar vardır ki, savaş meydanından kaçmak üzereyken, o an aklına gelen bir beytin yarattığı, cesaret ve yiğitlik duygusuyla, bir kahramanlık ve cesaret abidesi haline gele-

31 *el-Fahrî*, 134.
32 Mesûdî, I, 142.

rek yenilgi ve kaçma kararını gayret ve zafere çevirmişlerdir. Emevîlerin kurucusu Muaviye b. Ebû Süfyân, halkı şiir ezberlemeye teşvik ederken, şu sözleri söylemiştir: "Şiir sizden öncekilerin hayat hikâyelerini içerdiği gibi, sizi doğru yola götürecek birçok hikmetli söz ve kuralları da içine alır. Birçok kez savaş meydanlarında kaçma ve yenilgiden başka bir seçeneğim kalmadığı zamanlarda İbn Atnâbe Ansârî'nin, 'iffetimi bana ver belalardan uzaklaştır....' şeklinde başlayan beyti aklıma gelir ve kaçma utancından beni kurtarır."[33]

Gerek Cahiliye Çağı, gerekse İslâmiyet döneminde buna benzer daha birçok örnek bulunabilir.

33 İbn Hallikân, II, 108.

Lübnanlı Ortodoks bir aileden gelen Corcî Zeydân 19. yüzyılın en önemli Islâm tarihi, dil ve kültürü araştırmacılarından biriydi. İngilizce, Latince, Fransızca, Almanca, İbranice ve Süryanice dillerini öğrenen Zeydân, tarihin dışında Arap dili ve edebiyatı konusunda da birçok eser verdi. Islâm tarihinin, ağırlıklı olarak da Osmanlı öncesi dönemin ele alındığı bu ünlü eserinde Corcî Zeydân, Islâm uygarlığı ve Arap halkları konusunda hayli zengin bir kaynak sunuyor. Günümüzde klasik bir Islâm uygarlığı tarihi olarak kabul edilen bu kitap, Batı dillerinin yanında, Farsça ve Urduca'ya da çevrildi. Oxford Üniversitesi'nden Türkiye'deki ilâhiyat fakültelerine kadar, birçok üniversitede bir asra yakın süredir ders kitabı olarak okutulmaktadır.

Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim görevlilerinden Yard. Doç. Dr. Necdet Gök'ün günümüz Türkçesi'ne çevirdiği, dipnotlarla genişletip yayına hazırladığı orijinali beş ciltten oluşan bu eşsiz eseri, iki cilt halinde yayımlayacağız.

"Dr. Nejdet Gök tarafından dipnotlar ve bir girişle zenginleştirilerek dilimize kazandırılan bu önemli kitaba Türk okurlarının büyük ihtiyacı olduğu kanaatindeyim. Özellikle Arap dünyasında standart bir kitap olarak kabul edilen bu klasik eserin yayımı, önemli bir kültür hizmeti olmanın yanında; Türk bilim çevresinde büyük bir boşluğu dolduracak, Islâm tarihi ve uygarlığı ile ilgili çalışmalara da bir zenginlik kazandıracaktır."

Prof. Dr. Halil İnalcık

İLETİŞİM 1023
TARİH DİZİSİ 30

41.00

9 789750 502682